БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, XIX в.: ПОНЯТИЯ, СТРУКТУРИ, ЛИЧНОСТИ

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, XIX в.:

ПОНЯТИЯ, СТРУКТУРИ, ЛИЧНОСТИ

Съставителство и научна редакция
Ваня Рачева

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СОФИЯ • 2017

Тази книга се издава по проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“, програма „Регионални изследвания“, и с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

На корицата: Фрагмент от „Панорамен изглед от градът и фортификациите на Шумла“: The Illustrated London News, 25 February 1854, vol. 24, No 670, p. 169, https:// books.google.com

Преден форзац: „Панорамен изглед от градът и фортификациите на Шумла“: The Illustrated London News, 25 February 1854, vol. 24, No 670, p. 169, https://books.google.com

Заден форзац: „Карта на железните пътища от Европейска Турция“: [Ковачев, Я.]. Българский народен календар за проста година 1875. Пловдив / Русчук / Велес: Книжарницата на Хр. Г. Данов, б.г., https://books.google.com

© 2017 Ваня Рачева – съставител, научна редакция, предговор, превод от руски език
© 2017 Божена Серафимова – художник на корицата
© 2017 Александър Златанов, Анна А. Леотниева, Анна Чанкова, Антоанета Кирилова, Ваня Рачева, Гергана Атанасова, Диляна Ботева, Димитър Григоров, Ивайло Найденов, Иван Първев, Иван Русев, Мария Баръмова, Мария Кипровска, Милош Јагодић, Надя Манолова-Николова, Огняна Маждракова-Чавдарова, Ольга А. Дубовик, Олга Тодорова, Светлана Кръстева, Христо Беров.
© 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4352-3

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор
Ваня Рачева 9

Робството през епохата на късната Османска империя в българската и чуждата историография: допирни точки и разминавания
Олга Тодорова 15

От Етрополе до Рим и обратно: за архивите и тяхната употреба
Диляна Ботева 35

Българите и Централна Европа през XIX век
Иван Първев 41

Хабсбургската търговия на Балканите в публичния дискурс, 1718 – 1740 г.
Мария Баръмова 49

Османският тил във войната от 1735 – 1739 г.
(По данни от сиджил на един провинциален град)
Анна А. Леонтиева 57

Модерната търговска терминология в българското пространство
през Възраждането – от чуждите влияния към собствения почерк
Иван Русев 67

Карловският род Пулиеви в българската историография: между синдрома
на историографската недостатъчност и подценяването
Ивайло Найденов 77

Непубликувани спомени за Михаил Чайковски – Садък паша
Александър Златанов 107

Българите в Османската империя, реформите и руската имперска политика.
Или как в средата на 40-те години на XIX век един монах става политик
Ваня Рачева 133

Пујина буна у Видинском санџаку 1849.
Милош Јагодић 179

Руската политика на влияние сред българите в годините след Кримската война (1853 – 1856). По примера на един възрожденски даскал
Анна Чанкова 191

Черна гора и българите – начало на двустранен интерес и връзки (1853 – 1861 г.)
Огняна Маждракова-Чавдарова 217

Доротей, Врачански епископ и Софийски митрополит – един български архипастир в йерархията на Цариградската патриаршия и в българските църковни борби
Антоанета Кирилова 251

Ферман от 1859 г. за строеж на църквата „Св. Троица“ в с. Кошава, Видинско
Светлана Кръстева 295

Трънската каса за сираци 1872 – 1875 г.
Надя Манолова-Николова 305

Восточный кризис 1875 – 1878 гг. в восприятии Стефана Стамболова
Ольга А. Дубовик 337

Власт и общество в Плевенско на прага на две епохи: съдбата на рода Михалоглу и неговите благотворителни фондации (*вакъфи*) в условията на прехода от имперско към национално държавно управление
Мария Кипровска 357

Плевен на границата на две епохи (1864 – 1885) през една биографична скица
Гергана Атанасова 373

Социални профили на индустриалци – предприемачи в България, в края на XIX и началото на XX век
Христо Беров 407

„Вашият глас е моят глас. Не го забравяйте!“: Османски влияния в култа към личността на Кемал Ататюрк
Димитър Григоров 441

Авторите 501

CONTENTS

Introduction
Vania Racheva 9

Bulgarian and International Historiography on Slavery in the Late Ottoman Empire: Resemblances and Divergences
Olga Todorova 15

From Etropole to Rome and Back: About the Archives and their Misuse
Dilyana Boteva 35

The Bulgarians and Central Europe in the Nineteenth Century
Ivan Parvev 41

Habsburg Trade in the Balkans as a Public Discourse, 1718 – 1740
Maria Baramova. 49

The Ottoman Rear during the War of 1735 – 1739.
(According to the Data from a Country Town *Sicil*)
Anna A. Leontyeva. 57

The Modern Commercial Terminology in the Bulgarian Space
during the National Revival – from Foreign Influences to a Bulgarian Style
Ivan Roussev 67

The Puliev Family from Karlovo in Bulgarian Historiography:
Between the Syndrome of Historiographical Scarcity and Underestimation
Ivaylo Naydenov 77

Unpublished Memoirs about Michał Czajkowski – Sadık Pasha
Aleksandar Zlatanov 107

The Bulgarians in the Ottoman Empire, the Reforms and the Russian Imperial Policy.
Or How in the mid-1840s a Monk Became a Politician
Vania Racheva 133

Puyo's Revolt from 1849 in the *Sancak* of Vidin
Miloš Jagodić 179

Russian Policy of Influence over the Bulgarians in the Period after the Crimean War (1853 – 1856). Following the Example of One Teacher
Anna Chankova 191

Montenegro and the Bulgarians:
A Beginning of Bilateral Interest and Relations (1853 – 1861)
Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova 217

Dorotey, Bishop of Vratsa and Metropolitan Bishop of Sofia – A Bulgarian Archpastor in the Hierarchy of the Patriarchate of Constantinople and in the Bulgarian Ecclesiastical Struggles
Antoaneta Kirilova 251

A Ferman for the Construction of the „Holy Trinity“ Church in the Village of Koshava, Vidin region
Svetlana Krasteva 295

Orphan Fund in the Town of Trăn 1872 – 1875
Nadia Manolova-Nikolova 305

The Eastern Crisis (1875 – 1878) in Stefan Stambolov's Perceptions
Olga A. Dubovik 337

Power and Society in Pleven on the Verge of Two Epochs: the Fate of the Mihaloğlu Family and its Pious Foundations (*waqf*) during the Transitional Period from Imperial to National Governance
Mariya Kiprovska 357

Pleven on the Brink of two Epochs (1864 – 1885) Traced through a Biographical Sketch
Gergana Atanasova 373

Social Profiles of Industrialists and Entrepreneurs in Bulgaria in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century
Hristo Berov 407

„Your Voice is My Voice. Do Not Forget It!“.
Ottoman Influences on Kemal Atatürk's Cult of Personality
Dimitar Grigorov 441

The Authors 501

ПРЕДГОВОР

На 18, 19 и 20 ноември 2016 г. във Велинград се проведе Кръгла маса на тема „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“ с участието на 11 колеги от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Икономическия университет – Варна, и Института за исторически изследвания при Българската академия на науките. Дискусионният семинар бе финансиран по проект на Университетския хуманитарен комплекс „Алма матер“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Тематичните панели бяха посветени на структурите на българското общество в преход (в епохата на Танзимата) и имперската реалност на Балканите; на отделни личности в микро- и макро-рамка; на някои от понятията на българската модернизация от XIX в.; както и на историографските ракурси на българската проблематика в имперското и междубалканското пространство. Вариантът за организиране и провеждане на научни форуми с немного участници с различни, но допирни професионални профили на изследванията, с достатъчно време за излагане и доказване на тезите, и специално със свободни, подробни и задълбочени дискусии върху поднесените материали, отново показа убедително своята работеща формула.

Трябва да поясня, че формалният повод да се съберем съмишленици на академичната история и да организираме тази Кръгла маса беше юбилеят на проф. д-р Пламен Митев, който също взе участие в семинара с пространен доклад на тема „Димитър Общи: авантюрист, предател или герой“, предизвикал множество въпроси.

В процеса на подготовка на сборника „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“, включващ доразработените доклади на почти всички участници в тридневния семинар, публикувани тук като статии и студии, като съставител и научен редактор аз поканих да се включат с авторски материали още колеги от различни поколения и академични звена. Някои от тях работят от дълги години с професор Митев за осъществяване на учебни и научни проекти, на конференции; издавали са съвместно списания и сборници, включително и в Общобългарския комитет „Васил Левски“. Други са една много малка част от неговите колеги и приятели от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и от други научни структури в България и в чужбина. Трети от тях са малка част от реализираните или настоящите докторанти и/ или специализанти на проф. Митев.

Материалите в сборника са подредени по хронологично-тематичен принцип. Томът започва със статията на Олга Тодорова, която поставя принципния въпрос за това какъв (изобщо) е смисълът от един компаративен анализ, изграден върху опозицията „глобално – национално“. На този фон авторката проблематизира робството в Османската империя и в частност засяга голямата и недобре работена на професионално ниво в националната ни историография тема за понятията и термините, с които борави историческата ни наука. Дано статията отвори полезна дискусия в тази посока и послужи за надграждане на постигнатото. Някои терминологични проблеми на българската историография за периода на Възраждането се засягат и в още няколко от публикациите (без това да е основен акцент), но специално бих отбелязала последната студия в тома, която коментира понятията „монархически култ“ и „култ към личността“.

Текстът на Диляна Ботева (която вече доказа, че може да пише задълбочено и аналитично и за периода на Българското възраждане) е едно изворoведско „намигване“, (присъщо на специалистите по антична история) към начина на четене на източниците чрез детайлното разнищване на един на пръв прочит частен казус, звучащ на места за несведущите по темата дори забавно.

В научното съобщение на младата руска османистка Анна Андреевна Леонтиева историческата канава са последните години на войната от 1735 – 1739 г. между Османската, Австрийската и Руската империя. Основен източник на анализ тук не са обичайните дипломатически и военни документи, нито войната като събитие, а по-скоро нейният „тил“, видян през записите в сиджилите на днешния гр. Добрич.

В своята студия Антоанета Кирилова онагледява механизмите, чрез които един архипастир (в конкретния случай – племенникът на Найден Геров) в средата на XIX в. методично и упорито изкачва йерархичната стълбица на Цариградската патриаршия. Чрез подредени факти от битието му (във фокуса на дилемата „да бъде владика“ и/или да бъде „българин владика“) се илюстрират основни постулати в правилата на Вселенската църква в рамките на Османската империя след средата на века; коментира се и църковното ни движение като политическа школа. Този текст кореспондира с още една от студиите в тома, в която централен персонаж е друг активен участник в „българо-гръцката разпра“ – Неофит Бозвели.

Може би любопитен сам по себе си е фактът, че в сборника „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“ четири поколения историци коментират (между редовете или като основен проблем) руската имперска политика към българите, и то през фокуса на битието и изявите на определени личности – като архимандрит Неофит Хилендарски, Георги Раковски, Сава Филаретов, Константин Петкович, Стефан Стамболов.

Студията на Огняна Маждракова-Чавдарова например проучва руската политика към Балканите и най-вече към черногорците, като фактологично и тематично онагледява детайлно началото на българско-черногорските политически контакти. Специално е изследван приносът по темата на политика Раковски, включително през един подробен анализ на източник като възрожденската преса. Авторката засяга също интересната и недостатъчно проучена, особено в нашата историография личност на българина Константин Петкович, който е дългогодишен и

успешен руски консул в Османската империя (за него иде реч частично в още две от публикациите в тома).

На пръв прочит основен герой на студията на Ваня Рачева е архимандрит Неофит Котленец и неговата политическа изява и амбиция да постави и да отстоява пред Високата порта в средата на 40-те години българския политически въпрос. При един втори прочит обаче основният сюжет е свързан с изследване на възможностите за осъществяване на политическа дейност от поданиците на султана в същия хронологически отрязък и възможните механизми за това. Но търпеливият читател, който би стигнал до края на текста, може да реши, че всъщност главният сюжет е за това как историческите събития и личности отлежават в обществената памет и как се трансформират като „исторически факти“.

След като дава обща синтезирана характеристика на промените в руската политика към българите след Парижкия мир от 1856 г. с акцент към новото в тактиката и стратегията за преследване и реализиране на поставените имперски цели, Анна Чанкова избира в своята статия интересен подход да я „онагледи“ практически, като представя убедително биографията на популярния възрожденски даскал Сава Филаретов в качеството му на руски „агент за влияние“.

Олга Анатолиевна Дубовик представя в своето изследване познатият ни Стефан Стамболов в една на пръв поглед малко необичайна за него „поза“ – такава на разпален русофил. Статията коментира тези и действия на прохождащия политик през анализ основно на пресата (и някои други свидетелства за позициите му) в кризисен период, какъвто е Източната криза от 1875 – 1878 г., без специално да изследва неговата тогавашна обвързаност с Русия.

Текстът на Иван Първев кореспондира пряко и задочно с изследванията в сборника, които засягат руската имперска политика към българите. Статията му е посветена основно на ролята на другата „съседна“ империя в Балканския регион, която тук също има не само геополитически и икономически интереси, но и стратегически от гледна точка на своите гранични територии. Читателите биха могли да се възползват от тази група публикации за надграждане на интересни паралели за влиянието и ролята на двете империи в живота на българите под османска власт.

Отделна група статии в сборника са приносни поради публикациите на нови документи (включително в превод на български език) или чрез тяхната пространна интерпретация. Такива са текстовете на Надя Манолова-Николова, Светлана Кръстева и Александър Златанов, както и на Милош Ягодич. Документите са публикувани по академичните правила: дадени са в оригинал, в превод на български език и цялостно или частично са онагледени с фотокопия.

В „Трънската каса за сираци, 1872 – 1875 г.“ Надя Манолова-Николова използва, интерпретира и публикува някои документи от фондовете на Държавния архив – Перник, като официален османски регистър на заемите, давани от имуществата на сираци в Изнебол – т.нар. след Освобождението „сиротни / сиротски каси“.

Светлана Кръстева от Държавния архив – Видин публикува османски ферман от 1859 г. за изграждане на нова църква в с. Кошава. Научното съобщение е и „теренно проучване“ на място за това как изглежда днес църквата и какви кни-

жовни паметници съхранява тя. Авторката и съставителката на сборника изказваме специална благодарност на проф. д.и.н. Орлин Събев за превода от османотурски на документа, както и на д-р Християн Атанасов за съдействието и полезните съвети.

В сборника се обнародва в оригинал и в превод от полски език (благодаря на проф. д-р Искра Баева за своевременната консултация) още един много интересен документ, който не само прибавя щрихи към познания на българските историци образ на полския агент Михаил Чайковски, но и дава някои интересни податки (и субективни оценки) за османската политика по отношение на идеята за българотурски дуализъм. Статията на Александър Златанов е от тези, които се допълват взаимно в сборника поради засичане на личности като Михаил Чайковски, княз Адам Чарторийски и Константин Петкович.

Милош Ягодич от Белградския университет дава ценна информация от сръбските архиви и запълва историографска празнина в изследванията за т.нар. Пуйова буна от 1849 г., като въз основа на подробни документални извадки изяснява сръбската политика към събитието. Статията загатва в какви посоки още могат да се търсят документи, а изкушените читатели вероятно ще се съгласят след прочитането ѝ, че още сме в дълг към пълното изследване на т.нар. „селски въстания“ в западните български земи от периода 1835 – 1850 г. и че тяхната модерно написана история тепърва предстои.

В сборника има няколко публикации, посветени на различни аспекти, (включително понятийни) от икономическото и общественото развитие на Балканите със специален акцент, разбира се, върху българите. Това са три статии и една историографска студия на Мария Баръмова, Иван Русев, Христо Беров и Ивайло Найденов. Към тази група могат да бъдат причислени с някои уговорки (защото не само това е техният акцент) и двете статии, посветени на Плевен на границата на две епохи.

Мария Баръмова коментира търговските контакти и практики на взаимно стопанско опознаване между Свещената Римска империя на германския народ и някои османски територии чрез отразяването им по страниците на немскоезична преса от първата половина на XVIII в. Любознателните читатели могат да надградят очертаната представа, като добавят информация и за българите в тази мрежа от търговци и меркантилни дейности и тяхното интерпретиране в пресата с препратки за българския XIX в.

Проблемът за българската търговска модерност, видян през новата терминология, която навлиза по различни канали в българската книжнина (А според теоретиците – новите понятия са белег за ново мислене и нови практики) и посредством проследяване пътищата на заемките чрез интересни примери е предмет на публикацията на Иван Русев.

Студията на Ивайло Найденов е знакова за модерното състояние на стопанските изследвания, но същевременно може да се възприема и като генеалогично изследване (Тематика, която, за съжаление, не се радва на сериозни традиции в българската историография.) на карловската фамилия Пулиеви, подплатено с подробна библиография.

Христо Беров отдавна проучва стопанската активност на българските предприемачи в преходното време от имперско битие към активност в тесните граници на националната държава. С публикацията си в тома той хвърля мост от дългия български XIX в. към българския XX в., като дава интересни посоки за размисъл и надграждане. Особено ценно е подробното таблично приложение „Социален профил на българските индустриалци 1878 – 1912 г.“, където е събрана, онагледена и представена достъпно разнородна информация.

Както споменах, в сборника има две публикации, посветени на град Плевен, които по същество също изследват прехода и съпътстващите го трансформации от имперското османско време към националното време на Княжество България през историята на едно конкретно селище и неговите обитатели. В първия случай османистката Мария Кипровска се фокусира върху недостатъчно проучвания в българската историография въпрос за съдбата на поземлените имоти и статута на вакъфите в следосвобожденска България, като щрихира участта на някои от представителите на османския елит, избрали да останат да живеят в националната българска държава. В конкретния случай става дума за създаването, вековното съществуване в нашите земи и съдбата на големите вакъфски имоти в Плевен и региона на фамилията на Михал бей (Михаловци).

Автор на втория текст, посветен на Плевен в хронологическия отрязък от средата на 60-те до средата на 80-те години на XIX в., е Гергана Атанасова. Като проследява някои „стандартизирани“ за обичайния ни исторически разказ демографски, икономически, обществени и културни процеси в граничното време, тя се опитва да ги „очовечи“ през битието на главния лекар на плевенската (вакъфска!) болница, който избира да живее тук и по това време, и това, което прави изследователската ѝ амбиция още по-любопитна, е, че докторът дори не е балканец, а е швейцарец…

Тематичният сборник завършва със студията за османските влияния върху култа към личността на Кемал Ататюрк (това (само)назоваване е леко подвеждащо специално по отношение на обема). Текстът е наситен информативно и историографски не само във времеви и терминологичен план, но и представлява сам по себе си енциклопедия от „балкански“ факти, коментари и (неочаквани) исторически и историографски препратки (И поставя османската управленска практика в така нужния съпоставителен европейски контекст.), поднесени с типичния и трудно подражаем стил на закачливо писане за много сериозни проблеми, който Димитър Григоров е доказал, че владее.

За съжаление, не всички колеги, които поканих за участие в тематичния сборник, успяха заради различни субективни причини да се включат, въпреки голямото си желание. Надявам се, че тази проблематика ще бъде интересна както за специалисти, професионални историци и студенти, така и за по-широк кръг читатели; че ще предизвика не само (не)съгласия, но и ще послужи за подтик към доработване и прецизиране на още проблеми в този контекст. А защо не и желание за бъдещо продължение на изследванията…

Подобно тематично издание, каквото е сборникът „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“, е възможно да се реализира в сравнително кратки срокове само при съвместната работа на цял екип от колеги и приятели, които са съмишленици. Затова имам честта и удоволствието да изкажа своите благодарности:

– На първо място искам да благодаря на проф. д-р Пламен Митев за досегашната ни четвъртвековна съвместна ползотворна, коректна и продължаваща работа, и академично партньорство;

– Благодаря специално на редакторката на Историческия факултет Милета Милчева, която отзивчиво, бързо и старателно изчете всички текстове и преводи на български език и помогна за тяхното по-добро звучене;

– Изказвам сърдечна благодарност на колегата османист Мария Кипровска, която редактира всички резюмета на английски език и по време на цялата работа по сборника ми съдейства коректно с чести справки за лица, събития и термини и откликваше с актуална и бърза проверка на всякакви османистични проблеми;

– Специално благодаря на д-р Мария Баръмова, която въпреки многобройните си разнородни ангажименти, направи (за пореден път!) в кратки срокове и професионално предпечата на сборника, като отново прояви своята креативност така, щото всички приложения в изданието да намерят най-подходящата си форма и място за отпечатване. И която също така приятелски понесе всички авторски и съставителски претенции;

– Дължа голямата си благодарност на всички автори в сборника (и специално на най-младите ми колеги!), които откликнаха на поканата, удържаха на думата си, работиха бързо и с желание да направят стойностни публикации точно за този том, и изтърпяха всичките ми редакторски изисквания;

– Накрая имам честта да изкажа своята благодарност към Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма матер“ в лицето на неговия ръководител чл.-кор. проф. д.и.н. Иван Илчев, на проф. д.и.н. Иван Първев (ръководител на програма „Регионални изследвания“), на Добромир Добрев (административен директор на УКХ „Алма Матер“), които одобриха и финансираха проекта „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“. Без подкрепата на тази научна структура, която за осемте години на своето съществуване стимулира много стойностни академични конференции и издания, този сборник нямаше да бъде реализиран.

28 ноември 2017 г.
Ваня Рачева

РОБСТВОТО ПРЕЗ ЕПОХАТА НА КЪСНАТА ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ В БЪЛГАРСКАТА И ЧУЖДАТА ИСТОРИОГРАФИЯ: ДОПИРНИ ТОЧКИ И РАЗМИНАВАНИЯ

Олга Тодорова

Формулираната в заглавието тема изникна в съзнанието ми съвсем спонтанно, но отчасти, трябва да призная това, и съвсем закономерно – понеже, бидейки отдавна изкушена от робската проблематика, се блазня от мисълта, че познавам достатъчно добре една немалка част от писаното през последните няколко десетилетия за робството в Османската империя. Оттук насетне обаче започнаха и моите колебания. И те бяха свързани не толкова с представянето на самия робски дискурс – така, както той присъства в съвременните исторически изследвания „по света и у нас“, колкото с принципния въпрос какъв изобщо днес е смисълът от един компаративен анализ, изграден върху опозицията „глобално“ – „национално“.

За никого не е тайна, че сравняването на постиженията на дадена национална историография в произволно избран ресор – от една страна, със световните постижения в същия ресор – от друга страна, е занятие с предизвестен край. Продукцията на която и да е национална историография, особено пък на „малка“ историография като българската, по презумпция не би могла да се съизмерва – и като количество, а вероятно и като качество – със съвкупните резултати на учените от всички останали страни по света. Най-щекотливият проблем при съпоставянето между „национална“ и „световна“ историографии обаче представлява обстоятелството, че в нашия все по-глобализиращ се свят понятието „национална историография“ като че ли лека-полека започва да се изпразва откъм обичайното си съдържание. Националните историографии постепенно губят своята кохерентност. Вътрешните разломи в тях все повече и повече отразяват общи за световната наука тенденции, което, на свой ред, в някаква степен компрометира и самото понятие „национална историография“ – дотам, че в определени ситуации то придобива едно твърде условно, бих казала по-скоро „географско“ звучене.

При все това да обявим с днешна дата националните историографии за явление със затихващи функции би било прибързано и безпочвено. Макар и вече не така монолитни, те далеч не са фикция и все още притежават свои характерни, добре разпознаваеми „физиономии“. Изучаването на техните специфики следователно не е самоцелно и безполезно. Надявам се, че по избраната от мен проблематика – тази за робството в късната Османска империя, съпоставянето (а донякъде и противопоставянето) между нашата и чуждата историография, последната представена с няколко свои най-емблематични образци[1], ще открои определени „национални особености“, които според мен си струва да бъдат посочени и обговорени.

Почти излишно е, мисля, уточнението, че моето изложение няма претенцията да изчерпи темата. Скромната задача, която съм си поставила, е просто да акцентирам върху онези моменти, които ми изглеждат най-важни.

* * *

Деветнадесетото столетие с право се смята за повратна точка в историята на робството в глобален мащаб. След решителните стъпки за забрана на робовладението и на търговията с роби, предприети от британското правителство през първите десетилетия на века, аболиционистичните идеи и движения бързо набират скорост и постепенно водят до ограничаване, делегитимиране, а на много места по света и до пълно ликвидиране на робството[2]. Османската империя, в която робската институция, в различните ѝ разновидности, векове наред съставлявала неразривна част както от системата за държавно управление, така и от стила на живот на поколения мюсюлмани, не остава встрани от този процес. Ето как епохата на Танзимата (30-те – 70-те години на XIX в.) – т.е. на провежданите от османската централна власт преобразувания в европейски дух, се превръща и във време, когато, наред с много други елементи на османския „ancien régime“, и робството в империята бавно, но неотклонно тръгва към своя неизбежен залез.

По ред причини, сред които и особената политическа „чувствителност“ на темата, особено в страните от Близкия изток[3], нейното сериозно проучване започва сравнително късно. Началото е положено през 80-те години на миналия век от израелския учен Ехуд Толедано, който с времето ще се утвърди като един от най-талантливите и продуктивни изследователи на робството в ислямския свят.

---

1 По някакво странно стечение на обстоятелствата учените, които се занимават с робството в Османската империя преди XIX в., показват определено предпочитание към по-малките изследователски формати – студии и статии. По отношение на последното османско столетие обаче картината е по-различна. За този исторически период разполагаме с няколко крупни монографии, върху които именно е базирана „*не*българската“ част от моя историографски преглед. Съзнавам, че избраният от мен подход, който подминава множество по-„малки“ и „частни“ приноси, търпи сериозна критика. Доколкото обаче разгледаните по-долу от мен пет монографии не отразяват само диренията на своите автори, но в една или друга степен синтезират и предходните научни постижения по темата, надявам се щетите от такова едно „окрупнено“ представяне да не са чак толкова големи.

2 Вж. напр. **Drescher**, S. Abolition: A History of Slavery and Antislavery. Cambrige / New York: Cambridge University Press, 2009, 1–471.

3 Срв. напр. тук, бел. 22–23.

Пионерската монография на Толедано, както личи от самото ѝ заглавие[4], има за предмет търговията с човешки същества през последното османско столетие. Веднага трябва да се каже обаче, че макар и посветено на една твърде специализирана проблематика, попадаща в сферата най-вече на икономическата история, съчинението на Толедано е нещо много повече от прецизен анализ на робския трафик към османските владения през XIX в., на неговите маршрути, на организацията и „логистиката“ на робската търговия, на движението на робските цени и пр.[5] Всъщност тази почиваща върху обилен и разнообразен документален материал книга (материал, произхождащ от Правителствения архив на Република Турция, от сбирките на Форин офис, на Британското антиробско общество и др.) е и първото изследване, което дава ключ към разбирането на механизмите, чрез които се стига до „тихото отмиране“ на робството в Османската империя.

Докато в по-ранните векове, изяснява израелският учен, робите били набирани предимно от средите на военнопленниците, то през XIX в., когато на османската експанзия практически бил сложен край, ситуацията коренно се променила. Поради шериатската забрана за заробване както на мюсюлмани, така и на поданици немюсюлмани, а и поради непопулярността на наследственото робство в османските владения, кажи-речи единствената възможност за захранване на пазара с роби станал вносът. През първата половина на XIX в. този внос, който се осъществявал по две основни направления – внос на чернокожи роби от Африка и на бели роби от Кавказ, достига рекордни стойности (повече от 10 хил. души годишно през 40-те години на столетието), за да започне лека-полека да се срива през втората половина на века благодарение и на външни, и на вътрешни фактори. Във външен план става дума за силния, постоянен и ескалиращ натиск, който британското правителство упражнява върху османската власт с цел потискане на роботърговията, а във вътрешен – за действията на самите османски управляващи, които, макар и драматично раздвоени между своя консерватизъм и модернизационния етос на Танзимата, все пак волю или неволю подготвят почвата за постепенното изчезване на робството от имперския социален пейзаж. „Преборването“ с робството в османските владения следователно се явява резултат от наслагването на два съвършено различни типа политика. Британската, която авторът оприличава на изкачване по стълба[6], е политика на добре премислените и последователни стъпки, които бавно, но сигурно водят към целта. Първите скромни успехи на тази политика са свързани със склоняването на османската власт да въведе известни рестрикции (главно с регионален характер) върху търговията с роби, и то най-вече върху търговията с черни роби. На следващ етап вече биват извоювани и някои пообщи забрани за тази търговия, за да достигне най-сетне до подписването на една двустранна британско-османска конвенция (1880), чрез която османската страна

4 **Toledano**, E. The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840 – 1890. Princeton / New Jersey: Princeton University Press, 1983.

5 За тези чисто икономически аспекти на темата вж. Ibid. гл. I: From Source to Market – The Ottoman Slave Trading Network in the Nineteenth Century, 14–54; гл. II: The Economics and Volume of the Ottoman Traffic, 55–90.

6 Ibid., p. 13.

поема задължения, гарантиращи не само окончателното прекратяване на търговията с африкански роби, но в средносрочен план и постепенното изчезване на самото африканско робство от османските територии[7].

Като съвсем не така праволинейна се очертава османската антиробска политика от времето на Танзимата, и това не е изненадващо. Независимо от силния европейски дипломатически натиск за унищожаване на робството, на който е подложена, османската власт е принудена да държи сметка за обстоятелството, че в очите на собствените ѝ мюсюлмански поданици робството продължавало да носи ореола на една благословена от религията институция. Оттук и ясното съзнание на османските управляващи кръгове, че тази институция, от векове сраснала се с ислямския начин на живот, не би могла да бъде атакувана фронтално, без това да породи бурни обществени реакции.

„Домашната“ антиробска политика от времето на Танзимата обаче, както демонстрира Толедано, независимо от своя често нерешителен и половинчат характер имала и някои впечатляващи постижения, които били плод на изцяло самостоятелни османски решения, а не на външен (британски) диктат. Най-ярък пример за това са оригиналните мерки, които османската централна власт предприема в отговор на избухналите през 60-те – 70-те години на XIX в. брожения на поселените на територията на Източна Тракия аграрни роби – черкези. Разбунтувалите се роби и техните господари – черкезките бееве, са насърчавани да разрешат конфликта помежду си, като се възползват от възможностите, които им дава шериатският институт на т.нар. договорно освобождаване (*мукатаба*). Държавата обаче не се задоволява само с ролята на инициатор и наблюдател на този процес, но и активно му съдейства, като заделя значителен икономически ресурс, чрез който подпомага изплащането на откупите на робите, оземлява волнотпущенците и частично компенсира бившите им господари[8].

Едва ли за целите на настоящия обзор е нужно да продължа с изброяването на различните фактологични и методологични приноси, които Толедано прави в тази своя първа монография. Безспорно е обаче, че тя притежава завиден мащаб и задълбоченост. Днес, от дистанцията на времето, със сигурност може да се каже, че в този фундаментален труд са маркирани – къде в по-разгърната, къде в по-сбита форма – повечето от проблемите, които и през следващите години и десетилетия ще продължат да вълнуват изследователите на робството в Ориента през преломния XIX в.

Плодотворната линия, заложена от Толедано, намира своя продължител в лицето на турския историк Юсуф Хакан Ердем, чиято монография за робството в

---

7 В монографията на Толедано на британската политика са посветени изцяло или частично гл. III: The Road to Prohibition – Anglo-Ottoman Contacts Regarding the Suppression of the Slave Trade, 1840 – 1855; гл. IV: Prohibition and Resignation – The African Versus Caucasian Traffic in the Late 1850s; гл. VI: Between Prohibition and Convention – The African Slave Trade to the Ottoman Empire, 1857 – 1877; гл. VII: Anti-Slave Trade Conventions and the Decline of the African Traffic, 1877 – 1890; гл. VIII: Some General Aspects of British Pressure and Ottoman Reaction. – Ibid., 91–147, 192–277.

8 Вж. Ibid., гл. V: Circassian Slavery and Slave Trade – An Ottoman Solution, 138–191.

късната Османска империя[9] частично се препокрива – и като хронология, и като проблематика, и като използван документален материал, пък до голяма степен и като основни тези – с тази на Толедано. Ердем обаче не заслужава да бъде квалифициран просто като епигон[10]. Освен че разширява почти двойно изследвания период, обхващайки целия XIX и началото на XX в., чак до управлението на младотурците (1908 – 1909), той предлага и един на моменти много по-детайлен, в сравнение с Толедано, анализ както на британския, така и на османския подход към робския въпрос в късната Османска империя. Той например подробно изяснява как, започвайки първоначално от идеята за тотална забрана на робството във владенията на падишаха чрез декрет (идея, напълно неприложима в османски условия поради факта, че робската институция била осветена от самата мюсюлманска религия), британската позиция бързо еволюирала по посока на една по-прагматична стратегия – да се оказва натиск върху османската власт за прокарването на различни рестриктивни мерки с цел свиване на обема на търговията с роби, като по този начин постепенно се подкопават и основите на самото робовладелство[11]. С нови данни подкрепя Ердем и извода на Толедано, че докато ограничаването на търговията с черни роби на територията на Османската империя станало главно под английски натиск, то спрямо чуждото на османската традиция черкезко аграрно робство, привнесено на османска почва в резултат от масираното черкезко преселение след Кримската война (1853 – 1856), османските управляващи действали напълно независимо от своите британски ментори[12].

Като новаторска трябва да се оцени и последната глава на монографията, в която авторовото внимание е концентрирано върху освобождаването на робите в късната Османска империя, механизмите на тяхната интеграция в османското общество и намесата на държавата и на чуждите дипломатически представителства в тези процеси[13]. Достойнство на работата на Ердем е и това, че той ревизира някои широко утвърдени в историографията становища, като подлага на критичен прочит изворовите податки, въз основа на които тези становища са били конструирани. Така например, мнозина автори преди Ердем (в т.ч. и Толедано) приемат за неоспорим факт, че в текста на своя тържествен хат, ознаменувал възкачването му на трона през есента на 1876 г., султан Абдул Хамид II (1876 – 1909) умишлено пропуснал да включи два смели антиробовладелски пасажа, предложени му от прочутия везир реформатор Мидхат паша (1822 – 1883): с единия от тях Мидхат предлагал султанът да се ангажира с тотална забрана на търговията с роби в цялата Османска империя, а с другия – да освободи всички дворцови роби[14]. Ердем

---

9 **Erdem**, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800 – 1909. New York: St Martin's Press, Inc. (in Association with St Antony's College, Oxford), 1996.

10 Показателно е, че за труда на Ердем ласкава оценка дава самият Толедано. Срв. **Toledano**, E. Review of: Erdem, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire and Its Demise, 1800 – 1909. New York: St Martin's Press, Inc., 1996. – The Turkish Studies Association Bulletin, 2000, Vol. 24, No 2, 106–110.

11 **Erdem**, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire..., passim. Вж. по-специално гл. IV British Policy and Ottoman Slavery, 67–93. Срв. **Toledano**, E. The Ottoman Slave Trade…, passim.

12 **Erdem**, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire..., 113–124. Срв. **Toledano**, E. The Ottoman Slave Trade…, 138–191.

13 **Erdem**, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire..., 152–184.

14 **Toledano**, E. The Ottoman Slave Trade…, p. 231.

обаче с право се усъмнява в обективността на източника на тази информация – сина на Мидхат паша, Али Хайдар (1872 – 1947), който бил привърженик на младотурците и който писал биографията на своя покоен баща докато се намирал в изгнание в чужбина. След като сравнява двете версии – английска и османска, в които е достигнала до нас работата на Али Хайдар, Ердем открива сериозни различия между тях, като констатира, че в своята антиробска реторика османската версия на приписваната на Мидхат паша чернова-проект за султански хат била много по-мека от английската. Всичко това дава основание на Ердем да допусне, че по-радикалната английска версия най-вероятно е била скалъпена за нуждите на младотурската пропаганда с прозрачната цел да бъдат противопоставени един на друг образите на „аболюциониста“ Мидхат паша и на „защитника на робството“ Абдул Хамид[15].

Въобще, показва Ердем, въпреки напълно заслужената си слава на реакционер, в своята политика по отношение на робството Абдул Хамид II де факто продължава линията, заложена от предходниците му. Тъкмо по негово време впрочем османците ратифицират не само споменатата вече двустранна британско-османска конвенция от 1880 г., но и заключителния акт на международната Брюкселска конференция (1890), с който отново се забраняват всякакъв внос, износ и транзит на африкански роби във, от и през териториите и акваториите на страните, подписали акта[16]. Непременно искам да обърна внимание, че в своята монография Ердем е фокусиран колкото върху търговията с роби, толкова и върху робската институция „per se“. Съответно, на страниците на труда си той отделя много място на спецификите и вътрешното многообразие на отделните видове робство (военно-административно, аграрно, индустриално и домашно), практикувани в Османската империя още от зората на нейното съществуване до самия ѝ край, на еволюцията на тези различни видове робство през вековете и на промените, настъпили в тях по време на Танзимата.

Към самото робство и към някои от неговите „ипостаси“ по време на т.нар. „Дълъг Танзимат“ (докъм края на XIX в.) се обръща и Е. Толедано във втората си книга, озаглавена „Робството и [неговото] премахване в османския Близък изток“[17]. Изхождайки, аналогично на Ердем, от схващането, че робството в ислямския *пред*модерен и *ранно*модерен свят било „система от много системи“, в тази си книга Толедано се опитва да изгради един, по думите му „хлабав“, модел, който да обхване всички по-основни робски типажи, застъпени в Османската империя през последното ѝ столетие[18]: като се започне от елитните роби на султана (т.нар. *кул*) и робите на влиятелните фамилии (*кулларън кулларъ*), които получавали шанс да израснат до различни военни и административни постове, и чиято позиция парадоксално съчетавала в себе си някои типично робски характеристики с голям, понякога дори огромен властови ресурс, и се завърши с най-обикновените чер-

15 **Erdem**, Y. H. Slavery in the Ottoman Empire..., 126–128.
16 Ibid., 128–147.
17 **Toledano**, E. Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East. Seatle / London: University of Washington Press, 1998.
18 Ibid., p. IX.

нокожи домашни роби, които през XIX в. съставлявали мнозинството от робския контингент в империята. В търсене на такъв общ знаменател авторът накрая достига до извода, че османската робска действителност следва да се разглежда като „континуум“ от различни степени на зависимост. В единия край на този континуум той разполага аграрното (през XIX в. предимно черкезко) и домашното (предимно африканско) робство, а на срещуположния край – *кул / харем* робство[19]. Тъкмо на *кул / харем* робството впрочем са посветени и най-интересните страници на книгата. Въпреки че след реформите от 30-те – 50-те години, показва например Толедано в първата глава, терминът *кул* се превърнал в синоним по-скоро на робски произход, отколкото на робски статус, системата *кул* и нейният своеобразен женски аналог – харемното робство, не изчезнали, а продължили да съставляват неразделна част от живота на османския елит чак до последните години от съществуването на империята. Оцеляла и институцията на евнусите. Нещо повече, както свидетелства детайлно проученият от автора „Регистър на биографиите на имперските евнуси“, независимо от всички официални възбрани, наложени от османската власт през втората половина на XIX в. върху търговията с чернокожи роби, само за периода 1893 – 1903 г. на служба към двореца били зачислени над 100 нови африкански евнуси[20] – факт, който в известен смисъл говори сам за себе си и който категорично затвърждава впечатлението за смущаваща двойнственост в османската държавна антиробска политика.

Също толкова приносна е и следващата глава, в която погледът на автора се насочва към харемната разновидност на робството, за да разкрие – чрез покъртителната история на младата робиня – черкезка Шемсигюл (така както тази история е отразена в полицейските архиви на Кайро от 50-те години на XIX в.) – какви физически и психически травми е могла да изживее една жена в битността си на харемна робиня, а и паралелно с това да покаже доколко османските институции от онова време са били в състояние да окажат ефективна помощ на робините – жертви на господарски произвол[21].

Трудно биха могли да бъдат подминати с мълчание и последните две глави на книгата, в които Толедано изследва отражението на късноимперското робство в огледалото на общественото съзнание – както в миналото, така и днес. Тук се поставят важни въпроси, като например този: Защо, при все че в резултат от проведените през XIX в. реформи системата на привилегированите *кул / харем* роби вече по никакъв начин не била статистически представителна за цялостния облик на робството в късната Османска империя, в литературата и публицистиката на Танзимата именно тази система била експонирана като „лице“ на робската институция? Според Толедано причината за тази аномалия се корени във факта, че за повечето османски държавни мъже, пък и за мнозина османски интелектуалци от онази епоха, *кул / харем* робството съставлявало интегрален елемент не само от тяхната културно-религиозна идентичност, но нерядко – и част от собствените им биографии. Това обяснява и дефанзивната позиция, която подобни личности заели

19 Ibid., p. 166.
20 Вж. Ibid., гл. I: Kul / Harem Slavery: The Men, the Women, the Eunuchs, 20–53.
21 Вж. Ibid., гл. II: The Other Face of Harem Bondage: Abuse and Redress, 54–80.

в отговор на идващия от Запад натиск за премахване на робството във владенията на султана. Във всеки случай тъкмо защитата на *кул / харем* робството, смята Толедано, попречила за формирането на една ясна и категорична аболиционистка визия сред османския елит от епохата на Късната империя[22].

„Дефанзивният наратив“ обаче, не пропуска да осветли читателите си Толедано, не е само далечен спомен. Обратното, точно този тип наратив изразително доминира сред съвременните арабски историци, повечето от които приемат за едва ли не свой патриотичен дълг на всяка цена да полемизират с чуждите западни (и смятани по презумпция за оскърбителни спрямо ислямския свят) подходи към робството и търговията с роби в предмодерния Ориент. Успоредно с ислямското възраждане в Турция, отбелязва авторът, аналогични тенденции, макар и далеч не така силно изразени, си пробиват път и в турската историография. От другата страна на океана пък, боейки се да не бъдат обвинени в „ориентализъм“ и в нарушаване правилата на политическата коректност, учените са изправени пред риска да изпаднат в плен на автоцензура и да заобикалят на безопасно разстояние по-„деликатните“ теми, свързани с робството[23]. Или, както обобщава Толедано, „макар, разбира се, да е наивно да се вярва, че науката и политиката могат [някога] да бъдат тотално разделени една от друга, твърде прискърбно е да се отбележи степента, в която все още политическото и академичното остават неразривно вплетени“[24].

Третата посветена на робството в Османската империя през XIX в. монография на безспорния корифей в тази проблематика Ехуд Толедано органично се вписва във все по-популярния напоследък „жанр“ на историите „отдолу“. В тази не само изключително съдържателна, но и наистина майсторски написана книга, чрез серия от case studies, извлечени от документацията на кадийските и на новите административни (низамски) съдилища от времето на Танзимата, Толедано се наема да възкреси погребаните до този момент за историята „гласове“ на неволниците и да пресъздаде начина, по който те преживявали своето робско положение[25]. В сърцевината на книгата стои релацията роб – господар, която обаче авторът не разглежда в традиционния ключ – т.е. като отношение, крепящо се единствено върху гола принуда. По-скоро според Толедано става дума за връзка на взаимна зависимост, макар и между двама твърде неравноправни партньори[26]. В монографията са изследвани реакциите и различните форми на съпротива, активна и пасивна, оказвана от робите в случаите, в които те се чувствали „предадени“ от своите господари: бягство и укриване; опити за смяна на господаря; извършване на престъпления с цел физическо оцеляване или отмъщение срещу господаря и неговото семейство и пр.

---

22 Вж. Ibid., гл. IV: Slavery and Abolition: The Battle of Images, 112–134.

23 Вж. Ibid., гл. V: Discources on Ottoman and Ottoman-Arab Slavery, 135–154.

24 Ibid., p. 146.

25 **Toledano**, E. As if Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Middle East. New Haven / London: Yale University Press, 2007.

26 Ibid., p.146.

Специално внимание заслужава главата, посветена на еволюцията на османската държавна политика от ерата на Танзимата по проблемите на робството. Богатият документален материал, с който авторът оперира, му позволява да заключи, че през втората половина на XIX в. държавата все по-мощно се вклинява в отношенията между господари и роби – намеса, която сама по себе си представлявала флагрантно нарушение на шериата. Освен това Толедано констатира, че танзиматската държава постепенно се отказва от безрезервната си подкрепа за робовладелците. Отначало тя се задоволява да играе сравнително неутралната роля на арбитър в споровете между господари и роби, но с течение на времето все по-често и демонстративно заема страната на робите, включително и като си присвоява правото сама да ги освобождава при определени обстоятелства (напр. жестоко малтретиране, незаконен трафик, отказ от страна на господаря да освободи свой роб / робиня след изтичане на един „разумен“ срок на служене и др.). Именно официалните, издадени от името на държавата, сертификати за освобождаване от робство, са документите, които най-добре въплъщават наченалия по време на Танзимата директен диалог на властта с робите. Опитите на държавата да влезе във функциите на „патрон“ са описани и чрез мерките (макар и крайно недостатъчни), които тя взема за устройване и подпомагане на вече освободените роби: строителство и поддръжка на специални хостели за тях; намиране на работа в „приемни“ семейства; професионално обучение; рекрутиране на част от волноотпущенците в армията и др.[27]

Голям плюс на изследването на Толедано е и това, че в него сериозно присъства расовият дискурс. Въпреки че шериатът не прави „класови“ различия между робите, в Османската империя, посочва авторът, де факто съществувала една отчетлива робска йерархия, на върха на която стояли белите роби, а на дъното ѝ – африканските. Именно на последните е посветена и една от най-интересните глави на книгата. В нея Толедано изследва някои аспекти от субкултурата на чернокожите роби и техните потомци в късната Османска империя, като се спира поспециално на метаморфозите на т.нар. „зар“ – един типичен за земите на юг от Сахара и за Североизточна Африка култ, който на османска почва се смесил с различни локални форми на ислямска народна религиозност, включително и с елементи на мистичния, суфийски ислям. Това наслагване на влиянието на османската среда върху обичаите, привнесени от чернокожите роби от техните далечни родини, за което авторът изковава термина „османска културна креолизация“, на практика разкрива и един от механизмите, чрез които се осъществявала адаптацията и интеграцията на робите в османския свят[28].

Непростим пропуск би било да не спомена също така, че въпреки нюансирания начин, по който интерпретира робската материя, цялостният патос на Толедано в това му съчинение е подчертано „аболиционистки“. С труда си, който освен всичко останало представлява и своего рода каталог на всевъзможните унижения и злоупотреби, на които робите в късната Османска империя били подложени,

27 Вж. Ibid., гл. III: Turning to the „Patron State“ for Redress, 108–152.
28 Вж. Ibid., гл. V: Taming the Unknown with the Familiar, 204–254.

израелският учен аргументирано атакува широко разпространеното в литературата твърдение за „мекия“ характер на робството в света на исляма, и в частност при османците – твърдение, което, макар че не е лишено от известни основания, особено в компаративен план (например при сравнение с американското плантационно робство), все пак смущава със своята бланкетност.

Със сходна позиция в дебата за робството в Ориента преди няколко години се намеси и професорът от Университета на Мериленд Мадълин Зилфи, чиято монография е посветена на джендърните, и по-точно на женските измерения на робския феномен в късната Османска империя[29]. При все че проучването е концентрирано преди всичко (макар и не само) върху Истанбул – с идеята, че тъкмо османската столица била мястото, където в най-чист вид се оглеждали всички водещи тенденции в османския обществен живот[30], това проучване без съмнение има и една много по-универсална стойност, като голяма част от неговите изводи могат да бъдат проектирани и върху османските провинции. Изследването е разгърнато на широк исторически фон, което може да се отчете едновременно и като негово достойнство, но донякъде и като негова слабост – дотолкова, доколкото на моменти този фон е толкова плътен, че като че ли измества вниманието от основната тема: женското робство през XIX в. Въпреки това, пространните екскурси назад, към предтанзиматските столетия, не са самоцелни, а фокусирани пряко върху дихотомиите „мъже – жени“ и „господари – роби“, тъкмо в пресечната точка на които попада темата на книгата. Тези дихотомии, отбелязва авторката, наред с няколко други важни разграничения като „мюсюлмани – немюсюлмани“ и „аскери – рая“, имали фундаментална роля при структурирането и функционирането на предмодерното османско общество[31]. През XIX в., под влияние на новата външно- и вътрешнополитическа конюнктура, включително и в резултат на проведените от османската централна власт реформи, някои от гореупоменатите дихотомии загубили предишната си острота. Твърде малко позитивни промени обаче, пледира Зилфи, настъпили по отношение на жените, и в частност – на робините.

Всъщност, независимо че по време на реформения период робството във владенията на султана се редуцирало до едни много по-скромни в сравнение с предходните столетия размери, паралелно с това то значително се „феминизирало“. В основата на тази феминизация, която започнала още от втората половина на XVIII в., стояли както упадъкът на османската военна мощ и секването, вследствие от това, на масовия приток на военнопленници, така и политиките на ликвидатора на еничарския корпус султан Махмуд II (1808 – 1839) и неговите наследници, които нанесли тежък удар върху най-„мъжкия“ тип робство – военното[32]. Виталността на женското робство по време на Танзимата обаче, подчертава Зилфи, се дължала и на това, че едни от най-активните „консуматори“ на този тип робство си останали

29 **Zilfi**, M. Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: the Design of Difference. Cambridge / New York: Cambridge University Press, 2010.

30 Ibid., p. XI.

31 За тези „дуалности“ вж. Ibid., гл. I и по-специално параграфите: Seeing like the Ottoman state; Patriarchal patterns, 6–21.

32 По-този въпрос срв. Ibid. гл. VI: Feminizing slavery, и най-вече параграфа: Gendering the trade, 190–199.

представителите на османския елит, и то не само най-твърдолинейните консерватори сред тях, но и мнозина от най-изявените реформатори. Немалка била „заслугата“ и на династията, чиято репродуктивна политика чак до самия край на империята неизменно залагала – точно така, както и в предходните векове – на потомството на робините от султанския харем[33]. Авторката енергично се възпротивява на опитите – както в миналото, така и днес – женското робство в Късната империя да бъде представяно в идилични краски, като контрира тези опити с редица примери, които красноречиво говорят за честите разминавания между норма и практика при третирането на робините[34]. Тя специално набляга и на специфичните тежести на женското робско битие като сексуалната експлоатация, принуждаването към проституция и пр.[35]

Но може би най-важната теза, която Зилфи развива на страниците на тази своя книга, е, че през XIX в. както робините, така и жените въобще, не спечелили почти нищо от въведеното в империята ново секуларно законодателство. „Мъжете са канун, а жените – шериат“, гласи последната глава на труда, като подтекстът тук е, че реформите от ерата на Танзимата, обективирани в държавното законодателство (кануна), били, така да се каже, мъжкиориентирани, докато статутът на жените и семейните въпроси постарому си останали в домена на шериатското право, сиреч – в плен на патриархалните, мизогинни парадигми[36]. Що се отнася до женското робство, то се превърнало в своего рода метафора на патриархалното статукво, към което били привързани дори и най-модернизаторски настроените османски държавници. Или, ако си послужа с един цитат от книгата, „архитектите на Танзимата се ангажирали с един нов ред и с една по-инклузивна социална визия, но не в степен такава, че тя да разруши елитарния патриархален характер на [съществуващата] социална йерархия“[37].

---

33 Вж. Ibid. гл. VI: особено параграфа: Sovereign distinction, 226–235.

34 Вж. Ibid. напр. гл. V: Meaning and Practice, 153–187. Малко или повече обаче изтъкването на разнобоя между норма и практика, е „червена нишка“, която пронизва цялата книга.

35 Срв. напр. параграфа от гл. VI, озаглавен „Prostitution and other fine lines“. – Ibid., 199–206.

36 Вж. Ibid. гл. VII: Men are *kanun*, women are *shari'ah*, 216–236. Изводът, че „мъжете са канун, а жените – шериат“, се потвърждава и от държавната политика по отношение на облеклото, на която са посветени едни от най-интересните страници в монографията на Зилфи. Авторката насочва вниманието към показателния факт, че ако по отношение на мъжкото облекло танзиматската държава поддържала ясен прозападен курс, като пряко поощрявала сближаването на това облекло с европейското, по отношение на жените политиката ѝ била съвършено различна. Дори султани реформатори като Махмуд II държали на традиционния женски костюм и били не по-малко строги от своите предходници в ограниченията, които налагали върху женското облекло. Вж. Ibid. гл. III: Women in the regulated society, 45–95.

37 Ibid., p. 234. Зилфи обаче с право е критикувана за това, че налага върху изследваната от нея историческа реалност късни концепции за равенство между половете, които нямат нищо общо с мисленето на предмодерните времена. Също така в стремежа си да докаже, че през XVIII – XIX в. патриархалните устои на османското общество останали непокътнати, тя безоснователно пренебрегва някои знакови прояви на женски активизъм от тази епоха, включително и сред робините. Вж. **Sobers-Khan**, N. Review of Madeline C. Zilfi. Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference (New York: Cambridge University Press, 2010). – New Middle Eastern Studies, 2012, No 2, <http://www.brismes.ac.uk/nmes/archive/1099> 11 март 2017.

* * *

След този кратък обзор на някои от най-значимите световни постижения по темата, идва вече ред и на въпроса: „Къде сме ние?“.

Нека да започна оттам, че по проблемите на „късното“ робство българската хуманитаристика е произвела един твърде оскъден брой заглавия. Доскоро нейният най-солиден актив в това направление се изчерпваше със съставения от Петър Петров още през 70-те години на XX в., а по-късно през 80-те, допълнен и преиздаден отново в два тома документален сборник, посветен на ислямизационните процеси, в който се съдържат доста материали, свързани с историята на робската институция през османската епоха, включително в периода XVIII – XIX в.[38] Едва в последните години темата започна да навлиза малко по-осезаемо в полезрението на българските историци, но публикациите по нея все още се броят на пръсти.

На пръв поглед това слабо научно любопитство изглежда странно, особено като се има предвид, че през последните десетилетия българската публичност и медийно пространство бяха така болезнено, за да не кажа почти маниакално обсебени от мотива за „робското“ ни минало под османска власт. Стъписана от мощния хор гласове, застъпващи се за „робския“ характер на това минало (явление, което литературоведът Албена Хранова шеговито нарече „борба за робство“[39]), българската историческа колегия сякаш не намери в себе си воля да разгърне широк дебат по този въпрос. Струва ми се обаче, че за видимото разминаване между големия обществен интерес към робската тема – от една страна, и нейното скромно научно отразяване – от друга страна, съществува и друго, съвсем просто обяснение. Не е тайна, че що се отнася до предосвобожденския XIX век, в центъра на вниманието на българските историци винаги е стоял процесът на съграждане и консолидиране на българската нация, с неговите най-ярки проявления – движенията за културна, църковна и политическа еманципация. Робството, разбирано като притежание на човека от човека, очевидно излиза извън тази схема. Всъщност, както преди време се опитах да покажа в една моя студия, то е престанало да бъде

38 По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма. Състав. П. **Петров**. Второ осн. прераб. и доп. изд. Ч. 1 – 2. София: Наука и изкуство, 1987 – 1988, passim (първото издание на сборника, в една книга, датира от 1972 г.). Чак до началото на настоящото столетие обаче в историческите изследвания „късното“ робство се третира съвсем бегло, като в първите години след 1944 г. основният стремеж е то да бъде осмислено в светлината на марксистко-ленинските парадигми. Срв. напр. **Митев**, Й. Причините, поради които българският народ не е минал през робовладелския стадий на развитие. – В: **Митев**, Й. Исторически студии. София: Държавно военно издателство, 1955, 299–304; **Петров**, П. Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV век – 1912 година. София: Наука и изкуство, 1975, 81–87.

39 **Хранова**, А. Историография и литература за социалното конструиране на историческите понятия и Големи разкази в българската култура XIX – XX век. Т. II. Животът на три понятия в българската култура: Възраждане. Средновековие. Робство. София: Просвета, 2011, с. 502. Вж. също **Хранова**, А. 1990-те, или борбата за робството. – Либерален преглед, 2013, <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/1996-1990> 11 март 2017. Тук умишлено се абстрахирам както от политическия контекст на „борбата за робство“, така и от съвременните баталии около други исторически понятия, свързани с османския период от българската история.

сериозна заплаха за българското население далеч преди началото на Танзимата[40]. Времената на „трите синджира роби“, изтъквам в този текст, в общи линии приключили още около средата на XV в. След този момент – т.е. след окончателното утвърждаване на османската власт на Балканите, в съгласие с повелите на шериата българите (както впрочем и останалите завладени християнски народи) вече били третирани от завоевателите не като резерв за попълване редиците на домашните роби, а като поданици на Османската империя. Някъде от първата половина на XVIII в. пък, заедно с окончателното отменяне на еничарските набори, българите престанали да бъдат рекрутирани и за военни роби. Наистина, дори и през последното столетие на османското владичество отделни българи ставали жертва на отвличания с цел продажба, както и на „наказателни“ заробвания заради бунт срещу „царщината“, но това били епизодични случаи, а не постоянна и масова практика.

Разбира се, обстоятелството, че през XIX в. робството вече засягало битието на българите твърде инцидентно, не би могло да възпре българските историци да се интересуват живо тъкмо от българските проекции на робския феномен. Този напълно обясним интерес към робството като част (макар и далеч не централна) от националната ни история – както по време на Възраждането, така донякъде и след Освобождението – е канализиран в няколко посоки. Преди всичко авторите напомнят, че дори и през реформения период, въпреки предприетите от османската власт мерки за ограничаване на търговията с роби, робството се запазило като жива практика във всички османски владения, в т.ч. и в българските земи. От тези позиции се атакуват чисто символните интерпретации на „аболиционисткия“ чл. 61 на Търновската конституция („Никой в българското княжество не може ни да продава, ни да купува человечески същества. Всякой роб от какъвто пол, вяра и народност да бъде, свободен става щом стъпи на българска територия“), като се твърди, че в български условия текстът на този член не бил съвсем лишен от практически смисъл[41]. Разсъждава се също така върху авторството на въпросния член[42], както и върху въпроса за чуждите източници, от които този член е бил пряко заимстван и/или повлиян[43].

---

40 **Тодорова**, О. Робската институция в България в периода на нейния залез. – Историческо бъдеще (ИБ), 2008–2009, № 1–2, 89–94.

41 **Колев**, В. Краят на „турското робство“ след Освобождението. – ИБ, 2007, № 1–2, 105–106; **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 86–87.

42 Някои преки данни, както и косвени биографични податки разкриват като най-вероятен автор на този член от Търновската конституция вносителя Марко Балабанов (1840 – 1921) (**Тодорова**, О. Робската институция в България..., 103–104, бел. 69). Относно заслугите на Балабанов за включването на чл. 61 в първата българска конституция и аргументацията му относно необходимостта от подобен текст вж. **Божинов**, П. Марко Д. Балабанов в Учредителното събрание: между европейските модели и българската традиция. – В: Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова. Съст. П. **Божинов** и А. **Кирилова**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, 101–102.

43 **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 103–104. По-подробно за опосредстваното влияние, което оказват върху формулировката на чл. 61 от Търновската конституция френското и английското право, прилагани в съдебната практика на съответните две държави още в периода XV – XVIII в., вж. параграфа „Случаят с един трансфер: английската политика, френските градове и Търновската конституция“ в образцовото културологично изследване на **Хранова**, А. Историография и литература...,

Друг български аспект на темата, който ангажира родните историци, е количественият. Авторите например се стараят да уточнят – доколкото изворите им позволяват това – броя на заробените българи по време на важни и буреносни събития като Априлското въстание и Освободителната война[44].

На следващо място, съвременните български автори се вълнуват и от начина, по който нашето възрожденско и ранното следосвобожденско общество възприемало робството. Валери Колев например се спира на две законодателни инициативи с аболиционистки характер от началото на 80-те години на XIX в., предприети във все още васалната по онова време на султана Източна Румелия – на специалния законопроект „за забранение на робството“ и проекта за нов Наказателен закон на автономната област, чийто чл. 189-и изрично инкриминирал притежанието на и търговията с роби[45], докато Борис Велчев анализира аналогичния чл. 291-ви от първия български Наказателен закон (1896 г.), предвиждащ от пет до десет години строг тъмничен затвор за всеки, който лиши другиго от свобода и го продаде като роб[46].

На свой ред аз, в споменатата вече моя студия, разглеждам отражението на робската тема на страниците на възрожденския периодичен печат. Изводът, до който достигам, е, че въпросът за робството така и не успял да се превърне в пълноценна част от възрожденския модернистичен дискурс. В легалната, излизаща в пределите на Османската империя българска преса, представянето на този въпрос било твърде приглушено и съобразено с официалната османска политика, а в емигрантската преса – инструментализирано с оглед целите на освободителната борба и подчинено на идеята османската държава да бъде разобличена като анахронична, неспособна на истински реформи и фатално непригодна да поеме по пътя на модерната европейска цивилизация[47]. В студията си изказвам хипотезата, че твърде периферното място, отредено от възрожденската ни преса на робската тематика, вероятно в немалка степен се дължало на факта, че през XIX в. българите не се чувствали пряко потърпевши от робските практики, а възприемали робството най-вече като жребий, отреден за „други“, чужди и по-неразвити от тях народи – „арапи“ (т.е. тъмнокожи африканци) и „кавказци“ (черкези и др.)[48].

По някаква странна ирония този възрожденски подход към робството като че ли до голяма степен се възпроизвежда и от днешната българска историография. Прави впечатление например, че до момента никой български историк не е про-

---

359–367. За заимстването на идеята за „аболиционисткия“ чл. 61 от гръцките конституции, вкл. и от гръцката конституция от 1864 г., вж. **Божинов**, П. Марко Д. Балабанов..., с. 102.

44 Вж. напр. **Митев**, Й. Причините..., 301–304; **Петров**, П. Съдбоносни векове..., с. 86; **Колев**, В. Краят на „турското робство“ в следосвобожденска България. – Анамнеза, г. III, 2008, № 2, 96–99, web; **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 137–140.

45 **Колев**, В. Източна Румелия и проблемът за робството в Османската империя. – Минало, 2008, № 3, 50–53; **Колев**, В. Краят на „турското робство“ в следосвобожденска..., 104–107.

46 Авторът едва ли греши в предположението си, че чл. 291 нямал особена практическа стойност, а бил включен в Наказателния закон по-скоро като „завършващ елемент на уредбата, забраняваща робството, чиято основа е чл. 61 от Търновската конституция“ (**Велчев**, Б. Робството в българското наказателно право. София: Сиела, 2016, 16–19).

47 **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 116–128.

48 Пак там, 127–128.

явявил по-специално научно любопитство нито към черкезкото аграрно робство, нито към африканското домашно робство, нито към „бялото“ *кул / харем* робство, които без съмнение били част от историческото минало на нашите земи чак до Освобождението, а на места вероятно и в първите години след руско-турската война от 1877 – 1878 г. Разказът за тези робства в българските съчинения е доста схематичен и се гради най-вече на позовавания върху първите две книги на Толедано и тази на Ердем[49], без амбиции за собствени задълбочени проучвания в изворите, в т.ч. и в османската документация.

Липсата на особен интерес от страна на съвременната ни историография към робството на „другите“ (не-българите) през последното османско столетие се съчетава и с едно неглижиране на „видовото“ и „вътрешновидовото“ разнообразие в рамките на робската институция. Показателно е, че в българската книжнина, посветена на робството от времето на Танзимата, почти неизменно се използват общите термини „роб“ и „робиня“. В чуждата специализирана литература, напротив, се борави с оригиналната и силно диверсифицирана робска терминология, застъпена в османските извори – терминология, способна да предаде най-точно нюансите, характеризиращи юридическия статут и/или службата на даден роб или робиня (например освен общите термини *есир*, *кьоле*, *рък*, *абд*, могат да се срещнат и по-специфичните *кул*, *гулям*, *мамлук, мукатиб*, *мюдеббер, маазун* и др. – за мъжете, както и *джарие*, *одалък*, *халайък, молада*, *мукатебе*, *мюдеббере, юмм-и велед* и др. – за жените).

Все пак, ако трябва да определя коя е поантата на българските „робски“ изследвания за XIX в., без колебание бих казала, че това е метафоричната употреба на термина „робство“ по отношение на османската епоха и съотносимостта между това „метафорично робство“ и реалното робство през същата епоха. Спорът, който тече през последните години в нашата историография, кръжи около въпроса дали на тази отдавна придобила гражданственост метафора днес може да се признае и научна стойност, с други думи – допустимо ли е терминът „робство“, освен в строгия му правен и социално-правен смисъл, да се използва безпроблемно в науката и като политически термин. Въпросът би могъл да се формулира и така: Доколко мащабът на истинското робство, практикувано на българска територия (и „за сметка“ на българите) от османското завоевание до Освобождението, дава основание като „робство“ да бъде обозначен и целият османски период от българската история?

Историците, които отговарят на този въпрос положително[50], в действителност не са слепи за разликите между „двете робства“ – истинското („буквалното“) и метафоричното. Целта им обаче е да размият колкото се може повече границите между двете категории до пълното им сливане и препокриване. Ето защо адвока-

---

49 **Колев**, В. Краят на „турското робство“ след Освобождението…, 107–109; **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 99–116.

50 Вж. напр. **Колев**, В. Краят на „турското робство“ след Освобождението…, 106–110; **Неделчев**, Н. Турското робство – насилието на турските ислямска държава и общество. – В: Сборник в чест на 65-годишнината на професор д.и.н. Димитър Игнатовски. Състав. Т. **Тотев**. Шумен: Аксиос, 2005, 48–69; **Неделчев**, Н. Спорът за турското робство и общество – действителност и мит. – Понятия, ценности, промени, 2012, № 8 (Историята: време и реалности), 54–71.

тите на „двойната“ употреба на термина „робство“ не са склонни да се вторачват надълбоко нито в нюансите на робската материя per se (да речем, в еволюцията / деградацията на отделните форми на робство през вековете, в динамиката на етническия състав на робите; в променящия се относителен дял на българите в робските редици и пр.), нито, и още по-малко – в особеностите на личносвободния статут, нормативен и реален, на огромното мнозинство от българското население под османска власт, в т.ч. и по времето на Танзимата. Издигнати над подобни академични „дребнотемия“, те търсят опора другаде. Главните им доводи, които според мен са най-прегледно изведени в една статия на Валери Колев, аз бих свела до следното: първо – че недъзите на османската държавно-политическа и социално-икономическа система пораждали у българите едно непрекъснато „усещане за робство“; и второ – че продължаващата практика на робовладението в Османската империя по време на Танзимата способствала за засилването на въпросното „усещане“[51].

Това прехвърляне на ударението от самата робска институция към сферата на субективното и имагинерното („усещането за робство“) едва ли е случайно, тъй като чрез него се заобикаля един от най-невралгичните пунктове в теорията за „турското робство“ – фактът, че то се явява едно доста своеобразно „робство без роби“. Нека още веднъж да припомня, че след средата на XV в. българите, наред с всички останали покорени от османците християнски народи, били третирани като поданици и заробвани рядко и по изключение. Като че ли тъкмо за да се отклони вниманието на публиката от този явен дефицит на „буквални“ български роби, в употреба се вкарват заместители от типа „усещане“ за робство, „опасност“ от робство и др. подобни. В. Колев например говори за някаква дебнеща възрожденските българи „почти ежедневна“ (sic!) опасност да изпаднат в робско състояние[52], а Неделчо Неделчев се наема да преброи робовладелците във възрожденска България (всъщност не реалните, а потенциалните), като достига до бомбастичния извод, че техният брой общо взето се измервал с напусналите нашите земи след Освобождението мюсюлмани – „около 2 000 000 човека“ (sic!)[53].

Характерно за защитниците на тезата за османското господство над българите като „робство“ е първостепенното значение, което те придават на утвърдилите се във времето стереотипи. Едно от техните внушения е, че самото дълготрайно битуване на понятието „турско робство“ в българската (а и не само в българската) словесност вече е предостатъчно основание, за да бъде възприето това понятие и като научнолегитимно[54]. Този реверанс към традицията е съчетан с дълбока невяра в безкористните намерения и подбуди на опонентите. Те са обрисувани не

51 **Колев**, В. Отново за термина „турско робство“. – История, 2015, № 2, 176–177.

52 Пак там, с. 177.

53 **Неделчев**, Н. Спорът за турското робство..., с. 65.

54 Срв. напр.: „[…] терминът „турско робство“ е твърде отдавна установено и легитимно понятие, което охарактеризира цялата система на насилническата турска власт, както е наложена върху българите и останалите балкански земи още в процеса на завоеванието“ (**Колев**, В. Отново за термина..., с. 177); срв. също: „Не се ли отрича тъкмо на българския народ правото на разумна преценка за робовладелския потенциал на турското „мозаично“ общество от XIX – XX век?“ (**Неделчев**, Н. Спорът за турското робство..., с. 63).

само като деструктивни елементи[55], позьори[56] и носители на ретроградни идеи, умело прикрити зад булото на модерността[57], но и като безчувствени създания, глухи за страданията и болките на своя народ в миналото[58] – подход, който дава възможност техните аргументи да бъдат до голяма степен неглижирани и да не им се отговаря по същество.

Докато привържениците на концепцията за османската епоха като „робска“ се опитват максимално да сближат „двете робства“ – реалното и онова в преносен смисъл, което е синоним на бездържавността и неравноправието на българите под османска власт, усилията на другата страна в спора са съсредоточени в съвсем различна посока. Веднага трябва да се каже обаче, че (може би противно на очакванията) опонентите на тезата за „турското робство“ не виждат като своя приоритетна задача изтъкването на същностните разлики между истинско и метафорично робство (респективно, между положението на робите в Османската империя и положението на нейните християнски, в т.ч. и български, поданици) – най-вероятно защото тези разлики са така ясни и неоспорими, че място за научна дискусия около тях почти няма[59].

---

55 За В. Колев основният движещ мотив на представителите на „модернистичните“ направления в историческата наука (а подразбира се – и на онези историци „модернисти“, които не споделят възгледа за чуждото господство като „робство“) бил „деконструирането на изграденото досега“. Неспособни според автора да се докажат другояче и да сътворят „собствена оригинална конструкция“, тези историци безогледно рушали всичко по пътя си. Ефектът от тяхната дейност е оприличен от Колев на „ранносредновековните нападения на вандалите срещу отслабената Римска империя“, които оставяли след себе си „само развалините на историята като цивилизационно постижение“ (**Колев**, В. Отново за термина..., 171–172).

56 Според Н. Неделчев например отрицателите на „турското робство“ просто заигравали с темата и демонстрирали „показна модерност без аргументи“ (**Неделчев**, Н. Спорът за турското робство..., с. 58).

57 Валери Колев, да речем, е убеден, че „за историците османисти гледната точка е тази на империята на султаните [....]“ (**Колев**, В. Отново за термина..., с. 172).

58 Така по повод написаното от мен във връзка с противоречивите данни, които изворите дават за броя на българите, отвлечени в робство след разгрома на Априлското въстание, Н. Неделчев възкликва: „Какво мащабно робство очакват опонентите му в България, след като въстават незначителни по територия и население райони? И за тях малко ли са продадените в робство и избитите хора? Или нахлулите в териториите им поробители?“ (**Неделчев**, Н. Спорът за турското робство..., с. 64).

59 Ето как Христо Матанов вкратце маркира и коментира някои от тези най-фрапиращи разлики: „Робството е юридически статут на личността и на групи население, със свои специфики в отделните исторически периоди и региони. Затова аз питам: може ли някой да ми посочи примери, в които роби са можели да притежават собственост, която да предават по наследство, да бъдат данъкоплатци, да сключват свободно бракове, да участват в пазарни отношения като физически субекти, да имат право на придвижване и заселване, да се явяват на съд като страни по различни дела? А изворите показват, че българите под османско владичество са го можели. Следователно техният статут попада под определението „поданици“. […] Или как е било възможно жителите на едно „робско село“ да заявят в очите на османския данъчен чиновник, че ако властта продължава да увеличава данъците им, те ще се разбягат? Роби ли са били монасите на Рилския манастир, след като се съдят с османски спахии мюсюлмани, нарушили границите на манастирските им имоти? Тези, които искат лично да се уверят в истинността на тези твърдения, ще трябва да отделят време и ако може да прочетат османски данъчни регистри, решения на кадийски съдилища, вакъфнамета, закони за отделни градове, градски закони и други османски документи. Там те ще намерят обилна информация за статута на българите през периода на османското владичество“. (**Матанов**, Хр. Лесна наука ли е историята? (По повод на една „дискусия“ във вестник „Труд“). – В: Учител на учителите. Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Шопов. Състав. М. **Радева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, 264–265).

Много по-важно се оказва търсенето на отговор на въпроса: Защо, как и откога в българското обществено съзнание „двете робства“, истинското и метафоричното, започват да битуват като едно трудно разчленимо цяло? Авторите, които работят в това направление, са единодушни, че метафората „робство“, като израз на зависимостта на българите от чуждите им в етническо и/или верско отношение власти (османската светска власт и духовната власт на Цариградската патриаршия), се настанява трайно в родния политически речник в един сравнително късен период – едва във втората половина на XVIII в., и че все по-нарастващата популярност на тази метафора през следващото, XIX столетие е неразривно свързана с развитието и укрепването на българския национализъм и на идеите за национална еманципация[60]. До този извод се достига в резултат от едно внимателно вчитане във възрожденската ни книжнина, което пък от своя страна позволява да бъде доста пространно описана историята на термина „робство“ на българска почва: както в неговите многолики метафоризации, придаващи на този термин не само политически, но и социален, духовен, нравствен и пр. смисъл, така и в неговите твърде любопитни „разцепвания“ – тогава, когато в рамките на едни и същи текстове „метафоричният роб среща буквалния роб“[61].

Именно тези „срещи“ впрочем опровергават по най-категоричен начин приписваното на възрожденските българи тотално „усещане“ за робство. Във всеки случай и моят прочит, и този на Албена Хранова показват, че българите от XIX в., макар и постоянно афиширащи се като „роби“, в действителност не разпознавали себе си като истински роби. Тъкмо обратното, тяхното отношение към съвременните им „буквални“ роби почивало по-скоро на принципа на разграничението и било белязано не само от състрадание, но на моменти и от едно чувство за превъзходство, стигащо до високомерие. Тази липса на „солидарна идентификация“, за да използвам сполучливата формулировка на А. Хранова, говори повече от красноречиво за това, дали и доколко предосвобожденският българин наистина изживявал себе си като роб[62].

Що се отнася до „конвергенцята“ на „двете робства“ (истинското и метафоричното) в българското обществено съзнание, моето предположение е, че за него навярно твърде много допринесли заробванията на българи в районите на активна съпротива срещу османската власт по време на Априлското въстание и Освободителната война. Неочакваното възраждане на тези анахронични практики, и то в самия край на османското господство, сякаш събудило спомена за „трите сиднжира роби“ от времената на завоеванието и придало плът и кръв на онази идея,

---

60 Вж. напр. **Данова**, Н. Османското време в българските текстове през XIX и XX век. – Следва. Списание за университетска култура, 2009, № 21, 29–42; **Тодорова**, О. Робската институция в България..., с. 129 сл. Срв. също **Хранова**, А. Историография и литература..., с. 351 сл.

61 „Метафоричният роб среща буквалния роб“ е заглавие на един от параграфите на вече цитираната погоре монография на А. Хранова, в която най-подробно са проследени превъплъщенията на термина „робство“ (и в частност – „турско робство“) в художествената, публицистичната, учебникарската и научната литература от Възраждането до ден днешен (**Хранова**, А. Историография и литература..., 351–514). По-общ преглед на метафоричните употреби на понятието „робство“ във възрожденската ни книжнина вж. също у **Тодорова**, О. Робската институция в България..., 128–136.

62 **Тодорова**, О. Робската институция в България..., с. 118, 125, 134–136; **Хранова**, А. Историография и литература..., 379–391.

която мнозина представители на българската възрожденска и следосвобожденска интелигенция насаждали в умовете на сънародниците си – идеята за цялата османска епоха като за „робство“[63]. Съгласявайки се по принцип с тази постановка, А. Хранова додава, че „началото и краят са риторически и семантически най-силните, най-запомнящите се места на всеки разказ“. В случая с „турското робство“, продължава тя, метафората „робство“ се оказала „обрамчена от събитийните буквалности на заробванията, които – именно поради това – се превръщат в представителни за целия османски период и така могат да обосноват „робство“ като адекватно и привидно съответно на историческите реалности понятие“[64]. Едно от ценните наблюдения на А. Хранова е, че защитниците на тезата за османското владичество като „робство“ умело използват като свои инструменти метонимията („едно вместо друго“) и синекдохата („част вместо цяло“). Затова, както справедливо отбелязва авторката, макар, образно казано, историографията да прогонва метафората „робство“ през вратата, тази метафора се завръща отново и отново „през прозореца на метонимията“ – във вид на исторически аргумент, укрепващ основанията на понятието. Изходът, според Хранова, е както в изграждането на един по-усложен и убедителен разказ около понятието „владичество“, който постепенно „да улегне“[65], така и в едновременните усилия на литературознанието и историографията да акцентират върху специфичните проявления на термина „робство“ в обхвата на всяка една от тези две науки: „метафоричността му в литературата и сложният възел от метафоричност и метонимичност в историографията“[66].

Завършвайки, ще ми се да натъртя, че целият този дебат около понятието „робство“ звучи уникално български. Никъде другаде, поне доколкото на мен ми е известно, не е водена дискусия за необходимостта от разграничаване (или обратното – от отъждествяване) на „буквалното“ и на „символното робство“ на подвластните на Османската империя християнски народи.

* * *

Основният извод от казаното дотук, струва ми се, се налага от само себе си. По темата за робството през XIX в. нашата историография стои изключително българоцентрично, като се интересува от истинското робство най-вече дотолкова, доколкото то по един или друг начин касаело българите. Почти нищо или много малко от конкретните проблематики, подходи и обяснителни модели, застъпени в световната историография по темата, не намира приложение и продължение у нас. В този смисъл изучаването на робството по нашите земи в епохата на късната Османска империя тепърва предстои.

---

63 **Тодорова**, О. Робската институция в България..., с. 141.
64 **Хранова**, А. Историография и литература..., 503–504.
65 Пак там.
66 Пак там, с. 513.

Bulgarian and International Historiography on Slavery in the Late Ottoman Empire: Resemblances and Divergences

Olga Todorova

This article attempts to juxtapose the Bulgarian historiography dedicated to the problems of slavery in the Late Ottoman Empire with the world-wide achievements in the field exemplified here by the contributions of three leading contemporary Ottomanists coming from different countries: Ehud R. Toledano, Yusuf Hakan Erdem and Madeline Zilfi. The comparison suggests that, in general, Bulgarian slavery studies still fall short of current international research standards. In fact, for the most part they focus not on slavery proper whose victims in the nineteenth-century Ottoman Bulgaria were predominantly foreigners of African or Circassian origin but rather on the issue of the symbolic „slavery“ of the Bulgarians under Ottoman rule.

ОТ ЕТРОПОЛЕ ДО РИМ И ОБРАТНО: ЗА АРХИВИТЕ И ТЯХНАТА УПОТРЕБА

Диляна Ботева

Ангажираността ми с дейностите по финансирания от Фонд „Научни изследвания“ при Министерство на образованието и науката проект ДТК 02/13 (16 декември 2009)[1] ме срещна професионално с редица неочаквани аспекти на българския XIX век. По време на работата ми върху студията „Етрополският Атанасовден и преданията за манастир „Свети Атанас“ в района на Етрополе (аспекти на формирането на локална колективна памет)“ се наложи да разчитам на експертната помощ на Пламен Митев, колега и приятел, за изясняване на някои важни детайли[2], отнемайки от съвсем оскъдното му тогава време. Това е и причината за появата на този – препращащ към античната епоха – текст в настоящия сборник, принципно посветен на понятия, структури и личности в съдбовния за българите в Османската империя XIX в.

Заинтригувана от ежегодното честване на Атанасовден в края на месец януари в планината над Етрополе, започнах да издирвам налична информация за евентуалното съществуване в този район на манастир „Свети Атанас(ий)“, включително легенди за неговото създаване и ранна история, предания за разрушаването му и всякакви сведения за така да се каже негов „живот“ след разрушаването. В хода на тази работа разчитах основно на събраните (и в повечето случаи публикувани) материали на местни краеведи[3], сред които без съмнение водеща е ролята на Алек-

1 Проект „Традициите в крак с времето (историко-етноложки проект за лятно училище за изучаване на регионалното културно-историческо наследство и националните традиции)“ с ръководител доц. Веселин Тепавичаров.

2 **Ботева**, Д. Етрополският Атанасовден и преданията за манастир „Свети Атанас“ в района на Етрополе (аспекти на формирането на локална колективна памет). – В: История и култура на старопланинското население (по примера на общините Етрополе и Сунгурларе). Състав. В. **Коцева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 140, бел. 18.

3 **Кацаров**, И. Етрополе през вековете. Добрич: Матадор 74, 2008; **Петков**, П. Етрополе през отминалите времена. София: Изток – Запад, 2005; **Димитров**, Д. И. Етрополе. Летопис XIX и XX век: Исторически дати и събития. Етрополе, 2000; **Павлов**, П. Принос към историята, бита и културата на град Етрополе. Материали избрани и подредени от Л. Спасова. София 1956. Ръкопис, съхраняван в Архива на Етнографския институт с музей (ЕИМ) към БАН под № 289–II.

сандър Тацов (1878 – 1940)[4] – дипломиран в Софийския университет историк[5], за когото, за съжаление, историята никога не става професия. Именно той „тръгва“ по следите (вече не съвсем „горещи“, но все още сравнително „топли“) на „етрополския XIX век“, записвайки спомени на различни етрополци, описвайки градски забележителности от онова време и издирвайки различни предания и легенди, свързани с района. Огромният му многостранен краеведски труд се превръща в основа, върху която стъпват мнозина негови последователи краеведи на етрополското минало.

Истински богатата краеведска книжнина дава популярност на един интригуващ разказ, свързан с манастира „Св. Атанас(ий)“ край Етрополе, пресъздаден в споменатата по-горе моя студия по следния начин:

С времето, когато манастирът бил вече в развалини, е свързан и следният впечатляващ разказ: „[…] дядо Петко Транчев и баба Йона, съпругата му, разказвали, че когато влезли в съборената църква на манастира видели „белобрад старец“ седнал на трон, но когато приближили към него той изкляскал като орел и изчезнал“. Краеведът, който го съобщава, го определя като „легенда“ и се позовава на „Ал[ександър]. Тацов, том 4“. Засега остава, за съжаление, неясно кога точно е записан този мистично звучащ разказ, нито кое време е визирано в него. Съобщените имена – на „дядо Петко Транчев и баба Йона“ – не присъстват в родословните схеми в книгата на Петко В. Петков, а твърденият четвърти том с проучвания на Александър Тацов не е публикуван и не е възможно данните да бъдат верифицирани[6].

За щастие, скептицизмът ми по отношение на възможността тези данни да бъдат верифицирани беше опроверган много скоро след публикуването на студията. Това стана благодарение на г-н Цветан Тацов, с когото имах щастието да се запозная лично, и който отговорно и много грижовно съхранява архива на именития си дядо. Той ми даде възможност да направя няколко важни справки по интересуващите ме проблеми, за което му поднасям тук моята искрена благодарност. Работейки с архива на краеведа Александър Тацов, попаднах на факт, чието оповестяване според мен е задължително, въпреки насложилите се междувременно обстоятелства.

Оказва се, че цитираната по-горе легенда е записана от Александър Тацов на с. 60 – 61 на тетрадка с меки корици, фабрично облечени в тъмносин плат. На предната корица върху (фабрично?) залепен черно-бял етикет с молив и ръкописен шрифт е поставен надпис „Бележникъ“. Възможно е, макар и не напълно сигурно, именно този архивен документ да е определен от някои краеведи като „Ал[ександър]. Тацов, том 4“[7]. Въпросната тетрадка-бележник е с 330 страници (165 листа), от които страниците между 1 и 282 са ръкописно номерирани с молив в горния десен (при чифт номерата) и съответно – ляв (при тек номерата) ъгъл. Страниците между 283 и 330 не носят номерация и с изключение на последната,

4 **Тацов**, Ал. Сборникъ. Книги, статии и материали за София. София: Гутенберг, 2012.
5 Пак там, с. 9.
6 **Ботева**, Д. Етрополският Атанасовден…, с. 152.
7 Срв. напр. **Петков**, П. Етрополе през отминалите времена…, с. 395.

330 страница са празни. Може с голяма сигурност да се твърди, че номерирането на страниците е ставало постепенно, което личи по различния „замах“ при изписването на цифрите; в това отношение те могат да се обособят в няколко (хронологични?) групи. Прави впечатление номерирането на с. 213 с червен молив, което вероятно е трябвало да привлича вниманието към заглавието „Писано за Етрополе“ и вписаните там четири препратки – две от 1860 г. и по една от 1864 и 1871 г. – заемащи само горната около 1/3 от страницата. Със син цвят са номерирани две страници – 210 (празна) и 211, на която отново със синьо е написано заглавието „Лѣтопись“; то е подчертано, но под него листът е останал празен.

На с. 1 на тази тетрадка-бележник се чете заглавие „Падане на Етрополе подъ турците“, под което следват две страници ръкописен текст с редица добавки и отделни корекции; на с. 3 е поставено заглавие „Турско владичество“, следвано от една страница текст; на с. 4 е заглавието „Чифликчии“, също следвано от една страница текст. Сред многобройните други „заглавия“ се открояват „Карстъ в Етрополе“ (с. 13); „Лични имена“ (с. 22); „Етрополски говоръ“ (с. 25); „Некрополи в Етрополе“ (с. 35); „Възраждане“ (с. 43); „Желѣзарство“ (с. 53); „Религиозен живот“ (с. 59); „Метоси“ (с. 63); „Благоустройство Архитектура Строителство“ (с. 65); „География“ (с. 75); „Махали“ (с. 83); „Търговия“ (с. 113); „Крепости“ (с. 117); „Могили“ (с. 120); „Кърджалии“ (с. 121); „Обичаи, повѣрия“ (с. 123); „Революционен животъ“ (с. 131); „Освобождението на Етрополе“ (с. 142); „Етрополци, отъ които съмъ черпилъ сведения“ (с. 170); „Жената в Етрополе“ (с. 222); „Епидемии – чума, холера“ (с. 230) и много други. Между отделните заглавия често са оставени по няколко (различен брой) празни страници; при няколко страници е налице цялостно задраскване на записаната първоначално информация.

Нито в началото, нито в края на описваната тук тетрадка-бележник е поставена дата, поради което остава неясно кога точно са записани данните в това книжно тяло. Известен ориентир все пак може да бъде формулиран благодарение на посочването на определени години на някои от страниците. Така например на с. 1 е цитиран „Спис[ък]. на насел[ените]. мѣста за 1920 г.“, което е ясен ориентир, че записите в тази тетрадка са направени след тази година. В най-долния десен ъгъл на с. 9, чийто първоначално грижливо изписан текст впоследствие е зачертан както вълнообразно на части с черен молив, така и с един голям „X“ със син молив, има записано уточнение поставено в скоби „Иванъ Илчовъ на 83 години на 2.I.1933 г. в София“. На интересуващата ни тук с. 60 се появява уточнение в скоби „на 3.IX.1927 г. 75-годишен“, което следва непосредствено името „Христо Маджара“, поради което с голяма сигурност може да се твърди, че разказаното от този Христо Маджара е записано от Александър Тацов на 3 септември 1927 г. Като точка „7“ под заглавието „Борова гора въ Етрополе“ на с. 91 е даден следният запис: „Презъ юний 1933 г. в Етрополе стана наводнение. Р[ека]. Ябълкица изровила коритото на 2 метра дълбочина. Показали ... [не успявам да разчета написаната тук дума] теренъ обрасълъ с борове, прекършени в основата си“. Името „Иванъ Юрдановъ“ е поставено като „заглавие“ на с. 161 с уточнението, че е „разпитанъ на 4.VII.1930 г. в гр. Етрополе“. На с. 170, под заглавието „Етрополци, отъ които съмъ черпилъ сведения“ е уточнено, че записаната информа-

ция е „според разказа на Н. Ив. Клачуковъ, 4.V.1934 г.“, като преди това е уточнена датата на неговото раждане – „7 май 1856 год.“. На с. 206 е цитиран брой на в. „Миръ“ от „8.X.937 г.“, а на с. 230 има указание за запис от 1938 г. Към същата година се открива позоваване и на с. 233, където е цитиран брой на в. „Зора“ от „5.VI.[1]938 г.“. Отново към брой на в. „Зора“ е дадена препратка на с. 271, където е цитиран броят от „31.XII.[1]936 г.“. Очевидно е следователно, че записите в разглеждания тук архивен документ са правени във време, което започва скоро след 1920 г. и завършва най-вероятно скоро след 1938 г.

Отношение към споменатия по-горе факт имат страници 60, 61 и 109 от описания тук документ. В самото начало на с. 60 е написано с черен молив и по-големи букви „Св. Атанасъ. (подчертано в текста – б.м., Д.Б.)“. На третия ред има уточнение, че първата записана информация е дадена от „М. Аламана“ през 1898 г. Веднага след това следва името на Христо Маджаров, който на 3.IX.1927 г. е 75 годишен – указание, без съмнение за деня, когато Ал. Тацов е разговарял със своя „информатор“, етрополеца Хр. Маджаров. Датирането на „интервюто“ е последвано от два (номерирани с „1.“ и „2.“) записа, към които изглежда на по-късен етап е добавено косо изписано уточнението „Легенди“. Записната под номер 1. „легенда“ звучи по следния начин: „Баба Пена Трапчова като момиче виждала въ църквата белобрадъ старецъ, който хвърквалъ като гяска (около 1840 г.)“. От сложената в края на изречението точка започва двупосочна стрелка, който отвежда в средата на съседната с. 61 и указва към следния текст: „Дѣдо Петко Трапчевъ и баба Пена Трапчова (съпругата му) виждали въ църквата на мънастиря белобрадъ старецъ, седналъ на тронъ. Като наближили при него, той хвъркнал като гяска“.

Около средата на с. 109 Александър Тацов е направил следния запис: „Варджийство. [С по-големи букви и подчертано с вълнообразна линия] Варъ по-рано не горили в града. Горили на Св. Атанасъ и на Варницитѣ в Балкана (да се опредѣли точно). Въ града горятъ следъ освобождението. Варта била разнасяна въ Златишко поле, Карловско, Копривщица, Софийско поле, и Жлеба и Плѣвенско поле. Отъ Соф[ийско]. поле докарвали жито, а от Е[тропо]ле изнасяли варъ. При суша от Соф[ия]. докарвали овце на зимуване въ Етрополе.

Дѣдо Петко Трапчев и баба Пена (съпругата му) виждали в църквата на Св. Атанасъ белобрадъ старецъ, седналъ на тронъ. Като наближавали къмъ него, той изхвърквалъ като гяска. [Последната информация е записана в отделен параграф разположен на четири реда, който параграф е задраскан вълнобразно с черен молив]“.

Така, благодарение на тази синя тетрадка-бележник от архивното документално наследство на вдъхновения и професионално подготвен краевед Александър Тацов, стават ясни следните обстоятелства:

1. Интригуващата „легенда“ за седналия на трон в църквата на (манастира?) „Св. Атанас“ белобрад старец е записана в периода ок. 1921 – ок. 1938 г. Възможно е тя да е разказана на Ал. Тацов от етрополеца Христо Маджаров в началото на септември 1927 г., но това в никакъв случай не е сигурно.

2. Макар на моменти четящият да остава с усещането, че става дума за няколкократно случило се събитие, по-вероятно е разказът да визира еднократно пре-

живяване(?), за което Ал. Тацов (или неговият информатор) предполага датиране около 1840 г.

3. Сложената по-горе въпросителна след „преживяване“ се дължи на очевидното противоречие в трите запазени записа на тази „легенда“: на с. 60 се твърди, че баба Пена Трапчова е станала „свидетел“ на това „хвъркване“ на „белобрадия старец“, когато е момиче, а на с. 61 и 109 действащите лица вече са „дядо Петко Трапчев и баба Пена (съпругата му)“.

4. Ситуацията се усложнява допълнително заради създаденото от Ал. Тацов на с. 100 родословно дърво на рода Трапчовци. Там, сред внуците на „Урчо“, родени между 1826 и 1846 г., е посочен на последно място Петко, с уточнение, че е „жененъ за Пена“, но без индикация за годината на раждане. Такава година не е дадена и за неговия баща Гено, вписан в родословното дърво като трети поред син на „Урчо“, роден след Тодоръ (1800 г.) и Сайчо (1801 г.). Цялостната „картина“ на това родословно дърво подсказва, че посочената на с. 60 „около 1840“ година като предполагаемо време на „преживяното“ „хвъркване на белобрадия старец“ е силно смущаваща и, като че ли, реално невъзможна, тъй като по това време самият Петко или все още не е бил роден, или е бил невръстно момче[8]. Същевременно прави впечатление, че Ал. Тацов(?) е зачертал с молив с цикламен цвят чрез три свързани „Х“ важната за нас част от това родословно дърво с указанието „Вж. специаленъ листъ [подчертано и написано косо под схемата]“. Такъв лист баче аз не видях и затова остава неясно, за съжаление!, дали зачеркването се дължи на осъзнаване, че с нейната коректност има проблем, или за да се направи препратка към по-пълна версия на родословното дърво.

5. Най-важният елемент в случая е уточнението, че в оригиналия(?) разказ на тази „легенда“ липсва каквото и да е споменаване на орел. Това означава, че в публикуваната през 2005 г.[9] версия на „случката“ е налице сериозна трансформация; така вместо твърдението, че „белобрадият старец хвърквал / хвъркнал като гяска“ се появява тезата, че „той изкляскал като орел и изчезнал“. Остава, разбира се, неясно дали тази трансформация е дело на по-късния краевед, или той я открива в готов вид при евентуален друг запис на самия Ал. Тацов. А уточнението, че не става дума за орел, а за гъска, е принципно важно, макар на пръв поглед да изглежда почти гротесков детайл. Значението му се дължи на факта, че честването на етрополския Атанасовден се свързва от изследователите със Сабазиева реликтова обредност[10], а самият бог Сабазий често е свързван с орела[11]. Затова и когато преди години работех върху цитираната в началото студия и попаднах на сведението за превръщането на седналия върху трон в „Св. Атанас“ белобрад ста-

8 Остава все пак възможността Пена да е по-голяма от съпруга си и в такъв случай през 1840 г. тя би могла да бъде „момиче“ според дефиницията на с. 60 от архивната тетрадка-бележник на Ал. Тацов.

9 **Петков**, П. Етрополе през отминалите времена…, с. 395.

10 **Фол**, Ал. Тракийският Дионис. Книга II: Сабазий. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1994; **Фол**, Ал. Сабо. – Орфей, 1993, № 1, 42–48; **Ботева-Боянова**, Д. Проблеми на тракийската история и култура. София: Гутенберг, 2000, 142–160.

11 **Тачева-Хитова**, М. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. София: Университетско издателство, 1982, 254–301.

рец в „орел“, трудно удържах на голямото изкушение да „открия“ пряка връзка между тази легенда и документираната Сабазиева обредност.

Сега, след направената справка в архивните документи на Александър Тацов, се стигна до поне две важни уточнения. На първо място е фактът, че в този разказ не присъства орел, а гъска; на второ място (но не по значение!) е ясното свидетелство за осъзната отговорност на дипломирания историк Александър Тацов да записва точно данните от анкетите на своите „информатори“ дори когато тези данни не създават достатъчно величествена картина. Защото за мен няма съмнение, че „трансформирането на гъската в орел“, ако ми бъде позволена подобна формулировка!, се дължи на вероятно усещане за принизяване на локална забележителност. Впечатляващото в случая е, че точно тези две птици са много тясно свързани с историята на Древния Рим: „римският орел“ е гордият символ на победоносните римски легиони, които успяват да завладеят огромната територия между Британия и Месопотамия, но специалното преклонение е пред гъските, свещените птици на богинята Юнона, защото именно крякането на гъските спасява Рим от окончателното му завладяване от страна на обсадилите го галски войски в самото начало на IV в. пр.Хр. Тъжно е, че в български условия разказът за „гъска“ с лека ръка е заменен с разказ за „орел“. Тъжно е не само защото е свързано с фактическо фалшифициране на архивни документи, но и защото показва наличие на проблем със самооценката – силните, победителите, гордо и с достойнство отдават божествени почести на гъската, а другите полагат усилия да я заличат от своите исторически разкази...

From Etropole to Rome and Back: About the Archives and their Misuse

Dilyana Boteva

The present short paper is a needed addendum to a study of mine, published back in 2013 on the topic „The Etropole festival on the day of St Athanasios and the legends about a monastery St Athanasios in the region of Etropole (Aspects of the formation of a local collective memory)“ (in Bulgarian). In this study I included a legend(?), which I found in the book of a local history researcher; the latter was quoting a manuscript of Alexander Tatsov, an earlier local history researcher, whose records on the history and traditional culture of the region of Etropole are fundamental on the issue. According to this legend(?), when a married (old?) couple entered the remains of the monastery church, they saw a greybeard sitting on the church throne, who flew away like an eagle when they tried to approach him. Meanwhile I got the great opportunity to work with the archive of Alexander Tatsov. In one of his notebooks, written obviously between shortly after 1920 and shortly after 1938, I found a three-fold record of this legend(?), claiming to be referring to an event(?) of ca. 1840 and offering some differences in the details of all three of them; in all three records, however, one element was constant – the greybeard flew away like a goose.

БЪЛГАРИТЕ И ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА ПРЕЗ XIX ВЕК

Иван Първев

От гледна точка на събитийната история терминът „Средна“ или „Централна Европа“ е доста сложно понятие, поради което споменатият ареал само условно може да бъде разглеждан като нещо единно, т.е. като нещо недиференцирано. При всичките уговорки, които са свързани с многообразието на миналото, все пак би могло да се приеме, че Средноевропейският регион е предимно немскоезичен от гледна точка на културната специфика – разбира се, като не бъдат забравени унгарските, хърватските, чешките и словашките елементи в него. В политическо отношение от началото на XVII до края на XVIII в. ситуацията изглежда поструктурирана и в центъра на Стария континент можем да разграничим по-ясна „Хабсбургска“ („австрийска“) и по-дифузна „немска“ Средна Европа.

От началото на XIX в. насетне Хабсбургска Централна Европа все по-отчетливо се „австризира“ в политически план, макар връзките със създадения след Наполеоновата епоха Германски съюз да съществуват още дълго време. Останалите съставки на старата Свещена империя на свой ред еволюират под ръководството на кралство Прусия в друга посока, която през 1871 г. добива формата на „Германска империя“. Този процес на създаване на две големи централноевропейски държави, разбира се, не е мирен, а е придружен с „леене на желязо“ и „проливане на кръв“, ако може да се перифразира мисълта на Ото фон Бисмарк (1815 – 1898), че големите въпроси на съвременността се решават с „кръв и желязо“[1]. Изграждането на двете империи е свързано и с конфронтация между Австрия и Прусия – в този сблъсък, продължил повече от век, Виена губи, а Берлин удържа победа.

Затова, когато разсъждаваме върху темата „Българите и Централна Европа“, то трябва да сме наясно, че нашите далечни предци са имали допир с два „вида“ Средна Европа – едната, контролирана от Австрия, многонационална, многоезична, многорелигиозна, политически лоялна към Хабсбургите във Виена, и другата, контролирана от Прусия, предимно еднонационална, преимуществено едноезична, двурелигиозна, политически силно контролирана от Берлин, т.е. бъдещата Германска империя. В първата Средна Европа имаме много „Европейски югоиз-

1 Срв. **Palmer**, A. Otto von Bismarck. Eine Biographie. Bergisch Gladbach: Gustav Lübbe Verlag, 1989.

ток“ като етническо, геополитическо и културно присъствие, докато във втората Средна Европа „Европейският югоизток“ на практика отсъства.

По обясними причини до края на XVIII в. българите имат пряк контакт най-вече с „австрийска Средна Европа“ и в по-малка степен с „немска Средна Европа“. Доколко българите, в чиито земи генералите на императора през XVII – XVIII в. са водели военни действия срещу турците, са си давали сметка, че това са „австрийци“, а не „германци“, това е трудно да се каже. По-вероятно е да не са правили такава разлика и да са приемали, че срещу „султана воюват немците“, за което свидетелстват немалко приписки от онази епоха[2].

В какво се изразяват всъщност връзките между „Хабсбургска Средна Европа“ и българите в периода от края на XVII до края на XVIII в.? Те могат да бъдат локализирани на следните нива:

1. В чисто политически план съществува стремежът на владетелите във Виена да овладеят териториално Балканите, а този ареал включва и земите, населени с българи. Аргументите могат да бъдат например династични – по линията на васалитета спрямо унгарската корона, която Хабсбургите притежават от 1526 г. По тази схема Австрия има легитимни властови претенции към земите на бившите държави на българи, сърби, босненци, власи и молдовци. Експанзията в югоизточна посока може да бъде обусловена и геостратегически – чрез Дунавското пространство, посредством традиционните пътни комуникации, напр. Via Diagonalis, и пр., а също и с необходимостта от стопанско развитие на австрийската монархия, за която контролът над река Дунав, излазът на Черно и Егейско море или усвояването на балканските природни богатства може да се превърне в изходна точка за значителен икономически прогрес[3].

2. По време на шестте войни, които Виена води срещу турците през XVII – XVIII в., австрийските войски установяват пряк контакт с местното християнско население, т.е. взаимното опознаване между централноевропейците и предимно православните поданици на султана се превръща в едно достатъчно устойчиво явление. Разбира се, тук става дума за това да се констатира самият факт, а не се анализира резултатът или пък емоционалната страна на споменатото „запознаване“.

3. От края на XVII в. насетне българите католици напускат родните си земи в днешна Северозападна България и се заселват в новите Хабсбургски предели на Балканите, превръщайки се в австрийски поданици. Този миграционен процес е принудителен и е свързан със страховете на католиците, че никой не може да гарантира живота и честта им, ако турците възстановят властта си между Видин и Белград. Така или иначе, етнически българи за първи път масово стават поданици

---

2 „Да се знае кога отиде цар Мехмед срещу немците в лето 1683 [...]“. – В: Писахме да се знае. Приписки и летописи. Състав., комент. и бел. В. **Начев** и Н. **Ферманджиев**. Пр. В. Начев. София: Изд. на ОФ, 1984, с. 82. „В лето 1688. Да се знае кога помръкна луната в месец септември 14 ден, на расъмване. И тогава поганският турски род воюваше срещу немците [...]“. Пак там, с. 84.

3 Срв. за ролята на Дунава в югоизточната история на Австрия **Баръмова**, М. Европа, Дунава и османците, 1396 – 1541. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014.

на голяма християнска империя, съседна на Високата порта. И ако до този момент австрийците са били тези, които са навлизали в земите на султана и са виждали кои и какви са българите, то сега българите католици на свой ред могат да видят как функционира Хабсбургската монархия и какво значи да си поданик на император християнин[4].

4. През посочения период границите на Хабсбургската монархия се разширяват за сметка на Високата порта, която губи все повече свои владения в Европейския югоизток – по този начин Австрия чрез присъединяването на Централна Унгария с Трансилвания, Славония и, макар и за кратко време, на Белград с областта и Малка Влахия придобива териториалните характеристика на „Балканска империя“.

5. В икономически план се развива много сериозно търговията на Хабсбургската монархия с османските владения в Европа, особено след 1718 г., когато е подписан специален договор с Османската държава, проправил дунавския икономически път между Виена и Балканите.

6. Поради своите династически, геополитически, териториални и стопански интереси към Югоизточна Европа и Дунавското пространство в Австрия имат сериозен интерес от това да се запази споменът за доосманската политическа карта на Балканите. В този смисъл историческият наратив за миналото на България или на Сърбия до завоеванието стои на сравнително удобно за православните славянски народи място – в съседната на Високата порта голяма – и вече побеждаваща турците! – европейска империя. Без това непосредствено съседство процесите на националното възраждане на българи и сърби, което минава и през книжовното напомняне на позабравената собствена история, би бил много по-бавен и много по-сложен.

Къде биха могли да бъдат забелязани връзките между „немска Средна Европа“ и българите? Ако, разбира се, предположим, че е имало въобще контакт с другите централноевропейци – например саксонци, баварци, шваби или прусаци. През XVII – XVIII в. те биха могли да бъдат локализирани на следните нива:

1. Между българите и „немска Средна Европа“ съществуват спорадични стопански връзки – така например, от втората третина на XVIII в. насетне е засвидетелствана дейност на българи търговци в Лайпциг (Саксония)[5]. Разбира се, тези контакти би трябвало да се разглеждат по-скоро в контекста на „голямото търговски раздвижване“ в хабсбургско-османските отношения след 1718 г., което позволява суровини от Балканите (например памук от Македония) да достигат много по-лесно до земите на Свещената Римска империя на германската нация.

2. Доколкото в австрийската армия са участвали подразделения и от други княжества на Свещената империя, то би могло да се говори и за личен контакт на „немска Средна Европа“ с местното население по време на „Турските войни“. Все

---

4 Сред по-новите изследвания за преселението и живота на посочената общност срв. **Георгиев**, Л. Българите католици в Трансилвания и Банат. XVII – първата половина на XIX в. София: НБКМ, 2010.

5 Срв. **Първев**, И. Български следи в Свещената империя на германската нация през XVIII в. Из активността на балканските търговци в Саксония. – Балканистичен форум, 1997, т. 3, 130–139.

пак този досег си остава епизодично явление за българите поради факта, че посериозни военни действия в географска България има най-вече в края на XVII в. Ако трябва да се посочи някакъв по-ярък пример, най-подходяща е сякаш австрийската бойна кампания на Балканите през 1688 г. Тогава начело на императорската армия е Максимилиян II Емануел (*1662; 1679 – 1726), князът-електор на Бавария, който с помощта и на своите собствени войски успява да превземе Белград[6]. Най-вероятно през есента на 1688 г. първите императорско-баварски подразделения достигат северозападните български предели.

Както се вижда, до края на XVIII в. българите познават много по-добре „Хабсбургска Средна Европа“ и почти не знаят за съществуването на „немска Централна Европа“. До каква степен българското население през XVII – XVIII в. е било в състояние да направи разлика между „Австрия“ и останалите владения в Свещената Римска империя, от една страна, и между баварци, саксонци или прусаци, от друга, това е трудно да се каже. Като хипотеза може да се предположи, че с напредването на XVIII в. постепенно започват да се очертават разграниченията между „Австрия“ и „Прусия“, най-вече в съзнанието на по-просветените българи. Този процес е свързан с управлението на Фридрих II (1712 – 1786, пруски крал от 1740 г.), който превръща пруската държава във Велика сила и в могъщ противник на Австрия. Не трябва да се подценява и обстоятелството, че в османската столица от 60-те години на XVIII в. насетне резидира постоянен посланик на Прусия, т.е. за християните в Цариград, сред които има и немалко българи, контурите на „втората немска държава“ в Централна Европа стават все по-видими.

Какви промени настъпват през XIX в. и по-специално след края на Наполеоновата епоха в отношенията между българите, от една страна, и „австрийска“ и „немска Централна Европа“, от друга?

Връзките с „австрийска Средна Европа“ могат да се видят най-общо в следното:

1. В политически план се забелязва сериозна промяна по отношение на България. Ако в предходния период владетелите във Виена са били готови да се превърнат реално в „Rex Bulgariae“ или пък да разглеждат Варна като бъдещо австрийско пристанище на Черно море, през XIX в. териториалните амбиции, свързани със земите, населени с българи, вече са изоставени. България обаче не е забравена напълно – така например, в Големия австрийски герб от 1836 г. може да бъде видяно „Кралство България“ като съставна част от унгарската корона. Естествено, тук става дума за династическа пропаганда, а не за някаква програма за териториална експанзия в балканска посока.

2. Личният контакт на българите с „австрийска Централна Европа“ продължава и през XIX в., като в земите на Османската империя той се осъществява с посредничеството на австрийските консули и на хабсбургските дипломати в Константинопол, т.е. има нарастване на дипломатическото присъствие на Австрия в българските земи в сравнение с предходния период. Лични контакти има обаче и в пре-

6 Срв. за жизнения път на владетеля **Hüttl**, L. Max Emanuel: der Blaue Kurfürst, 1679 – 1726. Eine politische Biographie. München: Süddeutscher Verlag, 1976; **Rall**, H. Gerhard Hojer. Kurfürst Max Emanuel, der „Blaue König“. München: Schnell & Steiner, 1979.

делите на самата Австрия, когато например българи учат в австрийски университети, когато наши сънародници отпечатват там книги[7].

3. В икономически план развитието на търговията с Европейска Турция продължава, като особена роля придобива корабоплаването по р. Дунав след взривяването на скалите в прохода Железни врата. През 1829 г. във Виена е създадено и „Първото дунавско параходство“ („Erste Donau-Dampfschiff-Gesellschaft“). От средата на XIX в. насетне нараства също така значението на железопътните връзки между Австрия и Балканите.

4. Покрай образованието, което получават българите в Австрийската империя, се засилват по обясними причини връзките и с „Хабсбургското културно пространство“. Особена роля играят тук големите градове в монархията – Виена, Будапеща, Прага, Грац и др.[8]

Къде могат да се видят връзките между „немска Средна Европа“ и българите?

1. На пръв поглед няма някаква промяна в чисто политически план в сравнение с предходния период. Както до края на XVIII в., така и през деветнадесети век земите на географска и етническа България не влизат в сферата на териториалния интерес нито на Прусия, още по-малко пък на Бавария или Саксония. Едва след 1871 г. в политиката на Бисмарк Балканите започват да играят по-сериозна роля, но и тук връзката с региона е по-скоро от геостратегическо естество, като Югоизтокът е подчинен на глобалните властови цели и интереси на Германската империя в Европа[9].

2. Личният контакт на българите с „германска Средна Европа“ продължава и през XIX в. и е свързан най-вече с полученото академично образование в Прусия, Бавария или Саксония. Понякога от този досег произтичат доста важни събития за българската история през XIX в.[10] Не трябва да се забравят, разбира се, и контактите на пруските консули и дипломати с местното население в Турция, т.е. и с българите като поданици на султана.

3. Що се отнася до икономическите връзки, през 40-те години на XIX в. сред някои немски икономисти, напр. Фридрих Лист, се заражда идеята, че „Европейският югоизток“ трябва да се превърне в стопански хинтерланд на Германия[11]. Все пак за някаква по-сериозна икономическа експанзия на „немска Средна Европа“ към българските земи може да се говори едва в края на XIX и началото на XX в.

4. Културните връзки между българите и „немска Средна Европа“ без съмнение са налице, като особена роля играят големите метрополии Берлин, Мюнхен, Лайпциг и др.

---

7 Така например през 1824 г. д-р Петър Берон (1799/1800 – 1871) издава своя „Буквар“ в Кронщад (Брашов), един от важните културни центрове на Австрия в Трансилвания.

8 Срв. напоследък **Драндийски**, Д. Виена и българите. Из историята на българската общност в Австрия (1700 – 2000). София: Гутенберг, 2015.

9 Срв. за балканската политика на Велките сили през 70-те години на XIX в. **Първев**, И. Балканите и Източният въпрос (1688 – 1878). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 193 сл.

10 Така например през 1846 в. Лайпциг Иван Богоров (1818 – 1892) издава първия български вестник – „Български орел. Известник граждански, търговски и книжовен“.

11 Срв. по въпроса за немските планове за стопанска експанзия в Югоизточна Европа през XIX – XX в. **Thörner**, K. „Der ganze Südosten ist unser Hinterland“. Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945. Freiburg: ça-ira-Verlag, 2008.

Както се вижда, и през XIX в. по-интензивна остава сякаш връзката между българите и „австрийска Средна Европа“. Това личи косвено и от цялостното културно-политическо развитие на България след 1878 г., което е ориентирано повече към Виена като образец и символ на „Европа“. Берлин поне до началото на XX в. остава за България и българите онова, което столицата на Германската империя символизира – една достойна за адмирации „немска Средна Европа“, която обаче е (все още) доста отдалечена от Балканите.

Дали на българите им е допадала повече „Австрийската вселена“, където различни нации, религии и културни общности съжителстват през повечето време без някакви драматични конфликти по-между си, където има лека „външна немска рамка“, но и достатъчно пространство за свободно „дишане“ на чехи, унгарци, власи, хървати и сърби? Дали „Австрия“ („Австро-Унгария“) не им е напомняла малко и на Османската империя, но далеч по-привлекателна за живеене, т.е. нещо, което им е било познато (нали идеята за дуалистична монархия между българи и турци има за пример тъкмо Австро-Унгария)? Над отговорите наистина сериозно може да се размишлява.

Когато говорим за проблема „Българите и Централна Европа през XIX в.“, трябва да направим накрая хронологичното уточнение, че това „особено столетие“ е сравнително кратко – то условно приключва с 1878 г. Проблемите около създаването на българската държава, балканската политика на Австро-Унгария и на Германската империя по време на Източната криза (1875 – 1878) принадлежат сякаш по-скоро към десетилетията на голямата европейска политика от последната четвърт XIX в. до края на Втората световна война, а не са толкова завършващ елемент в отношенията между Централна Европа и Балканите през XVII – XIX в.

Ако трябва да поразмишляваме пък върху епохата на Българското възраждане и как да успоредим по-прецизно вековете от европейската история спрямо миналото на България от XVI – XVII в. насетне, то 1878 г. се явява един вид граница между „българския XIX в.“ и между „пространния български двадесети век (1878 – 1989)“, колкото и да е условно това понятие. Струва ми се, че голяма част от историческите процеси, свързани с осемнадесетото столетие в Европа, които могат да бъдат видени в българското възрожденско общество, продължават хронологически поне до средата на XIX в. Същевременно ускорената и целенасочена модернизация на Княжество България след 1878 г. в много голяма степен съдържа динамиката на XX в. Това на практика обаче би означавало, че „българският деветнадесети век“ в най-добрия случай продължава само около двадесетина години, т.е. обхваща времето между края на Кримската война (1856) и Берлинския конгрес (1878). Дали пък не бихме могли да мислим за миналото на България и като за една динамична история, но една „история без истински XIX век“?!

The Bulgarians and Central Europe in the Nineteenth Century

Ivan Parvev

The paper examines in brief the historical relations between the Bulgarians and Central Europe throughout the seventeenth – nineteenth centuries. The author comes to the conclusion that in fact there exist two kinds of „Central Europe“ – a Habsburg-Austrian and German one, which made their way into the Balkans leaving different traces within Bulgarian society.

Till 1878, if we study the relations between the Bulgarians and their society and Central Europe, the dominant influence in terms of politics, economics and culture comes from „Austrian Central Europe“. The other Central Europe, the one dominated by the German Empire from 1871 onwards, plays a secondary role in Bulgarian society compared to the influence eradiated by Vienna.

The author speculates also about a new chronology in the history of Bulgaria proposing to find a way to parallel European historical processes from the Early Modern and Modern era. In his understanding it is possible to see the history of Bulgaria between 1700 and 1989 as composed by one „long eighteenth century (1700 – 1856)“ and one „long twentieth century (1878 – 1989)“ with a very short nineteenth century of approximately 20 years lying in between. The author even thinks of the possibility to declare the nineteenth century as actually non-existent in the modern history of Bulgaria.

ХАБСБУРГСКАТА ТЪРГОВИЯ НА БАЛКАНИТЕ В ПУБЛИЧНИЯ ДИСКУРС, 1718 – 1740 г.

Мария Баръмова

Не без основание първите три десетилетия на осемнадесети век се считат в историографията за върха на австрийската доминация на Стария континент. Това особено важи за политическото развитие в Югоизточна Европа, където с мирните договори от Сремски Карловци (1699) и Пожаревац (1718) Хабсбургите успяват да разширят границите си навътре в Балканите. След 1718 г. някогашните сръбски земи с крепостта Белград, както и западната част на Влашкото княжество са включени към наследствените земи на Хабсбургите, като по този начин разширяват Дунавската ос на монархията в района на Долния Дунав.

Император Карл VI (1711 – 1740) всъщност е първият владетел във Виена, който прави, макар и немного устойчив, опит да проправи пътя за положителен икономически растеж на монархията. Забелязвайки факта, че Англия, Холандия и, за негово съжаление, Франция обаче са далеч по-развити от гледна точка на търговията, производството и износа на промишлени стоки, Карл предприема все пак някои мерки да запълни тази празнина. Политически управлението му до голяма степен се оказва подчинено на меркантилистките стремежи на хабсбургския владетел. С поредица от мерки се прави опит за развитие на протекционистично обезпечена индустрия за преработката на вътрешни суровини и развитието на силен износ. Това, от своя страна, води до насърчаване на търговията и минното дело; активна заселническа политика на държавата във възвърнатите за империята територии в Унгария и Банат, сериозна реформа на митниците и пощенската система; строеж и подобряване на пътната инфраструктура, особено що се отнася до пътните артерии, свързващи Виена с Адриатическото крайбрежие[1]. През 1719 г. (само няколко месеца след подписването на търговското споразумение към Пожаревацкия мир)[2] по инициатива на император Карл VI е основана Имперската ориентал-

1 **Seewann**, G. Karl VI. – In: Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Bd. 2. Hgg. M. **Bernath**, F. von **Schroeder**. München: Oldenbourg, 1976, 356–358 [Onlineausgabe]; <http://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1096> 20 октомври 2017; **Braubach**, M. Karl VI., Kaiser. – In: Neue Deutsche Biographie. Bd. 11. Berlin: Duncker & Humblot, 1977, 211–218.

2 Срв. Friedens Instrument wie auch Commertzen Tractat, so Zwischen dem Allerdurchleuchtigst und Großmächtigsten wie auch Unüberwindlichsten Fürsten und Herrn Carolum VI. Erwählten Römischen Kaysern,

ска компания, чиято цел е била да се превърне в истински конкурент на английските и холандските компании, които до този момент доминират в търговията с Леванта и Ориента[3]. Сключването на търговското споразумение с Високата порта също така създава благоприятни условия за разширяване на морските пристанища на Триест и Фиуме, които са обявени още през същата, 1719 г. за свободни градове, чиято основа цел е съживяване търговията на изток.

Във връзка с това известният немски политически журнал от XVIII в. „Die Europäische Fama“ отразява създаването на Източната компания непосредствено след Великото посолство на граф Дамян Хуго фон Вирмонт през 1719 – 1720 г.[4] в Константинопол по следния начин: „Търговията трябва да върви по река Дунав и по обичайния път до Константинопол“[5].

Експериментът за създаване на австрийски еквивалент на британските и холандските търговски връзки с Азия и Близкия изток в крайна сметка се проваля. И то съвсем символично именно в годината на смъртта на император Карл VI през 1740 г. Въпреки това, идеята за използване на адриатическите пристанища Фиуме и Триест като австрийски икономически форпостове, както връзката Дунав – Черно море – Константинопол като възможен вектор за „нахлуване на хабсбургската търговия“ в Средиземноморието и на Балканите, съвсем не е изглеждала лоша. В противен случай едва ли англичани и холандци биха предприели ответни мерки, за да осуетят цялото това начинание. Защо все пак Карл VI не съумява да направи най-доброто от това си балканско начинание, разбира се, е друг въпрос. Във всеки случай той е първият австрийски владетел, който разглежда Югоизточна Европа не само от гледна точка на силовата политика, но и като потенциал за търговско и икономическо развитие на Дунавската монархия.

---

zu allen Zeiten Mehrer des Reichs, in Germanien, Hispanien, Indien, auch zu Hungarn und Böheim ect. König et cetera eines und zwischen dem Durchleutigst und Großmächtigsten Fürsten und Herrn, Herrn Sultan Ahmed Han, Ottomanisch Asiatisch und Chriechischen Kayser, Anderen Theils den ein und zwanzigisten, wie auch den sieben und zwanzigisten Julii in dem Jahr Tausend Siebenhundert und Achtzehen Nächst Possarowitz im Königreich Servien, geschlossen und unterzeichnet worden. Wien, 1718; The Peace of Passarowitz, 1718. Ed. by I. **Charles**, N. **Samardžić**, J. **Pešalj**. West Lafayette: Purdue University Press, 2011; **Hochedlinger**, M. Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683 – 1797. London / New York: Routledge, 2015.

3 Източната компания (Privilegierte Orientalische Kompanie) е създадена 1719 г. и съществува до 1740 г. – вж. **Pešalj**, J. Making a Prosperous Peace. Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz. – In: The Peace of Passarowitz, 1718. Ed. by I. **Charles**, N. **Samardžić**, J. **Pešalj**. West Lafayette: Purdue University Press, 2011, 141–157.

4 През 1719 – 1720 г. граф Дамян Хуго фон Вирмонт е изпратен в Константинопол във връзка с ратифицирането на Пожаревацкия мир – т.нар. Велико посолство от 1719 – 1720 г. Срв.: **Strohmeyer**, A. Die Theatralität interkulturellen Friedens: Damian Hugo von Virmont als kaiserlicher Großbotschafter an der Hohen Pforte (1719/20). – In: Frieden und Friedenssicherung in der Frühen Neuzeit. Das Heilige Römische Reich und Europa. Festschrift für Maximilian Lanzinner zum 65. Geburtstag. Hrsg. von G. **Braun** und A. **Strohmeyer**. Münster: Aschendorff Verlag, 2013, 413–438.

5 Unter denen Verrichtungen, welche dem Herrn von Virmond an dem Türkischen Hofe auszurichten augetragen worden, ist nicht eine von denen geringsten, so das Commercium mit der Türkischen Nation betrifft. Jhro Kayserl. Majest. haben Zeit Jhrer glorieusen Regierung allezeit ein Auge auf die Commercien geworffen als welche das Marckt einer Republic sind. Man hat in Wien von einer Orientalischen Compagnie geredet... Der Handel soll die Donau hinunter und die ordinaireStrasse nach Constantinopel gehen. – Die Europäische Fama, 1719, No 225, 479–480.

Добре известен е фактът, че осемнайсетото столетие довежда до фундаментални промени в начина, по който външната и вътрешната политика се възприемат в общественото съзнание сред поданиците на Свещената Римска империя на германската нация. Този „нов дискурс“ става възможен чрез разпространяването на политически списания и вестници, които не само са четени, но и доста често публично обсъждани[6]. Появата на „осъзнатия граждани“ определено е едно от положителните явления на Просвещението в Централна Европа.

Целта на настоящия текст е да се потърси отговор на въпроса дали новите търговски идеи на Карл VI, свързани с Балканите, представляват специален „икономически дискурс“ в немската преса от 20-те и 30-те години на XVIII в. или тези теми са отбелязани само и единствено като „информационни единици“ без коментари, или дори изобщо са пренебрегвани. Не е тайна, че налагането на цензура и контрол върху пресата във Виена до голяма степен изгражда образа на т.нар. „свободна немска преса“[7] и особено всекидневниците от градовете на Ханзата като Хамбург и Алтона. Сред най-популярните издания, излизали в началото на XVIII в. е именно „Хамбургски неутрален кореспондент“ / „Hamburgische Unparteischer Correspondent“. Вестникът твърде бързо придобива сериозна популярност в Свещената Римска империя и не без основание се смята за формиращ мнение („Meinungsbildend“) в немските земи по време на управлението на император Карл VI[8]. Редактиран и отпечатван в Хамбург, *Кореспондентът* е далеч от властта на имперската цензура във Виена, което му печели славата на мегафон за по-обективно, а защо не и по-критично отразяване на новините. Също така няма съмнение, че икономическите теми са едни от най-интригуващите за читателите на вестници в града и региона на Ханзата, което прави вестникът ценен източник за настоящото изследване.

Не е нужно да бъдат изброявани или да се спираме подробно на всички новини, които могат да се намерят на страниците на „Хамбургския неутрален кореспондент“ за балканската търговия или дейността на Австрийската източна търговска компания през 20-те и 30-те години на XVIII в., за да се създаде плътна картина на обществения интерес от действията на хабсбургския владетел в Югоизточна Европа. Достатъчно е само да се представи онзи информационен поток, който директно е адресиран към германския читател и особено към пряко заинтересованите хамбургски търговци. Най-общо структурата на новините, свързани с австрийско-балканската търговия, може да бъде разделена на информационни,

---

6 Срв. **Parvev**, I. Land in Sicht. Südosteuropa in den deutschen politischen Zeitschriften des 18. Jahrhunderts. Mainz: Phillipp von Zabern Verlag, 2008. Иван Първев нарича четящия човек *Homo Politicus*.

7 **Stöber**, R. Deutsche Pressegeschichte. Einführung, Systematik, Glossar. Konstanz: Medien Verlag, 2000.

8 Вестникът започва да излиза за пръв път през 1712 г., първоначално под името „Aviso. Der Hollsteinische unpartheyische Correspondente Durch Europa und andere Teile der Welt“. Негов основател и издател е Херман Хайнрих Холе (неизв. – 1736). От 1730 г. издателската дейност преминава в ръцете на неговия зет Георг Кристиян Грунд (1695 – 1757). Още през XVIII в. Хамбургският кореспондент се превръща в един от основните всекидневници, чиято читателска аудитория към 1800 г. достига тираж от 50 000 екземпляра и е най-четеният вестник в Европа. Вж.: <http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/hc_1590610_1751> 2 ноември 2017; **Böning**, H. Journal der Epoche. Der „Hamburgische Correspondent“ war einst Europas größte Zeitung – und machte Hamburg zur deutschen Pressehauptstadt. – Die Zeit Online, 17. Juni 2012. <http://www.zeit.de/2012/24/Zeitung-Hamburgische-Correspondent> 2 ноември 2017.

от една страна, и дискусионни статии, от друга. Към първата група новини спадат самото създаване на Източната компания, структурата ѝ, някои от нейните директори и др. Също така изнасяните и, съответно, внасяните стоки от и във Османската империя; сведения за кораби и техните товари по река Дунав; проблеми и опасности за балканско-дунавската търговия, не на последно място – лотарията за финансиране на Компанията[9].

Що се отнася до втората група – дискусионните теми се спират върху ползите на пристанищата Фиуме и Триест, както и на река Дунав за австрийската търговия[10]. Не липсват и политически коментари за необходимостта от мир, което позволява разширяване на търговските връзки с Ориента. В повечето случаи обаче тематизирането на търговията между Австрия и Балканите в Югоизточна Европа в „Хамбургски неутрален кореспондент“ са представяни на читателя по кратък и последователен начин, само като чисти факти. Целта е ясна: вестникът се придържа към значението на името си: „Unparteisch“, т.е. да бъде безпристрастен и обективен. Информацията е доста богата, но често без коментари.

Проследявайки пътя на новините за Източната компания, става видно, че редакторите на *Кореспондента* са разчитали на различни източници, в т.ч. на собствените си пратеници по места. За това свидетелстват статиите, озаглавени „Писма от Австрия, Белград или Дунавския регион“[11]. Наред с това обаче е препечатвана и информация за създаване на императорски декрети, свързани с функционирането на Източната компания, и може да бъде открита на страниците на хабсбургския официоз „Wienerisches Diarium“. По всичко личи, че в една или друга степен тази тема е вълнувала и редакторите, и читателите в Хамбург, като липсата на сериозни коментари или критика свидетелстват за радушното приемане (поне в началото) на дейността на Източната компания.

Какво научават читателите по отношение на вноса и износа на стоки от Ориента за хабсбургските земи? Ако можем да се доверим на хамбургския всекидневник[12] (а както стана видно, нямаме основание да се съмняваме), интерес буди фактът, че стокооборотът често се свежда до един или два кораба с товар. Едва ли е нужно да се отбелязва, че конкурентните компании по това време оперират със значително по-голям обем от стоки[13]. Читателят също може да научи колко кораба пресичат

---

9 За периода от 1721 до 1730 г. вестникът дава сведения за тегленето на лотарията над 80 пъти.

10 За отварянето на балканската търговия след 1718 г. и организацията на т.нар. „гръцки колонии“ (понятие, обобщаващо православните османски търговци) вж.: **Katsiardi-Hering**, O. Commerce and Merchants in Southeastern Europe, 17th – 18th Centuries: ‘Micro-districts’ and Regions. – Etudes Balkaniques, 2015, Vol. 51, No 1, 19–35; **Katsiardi-Hering**, O., **Stassinopoulou**, M. A. The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire: Social Careers. – In: Social Change in the Habsburg Monarchy. Ed. H. **Heppner**. Bochum: Winkler Verlag, 2011, 190–213. За участието на българи в тези колонии вж.: **Панова**, С. Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.

11 „Briefe aus Wien, aus Belgrad, aus dem Donaustrohm“.

12 Вестникът излиза всеки ден с изключение на неделя. Вж. **Böning**, H. Deutsche Presse: biobibliographische Handbücher zur Geschichte der deutschsprachigen periodischen Presse von den Anfängen bis 1815. Bd. 1.1: Hamburg. Von den Anfängen bis 1765. Stuttgart / Bad Cannstatt: Frommann / Holzboog, 1996.

13 **Beelen**, B. Handel mit neuen Welten. Die Vereinigte Ostindische Compagnie der Niederlande 1602 – 1798. Oldenburg: Holzberg, 2002; **Nagel**, J. G. Abenteuer Fernhandel. Die Ostindienkompanien. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2007.

Дунава и какво докарват те от „турските земи“. Основният внос от Османската империя е от турски памук, ориз, кафе и какаови зърна, плодове, като смокини и фурми, ядки. Износът се състои предимно от олово, желязо, ленени тъкани от Силезия и Линц. „Пристигащите тук турски кораби носят смокини, фурми, ядки, ориз, кафе, боб, порцелан, както и други стоки на добра цена. А товарят олово, желязо и ленен плат в такива големи количества, та търговците от Силезия и Линц правят значителни печалби, което явно в бъдеще ще трябва да бъде облагано с по-висока дан[14].“ Като „търгуващите с Константинопол християни – отбелязва вестникът – се ползват с цялата любов на турците […]“[15].

Любопитен елемент в информацията, свързана с австрийско-балканската търговия през 30-те години на XVIII в., е обявяването на специални лотарийни заеми, предназначени за финансиране на Австрийската източна компания. В повечето случаи става дума по-скоро за реклама, чрез която на читателите се обещават значителни финансови печалби при покупката на лотариен билет и, подобно на други лотарийни кампании в предмодерна Европа, жребият задължително е обявяван на страниците на вестниците[16], което от своя страна държи инвеститорите информирани за наградите. Все пак истинската цел на лотарията като начин на финансиране на Ориенталската компания остава доста неясна, не на последно място – защото впоследствие именно изплащането на големите печалби е и сред причините за фалита на Дружеството[17].

Новините за лотарията се оказват особено ценни за изясняване състоянието на ориенталското дружество. Чрез тях именно стават видни финансовите затруднения (и то от самото начало на съществуването му) поради невъзможността на имперските среди във Виена да осигурят необходимия начален капитал. Виенската градска банка се опитва да запълни тази празнина чрез набиране на средства, използвайки този популярен финансов модел през XVIII в. на разиграването на лотария. Още от 20-те години обаче начинанието не дава очакваните резултати.

* * *

„Дискурсивните теми“ са сравнително кратки, но съдържат в себе си информация за проблемите, вълнуващи обществените и, в частност, икономическите среди в империята. През януари 1729 г. *Кореспондентът* публикува дълга статия за ползите от мирните договори и мира в Европа за търговията и нейните търго-

14 Wien, den 1. Juny: Unparthaiischer Correspondent, 1729, No 93.

15 „Denen nach Constantinopel handelnden Christen bezeigen die Türken alle Liebe“. – Wien, den 1. Juny: Unparthaiischer Correspondent, 1729, No 93.

16 От края на XVII в. (първоначално в Англия) започва да се организирането на лотарии, чрез които се набират средства за различни „добри“ каузи. Чрез продажбата на лотарийни билети се осигуряват пари за военни кампании, финансово обезпечаване на държавни предприятия, търговски дружества и пр. За лотариите през XVIII в. с подробна библиография, вж. **Velde**, F. R. Lottery Loans in the Eighteenth Century. Working paper, September, 2013. <http://www.ehes.org/velde.pdf> 12 октомври 2017.

17 Ibid. Срв. **Sandgruber**, R. Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Österreichische Geschichte. hg. von Herwig Wolfram. Wien: Wirtschaftsverlag Ueberreuter, 1995.

вци, отнасящи се не само за големите търговски нации, като Холандия и Англия, но и за императорските търговци: „Както вече отбелязахме нееднократно, че от време на време, и особено на търговските борси и на събранията на търговците, се обсъжда мирът, тъй като настоящите преговори за мир в основните си точки засяга и търговията“[18].

На пръв поглед тези съждения са съвсем общи. Те биха могли да се отнасят както за Балканите, така и за всеки регион в Европа. Някои коментари обаче са директно свързани с Югоизточна Европа. Когато през юни 1730 г. темата отново е повдигната, на страниците на вестника четем: „Очаква се по най-бърз начин императорското правителство и финансовото ведомство да съставят комисия, която от Истрия да бъде изпратена до Портата, за да обсъди отделни въпроси, които да са от полза за търговията. От което пък произтича надеждата, че мирът в Европа ще продължава да съществува, тъй като при едно нарушаване на мира всички подобни усилия биха били напразни“[19].

Макар и по много предпазлив начин, читателят е информиран за рисковете от дунавската търговия с идеята, че би било по-добре да се избират търговските връзки с „турските земи“ от адриатическите пристанища на Фиуме и Триест като по-сигурни, отколкото директно по Дунава. Така например, в броя от 29 септември 1728 г. пише: „Директорите на тукашната Ориенталска компания след много заседания как да подобрят състоянието на търговската си дейност най-накрая взеха решения стоките от Константинопол вече да не бъдат транспортирани по Дунава насам, отчасти за да се избегнат новите такси, които турците събират на различни места, а те да бъдат прехвърлени по море до Триест, където да ги приемат“[20].

Изобщо протекционистичната роля на Виена за адриатическата търговия е тема, която е обсъждана и в други печатни медии от онова време. Политическият журнал „Europäische Fama“ информира своята публика през 1726 г. за намерението на австрийските власти да изградят директен път през планината към Фиуме за подпомагане на търговията: „Състоянието на неизползваемия път през планината между Фиуме и останалите императорски наследствени земи трябва да се подобри, заради което са нужни няколко хиляди войници и много селяни. И наистина вече са изпратени натам няколко инженери, които до огледат посочената област“[21].

---

18 Man wird schon mehrmals vermerket haben was hin und wieder, sonderlich auf denen Kaufmanns- Börsen und in den Versammlungen der Kauf-Leuten, von dem Frieden berathschlaget wird, weilen das vorwaltende Friedens-Geschäftinseinen Haupt-Puncten die Handelschafft mit betrifft. – Wien, den 12 Jan.: Unparthaiischer Correspondent, 1729, No 13.

19 Es soll ehestens sowohl von der Kayserl. Regierung als Cammereine Commission bey denen Porten von Jstria abgeschicket werden, ein und andere, zum Vortheil des Commercii abziehende Anstalten daselbst vorzukehren; woraus man sich einige Hoffnung macht, daß der Friede in Europa noch möchte beybehalten werden, weil ausser dem, bey einem erfolgenden Friedens-Bruch, alle dergleichen Anstalten möchten vergeblich seyn. – Wien, den 10. Juny.: Unparthaiischer Correspondent, 1730, No 98.

20 Die Directeurs derallhier stabilirten Orientalischen Compagnie haben nach vielen Conferencen, wie ihr Commercium in bessern Florzubringen, endlich den Schlußgefasset, die Waaren aus Constantinopel nicht mehr auf der Donau kommen zu lassen, theils der neuen Maut, so von den Türcken an verschiedenen Ohrten angelegt worden, zu entgehen, sondern wollen sie lieber zu See über Triest in Empfang nehmen. – Wien, den 29. Sept.: Unparthaiischer Correspondent, 1728, No 162.

21 Der unbrauchbare Weg über das Gebürge zwischen Fiume und denen übrigen Kayserlichen Erblanden, soll in einen bessern Stand gesetzt werden, wozu man etliche 1000. Soldaten und eine große Menge Bauren gebrau-

Целта е ясна – изграждането на директна връзка през адриатическите пристанища би насочила стокооборота на империята в тази посока и би намалило значително влиянието на градовете на Ханзата за хабсбургската търговия. Не на последно място – би превърнало хабсбургските пристанища във важен център изобщо за търговията с Леванта. Което, разбира се, не остава скрито от погледа на авторите на политическите журнали. Например „Europäische Fama“ подчертава, че разширяването на търговията на Хабсбургите в Адриатическо море би намалило и френското влияние в региона[22]. Също така до голяма степен обяснява и интереса, който темата за развитието на Триест и Фиуме е предизвиквала сред читателите в немските земи. Един истински задълбочен коментар за начина, по който двете пристанища, както и търговската връзка Дунав – Черно море – Константинопол, биха могли да подпомогнат австрийската икономика, да запълнят хазната във Виена и направят Хабсбургската монархия по-мощна, все пак липсва.

* * *

След казаното дотук остава отворен въпросът подходящо ли е да се говори за „икономически дискурс“ на страниците на немските вестници от 20-те и 30-те години на XVIII век, свързан с търговските идеи на Карл VI на Балканите? Ако това би означавало включването в хронологичен ред на „информационни статии“, обвързани с австрийско-балканската търговия, тогава отговорът би бил положителен, тъй като такива определено не липсват. Ако обаче търсим задълбочен анализ на плюсовете и минусите на включването на Балканите в индустриалната и търговската рамка на Хабсбургската монархия или формулирането на нови визии, развитието на нови занаяти и промотиране на нови продукции, тогава такава дискусия практически отсъства.

В същото време обстоятелството, че горепосочените информационни статии присъстват, и то в значителен обем и качество, все пак е ясен знак за интереса на немската общественост към балканските аспекти на австрийската икономика по време на управлението на Карл VI. Може би липсата на истински рефлексивен „икономически дискурс“ е резултат от начина, по който вестниците през първата половина на XVIII в. правят своето новинарско отразяване, където влиянието е повече върху фактите сами по себе си, отколкото върху техните коментари. Разбира се, можем да предположим, че подобна липса всъщност отразява положението с имперските власти във Виена в годините между двете османски войни от 1716 – 1718 и 1737 – 1739 г. Изглежда, че Карл VI и неговите съветници са имали някои добри идеи как да използват икономически новите балкански земи, но в същото време са доста несигурни как да ги накарат да заработят.

---

chen wird, es sind auch würckliche bereits einige Jngenieurs dahin abgereiset, um die Gegend in Augenschein zunehmen – Die europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdekket (Leipzig), 1726, No 25, S. 211.

22 Ibid.

Дори в началото на XX в. известният австрийски икономически историк Хайнрих фон Сръбик е повече от песимистичен: „Търговията с Турция през Белград на практика не функционира правилно“, пише той…[23] Ако имперските власти не са сигурни как да овладеят точно австрийско-балканската и австрийско-ориенталската търговия, как можем да очакваме от редактора на вестника в Хамбург от първата половина на XVIII в. да има „рецепта“ по този въпрос?!

Habsburg Trade in the Balkans as a Public Discourse, 1718 – 1740

Maria Baramova

Until the Treaty of Passarowitz (1718) the relations between Vienna and the Sublime Porte were dominated primarily by the questions of war and peace. With the signing of the Commercial Treaty of Passarowitz between the Habsburg Monarchy and the Ottoman Empire in 1718 new elements came up in bilateral contacts – that of trade and economy.

The present paper aims at examining how the public in the Habsburg Monarchy perceived these new elements. Were the benefits of developing trade and commercial contacts with the Turks and the Balkans regarded as something positive at all? Or were they still ignored, remaining in the shadow of the military confrontation between the two states?

The study focuses on the perception of the Austrian-Ottoman commercial treaty signed in 1718, the activity of the „Privileged Imperial Oriental Company“ (*Kaiserliche privilegierte orientalische Kompagnie*) in the early 1720s and the public reaction to the trade agreement. The source base of the current study are the German newspapers from the years 1718 – 1740, as well as some popular works from that period dedicated to trade and commerce in the area of the Lower Danube and the Adriatic coast.

23 **Srbik**, H. R. v. Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I bis Maria Theresia: Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter der Merkantilismus. Wien: W. Braumüller, 1907, S. 306.

ОСМАНСКИЯТ ТИЛ ВЪВ ВОЙНАТА ОТ 1735 – 1739 г. (ПО ДАННИ ОТ СИДЖИЛ НА ЕДИН ПРОВИНЦИАЛЕН ГРАД)

Анна А. Леонтиева

Русия водела войната с Турция от 1735 – 1739 г. съвместно с Австрия. Според мнението на руската османистка Светлана Филиповна Орешкова именно по време на тази война в Русия за първи път заговорили не само за териториални претенции (както в края на XVII в.), но и за унищожаване на Османската империя[1]. Във военно отношение войната била достатъчно успешна за Русия, но завършила с дипломатическа несполука – подписването на „срамния“ Белградски мир. Ходът на войната и перипетиите между воюващите страни на дипломатическия фронт са добре изучени – детайлното им описание може да се намери още в „История на Русия от древни времена“ на Сергей Михайлович Соловьов (1820 – 1879)[2]; в последните десетилетия към събития от тази война са се обръщали съвременните руски историци С. Ф. Орешкова[3], В. Н. Виноградов[4], Г. Л. Арш.

Анализът на източници, каквито са документите на османските кадийски съдилища – сиджилите, ни позволява да погледнем на руско-турската война от друг ъгъл: да проследим живота на мирното население в дълбокия турски тил. Сиджилите са протоколни книги, регистриращи входящи и изходящи документи от шериатските съдилища през XV – XIX в., където освен решенията на дадения съд, се вписвали също и разпореждания, постъпващи от висшестоящи власти – напр. фермани и берати, получавани от Константинопол[5]. Подобни регистри задължи-

1 **Орешкова**, С. Ф. Войны России с Османской империей: причины и некоторые исторические итоги. – В: Российско-турецкие отношения: история, современное состояние и перспективы. Ред. Н. Ю. **Ульченко**, Г. **Казган**. Москва: Институт востоковедения РАН, 2003, 21–34, 26.

2 **Соловьев**, С. М. Сочинения. Кн. X. История России с древнейших времен. Т. 19 – 20. Отв. ред. И. Д. **Ковальченко**, С. С. **Дмитриев**. Москва: Мысль. 1993.

3 **Орешкова**, С. Ф. Войны России с Османской империей…, 21–34.

4 **Виноградов**, В. Н. Двуглавый орел на Балканах. Москва: Индрик, 2010.

5 Подробно за сиджилите вж.: **Стоянов**, В. Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи. София: Изд. на БАН, 1991, 135–143; **Иванова**, Св. Историята и съвременното състояние на колекция сиджили в Ориенталския отдел на НБКМ. – Известия на Държавните архиви, 1994, кн. 74, 3–32, спец. 3–5; **Faroqhi**, S. Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sourses. Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 55.

телно се водели във всеки кадийски съд и съдържали записи от всички жалби, подавани там, както и решения за имуществени и правни спорове, въпроси за аренда, покупко-продажба, делба на имущество, разпределяне на наследства, регулиране на семейно-брачни отношения и др. Поради огромния обем на информацията, съдържаща се в подобни протоколни книги, сиджилите безусловно се явяват неизчерпаем исторически източник, предоставящ сведения за политическото и социално-икономическото развитие както на Османската империя в цялост, така и на отделните ѝ провинции, в това число и на българските земи.

В статията ще стане дума за сиджилите на Хаджиоглу Пазарджик (днес гр. Добрич), който в османския период бил голям търговски център и се намирал на стратегически важен път, свързващ центъра на Османската империя с отвъддунавските земи, а по време на руско-турските войни се превръщал в особено важна точка на картата на региона.

Сиджилът от 1739 – 1740 г., разглеждан в този текст, е преведен и публикуван през 1981 г. от известния български османист Страшимир Димитров (1930 – 2001)[6]. В публикацията значителна част от записите, фиксирани в сиджила, са предадени като кратки анотации с частично включени пълни цитати от документа. Но разпорежданията, постъпващи от канцеларията на Високата порта, са приведени дословно и със съхранена пълна информация.

Документите се отнасят до завършващия етап на войната. Кампанията от 1739 г. се водела на първо място на балканското направление на бойния театър. Първо споменаване на военните действия се отнася до 8 – 17 юли 1739 г.[7] Ако се обърнем към събитийната канава от това време – известно ни е, че на 27 юни руската армия пресекла р. Буг и, възползвайки се от факта, че османската армия била съсредоточена около крепостта Хотин, изгорила селищата Сороки и Могильов на р. Днестър. На 19 юли руската войска преминала р. Днестър и навлязла в Молдова[8].

В документите на Хаджиоглу Пазарджик става дума за отправяне на османски войски към крепостта Бендер. Казано е, че значителна част от войските, изпратени от Западна Румелия и от Анатолия към Бендер, „след като излязат от постоянните си квартири, се разпиляват и се разхождат безцелно, прекарват времето си из различни места и пунктове на казите по пътя от Одрин до Исакча“. Във връзка с това от Константинопол се нарежда до администрациите на градовете, намиращи се по този път и специално на „валията на Узи – Мехмед паша“ незабавно да отпратят от селищата всички изостанали от войската еничари и да ги изпратят в Бендер, а ако до столицата стигне вест, „че макар един войник е останал назад, няма да бъдат слушани никакви оправдания“[9].

Няколко документа, датирани в периода юли – август 1739 г., се отнасят до събиране на войски и набор на доброволци за противодействие на руската армия. Един от тях е написан от името на мухафъза (началника) на гарнизона на крепостта Бра-

6 Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Състав., превел и ред. Стр. **Димитров**. София: Изд. на БАН, 1981.

7 Пак там, с. 65.

8 **Соловьев**, С. М. Сочинения..., с. 442.

9 Османски извори за историята на Добруджа..., 65–66.

ила и представлява призив да се дойде на помощ, „както при предишните войни с московците, така и сега“, и да се съдейства, за да се победят враговете на вярата. Авторът се обръща към догмите на исляма и призовава мюсюлманите да встъпят във война с неверниците, които са нападнали земята им[10].

Също в сиджила е записано известието на Омер, каймакам на Силистра до кадиите на Нови пазар, Провадия, Козлуджа, Омур факъх и Хаджиоглу Пазарджик, до сердарите на еничарите, до аяните и градските първенци за превземането на Белград от османски войски през август 1739 г.[11] По израза на Владилен Н. Виноградов „османците тържествували и се предавали на самохвалство“ по повод вземането на Белград, причина за което станал фактът, че кампанията от 1739 г. „руската армия провеждала фактически сама, [защото] австрийците търпели непрекъснати неуспехи, „увенчали се“ с предаването на Белград“[12]. В документа, вписан в сиджила, се говори, че „крепостта Белград е взета в прослава на Всевишния“ и тази добра новина трябва да се доведе до знанието на населението.

Няколко документа са посветени на събирането на опълчение за войната с Русия. Част от тях са датирани от 15 – 16 септември 1739 г. и са свързани с мощното настъпление на руската армия в Молдова и Бесарабия от август с.г., което допринесло по-късно за сключването на Белградския мир на 7/18 септември.

В един от документите се говори, че отрядите на руската армия, пехота и конница, от страна на Хотин се движат по направлението към Бендер и вече се намират в опасна близост (на разстояние от 2 часа) от град Яш. В тази връзка до кадиите на редица градове, включително и на Хаджиоглу Пазарджик, постъпило разпореждане да се изпратят хора и да се окаже всевъзможна помощ за отбраната на Бендер[13]. Датата на този документ не е известна. Но съпоставянето на описваните в него събития с хода на военните действия позволява да се мисли, че той се отнася към времето до 12 септември 1739 г.: руската армия под командването на генерал-фелдмаршал Бурхард К. фон Миних (1683 – 1767) излязла от Хотин на 24 август, на 28 – 29 с.м. преминала р. Прут и се отправила дълбоко в молдовските територии. В Яш руският авангард влязъл на 1 септември и, както пише С. М. Соловьов, „молдовска депутация, явила се в лагера при Миних, признала руската императрица [Анна Ивановна (*1693, 1730 – 1740)] за владетелка на Молдова“[14]. На 12 септември фон Миних изпратил в Петербург известие за превземането на Молдова, а на 13 септември армията встъпила в поход, за да „причини сериозна вреда на буджашките татари и да прикрие Яш“, но в същия ден главнокомандващият получил известие за сключването на Белградския мир[15]. Важно е да се отбележи датата на регистриране на този документ в сиджила – 3 октомври, т.е. вече след края на събитията, за които иде реч. Според коментара на Страшимир Димитров този факт характеризира отношението на населението към изпъл-

10 Пак там, с. 67.
11 Пак там.
12 **Виноградов**, В. Н. Двуглавый орел на Балканах…, с. 51.
13 Османски извори за историята на Добруджа..., с. 71.
14 **Соловьев**, С. М. Сочинения..., с. 443.
15 Пак там, с. 444.

нението на нежелани от него разпореждания на централната власт, в този случай – събиране на опълчение и изпращането му на бойния театър[16].

В разглеждания тук сиджил е фиксиран и документ-списък на записалите се за доброволци от Хаджиоглу Пазарджик[17], в който са вписани и разходите за всеки един от тях. От него е видно, че от едно хане (домакинство) се вземало по един доброволец, на когото се полагала издръжка. В такава ситуация били набрани 74 души, на които бил назначен командващ. Паричните разходи, свързани с набора на опълчение, в това число и заплащането на командващия, били 281 куруша[18].

Доколкото на 28 август / 8 септември 1739 г. бил подписан мирен договор между Османската империя и Австрия – „мир срамен и много укорим“, Русия се оказала сама срещу противника. По този повод руският посланик във Виена Людовик К. Ланчински (1780 – 1752) писал в своята депеша до руския двор, че „се разкри твърде гнило, нечувано и такова [нещо], че старата съюзническа вярност на тукашния [австрийски] двор е с похабена чест и потъпкана репутация“[19].

Мирът с Австрия фигурира в един от записите в сиджила, както записът е датиран от 15 – 24 септември. „След като бе сключен отново мир с Австрия, не ни остана друг неприятел освен московците и стана крайно осъществимо благородното право да бъдат те разбити и преодоляни“[20] – по този начин във ферман на султан Махмуд I (*1696, 1730 – 1754) се съобщава до администрацията на Хаджиоглу Пазарджик и до офицерите на еничарските отряди от името на главнокомандващия армията в Бендер сераскера Вели паша и командващия армията в Буджак (Молдова) Ислам Гирай за необходимостта от съсредоточаване на войските им против Русия. В документа се говори, че отрядите, охраняващи крепостта Браила, се нуждаят от попълнение на припасите. За отбраната на Бендер и Молдова като цяло по това време са свикани повече от 5 хил. войни, но както четем в записа, „докато тези войски пристигнат“ до местоназначението „ще мине известно време [… и], Боже опази, и от страна на неприятеля не е изключено да пристигнат подкрепления в тази страна“[21]. Основната идея на документа е, че отрядите, които се изпращат към мястото на военни действия, не трябва да се задържат по пътя нито час, в това число и в града Хаджиоглу Пазарджик.

В отделна група документи, свързани с военните действия против руската армия, могат да се отделят записи за реквизиране на провизии за действащата армия. За периода август – септември са фиксирани пет такива[22], като записите за набиране и доставяне на провизии нерядко се повтарят. До голяма степен, както

16 Османски извори за историята на Добруджа..., с. 353.

17 Пак там, 72–74.

18 „Куруш“ е сребърна османска монета, равна на 40 пари или 120 акчета. Например, през декември 1739 г. на 360 акчета (т.е. на 3 куруша) е оценен набор от ковашки инструменти при опис на имущество и разпределение на наследство на починалия ковач / налбант Дервиш Али от гр. София. Вж. Турски извори за българската история. Т. VI. Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII – XIX в. Състав. Н. **Тодоров**, М. **Калицин**. София: Изд. на БАН, 1977, 46–47.

19 **Соловьев**, С. М. Сочинения..., с. 447.

20 Османски извори за историята на Добруджа..., 74–75.

21 Пак там.

22 Пак там, с. 68, 69, 70–71, 75, 76.

отбелязва в коментарите си Страшимир Димитров, това е свързано с факта, че изкупните цени в такива случаи били значително по-ниски от обичайните, затова подобни доставки предизвиквали недоволството на населението и опити те всячески да се избегнат[23]. В такава връзка в един от документите се подчертава, че отклонилите се от това задължение, ще бъдат заловени и изпратени в столицата, където ще им бъде определен вида наказание[24].

Белградският мир, както стана ясно, бил подписан на 7/18 септември 1739 г. Като посредник в преговорите участвал посланикът на Франция в Константинопол маркиз Луи Совьор дьо Вилньов (1675 – 1745), чиято дейност по същество свела до нула военните успехи на Русия. Азов бил задържан от Русия, но империята нямала право да го укрепва, а земята на юг от крепостта ставала „буферна зона“ между двете съседни империи. Русия не получила право да има флот нито в Черно, нито в Азовско море[25]. За толкова успешното за Османската империя дипломатическо посредничество Франция била възнаградена с нечувани до този момент търговски привилегии. Ако дотогава такива се предоставяли от Високата порта на определена страна в качеството на голяма награда и имали определен срок на действие, след което трябвало да бъдат продължени, то през 1740 г. привилегиите за френската търговия били дадени за вечни времена – „капитулациите се превърнали от доброволен подарък в задължение на тази страна [Османската империя] пред Франция, а после и пред другите европейски страни“[26]. Както писал С. М. Соловьов, така „завършила турската война, струваща на Русия 100 000 души и огромни парични суми“[27].

Специален документ, известяващ населението за сключването на мира с Русия и за края на войната, в разглеждания тук сиджил не е вписан. Своеобразен епилог на процеса по събиране и изпращане на продоволствие в армията, както и на войната като цяло, се съдържа в записа, датиран от 30 декември 1739 г.[28], в който се говори, че по повод края на войната с Австрия и Русия провизии в такъв обем повече не са нужни. В тази връзка на кадиите на градовете Русе, Разград, Шумен, Никопол, Плевен, Ловеч, Хаджиожлу Пазарджик и много други е разпратено разпореждане да се прекрати реквизирането и съхранението на провизии. Дадени са и указания какво да се прави с това, което вече е взето – т.е. да се заплати на бедните поданици събраното от тях зърно по старата схема, на по-висока цена, с допълнително изплащане за тези, които вече са успели да получат пари при предаването на зърното по ниска стойност срещу предоставяне от тяхна страна на нужните документи.

По този начин виждаме, че войната е завършила и животът в османския град постепенно влиза в обичайното си русло. Но поради географското положение на Хаджиоглу Пазарджик и след сключването на мира, отминалата военна криза

23 Пак там, с. 352.
24 Пак там, 68–69.
25 **Виноградов**, В. Н. Двуглавый орел на Балканах…, с. 52.
26 **Орешкова**, С. Ф. Войны России с Османской империей…, с. 26.
27 **Соловьев**, С. М. Сочинения..., с. 451.
28 Османски извори за историята на Добруджа..., 79–82.

продължава да се отразява на всекидневието на жителите му. Така например, от януари 1740 г. се отнася разпореждане до кадиите на всички кази „по пътя от Цариград до Одрин и от Одрин до Молдавия [sic!]“ да обезпечат по 10 волски впряга за група от руски военнопленници, които ще минат по този път, връщайки се в родината си[29]. В документа се подчертава, че тази мярка е предприета по настояване на френския посланик (име не е посочено, но явно става дума за същия Вилньов) за по-добро и по-скорошно изпълняване на условията на сключения неотдавна мир с Русия.

В следващия документ[30], чиято дата на вписване не е известна, откриваме списък на провизиите, с които трябва да бъдат обезпечени руските пленници във всеки град по пътя за родината. От описа следва, че на групата военнопленници се полагат 10 волски коли (за което вече бе споменато), двама еничари за охрана, а също редица продукти (в записа е използвана османската мярка „ока“, равна приблизително на 1260 г., за съпоставимост тук цифрите се представят и в килограми):

хляб – 189 кг (150 оки);
риба – 50,5 кг (40 оки);
маслини – 3,7 кг (3 оки);
мед – 2,5 кг (2 оки);
лой (животинска мас – овча или говежда) – 1 кг 900 г (1,5 ока);
кафе – 630 г (половин ока);
4 каруци дърва;
8 гроша на наемане на квартира.

Точната бройка на групата не е посочена, но доколкото за нея са отделени 10 волски коли, можем да предположим, че тя едва ли е превишавала 100 д. Към документа има и запис, че в гр. Харманлък (дн. с. Дъбовик) вече са им предадени 100 хляба. Подобно предположение за бройката на руските пленници се потвърждава от един от следващите записи[31]. Това е пътен документ от 20 януари 1740 г., в който четем, че на отряда от руски военнопленници от 100 д. трябва да се предоставят 10 волски впряга, както и 100 чифта хляб – по два хляба на всеки. Освен това, в записа от сиджила се подчертава, че част от тяхното осигуряване на станциите по пътя се предоставя за сметка на определено приспадане от данъците на местното население. Така в документа са фиксирани сумите, похарчени в Хаджиоглу Пазарджик: за 100 чифта хляб – 5 гроша, и за 10 волски коли – 10 гроша.

Освен военнопленниците, през Хаджиоглу Пазарджик минавали и официални представители и дипломати на двете страни – в мирния договор е предвидена размяна на дипломатически представителства. През 1740 г. в изпълнение на това условие в Константинопол бил изпратен Александър Иванович Румянцев (1680 – 1749)[32]. Първото споменаване на дипломатическо пратеничество в сиджила се отнася към 28 април / 7 май 1740 г.

29 Пак там, с. 83.
30 Пак там.
31 Пак там, с. 91.
32 **Соловьев**, С. М. Сочинения..., с. 451.

Интересно е обезпечаването на Емин Мехмед паша – посланикът на султана в Москва, което е фиксирано в източника. За пътуването му били необходими 25 волски коли[33]. Ежедневно той се нуждаел също от хиляда питки, 250 оки (315 кг) месо, 15 коли сено и 20 коли дърва[34]. Споменава се също, че задължение на жителите на града било да приготвят „по хиляда рейки за шатрите“, които ще се ползват по пътя към Москва[35]. Освен това, местните власти били длъжни да проследят, щото никой от съпровождащите османското пратеничество еничари да не избяга по пътя. В такъв случай престъпникът трябвало да се залови и да бъде върнат[36].

Първото споменаване в този сиджил на „посланика на московците“, който по условията на сключения договор пътува от Русия в Константинопол, се отнася към 14 май 1740 г.[37] Този запис разказва за задълженията на местните власти и на валията на Очаков да го посрещнат на границата и лично да го съпроводят до Бендер, да го снабдят с всичко необходимо и да му окажат всички подобаващи почести. По-детайлно церемонията по посрещането на московския посланик е разкрита в следващия документ, отнасящ се към началото на май с.г.[38] В записа на този ферман в частност се казва, че церемонията по посрещането трябва да е съпроводена с „подходящия блясък и великолепие“. Освен че валията лично трябва да го съпроводи до Бендер, той също е длъжен да му предостави свой човек в качеството на придружител, заедно с воински отряд и дори оркестър, а след това да го отпратят в по-нататъшния път по направление към столицата. Също в този документ се съдържа информация за финансовите разноски, които валията ще поеме в този случай. Понеже обезпечаването на посрещането на нужното ниво ще изисква сериозни разходи, във фермана се нарежда, че споменатият чиновник трябва без забавяне да предаде средствата, събрани от местното население като данък, на разположение на валията. При това се сочи, че понеже военните походи са приключили, то данъците на населението са сведени до нивото им за мирно време. Но като изключение в този случай, от местното население трябва да се събере данък по нормите на военно време – тоест два – три пъти превишаващи събираното в мирно време. Така виждаме, че до голяма степен посрещането и пребиваването на московското дипломатическо пратеничество пряко засягало обикновеното население, доколкото се стигнало до допълнителни финансови вземания.

В пътната заповед* за московското дипломатическо пратеничество на местните власти се предписвало не само да се осигури то с всичко необходимо, но също да се предоставят на московците опитни придружители[39]. В специален документ е отбелязано, че средствата за изплащане на арендата за колите за руското посол-

33 Османски извори за историята на Добруджа..., с. 92.

34 Пак там, с. 93.

35 Пак там, с. 94.

36 Пак там.

37 Пак там, 88–90.

38 Пак там, с. 90.

* Става дума за „мюрур тескиреси“ (mürur teskiresi) – „пътно тескере“ за движение в границите на Османската империя. Вж. **Велков**, А. Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1986, 456–459, бел. прев. и научен ред., В.Р.

39 Пак там, 91–92.

ство по пътя „от Крим до Цариград“ ще бъдат заделени от държавната хазна – 6 хил. гроша[40].

Интересно е да се сравни съдържанието на документите, посветени на пътя на османското дипломатическо пратеничество в Русия и на преминаващото такова през османските селища на руския посланик по пътя за Константинопол. Ако, говорейки за турското дипломатическо пратеничество, пътуващо през територията на своята страна, особеното внимание на местните власти се насочвало на първо място на снабдяването му с необходимите провизии и за обезпечаване на условия за комфортно пътуване, то за представителите на Русия, на първо място същите власти, трябвало да се погрижат за тяхната безопасност и благополучно пристигане в османската столица. За разлика от вписванията за османското посолство, то за „посланика на московците“ няма указания за предоставяне на провизии – става дума само за фураж, дърва и транспорт. При това в документите специално се подчертава, че пристигането на руското дипломатическо посолство е свързано с условията за изпълнение на Белградския мирен договор и се явява гаранция за по-нататъшно запазване на мира между двете страни.

Анализът на сведенията от сиджилите на османския град Хаджиоглу Пазарджик, отнасящи се до периода на приключване на руско-турската война от 1735 – 1739 г., позволяват да се погледне върху хода и резултатите на военните действия от друга, необичайна страна. Тези документи правят възможно наблюдението на ежедневния живот в дълбокия османски тил, от тази страна на линията на руско-османския фронт. А също да се видят „останалите зад кадър“ тясно битови подробности за регулирането на обичайния живот след сключването на мира и изпълнението на неговите условия – връщане в родината на военнопленници, а също и обмяна на дипломатически мисии в рамките на установените дипломатически отношения между бившите съперници.

Превод от руски език Ваня Рачева

The Ottoman Rear during the War of 1735 – 1739. (According to the Data from a Country Town *Sicil*)

Anna Leontyeva

The war of 1735 – 1739 was waged by the Russian and the Austrian empires against the Ottoman Empire and had a number of foreign policy causes. During the war armed hostilities between Russia and the Ottoman Empıre took place in Crimea and in the Black Sea region, where the town of Hacıoğlu Pazarcık (mod. Dobrich in north-east Bulgaria) was situated at a strategically important route connecting the center of the Ottoman Empire with the trans-Danubian lands.

40 Пак там, с. 92.

The present paper focuses on the Sharia court (*kadı*) records (*sicil*) of Hacıoğlu Pazarcık for the years 1739 – 1740, which reveal invaluable information on the final stage of the war and offer details on the military conflict in particular. The court records could be thematically divided into several groups. The first group encompasses documents related to the Ottoman troops' transfer to the place of hostilities and includes instructions on the organization of troops' passageway and their necessary provisioning. Several documents from July and August 1739 deal with matters concerning the troops' gathering and the draft of volunteers who ought to repulse the Russian army. Chronologically these documents coincide with the offensive the Russian army undertook in Moldavia and Bessarabiain August 1739. Furthermore, records related to armed hostilities against the Russian troops can be distinguished as a separate set of documents revealing the levy of foodstuffs for the Ottoman field forces.

Thus, the in-depth analysis of the *sicil* under review and collating its data with the course of the military campaign allow casting a glance at events of the Russian-Turkish war of 1735 – 1739 from a standpoint of daily life in the Ottoman rear.

МОДЕРНАТА ТЪРГОВСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ В БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – ОТ ЧУЖДИТЕ ВЛИЯНИЯ КЪМ СОБСТВЕНИЯ ПОЧЕРК

Иван Русев

Възраждането (XVIII – XIX в.) е епохата, през която започва изграждането на модерната култура на българите, респективно когато се възприема и разпространява модерната терминология в общуването на българското търговско съсловие като съществен елемент именно на неговата нова култура. Това е процес, който е подвластен на силни чужди влияния, идващи главно от Средиземноморския район (предимно Италия) и от Западна Европа, първоначално чрез гръцкото посредничество, а впоследствие и директно.

Настоящата статия има за цел да очертае процеса на възникване и разпространение на модерната търговска терминология в новопоявилата се през епохата българска търговска литература – търговски и счетоводни ръководства, учебници, писмовници и пр. – издания, които са предназначени за училището, но могат да служат (а и са били използвани) за нуждите на търговската практика, все повече обвързвана със знанието и обучението.

Още в началото трябва да се подчертае – интересна особеност на тези издания е изключителното богатство и разнообразие на езика, на който са написани. Впрочем те се появяват във времето, когато се разгаря т.нар. „езиков спор“, целящ да реши на каква основа да се изгражда новобългарският език. Търговските заглавия внасят допълнителен проблем – съобразно спецификата на търговската материя те са изпълнени с термини от чужд произход, най-вече италиански, френски, гръцки и турски, които или трябва да се преведат, или да се обяснят. Авторите на учебниците правят и едното, и другото. Те не могат да избягат от чуждиците и дори, напротив, дават всички възможни варианти за всяко едно понятие. Така се постига богатство на изложението, което съвсем не е самоцелно – то трябва да подготви българския търговец за предизвикателствата на професията, за възможните контакти в изобилния на чуждо търговско присъствие османски пазар.

Разнообразието на термините, постигнато чрез превода им на различни езици, се откроява още в първите издания, засягащи търговската проблематика. Наблюдава се в писмовниците, в учебниците по география и аритметика (по-точно в онези уроци, които дават търговски знания), в речниците, разговорниците и особено в търговските и счетоводните ръководства. Как се развива търговската терминология в тези издания?

Търговските писма са специфични и различни от останалите, поради което те винаги оформят самостоятелен отдел в писмовниците. По думите на Сава Доброплодни (1820 – 1894) те са най-очакваните и ползваните от читателите на този род издания, което е показателно за напредъка на българската търговия към средата на XIX в.[1] Раздел с търговска кореспонденция се обособява още в най-ранните издания на писмовници, граматики, разговорници и буквари, а така също и в някои от писмовниците, останали в ръкопис[2]: „Станимиров писмовник“ от 1783 г.[3], „Габровски писмовник и аритметика“ на Христо Луков Сопотненеца от 1842 г.[4], „Славеноболгарский предручний послателник“ на Неофит Бозвели (ок. 1785 – 1848) от 1835 г.[5], „Писмовник общополезен“ на Христаки Павлович (1804 – 1848) от 1835 г.[6] и др.; появява се дори специализиран търговски писмовник, съставен и издаден през 1862 г. от Костаки И. Попов (Търновски) (1834 – 1876)[7].

Няма съмнение, българските епистоларии се съставят и издават под влияние на сродните издания, появили се на европейския, а и на балканския книжен пазар. Но има една съществена разлика между едните и другите образци на този вид книжнина. Прави впечатление, че в българските писмовници, за разлика от западноевропейските (където през XIX в. търговията е окончателно регламентирана в правно отношение), има изключително богатство на термини. Обикновено в българските издания едно и също понятие се изписва с няколко термина така, както то е познато в италианската търговска практика, във френската, в гръцката, в турската. Така например, в своя българо-гръцки разговорник от 1845 г. Константин Г. Фотинов (ок. 1785 – 1858) прилага образец на т.нар. „добро“ (в буквален български превод от френски език: „писмо за разплащане“) и с другите възможни наимено-

---

1 **Доброплодни**, С. Писмовник. Земун, 1853, с. VII.

2 По-подробно у **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново: Ровита, 2015, 71–83.

3 Български исторически архив – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ), № 1281 в **Стоянов**, М., Хр. **Кодов**. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. IV. София: НБКМ, 1971.

4 БИА – НБКМ, № 1287 в **Стоянов**, М., Хр. **Кодов**. Опис на славянските ръкописи...

5 Славеноболгарский предручний послателник... от Неофита архимандрита Хилендарца [Неофит Хилендарски **Бозвели**], родом же котлянца. Чяст шестая [на „Славеноболгарское детеводство“] содержащая наставителнаго устава и порядъчно подобателнаго примера, послателнаго поучения, как всякий според причините, лицата и обязателства прилично да писува. В Крагуевце, у Княжеской-сербской типографии, 1835.

6 Писмовник общополезен на секиго единороднаго ми болгарина от кой и да е чин и возраст. Сочинен според днешнийа писмосписателен способ от Христаки П. Дупничанина [Христаки **Павлович**], учителя в Славено-елинското в Сицов училище, който сега перво на свят издава го. Престоявал и изправял шура негов Яков Илиевич С [=свиштовничанин]. В Белграде у Княжеско-Сербской типографии, 1835.

7 Търговски писменник. Съчинил и издава К. И. **Попов** с иждивението на родолюбивото Българско общество от Браила. Издание първо. Болград, в печятницата на Българското централно училище, 1862.

вания: френското „бон“, италианското „боно“, гръцкото „калон“[8]. Подобно разнообразие на термините наблюдаваме и в българо-турските писмовници от 60-те – 70-те години на века. Освен липсата на ясна правна регламентация на османския пазар през периода, този факт трябва да се обясни и със засилващите се връзки на българските търговци със Западна Европа и с необходимостта да се познава добре европейската търговска терминология.

Да се спрем на още едно издание – „Писмовник“-а на Сава Доброплодни от 1853 г.[9] И тук изобилието на термини е голямо, като се започне с латинските, достигнали до Балканите чрез техните италиански и френски версии: „компания“, „кредито“, „облигация“, „полица“, „асегнация“, „джиро“, „бон“ („боно“); редом с тях присъстват и търговските термини с турски и арабски произход: „ортаклък“ (дружество), „ортак“ (съдружник), „кяр“ (печалба), „зарар“ (загуба), „файда“ (лихва), „темесюк“ (запис), „вересия“ (дълг), „кефил“ (поръчител, гарант) и др. Но напълно в духа на епохата не липсват и опити за български превод на термините. Тези опити трябва да се оценят като твърде интересни и оригинални, резултат от творческия подход на Доброплодни, който се старае да намери най-добрия превод, но в случай че не успее, той използва преводи на термини от по-ранните издания, които очевидно добре познава. За първи път в „Писмовник“-а на Доброплодни се срещат понятията „применица“, „признаница“ и „променица“ като превод на италианския термин „полица“[10]. Няма съмнение, това е превод, направен от самия него. През 1835 г. Неофит Бозвели пише за „применителни писма и писамца“, но навсякъде, където дава образците, ги посочва като „полици“[11]. Следвайки традицията, вече наложена в търговската практика, а и засвидетелствана в първите български епистолации[12], за Доброплодни търговската фирма е „компания“, „ортаклък“, но основно тя е представена с българските понятия: „содружество“, „сообщество“; договорът, с който се учредява фирмата, е „согласително писмо“[13]. Очевидно той също добре познава и използва един „по възрожденски“ оригинален български превод на финансовия документ „бон“ – превежда го дословно от френски език като „добро“[14]. Както вече стана въпрос, няколко години по-рано същият превод е направен и в „Българо-гръцкия разговорник“ (1845 г.) на Константин Г. Фотинов. Срещаме го и в „Диплография“-та (1850 г.) на братя Караминкови[15].

Сходна е тенденцията и в развитието на терминологията в търговските договори от епохата[16]. Често срещани са опитите, особено в по-ранните образци, да се търсят и използват български думи: учредителният документ е наричан „рукопи-

---

8 Болгарски разговорник за ония, кои обичат да се навикнуват да говорат гречески, сочинен трудом К. Г. **Фотинова**. Смирна, 1845, с. 86.

9 **Доброплодни**, С. Писмовник…, с. VII.

10 Пак там, 153–154.

11 Славеноболгарский предручний послателник..., 52–54.

12 **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане…, 343–358.

13 **Доброплодни**, С. Писмовник…, 150–151.

14 Пак там, с. 155.

15 Диплография или как ся дрьжат търговскы книгы от Стояна и Христа Д. **Караминковы**. Цариград, 1850, с. 163. Тук са публикувани два примера за „добро (боно)“.

16 Техните образци също намират място в писмовниците на българската възрожденска книжнина, докато в западната литература (например френската) образци на договори се помещават в друг само-

сание“ (дружество с участието на х. Тошо Ценов, Видин, 18 март 1792 г.)[17], „договор“ (дружество за търговия с коприна с участието на Христо Рачков, Букурещ, 17 декември 1799 г.)[18], „съгласително“ („согласително“, „согласителное“), „согласително писмо“, „издължително писмо“, „дружествен запис“, „зговорно“ („сговорно“), „условително“, „издължително“, съдружниците са „содрузи“ („ортаци“), а разходът е „разносване (харч)“ и т.н. – срещаме тези понятия в писмовниците на Христаки Павлович и Неофит Бозвели от 1835 г., в по-късните издания, а дори и в търговската практика от средата на XIX в., например в документацията на сливенските фирми от онова време[19]. Редом с българските аналози на понятията, битуват гръцките и (най-общо казано) ориенталските – в ръкописния „Светогорски писмовник“ (1817 г.) е поместен най-ранният известен образец на търговски договор, озаглавен: „Омология за ортачоване“[20]. В „Българо-гръцкия разговорник“ на Фотинов „омология“ се превежда като „обязателство“ – т.е. задължение, облигация[21].

Паралелно с гръцките и турските термини, използвани в търговските договори, на българския пазар още от началото на XIX в. започва да се налага и европейска търговско-правна терминология, като с времето този процес се засилва. Така например, появява се употребата на думата „контракт“ (фр. „contrat“, англ. „contract“) в разни варианти: „контрат“, „кондрат“ и др. Контракт е озаглавен учредителният акт на сдружение с участието на Димитраки Хаджитошев (ок. 1780 – 1827) и Цено Кочюгеоргиев за поддържане на дюкян, подписан на 11 септември 1811 г. във Враца[22]. По-късно понятието ще се налага в писмовниците и ръководствата – Михалаки Попович (1843 г.), братя Караминкови (1850 г.), „Сбирка от учебни записки, образци от писма, стихотворения и др.“ с предполагаем съставител Стоян Попандреев Робовски (1834 – 1878) от Елена (втората половина на XIX в.)[23], Стоян Веженов (1873 г.)[24].

За да е пълен направеният тук обзор на търговската терминология от епохата на Възраждането, не може да не се спомене търговският речник („Словар употреблених разних торгоских речей“), приложен към „Взаимнодвойнооописанието“ на Михалаки Попович – единствен по рода си във възрожденската ни книжнина. Книгата на Попович остава в ръкопис[25], но това не намалява нейната стойност

стоятелен вид справочни издания – търговско-правните наръчници и търговските енциклопедии. Вж. **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане…, 79–80.

17 Семеен архив на Хаджитошеви. Т. I (1751 – 1827). Състав. К. **Възвъзова-Каратеодорова**, З. **Маркова** и др. София: Изд. на БАН, 1984, с. 378, док. 413.

18 БИА – НБКМ, II А 7807, с. 186. Същият търговски договор е публикуван у **Цончев**, П. Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. 2-ро изд. Габрово: Колонел, 1996, 475–476.

19 **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане…, 348–349, 657–659, 662–665, 674–675, 676, 684, 685–686.

20 БИА – НБКМ, № 1284 в **Стоянов**, М., Хр. **Кодов**. Опис на славянските ръкописи... – Светогорски писмовник от 1817 г., л. 17б–18.

21 Болгарски разговорник за ония, кои обичат…, 90–96.

22 Семеен архив на Хаджитошеви, т. I..., с. 408, док. 431.

23 БИА – НБКМ, № 1244 в **Стоянов**, М., Хр. **Кодов**. Опис на славянските ръкописи..., л. 33б–34а.

24 **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане…, 348–351.

25 **Попович**, М. Взаимнодвойнооописание сиреч Списание Торговскаго Взаимнооописания и Двойнооописателних списников Сочинение Михаила Поповича Ловчанскаго ныне перво издаденна по нынеш-

в процеса на изграждане на модерната българска търговска култура. Речникът[26] на Попович съдържа над 300 термина, подредени в азбучен ред, като най-често в първата позиция се поставя българската дума, а след това нейният превод на чужд / чужди език / езици, например: „главно имение – капитал – сермия“, „каждадневник – журнал – книга каждадневна“, „соответник – кориспондент“ (а също и: „кориспондент – соответник“), „недостаток – ресто – кусур“, „содружество – ортаклик – тварштество“, „скороходство – поща – мензил“ и т.н. Ако терминът има няколко значения, те са посочени и обяснени – например срещу понятието „писмо“ са дадени следните пояснения: „1) Взаимноописателно писмо, 2) Согласително писмо, 3) Окружно, циркулярно писмо“. И макар че Попович предлага термини (главно русизми)[27], които (както сочат изворите) не се налагат в практиката на българския възрожденски търговец, неговият речник се явява най-сериозният опит в ранната българска книжнина за представяне на модерната финансово-счетоводна терминология и за нейния превод и обяснение на съвременен български език. В следващите ръководства от този вид (търговски и счетоводни) нуждата от превод и обяснение на чуждите термини ще бъде все по-слабо изявена.

Процесът на въвеждане на модерната търговска терминология в българската литература ще продължи с пълна сила и през третата четвърт на XIX в. Най-голямата заслуга за това се отрежда на специализираните издания: „Диплография…“ (1850 г.) на братя Караминкови[28], „Тръговско ръководство…“ (1858 г.) на Мелас / Гранитски[29], „Ръководство за държание тръговски книги…“ (1873 г.) на Дьогранж / Веженов[30], „Търговски знания“ (1873 г.) на Д. Корфонозов[31], българските издания на Османския търговски закон (1867, 1871 г.)[32] и др.

В предговора към своето ръководство по диплография братя Караминкови отбелязват, че въпреки простия и ясен стил на книгата и усилията, които са положили, не са могли да избегнат чуждиците, и че ги употребяват така, както те се използват в разговорната реч[33]. Очевидно това ще бъде подходът в усвояването на чуждите понятия, който все повече ще се налага.

ному новославяноболгарскому языку. Част первая. Букурещ, 1843. [Научен архив на Българската академия на науките, ф. № 84 к (Михаил Попович), Ч. I – III].

26 Пак там, л. 25–28.

27 **Давидова**, Евг. За Михаил Попович и неговото търговско ръководство. Една пропусната възможност. – Минало, 1995, № 4, с. 75.

28 Диплография или как ся дрьжат търговскы книгы...

29 Тръговско ръководство за тръгувание, промишленост, мореплавание и за тръговски делания […]. Преведено и печатано с иждивението на Хр. Л. Хамамджиев. Превод А. П. **Гранитски**. Цариград, 1858.

30 Ръководство за дръжание тръговски книги (тевтери) от Едмонд **де Гранж**. Превел С. Д. **Веженов.** Издава книжарницата на Хр. Г. Данов и сие в Пловдив, Русчук, Велес. (Във Вена у печатница Л. Сомер и др.). 1873.

31 Търговски знания. Съставил Д. И. **Корфонозов**. Книжка първа. Тя обнема: а. Определението на търговските книги; в. Теоретически поглед върху десетичните дробения. Първо издание. Русчюк, в печатницата на Дунавска област, 1873.

32 Царски търговски законник. Преведен от турски и издаден от С. Д. **Попов**. Русчюк, в книгопечатницата на Дунавска област, 1866 [отвън 1867]; **Арнаудов**, Хр. Пълно събрание на Държавните закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя. Т. I. Цариград, „Бал-капан хан“ № 19, 1871, 126–259.

33 Диплография или как ся дрьжат търговскы книгы…, с. III.

Най-богато на търговска терминология е най-широко разпространеното специализирано издание през епохата – „Тръговско ръководство…“ на Мелас / Гранитски. За разлика от предходните, а и от следващите сродни издания, тази книга представя търговията в нейната всеобхватност – т.е. далеч надхвърля финансово-счетоводната тематика. Тя е структурирана в пет раздела, включващи съответно: въведение в търговията (основни понятия за търговията, за промишлеността, за мореплаването, за търговската дейност и структури); търговска материя (видовете стоки и производства); търговска (икономическа) география на Европа (държави и градове, характерни стоки, използвани мерки и теглилки, парични единици); счетоводство и основни видове търговски документи (записи, договори, полици). Накрая са приложени три таблици с мерките и теглилките на главните европейски центрове, както и азбучен показалец, включващ имената на селищата и всички термини от текста. Цялата тази структура на книгата, внушителният ѝ обем от над 750 страници и огромният за времето тираж от над 1100 екземпляра я правят най-ценното и най-ползваното от българите през XIX в. (дори и дълго след Освобождението) ръководство по търговия.

В книгата на Мелас / Гранитски продължава традицията да се превеждат по-малко познатите търговски термини, например: „банкрутство (мюхлюзлюк)“, „боно (добро) на заповед“, „залог (ипотека)“, „морски наем (навло)“ и т.н., но редом с това се появява една нова тенденция, наследена и надградена от следващите издания. Вместо превод и търсене на подходяща българска или ориенталска дума, в скоби след понятието то се транскрибира или се дава в неговата оригинална форма, например: „ретирата (retraite)“, „предвидение (provision)“, „доносителю (au porteur)“ и пр. Особено често се използва транскрибирането на чуждата дума или посочването ѝ в оригинал във втората част на книгата, озаглавена „За тръговското вещество“ (с. 166 – 298) – единствено по рода си подробно изложение на тази тематика във възрожденската ни литература. Понякога конкретната стока или производство се дава на няколко езика в зависимост от страната или пазара, за които те са характерни. Срещат се думи на френски, италиански, гръцки и руски език. Азбучният географски и терминологичен показалец в края на книгата („По азбуки таблица на Тръговското ръководство“, с. 727 – 749) е много полезен ориентир в нейното обемно съдържание.

Няма съмнение, че изданието от 1858 г. има основна заслуга за въвеждане на модерната култура (в частност на модерната терминология) сред българското търговско съсловие през епохата. Причина за това се явява уместният избор на Анастас Гранитски (1825 – 1879) да преведе и допълни спрямо местните интереси именно книгата на Константинос Мелас, появила се на гръцки език десет години по-рано[34]. Актуалната, добре подбрана и систематично поднесена информация е в основата на високата оценка, която получава трудът на Мелас не само в Гърция и на Балканите, но и в Европа. Не без основание един френски съвременник на изда-

34 Εμπορικον εγχειριδιον περι εμποριας, βιομηχανιας, ναυτιλιας και των εμπορικων πραξεων κατ ιδιαν. Περι της εμπορικης υλης … υπο Κωνσταντινου **Μελα**. εν Αθηναις, 1848.

нието ще заяви: „Ако нашите търговци знаеха гръцки език, нямаше да е лошо да ползват тази книга“[35].

Подобен на подхода на Попович, Караминкови и Гранитски относно търговската терминология е и този на Стоян Веженов, който в предговора към своя превод на ръководството по двойно счетоводство на френския автор Едмонд Дьогранж отбелязва следното: „Както всяка наука, така и книгодръжание-то си има свой език, и свои термини, от кои-то някои съм зел както ся употребяват по между нашите тръговци сега, други съм превел, а някои съм съставил, като съм ся мъчил да бъдат колко-то е възможно лесно-вразумителни; а до колко съм сполучил в този състав, остава да съди внимание-то на четците; аз съм готов да приема с благодарение всяка уместна забележка направена ми с цел за поправление“[36]. Сред преведените понятия са: „книгодържание“ (вместо появилата се и наложена по-късно в българския език под руско влияние дума „счетоводство“), „двойнописание“ (вместо „диплография“ или „двойно счетоводство“), „дневник“ (вместо „журнал“ или „тефтер“) и т.н. Много от използваните от Веженов понятия са във вида, в който те битуват и в съвременния български език, при това в повечето случаи без да се съпровождат в изданието от 1873 г. от преводи или пояснения, каквато бе по-ранната практика, например: „кредит“, „комисион“ (комисиона), „компания“, „съдружник“, „кореспондент“, „уравнение на сметка“, „експедиция“, „акции“ и пр. Или, ако се дава превод, то той е в оригинал на френски език, например: „движим имот или покъщнина“ („mobilier“), „частни стоки“ („pacotille“), „морски взаеми“ („grosse aventure“), „дръжание търговски книги“ („comptabilité“), „остатък за издължение“ („solde“) и т.н.

От позициите на съвременната счетоводна теория и практика големият изследовател на историята на българското счетоводство проф. Димитър Спасов дава много висока оценка на изданието на Веженов. Според него то затвърждава вече съществувалата и установява нова, допълнителна счетоводна терминология, основната част от която се използва и днес[37].

Важно е да се посочи кои превеждат и издават българската търговска литература през Възраждането, респективно – кои имат заслугата за въвеждането чрез нея на модерната търговска терминология? Това са както представители на търговското съсловие, така и хора, които не се занимават пряко и основно с търговия – учители и просветни дейци, личности с широки за времето интереси и енциклопедични познания. И ако авторите на френските учебници по търговска практика от XVI – XVIII в. са в голямото си множество преподаватели в училищата или счетоводители[38], то в България техният професионален кръг е доста по-широк[39] – факт,

---

35 Думите са на Жюл Бланкар (Jules Blancard), цитирани от Леонтос Мелас в книгата му за неговия род: **Μελα**, Λ. Ι. Ηπειρωτικες μελετες. Μιά οίκογένεια. – Μιά ίστορία. Αθηναι, 1967, σ. 285.

36 Ръководство за дръжание тръговски книги (тевтери)..., с. VII.

37 **Спасов**, Д. Счетоводството по българските земи. Свищов: Изд. на Стопанска академия „Д. А. Ценов“, 2000, с. 120.

38 **Jeannin**, P. Les manuels de pratique commerciale imprimés pour les marchands français (XVIe – XVIIIe siècle). – In: Le négoce international XIIIe – XXe siècle. Ed. par F. **Crouzet**. Paris: Economica, 1989, p. 37.

39 За търговската литература през Възраждането и за нейните автори по-подробно у **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане…, 51–114.

който трябва да се обясни със задъханата динамика на процесите, протичащи в българското общество през 40-те – 70-те години на XIX в.

Процесът на създаване и усвояване на модерната търговска терминология не е уникално за българите явление. С различна динамика, но в приблизително едно и също време той протича и сред другите балкански народи. Първенството безспорно принадлежи на гръцката нация, чийто език с основание си спечелва славата на „най-търговския“ на Балканите. Проведено лингвистично изследване показва, че през XVI – XIX в. гърците боравят с голямо разнообразие от термини в различните области на търговията: видове търговци, стоки, транспортни средства, монети, мерки и теглилки, митници, такси, пазари, дистрибуция и пр. Само за търговските плавателни съдове те използват повече от 80 думи според тонажа и формата на съдовете. Всички тези гръцки понятия из областта на търговията и икономиката са със следния произход: 1) останки от античната и византийската терминология; 2) чужди термини – турски и главно италиански (венециански), формирани съгласно правилата в гръцкия език или просто транскрибирани от чужди думи; 3) нови термини, съставени след създаването на свободната гръцка държава[40].

Гърците най-рано сред балканските народи се опитват да намерят собствената си търговска идентичност, запазвайки от чуждици своя език. Първоначалните им успехи обаче са незначителни. Гръцките търговски учебници, издавани във Виена и в Триест през XVIII и началото на XIX в., се стремят да отхвърлят чуждите търговски термини и ги разглеждат по-скоро като инерция от миналото, отколкото като необходимост, но по-трайни успехи в тази насока се забелязват едва през втората половина на XIX в., т.е. тогава, когато окончателно е извоювана политическата независимост на Гърция[41].

Как може да се обобщи еволюцията в тази област на българина възрожденец въз основа на направения тук преглед на неговата търговска литература? В ранните издания и в писмовниците и ръководствата, останали в ръкопис, силно изявен е стремежът към запазване чистотата на българския език и към употреба на собст-

---

40 Изследването е направено от Дикеос Ваякакос (Dicaios Vayacacos). Проучени са над 2 хил. термина с търговско и икономическо значение, извлечени от извори от различни райони на страната: договори за покупка, договори за продажба или за наемане на кораб; брачни договори; търговски регистри (тефтери); консулски доклади; търговска кореспонденция и др. В повечето случаи чуждите термини се превеждат или приемат гръцка форма според правилата на гръцката граматика или по аналогия с почти сходни гръцки термини. Понякога, за да се даде едно понятие, се срещат едновременно и гръцки, и чужд термин. Преобладават заемките от Венеция („la langue vénitienne“). Днес някои от тези термини са запазени в Гърция било под диалектна форма, било в местните традиции, поговорки, народните песни като ехо от една историческа реалност. По-подробно у **Vayacacos**, D. Les termes commerciaux et économiques dans l'aire grecque (XVIème – XIXème siècle). Esquisse linguistique. – In: Actes du IIème Colloque international d'histoire. Economies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIIIème – XIXème siècles. T. III. Eds. M. – C. **Chatzioannou**, A. **Tabaki**. Athènes: MANOUTIOS, 1986, 177–184.

41 **Sklavénitis**, Tr. E. Les manuels de commerce parus pendant l'occupation vénitienne et l'occupation turque. – In: Actes du IIème Colloque international d'histoire. Economies méditerranéennes: équilibres et intercommunications XIIIème – XIXème siècles. T. III. Eds. M. – C. **Chatzioannou**, A. **Tabaki**. Athènes: MANOUTIOS, 1986, 175–176; **Σκλαβενιτης**, Τ. Ε. Τα εμπορικα εγχειριδια της Βενετοκρατιας και Τουρκοκρατιας και η εμπορικη εγκυκλοπαιδεια του Νικολαου Παπαδοπουλου. Αθήνα: MANOUTIOS, 1991 [1990].

вена търговска терминология, разбира се, дотолкова, доколкото това е възможно. Този стремеж се проявява чрез буквалния превод на български език и въвеждане на собствени търговски термини, понякога звучащи наивно и дори смешно от съвременна гледна точка, чрез транскрибиране на чужди търговски понятия или чрез тяхното обяснение посредством гръцки и турски (или най-общо казано – ориенталски) думи. Тенденцията ясно се проявява през първата половина на XIX в. и продължава до средата на века. Като безспорна нейна кулминация се явява търговският речник (1843 г.) на Михалаки Попович, където на почти всяко понятие се търси и предлага български превод. През 50-те – 70-те години на века в ръководствата на братя Караминкови, Анастас Гранитски, Стоян Веженов, Димитър Корфонозов, а и в другите български търговски издания, този подход на превод и обяснение на модерните търговски термини продължава, но е все по-слабо изявен, а вместо да измислят и въвеждат нови думи, българските автори вече не се страхуват да използват търговската терминология в оригинал така, както тя се употребява в Западна Европа, дори я изписват на чужди езици. Европейският пазар, към който по онова време се е устремил българският търговец, поне от век – два има своя утвърдена терминология и той се вижда принуден да я приеме. При все това обаче, преводите са изиграли своята градивна роля – те са обяснили и направили достъпни непонятните в началото за българина термини. Това безспорно е собственият български почерк в усвояването на модерната търговска терминология, българският подход към модерната търговия като към просветно занятие.

The Modern Commercial Terminology in the Bulgarian Space during the National Revival – from Foreign Influences to a Bulgarian Style

Ivan Roussev

The National Revival Period (eighteenth – nineteenth centuries) was the time when a modern Bulgarian commercial culture was shaped and, respectively, when the modern terminology began to be perceived and disseminated in the communication of the Bulgarian commercial community as an essential element precisely of its new commercial culture. This process was a subject to strong foreign influences coming mainly from the Mediterranean region (primarily Italy) and from Western Europe (originally through Greek brokerage and subsequently – directly).

This article aims to outline the process of emergence and spreading of the modern trade terminology in Bulgarian commercial literature from the period – commercial and accounting manuals, textbooks, epistolary guides, etc.

Special emphasis is laid on the best experience in this regard in Bulgarian literary tradition – manuscripts and editions, the works of authors such as Hristaki Pavlovich,

Neophit Bozveli, Mihalaki Popovich, the brothers Stoyan and Hristo Karaminkovi, Anastas Granitski, Stoyan Vejenov, Dimitar Korfonozov, and others.

It is notable that the early texts, especially until the middle of the nineteenth century, manifests a palpable desire to preserve the purity of the Bulgarian language and to use their own trade terminology as much as possible. Subsequently, the use of the original trade terminology, as it was used in Western Europe, by the Bulgarian authors began to increase. They even started prescribing it in foreign languages. The European market, which the Bulgarian trader at that time strived for, had its established terminology for at least a century or two already, therefore the merchant was forced to accept it. However, translations have played a constructive role in this process – they have explained and made accessible the incomprehensible for the Bulgarian terms. This undoubtedly is the Bulgarian`s own „handwriting“ in the use of modern trade terminology, the Bulgarian approach to modern trade as an educational occupation.

КАРЛОВСКИЯТ РОД ПУЛИЕВИ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ: МЕЖДУ СИНДРОМА НА ИСТОРИОГРАФСКАТА НЕДОСТАТЪЧНОСТ И ПОДЦЕНЯВАНЕТО

Ивайло Найденов

Търговците и търговските къщи през епохата на Възраждането винаги са привличали вниманието на историците. Натрупана е значителна по обем и разнообразна по съдържание литература. Обект на коментар са различни аспекти от дейността на предприемачите[1]. Въпреки постигнатото, все още съществуват „бели полета“, които се нуждаят от допълнително изследване. Такъв е случаят с възрожденската фамилия Пулиеви. Целта на настоящото изложение е да представи изчерпателен историографски анализ на съществуващите тези за произхода, за стопанската дейност и за социокултурната ангажираност на представителите на споменатия род[2]. В немалка част от изследванията Пулиеви са „мислени“ от гледна

1 В историографски план вж.: **Давидова**, Е. Български търговски къщи през Възраждането (Някои историографски аспекти). – Исторически преглед (ИП), 1997, № 5–6, 95–118; **Davidova**, E. A Centre in the Periphery: Merchants during the Ottoman Period in Modern Bulgarian Historiography (1890s – 1990s). – The Journal of European Economic History, 2002, No 3, 663–685. Сред по-новите проучвания, в които може да се намери подробна библиография вж.: **Razhdavichka-Kiessling**, E. Merchant's most precious asset: trust and reputation in the Greek correspondence of Constantine Fotinov. – Etudes balkaniques, 2010, No 4, 123–137; **Янева**, С. Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX в. София: Изд. на Нов български университет, 2011; **Davidova**, E. Balkan Transitions to Modernity and Nation-States: Through the Eyes of Three Generations of Merchants (1780s – 1890s). Leiden / Boston: Brill, 2013; **Русев**, И. Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори. Велико Търново: Ровита, 2015; **Атанасова**, С. Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII – XIX век. Велико Търново: Фабер, 2016.

2 Във фонд 183 (Братя Христо и Никола Тодорови Пулиеви) в Български исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ) се съхраняват множество документи, свързани с братя Христо и Никола Т. Пулиеви. Сведения за Пулиевия род могат да се открият и в други фондове в същото архивохранилище. Вж. напр.: ф. 6 (Търговска къща „Хр. П. Тъпчилещов“ в Цариград); ф. 7 (Братя Евлоги и Христо Георгиеви Недеви); ф. 22 (Найден Геров Добревич-Мушек); ф. 66 (Александър Стоилов Екзарх); ф. 154 (Д-р Иван Христов Касабов); ф. 245 (Христо/Христаки Димов Караминков/Минкович); ф. 272 (Иван Евстратиев/Евстатиев Гешов/Гешев); ф. 384 (Богдан Иванов Горанов). А също и в отделните колекции / попълнения: II B 10 153 – II B 10 156; II A 7741, II A 7745. Разностранни документи се откриват и в Научния архив на Българската академия на науките (НА – БАН), във ф. 34к (Евлоги и Христо Георгиеви), оп. 1. Ценни материали се съхраняват също в Карлов-

точка на техните сродници – известните стопански и политически дейци, и благодетели братя Евлоги (1819 – 1987) и Христо (1824 – 1872) Георгиеви. Дори нещо повече. Един от представителите на рода – Иван Тодоров Пулиев (1820 – 1899), не само че е подценен, но дори е обвиняван в някои проучвания поради конфликта си по финансови въпроси с Евлоги Георгиев[3].

Конкретните задачи, които си поставям в тази студия, са две. Първо, да представя някои бегло засегнати или непроучени въпроси, свързани с произхода на Пулиевия род. Второ, да коментирам натрупаното по темата за икономическата активност и обществено-културна ангажираност на представители на рода Пулиеви в съществуващата литература. За начало обаче ще се опитам да представя Пулиеви в конте-

ския исторически музей (ИМ – Карлово), вж.: Търговски тефтер на Атанас поп Тачов (Инв. № 119); Търговски тефтер на Евлоги Георгиев от 1839 г. (Инв. № 113); Търговски тефтер на Евлоги Георгиев от 1839 г. (Инв. № 129). Документални податки има и във ф. 2 (Йоаким Груев) на Българския исторически архив към Националната библиотека „Иван Вазов“, Пловдив (БИА – НБИВ). Много малка част от документите на братя Евлоги и Христо Георгиеви, осветляващи стопанската им дейност, са публикувани. (Вж.: **Паскалева**, В. Две неизвестни търговски книги на Евлоги Георгиев от 1839 г. – Известия на държавните архиви (ИДА), 1964, т. 8, 196–202; **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“ в Архива на БАН за периода 1840 – 1878 г. – Известия на Научния архив на БАН, 1966, кн. 3, 57–74). В тях се натъкваме и на сведения за фамилията Пулиеви.

В периодичния печат от епохата също могат да се намерят податки. Вж. напр.: Български орел, год. I, 20 септември 1846, № 2; 1 януари 1847 г., № 3; Мирозрение, май 1851 г., № 4, с. 68; Цариградски вестник, год. VII, 9 март 1857, № 319; № 328; 17 януари 1859 г., № 14; Български книжици, год. III, 1860, част 3, кн. 24; Българска пчела, год. I, 7 юни 1863, № 2; Македония, г. V, 2 ноември 1870 г., № 36. С оглед работата на Иван Т. Пулиев в съдружието „Пулиеви – Георгиеви“ и най-вече заради конфликта му по финансови въпроси с Евлоги Георгиев, особено полезна е брошурата на гръцки език, писана от самия Иван, вж. **Γοραν**, Ι. Διασαφησεις επί της μετα του κυριου Εύλογίου Γεώργιεφ διαφορας μου. Βραιλά: Τυπογραφειον τό „Τριγωνου“, 1871. (Изданието е съхранено в НБКМ). В списъците на спомоществователите на книгите, издадени в периода от 1835 до 1875 г., също се съдържат данни. Става дума за общо 45 книги (от които 42 на български и 3 на гръцки език), в които откриваме различни представители на Пулиевата фамилия и имената на някои от техните „външни агенти“. За тези книги и техните спомоществователски списъци вж. **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви между традицията и модерността (търговски практики и стратегии през епохата на Възраждането). Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2017, ръкопис, гл. IV, табл. 3.

Данни за Пулиеви могат да се намерят и в някои корпуси с публикувани документи. Вж.: Из архива на Найден Геров. Кореспонденция с частни лица. Т. I. А – Л. Подредил Т. **Панчев**. София: Изд. на БАН, 1911; Архив на Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски 1841 – 1860. С обяснит. бел. и под ред. на Н. **Трайков**. Подг. за печат В. Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1957; Архив на Г. С. Раковски. Т. III. Писма до Раковски 1861 г. С обяснит. бел. и под ред. на Н. **Трайков**. Подг. за печат В. Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1966; Архив на Г. С. Раковски. Т. IV. Писма до Раковски, 1862 – 1867. Подг. за печат и с обяснит. бел. В. Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1969; Архив на Константин Георгиев Фотинов. Т. II. Българска кореспонденция. Разчитане, коментар и предговор Е. **Садковска**. Ред. Н. **Данова**. София: Гутенберг, 2012; Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. Подбрали и подг. за печат П. **Миятев** и Г. **Димов**. Т. I. 1868 – 1876. София: Изд. на БАН, 1958; Документи за историята на Българското книжовно дружество. Т. II. 1878 – 1911. Състав. Ив. **Снегаров** и др. София: Изд. на БАН, 1966; Христо Ботйов. Документи (Архив). Факсимилно издание с разчетен текст и коментар. Състав. Н. **Жечев** и Цв. **Нушев**. София: Български писател, 2008; **Капралова**, Н. И ще господарува мъжът ти над теб. Още за жените в културата. Архив на семейство Елисавета и Христо Караминкови. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013; **Стоянова**, Р. Нови документи за големия род Пулиеви. – ИП, 2015, № 3–4, 348–376; Посмъртни материали за български възрожденски дейци. Т. III. Състав. Р. **Радкова** и др. София: Асоциация Клио – 96, 2016.

3 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2000, 42–43.

кста на възрожденската епоха, давайки отговор на въпросите: Кои са те?; Какъв е техният произход?; С какво са се занимавали?

1. Фамилията Пулиеви: генеалогия

Обобщените данни по въпроса за произхода на Пулиеви подсказват, че първите представители на рода са живели в с. Арбанаси, Търновско. Селището е създадено най-вероятно в края на XV – началото на XVI в. Именно там живял през XVII или през XVIII в. основателят на Пулиевата фамилия – Полихрон (Пульо)[4]. Не е ясно точно кога и защо той и/или неговите наследници се преселват от Арбанаси в Карлово. Навярно това е станало в края на XVII в. или през XVIII в.[5]

Информацията, с която разполагаме, е крайно оскъдна и не ни позволява да направим категорични изводи по отношение на професионалните занимания на Полихрон, на неговия син Димитър (към 1710 г. – неизв.)[6] и на внука му – Никола Димитров Полихронов (Пулиев) (ок. 1740/1745 г. – неизв.)[7]. Все пак може да се допусне, че се занимавали с търговия и предприемачество, предавайки този „занаят“ на следващите поколения[8].

В Карлово наследниците на Полихрон продължили да се занимават с „алъш – вериш“ през XVIII в. и първите години на XIX в. Те натрупали богатство благодарение на благоприятната стопанска конюнктура и предприемчивия дух, който притежавали[9]. Запазени са данни за много и различни представители на голямата фамилия, но по-долу ще обърна внимание само на онези от тях, които са се занимавали с търговия.

Никола Д. Полихронов (Пулиев) имал трима синове – Павел, Тодор и Димитър[10]. Особен интерес представляват децата на Тодор Пулиев (ок. 1773 – 1828)[11], който се оженил за Мария Нектариева (ок. 1775/1777 г. – 1847)[12] от Сопот. От брака между Тодор и Мария се родили шест деца. Предполага се, че най-голяма от

---

4 Въпросът за това, кога точно е живял Полихрон, е спорен. Три са изказаните предположения – в края на XIV в., през XVII в. („роден около 1680 г.“) или дори – XVIII в. (роден „към 1715 – 1720 години“). Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 30–31; **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви – род и родова среда. – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. Състав. Е. **Дроснева**. София: ЛИК, 1998, с. 24.

5 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 30–31.

6 Пак там, с. 31.

7 Вж. **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 24.

8 Подробно вж.: **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 40; **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…, 41–44, 63–66.

9 **Гандев**, Х. Една търговска къща от преди Освобождението. – Професионална мисъл, 1940, № 2, 40–41; **Жечев**, Н. Към историята на българската емигрантска колония в гр. Галац през втората четвърт на XIX в. (По данни от спомоществователните списъци на българските възрожденски издания). – В: Българската емиграция през Възраждането. (Сборник материали от Национална научна конференция с тема: „Ролята на възрожденската емиграция за напредъка на българската нация“, проведена в Сливен на 13 и 14 октомври 1999 г.). Отг. ред. Кр. **Шарова**. Сливен: Жажда, 2003, 155–164.

10 Родени са между 1765 и 1775 г. Вж. **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 24.

11 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 40.

12 Пак там; **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 23.

всички била Евдокия (1792/1795/1810 – 1837)[13], следвана от Христо (ок. 1808/1810 – 1850)[14], Димитър (между 1800/1805 – ок. 1865)[15], Никола (ок. 1810 – 1868)[16], Нешка (между 1815/1818 – ок. 1870)[17] и Иван (9 май 1820 – 1899) Тодорови Пулиеви[18].

Три от децата – Христо, Никола и Иван[19], разгърнали активна търговска дейност от 30-те години на XIX в. насетне. Работили заедно с наследниците на сестра им Евдокия Пулиева, омъжена за Георги Недев (ок. 1785/1788/1790 – кр. на 1827 / нач. на 1828)[20] от с. Митиризово, Карловско – споменатите вече Евлоги и Христо Георгиеви.

Христо Т. Пулиев бил убит през лятото на 1850 г., както показват някои автентични документи. Съдружието „Пулиеви – Георгиеви“ продължило да функционира след неговата смърт, като братята му Никола и Иван Т. Пулиеви и техните агенти подписвали писмата и полиците по същия начин, както и преди: „Христо и Никола Т. Пулиеви“ / „Хр. и Ник. Т. Пулиеви“. След смъртта на Никола Тодоров Пулиев през 1868 г. названието на търговската къща било променено[21].

Синовете на Христо Тодоров Пулиев – Никола (1833 – преди 1903) и Тодор (1837 – 1913), както и наследникът на Никола Т. Пулиев – Христо Николов Пулиев (1840 – 1915), също се занимавали с търговия в Румъния и в Южна Русия[22].

Малкото запазени извори свидетелстват, че карловският чорбаджия и търговец Тодор Пулиев – синът на Никола Д. Полихронов (Пулиев), е изнасял занаятчийска и земеделска продукция за Влашко и Молдова. След неговата кончина, към 1828 г., синовете му продължили да се занимават с търговия, като разширили периметъра на своята дейност[23]. С течение на времето бил включен техният племенник Евлоги Георгиев. На 1 януари 1839 г., както е известно, Христо и Никола Т. Пулиеви и Евлоги сключили договор за съвместна търговия. Чрез този „контракт“ била

---

13 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 40, 68–69.

14 Христо Т. Пулиев бил убит през юни 1850 г. от турски разбойници. Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 55.

15 Пак там, с. 40.

16 Пак там, с. 61.

17 Пак там, с. 41.

18 Пак там, с. 42.

19 Иван Тодоров Пулиев променил фамилното си име на Горан(ов), т.е. човек „от гората“ (който няма семейство), защото бил лъган от Евлоги Георгиев по финансови въпроси. Вж. **Капралова**, Н. И ще господарува мъжът…, 67–68.

20 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 18; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 69.

21 **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев и свободна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987, с. 8.

22 **Стоянова**, Р. Нови документи за големия…, с. 349; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 56–57, 67.

23 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–67; **Гандев**, Х. Една търговска къща…, 40–46; **Найденов**, И. Фамилията Пулиеви през епохата на Възраждането: генеалогия и стопанска активност. – Родознание/ Genealogia, 2015, № 1–2, 182–204; **Найденов**, И. Предприемаческата активност на Пулиеви между традицията и модерността (1839 – 1853). – В: Начални проучвания по стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Състав. П. **Първанов** и Б. **Димитрова**. Под общата ред. на М. **Кичева**. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2014, 228–249; **Найденов**, И. Търговски мрежи и контакти: примерът на Пулиеви (30-те – 60-те год. на XIX в.). – В: Проучвания по стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България. Състав. П. **Първанов** и Б. **Димитрова**. Под общата ред. на М. **Кичева**. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, 230–253; **Найденов**, И. Иван Тодоров Пулиев (Горан) между историографската недостатъчност, подценяването и стигматизирането. – История, 2016, № 3, 231–252.

създадена фирмата „Пулиеви – Георгиеви“[24]. Малко по-късно, през 1841 г., Христо Георгиев поел делата на сдружението в Букурещ, а брат му Евлоги се установил в Галац. Пулиеви пък окончателно се „затворили“ в Българско, където се занимавали с пазаренето на стока и препращането ѝ за Дунавските княжества. До 1850 г. Христо Т. Пулиев бил подпомаган в предприемаческите си начинания от Стефан Василев, а брат му Никола – и от други „външни агенти“[25] освен споменатия Стефан Василев. Такива са Петър Печов, Георги Николов, „Ив. Г. Касъра“ (вероятно Касъров), Иван Джиджев[26].

Както бе посочено, синовете на Христо и Никола Тодорови Пулиеви – Тодор и Никола Христови Пулиеви и Христо Николов Пулиев, били търговци. Иван Тодоров Пулиев също се занимавал с „вземане – даване“. Освен в българските земи, той работел в Галац и в Браила[27]. Установил се да живее в гр. Меджидие, Северна Добруджа. Според Стилян Чилингиров „дядо Иван Горанов, дошел още при основаването на града от Карлово“[28]. Ако се доверим на това сведение, би следвало да отнесем установяването на Иван в Меджидие през 1856 г. или малко по-късно[29].

* * *

Въпросът за генеалогичните връзки в Пулиевата фамилия е засегнат първоначално от карловския краевед Христо Фъргов (1895 – 1978), който съставил сравнително пълно родословно дърво на Пулиевия род (останало в ръкопис) във връзка със споровете около завещанието и наследството на братя Георгиеви[30]. Впоследствие автори като Сава Велев[31], Велико Йорданов[32], Тодор Панчев[33], Васил Алек-

24 БИА – НБКМ, ф. 22, оп. 1, а.е. 794, л. 1. Договор за търговия между Христо и Никола Т. Пулиеви, и Евлоги Георгиев, 1 януари 1839 г.

25 **Razhdavichka-Kiessling**, E. Merchant’s most precious asset…, 123–137.

26 Не е известно кога и къде са родени Стефан Василев, Петър Печов, Георги Николов, „Иван Г. Касъра“. Някои податки ме карат да смятам, че Стефан Василев е родом от Карлово. Иван Г. Джиджев вероятно е син на Георги Джиджев (1775 – 1849) и е роден през 1800 г. в Карлово. Твърди се, че е починал през 1872 г. Вж. **Тодоров**, Л. История и родословие на Джиджевия род от Карлово. Б.м., 1987, 1–4. Изследването е снабдено с подробно родословно дърво. Възможно е обаче да става дума за друг представител от големия карловски род Джиджеви със същото име – Иван, или посочената година на неговата кончина (1872) да не е коректна (по-вероятно, по мое мнение). Това допускане се потвърждава от някои документи, свидетелстващи, че Иван Г. Джиджев е работел за братя Георгиеви в периода от 1870 до 1876 г. (Вж. НА – БАН, ф. 34к, оп. 1, а.е. 497, л. 1–6; а.е. 695, л. 1–24.). Подробно за „външните агенти“ вж. **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…

27 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 43.

28 **Чилингиров**, С. Добруджа и нашето Възраждане (културно-исторически издирвания). София, 1917, 139–140.

29 Петър Чолов не посочва кога точно става това. Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 43.

30 ИМ – Карлово, инв. № 1507 (личен архив Христо Фъргов): **Фъргов**, Хр. Родословно дърво на Пулиеви. Ръкопис.

31 **Велев**, С. Златна книга на дарителите за народна просвета. Кн. I. Пловдив, 1907, 227–232, особ. с. 227, 405–411, спец. 405–406.

32 **Йорданов**, В. Тодор Хр. Пулиев. – В: Дарители по народната ни просвета. Биографични бележки. Кн. I. София, 1911, 188–189.

33 Из архива на Найден Геров, кн. I…

сандров[34], Иван Кепов[35], Димитър Папазов[36], Димитър Костов[37], Никола Ферманджиев[38], Михаил Въгленов[39] и Петър Чолов[40] също са коментирали тази проблематика в свои публикации. В наскоро отпечатаната монография на Светла Атанасова, посветена на историята на с. Арбанаси през XVII – XIX в., за Полихрон също се споменава бегло, и то с обичайния за историографията акцент, във връзка с това, че от неговия род произхождат видните търговци Евлоги и Христо Георгиеви[41].

Може да се каже, че Петър Чолов (1923 – 2013) е систематизирал информацията, която неговите предшественици са събирали, внасяйки същевременно някои важни корекции[42]. Поради характера на монографията, в нея се обръща преимуществено внимание на генеалогичните връзки в голямата Пулиева фамилия[43] и кратко се споменават някои факти, свързани с търговската дейност на видните карловци[44]. Въпреки че авторът не цитира конкретни архивни материали, все пак някои от изказаните тези заслужават вниманието на изследователите. Сред тях бих посочил твърдението, че „Тодор Пулиев насочил към търговия и синовете си, защото търговският дух бил основа на семейното възпитание във фамилията му цели два века“[45]. Макар да не разполагаме със сигурни сведения, които да потвърдят съждението, то е интересно и важно, защото дава представа за култивирането

---

34 **Александров**, В. Из историята на град Карлово: Стопански, културни, благоустройствени, просветни и други придобивки от 1903 до 1934 г. София, 1938, с. 90.

35 НА – БАН, сб. IV, а.е. 35, л. 193–194 (**Кепов**, И. Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство. (Родословно изследване). София, 1935, ръкопис.

36 **Папазов**, Д. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. София, 1935, с. 73.

37 **Костов**, Д. Арбанаси. Научно-популярен очерк. София: Наука и изкуство, 1959, с. 25. **Костов**, Д. Спиро Константинов. – Известия на Института „Ботев – Левски“, 1959, т. 3, с. 302, където авторът посочва, че родът на Евлоги и Христо Георгиеви произхожда от Арбанаси, Търновско.

38 **Ферманджиев**, Н. Родът на Христо Ботев. – Във: **Ферманджиев**, Н. Родови хроники. 2 изд. София: Отечествен фронт, 1977, 180–233, конкр. за Пулиеви вж. с. 180.

39 **Въгленов**, М. Родословието на Сава Огнянов. – ИДА, 1980, т. 39, 245–246.

40 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, 18–19; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–67.

41 **Атанасова**, С. Арбанаси. Търговия и търговски връзки…, 42–43, където се споменава, че Полихрон „първоначално се заселва в Левскиград, а по-късно неговите наследници се установяват в Карлово“. Авторката се позовава на **Костов**, Д. Арбанаси. Научно-популярен очерк…, 25–26, където е посочено, че „един от изселниците от Арбанаси, Полихрон, се преселил в Левскиград [...]“. В периода 1953 – 1962 г. Карлово носи името Левскиград. Вж.: **Коледаров**, П., Н. **Мичев**. Промените в имената и статута на селищата в България: 1878 – 1972. София: Наука и изкуство, 1973, с. 130; **Мичев**, Н., П. **Коледаров**. Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1987. София: Наука и изкуство, 1989, с. 143, 168.

42 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–67.

43 В своето изследване П. Чолов проучва формирането на Ботевия род и сродените с него фамилии от Сопот, Карлово и Калофер – Нектариеви, Слепови, Пулиеви, Бракалови, Никови, Тачеви и т.н. Началото на Ботевия род се свързва с хаджи Недю Бакалина от Сопот, който се замонашил под името Нектарий. Негова дъщеря била Мария Недева (Нектариева) – баба на Евлоги и Христо Георгиеви. Мария се омъжила за Тодор Николов Пулиев от Карлово. Недю имал и друга дъщеря – Ана. Тя се омъжила за Петко поп Атанасов Христов от Карлово. Тяхно дете е Ботю Петков – бащата на Христо Ботев. Ботю Петков е пръв братовчед на майката на Евлоги и Христо Георгиеви (Евдокия Т. Пулиева) и на братята ѝ Пулиеви. Внукът на Ана Недева – Христо Ботев, е втори братовчед на братя Евлоги и Христо Георгиеви. Вж.: **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…; **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…

44 Авторът например засяга въпроса за капиталовложенията на братя Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви в търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“. Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 42–43, 55, 61.

45 Пак там, с. 40.

на специфични търговски умения, които се предават от поколение на поколение десетилетия наред.

Според преданията, разпространявани в Пулиевия род през XIX и XX в., в края на XIV в., в с. Арбанаси живели трима братя, които потърсили спасение от османските нашественици чрез бягство от Търновско[46]. Единият се установил във Влашко и от него води произхода си семейство Пулизо[47]. Вторият се заселил в Калофер и от него произлязъл рода Бракалови[48]. Третият от тях – Полихрон – намерил спасение в Карлово[49].Тези легендарни сведения твърде много напомнят на преданията, отнасящи се до произхода на рода на Георги С. Раковски (1821 – 1867), който се свързва с трима български велможи от обкръжението на цар Иван Шишман – нещо, което според Петър Чолов „не е невъзможно“[50]. Все в този ред на мисли се посочва, че трябва да се проучи дали видинската фамилия Шишманови също не произлиза от Арбанаси, „в което намират убежище потомците на търновските болярски фамилии, а защо не и на царската?“[51]. Нещо повече – авторът на това становище отива и по-далеч в своите разсъждения, отбелязвайки, че това би доказало роднинска връзка между Шишманови и братя Георгиеви[52]. Посочва се, че Евлоги и Христо Георгиеви били роднини на Пулиеви, чиито основател носи името Полихрон. Същото име носи Стерея Полихрони (по мъж Анна-Мария фон Мирбах), която твърдяла, че води потеклото си от царете Шишмановци[53].

Петър Чолов обръща внимание на факта, че „българските историци и изследователи не спорят за името на основателя на рода – Полихрон, но не посочват времето, през което той е живял“[54], подкрепяйки своята теза с позоваване на книгата на Христо Глушков, посветена на братя Георгиеви, където се посочва, че „родът на братя Георгиеви води началото си от с. Арбанаси, без да се уточнява кога точно става заселването му в Карлово“[55].

П. Чолов защитава тезата, че времето, в което Полихрон се установил в Карлово, е краят на XVII – началото на XVIII в. Любопитни са неговите доводи. На първо място – историкът отбелязва, че се е срещнал с Христо Пулиев – един от потомците на рода, който му показал документ от Карловската община за наследствените имоти на рода и обяснил, че Полихрон дошъл от с. Арбанаси в Карлово

---

46 **Въгленов**, М. Родословието на Сава Огнянов…, с. 245; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–30.

47 Семейство Пулизо било познато в края на XIX и началото на XX в. Твърди се, че неговите представители били порумънчени. Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–30.

48 **Въгленов**, М. Родословието на Сава Огнянов…, с. 245; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 30, 72.

49 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 29–30.

50 **Чолов**, П. Родът на Георги Стойков Раковски: История на рода, на неговите дейци и техните дела през последните три века. София: Българско генеаложко дружество Родознание, 1996, 19–23. Срв. с **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 30.

51 **Димитров**, Д. Родът Шишманови в нашата културна история. – Ек, 2008, № 5, с. 34. За Шишмановия род вж. и **Дроснева**, Е. Времена, пространства, хора: Иван Шишман, Петър Ников и Иван Шишманов. – Богословска мисъл, 2007, № 1–4, 50–71.

52 **Димитров**, Д. Родът Шишманови…

53 Пак там.

54 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 30.

55 Христо Глушков цитира Димитър Костов (**Костов**, Д. Спиро Константинов…, с. 302), **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. София: Наука и изкуство, 1982, с. 23, бел. 12.

в края на XVII в. или началото на XVIII в.[56] На второ – П. Чолов се позовава на родословното дърво, изготвено от Хр. Фъргов и цитирано тук. Там е отбелязано, че „Полихрон е от Арбанаси“, но съставителят „оставил 2 – 3 празни реда след него за имената на неговите потомци по права линия“[57]. Според П. Чолов „Христо Фъргов фактически започва родословното дърво с Никола (Колю) Пулиев, като изпуска баща му Димитър“[58]. На трето – авторът допуска, че е възможно Полихрон да е живял в края на XVII в., а бягството му да е свързано с потушаването на Второто търновско въстание и събитията през 1686 г.[59]

П. Чолов изтъква, че може и други причини да са в основата на това бягство – например бедствия, разбойнически нападения, епидемии[60]. Не по-малко важен за изследователя с оглед ранната история на Пулиевия род е фактът, че роденият в Арбанаси краевед Димитър Костов също отбелязва, че Полихрон се е преселил в Карлово през XVIII в. Авторът не посочва кога точно става това[61]. Иван Кепов е категоричен: „Родът на карловските Пулевци произлиза от с. Арбанаси (Търновско), където през втората половина на 17 и първата на 18 в. живял търговец по име Полихрон. През 1760 г. синовете му Тодор, Димитър и Павел незнайно защо се преселили в Карлово, дето станали родоначалници на големия карловски род Пулевци“[62].

Някои изследователи допускат, че голямото разорение, което Арбанаси претърпява през 1798 г. вследствие на кърджалийското нападение, също е причина за изселването на редица знатни фамилии, сред които вероятно Полихрон и/или неговите наследници[63]. Д. Костов отбелязва бегло, че подобни изселвания са характерни и за предходните години, защото заможните арбанашки търговци се чувствали застрашени от вълуването на кърджалийските банди и не можели да извършват своя „алъш – вериш“[64].

---

56 П. Чолов посочва, че е разговарял с един от представителите на рода (Христо Пулиев) в Карлово, който му показал въпросните документи. Тъй като монографията на посочения автор е отпечатана през 2000 г., очевидно е, че срещата между тях се е състояла в предходните години. Вж. **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 30.

57 Пак там, с. 30.

58 Пак там. Срв. ИМ – Карлово, инв. № 1507 **Фъргов**, Хр. Родословно дърво…

59 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 31. За Второто търновско въстание и последвалите събития, вж. **Попов**, Н., К. **Възвъзова-Каратеодорова**. Неизвестен опит за въстание през 1689 година на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ. – Известия на Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1971, т. XII (XVIII), 81–87; История на българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане. Под ред. на Г. **Марков**. София: Знание/Труд, 2004, 315–321 (автор е проф. Елена Грозданова).

60 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 31. Срв. **Манолова-Николова**, Н. Чумавите времена (1700 – 1850). София: Кооперация ИФ–94, 2004, 41–42, 56–57, 63–66, 68, 70, 71; **Манолова-Николова**, Н., М. **Петкова-Енчева**. За чумната епидемия на Балканите в края на XVII – началото на XVIII в. – В: Културна и медицинска антропология. Сб. в чест на проф. Минчо Георгиев. Състав. Е. **Троева**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2015, 166–171.

61 **Костов**, Д. Арбанаси. Научно-популярен очерк…, 25–26.

62 НА – БАН, сб. IV, а.е. 35 **Кепов**, И. Живот и дейност на Чалъковци…, л. 193, бел. 1. Вж. също: **Папазов**, Д. Село Арбанаси: Лични спомени…, с. 73; **Арнаудов**, Хр. Арбанаси. Варна: Славена, 2004, с. 14.

63 В по-широк контекст вж. **Георгиева**, Г. Арбанаси през XV – XIX век. Социално-икономически профил. Варна: ИК Стено, 2014, 35–39, особ. 38–39. За Полихрон вж.: **Папазов**, Д. Село Арбанаси…, 72–73; **Арнаудов**, Хр. Арбанаси…, с. 14.

64 **Костов**, Д. Арбанаси. Научно-популярен очерк…, с. 25.

Въпросът за това, кога е живял основателят на Пулиевия род – Полихрон, дали в края на XIV или през XVII в. остава открит според П. Чолов[65]. Според мен обаче тезата за произхода на Пулиевия род от епохата на Втората българска държава не само че е недоказуема, но и лесно оборима на основата на сведенията, които са въведени в научен оборот. Автори като Васил Мутафов, Иван Тютюнджиев, Махиел Кил и Боян Гюзелев доказват, че с. Арбанаси е създадено най-вероятно в края на XV – началото на XVI в.[66], което автоматично отхвърля по-горе споменатите легендарни сведения за генезиса на Пулиевата фамилия.

Приемайки за достоверно, че Пулиеви водят произхода си от Арбанаси, считам за особено интересни податките за това, че Полихрон и неговите наследници са били търговци. По отношение на братя Христо, Никола и Иван Тодорови Пулиеви се изтъква, че са „прочути търговци", за които е характерен „предприемчив дух"[67]. Посочва се също, че били „деятелни хора, в каквото и направление на живота да работели"[68]. Може да се допусне, че Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви култивирали този специфичен предприемачески манталитет, оползотворявайки опита на своите предшественици (Полихрон, Димитър и Никола). Не бива да се забравя, че родното им с. Арбанаси, Търновско, се ползвало с привилегии през XVII и XVIII в., а неговите жители били инициативни и заможни хора, с желание за печалба[69]. Особената стопанска и обществена атмосфера в Арбанаси вероятно е спомогнала за култивирането на този отличителен предприемачески манталитет[70].

Освен това, с оглед на факторите, спомогнали за превръщането на братя Пулиеви в изявени предприемачи, би следвало да се вземат под внимание няколко обстоятелства. Първото е специфичната стопанска и обществена атмосфера в Карлово през XIX в.[71] Второто е свързано с факта, че Пулиеви били не само твърде заможни, но и „хора с претенции и с остро око"[72]. От тази гледна точка „те почти

---

65 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 30.

66 **Мутафов**, В. За етническия, социалния и стопанския облик на с. Арбанаси през XVII в. – Годишник на музеите в Северна България, 1979, т. 5, с. 84, 90; **Кил**, М. Изкуство и общество в България през турския период: Преглед на икономическите, юридически и художествени предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на изкуството на християнските Балкани. София: Любомъдрие/Хроника, 2002, 84–87, бел. 125; **Гюзелев**, Б. Албанци в Източните Балкани. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 2004, 50–57; **Тютюнджиев**, И. Търновската митрополия през XV – XIX в. Велико Търново: Ровита, 2007, с. 57. Вж. също различните извори и тези, систематизирани у: **Георгиева**, Г. Арбанаси през XV – XIX век…, 9–19; **Горанчев**, В. Родът Русович от Арбанаси през XVIII – XIX в. Родова история, стопанска и обществена дейност (по гръкоезични извори). Автореферат на дисертация. Велико Търново, 2016, ръкопис. Хитко Вачев посочва, че „няма доказателства за средновековния произход на черковните постройки в селището": **Вачев**, Х. Някои виждания по проблемите в една хипотеза. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, 1992, т. 7, 37–44; **Вачев**, Х. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна: Славена, 2006, 6–9, 14–25.

67 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 25; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 17. Стилиян Чилингиров характеризира Иван Т. Пулиев (Горан) като „най-виден" от търговците в Меджидие. Вж. **Чилингиров**, С. Добруджа и нашето…, 139–140.

68 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви…, с. 27.

69 **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…, 41–44, 63–66.

70 Вж. обоб. у: **Георгиева**, Г. Арбанаси през XV – XIX век…; **Горанчев**, В. Родът Русович от Арбанаси през XVIII – XIX в…; **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…

71 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 13–18.

72 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви..., с. 19.

не допускали в рода си случайни, неизвестни, ненадеждни и бедни люде“[73]. Иван Тодоров Пулиев например сключил брак със своята съгражданка Неда Папазоглу, която била дъщеря на Хитю Папазоглу. Последният, подобно на баща си (Кръстю Попов), бил златар и сарафин. Занимавали се също с търговия и лихварство[74]. Зетьове в Пулиевия род били хора с добри финансови възможности и влияние. Таква са известните Найден Геров (1823 – 1900), Иван Евстратиев Гешов (1849 – 1924), д-р Георги Янкулов (1844 – 1900), Христо Димов Караминков (1825/1832 – 1888) и др.[75] П. Чолов е категоричен, че „и Георги Недев е имал такава стойност в очите на Пулиеви, макар че сега не можем съвсем определено да твърдим, че това е било така, че е бил познат добре на карловци и на Пулиеви, въпреки че бил пришелец от село Митиризово“[76]. Наистина не разполагаме със сведения за професията му и за имущественото му положение[77], но „може да се предполага, че той не случайно е попаднал в богатия Пулиев род“[78]. Прави впечатление, че наистина част от некръвните представителите на Пулиевата фамилия били изключително заможни и известни. Сродявайки се с тях, карловци могат да обединяват своите капитали, да установят и поддържат търговски контакти, да наследят опит и пр. Могат да се правят сравнения в тази посока с търновската фирма „Никола Минчоолу & Евстати Селвели и дружие“, както и със сливенските търговски фамилии – Миркович, Саръиванови, Калови, Белчеви[79].

Българската историография е направила много за проучването на произхода и генеалогичните връзки в голямата фамилия Пулиеви. Наличната – в по-голямата си част непубликувана документация, позволява набелязаните проблеми да се изследват и в по-големи детайли. И още нещо – подобни проучвания биха могли да предоставят ценни сведения за това, как възниква и се развива възрожденското предприемаческо съсловие.

2. Предприемаческата активност на Пулиеви в историографски план

Когато се проучва въпросът за търговската активност на Пулиеви, би следвало тя да се разглежда в по-широк контекст. Важни са факторите, които са в основата на процъфтяващата търговска дейност на карловската фамилия до Кримската война (1853 – 1856) и съответно причините за нейния упадък след 1856 г. В българската историография се изтъква ролята на реформите в Османската империя за стимулирането на редица стопански браншове, отпадането на монополите върху търговията с определени стоки, демографските процеси в българските земи и пр.[80]

73 Пак там.
74 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 43.
75 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви..., с. 19.
76 Пак там.
77 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 15.
78 **Чолов**, П. Евлогий и Христо Георгиеви..., с. 18.
79 **Русев**, И. Търговската модерност…, 397–398, 632–633.
80 Вж. подробно: **Тафрова**, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876). София: Гутенберг, 2010, 22–23; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзи-

Добре проучено е и чуждото стопанско проникване в Българско[81]. Не може дейността на Пулиеви и Георгиеви да се мисли сериозно и без да се засегне въпросът за формирането на българските емигрантски общности във Влашко, Молдова, Южна Русия – точно там, където са действали различни представители на Пулиевия род. Особено важни са политическите и социално-икономическите промени в Дунавските княжества (Румъния от 1859 г.), които създали благоприятна конюнктура за пресметливите българи, щото те да извличат изгода от търговията на далечни разстояния. Всъщност още Христо Гандев (1907 – 1987) посочва, че ако в края на XVIII и началото на XIX в. в условията на несигурност на Балканите „някой предприемчив българин […] преодолее риска на несигурността и да организира траен транспорт на стоки за износ от вътрешността към пристанищата на Дунава и Черно море, той бързо натрупвал големи богатства благодарение на разликата в цените от мястото на купуването до мястото на продаването[82]. Специален интерес заслужава демографското и стопанското развитие на три селища, където преимуществено Пулиеви, а впоследствие и Георгиеви, разгърнали своята дейност – Галац, Букурещ и Браила[83].

матът. София: Наука и изкуство, 1980; **Беров**, Л. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI – XIX в. – В: Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX в. Отг. ред. В. **Паскалева**. София: Изд. на БАН, 1978, 107–152, особ. 142–152; Икономика на България до социалистическата революция. Отг. ред. Л. **Беров**. София: Наука и изкуство, 1989, 244–245 (автор е проф. Стефан Цонев). Вж. също обоб. у: **Янева**, С. Стопански живот и социална структура на българите през Възраждането. – В: История на българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане. Под ред. на Г. **Марков**. София: Знание/Труд, 2004, 417–500; **Русев**, И. Стопанско развитие на българските земи през епохата на Възраждането (XVIII – XIX в.). – В: Стопанска история на България. Ред. В. **Владов**. Велико Търново: Ровита, 2011, 69–104.

81 **Глушков**, Х. Търговията на Англия с българските земи от 30-те години на XIX в. до Освобождението. – Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 1971 (1972), т. 2, 67–108; **Глушков**, Х. Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ с Англия. – Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, 1973, т. 2, 87–110. В един по-широк контекст вж. също: **Todorova**, M. The Establishment of British consulates in the Bulgarian lands and British commercial interests. – Etudes balkaniques, 1973, No 4, 80–88; **Велики**, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИП, 1959, № 6, 61–76; **Паскалева**, В. Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX в. до Кримската война. – ИП, 1956, № 2, 23–48; **Паскалева**, В. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. – Известия на института за история (ИИИ), 1957, № 7, 113–162; **Паскалева**, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – ИИИ, 1962, № 11, 51–80; **Паскалева**, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в. (Социално-икономически аспекти). София: Изд. на БАН, 1986; **Дамянов**, С. Франция и българската национална революция. София: Изд. на БАН, 1968, 12–18. Вж. обобщено у: **Янева**, С. Стопански живот и социална структура…, 467–471; **Русев**, И. Стопанско развитие на българските…, 69–80.

82 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 41.

83 Литературата по така набелязаните проблеми е огромна. Вж. напр.: **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 17–20; **Косев**, Д., В. **Дикулеску**, В. **Паскалева**. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (До Руско-турската война 1877 – 1878 г.). – В: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания. Т. 1 (XII – XIX в.). Ред. кол. Д. **Ангелов** и др. София: Изд. на БАН, 1965, 285–370; **Cohen**, D. Des relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40 – 70 du XIXe siècle. – Bulgarian Historical Review (BHR), 1974, No 3, 70–71; **Жечев**, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. София: Изд. на БАН, 1970; **Жечев**, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. София: Изд. на БАН, 1991; **Жечев**, Н. Българите в Галац през Възраждането. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2007.

2.1. Стопанските изяви на Тодор Пулиев и на неговите синове Христо и Никола Т. Пулиеви в периода от 1825 до 1838 г.

В наличната историография за стопанската дейност на фамилията Пулиеви съвсем кратко се обръща внимание на делата на карловския чорбаджия Тодор Пулиев и на неговите внуци – синовете на Христо и Никола Тодорови Пулиеви (Никола и Тодор Христови Пулиеви; Христо Николов Пулиев).

Единственият автор, посветил специално проучване на Тодор Пулиев – проф. Христо Гандев, споменава, че карловецът е търгувал с произведенията на еснафите в Карлово и околността[84]. Бил е в досег със земеделците от турски и български произход[85]. Посочват се и стоките, с които Тодор е търгувал[86]. Любопитна е констатацията, че Тодор „бил търговец, широко известен в Тракия. Знаел добре гръцки и турски език, тези езици говорели и неговите баща и дядо, а после и синовете му“[87]. Хр. Гандев е работил с най-ранните стопански документи на фамилията, датиращи от 1825 г., на базата на които заключава, че търговската къща е имала „вече зад себе си дългогодишна дейност […] използвала свои собствени агентури за покупки, превоз и продажби през много градове чак до Браила и Галац“[88].

Проф. Хр. Гандев обръща внимание на задълженията на Тодор и сина му Христо. Изследвал е и въпроси, свързани със закупуването на стоката, нейното приготвяне за износ и превозването ѝ за Свищов. Последният град авторът характеризира като „оживено износно пристанище“, откъдето стоката е препращана за Галац и Браила – „живите разменни пристанища, гдето могли да се осъществяват най-добри цени“[89]. В двете румънски средища Христо Т. Пулиев по своя преценка е продавал артикулите така, че „печалбите и загубите на фирмата зависели напълно от търговската сръчност“ на сина на Тодор[90].

На основата на тези малко запазени ранни документи Христо Гандев заключава, че „Христо Пулев е използувал своите търговски пътувания и за изгодна размяна на пари, от които фирмата печелила значителни суми, като снабдявала себе си и карловските търговци с по-здрави платежни средства“[91]. Освен това, видният историк обръща внимание на сделките, които осъществявал Христо Т. Пулиев, и количествата на изнасяните стоки[92].

Без да обръща специално внимание на периода 1827 – 1839 г., авторът обобщава: „До 1839 г. работите на къщата се развивали успешно. В операциите започнали да

---

84 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 41.

85 Пак там. Цветана Павловска посочва, че търговските контакти на Пулиеви със сопотски търговци и лихвари от 1846 г. се осланят на връзки, които са съществували още при основателя на фирмата Тодор Пулиев от началото на XIX в. Вж. **Павловска**, Ц. Възрожденският Сопот. Пловдив: Христо Г. Данов, 1987, с. 103.

86 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с.41.

87 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 40. Срв. с **Въгленов**, М. Родословието на Сава Огнянов…, с. 246, където се изтъква, че „всички те от бащината му възраст са знаяли гръцки език“.

88 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 41.

89 Пак там.

90 Пак там.

91 Пак там, с. 42.

92 Пак там.

вземат участие и по-малките синове на Теодора Пулев – Никола и Иван“[93]. Изтъква се също, че „до тази година сметките водил бащата и то по един старовремски и доста първобитен начин, като записвал на един тефтер без никакъв ред всичко, което му се струвало по-важно“[94]. Тази оценка се повтаря и в по-новите проучвания[95]. Би било уместно дейността на Тодор да се сравнява с тази на други предприемачи, работили в края на XVIII и първите години на XIX в., като х. Христо Рачков (ок. ср. на XVIII – 1821) например, за да се добие по-пълна и нюансирана представа за търговските му практики[96].

В своята статия, макар и на места твърде накратко, проф. Гандев е засегнал основните въпроси, свързани с търговската активност на Тодор Пулиев, на неговите наследници и на братя Георгиеви. Изследователите, работели върху тази проблематика след Христо Гандев, на практика черпят информация от неговата публикация[97]. Към днешна дата е известно и са запазени и достъпни за ползване документи, които „хвърлят“ достатъчно светлина и върху делата на братя Христо и Никола Т. Пулиеви в периода 1832 – 1836 г.[98], т.е. след смъртта на Тодор.

Друг автор, посветил своите изследователски дирения на живота и делото на братя Евлоги и Христо Георгиеви, е Христо Глушков[99]. Авторът също засяга в своите текстове дейността на братя Пулиеви. По отношение на тяхната търговска активност през 30-те години на XIX в. той посочва, че карловци са „вече утвърдени търговци и освен фирмата в Карлово разполагат и със своя кантора в

93 Пак там.

94 Пак там.

95 **Иванов**, Р. Модернизацията във всекидневието на търговците и занаятчиите през Възраждането. Дисертация. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 2010, ръкопис, 126–127; **Русев**, И. Търговската модерност…, 513–514.

96 **Цончев**, П. Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. 2-ро изд. Габрово: Колонел, 1996; **Митев**, П. За ползата от сдружаването (щрихи от съвместната дейност на братя Мустакови и х. Христо от Габрово). – В: Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сб. с материали от Международна научна конференция Габрово, 18 – 19 септември 2007 г. Състав. П. **Митев** и В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 44–59; **Янева**, С. Стопански практики и стратегии през Възраждането – търговският тефтер на х. Христо Рачков, опит за микроанализ. – ИП, 2003, № 3–4, 30–62; **Иванов**, Р. Модернизацията във всекидневието на търговците и занаятчиите…, 126–127.

97 Вж. **Гандев**, Х. Една търговска къща…, 40–46. Срв. с: **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 25–33, 56–57; **Русев**, И. Търговската модерност…, с. 509, 511–512, 514–515.

98 Може да се допусне, че когато проф. Христо Гандев е работел по своята публикация не всички архивни материали са били известни / окомплектовани и пр. Днес са запазени търговски тефтери, които съдържат ценни сведения. Вж. БИА – НБКМ, ф. 183, оп. 1, а.е. 35, л. 1–76. Тефтерът обхваща периода 1832 – 1836 г. В по-голямата си част е воден на гръцки език, но има и няколко записа на български език. ИМ – Карлово, Инв. № 119 Търговски тефтер на Атанас поп Тачов. Интересно е да се отбележи, че с бледо вписване (вероятно от архивист) на вътрешната страна на предната корица е отбелязано, че е принадлежал на братя Пулиеви. Обхваща периода от началото на 30-те до средата на 40-те години на XIX в. Тефтерът не е обработен, страниците не са номерирани, поради което не могат да се посочат конкретни листове.

99 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 17–20, 25–46; **Глушков**, Х. Индустриалната революция в Западна Европа и отражението ѝ в българските земи. – В: Проблеми на новата и най-новата стопанска и културна история на България. Науч. ред. Д. **Саздов**. София: УИ Стопанство, 1992, 3–25; **Глушков**, Х. Модернизацията на българското стопанство през XIX в. Примерът на търговската и банкерска фирма на Евлоги и Христо Георгиеви. – В: Голямата промяна. Проблеми и постижения на модернизацията в Европа през XIX в. Ред. М. **Йовевска.** Велико Търново: Витал, 1999, 194–224, особ. 213–222.

Галац“[100]. Набляга на факта, че дейността им е свързана с експорта на „ориз, аби, гайтани, ямурлуци, кожи, които поради особеностите в стопанското развитие на двете княжества са търсени за нуждите на местната индустрия и получават добро заплащане“[101]. Освен това, изследователят споменава, че още в началото на 1837 г. Евлоги Георгиев бил въвлечен в делата на търговската къща, като на 17 февруари 1837 г. заминал заедно с Никола Т. Пулиев за Галац[102]. Професорът обобщава, че „фирмата на Пулиеви остава трайно ориентирана към изнасянето на български изделия в Дунавските княжества, но нейните собственици търгуват предимно с българи, установили се в различно време на север от Дунав“[103].

Стопанската дейност на Тодор Пулиев и неговите наследници е привлякла вниманието на проф. Христо Гандев през 40-те години на XX в. Той е проследил основните моменти в дейността на предприемчивите карловци въз основа на наличната към този момент документация. Набелязани са някои основни проблеми. В следващите години се появяват множество по-малки, но и обобщаващи трудове, посветени на стопанската дейност на братя Георгиеви. В тях съвсем естествено става дума за Тодор Пулиев, неговите синове и внуци. Същевременно са окомплектовани нови документи, които дават още сведения за една или друга страна от дългогодишната предприемаческа активност на Пулиеви. На тази основа постигнатото в историографията би могло да се надгради с оглед създаването на „подробна, цялостна и вярна картина за търговията в българските земи през миналите два века“[104].

Наличната документация предоставя достатъчно данни за организацията на търговията, практикувана от Тодор Пулиев и неговите синове в началото на XIX в.; за мобилността на предприемачите; за асортимента на закупуваните и изнасяни артикули; за мрежата от партньори (в която са включени не само българи, както се твърди и както бе посочено по-горе, но също така и власи, гърци и евреи); за притока на „свежи“ финансови средства от Дунавските княжества; за монетите, които са циркулирали на север и на юг от Дунава по това време. Би било уместно също да се засегне въпросът за разрастването на активността на братя Пулиеви в Букурещ, където през 1839 г. се установил Евлоги Георгиев. Могат да се открият ценни сведения за модерността в предприемаческите практики на братя Христо и Никола Т. Пулиеви. Не по малко интересни са сведенията за практикуването на лихварска дейност в Карлово и околните селища. Всички тези въпроси би след-

100 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 17.

101 Пак там, 17–18.

102 Пак там, с. 18.

103 Пак там. Авторът цитира **Косев**, Д., В. **Дикулеску**, В. **Паскалева**. За положението и стопанската дейност…, с. 290, 303. Този въпрос е разгледан също в работата на Веселин Трайков и Николай Жечев, (вж. **Трайков**, В., Н. **Жечев**. Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. София: Наука и изкуство, 1986, 19–230), както и в самостоятелните публикации на Николай Жечев (Вж.: **Жечев**, Н. Браила и българското…; **Жечев**, Н. Букурещ – културно средище…; **Жечев**, Н. Българите в Галац…).

104 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 40.

вало да се изяснят подробно, за да се добие представа „изходната точка“, от която „тръгват“ братя Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви през 1839 г.[105]

2.2. Предприемаческата активност на Христо, Никола и Иван Тодорови Пулиеви в периода от 1839 до 1868 г.

Въз основа на критичния преглед на съществуващата литература може да се заяви, че за разлика от братя Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви, Евлоги и Христо Георгиеви, се радват на засилен интерес от страна на българската и чуждата историография[106]. Делата на братя Пулиеви са засягани в немалка част от литературата през погледа на Евлоги и Христо Георгиеви. Използвани са най-често документи, писани от Георгиеви, което донякъде засенчва и изкривява[107] представата ни за направеното от Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви. Последните работели в една много по-различна политическа и социално-икономическа обстановка за разлика от своите сродници Георгиеви, които живеели и работели в селища, където европейските влияния били много по-осезаеми.

Изучавани са или са засягани по-общо проблемите, свързани със създаването и функционирането на фирмата „Пулиеви – Георгиеви“. Заслужава внима-

---

105 Опит в тази насока вж. у **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…, 126–144, 268–270, 340–348, 367, 377–378, 381.

106 Показателен е фактът, че са им посветени монографични изследвания. Вж. напр.: **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…; **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев… В по-широк контекст вж.: **Давидова**, Е. Български търговски къщи през Възраждането…, 95–118; **Давидова**, Е. Братя Христо и Никола Тъпчилещови – стопанска и обществена дейност през Възраждането. Дисертация. София, 1998, ръкопис. (В този дисертационен труд авторката прави сравнения между дейността на братя Георгиеви и тази на Христо П. Тъпчилещов.); **Джамо-Дяконица**, Л. Данни за българския културен живот и за румъно-българските отношения в кореспонденцията на братя Евлоги и Христо Георгиеви. – Литературна история, 1985, № 13, 87–93; **Dobre**, A., F. **Lebada**. Rolul fraţilor Gheorghiev în comerţul franco-englez al Ţărilor Romane. – Hrisovul, Buletin al Facultăţii de arhivistică, Serie Nouă, 1996, No 2, 211–222; **Чиканчи**, О. Братята Евлогий и Христо Георгиеви и гръцката общност в Румъния. – В: Дарителите Евлогий Евлогий и Христо Георгиеви. Състав. Е. **Дроснева**. София: ЛИК, 1998, 65–72; **Cicanci**, O. Το σταδιο της ερευνας σχετικα με την Ελληνικι εμπορικι διασπορα στον Ρουμανικο χώρο (τον 17ο – 18ο αιωνα). – Εωα και Εσπερια, 2007, No 7, 412–413, достъпна на <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/esperia/article/view/2092/0> 28 юли 2017; **Kontogeorgis**, D. Greek and Bulgarian merchants at the Principality of Wallachia during the second quarter of the 19 century. A comparative approach. – В: Балканските измерения на фамилията Мустакови. Сб. с материали от Международна научна конференция Габрово, 18 – 19 септември 2007 г. Състав. П. **Митев** и В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 80–89. За сравнение може да се посочи, че на Пулиеви е посветена само една магистърска теза – **Манева**, М. Търговска къща „Пулиеви – Георгиеви“ (1839 – 1868). Дипломна работа. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 1996, ръкопис. В нея са разгледани въпросите, свързани с родното място на Пулиеви, генеалогичните връзки в Пулиевата фамилия, създаване на съдружието „Пулиеви – Георгиеви“; асортимент на търгуваните стоки; организация на търговията; както и някои аспекти от отношенията между Пулиеви и братя Георгиеви. През юни 2017 г. бе защитена дисертация, посветена на Пулиеви, вж. **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…

107 Вж. по този въпрос **Kontogeorgis**, D. Greek and Bulgarian merchants…, p. 87, footnote 23, където се посочва: „It should be underlined however that the research in this field has been based on the rich archival material of the Brother Gheorghiev's firm. Nevertheless, it is obvious that the Brothers Gheorghiev's firm was probably an exceptionally successful case and perhaps the overemphasis on its activity obscures or deforms our overall knowledge of the period“.

ние твърдението на проф. Елена Стателова, че „примерът на близките роднини, които въртят оживена търговия, пътуват надалеч, купуват и препродават стоки, е заразителен“[108]. Авторката изтъква конкретно влиянието, което Христо и Никола Т. Пулиеви като „известни и предприемчиви търговци“[109] оказват върху своите сродници Евлоги и Христо Георгиеви[110].

В по-голямата част от литературата обаче въпросът за създаването на съдружието „Пулиеви – Георгиеви“ е интерепретиран без достатъчно конкретика. Отбелязва се например вложеният капитал от съдружниците – Христо и Никола Т. Пулиеви, и Евлоги Георгиев[111]. Изключение от тази констатация представляват някои публикации на Евгения Давидова, в които се обръща внимание на типа сдружение, създадено през 1839 г. чрез подписването на специален договор[112]. Част от клаузите на контракта са коментирани в посочените публикации[113], но липсва подробен анализ, който би следвало да се направи също в сравнителен план. От друга страна, въпросът за етапите на функциониране на съдружието „Пулиеви – Георгиеви“ се засяга общо, или въобще не се обръща внимание на този аспект. Но все пак се изтъква, че Кримската война играе ролята на водораздел в дейността на сдружението[114].

Някои автори, като Арно Мелан, Давид Коен, Христо Глушков, Виржиния Паскалева, Николай Жечев, обръщат внимание на артикулите, с които братя Георгиеви и братя Пулиеви търгували от 1839 до 1868 г.; на създадената тяхна мрежа от партньори; както и географския обхват на дейността им[115]. Това обаче е сторено най-вече въз основа на документи, писани от Евлоги и Христо Георгиеви, което практически ни представя само техния поглед.

Също така прави впечатление, че широкомащабната активност на Пулиеви е интерпретирана по два различни начина. Давид Коен споделя възгледа, че един-

---

108 **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев…, с. 5.

109 Пак там.

110 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 17.

111 Пак там с. 26; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, с. 33; **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев…, 6–7; **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, 42–43, 55, 61; **Трайков**, В., Н. **Жечев**. Българската емиграция в Румъния…, с. 199.

112 **Давидова**, Е. Договори на български търговци за създаване на търговски сдружения през Възраждането. – Годишник на Общобългарския комитет „Васил Левски“. Българско възраждане. Идеи, личности, събития, 1996 – 1997, т. 2, 170–171; **Davidova**, E. Business Partnerships and Practices from the 19th Century Ottoman Balkans. – Turcica, 2012 – 2013, No 44, 239–241.

113 Вж. напр.: **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 18, 26; **Давидова**, Е. Договори на български търговци…, 170–171; **Davidova**, E. Business Partnerships and Practices…, 239–240; **Русев**, И. Търговската модерност…, 354–355, 505.

114 **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…, с. 64; **Давидова**, Е. „Земане – даване без мюхлюзлук”. Из търговската кореспонденция на Христо Тъпчилещов с Евлоги и Христо Георгиеви (1847 – 1874). – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. Съст. Е. **Дроснева**. София: ЛИК, 1998, 40–41.

115 **Mehlan**. A. Die großen Balkanmessen in der Türkenzeit. – Vierteljahrigesschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 1938, No 31, 10–49. Авторът цитира старите сигнатури на копирните книги за кореспонденция на братя Христо и Никола Т. Пулиеви в БИА – НБКМ; **Cohen**, D. Des relations commerciales…, 71–78, 81; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 17–18, 25–60; История на България в четиринадесет тома. Т. V. Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. Отг. ред. Н. **Тодоров**. София: Изд. на БАН, 1985, 281–282. (автор е проф. Виржиния Паскалева); **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, 32–36, 38–39.

ствено братя Евлоги и Христо Георгиеви положили усилия за изграждането на широка мрежа от партньори в българските земи[116]. Тази негова констатация е интересна, защото по-рано в същия текст посочва селищата, от които Пулиеви закупували и изнасяли стоки за Влашко и Молдова. Същият изследовател твърди: „Поголямата част от износа, предназначен за братя Георгиеви, се реализира през Карлово, където се намира търговската агенция на техните чичовци Христо и Никола Пулиеви. Стоките, изпращани първоначално в Галац и след това – в Букурещ са направени от занаятчии, абаджии и други производители от Карлово и от съседните села, както и от други населени места в цялата страна“[117]. По-нататък Давид Коен продължава: „Тъй като познават условията на местната търговия и са в течение с търсенето, с предпочитаните качества, с цените на стоките […] братя Георгиеви определят още в началото на своята дейност цени, по които трябва да купуват техните партньори, а също откъде и какви артикули да се купуват“[118]. Както личи от справочния апарат към тази интересна и полезна студия, Д. Коен е използвал някои материали от архива на братя Пулиеви (БИА – НБКМ, ф. 183) и най-вече е оползотворил тези, съхранявани в архивите на Георгиеви (БИА – НБКМ, ф. 7; НА – БАН, ф. 34к). Видно е че, дейността на братя Пулиеви е изследвана през погледа на Евлоги и Христо Георгиеви, което, както вече подчертах, донякъде засенчва и изкривява представата ни за делата на Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви.

Давид Коен прави прецизен анализ на артикулите, които търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“ е изнасяла от всяко едно селище. Макар че авторът не обръща изрично внимание върху проблема за районирането на производството в Българско и възможностите, които цитираните архиви предоставят този процес да се проследи в детайли, фактологията, която е изложил, дава известна представа и в тази насока[119]. По-категорична е проф. Виржиния Паскалева (1925 – 2012), която отчита възможността въз основа на тези данни при отсъствието на официални статистики, да се разкрие „районирането и специализираното вече стопанско производство в българските земи […]“[120]. В този ред на мисли архивът на фамилията Пулиеви предоставя една чудесна възможност.

В натрупаната историография не е обърнато внимание върху способите, посредством които Пулиеви развили своята търговска мрежа след 1841 г.[121] Твърдението

116 **Cohen**, D. Des relations commerciales…, p. 81: „Евлоги и Христо Георгиеви поддържат оживени взаимоотношения с широк кръг търговци и с търговски посредници в България, които купуват по поръчка и изпращат в Букурещ и Галац стоките за тяхна сметка“.

117 Ibid., p. 71.

118 Ibid.

119 Ibid., 72–74, 76–78.

120 **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…, с. 59.

121 Някои автори обръщат лаконично внимание на присъствието на Пулиеви на Узунджовския панаир. Вж.: **Граматиков**, Г. Узунджовският панаир. 2-ро прераб. и доп. изд. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, 50–51, 53, 58, 68, 73, 76–77, 84; **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…; **Царева**, Ю. Панаирите през Възраждането. – Българска етнология, 1990, № 4, с. 42, бел. 75, където е цит. ф. 183 в БИА – НБКМ, но не и конкретните архивни единици и листове.

на Петър Чолов, че „Христо Пулиев разширил търговията си в цяла Тракия“[122], е коректно, но то би било добре да се надгради и да се подкрепи с конкретни факти, извлечени от запазената документация. Важна е и оценката на изследователите за цялостното положително влияние на дейността на търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“ върху стопанството в българските земи, „понеже подкрепяла занаятчийското производство с експортни цели и е плащала на занаятчиите и селяните в брой“[123].

Някои изследователи (като цитираният вече Давид Коен) обръщат внимание на начина, по който карловските предприемачи се разплащали с контрагентите, от които закупували мешини[124]. За да онагледи тази тенденция, ученият се позовава на един от по-ранните тефтери на Пулиеви, обхващащ периода 1841 – 1843 г.[125] Информацията в този документ е много богата и би могла да се разгледа още по-подробно, за да се вникне в търговските практики, използвани от братя Пулиеви.

Би било интересно да се проследи също и дейността на всеки един от съдружниците – представители на Пулиевия род във функционирането на фирмата преди 1853 г. (както и след Кримската война). Наличната изворова база позволява това да се направи в детайли въз основа на многобройните търговски писма и запазените търговски тефтери. Подобен анализ би бил от полза във връзка с твърдението, че Христо Т. Пулиев „се издигнал по богатство и влияние на по-високо стъпало от баща си“[126], а брат му Никола станал „един от най-видните“ търговци в Карлово в средата на деветнадесетото столетие[127].

Онова, което обаче прави впечатление в литературата, е, че периодът от 1856 до 1868 г. е засегнат повече от сбито, което свидетелства за подценяване дейността на братя Пулиеви по това време[128]. Тенденцията вероятно се дължи на факта, че именно след 1856 г. братя Христо и Евлоги Георгиеви разгръщат напълно своя икономически потенциал и политическа активност[129], което още повече маргинализира техните роднини и съдружници Пулиеви[130]. Може да се каже, че в българската историография съвместната дейност на Пулиеви и Георгиеви се разглежда

---

122 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 55. Авторът не цитира конкретни архивни материали и литература.

123 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 42; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 27.

124 **Коен**, Д. Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви“ в българските земи до Освобождението. – ИП, 1975, № 6, с. 65.

125 БИА – НБКМ, ф. 183, оп. 1, а.е. 36, л. 10–74.

126 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 55.

127 Пак там, с. 61.

128 Вж. напр.: **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 37, 40; **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“ до Освобождението. – В: Делото на братя Евлогий и Христо Георгиеви. Научни доклади и съобщения от юбилейната сесия в памет на братята дарители – Карлово, май 1992 година. Карлово: Витал, 1996, с. 10.

129 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 34–56; **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата…, 6–12; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, 33–34, 36–44; **Русев**, И. Търговската модерност…, 507–509, 512, 516–522.

130 Вж. **Davidova**, E. Business Partnerships and Practices…, p. 241, където авторката обобщава: „The expansion of international trade for Europe made the presence of the older generation of the uncles, who were practicing local retail trade, obsolete and their role in the firm was gradually marginalized“.

като въведение към „същинската“ икономическа (и обществено-политическа) активност на Евлоги и Христо Георгиеви.

За разлика от клоновете на търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“ в Букурещ и Галац, не така лесен за изясняване е въпросът за „офиса“ в Браила. В съществуващата литература или не се споменава за него, или твърде бегло се посочва, че има такава кантора, но не се навлиза в детайли[131]. Например Елена Стателова посочва, че износът на зърнени храни се осъществява от откритата от братя Георгиеви комисионна къща в Браила – град, който се превърнал във важно износно пристанище[132]. Може би създаването му се дължи на разрастване дейността на Георгиеви в земите отвъд Дунава и на процъфтяващата търговия със зърнени храни в периода от 1856 г. до Освобождението[133]. Осветляването на така поставения проблем е важно с оглед на факта, че през определени периоди Иван Т. Пулиев е живял и работил в този дунавски град.

Братя Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви били подпомагани в своята стопанска активност от лица, които не били кръвно свързани с Пулиевата фамилия. Такива агенти са Стефан Василев, Петър Печов[134], Георги Николов („Георги наш“)[135], „Ив.

---

131 Вж.: **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 40, (където се говори за седалище на фирмата „Пулиеви – Георгиеви“ в Карлово и клонове в Букурещ и Галац); **Нушев**, Ц. Архивният фонд на братя Евлогий и Христо Георгиеви в Българския исторически архив към Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. Състав. Е. **Дроснева**. София: ЛИК, 1998, 261–264; **Любенова**, Л., Д. **Илиева**. Фондът на братя Евлогий и Христо Георгиеви в Научния архив на Българска академия на науките и неговите необработени материали. – В: Дарителите Евлогий и Христо Георгиеви. Състав. Е. **Дроснева**. София: ЛИК, 1998, 265–274; **Паскалева**, В. Две неизвестни търговски книги…, 196–202; **Паскалева**, В. Архивният фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…, 57–74; **Трайков**, В., Н. **Жечев**. Българската емиграция в Румъния…, 187–188, 198–203; **Косев**, Д., В. **Дикулеску**, В. **Паскалева**. За положението и стопанската дейност…, 302–362; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 25–46; **Глушков**, Х. Индустриалната революция в Западна Европа…, 3–25; **Глушков**, Х. Модернизацията на българското стопанство…, 194–224; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, 32–50; **Жечев**, Н. Браила и българското културно-национално…, с. 26, (където авторът посочва: „В Браила имала свое представителство и фирмата на големите български търговци и банкери братя Евлоги и Христо Георгиеви“); **Коен**, Д. Банкерската дейност на къщата…, 63–74; **Cohen**, D. Des relations commerciales…, 70–93 (и по-спец. с. 71, бел. 8, където се споменава, че твърдението за съществуване на клон в Браила не се потвърждава от наличната към този момент документация); **Cohen**, D. La circulation monétaire entre les Principautés roumaines et les terres bulgares (1840 – 1878). – BHR, 1976, No 2, 55–71; **Паскалева**, В. Руско-българските търговски връзки през 50-те – 70-те години на XIX в. – В: Българското възраждане и Русия. Ред. кол. Д. **Косев** и др. София: Наука и изкуство, 1981, 392–412; **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви“…, 5–12; **Чиканчи**, О. Братята Евлогий и Христо Георгиеви…, 65–72; **Русев**, И. Търговската модерност…, 505–522. Мариана Друмева отбелязва, че „седалището“ на търговската къща на братя Евлоги и Христо Георгиеви се намира в Букурещ, „но имат клонове в Браила и Галац“: **Друмева**, М. Търговията със сол на Цвятко Радославов и неговата фирма през 50-те – 70-те години на XIX в. – Диалог, 2014, № 1, с. 75, бел. 40, където не е цитирана литература по въпроса. Вж. и История на България в четиринадесет тома. Т. VI. Българско възраждане 1856 – 1878. Отг. ред. К. **Шарова**. София: Изд. на БАН, 1987, с. 70, където само се посочва че братя Георгиеви имали търговска кантора в Браила (автор е акад. Христо Христов).

132 **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев…, с. 7.

133 Вж. напр. **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата…, с. 10, където се посочва: „Главен обект на стокообмена с френските фирми са зърнени храни, които Евлогий изпраща от Галац и Браила“. Н. Жечев отбелязва, че Браила се издигнала като най-значителен износител на зърнени храни от богатия Долнодунавски басейн. **Жечев**, Н. Браила и българското културно-национално…, 13–14.

134 Фамилното име се среща още като Печев, Пейчов, Пейчев.

135 По този начин фигурира в някои писма. Не успях да открия повече информация за него.

Г. Касъра“, Иван Джиджев. В литературата се твърди, че още една личност – Иван Брегов, родом от Пазарджик, е подпомагала Пулиеви[136]. Усилията ми да открия податки за търговската кариера на последния и за работата му за Пулиеви засега не се увенчават с успех. За останалите посочени личности обаче могат да се намерят достатъчно сведения в запазените извори. Въпреки това, прави впечатление, че тяхната дейност е или твърде лаконично засегната в досегашните изследвания, или почти не е била проучвана самостоятелно[137]. Сигурно е, че привличането на некръвносвързани лица в работата на съдружието „Пулиеви – Георгиеви“ може да се обясни както с разрастването на дейността му, и с нуждата от работна ръка, също и с модерния тип организация на търговските дружества.

На този фон е интересен въпросът за това, как биват характеризирани като стопански дейци братя Пулиеви, от една страна, и братя Георгиеви, от друга. Най-общо казано, дейността на Христо и Никола е подценявана. В противовес – предприемаческата активност на Евлоги и Христо Георгиеви, усетът и находчивостта им, модерните търговски прийоми, които използвали, са акцентирани както в по-старата, така и в по-новата литература[138]. Тези оценки имат своите основания, но това не означава, че сродниците им Пулиеви би следвало да бъдат неглежирани от изследователите.

В популярната историография Иван Т. Пулиев (Горан) е определян като „бедният роднина във фирмата“, който, макар да „бил амбициозен [...] не е могъл да се примири с неуспехите си в търговията и с бързото преуспяване на племенниците си Евлогий и Христо Георгиеви“[139]. Характеризиран е като амбициозна личност, която не е могла „да се разгърне в търговските си начинания дори като своите братя“[140]. Тези оценки имат основания с оглед по-особения нрав на Иван, но не би следвало само това да се изтъква. Наличната документация позволява да се изследва търговската дейност на Иван в детайли, както и финансовия му конфликт с Евлоги Георгиев.

Един от моментите, който заслужава особено внимание, е този, свързан с влаганите от братя Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви финансови средства в началото на всяка година във връзка с дейността на търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“. Изследователите наблягат повече на успехите на братя Георгиеви, които биха могли сравнително лесно да се проследят по нарастването на влагания от тях капитал. Христо Глушков например посочва, че „за 13 години от създаването на фирмата съдружниците увеличават десет пъти първоначарния капитал, а вложените на името на Евлоги Георгиев средства нарастват повече от 22 пъти. Веро-

---

136 **Жлегов**, Д. Възрожденците Иван и Георги Брегови. – Септемврийско знаме, 18 февруари 1981, № 25. Същата информация намираме у **Риндова**, Б. Страници от миналото на Пазарджик. Ч. I. Пазарджик: Изд. авт., 1995, с. 9, както и с. 18, бел. 9 и 11, където се вижда, че е ползвана вестникарската публикация на Д. Жлегов от 1981 г.

137 **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…

138 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 43; **Стателова**, Е. Евлогий Георгиев…, с. 7, 13–14; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, 29–31, 34–36, 38, 42, 44–45, 50, 55–56; **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата…, 8–10; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, с. 33, 36–44; **Русев**, И. Търговската модерност…, с. 35, 37–38, 42, 46–47, 505–522.

139 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 42.

140 Пак там.

ятно това чувствително увеличение отразява значимата роля на Георгиеви във фирмата и постъпилите печалби от самостоятелната им търговия“[141]. Тази констатация е вярна, но би следвало да се има предвид също така, че в периода до Кримската война водеща била ролята на братя Пулиеви, а чувствителното увеличение на капитала по това време идва от износа на земеделски и занаятчийски изделия от българските земи[142]. В този смисъл интересна и отговаряща на данните в търговските книги на Пулиеви е констатацията на Петър Чолов, който изтъква, че Христо Тодоров Пулиев имал „най-голям дял от капитала“ в съдружието и „това положение се запазило до 1853 г.“[143] Налични са и данни, отнасящи се за периода 1856 – 1878 г., които свидетелстват, че капиталът на Пулиеви, „макар и бавно, също се увеличава, без да може сега точно да бъде разграничен“ [от този на братя Евлоги и Христо Георгиеви][144].

С повече сведения по въпроса за капиталовото участие на Христо, Никола и Иван Т. Пулиеви, както и техният агент Стефан Василев в търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“, разполагаме за периода до Кримската война. Множеството запазени търговски тефтери във фонда на фамилията Пулиеви и тези на братя Георгиеви предоставят възможност за реконструиране на капиталовложението на всеки един от съдружниците и някои от техните „външни агенти“ в периода от 1839 г. до 1852 г. Разполагаме с данни и за 1858 г., както и с някои податки за периода 1862 – 1865 г. В описа на имуществото на Никола Т. Пулиев, съставен на 1 февруари 1868 г.[145], както и в неговите тефтери, липсва информация за капиталовото му участие в канторите в Галац и в Букурещ от 1865 до 1868 г. Поради тази причина единствените източници за упоменатия период (1865 – 1868) остават тефтерите на Евлоги и Христо Георгиеви[146]. Друга трудност, върху която са обърнали внимание изследователите е, че от документите невинаги става ясно дали иде реч за турски или влашки грошове. Освен това, невинаги е ясно за какъв точно „капитал“ и за какъв вид монети става въпрос, за реалното им покритие и пр.[147]

Може би е уместно предприемаческите дела на братя Пулиеви след 1839 г. да се разглеждат в сравнителен план. Онова, което знаем за търговци като х. Христо Рачков, фамилията Хаджитошеви, братя Робеви, братя Тъпчилещови, Станчо и синът му Христо Арнаудов, еврейската фамилия Арие и пр., е достатъчно, за да се изследват набелязаните проблеми в съпоставителен план[148].

---

141 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 31.

142 **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…, 59–60.

143 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 55.

144 **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 44.

145 НА – БАН, ф. 34к, оп. 1, а.е. 209. Вж. също **Коен**, Д. Банкерската дейност на къщата…, с. 71.

146 **Коен**, Д. Банкерската дейност на къщата…, с. 71.

147 **Давидова**, Е. „Земане – даване без мюхлюзлук“…, с. 36.

148 Обилен материал за сравнение може да бъде намерен у: **Цончев**, П. Из стопанското минало на Габрово…; **Митев**, П. За ползата от сдружаването…; **Янева**, С. Стопански практики и стратегии през Възраждането… За мобилността на търговците през епохата изобщо вж.: **Davidova**, E. Balkan Transitions to Modernity…, 21–22, 43, 45, 131–132; **Ръждавичка**, Е. Панаирите в Османската империя през XIX в. Дисертация. Институт по балканистика. София, 2007, ръкопис, с. 266, табл. 17 (където са предоставени данни, касаещи фамилията Хаджитошеви за периода 1812 – 1851 г.); **Паскалева**, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. – ИИИ, 1962, т. 11,

В продължение на близо тридесет години братя Христо, Никола и Иван Тодорови Пулиеви „въртели“ търговия със своите сродници Евлоги и Христо Георгиеви. Тази широкомащабна и дългогодишна предприемаческа дейност отдавна е привлякла вниманието на учените, които в своите трудове по един или друг начин са се „докосвали“ до направеното от Пулиеви и техните „външни агенти“. Богатата изворова база, с която разполагаме, позволява с още по-голяма прецизност набелязаните по-горе проблеми да бъдат коментирани.

2.3. Търговските дела на братя Никола и Тодор Христови Пулиеви и на Христо Николов Пулиев в периода 50-те – 70-те години на XIX в.

По отношение търговските дела на Никола и Тодор Хр. Пулиеви и Христо Н. Пулиев може да се каже, че тяхната дейност е разгледана в публикациите на проф. Виржиния Паскалева[149]. Авторката изтъква една важна и характерна особеност на руско-българските търговски връзки в периода от 1856 до 1878 г. – това, че износът многократно превишава вноса[150]. Споменават се и артикулите – предмет на търговия[151]. Във връзка с разрастване дейността на търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“ в Южна Русия (60-те – 70-те години на XIX в.), сред българските търговци в Одеса се посочват братя Никола, Теодосий и Димитър Хр. Пулиеви[152]. За първите двама със сигурност се знае, че са работели за братя Георгиеви, докато Димитър не се среща често в наличната документация. Починал е през 1866 г. Авторката е категорична, че „тези български търговски фирми са в тесен контакт най-вече поради съществуващите между тях роднински връзки, както и поради дългогодишни и традиционни търговски отношения с крупната търговска и банкерска къща на братя Христо и Евлоги Георгиеви в Букурещ (Галац)“[153]. Изтъква се ролята на Евлоги Георгиев и неговия прокурист Гаврил Г. Аврамов, които често посещавали Одеса, за да уговарят сделки със своите съдружници. Авторката стига до обоснованото заключение, че „обикновено най-крупните фирми кредитират с

с. 67, 73; **Ешкенази**, Е. За хрониката на семейство Арие от Самоков. – ИИИ, 1963, т. 12, 193–211; Семеен архив на Хаджитошеви. Т. 1 (1751 – 1827). Състав. К. **Възвъзова** – **Каратеодорова** и др. София: Изд. на БАН, 1984; Семеен архив на Хаджитошеви. Т. 2 (1827 – 1878). Състав. В. **Тарашоева** и др. Враца: БГ Принт, 2002; **Razhdavichka-Kiessling**, E. People of Wealth and Influence: the Case of the Khadzhitoshev Family (1770s – 1870s). – In: Wealth in the Ottoman and post Ottoman Balkans. A Socio-Economic History. Ed. by E. **Davidova**. London / New York: I. B. Taurus, 2016, 30–49, 257–263.

149 **Паскалева**, В. Руско-българските търговски връзки…, 392–412; **Косев**, Д., В. **Дикулеску**, В. **Паскалева**. За положението и стопанската дейност…, 343–344, където се посочват някои артикули – предмет на внос от Русия (бакър, желязо, хайвер, ориз, сапун, анасон, тютюн, восък, свещи, лой). Цитират се имената на някои от търговците, базирани в Одеса (сред които срещаме Петър Ганович и Тодор Пулиев, които работели за сметка на Евлоги Георгиев). Те „били в постоянна връзка с българските търговци на едро във Влашко и Молдова, познавали особеностите на местния пазар и ги снабдявали с необходимите им стоки“.

150 **Паскалева**, В. Руско-българските търговски връзки…, с. 410.

151 Пак там, 404–409. Вж. също тук бел. 149.

152 Пак там, с. 402.

153 Пак там, 402–403.

капитали по-младите си съдружници, какъвто е случаят с […] Е. Георгиев – братя Пулиеви“[154].

В. Паскалева е направила много за изясняването на руско-българските търговски връзки през 50-те – 70-те години на XIX в. въз основа на руски и български източници. Засегната е ролята на българските предприемачи в руско-българската търговия[155]. На тази основа могат да се изследват в детайли „бизнес“ делата на братя Никола и Тодор Христови Пулиеви и Христо Николов Пулиев[156].

Интерес за изследователя представлява пребиваването на Никола Пулиев в Марсилия през лятото на 1863 г. Целта на пътуването му била да установи по-тесен контакт с френските стопански среди (търговската къща на Лафон и Лабатю) като представител на търговската къща „Пулиеви – Георгиеви“[157]. Въпреки че в историографията (В. Паскалева, Хр. Глушков) този момент е отбелязан, не е направен опит да се установи за кой точно представител на Пулиевата фамилия става дума – дали за Никола Тодоров или за Никола Христов Пулиев[158]. С голяма доза увереност може да се твърди, че става дума за сина на Христо Т. Пулиев[159]. Писмата, писани от Никола Хр. Пулиев, предоставят сведения за конкретната му търговска активност, но и интересни податки за досега му с модерността[160] във Франция. Неговото пътуване, а и тези на Евлоги Георгиев и на Христо Д. Караминков през същата 1863 г. могат да бъдат мислени през призмата на модерността[161], защото нагледно показват готовността на възрожденските предприемачи да възприемат новостите в сферата на стопанския и културния живот[162].

Сведенията от чисто стопанско естество, съхранени в кореспонденцията на Пулиеви, позволяват да се вникне в начина, по който видните карловци търгували. А също и да се представят основните постулати в „търговския етичен кодекс“,

---

154 Пак там, с. 403.

155 Пак там, 400–412.

156 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 46, където се заключава „Полезно би било да се проследи развоят на търговската къща Пулеви & Георгиеви и през 70-те години на миналия век […]“.

157 **Косев**, Д., В. **Дикулеску**, В. **Паскалева**. За положението и стопанската дейност…, с. 340; **Паскалева**, В. За стопанската дейност на фирмата…, с. 10; **Паскалева**, В. Архивен фонд „Евлоги и Христо Георгиеви“…, с. 66; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 40.

158 Вж. литературата, цитирана в предходната бележка.

159 **Найденов**, И. Предприемаческата дейност на братя Пулиеви…, 51–52, особ. 216–218, бел. 1182.

160 Понятието „модерност“ е изключително комплицирано. Твърди се, че „модернизация“ и „модерност“ са синоними, като модерността представлява продукта / резултата от самия процес на модернизацията. Модернизацията се явява процес на количествена и качествена обществена промяна, на преход от традиционно към индустриално общество, на еволюцията и прогреса на знанието, на секуларизацията във всички сфери на културния живот и обществените взаимоотношения, на рационализма и развитието на науките, на масовата грамотност, на техническия прогрес и индустриализацията, на развитието на комуникациите, на търговските контакти и урбанизацията, на напредъка на социалните взаимоотношения, на икономическите, политическите и културните институции. Вж. **Данова**, Н. По трудния път на модернизацията: бележки върху цензурата на Балканите през XVIII – XIX век – Историческо бъдеще, 2010, № 1–2, с. 81; **Русев**, И. Търговската модерност…, 17–18.

161 Вж. предходната бележка.

162 По така набелязаните проблеми вж.: **Жечев**, Н. „Девят дни стават от как обикалям Лондра …“ Двама български търговци из Европа в 1863 г. – В: Studia Balcanica 23. Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. Т. 2. Състав. В. **Тодоров**. София: АИ „Марин Дринов“, 2001, 508–511; **Данова**, Н. Идеите на Просвещението и модернизацията на манталитетите. – В: Модерността вчера и днес. Състав. Р. **Заимова** и Н. **Аретов**. София: Кралица Маб, 2003, с. 20.

характерен за въпросните (а и за много други от епохата на Възраждането) предприемачи. Писмата са особено интересни и важни, защото разкриват взаимоотношенията между родните, особеностите на нравите им, някои морални и етични норми, които са спазвали. В този смисъл писмата ни позволяват да „надникнем“ в техния свят, да се „докоснем“ до чувствата и мислите им.

Друг интересен аспект е този, посветен на отношенията между Пулиеви и Георгиеви. В някои моменти те са твърде напрегнати и се стига до конфликтни ситуации. Тази проблематика също не е непозната. Първият автор, който се спира върху нея, е Христо Гандев. Той отчита новата стопанска конюнктура към средата на XIX в., когато на пазарите във Влашко и Молдова се появили в изобилие текстилни, колониални и земеделски произведения, внасяни от Западна Европа[163]. В тази ситуация братя Георгиеви вече не можели да пласират толкова успешно стоките, идващи от българските земи. В новата ситуация Никола Т. Пулиев и Стефан Василев не се ориентирали така добре, тефтерите им не са така прегледни, порядко пишели писма, не следели внимателно текущите цени и често пъти фактурите им били грешни[164]. Авторът отдава невъзможността на Пулиеви да се адаптират към новите условия на това, че те са хора с „друг манталитет и друго обществено положение в България. Те са чорбаджии, хора тежки, възпитани в турския дух на достойнство […] водят една чорбаджийска социална политика на престиж, влияние и стопанско подпомагане всред населението“[165].

Споменатите по-горе изследователи (Д. Коен, Хр. Глушков, Н. Жечев, И. Русев) разглеждат дейността на Пулиеви в този времеви отрязък именно през тази призма[166]. Налага се усещането, че Георгиеви са „модерни“ търговци, докато техните роднини остават в плен на традицията. Давид Коен например изтъква „липсата на усърдие в работата“ на Пулиеви, тяхната „леност“, „нехайство“ и „ориенталска небрежност“[167].

В своето проучване за търговската модерност Иван Русев също илюстрира конфликта между старото / „традиционното“ и новото / „модерното“ чрез отношенията между Пулиеви и Георгиеви. Според този автор „равновесието в отношенията“ между тях „е налице, докато Пулиеви „диктуват“ правилата на търговията. След като се установяват във Влашко, Георгиеви придобиват нов опит и променят своите виждания за търговската дейност, което се отразява и върху общуването им с останалите (физически и ценностно) в Карлово Пулиеви“[168]. Интересно е да се посочи, че някои различия и конфликтни ситуации избуяват още в периода преди Кримската война, но след нея сблъсъкът между традицията и модерността се засилва поради новите икономически условия, в които съдружниците са принудени да работят[169]. Д. Коен обръща внимание на упреците на Христо Георгиев към

163 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, 43–44.
164 Пак там, 44–45.
165 Пак там, с. 45.
166 **Cohen**, D. Des relations commerciales…, p. 81, 98; **Глушков**, Х. Евлоги и Христо Георгиеви…, с. 30, 32–35; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, 33–44; **Русев**, И. Търговската модерност…, 513–516.
167 **Cohen**, D. Des relations commerciales…, p. 81.
168 **Русев**, И. Търговската модерност…, с. 514.
169 Пак там, 514–516.

братя Пулиеви през 40-те години на XIX в. за това, че не са прецизни, не закупуват необходимите стоки навреме, забавят изпращането на артикулите към Букурещ и пр.[170] Така набелязаните проблеми се нуждаят от по-задълбочено проучване с оглед изясняването на въпроса за менталността, демонстрирана от Пулиеви и от други търговци.

Представената историографска парадигма е коректна, но братя Пулиеви също били повлияни от процесите на модернизация в търговската сфера, разбира се, не в степен като Евлоги и Христо Георгиеви. Братя Христо, Никола и Иван Тодорови Пулиеви познават и прилагат в своята дейност търговското дружество, двойното счетоводство (т.нар. диплография), търговската кореспонденция, различни видове търговски тефтери, търговския договор и пр. елементи, които се изтъкват от изследователите като белег на модерната търговска дейност[171].

Прави впечатление, че темата за модерността, в частност – търговската модерност, се радва на значителен интерес в последните години. Не така стои въпросът за традицията, която като практика, манталитет и поведение в търговската сфера не е достатъчно изследвана[172]. Дейността на Пулиеви и много други предприемачи би могла да се проучи успешно, без да бъде подценявана, именно през тази призма.

Българските предприемачи не остават безучастни по отношение на обществено-културните и благотворителните институции в родните селища или в градовете, където пребивавали по „бизнес“ дела Посредством своите търговски мрежи разпространявали книги, вестници и списания. С други думи казано, благодарение на своята мобилност, възприемчивост, финансови възможности и влияние, те се оказали проводници на „новото“, доколкото възможностите и обстановката им позволявали[173]. *Случаят Пулиеви* би следвало да се мисли именно от тази гледна точка.

---

170 **Cohen**, D. Des relations commerciales…, 81–82.

171 Вж. напр.: **Митев**, П. Държавна регламентация на градското стопанство в българските земи през XVIII век. – В: Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. Научен ред. П. **Митев**. Пор. Исторически студии № 1. София: Кооперация ИФ – 94/УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 75; **Плетньов**, В., И. **Русев**. История на Варна. Т. 2. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878 г.). Варна: Славена, 2012, 434–450; **Русев**, И. Търговската модерност…

172 Вж. **Генчев**, Н. Социално-психологически типове в българската история. Очерци. София: Септември, 1987, 100–125. Елементите на старото / традиционното според този автор са следните: силно ограничени амбиции; ограничени стопански предприятия, най-вече в посредническата сфера; практикуването на лихварска дейност; консерватизъм; по-тесен предприемачески светоглед; влагането на спечелените финансови средства в поземлени притежания, покрита собственост, за откупуването на приходоизточници, за лихварски капитал. Изтъкват се също следните качества: неподвижност, страхливост, непохватност, изнудвачество, патриархален и спестовен дух, скъперничество. Някои от особеностите на традицията / консерватизма представителите на българската буржоазия показвали на полето на обществения живот. Те се задоволявали с това да овладеят общините и настоятелствата, да поддържат училищното дело и църковното движение, да проявяват ограничени меценатски жестове, съответстващи на възможностите им.

173 **Тачева**, Е. Цената на слово. Четири етюда за търговеца, книжната търговия и писателя търговец през Възраждането. – В: **Тачева**, Е. Възрожденски семинари: статии и студии по литература на Българското възраждане. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2011, 15–42; **Янева**, С. Българи – откупвачи на данъци…, 286–307; **Davidova**, E. Balkan Transitions to Modernity and Nation-States…; **Русев**, И. Търговската модерност…; **Атанасова**, С. Търновските търговски дружества през Възраждането. Велико Търново: Фабер, 2014, 383–403.

Пулиеви са конкретен пример за възрожденски дейци, повлияни от процесите на модернизация, но не направили решителна стъпка да скъсат с традицията. От запазените писма проличава, че братя Пулиеви, намиращи се между старото и новото, след Кримската война не успели да се превърнат в конкурентноспособни и модерни търговци, и останали в плен на традицията. Преплитането, симбиозата между традиционното мислене и търговска активност на Пулиеви с модерното, модерните търговски прийоми, превръщат изследваната проблематика в изключително интересен за научно дирене проблем.

3. Обществените и културните ангажименти на Пулиеви

Интересен е въпросът за имущественото състояние на Христо и Никола Т. Пулиеви. В Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и в Научния архив на Българската академия на науките се съхраняват документи, които биха могли да дадат представа за какво карловци са харчели спечелените с много труд грошове. Прави впечатление, че в българската историография този въпрос е обект на проучване в последните години[174]. Ще бъде интересно да се сравнят архивните данни, касаещи Пулиеви, с наблюденията на други изследователи върху материалното състояние на предприемачи като х. Христо Рачков, х. Минчо х. Цачев, х. Николи Димов Минчооглу, Чалъкови, Хаджитошеви, братя Караминкови и др.

В научната книжнина се изтъква, че Пулиеви „раздават едри и дребни заеми на търговци, учители, занаятчии, на градски и селски общини за строежи на църкви и училища, т.е. водят една чорбаджийска социална политика на престиж, влияние и стопанско подпомагане всред населението“[175]. Посочената оценка има своите основания, но обществените ангажименти на Пулиеви би следвало да се разглеждат също така през призмата на традиционното и модерното в мисленето на българската буржоазия през Възраждането. Освен това, Антоанета Кирилова счита, че съществуващото в научната книжнина твърдение, че братя Христо и Никола Т. Пулиеви (а и останалите представители на фамилията) приживе са щедри дарители, се нуждае от убедително документално потвърждение[176].

Може да се каже, че обществено-културната дейност на Пулиеви е била поскоро споменавана, отколкото детайлно проучвана. Автори като В. Йорданов[177],

174 Вж. напр. **Янева**, С. Българи – откупвачи…, 256–286; **Davidova**, E. Balkan Transitions to Modernity and Nation-States…, 36–40.

175 **Гандев**, Х. Една търговска къща…, с. 45.

176 **Кирилова**, А. Българското просветно дело през Възраждането. Найден Геров и дарения за просвета през XIX век. – Минало, 2015, № 1, с. 47.

177 **Йорданов**, В. Тодор Хр. Пулиев…, 188–189, 195–196.

М. Стоянов[178], П. Чолов[179] и Н. Жечев[180], Н. Капралова[181] пишат за различни инициативи на отделни представители на фамилията Пулиеви. Така например споменава се, че Христо Тодор Пулиев е подпомагал просветното дело в Карлово с финансови средства и е участвал в църковната борба. Съпругата му Елисавета Пулиева оглавила български комитет в Букурещ, който след потушаването на Априлското въстание през 1876 г. събирал помощи за пострадалите. Никола Тодоров Пулиев също се е изявявал като общественик и патриот. Съпругата му – Ана Пиронкова-Пулиева (1815 – неизв.), подобно на етърва си Елисавета Пулиева (незв. – 14 март 1900) – третата жена на Христо Т. Пулиев, взела дейно участие за основаването на женското дружество в Карлово през 1869 г. и до 1873 г. била негова председателка[182]. Елисавета Пулиева изпратила като дарение от Букурещ на женското дружество „Възпитание“ в Карлово 2600 гроша за подпомагане на дейността му[183]. Иван Тодоров Пулиев е живял в Браила през 1857 г., откъдето направил дарение за карловското училище. В наши дни А. Кирилова[184] е изследователят, който обръща повече внимание върху една или друга страна от обществената дейност на различните представители на голямата Пулиева фамилия. Изтъква се ролята на Никола Т. Пулиев при събирането на финансови средства за построяване на църквата „Успение на св. Богородица“ в Карлово[185]. Никола и Тодор Христови Пулиеви продължават традицията да участват в различни културни инициативи. Тази им дейност е била засягана най-вече в публикациите на Н. Жечев[186], но наличната документация предоставя още интересни сведения.

Прегледът на старопечатните издания подсказва, че редица представители от Пулиевия род се явяват активни спомоществователи от 30-те до 70-те години на XIX в. В някои тематични изследвания е обърнато внимание на този въпрос, но лаконично и синтезирано, предвид другите и по-общи цели на авторите[187]. Спомо-

---

178 **Стоянов**, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 – 1878. Т. I. Под. ред. на А. **Бурмов**. София: Наука и изкуство, 1957, с. 55, 433–434, 439–440; **Стоянов**, М. Стари гръцки книги в България. София: НБКМ „Кирил и Методий“, 1978, с. 155–156, № 1318, с. 158–159, № 1330, с. 241–243, № 1997.

179 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 43, 56, 62.

180 **Жечев**, Н. Българите в Галац…, с. 30, бел. 78; **Жечев**, Н. Към историята на българската емигрантска…, 155–164.

181 **Капралова**, Н. Спомоществователството и нормата през Възраждането. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. Състав. Н. **Данова** и др. София: Гутенберг, 2007, с. 317, 331.

182 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 62. Вж. подробно **Кирилова**, А. Щрихи от създаването…

183 **Чолов**, П. Родът на Христо Ботев…, с. 62.

184 **Кирилова**, А. Даренията на протосингел Кирил Нектариев за културно-просветното и духовното издигане на българите през Възраждането. – ИП, 2010, № 3–4, с. 65, 73, 74–75; **Кирилова**, А. Щрихи от създаването и началната дейност на женското дружество „Възпитание“ в Карлово. – В: Просвета и промяна. Сборник в чест на чл.-кор. ст.н. с. I ст. д. ист. н. Румяна Радкова и по случай 150-годишнината на Болградската гимназия. Отг. ред. И. **Тодев**. София: Институт за исторически изследвания БАН, 2010, 231–249; **Кирилова**, А. Българското просветно дело…

185 **Манолова-Николова**, Н. Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-те – 40-те години на XIX век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 82, 84–85, 88–89, 214.

186 **Жечев**, Н. Букурещ – културно средище на българите…, с. 153, 247.

187 **Радев**, Т. Обществените слоеве у спомоществователите на някои от най-ранните български старопечатни книги. – Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“, 1955 – 1956, т. 5, 140–159, с. 141; **Жечев**, Н. Българите в Галац…, с. 30, бел. 78; **Жечев**, Н. Към историята на българската

ществователната активност на Пулиеви също може да се мисли като вид дарителство и заслужава особено внимание.

Прави впечатление ролята на братя Пулиеви във връзка с разпространението в Карлово на вестници като „Съветник“ и „Български орел“, както и на списанията „Български книжици“ и „Мирозрение“[188], който въпрос се нуждае от по-детайлно проучване. От тази гледна точка констатацията на Евгения Давидова за това, че „търговците играели важна роля в разпространението на вестници сред търговците и другите социални слоеве“[189] е напълно уместна за Пулиеви.

* * *

Въз основа на всичко казано дотук, може да се заключи, че въпросите, свързани с произхода, роднинските връзки, стопанската и обществено-културна дейност на отделни представители на фамилията Пулиеви, са проучвани от поколения български изследователи. Някои учени по-подробно, а други по-общо са обръщали внимание върху коментираните проблеми. Прави впечатление, че в някои трудове направеното от Пулиеви е подценено, защото те са „мислени“ от гледна точка на братя Евлоги и Христо Георгиеви. В други проблематиката е разгледана накратко, предвид конкретните цели, които даденият историк си е поставил. Въпреки това, наблюденията на споменатите и коментирани по-горе автори заслужават внимание, още повече че до наши дни са открити и окомплектовани нови корпуси от документи, които позволяват постигнатото да се прецизира и надгради. Може би това е правилната насока за осъществяване на задълбочени изследвания на предприемачеството през Възраждането. Тези дирения биха могли да не помогнат да изградим една детайлна и реалистична картина за живота на представителите на българската буржоазия през XVIII и XIX в. Примерът на Пулиеви и други търговски фамилии трябва да бъде изследван, защото може да послужи като образец за разгръщане на успешни стопански и обществени начинания в наши дни.

емигрантска…; **Капралова**, Н. Спомоществователството и нормата през Възраждането…, с. 317, 331; **Капралова**, Н. Спомоществователите на Любен Каравелов. – В: Българското възраждане. Идеи – личности – събития. Годишник на общобългарския комитет и фондация „Васил Левски“, 2005, т. 7, 65–69; **Тодорова**, П. Дарителската традиция в Карлово през Възраждането. – В: Делото на братя Евлогий и Христо Георгиеви. Научни доклади и съобщения от юбилейната сесия в памет на братята дарители – Карлово, май 1992 година. Карлово: Витал, 1996, с. 69; **Радева**, Ц. Още за възрожденските спомоществователи. – Минало, 2001, № 2, с. 41.

188 **Стоянов**, М. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар…, 439–440.

189 **Davidova**, E. Balkan Transitions…, p. 147.

The Puliev Family from Karlovo in Bulgarian Historiography: Between the Syndrome of Historiographical Scarcity and Underestimation

Ivaylo Naydenov

Traders` and merchants` families from the Bulgarian Revival have constantly attracted the attention of historians, hence the topic hasumulated a considerable amount of literature, as different aspects of the entrepreneurs‘ activities were a subject of various analysis. The aim of the present paper is to present a comprehensive historiographical analysis of the existing theory about the origin, economic activity and socio-cultural involvement of the Puliev family members from Karlovo during this period. The study`s tasks are twofold: firstly, it willdiscuss some of the issues around the origin of the Puliev household and secondly, it will scrutinize the overall economic activity and the socio-cultural involvement of the Puliev family members as presented in the present historiography.

НЕПУБЛИКУВАНИ СПОМЕНИ ЗА МИХАИЛ ЧАЙКОВСКИ – САДЪК ПАША

Александър Златанов

В Ръкописния отдел (Zbiory Sekcji Rękopisów) на Ягелонската библиотека в гр. Краков под сигнатура № 5910 се съхраняват непубликувани спомени за Михаил Чайковски (1804 – 1886), известен още и като Садък паша, писани от адютанта му Казимиеж Буржински (1846 – 1921) (вж. Приложение 1)[1]. Ръкописът не е публикуван до този момент, като е използван частично единствено от полската писателка и есеистка Ядвига Худжиковска (1915 – 1995) за нейната биографична книга, посветена на Чайковски[2].

Разглежданият ръкопис е част от колекцията на известния полски историк, архивист и колекционер Еустахи Ивановски (1813 – 1903), известен и под псевдонимите „Хелениуш“, „Хелениус“, „Еу... Хелениуш“. Ивановски развива мащабна издирвателска, писателска и издателска дейност през целия XIX в. Той публикува огромен брой исторически извори, биографии, спомени, документи и съчинения, свързани с полската история от XIX в.[3] В края на 70-те и началото на 80-те години на XIX в. Ивановски дори води кратка кореспонденция с Михаил Чайковски, който тогава се намира в имението си в Борки[4]. Не е известно как точно спомените за Садък паша попадат у Еустахи Ивановски, но предвид общоизвестния тогава факт, че Ивановски от десетилетия събира документи и особено спомени и биографични данни за известни полски дейци, е твърде вероятно Буржински лично да му е предал или изпратил ръкописа си. Няколко години преди да почине,

1 Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ), Rkps. 5910.

2 **Chudzikowska**, J. Dziwne życie Sadyka Paszy: O Michale Czajkowskim. Warszawa: Wyd. PIW, 1971.

3 Някои от по-важните са: **Iwanowski**, E. Kilka rysów i pamiątek. Poznań: Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, 1860; **Iwanowski**, E. Listy z kraju i z zagranicy z r. 1863 i 1864. Kraków: Nakładem Autora, 1867; **Iwanowski**, E. Rozmowy o Polskiej Koronie. T. I – II. Kraków: Druk. Czasu, 1873; **Iwanowski**, E. Pielgrzymka do Ziemi Świętej odbyta w roku 1863. Roku 1875 opisana z przydaniem różnych o Ziemi Świętej szczegółów, i o Synaj. Kraków: Księgarni Katolickiej, dr. Władysława Miłkowskiego, 1876; **Iwanowski**, E. Wspomnienia lat minionych. T. I – II. Kraków: Księgarni Katolickiej, dr. Władysława Miłkowskiego, 1876; **Iwanowski**, E. Pamiątki polskie z różnych czasów. T. I – II. Kraków: Nakładem Autora, 1882; **Iwanowski**, E. Wizerunek Rzeczypospolitej Polskiej. T. I – II. Kraków: Nakładem Autora, 1890 – 1891; **Iwanowski**, E. Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przywiezione. T. I – II. Kraków: Nakładem Autora, 1901.

4 BJ, Rkps. 5931, t. I, s. 115–119, 120–121.

през 1897 – 1898 г., Ивановски дарява огромния си архив на Ягелонската библиотека[5]. В него се намират и спомените на Буржински[6]. На корицата на архивна единица № 5910 се забелязва допълнително вписване с дребен шрифт с указание кога, как и под какъв номер е постъпила в архива на Ягелонската библиотека: „1898. a. 475 / dar[ował]. Iwanowski“[7].

Ръкописът на Казимиеж Буржински е в отлично състояние. Спомените са изписани върху голямоформатни листове два пъти, непосредствено един след друг, с два различни почерка. Първият текст обема 10 плътно изписани от край до край страници (вж. Приложение 2), като почеркът е четивен, докато вторият се простира на 19 непълно изписани страници със значително по-нечетлив и едър почерк. Внимателното сравнение между двата текста показа, че те са абсолютно еднакви. Все пак няколкото пропуснати вметнати думи и изрази, непроменящи общия смисъл, в по-четивния и внимателно изписан текст, водят до логичното предположение, че по-нечетивният и обемен текст е оригиналният. Вероятно по-късно е направен по-четливият препис. Трябва да се отбележи също, че освен спомените на К. Буржински, в архивната единица се съдържат и няколко исторически записки на самия Еустахи Ивановски по други теми[8].

За автора на спомените Казимиеж Буржински може да се открие оскъдна биографична информация дори в полските източници и архиви. Данните, набавени при работа в руските архиви, обаче дадоха възможност да се разкрият и запълнят някои важни детайли от биографията му. Казимиеж Буржински е роден през 1846 г. в старото селище Трошча, Волинска губерния, Житомирски уезд[9]. Селището е основано през 1585 г., в пределите на Жечпосполита, а днес е в границите на Украйна[10]. Казимиеж е потомък на два стари помешчишки рода както по линия на баща си Болеслав Буржински[11], така и по линия на майка си Еуфемия Пуласка[12]. През 1863 г., едва 17-годишен, той се включва в полското Януарско въстание[13],

5 BJ, Rkps. 4515, s. 1.

6 Повече за колекцията на Е. Ивановски в архива на Ягелонската библиотека вж. **Grucel**, A. Zbiory Eustachego Iwanowskiego – pamiętnikarza i publicysty historycznego w Bibliotece Jagiellońskiej. – Nowa Biblioteka, 2011, No 1 (8), 35–49.

7 BJ Rkps. 5910, корица: „Дарено от Ивановски през 1898 г.“.

8 Вж. **Wisłocki**, W. Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej Nr 4175 – 6000. Cz. 2. Kraków: Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki Jagiellońskiej, 1938, s. 520.

9 Государственный архив Российской Федерации (по-нататък ГАРФ), ф. 109. Третье отделение Собственной Его Императорского Величества канцелярии, оп. 46 – 1871 г., а.е. 68, ч. 7, т. 1, л. 5об.

10 **Chlebowski**, B. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XII. Warszawa: Druk. Wieku, 1892, 511–512.

11 **Boniecki**, A. Herbarz Polski. T. II. Cz. I. Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1900, 258–259.

12 **Rostworowski**, E. Polski słownik biograficzny. T. XXVI. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981, s. 366.

13 Януарското полско въстание (1863 – 1864) е неуспешно национално въстание срещу Руската империя. По-подробно вж.: **Kalembka**, S. Powstanie styczniowe 1863 – 1865: Wrzenie, bój, Europa, wizje. Warszawa: Bellona, 1990; **Kieniewicz**, S. Powstanie styczniowe. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972; **Borejsza**, J. Emigracja polska po Powstaniu styczniowym. Warszawa: PWN, 1966.

присъединявайки се към големия боен отряд на Едмунд Ружицки[14], като участва в две сражения[15].

След потушаването на въстанието срещу Руската империя през 1864 г., Буржински се озовава зад граница. Първоначално живее за кратко в Мюнхен, а после в Дрезден, Брюксел и Париж. Оттам Буржински заминава за Константинопол, където се оказва в тежко материално състояние и трудно преживява. Така, след негова молба до Високата порта, се стига до постъпването му в редиците на османската армия[16]. Първоначално е зачислен към 6-и гвардейски полк, където служи две години и е повишен в офицерски чин. Непосредствено след това, през 1866 г., е назначен за адютант на Садък паша, началник на казашката дивизия[17]. Буржински остава адютант на Садък паша около две години, в периода от 1866 до 1868 г. От средата на 1869 г. той е преназначен за адютант на валията на Ливан в Бейрут, където служи още две години – до средата на 1871 г., когато окончателно напуска османската армия и Османската империя[18].

В средата на 1871 г. Буржински подава официална молба до руските власти да бъде амнистиран, заради участието му в Януарското полско въстание и да му бъде разрешено да се върне в родината си, „като се оставя смирено изцяло в ръцете на руската държава“. Той започва постъпки в тази посока още от началото на 1871 г., когато се свързва с руския генерален консул в Бейрут българинът Константин Петкович[19] (1824 – 1898) и официално му излага своите бъдещи намерения[20]. Малко по-късно генералният консул К. Петкович в секретно донесение от 24 август 1871 г. до главния съветник на мисията Алексей Михайлович Кумани ходатайства пред руската дипломатическа мисия в Цариград прошението на Буржински да бъде прието[21]. Познавайки го лично, Петкович описва Буржински като „прекрасно образован, скромен и положителен човек“, който усърдно е изпълнявал задълженията си като адютант на валията[22]. Всъщност активната намеса и подкрепа на руския посланик в Цариград граф Николай Игнатиев (1832 – 1908) се оказват решаващи за положително решение по казуса „Буржински“ от страна на Руската империя и за завръщането му в „родината“ през 1872 г., която тогава не съществува на картата на Европа[23]. Ситуацията се повтаря и по казуса „Чайковски“, който също бива амнистиран и се завръща в „родината“ си през 1872 г. заедно с Буржински. През 1881 г., в качеството си на руски министър на вътрешните работи, граф Игнатиев

14 Едмунд Ружицки (1827 – 1893) е виден полски генерал, политически деец и революционер. Участник в Кримската (1853 – 1856) и в Кавказката (1817 – 1864) война, както и в Януарското полско въстание.

15 ГАРФ, ф. 102. Департамент полиции Министерства внутренних дел, оп. 127, а.е. 84, л. 2.

16 Пак там.

17 Пак там, л. 2об. По-подробно за казашката дивизия вж.: **Стойчев**, И. Казакъ алаятъ на Чайковски. София: Военно-книгоиздателски фонд, 1943; **Смоховска-Петрова**, В. Михаил Чайковски – Садък паша и Българското възраждане. София: Изд. на БАН, 1973.

18 Пак там.

19 Константин Петкович е български просветител, учен, публицист и дългогодишен руски дипломат.

20 ГАРФ, ф. 109, оп. 46 – 1871 г., а.е. 68, ч. 7, т. 1, л. 7–9.

21 Пак там, л. 5об.–6об.

22 Пак там, л. 6.

23 Пак там, оп. 46 – 1871 г., а.е. 68, ч. 7, т. 3, л. 481.

отново оказва решаваща подкрепа на Буржински по повод молбата на поляка да се завърне да живее в наследственото си имение във Волинска област[24].

През 1886 г. Казимиеж Буржински издава във Варшава романа „Тахир бей: Роман за спомените от лагерния живот“, който се състои от два тома[25]. Романът е посветен на негов боен другар от военните години на Изток[26] и е частично базиран на някои моменти от живота на Буржински. Тези моменти са предимно откъслечни, затова произведението не бива да се възприема или счита като негови мемоари[27]. Буржински умира през 1921 г. във Варшава и е погребан в подземието на катедралата „Св. Александър Невски“[28], която тогава се е намирала на централния „Саксонски площад“ (Plac Saski)[29].

Главният герой от спомените на Буржински, Михаил Чайковски, се ражда в началото на XIX в.[30] Произходът на Чайка и семейната среда, в която израства, са една от сериозните предпоставки за неговото бъдещо формиране като личност и политически деец. Той е потомък на дворянски семейства със стари корени и по двете си страни[31]. Значителна част от предците му, освен шляхтичи, са били и военни. Като млад шляхтич Чайковски се включва през 1830 г. в избухналото полско Ноемврийско въстание. След потушаването на въстанието се озовава във Франция заедно с голяма част от т.нар. „Велика емиграция“. Няколко години развива активна литературна дейност. В Париж се сближава с водача на полското правителство в изгнание княз Адам Чарторийски (1770 – 1861) и се включва активно в политическата дейност на „Отел Ламбер“.

От 1840 г. Чайка започва своята активна политическа дейност. През 1841 г. „Отел Ламбер“ създава т.нар. „Източната агенция“, която работи по едно от главните направления на полското правителство в изгнание – славяните в европейската част на Османската империя. Следващите 10 години Чайковски оглавява тази агенция и ще развива мащабна политическа дейност за фактически неофициален представител в Османската империя и оказва значителна подкрепа за българското църковно движение и българския въпрос. След конфликт с „Отел Ламбер“ и постепенна смяна на политическите възгледи Чайковски приема исляма през 1850 г.[32] с името Мехмед Садък паша (Мехмед Верният).

След приемането на исляма Чайковски прави първите си опити за създаване на казашки формирования, но те претърпяват неуспех. Избухването на Кримската

---

24 Пак там, л. 482–483.

25 **Burzyński**, K. Tahir Bej: Powieść ze wspomnień życia obozowego. T. I – II. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1866.

26 Ibid, c. 1.

27 Literatura Polska, Kazimierz Burzyński**.** Tahir Bej. Powieść ze wspomnień życia obozowego. 2 tomy. Warszawa, 1886. – Prawda, VI, 1886, № 27, 320–321.

28 Катедралата е разрушена в средата на 20-те години на XX в.

29 Днес площад „Пилсудски“.

30 Записки Михаила Чайковского (Мехмед-Садык-паша). – Русская старина, 1895, № 11, 155–156.

31 **Boniecki**, A. Herbarz Polski. *Część I*: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T. III. Warszawa, 1900, s. 258.

32 **Badem**, C. Sadyk Pasha in the Light of the Ottoman Archives. – In: The Crimean War 1853 – 1856: Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals. Ed. J. **Borejsza**. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2011, p. 95.

война през 1853 г. променя нещата[33]. Веднага след обявяването на войната в началото на октомври Мехмед Садък внася меморандум до Високата порта, в който предлага създаването на редовни военни части, съставени от казашкото население в Северна Добруджа и славянските поданици на султана. Султанът одобрява меморандума и през 1853 г. издава ираде, с което го назначава за мирмиран паша и официално му се възлага задачата по организирането и командването на казашките формирования. Рекрутирането на доброволци започва едновременно в Одрин и Цариград. Така през януари 1854 г. в Одрин се събират всички шест новосформирани ескадрона, които вземат активно участие в Кримската война.

В началото на 1857 г. Портата заповядва да се формира и драгунски полк с полско командване; същият трябва да се обедини с казак алая, за да се създаде корпус, който ще придобие охранителен статут по гръцката и другите граници. През следващите години бригадата на Садък паша изпълнява различни дейности – охрана по границите и преследване на разбойнически шайки в Епир, Тесалия, Тракия, Добруджа и дори Ливан.

Службата на Садък паша като командир на казаците приключва в края на 1870 г., след като подава оставка. По това време стават политически промени в Османската империя и Портата взема решение славянският полк да се потурчи и да стане като останалите османски военни части. Малко след напускането на командира, всички полски офицери също напускат. Непосредствено след това Чайковски подава молба да бъде амнистиран от руския цар, за да може да се завърне в родните си земи през 1872 г.

* * *

Спомените на Казимиеж Буржински за Михаил Чайковски не разкриват толкова много нови фактологични данни за живота и делото на полския атаман и ренегат. Според мен те са по-ценни с това, че в тях авторът осветлява част от политическите реалности и движения, разгръщащи се по това време в Османската империя, които от своя страна имат пряка връзка с политическата и военната дейност на Михаил Чайковски. В някои части спомените на Буржински са твърде лаконични или дори прескачат важни събития, по които очевидно авторът не може да пише свободно. Това от своя страна може също да даде ценна информация на читателите.

Оригиналният правопис на Буржински е спазен изцяло в полския текст. Българският превод е максимално близо до полския оригинал. Имената на градове, личности и пр. са транскрибирани според общоприетите на български език правила. Номерацията в квадратни скоби, в полския и в българския текст, отбелязва края на всеки пореден лист от ръкописа.

33 **Смоховска-Петрова**, В. Михаил Чайковски – Садък паша…, с. 118.

Полски оригинал на спомените на Казимиеж Буржински за Михаил Чайковски – Садък паша

Източник: BJ, Rkps. 5910

Wspomnienia o Jenerale Czajkowskim Sadyku Paszy
przez Kazimierza Burzyńskiego
(1892 r. 25 stycznia)

Wspomnienie posmiertne o Jenerale Michale Cajkowskim Sadyku Paszy

Anormalny bieg życia politycznego przyczynia się do wytworzenia w danem społeczenstwie zupełnie anormalnych jednostek. Jedną z takich i to najbardziej ciekawych jest bez wątpienia Jenerał Michał Czajkowski, skracający sobie przed kilka laty samobójczą ręką niedługie dnie żywota jakie starzec i znekany mógł mieć jezcze przed sobą.

Kilka pobieżnych szczegółów z życia może mniej więcej rzucić trochę swiatła na osobistość J. Czajkowskiego; szczegóły to muszą byc pobieżne, swiatło niepewniej niezupełne.

W życiu bowiem Sadyka Paszy jest dużo faktów, o których mówić niepodobna. Fakta te rozpadają się na dwie kategorije: polityczne i domowe. Politycznych dotknąć trudno, bo trudno nie wyjawiając stron dobrych same złe tylko wystawiać. Domowe zaś ze względu na dobrą sławę ludzi dotąd żyjących, także niemożebne do szczerego opisania. Te atoli smutnej nader natury, wiele przyczyniły się w sposób ujemny ku wytworzeniu ogólnej sytuacji z lat ostatnich.

Sadyk Pasza Michał Czajkowski urodził się na Wołyniu gdzie do 1831 posiadał majątek Halczyniec. Z rokiem 1831 opuscił kraj i udał się pierwotnie do Francii gdzie na polu literackiem pierwsze stawiał kroki, pisując do francuzkich dzienników.

Wysłany następnie przez księcia Adama Czartoryskiego do Rzymu, przebywał tam i w Niemczech południowych, zkąd udał sie do Turcii, i tam najszersza otworzyła mu się kariera. Zawiązał on bowiem stosunek scisły i regularny z rządem tureckim i wszystkimi słowianami panstwa tureckiego, z Rumunami i ze Starowierem. Doszedłszy w silnych wpływów i pozycji – podniosł sprawe narodowego koscioła bulgarskiego biorąc w opiekę księży Neofita i Hilariona, zaprowadził stosunek z Czerkiesami, z Szamilem i ambassadorami różnych dworów. Potem nastąpiła robota ku założeniu polskiej kolonii na azijatyckim Bosforu brzegu, nazwana „Adamówką“ na pamiątkę Księcia Adama Czartoryskiego nastepnie zawiązał stosunki z Lazarystami i Franciszkanami w Bosnii (o czem w pamiętnikach powinne być ciekawe wzmianki), oraz urządził agenciją polską na wielką skalę. W 1854 r. Czajkowski był używany przez W. Portę jako pośrednik do Ks. Adama Czartoryskiego dla sprowadzenia Jenerałów do armii – w ślad zadem, dostał polecenie formowania kozaków, na mocy praw i przywilejów dawnego Zaporoża. Szybko stanął pułk pierwszy – broń darował Cesarz Napoleon III. *[1]*

Czajkowski ze swej strony sprzedał darowane mu piękne dobra pod Konstantynopolem przez Sułtana Abduł Medżidą i wszystkie pieniądze oddał na przyspieszenie organizacji pułków. Z tym pułkiem i ze zbieranym z kozaków Nekrasowców, Starowierów

Rozkołu i starych Zaporożców odbył kampaniją turecką pod Silistriją, a po Oltenickiej bitwie przeszedł do Rumunii, z której powrócił w skutek zabiegów, jak utrzymywał Awstrii. Tego faktu dotąd dokładnie oznacyć trudno.

Potem pułki jego konsistowały w Bulgarii, na Dobrudży, w Macedonii, Tesalii, na Kossowem polu i t.p. Takie były działania Jenerała Czajkowskiego do 1863 roku. Rok ten przysporzył mu zmartwień i kłopotów. Zawierucha jaką szalała w kraju – zabrała mu dużo officerów, co we względzie militarnym osłabiło wartosć wojskową, oraz dawało powód do przeróznych zawiklan. Czajkowski od początku był przeciwny ruchowi, a gospodarowanie wpływów nie w mysł działających jego – rozjątrzyło go silnie. Rozprząż militarna i nalegania ambassad, groziły zagładą całej organizacii, o byt której stał niepomiernie. To go popchnęło do ujęcia podwładnych w silne dyscyplinarne karby, wytwarzając w nich pewne rozgoryczenie. Organizacija jednak wojskowa ostała się.

W kraiju ucichło. Napływ emigracii, między którą znalazło się dużo przyzwoitej młodzierzy, wygłodzył sowicie luki, zapełniając poprzednie ubytki; od tegu czasu datuje formacija szkoły wojskowej, od tego beż czasu datuje również nieprzyjazna partija polaków cywilnych, która nieposuwając się do brudów i łotrowstw o jakie ich Czajkowski omawia, szyłamu przy okazji buty.

Wypadki szły po sobie. Upadek ruchu i w ogóle polskich sympatij w Europie, pewne rozczarowanie tych z polaków, którzy się bliżej przypatriywali sztuczkom i szalbierstwom na naszej odbywających się skórze – te jednem słowem, wyciąganie kasztanów z ognia polskimi palcami, oddziałało na tok mysli J. Czajkowskiego. Z drugiej strony, organizaciją wojskową której przewodził – opierał generałnie na zasadzie najemu (morcenaires) lecz na zasadzie politycznej, na niej budując byt swoego wojska, iz niej czerpiąc siłę. Otóż zasada oddalała się daleko, siła była więcej jak problematyczną. Chodziło o utrzymanie racji bytu kozackiej organizacji, która zwyż wymienianych przyczyn, jak i pózniej w skutek upadku Cesarza Napoleona III-go zanikała. Wpływy, bowiem, francuzkie dochodziły do zera, a wpływy te stanowiły wielką podporę. W 6-tym dziesiątku naszego stolecia, z upadkiem władzy sułtana nad Serbiją, z usadowieniem się Hohenzollernów w Moł do Wołoszczyznie – *[2]* Turcija ujrzała się zaszachowaną w swych Europejskich posiadłosciach. Wysoka Porta jasno przewidyiwała katastrofę i myslała o zapobieżeniu jej. Ku temu otwierało się dwie drogi: najprzód rozwój militarnych sił, do czego się wzięto, powtóre – polityczna zasada. W polityce wewnętrznej zdecydować się należało albo, za ugodą z Bulgariją, obdarzenie jej samorządem i włączenie ją w skład tureckiego imperijum na zasadach jakiej federacii, albo – fanatyzm i miecz. Wobec tych faktów, wobec rozrostu idei słowiańskiej na wschodzie, wobec jeszcze większego rozgłosu jaki jej nadawano, J. Czajkowski zmuszony był szukać podstaw dla utrwalenia bytu swej organizacji wojskowej. Umyslił więc stanąć na gruncie słowianskim, t.i. stać się łącznikiemi posrednikiem między władzą Sułtana a południowymi słowianami, czyli o z bulgarszczenie pułków, rzucając między jednych i drugich mysł unii Turecko-Bulgarskiej w celu zabezpieczenia bytu obu narodów. Jak widzymi, nie była to zupelnie polityczna mrzonka lub naiwność, bo i dzisiejsi bulgarscy książęta nie jednokratnie w tą zwracali się stronę, pchani okolicznosciami.

Organizacija kozacka dzielnie się do tego zadania nadawała. Zamiast ochotników z Dobrudży i zbieranej hołoty z Tulczy – zaczęto starać się o bulgarów, i rzeczywiscie

dużo ich wstąpiło w skłąd pułków. Polityka Turecka z onego czasu t.i. za wszech władztwa Fuada Paszy, Aolego i Ryzy paszów – niebyła bezmyslną polityką fanatyzmu, strojnego w Europie w płaszczyk narodowy, a uczującą potrzeby i prawa mniej silnych na swiecie. Jednak i w Turcii gwiazda tolerancii nikła, zasada siła przed prawem, zyskiwała coraz więcej zwolenników. Tacy Fuadowie dostawali nazwę mazgai sentymentalnych.

Złoszono jak wszędzie – Turcija dla turków, siano nienawiść; system ten zyskiwał coraz to więcej zwolenników nie w uczciwym narodzie – gdyż rzadko kiedy jakikolwiek naród lubi się postawić systematyzcnie nad drugim, ale w bezdusznej klassie offendich (urzędników pismiennych), dla których obojętnym jest w ogóle taki – lub ów system jako zasada – lecz nie obojętnym jako pole do zdzierstw i zysków. Zaznaczyć więc wypada iż stronnictwo ugodowe uniakowane w Turcjia w latach 1865 do 1869 r. chociaż jeszcze istniało – stopniowo jednak upadało na siłach. Historija tego stronnictwa, łączną jest z historiją organizacji kozackiej Jen. Czajkowskiego i jego osobistą karjerą, gdyż byt pułków i zasada na której się ich istnienie opierało – stosunkować się musiały do ogólnej polityki W. Porty. Są to fakta nieulegające zaprzeczeniu, pomyslność bowiem lub upadek pułków Czajkowskiego – byly barometrem, po którym można było poznać przewagę tej lub owej idei. *[3]*

W chwili zamysłów o ze słowiansczeniu tureckiej polityki – Serbija i Czarnogórże, pierwsza z cieniem tyłko lennictwa, drugie zupełnie niezależne, stały po za obrędem stary interesów tureckich tak, iż racijonalniej jest nazwać z bulgarszczeniem niżeli ze słowiańszczeniem polityki.

Sułtan Abduł-Azis, pomimo 365 żon, nieskończonej ilosci papug i innych drogocennych ptaków, któremu pan Lozcel dostawiał, pomimo zajęcia się obrazami malowanami przez Stanisława Chlebowskiego, miał widać czas ku zastanawiania się po trosze nad Bulgarami i stosunku ich do Wisokiej Porty. Proszę się jednak postawić w pozicii szczęnsliwego posiadacza 365 żon, ptaków niemiara i obrazów, po większej częci bitew, w których znakomity Chlebowski coraz to musiał stosownie do kaprysu swego polężnego pana, zmieniać koniom maść a żołnierzom mundury, a tu jeszcze Bulgarzy!

Bądź co bądź Abduł-Azis zajmował się mysla ugody z Bulgariją, nawet niejedne ku temu znalazłyby się wskazówki. Kazał sobie, naprzykład, przysłać kilku oficerów z pułku Czajkowskiego na fligiel adiutantów, oraz podoficerów [Bułgarów] do konwoju. Oprócz więc polaków, jako to: Muzaffera Paszy Czajkowskiego, syna Jenerała Michała Czajkowskiego, bez wątpienia jednego z najzolniejszych, młodych jenerałów – Skendera Beja Kowalewskiego, Brunona Lisikiewicza – było szesciu wachmistrzy bulgarów w konwoju cesarskim i ei cieszyli się wielkim poważaniem. Sprowadzeni, bowiem, na osobisty rozkaz Sułtana.

Sadyk Pasza przy tych okolicznościach popierał wszelkimi siłami mysl ugody Turecko-Bulgarskiej, z zatrzymaniem jego wojskowej organizacji, jako jądra organizacji słowiańskiej w służbie Wisokiej Porty. Nadzwyczaj ciekawą w tej mierze okaże się zapewne z czasem korespondencija Jenerała z panem Antonim Alleonem bankierem z Pery, z synem swoim Muzafferem, memorijały podawane Fuadowi paszy, który w Stambule był rzecznikiem owej idei, oraz listy pisywane do Pani Hortensji Cornu, posiadającej wówczas w Tiulerjach daleko się gające wpływy J. Czajkowski po prostu grawitował koło wielkiej polityki Wisokiej Porty, i z upadkiem partji przy której stał – musiał

upaść tak jak ona, raczej trochę inaczej – na to sprzymierzyły się okoliczności czysto domowe i polityczne.

Z przyczyn od nas nie zależnych, jak to z początku zastrzeonem było, nie podobna jest gruntownie całą przedstawić sprawę. Domowe sprawy od 1865 roku uległy przeobrażeniom. W tym roku umarła Panna Sniadecka żona Sadyka-paszy, poslubiona wedle mohamendanskiego obrządku. Była to najżupełniejsza unija dusz, czy też interesów. Gdyż sędziwa panna Ludwika Sniadecka, w chwili gdy w słodkie małżenskie wstępowała związki, ani wiekiem, ani urodą nie kwalifikowała się dla nich. *[4]*

Obdarzona niezwykłemi zdolnosciami niewiasta przebiegła i uprzejma mając wstęp do haremow najpotężniejszych osob w Stambule – gdzie jak wszędzie, wpływ kobiet jest olbrzymi, Pani Sadykowa była największymi najpotężniejszym sprzymierzencem swego męża – ze zgonun nikt już jej nie zastąpił. W domu pozostała córka Czajkowskiego, Pani Karolina Suchodolska bez wątpienia jedna z naj dystyngowańszych i naj inteligentniejszych dam, lecz pomimo to dzięki niezależnym od niej okolicznosciom – takowych zużytkować nie mogła.

Tak się wlokło do 1868 roku. To jest do czasu w którym Sadyk Pasza, jakby jaki prawowity turek, przyjął na towarzyszkę życia pannę Irenę Teoskolo. Starzec siwowłosy, i czarnooka greczynka! Starzec, oddany całkowicie intrygom i zabiegom politycznym oraz służbie wojskowej, i młoda pani, której ta polityka nigdy w głowie nie postała.

Wewnętrza domowe nikomu wciskać się nie wolno – wrocmy więc do polityki. Rok 1868 był rokiem zawieruchy bulgarskiej, w której bulgarskie komitety, wsparte z zagranicy, wilną zaczynały propogandę, dążąc do wywołania starcia. Działania te z Rumunii – z kierowanemi były wprost ku Tyrnowie i Wilajetowi Dunajskiemu, w którym zarządzał konstytucyiny Mithad Pasza. Zaraz po pierwszych wieściach o wzburzeniu umysłów – wysłano Sadyka Paszę i jego słowiańską drużynę do Sliwny. Jest to miasteczko leżące u podnóża Bałkan, dość ludne, zamieszkane przez Bulgarów, będące w serdecznych politycznych stosunkach z Tyrnową, znajdującą się po drugiej gór stronie. Rzec można iż Sliwna stanowiła filiję glówną, zkąd działacze polityczni tyrnowcy przesyłali swe rozporządzenia dla Bułgarów zamieszkujących nad Tundżą i Maricą.

Posłanie Sadyka Paszy w czas tak gorący – zrobiwszy go komendantem militarnym całego kraju – było bez wątpienia wielkim zaufania dowodem, lecz stawiło go także w bardzo trudnych okolicznościach. Scyssija niędzy nim a Mithadem, acz nie w tem samem znajduącym się Wilajecie – wybuchła. Mithad chciał powstania, raz że to jego osobistym dogadzało widokom, powtóre iż sądził tym sposobem upuścić krwi rewolucji, i nim takowa dojrzeje w innych punktach – wyczerpać jej sily nad Dunajem. Dlatego konstytucijny Mithad niekonstytucyinie obchodził się z politycnymi przestępcami, teroryzmem chcąc wywołać powstanie i przedstawiając położenie kraju do najwyższej władzy w jak najgrożnieszem swietle.

Sadyk Pasza przeciwnie – uciekał się wszędzie do srodków łagodnych i takowemi zyskiwoł sobie Bulgarów, grozy położenia nie widział bo go nie było, i w tym duchu słał do Wisokej Porty roport za roportem, memoriał za memoriałem. *[5]* Zadał on powolnośći upewniając iz ruchu serio niemą. Pojednawcza jego polityka zaszachowywała zabiegi Mithada i tem samem stawiła obu tych dygnitarzy w zupelnem przeciwieństwie. Tymczasem garstka zbieranej przeróżnej drużyny przeprawiwszy się z Rumunii przez

Dunaj – chciała zdobić Konstantynopol. Zdobycie stolicy nie powiodło się. Biedacy ci zaskoczeni o kilka kilometrów od Sistowej zostali do nogi wybici, co przyczyniło parę nagród, parę awansów, a Mithad Paszy – dowodów na poparcie swej polityki.

Jednak i to jakoś się ularło – więcej ruchów nie było, przekonano się w sterach wyższych iż cała ta bulgarska awantura nad miare wydętą była. Sadyk Pasza wydalił się na jakiś czas ze Sliwny dla interesów służbowych, wtenczas sliwianskim Bułgarom przeszła błoga myśl do głowy. Zredagowali oni mazbate (prosbę) do Wisokej Porty oświadczając iż w razie pozostawienie nadal u nich Sadyka Paszy i jego wojska Bulgarzy zostowają się lojalnie i nie ma obawy żadnych rozruchów. Znając podejrzliwość turecką i skład ciała, do którego ow mądry wysłano dokument, łatwo domyślić się skutku. Od tej chwili podejrzenie rzucono, jakoby Sadyk Pasza był ultra słowiańskich, a nawet separatystyczno-bułgarskich przekonań, wydawane przez jego politycznych i osobistych nieprzyjacioł – tułało się po głowach polytików tureckich.

Fanatyczny Hussein Awni doszedłszy do władzy chciał zaabsorbowania pułków kozackich do reszty armii, to jest (t.i.) zniescienia komendy polskiej, a zastąpienia jej turecką. Na pierwszy rozkaz Jenerał Czajkowski odpowiedział dymisjią utrzymując, i ż dwa pułki kawalerii dla sułtana nic nie znaczy, że ważność takowych leży w politycznych ich celach, w ich słowiańskim składzie i że on, jak rownie i jego organizacja wojskowa tracąc politzczny charakter, a schodząc do roli najemników – tracą jednoczesnie racije bytu.

Wówczas jescze Jenerał Czajkowski był na tyle wpływowym, iż dymisji jego nie przyjęto, rozkazu z pozostawienia dawnej komendy nie wydano, ale nowego o tureckiej nie ekzekwowano. Tak rzecy zostały do 1870 roku. W tym to roku przeobrażeń sprawa J. Czajkowskiego staczała się po pochyłości. Dawni jego koledzy, protektorowie i współpracownicy, znikali albo ze świata, albo z horyzontu politycznego.

Zdolny, dziki, fanatyczny minister wojny Hussein Awni stował się panem położenia. Wszelkie partije i kombinacije ugodowe szły do kąta, naprzód występował pan-islamizm. I czemu by nie? Był pan-slawizm, pan-germanizm, więc i na pan-islasmizm znalazło się miejsce. Idea ta użyta jako kit do sklejenia rozpadającego się muzułmanów panstwa miała wielkie powodzenie. *[6]*

Od dawien dawna militarna potęga panstwa nigdy się tak korrystnie nie przedstawiała. Tak pod względem liczebnym jaki co to wycwiczenia i uzbrojenia ottomanska armija uorganizowana ostatecznie przez rzeczonego Hussein Awni paszę. Bez wątpienia pozwolała liczyć i na siebie i liczyć i się z sobą. Poczucie siły i przeczenanie takowej, kazało odrzucić wszelkie polityczne kombinacije. Na coż one były, kiedy bagnet przecinał wszelkie najzawilsze węzły. Tak rozumowano nad Bosforem – czyż nad Bosforem tylko i tak działano! Buntowniczo usposobionych Bulgarów należało gnębić nie zaś paktowac z nimi. Wszak oni żadnej zorganizowanej nie przedstawialy siły. Bezwzględny absolutyzm Padyszachów krajny zapominał, że naród bulgarski wówczas nic nie znaczący – mógł nazajutrz ciężko twe krzywdy zaplacić: „W polityce wszystko do czasu“. Mądrą tę bez wątpienia maksyme często się zapomina.

Tym więc sposobem Czajkowski, opierając swą wojskową organizacje oraz byt swój osobisty na politycznym pierwiastku – zdruzgotanym został wzas z wielu innymi, wtedy

kiedy antagoniści polityki turecko-słowiańskiej, polityki ugodowej, stanowczo przeważyli szalę na swą korzyść.

Bez wątpienia że jakies mniejszej wagi postronne lub domowe stosunki w jakies częsci ujemnie podziałały, lecz stosunki to, jakimi by one nie były, w razie politycznej utrzymanej zasady, większej doniosłości mieć nie mogły. Czajkowski w 1870 r. powtórnie podał się do dymissji, kładąc swoje warunki, warunki odrzucono – dymissije pryzęto. Przychodzę to drażliwei kwestji powrotu Jenerała Czajkowskiego w 1873 roku. Dwa lata poprzedzające powrót Czajkowski przemieszkiwał w Stambule pobierając 600 funtów tureckich w złocie (6000 rubli) dożywotniej pensii. To go czyniło materijalnie zupełnie niezaleznym jednak wiekiem nie potramowaną wrodyona – nie dorwolała mu odłożyć trochę grosza na czarną godzinę, a ta miał być i bardzo czarna i bardzo długa.

Przyzwyczajony do życia bardzo czynnego, nie mogąc znieść odosobnienia Jenerał przez te dwa lata nosił się z rożnemi projektami. Straciwszy ostatecznie wiarę w skuteczność działań za granicą na tle słowianskim dla Polski – zwrócił uwagę na wewnętrzny stosunek rossjisko-polski. Ten mu się wydał niemożebny, wręcz szkodliwy interesom obu narodów. Dzięki nieoficialnym rozmowom na temat zjednoczenia z osobami w tajemniczonemi w arkana ruchu słowianskiego – przyszedł do przekonania iż rossyjsko-polskie stosunki wewnętrzne są dlatego tak opłakane iż nie ma komu je przedstawić i niemi zaopiekować się. *[7]*

Spokojnego studijum nad wewnętrznem położeniem kraju którego nie znał, nie zrobił, z imaginaciją poety wystawiał sobie wszystko pod jego zmieniające się dyrekciją. Wierzył w siebie zanadto i to było zawsze główną jego wadą. Trudności nie zbadał, przeciwnych sił i prądów nie obrachował, niższych pobudek tak silnie oddziaływających w ogóle nie uznawał, i z tym to przekonaniem wrócił do kraju i zabrał się do pracy, do której żadna ze stron interesowanych ani upoważniała, ani zapraszała.

Długie żywotowanie polityczne na wschodzie i często niedouwierzenia_powodzenia wytworzyły w nim jak się wyżej rzekło, pewność siebie, ale i absolutny brak zasad. Dla niego srodków godzywich albo niegodzywich nie było, był cel – po zatem nie. Wiadomo w praktyce polyticznej że gdy cel raz osię gnię tym zosdanie – nie było wypadku aby kto się o sposoby zapitał, sławią zwycięzce i na tem koniec, a ci którym czynośći czyjeś ulgi lub korzyść przyniosły nie dbają o więcej, czasami czas jakis ndzięczni są po trosze.

Czajkowski powróciwszy do kraju nie znalazł gruntu i nie mógł go znależć. Dla stworzenia go – napisał ową słynną swoją deklaraciją, sądząc iż wytworzy pewną oazys, raczej że wciągnie jedną ze stron, że sfery zainteresowane poprą go w praktyczny sposób i że tym sposobem stanie on jako posrednik wiekowego sporu z rzeczywistemi dowodami o dobrych chęciach dla zakonczenia onego. Fakta nie odpowiedziały – na okół wszystko milczało. Społezceństwu polskiemu wypadła rola bierna wyczekująca – z początku mowiono „co z tego bądze“, lecz mowiono krótko, bo nic nie było. Wkrótce rzeczy poszły swoim trybem. Sadyk Pasza sprawy na włoś nie posanął. W rok niespiełna autor „Owruczanina“ schodził do nicestwa politycznego.

Mimo to wierzić się godzi że do pierwszych chwil powrotu działał w dobrej wierze. Wkrótce potem żywot Czajkowskiego staje się miotaniem konwulsjinym w klatce bez wyjscia. Bulgarzy byli zadowoleni że znikł człowiek, który ich był chciał z Turcią połączyć. Turcy cieszily się że znikł człowiek, który ich chciał z giaurami jednać – i tak dalej.

Położenie finansowe jego pogorszało się. Wozwany w 1877 roku przez rząd Turecki i o powrotu przed wojną 1877 r. – nie pojechał, w skutek czego odjęto mu pensjie i tak został prawie bez dachu. Ostatnie lata – to nędza.

Z Borek lichej wiosczyny ale z dobrym domem, przeniosł się do nędznej chaty = *[8]* do Parchimówki mając za cała majęlność 50 dziesięcin piasku, któremu 40 rubli rocznej dawały intrati. Nie długo przed smiercią zmarł jedyny towarszysz jaki miał – oficer z jego pułku kapitan Morozowicz, nieszczęsliwy starzec pozostał sam w nędzy pozostał, czekając smierci jak zbawienia, lecz rogata dusza nie chciała wyłozić z ciała. Nareszcie bóle serdeczne, przeszłość zagrzebana, teraz niejszość straszna, na okól z obojętnienie i szyderstwo ludzi, zupelnie obosobnienie popchnęły samobójcza ręką 80 letniego starca. Skonał położywszy sobie na piersiach wizerunek Panny Marii Częstochowskiej, który go nigdy nie opuszczał. Dziwne życie, dziwny człowiek, koniec straszny.

U szczytu potęgi sypał pieniędze hojną ręką, tym ktorym warto i niewarto było, wyzuł się ze wszelkich zasad, jedyną zasada, jedną maniją była polityka, we wszystkiem upatrywał – la raison d'Etat. Szukał ciągle rozwiązywan zagadnien politycznych, tem żył i z tego żył. Był to marzyciel, silnie zabarwiony machiawelem. Wierzył że zwycięztwo okupi wszystko, o przegranej zapominał, ale mimo to do przedostatnich lat życia nawet do początkowej chwili powrotu działał w dobrej wierze. Pieniężnie zawsze czysty najzupełniej, bezinteresowny do smieszności, z myslą o dobrze kraju. Zapotrywanie swogólne zmienił stanowczo po wojnie francuskiej, od upadku Cesarza Napoleona III którego był zwolennikiemi od rozrostu potęgi Niemiec których nie cierpiał.

Wkrotce po powrocie do kraju czynności jego nie ulegają żadnej krytyce, zaplątał się i brnął coraz dalej bez żadnego planu, bez kombinowania przyczyn i skutków, żyjąc w niedostatku i upokorzeniu. I kiedy się przejrzy całe to życie – człowieka bez wątpienia wyższemi obdarzonego zdolnosciami – to mimo woli widzi się w jego przebiegu wielką moralną naukę.

Koniec. *[9]*

Превод на български език на спомените на Казимиеж Буржински за Михаил Чайковски – Садък паша

Спомени за генерал Чайковски Садък паша от Казимиеж Буржински
(25 януари 1892 г.)

Посмъртен спомен за генерал Михаил Чайковски Садък паша

Необичайното протичане на политическия живот в дадена общност допринася за появата на напълно необичайни личности. Една такава много интересна личност без съмнение е генерал Михаил Чайковски, който преди няколко години извърши самоубийство [1886 г.], слагайки край на немногото оставащи дни от своя живот, които един измъчен човек и старец би могъл още да преживее.

Някои бегли подробности от живота му биха могли да хвърлят светлина върху личността на ген. Чайковски, колкото и повърхностни да са те, а хвърлената от тях светлина – несигурна и непълна.

В живота на Садък паша има много факти, за които не може да се говори. Затова фактите се разделят на две основни категории: политически и семейни. Сложно е да се засягат политическите, защото е трудно да не се говори за добрите страни, като в същото време се подчертават само лошите. Семейните факти също не могат да се опишат искрено заради добрата репутация на хората, които са живи и досега. Тези много тъжни аспекти са се отразили по отрицателен начин на развитието на общата обстановка [за Чайковски] в последните години.

Михаил Чайковски – Садък паша е роден във Волиния[34], където до 1831 г. притежавал имение в Халчинец[35]. През 1831 г. напуснал страната[36] и първо се преместил във Франция, където направил своите първи опити на литературното поприще, пишейки за френски вестници и списания.

Изпратен от княз Адам Чарторийски[37], той пребивавал в Рим, също така и в Южна Германия, а оттам се преместил в Турция, където му се отворила възможността за по-голяма кариера. Там той развил тесни и редовни взаимоотношения с турското правителство и с всичките славяни в турската държава, с румънците и със староверците. Когато се сдобил със силни връзки и добра позиция – повдигнал въпроса за борбите за Българска народна църква, грижейки се за свещениците[38] Неофит[39] [Хилендарски – Бозвели] и Иларион[40] [Макариополски]. Подо-

---

34 Историческа област в днешна Северозападна Украйна, намираща се в басейна на притоците на реките Припят и Западен Буг. През Средновековието областта е имала за кратко автономен княжески статут. По-късно е била част от Великото литовско княжество (XIV – XV в.), Запорожката Сеч (XVII в.) и Жечпосполита (XVI – XVIII в.). В края на XVIII в. влиза в състава на Руската империя.

35 Село в дн. Житомирска област, Украйна, основано през 1605 г.

36 Михаил Чайковски взема активно участие в антируското полско Ноевмрийско въстание през 1830 – 1831 г., а след потушаването му се озовава в странство като част от полската емиграция във Франция. Очевидно това е една от темите, по които Буржински не може да пише явно и подробно и затова направо я прескача.

37 Адам Йежи Чарторийски е потомък на стар високоблагороднически полски род. След въстанието на Косцюшко от 1794 г. е изпратен като заложник в руския двор. При Александър I (*1777, 1801 – 1825) е министър на външните работи на Руската империя в периода 1804 – 1806 г. и е част от приятелския реформаторски кръг на императора. Председател е на полското Ноемврийско въстаническо правителство от 1830 г. След потушаването на въстанието емигрира, установява се в Париж и става водач на полското правителство в изгнание, известно като „Отел Ламбер“, наречено така на сградата в центъра на Париж, където то резидира.

38 Показателно е, че в тези кратки спомени и двамата български духовници са споменати поименно.

39 Неофит Хилендарски – Бозвели (1785 – 1848) е български възрожденски общественик, книжовник и църковен деец. Един от организаторите и ръководителите на църковно-националната борба. В средата на 40-те години на XIX в. Неофит Бозвели се сближава с Михаил Чайковски, което дава силен тласък на българското църковно движение, подпомагано активно от „Източната агенция“ на „Отел Ламбер“. Умира в заточение в Света гора. По-подробно вж. **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот – дело – епоха 1785 – 1848. Т. 1 – 2. 2-ро прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1971; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. (Нови данни из архивите на Адам Чарториски). София: Изд. на БАН, 1964.

40 Иларион Макариополски (1812 – 1875) е български духовник, митрополит, възрожденски деец и един от водачите на българското движение за църковна независимост. От 1844 г. заедно с Неофит Бозвели представят официално българския църковен въпрос пред Високата порта чрез няколко меморандума. Два пъти заточван на Света гора (1845 – 1850, 1861 – 1864). По-подробно вж. **Арнаудов**, М. Иларион

брил взаимоотношенията с черкезите, с имам Шамил[41] и с посланиците на различните държави. След това той започнал да работи върху основаването на полската колония на азиатския бряг на Босфора, която била наречена „Адамовка“[42] в чест на княз Адам Чарторийски. Свързал се с лазаристите и францисканците в Босна (за което в мемоарите му могат да се намерят интересни спомени), като също така организирал полската [източна] агенция в голям мащаб. През 1854 г. Чайковски бил използван от Високата порта като посредник в отношенията с княз Адам Чарторийски [по време на Кримската война] с цел да се доведат [полски] генерали в турската армия. Малко по-късно получил нареждане да организира казашки полкове [в състава на османската армия] на основание на законите и привилегиите на бившето Запорожие. Първият полк се сформирал бързо, а оръжието дарил император Наполеон III[43]. *[1]*

От своя страна Чайковски продал своите имоти близо до Константинопол, които му били подарени от султан Абдул Меджид[44], и използвал всичките пари за по-бърза организация на полковете. С този полк, и със събрани доброволци от некрасовските казаци[45], старообредците разколници[46] и бившите запорожци, той се включил в турската кампания при Силистра[47], а след битката при Олтеница[48] се прехвърлил в Румъния, откъдето по-късно бил отзован поради намесата на Австрия, както твърдял той. Този факт досега не е потвърден[49].

След тези събития [края на Кримската война] неговите полкове пребивавали в България, Добруджа, Македония, Тесалия, Косово поле и така нататък[50]. Това била

Макариополски и българският църковен въпрос. – В: Иларион Макариополски, митрополит Търновски. София, 1925; **Радивоев**, М. Време и живот на Търновския митрополит Илариона (Макариополски). София, 1912.

41 Имам Шамил (1797 – 1871) е религиозен и политически лидер на мюсюлманските племена в Северен Кавказ. Трети имам на Кавказкия имамат (1834 – 1859) и водач на антируската съпротива в Кавказ до 1859 г.

42 Става дума за полското селище на азиатския бряг на Босфора „Адампол“ или „Полонезкьой“, съществуващо и днес. По-подробно вж.: **Łątka**, J. Adampol. Polska wieś nad Bosforem. Kraków: Wyd. Literackie, 1981; **Dopierała**, K. Adampol – Polonezkoy. Z dziejów Polaków w Turcji. Poznań: Wyd. Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 1983.

43 Наполеон III (*1808, 1852 – 1873) е френски президент (1848 – 1852) и император, оглавявал Втората френска империя (1852 – 1870).

44 Абдул Меджид (*1823, 1839 – 1861) е 31-ви султан на Османската империя. Син е на султан Махмуд II (*1785, 1808 – 1839). Обнародва Гюлханския хатишериф (1839) и Хатихумаюна (1856).

45 Староверци, наследници на донските казаци, които след Булавинското въстание от 1708 г. се установяват в Кубан. Името им произхожда от техния водач Игнат Некрасов (1660 – 1737).

46 Религиозни секти или течения, отлъчили се от Руската православна църква през XVII в., заради наложените тогава насила реформи от патриарх Никон Московски (1605 – 1681). Компактно са заселени предимно в Северна Добруджа.

47 Обсадата на Силистра през 1854 г. е най-сериозното сражение на Дунавския фронт по време на Кримската война.

48 Битката при Олтеница през 1853 г. е първото голямо сражение след началото на Кримската война, при което османската армия нанася значителни щети на руската войска.

49 Всъщност Чайковски е бил прав за намесата на Австрия, както става ясно от османотурските документи за Кримската война. Вж.: **Badem**, C. The Ottoman Crimean War (1853 – 1856). Leiden / Boston: Brill, 2010, 50–51, 147–148; **Badem**, C. Sadyk Pasha in the Light of the Ottoman Archives…, 96–97.

50 В периода 1857 – 1870 г. казашките полкове на Садък паша резидират за различни периоди от време в Битоля, Прилеп, Скопие, Косово поле, Сливен, Ямбол, Шумен, Одрин и Цариград.

дейността на генерал Чайковски до 1863 г. Тази 1863 година му донесла тревоги и проблеми. Размириците в родината му[51] довели до силен отлив на [полски] офицери от казашките полкове, което значително отслабило военния им потенциал и предизвикало усложнения. Чайковски от самото начало бил против това въстание, а пристигналите разпореждания против волята му го ядосали силно. Военната криза и оказваният натиск от посолството били заплаха за съществуването на цялата казашка организация, за която той се борил толкова решително. Това го подтикнало да затегне дисциплината на своите подчинени казаци, което пък допринесло до някаква степен за тяхното огорчение. Все пак казашките полкове оцелели.

В родината [Полша] станало по-спокойно. Сред вълната от [полски] емигранти можело да се намерят много подходящи младежи, които удовлетворили нуждите, запълвайки предишния [кадрови] недостиг в полковете. През това време започнала дейността на военното училище[52], а паралелно с това се появила и неприятелска партия от цивилни поляци, която, без да прави мръсотии и подлости, в които ги обвинявал Чайковски, разваляла неговата репутация.

Събитията следвали едно след друго. Пропадането на полското движение и на полските симпатии в Европа довели до разочарование и самите поляци, които наблюдавали отблизо трикове и измами, вредящи на тях самите. От една страна, това вадене на кестени от огъня с полските ръце в политически план[53] влияело върху начина на мислене на ген. Чайковски. От друга страна, военната организация, която той оглавявал, била основана не на принципите за наем [наемна армия] на войници (morcenaires), а съгласно политически принцип, който представлявал фундамент и източник на сила за тази военна част. Този принцип обаче отслабвал все повече и повече, а с това отслабвала и силата на военната част. Ставало въпрос за съхранение на казашката организация, която по горепосочените причини, а също така и поради падането на император Наполеон III [през 1870 г.], изчезвала. Френското влияние намалявало, а именно това влияние представлявало значителна поддръжка. През 60-те години на нашия [XIX] век, заедно с премахването на властта на султана над Сърбия [през 1867 г.] и с настаняването на Хоенцолерните [през 1866 г.] в Молдова и Влахия – *[2]* Турция забелязала заплахите за своите земи в Европа. Високата порта точно предвидила катастрофата и разсъждавала как да я предотврати. Съществували два пътя за тази цел: първият – развиване на военната ѝ сила, каквото започнала да прави, и вторият – политическо господство. Във вътрешната политика трябвало да се реши или да се направи договор с България, за да ѝ се даде автономия, присъединявайки я към Османската империя според принципа на федерацията, или да ѝ се покаже фанатизъм и меч.

---

51 Става въпрос за споменатото вече полско Януарско въстание от 1863 – 1864 г.

52 В средата на 1865 г. Садък паша създава казашка и драгунска подофицерска школа в Цариград, която обучава войниците от полковете му в 4-годишен курс. Програмата на школата е по образец на френското военно училище Сен Сир, а ръководител на школата става синът му Владислав Чайковски – Музафер бей (1843 – 1907).

53 Подтекстът е политическото използване на поляците и полската емиграция за извършване на трудни задачи, от които трети страни извличали полза.

Вземайки предвид тези факти, както и разрастването на славянските идеи на Изток, които се популяризирали още по-силно, ген. Чайковски бил принуден да търси основание за спасение на своята военна организация. Той решил да стъпи на тази славянска почва, тоест да стане посредник между властта на султана и южните славяни, което било свързано и с побългаряването на полковете, подкрепяйки идеята за турско-български съюз, за да се запази добруването и на двата народа. Както виждаме, това не било политическа мечта или някаква наивност, защото днешните български князе неведнъж се обръщали в тази посока, когато ги принуждавали обстоятелствата[54].

Казашката организация се оказала много подходяща за тази задача. Вместо доброволци от Добруджа и обикновените хора от Тулча, започнало призоваване на българите и много от тях наистина се присъединили към полковете. Турската политика тогава, по времето на голямата власт на Фуад паша[55], Али паша[56] и Риза паша[57], не представяла необмислена политика на фанатизъм, който в Европа бил скрит под покривало на националните чувства, а зачитала правата на по-слабите хора по света. Търпимостта обаче постепенно започнала да изчезва и в Турция, а принципът „силата над закона“ набирал все повече поддръжници. Такива личности като Фуад паша придобивали репутация на сантиментални ревльовци [sic!].

Навсякъде се говорело за Турция на турците и се пропагандирало омраза. Тази политика придобивала все повече поддръжници не сред честните подвластни народи, защото рядко който и да е народ обича да се поставя над друг народ, а сред коравосърдечната класа на администрацията (чиновниците секретари), за които нямали значение никакви принципи и идеи на такава политика, но пък я използвали като начин за кражби и измами. Трябва да се подчертае, че партията, която се придържала към съгласие и търпимост в Турция от 1865 до 1869 г., макар че все още съществувала, постепенно губела силата си. Историята на тази партия е свързана с историята на казашката организация на генерал Чайковски и с неговата лична кариера, защото съществуването на полковете трябвало да следва общата политика на Високата порта. Това са неоспорими факти, тъй като благоденствието или падението на полковете на Чайковски били показател за надмощието на една или друга идеология. *[3]*

Нека се замислим върху славянизацията на турската политика. Сърбия и Черна гора – първата само със сянка на васалитет, а втората напълно независима – вече се намирали извън турските интереси. Така че по-подходящо е да се говори за българизация, отколкото за славянизация на политиката.

---

54 Вж. например: **Дубовик**, О. Проект турецко-болгарского дуализма Стефана Стамболова: фикция, реальность, политическая стратегия. – В: Империи, граници, политики (XIX – началото на XX век). Състав. Пл. **Митев**, В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 267–285.

55 Мехмед Фуад паша (1814 – 1869) е османски управник. Велик везир в периода от 1861 до 1863 г. и от 1863 до 1866 г., и външен министър през 1858 – 1860 и 1867 – 1869 г.

56 Мехмед Емин Али паша (1815 – 1871) е виден османски политик. Бил е велик везир в годините 1852, 1855 – 1856, 1858 – 1859, 1861, 1867 – 1871 и османски външен министър (с прекъсване) през 1840 и 1846 г.

57 Хасан Риза паша (1809 – 1877) е османски военен деец и държавник. Бил е неколкократен военен министър (сераскер) през 1848 – 1849, 1854 – 1855, 1855 – 1857, 1857 – 1861 г., също и министър на търговията в 1846 – 1848 г., 1876 г., и министър на военноморския флот в годините 1873 – 1875, 1876 г.

Султан Абдул Азис[58], въпреки че имал 365 жени, неизброимо количество папагали и други скъпоценни птици, които получавал от господин Лозцел[59], и въпреки заниманията с картините на Станислав Хлебовски[60], той имал време и да размишлява за българите и тяхното отношение към Високата порта. Моля, да се поставите на мястото на притежателя на 365 жени, огромно количество птици и картини, по-голяма част, от които изобразявали битки, в които известният художник Хлебовски многократно променял цветовете на конете и униформите на воините според каприза на своя могъщ господар. Сега към всичко това прибавете и българите!

Въпреки всичко това, някои факти свидетелстват, че Абдул Азис е мислил за съюз с България. Например той наредил да му доведат няколко офицери от полка на Чайковски, за да ги направи флигел-адютанти, но също така и подофицери[61], които да служат в конвоя му. Освен поляците, като например: Музафер паша Чайковски[62], синът на генерал Чайковски, без съмнение един от най-способните, [и] младите офицери Скендер бей Ковалевски[63], Брунон Лисикевич[64], в императорския конвой имало шестима български вахмистри, които били много уважавани. Те били доведени по лично разпореждане на султана.

При тези обстоятелства Садък паша поддържал с всички сили идеята за турско-български съюз с цел да съхрани своята военна организация като център на славянската организация в служба на Високата порта. В това дело невероятно интересна може да се окаже кореспонденцията на генерала с господин Антони Алеон, банкер от Пера, с неговия син Музафер паша, писмата му до Фуад паша, който бил поддръжник на тази идея в Стамбул, както и кореспонденцията с госпожа Хортензия Корню[65], която имала голямо влияние в двореца „Тюйлери“. Генерал Чайковски гравитирал много близо до политиката на Високата порта и когато партията, която поддържал и която го издигнала паднала – и той трябвало да падне, но по малко по-друг начин, като за това допринесли лични и политически обстоятелства.

---

58 Абдул Азис (*1830, 1861 – 1876) е 32-ри султан на Османската империя. Син е на султан Махмуд II. След потушаването на Априлското въстание (1876) и на въстанието в Босна и Херцеговина (1875 – 1877), през 1876 г. е свален с преврат заради влошеното политическо положение в империята.

59 Неустановена личност.

60 Станислав Хлебовски (1835 – 1884) е полски художник и пътешественик. Бил е придворен художник на султан Абдул Азис в периода 1864 – 1876 г.

61 Последните били българи.

62 Владислав Чайковски – Музафер паша, е син на Михаил Чайковски. Достига до най-високото генералско звание в османската армия – мушир. Участва при обсадата на Плевен в руско-турската война от 1877 – 1878 г. По-късно става адютант и съветник на султан Абдул Хамид II (*1842, 1876 – 1909, †1919) и заема различни висши османски постове. В периода 1902 – 1907 г. заема поста валия на Ливан.

63 Ковалевски (или Коваленко) е майор (бинбаши) в османската армия. През 1876 г. е началник-щаб на армията на Дервиш паша в Сърбия по време на сръбско-турската война.

64 Лисикевич – Даниш бей е бивш руски офицер с полски произход. Ординарец на султан Абдул Азис и началник-щаб през 1877 г.

65 Хортензия Корню (1809 – 1875) е френска писателка, изключително близка до френското кралско семейство и император Наполеон III. Каролина Суходолска, дъщерята на М. Чайковски, нарича Хортензия Корню „сестра по кърма и най-интимно доверено лице“ на Наполеон III. Вж. **Суходолска**, К. Българите в неиздадените мемуари на Чайка Чайковски (Садък-паша). Съобщава с кратки бележки дъщеря му Каролина Суходолска. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1894, кн. 10, с. 455.

Поради причини, които не зависят от нас, както отбелязахме в самото начало, невъзможно е да се опише точно и подробно цялото дело на Чайковски. Личният му живот се променил през 1865 г. През тази година умряла госпожа Снядецка[66], съпругата на Садък паша, за която той се оженил според мюсюлманските традиции. Това бил пълен съюз на душите и на интересите. В момента на бракосъчетанието им госпожа Людвика Снядецка нямала нито подходяща възраст, нито подходящ външен вид. *[4]*

Надарена с невероятни способности, съпругата му си осигурила връзки и достъп до харемите на най-могъщите личности в Стамбул, където, както навсякъде, влиянието на жените било огромно. Госпожа Садъкова била най-важният и най-силният съюзник на своя мъж – след нейната смърт никой не успял да я замени. Вкъщи останала дъщерята на Чайковски, госпожа Каролина Суходолска[67], без съмнение една от най-образованите и интелигентни дами, която обаче поради не зависещи от нея обстоятелства, не можела да използва своите качества.

Ситуацията не се променила до 1868 година. Тогава Садък паша, като истински турчин, приел и се оженил за госпожа Ирена Теосколо. Сивокос старец и гъркиня с черни очи! Старец, напълно отдаден на интригите, политическите дела и военната служба, и млада госпожа, която никога в живота си не се е замисляла за политика.

Не е позволено да се месим в личните дела, така че да се върнем към политиката. През 1868 година започнали български брожения, в които българските комитети, с поддръжка зад граница, започнали да разпространяват пропаганда с цел да предизвикат конфликт. Тези действия от Румъния били насочени към Търново и Дунавския вилает, където управлявал конституционният[68] Мидхат паша[69]. Непосредствено след първите новини за вълнението на умовете, Садък паша и неговата славянска дружина били изпратени в Сливен. Това е градче, което се намира в подножието на Балкана, с доста голямо българско население. Градът има хубави и сърдечни политически взаимоотношения с Търново, който се намира от другата страна на Балкана. Може да се каже, че Сливен представлява главен филиал, откъдето търновските политически дейци изпращали своите разпореждания за българите, живеещи по [р.] Тунджа и [р.] Марица.

---

66 Людвика Снядецка (1802 – 1866) е дъщеря на известния полски химик, биолог и професор във Виленския университет Анджей Снядецки (1768 – 1838). През 1842 г. пристига в Истанбул, където се запознава с М. Чайковски. По-късно, през 1850 г., става негова съпруга и най-доверено лице, съветвайки го по всички лични и политически въпроси. След смъртта си е погребана тържествено в полското селище Адампол.

67 Каролина Суходолска (1840 – 1904) е дъщеря на Михаил Чайковски. През 50-те години на XIX в. пристига в Османската империя и дори за кратко служи в казашките полкове на баща си. През 1858 г. Каролина се жени за капитана от казашкия полк Пьотър Суходолски.

68 Буржински вероятно използва това определение заради основната роля, която Мидхат паша (1822 – 1883) има в приемането на първата османска конституция (често наричан неин „баща“) през 1876 г.

69 Мидхат паша е висш османски държавник и реформатор. Велик везир през годините 1872 и 1876 – 1877. Управител на Нишкия еялет (1860 – 1861) и Дунавския вилает (1864 – 1868). Инициатор на първата османска конституция от 1876 г. Вж. например: **Тафрова**, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българите: Администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876). София: Гутенберг, 2010; **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „Общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век. Велико Търново: Фабер, 2017.

Изпращането на Садък паша в тази нажежена обстановка – което го правело и военен комендант на целия регион [дн. Тракия] – било без съмнение доказателство за доверие, но в същото време го поставяло и в много трудна ситуация. Макар и в различни вилаети, между него и Мидхат паша избухнала свада. Мидхат искал [българско] въстание. Първо, това удовлетворявало неговите лични амбиции, и второ, по този начин той искал да отслаби революцията, преди тя да се разпространи и на други места, като така би изчерпил силите ѝ близо до Дунав. Затова конституционният Мидхат по неконституционен начин се разправил с политическите престъпници[70]. Чрез терор той искал да предизвика въстание и да представи ситуацията във вилаета си в много отрицателна светлина пред най-висшите власти.

Садък паша действал обратно – навсякъде използвал меки методи и по такъв начин привличал към себе си българите. Не виждал никаква опасност, защото я нямало, и в този дух пращал до Високата порта рапорт след рапорт, писмо след писмо. *[5]*

По такъв начин той забавил действията, уверявайки властите, че няма проблемни движения. Неговата мирна политика попречила на действията на Мидхат и така поставила тези две личности в пълна противоположност. По това време малка чета се прехвърлила от Румъния през р. Дунав, като искала да превземе Константинопол. Превземането на столицата завършило с провал. Сиромасите били изненадани на няколко километра от Свищов и били убити, което донесло няколко награди и повишения, а за Мидхат паша – доказателство за поддръжката на неговата политика.

Дори това обаче след време било забравено, защото нямало повече движения. Висшите власти се убедили, че този български бунт не бил прекалено сериозен. Садък паша напуснал Сливен по служебни дела за определено време. Тогава на сливенските българи им хрумнала една хубава идея. Те написали мазбата (молба) към Високата порта, заявявайки, че ако Садък паша и неговата войска останат при тях, тогава българите ще постъпват лоялно и няма да има никакви бунтове. Вземайки предвид турската подозрителност и състава на държавното тяло, до което бил пратен този мъдър документ, лесно е да се досетим какъв бил резултатът. Тогава възникнали подозрения, че Садък паша има крайно славянски и дори сепаратистко-български убеждения, в които го обвинявали политическите и личните му врагове.

Фанатичният Хюсеин Авни паша[71], който се възкачил на власт, поискал казашките полкове да се включат в състава на останалата турска армия, тоест да се премахне полското им командване и то да се замени с турско. При първата такава заповед генерал Чайковски отговорил с подаване на оставка, твърдейки, че два кавалерийски полка са нищо за султана. Тяхната важност се заключвала в техните политически цели, в техния славянски състав и ако те загубели политическия си

---

70 Тук авторът вероятно има предвид четниците на Хаджи Димитър (1840 – 1868) и Стефан Караджа (1840 – 1868).

71 Хюсеин Авни паша (1819 – 1876) е виден османски политик. Велик везир през 1874 – 1875 г. и сераскер в 1863 – 1866, 1869 – 1871, 1873 – 1874, 1875 и 1876 г. Участник в превратите срещу султан Абдул Азис и срещу Мидхат паша през 1876 г.

характер, щели да станат обикновени наемници, а тогава и тяхното съществуване нямало да има смисъл.

По това време генерал Чайковски все още бил толкова влиятелна личност, че неговата оставка не била приета, не била издадена заповед за запазване на старото полско командване, но и новата заповед за замяната му с турско такова не се изпълнявала. Тази ситуация продължавала до 1870 г. През тази година на промени делото на ген. Чайковски започнало да запада. Неговите предишни колеги, поддръжници и сътрудници изчезвали или от света, или от политическата сцена.

Способен, див и фанатичен, министърът на войната Хюсеин Авни станал господар на положението. Всички партии и мирни идеологии били забравени, процъфтявал панислямизмът. А и защо не? Имало вече панславизъм, пангерманизъм, сега било ред и на панислямизма. Тази идеология, използвана като лепило за обединение на рушащата се мюсюлманска държава, имала много поддръжници. *[6]*

От дълго време военната сила на държавата не изглеждала толкова зле. Отоманската войска била окончателно организирана по отношение на количество, оръжия и обучение от Хюсеин Авни паша. Без съмнение можело да се разчита на нея и тя можела да разчита на себе си. Осъзнаването на нейната сила довело до отхвърлянето на всички политически съюзи. Те били безполезни, когато оръжието прерязвало всички възли. Така разсъждавали на Босфора, а нима само на Босфора действали така! Разбунтувалите се българи трябвало да се преследват, а не да се търси обединение с тях. Все пак те не притежавали някаква организирана сила. В безчувствения си абсолютизъм падишасите напълно забравили, че българският народ, който тогава нямал особено значение, можел утре да си отмъсти за всичко: „В политиката всичко е временно“. Тази мъдра поговорка често бивала забравяна.

Така Чайковски, който градил своята военна организация и своята лична кариера върху политическа основа, бил смачкан както много други, когато надделели противниците на турско-славянската политика, на политиката на мира.

Без съмнение странични и вътрешни фактори подействали в някаква степен отрицателно, но каквито и да са били тези фактори и отношения, те нямали прекалено голямо значение в сравнение с политическата обстановка. През 1870 г. Чайковски за втори път подал оставка, представяйки своите условия, но този път условията му били отхвърлени, а оставката – приета. Сега стигаме и до чувствителния въпрос за завръщането [в Руската империя] на генерал Чайковски през 1873 година. Две години преди завръщането си Чайковски живял в Стамбул, издържайки се със своята доживотна пенсия от 600 турски златни лири (6000 рубли). Това му осигурявало пълна финансова независимост, но неговият характер му пречел да спести нещо за по-тежки времена, а те щели да бъдат и много тежки, и много продължителни.

Свикнал да води активен начин на живот, не понасяйки самотата, в продължение на две години генералът се занимавал с различни проекти. След като окончателно загубил вяра в ефективността на работата сред славяните зад граница в полза на Полша, той обърнал поглед към вътрешните полско-руски отношения. Те му се сторили неправилни, дори навреждащи на интересите на двата народа. Бла-

годарение на неофициални разговори с хора, запознати със славянското движение, достигнал до извода, че руско-полските вътрешни отношения са в такова трагично състояние, защото нямало кой да ги представлява и да се грижи за тях. *[7]*

Той не проучил внимателно положението на страната [Русия], която не познавал, вместо това поетично си представял как всичко се променя под неговото ръководство. Вярвал прекалено силно в себе си и това бил неговият най-голям недостатък. Не проучил проблемите, не взел предвид противоположни сили и течения заради своите силни и елементарни подбуди. С такива убеждения се върнал в родината и се заел за работа, за която никой от заинтересованите не го подканил, нито упълномощил.

Дългата политическа активност на Изток и чести успехи допринесли за увереността му в собствените си сили, но също така и за липсата на каквито и да било [трайни] принципи. За него не съществували достойни и недостойни средства, съществувала цел – нищо повече. Общоизвестно е, че ако някой достига своята цел в политиката, никой няма да го пита за средствата. Всички хвалят победителя и толкоз, а тези, които извличат полза от победата му, не се безпокоят за нищо друго и понякога са благодарни за определено време.

Когато Чайковски се върнал в страната си, не открил поддръжка и не могъл да я намери. За да се сдобие с нея, написал своята известна декларация, смятайки, че ще постигне някакъв компромис, вместо да убеди една от заинтересованите страни да му помогне. Така той се надявал да стане посредник в един дълъг спор, който имал реални шансове да приключи. Тези надежди не се осъществили – всички мълчали. Полското общество изпаднало в пасивно изчакване. В началото се питали „какво ще стане“, но скоро след това спрели да се питат, защото нищо не се случвало. Нещата следвали естествения си ход. Садък паша не подобрил положението и след по-малко от една година авторът на „Овручанин“ изчезнал от политическата сцена.

Въпреки всичко това, трябва да вярваме, че след своето завръщане Чайка действал от добри подбуди. Подир това животът на Чайковски започнал да прилича на конвулсивно мятане в клетка без изход. Българите останали доволни, че изчезнал човекът, който искал да ги съедини с Турция. Турците се радвали, че вече го няма човекът, който се опитвал да ги обедини с гяурите и т.н.

Финансовото му положение се влошавало. През 1877 г. е извикан от турското правителство[72] да се върне преди [началото на] Руско-турската война, но той не се върнал. В резултат на това бил лишен от пенсията си и така останал почти без покрив над главата. В последните си години живял в мизерия.

От малкото село Борки, където живеел в хубава къща, се преместил в мизерна колиба *[8]* в Пархимовка, където притежавал само 50 декара пясък, които му донасяли 40 рубли годишна печалба. Малко преди смъртта му умрял [през 1885 г.] и единственият му приятел капитан Морозович[73], офицер от неговия полк. Нещаст-

---

72 Очевидно Михаил Чайковски – Садък паша, все още се е числял в състава на османската армия.

73 Адам Морозович – Осман бей (1829 – 1885), е адютант на Садък паша и капитан от казак алая. През 1872 г. напуска Османската империя и заминава в Русия заедно с Чайковски. Двамата остават близки приятели до края на дните си.

ният старец останал сам в своята нищета, чакайки смъртта като избавление, но смъртта не искала да дойде. Най-накрая сърдечните болки, забравеното минало, ужасното настояще, човешкото безразличие, подигравки и самотата накарали 80-годишния старец да извърши самоубийство. Преди да умре, той сложил на гърдите си изображението на Дева Мария Ченстоховска[74]. Странен живот, странен човек, ужасен край.

Когато бил на върха, щедро раздавал парите си на тези, които заслужавали, и на тези, които не заслужавали, загубил всичките си принципи. Единственият принцип, единствената негова мания била политиката, търсел във всичко „*la raison d'Etat*"[75]. Търсел решения на политическите проблеми – за това и поради това живял. Бил мечтател, силно повлиян от макиавелизма. Вярвал, че победата е над всичко, забравил за загубите, но въпреки това, в последните години от живота си и дори след своето завръщане [в Русия], действал с добри намерения. Във финансовите въпроси винаги бил честен, напълно безкористен, желаейки доброто на страната си. Решително променил своите възгледи след Френската война[76]. Това станало след падането на император Наполеон III, който поддържал увеличаването на силата на Германия, която пък той мразел.

След завръщането му в родината неговите действия не били критикувани, но представлявали пълен хаос. Без никакъв план и без да се замисля за причините и резултатите, Чайковски живял в мизерия и унижение. И когато погледнем към този цял един живот, живот на човек, който без съмнение притежава изключителни способности, в него може да се види голяма морална поука.

Край. *[9]* (вж. Приложение 3)

---

74 Чудодейната средновековна икона на „Дева Мария Ченстоховска" е символ на полския католицизъм, а с това и на полския народ. И до днес тя се съхранява в Ясногурския манастир край гр. Ченстохова, където ежегодно през месец август се стичат стотици хиляди поклонници.

75 „Национален интерес".

76 Френско-пруската война от 1870 – 1871 г.

Приложение 1. Титулната страница на ръкописа.

Източник: BJ, Rkps. 5910

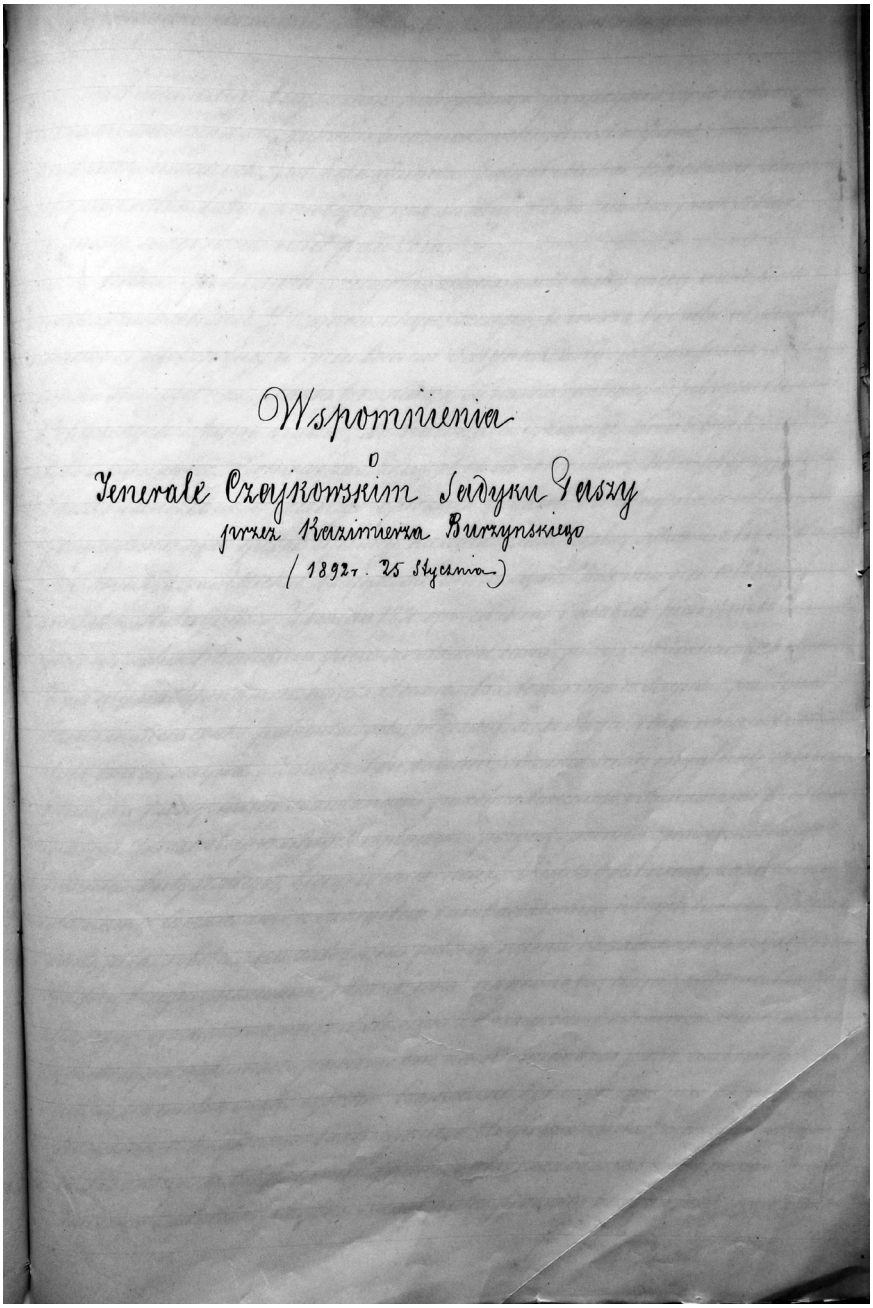

Wspomnienia
o
Jenerale Czajkowskim Sadyku Paszy
przez Kazimierza Burzynskiego
(1892 r. 25 Stycznia)

Приложение 2. Първа страница от спомените на Буржински.

Източник: BJ, Rkps. 5910

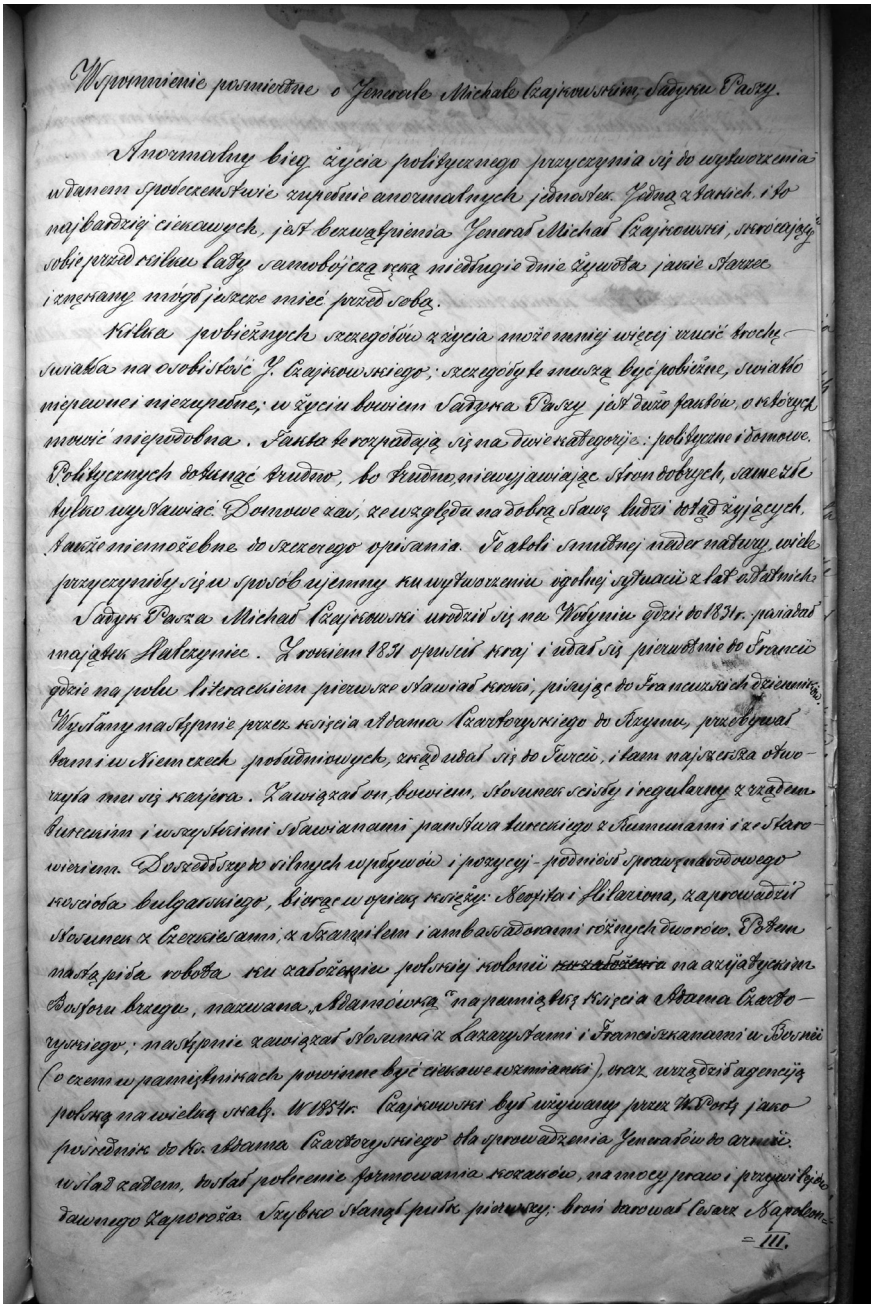

Wspomnienie pośmiertne o Jenerale Michale Czajkowskim Sadyku Baszy.

Anormalny bieg życia politycznego przyczynia się do wytworzenia wśród społeczeństwa zupełnie anormalnych jednostek. Jedną z takich i to najbardziej ciekawych, jest bez wątpienia Jenerał Michał Czajkowski, stroniący sobie przed oczyma Łaski samowładczą ręką niedługie dnie żywota jawie stawiać i zmierzamy mógł jeszcze mieć przed sobą.

Kilka pobieżnych szczegółów z życia może mniej więcej rzucić trochę światła na osobistość Ś. Czajkowskiego; szczegóły te muszą być pobieżne, światło niepewnej niezupełne; w życiu bowiem Sadyka Baszy jest dużo punktów, o których mowić niepodobna. Fakta te rozpadają się na dwie kategorye: polityczne i domowe. Politycznych dotknąć trudno, bo trudno niewyjawiając stron dobrych, samej złe byłby wystawiać. Domowe zaś, ze względu na dobrą sławę ludzi dotąd żyjących, także niemożebne do szczegółowego opisania. Fakty smutnej niedaremnej natury, wiele przyczyniły się w sposób ujemny ku wytworzeniu ogólnej sytuacji z lat ostatnich.

Sadyk Basza Michał Czajkowski urodził się na Wołyniu dzień do 1831 r. posiadał majątek Matczynice. Z rokiem 1831 opuścił kraj i udał się pierwotnie do Francji dzień na polu literackiem pierwsze stawiał kroki, pisząc do Francuskich dzienników. Wysłany następnie przez księcia Adama Czartoryskiego do Szkyrni, przebywał tam i w niemczech południowych, zkąd udał się do Turcji, i tam najszczersza otworzyła mu się kariera. Zawiązał on, bowiem, stosunek ścisły i regularny z rządem tureckim i wszystkimi stawianami państwa tureckiego z Rumunami i ze Starowierzem. Doszedł szybko do ważnych urzędów i pozycyi - podniósł sprawę chrześcijańskiego narodu bułgarskiego, biorąc w opiekę księży: Sergiusza i Hilariona, zaprowadził stosunek z Czerkiesami, z Szamilem i ambasadorami różnych dworów. Potem nastąpiła robota ku zabożnie pobożnej robotnie ~~[illegible]~~ na akcja tyczącym Bosforu bracie, nazwana Adamówką na pamiątkę Księcia Adama Czartoryskiego; następnie zawiązał stosunki z Saxonami i Francuzkami w Berlinie (o czemu pamiętnikach powinne być ciekawe wzmianki), oraz urządził agencyją pobożną na wielką skalę. W 1854 r. Czajkowski był używany przez Portę jako pośrednik do Ks. Adama Czartoryskiego dla sprowadzenia Jenerałów do armii. W ślad za tem, został powtórnie formowania kozaków, na mocy praw i przywilejów dawnego Zaporoża. Szybko stanął pułk pierwszy; broń tworzył Cesarz Napoleon

III.

Приложение 3. Последна страница от спомените на Буржински.

Източник: BJ, Rkps. 5910

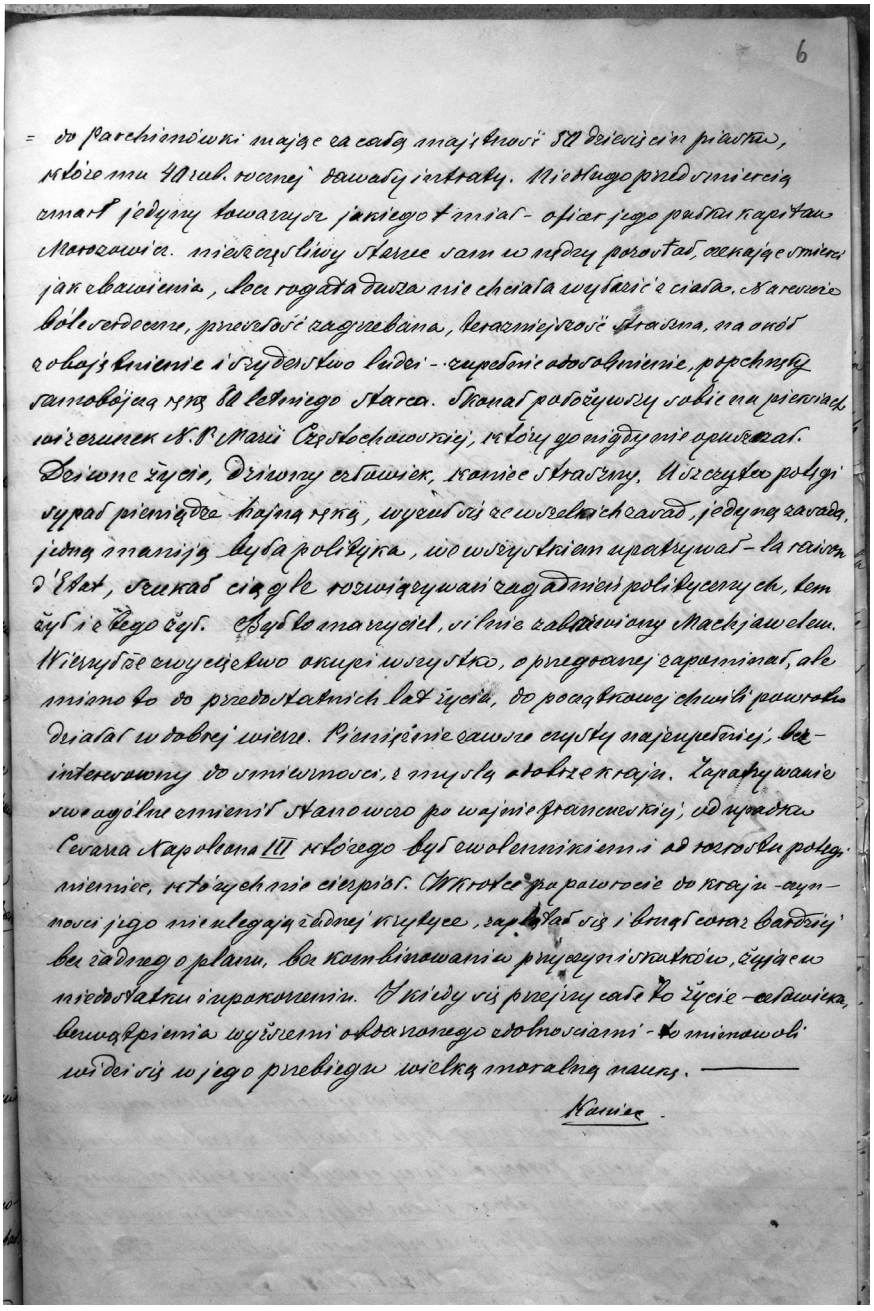

6

= do Parchimówki mając za całą majętność 80 dzieści'n piasku, które mu 40 rub. rocznej dawały intraty. Nie długo przed śmiercią zmarł jedyny kawaler jakiego miał – oficer jego pułku kapitan Matuszewicz. nieszczęśliwy starzec sam w nędzy pozostał, czekając śmierci jak zbawienia, bo rodzina dużo nie chciała wyłożyć z ciała. Nareszcie bóle serdeczne, przesość zagrzebana, bezrozpacz straszna, na ołtarz zobojętnienie i okrucieństwo ludzi – zupełne zdziecinienie, przechmyty samobójcą 72 letniego starca. Skonał pożegnawszy sobie na pierwszy wiersznek N.P. Marii Częstochowskiej, którą go nigdy nie opuszczał.

Dziwne życie, dziwny człowiek, konice straszny, ale czysto polski. Upadł pierwszy raz w wielkich czasach, jedyną zasadą, jedną manią była polityka, we wszystkiem upatrywał – la raison d'état, szukał ciągle rozwiązywań zagadnień politycznych, bez czyli i z tego czyli. Człowiek nawyczel, silnie zabarwiony Mackjawelem. Wierny tłe czyczeństwo akuri wszystko, o przedzaniu zapomniał, ale miano to do przedostatnich lat życia, do początku ostatnich powrotu działał w dobrej wierze. Bezinteresowny do śmiertności, z myślą dobrze kraju. Zapatrywanie swe ogólne zmienił stanowczo po wojnie francuskiej, odwyczka Cesarza Napoleona III którego był ewolucjonistem i do rozrzutu polityczne, które go nie cierpiał. Wkrótce po powrocie do kraju – czynności jego nie ulegają żadnej krytyce, zapadał się i brnął coraz bardziej bez żadnego planu, bez kombinowania przyczyn i skutków, żyjąc w niedostatku i zapomnieniu. Kiedy się przejrzy całe to życie – człowieka, bez uprzedzenia wyższemi obdarzonego zdolnościami – to mimowoli widzi się w jego przebiegu wielką moralną naukę. ———

Kanice.

Unpublished Memoirs about Michał Czajkowski – Sadık Pasha

Aleksandar Zlatanov

In this paper the unpublished memoirs of Kazimierz Burzyński – aide-de-camp of the Polish political agent, writer and general Michał Czajkowski (Sadık Pasha), are presented for the first time. Kazimierz Burzyński was serving as aide-de-camp of Sadık Pasha during the period 1866 – 1868. Burzyński's memoirs shed light on some intriguing and not so well known political realities and movements at that time both in the Ottoman Empire and in Europe, which on the other hand are linked to the political and military activities of Michał Czajkowski himself.

In addition, the article examines the history of the memoir's manuscript, held in the Jagiellonian University Library archive, as well as some biographical notions of the author Kazimierz Burzyński.

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, РЕФОРМИТЕ И РУСКАТА ИМПЕРСКА ПОЛИТИКА. ИЛИ КАК В СРЕДАТА НА 40-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК ЕДИН МОНАХ СТАВА ПОЛИТИК

Ваня Рачева

Политическото значение на десетилетието след Одринския мир (1829) за българите се измерва с една голяма промяна. Настъпва бавен обрат в търсенето на съюзник за осъществяване на националните им тежнения, свеждани до издигане на проекти за административно и политическо самоуправление в рамките на Османската империя, често по подобие и модел на съседите, които по исторически причини вече са получили някаква степен на политическа самостоятелност. Изменя се и отношението на османските управляващи към българите, специално в лицето на централната власт. Тази промяна обаче не е нещо изключително и адресирано (само) към православните поданици на султана. Тя е продукт на започнатите от султан Махмуд II (*1785, 1808 – 1839) и продължени от наследника му – султан Абдул Меджид (*1823, 1839 – 1861), реформи. Този бавен, криволичещ „напред и назад“, но неотменим процес трансформира през 40-те години на XIX в. характера на взаимоотношенията между централната власт и българските ѝ поданици в посока търсене на сътрудничество за ускоряване на реформите. Поради различната „скорост“ на промените в отделните провинции на огромната империя, но и поради упоритата съпротива срещу модернизацията на цели заинтересовани прослойки, подкрепяни както от външни, така и от вътрешни сили, забавянето и/или „боксуването“ на реформите поражда нови противоречия. Както е добре известно на специалистите, проблемът с еманципирането на българите в Османската империя възниква не толкова поради утежнен национален гнет, а заради все по-осъзнаваната разлика между икономическата роля на българската буржоазия и нейното политическо безправие[1]. Като се абстрахираме от национал-

1 **Макарова**, И. Ф. Болгары и Танзимат. Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2010; **Макарова**, И. Ф. Еще раз об истоках болгарского церковного вопроса. – В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянская идентичность – новые факторы консолидации. Редколегия: Г. В. **Боголюбова** и др. Москва: Институт славяноведения РАН, 2008, 146–172.

ното си чувство, трябва да признаем, че възрожденският българин от втората четвърт на XIX век, в голямото си мнозинство приема за своя държава именно Османската империя и затова все по-активно търси промяна в статута си именно като част от нея[2].

На пръв прочит главен герой на тази студия е архимандрит Неофит Хилендарски (ок. 1785 – 4 юни 1848) – личност, която ме интригува професионално от десетина години[3]. Разглеждам го обаче не като книжовник, просветител, автор и издател на учебници, монах или активен деятел на църковното ни движение[4], а се фокусирам само върху неговата политическа дейност и конкретно – върху изявите му от средата на 40 те години на XIX в., като тук ги коментирам в контекста на реформената политика на Високата порта.

На втори план в този текст се опитвам да поставя още няколко *основни* сюжета, тясно свързани с интерпретацията и разбирането на българската политическа активност в избрания хронологически отрязък. Някои от тях тук са развити по-задълбочено, други са само загатнати и тепърва предстои тяхното обговаряне, но тематично те могат да се обособят така:

---

2 **Рачева**, В. Към въпроса за политическата култура на възрожденския българин от втората четвърт на XIX в. – История, 2003, № 3–4, 57–58.

3 **Рачева**, В. 1845 година и българският църковно-политически въпрос. Доклад на Кръглата маса „Делото на архиереите, създали и укрепили Българската екзархия – Иларион Макариополски, екзарх Йосиф, Симеон Варненски и Великопреславски, Методий Старозагорски“ за 135 годишнината на Българската екзархия, организирана от ДАБЧ, Богословския и Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и Дирекция „Вероизповедания“ на Министерския съвет, 14 декември 2005 г.; **Рачева**, В. Защо Неофит Бозвели не стана любим герой, или как политическата присъда става историческа (по материали от XIX век). Доклад на Националната научна конференция „Историческата наука и раждането на героите“, организирана от Българското историческо дружество на 14 – 15 декември 2006 г.; **Рачева**, В. Посланик Титов и българите през 40-те години на XIX век“. Доклад на Международната научна конференция „Русия, Европа и светът“, организирана от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 28 – 29 септември 2009 г.; **Рачева**, В. Политическата култура на българския елит от 40-те години на XIX век. Доклад на Третия международен конгрес по българистика, организиран от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 23 – 26 май 2013 г.; **Рачева**, В. Как един монах става професионален политик. (Сюжет от средата на 40-те години на XIX век). Доклад на Кръглата маса „Българите в Османската империя, 19 век: понятия, структури, личности“, организирана от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 18 – 20 ноември 2016 г., Велинград; **Рачева**, В. Покровителство, автономия, суверенитет – политическата култура на възрожденския елит от първата половина на XIX век. Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2017, ръкопис, 224–273.

4 Българската историография все още е в дълг към изследването на тази личност и специално към пълното академично издаване на оцелелия му архив и цялостното му творчество. Повечето монографични изследвания, тематични сборници и документални издания за него са инициирани или са дело на филолози, а историците сякаш осезаемо „изоставаме“ в това отношение. Съответните заглавия са цитирани по-долу в текста, а тук посочвам само станалите „класически“ книги за Неофит Бозвели: **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели 1785 – 1848. Живот – дело – епоха. София: Изд. Св. Синод на Българската църква, 1930; **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот – дело – епоха 1785 – 1848. Т. 1 – 2. 2-ро прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1971; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. (Нови данни из архивата на Адам Чарторийски). София: Изд. на БАН, 1964; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение до Кримската война. Изследвания по българска история, № 1. София: Изд. на БАН, 1976; Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. **Димов** и Ст. **Таринска**. София: Изд. на БАН, 1993; **Радев**, И. Архимандрит Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели. София: Обединена редакция за книги и периодика „Мисъл“, 2011 и пос. в тях лит.

– Без по същество да го изследвам в този текст, поставям проблема за оформянето, самоосъзнаването и легитимирането на българския политически елит[5] от 40-те години на века и за факторите, които влияят върху този бавен и многообразен процес. Пряко с това кореспондира и въпросът за „политическата култура“[6] на същия елит, от една страна, и от друга – за политическата терминология, която възрожденците използват и която ние, историците (често превратно) интерпретираме.

– Открехвам неразработената достатъчно в българската историография тема за същността на един преходен многопластов процес, какъвто по същността си е Танзимата и за методите на изработване, прокарване, популяризиране и осъществяване „на място“ на отделните реформи, коментирани тук по-подробно само за средата на 40-те години на XIX в.

– Само загатвам за бавното и постепенно осмисляне от страна на Портата ролята на българските земи и на българите за успешното провеждане точно в Европейска Турция на сложните промени; за неизбежното лавиране от страна на османските политици, които често хитруват и маневрират между желанието за промяна, натиска на Великите сили и инертността и/или съпротивата на засегнати интереси и финансови потоци. В този контекст само „пътьом“ искам да отбележа колко подвеждащ е традиционният за нашата историография европоцентричен / българоцентричен поглед, който замъглява картината, когато не отчита факта, че през втората четвърт на XIX в. Османската империя е държава на три континента, а

---

5 Заемам това понятие на хуманитаристиката и го използвам в смисъл на „тънка“ прослойка от българското общество, чиито представители благодарение на свои качества (вродени или придобити по силата на легитимно заемана позиция) постигат успехи над средните за общността и като следствие разполагат с определен престиж и с власт, която често е икономическа и невинаги е политическа. За да си легитимен в условия, в които няма писани правила за принадлежност към тази категория, е почти толкова важно *ти* да се мислиш като представител на елита, колкото и *околните* (сънародници, представители на властта, чужденци и техните лобита) да те имат за такъв. Затова в групата „възрожденци“, които без да притежават обществено призната власт или да заемат пост като обществени лидери, се позиционират представители на православното (висше) духовенство (тях социолози и политолози биха квалифицирали като „традиционни елити“). Втората теоретична категория са т.нар. „харизматични елити“, чието лидерство се основава на лични качества, а не толкова на легитимна власт и/или богатство. До голяма степен (и условно) и в двете категории можем да поместим архимандрит Неофит Хилендарски. В конкретните условия от средата на 40-те години на българския XIX в. обаче когато изследваме едно по същността си патриархално и консервативно, селско по характер и мироглед общество, и когато *елитът* на това общество няма регламентиран достъп до политическа власт, то често тази позиция е по-скоро изразена в материално благосъстояние и/или в културен „капитал“. Казано опростено – може да си влиятелен / авторитетен (опитен / мъдър) и без да си непременно достатъчно богат и/или образован, но по-честата практика е обратната.

6 С понятието (което заимствам тук в работен режим от научния апарат на политологията), използвано за първи път през XVIII в. от немският философ Йохан фон Хердер (1744 – 1803), обозначавам разбирания, ценности и представи на определени личности за политическата система на държавата, в която живеят и на съседните територии и държави, които понякога се вземат за модели на подражание; обозначавам също и съвкупността от представи за властта и за структурите ѝ, за начина, по който тя се осъществява, за правата и задълженията на поданиците; и за правилата на политическото поведение. Това не е статична система. Тя се променя и обновява успоредно с реформите в Османската империя и именно в началото на Танзимата става особено интересна за изследване, когато има условия за масовизиране на грамотността като минимална предпоставка за осъзнато политическо мислене / „политическо съзнание“, а едва след това и за политическо активизиране на по-големи групи хора.

Балканите са (само) малката европейска част от цялата имперска територия, на която султанът е суверен.

– Също на „втори план“ в този текст засягам политиката на Руската империя към българите православни поданици на султана и техния ясно заявен по това време стремеж за обособяване и признаване като отделен милет (разбирай „нация“ по вероизповедание) със свое постоянно политическо представителство в столицата. Известно е (и студията го потвърждава), че руската имперска политика не подкрепя българските политически (и църковни) стремежи от средата на 40-те години на XIX в.

– Не на последно място тук отделям внимание на манипулирането (Разбирано като съзнателен процес на опериране с конкретна информация: нейното подбиране, пресяване, подреждане и интерпретиране в определен контекст.) на историческата памет за определени събития и конкретни исторически личности и на ролята на историците-хроникьори (били те съвременници или не) в този процес.

– Накрая – текстът бегло загатва и за съществуващия терминологичен хаос, който цари в мисленето и в публикациите ни; за понятията, с които професионалните изследователи на Българското възраждане боравим, често без да прецизираме тяхната точност и адекватност в съдържателно отношение спрямо периода / проблема / процеса, за който ги използваме.

Българите и реформеното събрание в Цариград от 1845 г.: цели, участници, последици

В края на 1844 година султан Абдул Меджид замисля безпрецедентната и потенциално опасна стъпка *да се посъветва* с народа си. Висшата власт в Империята издава ферман за „събрание на депутати“ (така го определя Михаил Чайковски (1804 – 1886), политическият агент на „Хотел Ламбер“ в Цариград), разгласява го и го разпраща до всяка своя провинция[7]. Интересно е как *архимандрит Неофит Петров Котленец* (както се самоназовава той) нарича в своите пръснати писма и други документи[8] събранието за реформите. Ето няколко примера: „светловисокото благоразсудливо правителствено собрание“ и „св[ето] Правително Собрание“, а времето определя като „това богодарованно златое султанско время“, „непропущайте благослучайно то благодарованное время“[9].

---

7 **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция. Прев. О. Алтънчев. Пловдив: Пигмалион, 2003, с. 8, 10, 17; **Зеленев**, Е. И. Эволюция османского провинциального управляния в Сирии в XIX – начале XX в. – Във: Восток в Новое время. Экономика, государственный строй. Сб. статей. Сост. и ред. М. Ю. **Рощин** и И. М. **Смилянская**. Москва: Наука, 1991, с. 166, 167; **Шишманов**, Ив. Един непознат труд на Неофита Бозвели. Неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати Болгария“. – В: **Шишманов**, Ив. Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, 132–133.

8 За архива на Бозвели и неговата съдба последно вж. у **Радев**, И. Реквием за личния архив на архим. Неофит Бозвели. – В: **Радев**, И. Живот по трета книга на пророк Ездра. Пор. Българска вечност № 117. София: Тангра ТанНакРа, 2016, 102–112.

9 Вж.: **поп Георгиев**, Й. Материяли по църковната борба. (Архивата на Неофита Бозвели). – Сборник на БАН, 1921, кн. XIV, с. 39, 68, 72; **Тодоров**, И. Между две заточения. (Из дейността на архимандрит

В султанския документ се нарежда да се изпратят по двама мъже „измежду тези, които са *най-уважавани и благонадеждни, които са интелигентни и знаещи, които са познали просперитета* (курсив тук и до края мой, В.Р.) и познават характера на населението“[10]. Избраните делегати предстои да се съберат на консултативно съвещание в имперската столица. Пътуването им ще се поеме от местните хазни, а по време на престоя в Цариград те ще бъдат настанени като „почетни гости в конаците на големците“[11].

Султан Абдул Меджид
Източник: The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 184, Web

Неофит Хилендарски Бозвели в Цариград през 1844 – 1845 г.). – Църковно-исторически архив, 1981, т. 1, с. 17, 25.

10 **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, 148–149; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът. София: Наука и изкуство, 1980, с. 59; **Садулов**, А. История на Османската империя (XIV – XX в.). София: Фабер, 2000, с. 245; **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели, т. 1…, 114–116.

11 От своя страна, руският посланик Владимир Павлович Титов (1807 – 1891) и Вселенската патриаршия полагат доста усилия да настанят част от пристигналите българи в „проверени“ домове, за да могат не само да контролират депутатите, но и да ги подложат на съответна обработка и внушения. **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, 148–149.

Интересни са мотивите на султана за свикването на събранието, които подсказват и целта на това не толкова обичайно[12] за Империята събитие. След като прави бегла ретроспекция на провежданите дотук реформи, Абдул Меджид изказва неудовлетворението си от темпото и от резултатите на промените. Като успешна той оценява само военната реформа. Показателно е, че двадесет и една годишният султан изтъква като една от основните пречки за „неправилно“ разбраните и бавно прокарваните реформи не друго, а невежеството и неграмотността на населението. Затова апелира (а и ще предприеме такива мерки през същата, 1845 г.[13]) към стимулиране подобряването на образованието на поданиците и отварянето на светски училища, „основани на науката, изкуството и промишлеността“[14]. Без да навлизам в повече подробности, ще обобщя, че замисълът на това консултативно събрание е да се направи допитване до представители от провинциите за успеваемостта на промените и така да се прецени по-добре резултатът от реформите в различни области[15]. Трябва да се подчертае, че събранието в никакъв случай не е свикано по повод и/или във връзка с конкретните проблеми на определена общност, най-малко пък с българо-гръцкия църковен конфликт, който по това време едва започва да се оформя като „видим“[16]. Освен това, не става дума за едно общо събиране на всички представители, които ще пристигнат (и ще дискутират) на

---

12 Такава е оценката на малкото български историци, които изобщо обръщат внимание на това събрание. Съществуват обаче податки, според които още сред съвременниците мюсюлмани има опит тази стъпка, която на пръв поглед кореспондира с практиките на Запада и с влиянието на европейската идея за парламентаризъм, да се примири и приравни с някои стари османски традиции за провеждане на консултации с провинциални представители (т.нар. „мешверет“). Още тогава някои официални историци обяснявали естеството на такива консултативни събрания с ислямска практика, при която в такива съвети участват две групи хора – държавни служители и мандатьори на поданиците. Свиканите през април – май 1845 г. в столицата „делегати“, както ще се види, нямат функцията на „представители“. **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, 104–110; **Кошелев**, В. С. Консультативное собрание депутатов в Египте (1866 – 1879 гг.). – Във: Восток в Новое время. Экономика, государственный строй. Сб. статей. Сост. и ред. М. Ю. **Рощин** и И. М. **Смилянская**. Москва: Наука,1991, 180–199.

13 Известно е, че в създадената през март 1845 г. комисия за образователната реформа има и български представител и това е Иларион Макароиополски (1812 – 1875). Повече вж. у: **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 130–131, 133, 206, бел. 25 и 26, и др.; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът…, с. 61; **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, с. 149.

14 **Новичев**, А. Д. История Турции. Т. III. Новое время. Ч. II (1839 – 1853). Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1973, с. 135.

15 В този дух е и краткото информативно съобщение в лондонската преса, вж. напр. The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 181, Web.

16 В публикуваните донесения на Михаил Чайковски (както отбелязах – агент на „Хотел Ламбер“ в Цариград, отговарящ в средата на 40-те години на XIX в. за прокарване на полската политика именно сред българите) до княз Адам Чарторийски (1770 – 1861) може да се забележи субективен стремеж да се изтъкват с предимство всички особености, които акцентират върху важността на българските казуси и искания като първостепенни. Такъв нюанс може да се открие в твърдението му от началото на март 1845 г., че след проучването на „меморандумите“ на Неофит и Иларион, за които ще стане дума по-надолу, Шекиб ефенди (неизв. – 1854) бил заявил, че „почувствал нуждата да има местни депутати в Цариград, които да представят нуждите и възможностите на своите провинции“. Той бил отбелязал, че това именно е станало причина да бъде издаден ферманът за събранието на депутатите и че такава стъпка трябвало да бъде предприета не само за българите, но за всичките поданици на държавата. Все пак трябва да се уточни, че тези сведения Шекиб ефенди споделил със сърбина (и български книжовник) Константин Огнянович (1798 – 1858), който пък ги бил предал на самия Чайковски. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 129–130; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…, с. 123.

едно място. Става дума за провеждане на поетапни консултации на делегатите по региони с висши турски сановници и министри, и с членовете на Висшия съвет по реформите.

Предвижда се също така след приключване на събранието на провинциалните първенци специални емисари на Портата под формата на пътуващи комисии постепенно да обиколят отделните райони, от които са постъпили оплаквания, и така да удостоверят истинността на подадените прошения. Те били длъжни да докладват за резултатите от „ревизиите“ си, но дали са разполагали с достатъчно правомощия, за да решават намясто и веднага възникналите казуси[17] – за това досега не успях да събера достоверна информация. Още тук личи, че този механизъм, колкото необичаен и вдъхващ респект да е с желанието да се осъществи контрол и да се съдейства намясто за решаване на казусите, всъщност може да се окаже и много тромав като процедура. А също и да бъде подвластен на прекалено субективен и личностен елемент, свързан с (не)начетеността, (не)подготвеността и морала на конкретните чиновници, назначени в комисиите, особено като отчетем и традицията в корупционните практики по тези ширини…

Когато в самия край на 1844 г. султанският ферман пристига в провинциалните столици и в по-големите градове, „измежду известните и уважавани граждани“, паритетно от мюсюлмани и немюсюлмани, в началото на новата, 1845 г. се избират хора, които при идването си в Цариград получават от правителството документ, обясняващ целта на събирането. Добре разгласената идея на Портата предвижда избранниците да изложат вижданията си именно пред Висшия съвет за реформите в Османската империя и да споделят опит от успехите и от провалите при прилагането на Танзимата, както и да разкажат за нуждите на областите, които представляват.

Българите в Цариград, ръководени и напътствани от амбициозния полски агент и политик Михаил Чайковски, от своя страна също превеждат султанския ферман – това прави Иларион Макариополски[18]. Не разполагаме обаче с достатъчно свидетелства как и дали предварително е разпространяван сред сънародниците

---

17 Всъщност, освен пътуващите комисии, самият султан Абдул Меджид ще предприеме веднага след приключване на събранието през май 1846 г. емблематична обиколка на част от българските земи, която проучвам за отделна публикация. Запазено е интересно свидетелство от посещението му в Търново, където той пристига на „15 май в сряда, 9 часа“ и си заминава „в събота в 3 часа“. По-важна за изследване опитите за прокарване в реалността на решенията на консултативното събрание е следната подробност. При престоя на султана в българския град търновските търговци му „дадоха прошение с молба да уреди търговско съдилище в града им“. Султанът се съгласява и „съдилището се учреди“ – тук виждаме желание за пряка реализация чрез височайшата воля на една от най-съществените реформи от средата на 40-те години на XIX в. Повече у **Папазов**, Д. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. София: печатница П. Глушков, 1937, с. 60, цит. по **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература. 1740 – 1877. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2012, с. 163, вж. и с. 159.

18 **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…, 123–124; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 129–130. Подробно за цариградската българска колония, нейното формиране и обществено-политически изяви вж.: **Начов**, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. София, 1925; **Бързиц**ов, Хр. Някога в Цариград. 2-ро изд. Варна: Държавно издателство, 1966. Информация за броя на населението в столицата на Империята точно през 40-те години на XIX в. у **Шеремет**, В. И. Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в. Москва: Наука, 1986, с. 272, бел. 44, с. 41, с. 279, бел. 57.

точно този превод или е съставен, за да бъде раздаден само на пристигналите в столицата български представители[19].

Български представители за събранието, разбира се, също са определени. Макар въпросът да не е проучван специално, знае се, че те започват да пристигат в Цариград в средата на април 1845 г. Такива са избрани по един от Русчук („х. Петър"), от Шумен и от Самоков и по двама от Видин и, подчертавам, от Ниш (единият „Никола"). Избрани са и българи от Търново и от Филипопол, дори от Серес. Известно е също името на български делегат от Сливен, някой си „х. Александър"[20]. Полският агент Михайл Чайковски твърди, че е успял чрез своите контакти и връзки на високо ниво да издейства настаняването им за времетраенето на събранието в квартири на католици с цел по-лесен контакт и безпрепятствено съгласуване на исканията по българския въпрос.

Замисълът на Михаил Чайковски и на архимандрит Неофит, подкрепяни по това време от Иларион Макариополски, но и с активното съдействие на Константин Огнянович (който многократно се споменава в докладите до Чарторийски в Париж), е следният. Те искат да създадат у Портата усещане, че програмата от двата меморандума, написани още през септември 1844 г., но реално обсъждани с авторите им от представители на властта едва през януари 1845 г., не е частна инициатива, а е подкрепяна и от българските представители от провинцията. Затова те ще положат доста усилия да убедят поне част от депутатите да „приподпишат" исканията и да ги представят като свои. Чайковски дори се заема да разпраща писма до отделните селища, откъдето са пристигнали български представители, за да се „инструктират" местните елити и да има съгласуваност, особено когато след известно време пътуващите комисии започнат да пристигат по места, за да проверят истинността на прошенията. Това прави от своя страна и архимандрит Неофит, например пише до Свищов[21].

Тук е уместно да припомня съдържанието на исканията в споменатите два отделни меморандума (с автори Неофит Бозвели и Иларион Макариополски) от септември 1844 г., които в българската историография се интерпретират изцяло и само в светлината и развитието на българо-гръцкия църковен спор[22]. Двата доку-

---

19 Без да съм проучвала специално въпроса, вярвам че могат да се открият интересни податки за популярността на султанския ферман от 1845 г. Така напр. в Рилския манастир е съхранен единичен екземпляр – превод на „Хатишерифа прочтенаго на Високата порта пред негово величество на 4-го мухарема 1261 [1 януари 1845], [Заедно с обръщението към] „Любезни ни единородни болгаре" [от] И. Стоянов, 23 януари 1845 в Цариград. Напечата ся иждивением господина Николая П. Тапчилещова в дар на единородните му българе". Вж. **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература…, с. 202. А през следващата 1846 г. сред старопечатните български книги намираме и „Благодетелното продолжение Танзимата. Издадено от Царственнаго совета Правосудия, на всичките подданници Державнаго Царство. Печатася с иждивение Г. Панагиота Кирмитчова Рождением от Тернова, зарад да са раздадат в дар за Полза На своите Единородцы [на задната корица: Преведися на Болгарский язык от К. **Огняновича**]. А печата ся в Цариграда 1846 оу Ѳаддея Димичиана. Пак там, с. 159.

20 История на България в четиринадесет тома. Т. V. Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. Отг. ред. Н. **Тодоров**. София: Изд. на БАН, 1985, с. 314, 320; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 134–136.

21 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 134–136.

22 Такава интерпретация задава още неоспоримият авторитет в изследванията за Българското възраждане, какъвто е познавачът на периода професор Иван Шишманов (1862 – 1928), вж. **Шишманов**, И.

мента дори се определят като първата общонародна „програма“ именно по църковния въпрос. Без да степенувам по значение точките от прошенията, исканията се свеждат до следното:

– Да се позволи на българите в Цариград да имат свой български храм, където да се черкуват на роден език. Знаем обаче, че създаването на храм влече след себе си легализирането на църковно епитропство / настоятелство, което всъщност, погледнато в ретроспекция, е много по-важно за организирането, насочването и представляването на българската цариградска общност пред централната власт.

– В българските епархии да се избират само българи за владици. В това искане няма нищо незаконно, особено след реформения акт от 1839 г. – Гюлханския хатишериф. Но за Вселенската патриаршия е било достатъчно да хвърли поглед, образно казано, върху картата на Европейска Турция, за да си даде ясна сметка с какъв финансов ресурс ще бъде потенциално ощетена самата тя (и тук дори не става дума за т.нар. „владичина“, събирана за издръжка на висшето духовенство), както и финансовите и политическите лобита на нейните креатури, които се редуват на висшите духовни постове, ако такова искане бъде удовлетворено. Не е случайно, че Вселенската патриаршия дълго и упорито, дори и след Великденската акция от 1860 г., категорично ще отхвърля това легитимно българско искане.

– Българите да имат право да издават вестници, да печатат книги и да отварят свои училища. Това искане е формулирано в една точка и на пръв поглед звучи странно и нелогично, ако отчетем факта, че към 1844 г. те имат вече достатъчно светски училища, могат да печатат където преценят своите книги (ако, разбира се, разполагат с финансов ресурс), а българският печат тепърва ще прохожда, но и пред него пречките са основно от финансово естество. Освен това, искането сякаш няма връзка с „църковния“ въпрос. Но това е повърхностна интерпретация. Днес е добре известно, а на съвременниците им е било пределно ясно, че и трите правомощия влизат в прерогативите на т.нар. „Рум милет“ и от формалната гледна точка за османската власт именно църковната институция, в лицето на висшето духовенство по места и на Вселенската патриаршия като цяло, би трябвало да разрешава, да следи и евентуално да подпомага практическото осъществяване на тези „права“[23].

Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844 – 1845) и неговите отношения към българите. – В: **Шишманов**, И. Избрани съчинения. Т. 1. Българско Възраждане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, с. 261. Текстът на меморандумите вж. у **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели...

23 Ще напомня, че точно през 1844 г. Иларион Макариополски отпечатва именно в Патриаршеската печатница превод на Московския митрополит Филарет (*1782, митрополит от 1826 до смъртта си през 1867 г.) – богословското съчинение „Православное учение“ (**Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, 200–201). А сръбският княз Милош Обренович (*1780, 1815 – 1839, 1858 – 1860), който е достатъчно богат, за да си купи няколко печатарски преси, фактически се сдобива с право на своя печатница (разбирай – на Сръбското княжество) едва по фермана от 1833 г., когато формално се легализира и неговия статут на наследствен сръбски княз. Тоест, правото на печатница явно се разглежда от Високата порта като част от привилегиите, свързани със *самостоятелност* / *самоуправление*. **Рачева**, В. За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). Научен ред. П. **Митев**. София: Кооперация „ИФ–94“, 2003, 153–192.

– Следващото искане е изцяло в контекста на провежданите реформи и също е напълно легитимно, но и отново *не звучи* достатъчно „църковно“. Става дума за желанието на българите да образуват с турците по места смесени съдилища / „меджлиси“, които по право обсъждат и търговски въпроси, разпределят откупуването на някои местни данъци, решават редица казуси, свързани с *власт и влияние в региона*. След промените към средата на 40-те години на XIX в. в тези местни „общински съвети“ представителство имат всички „милети“ (и/или конфесии), ако са представени сред населението, което живее в дадената област. Притесненията, а и мотивите на автора на това предложение (в случая – произхождащият от заможно „чорбаджийско“ семейство еленчанин Иларион Макариополски), са ясно продиктувани от реалността в българските етнически територии и са добре обосновани. Българите (които често са мнозинство) практически на много места (ще) са измествани в местните меджлиси[24] от представители на висшето гръцко духовенство и/или от прогръцки настроени техни съотечественици. Това (ще) става възможно, защото за властта всички те са „православни“, т.е. „Рум милет“.

– Накрая, следва искане, което няма как да не притесни не само патриарха, като общ гарант и представител пред властта на всички православни, но не по-малко и обитателите на руското посолство в османската столица. Става дума за ясно заявеното желание българите да имат *свое представителство в Цариград*[25], състоящо се от миряни и от духовници. Лицата, съставляващи това българско представителство, ще бъдат издържани от самата българска общност, ще пребиават постоянно там, ще представят българските интереси и проблеми и ще ги защитават *директно пред Портата*, като заобикалят посредничеството на Вселенската църква.

Ако трябва да обобщя – тази програма за *народностна автономия* на българите, според мен, е изготвена политически перфектно и в нея няма нищо излишно и същевременно нищо не е пропуснато. Това определено говори за политическите умения на личностите, които стоят зад авторството ѝ. Всяка епоха и нейният дух могат да бъдат добре осмислени единствено чрез собствените си понятия, термини и разбирания. Автентичното значение на отделните точки не би трябвало да буди притеснение у централната власт, защото „правата“, които се искат, са законни, позволени и дори стимулирани чрез реформените актове, публично огла-

---

24 За създаването и функционирането на местните меджлиси през 1845 г. вж.: **Табаков**, С. Опит за история на град Сливен. (Принос за изучаване на Югоизточна България). Т. 1. История – Хорография. София: Печатница „С. М. Стайков“, 1911, с. 466; **Шишманов**, И. Увод в историята на Българското възраждане. – В: България 1000 г. 927 – 1927. София, 1930, с. 293; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът…, 59–60; **Садулов**, А. История на Османската империя…, 345–346; **Машева**, И. Българските търговци и правната регулация на търговско-финансовите отношения в Османската империя (40-те – 70-те години на XIX век). Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2015, ръкопис, и пос. лит.

25 На идеята за българско политическо представителство в Цариград детайлно и в подробности, дадена в развитие, първа в българската историография се спира в своите изследвания проф. Огняна Маждракова-Чавдарова, вж. напр. **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40 – 60-те години на XIX в.). – Исторически преглед (ИП), 1993, № 2, 3–35; **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40 – 60-те години на XIX в.). – ИП, 1993, № 4–5, 21–55; **Маждракова-Чавдарова**, О. Задграничното представителство на нацията – алтернатива за българите през Възраждането (до Парижкия мирен договор 1856 г.). – ИП, 2000, № 5–6, 22–55.

сени от Портата. Но ако исканията се четат съвкупно, *взети заедно*, какъвто явно е замисълът на авторите на идеята (независимо дали това са само двамата български лидери или и техният ментор Михаил Чайковски, или и някой друг – дори представител на властта), то тогава искането от българските меморандуми, съставени през септември 1844 г., придобива съвсем друго звучене. Смятам, че в тези документи е формулирано и политически много добре изработено искане за обособяване на българите *в отделен „милет“* („нация“ по вероизповедание). Оделен милет, разбиран като отделен народ / етнос – защото по това време за Османската империя все още и до голяма степен „самостоятелността“ / самоуправлението на „народа“ се определя от конфесията. Това по същество е и искане за *политическо признаване* на *обособен статут*, защото само политическите субекти имат *свое представителство* в столицата на империята. Както например Сръбското княжество, специално сърбите и техния „капукехая“[26]. По това време за кратко такъв е известният лидер от Първото сръбско въстание (1804 – 1813) и бъдещ мемоарист Лазар Арсениевич – Бата Лака (1793 – 1869)[27], който се засича епизодично в публикуваните частично и цитирани многократно тук доклади на М. Чайковски. От тях е видно, че явно и сръбският капукехая също е в течение на българската активност.

Искането за политическо обособяване на българите обаче е формулирано именно по този начин в меморандумите и допълващите ги документи от 1844 – 1845 г., защото тогава то още не би могло да се постави открито, нито да се отстоява успешно. За това не са били *готови* не само Руската империя и Вселенската патриаршия. Не е била готова очевидно и Високата порта[28]. Неслучайно Чайков-

---

26 Че българският стремеж е бил именно такъв, но и че надеждите за бързо осъществяване на идеята са били доста политически наивни предвид това, че зад българските политици не стои Велика сила, а практически само полската агенция на „Хотел Ламберт“, или по-точно само нейният агент Михаил Чайковски – показва възможен паралел с начина, по който е търсена и призната протестантската самостоятелна конфесионална общност (протестантски „милет“ в Османската империя) в периода от 1831 до 1850 г. Подробности вж. у **Митев**, П., И. **Илчев**. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). 2-ро изд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 64–65.

27 Повече у: **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, с. 155 и др.; **Маринковић**, М. Алекса Симић, капућехаја у Цариграду од 1842. до 1843. године. – Зборник Матице Српске за историју (Нови Сад), 1998, књ. 58, 145–157; Дипломатско представништво Србије у Цариграду. Т. I. 1830 – 1858. Приредили: М. **Перишић**, А. **Марковић**, Св. **Рајак**. Серија Историја српске дипломатије. Документа. Књ. 2. Т. I. Београд: Архив Србије, 2015.

28 Историческите прецеденти на Балканите от началото на века (когато след успешна намеса, чрез посредничество и/или дипломатически или военен натиск на Руската империя съседните на българите православни народи – власи и молдовци, сърби и гърци получават различна степен на политическа самостоятелност, а дори и политическа независимост), явно са затвърдили у османския елит представата за политическата автономия като първа стъпка към пълзящо ограничаване или цялостно накърняване суверенитета на султана върху тези територии. Всъщност, политическата самостоятелност на една периферия спрямо центъра на държавната власт може във времето на глобалните империи успешно да се разглежда (и да се практикува) и като степен на консолидация на държавата, когато интеграцията се базира на признаване и приемане на уникален правен статут. Това успешно е показано в изследването на Станислав Малкин през призмата на взаимоотношенията на Шотландия и Великобритания в края на XVII и първата половина на XVIII в. Вж. **Малкин**, С. Лаборатория империи: мятеж и колониальное знание в Великобритании в век Просвещения. Сер. История науки. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. Този проблем, струва ми се, има потенциал за исторически анализ и по отношение на българската действителност в Османската империя от средата на XIX в.

ски на няколко пъти ще напише в докладите си, че Шекиб паша изглежда притеснен и не знае какво да отговори на българските меморандуми[29].

А какво се случва с добрия план исканията на архимандрит Неофит и на Илларион да бъдат мултиплицирани чрез активността на другите депутати през април и май 1845 г.? За съжаление, на този етап от проучванията ми мога да съдя за тези опити основно по информацията, достъпна чрез публикуваните доклади и писма на Чайковски. Последният несъмнено е силно ангажиран и добре информиран, както и пристрастен, което не гарантира достатъчно обективен поглед. Но пък е видно неговото старание и всички, запознати с битието му от този период, знаят добре, че той влага доста енергия, за да постигне успех на този „фронт" по българския въпрос, и в резултат си създава силен враг в лицето на своя почти връстник, роденият през 1807 г. руски посланик Владимир Павлович Титов.

Ето достъпната ми към днешна дата картина според полските доклади[30]. На първо време са подготвени и раздадени на всички пристигнали българи кратки извлечения от двата меморандума, за да могат и те да ги представят в унисон с програмата при своите срещи и обяснения. Представителите на Русе, Ниш, Самоков и Шумен изразили формално съгласие да поставят въпроса, депутатите от Видин се разграничили, а тези от Търново и Пловдив – взели напълно страната на Патриаршията; „а всички са неспособни и страхливи до най-висша степен. Боят се от тукашната власт, боят се от мюсюлманите – жители на техните общини". В края на април Чайковски дори уредил лична аудиенция на „най-смелите депутати" – тези от Русе и от Шумен по „тяхно собствено желание" с Мехмед Али (1815 – 1871). Последният преди събранието е упълномощен от част от българската колония да представлява българите. Но двамата „депутати" като размислили, така се уплашили от самата мисъл да застанат „пред един от най-могъщите паши, че единият се разболя от страх, а другият не дойде". Заради големия залог и провалените усилия Чайковски обобщава: „Трябва да имаш почти нечувано търпение и силно чувство на дълг, за да не загубиш вяра в тези хора, за да не ти опротивеят"[31].

Единствен депутатът от Русе се осмелил да подаде прошение до Портата за „нуждите на България". От доклад с дата 20 май научаваме, че това прошение е съдържало „молба за нуждата от поддържане на *постоянна българска делегация* в Цариград". Той бил повикан и приет от Шекиб ефенди (който още преди откриването на събранието лично разговарял и с архимандрит Неофит и обсъждал меморандума му). Същевременно „българските търговци" (имена не са указани) подали на същия турски представител отделно прошение за „българска църква"[32]. А пък

29 За момента може би звучи малко пресилено (особено ако не бъде подкрепено с доказателства и с още логични доводи) питане като това: дали е възможно идеята за свикване на консултативното събрание в столицата, за която Чайковски твърди, че *е родена от меморандумите на двамата българи*, да е допринесла реално за „размиване" на българските прошения сред общото „море" от реформи и идеи за промени? Защото именно това се е получило. Отговорът на тази „провокация" тепърва предстои и зависи от следващ детайлен анализ на всички известни към момента данни и от привличането на още такива.

30 Обобщението е по документите у **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 134–135.

31 Пак там, с. 135.

32 Пак там, 135–136.

българският депутат „от Серес, от Македония“ подал молба за нуждата от назначаване на „български търговци в Синода“. Молбите и на двамата били приети много добре, „и двамата депутати имаха по три аудиенции при Шекиб“, обобщава оптимистично Чайковски.

В този контекст на 6 май, малко преди окончателното закриване на събранието, Чайковски споделя и следната интересна информация. „Българите от Ниш, на които не се прощаваше, гдето са ходили при Вашченко [Това е новият (стар) руски консул – Герасим Василевич Вашченко (1790 – неизв.), този път назначен в Одрин, след като е бил такъв в Сливен (1830 – 1833) и в Белград (1838 – 1843)[33], и когото френската дипломация оценява като опасен противник.], след като спряха посещенията си и скъсаха връзките си с този руски чиновник – пише Чайковски, – получиха разрешение да се завърнат по домовете си“[34]. Без да съм в състояние към момента да разясня по-добре казуса, определено ми се струва, че българското политическо раздвижване от април – май 1845 г. е забелязано и то категорично е предизвикало сериозни притеснения.

За темата тук е важно да се отбележи специално вниманието, което лично архимандрит Неофит Котленец и неговите прошения получават от отделни правителствени висши служители[35]. Както вече споменах, меморандумът, който той написва (заедно с отделен текст, подаден от името на Иларион Макариополски), става факт през септември 1844 г. Но това е само времето на съставянето. След това започва дългата процедура по превеждане на текста и по намиране и ангажиране на подходящ ходатай, който да подпомогне личната среща на всеки един от авторите с високопоставен служител на Портата (в случая – споменатият вече Мехмед Али от Топхане и доскорошният външен министър Шекиб ефенди – такъв от януари 1844 до януари 1845 г.[36]). Докато тече задействането от Портата проучване на Бозвели, започва превеждането на двата документа на френски и на турски език. В тази дейност активно е ангажиран сръбският дипломатически представител / капукехая в Цариград Лазар Теодорович (1771 – 1846). Така преди със съдържанието на меморандума на Бозвели да се запознае турското правителство, към което е адресиран документът, той става „под сурдинка“ известен на френското

33 Повече за него вж.: **Медведева**, О. В. Российская дипломатия и эмиграция болгарского населения в 1830-е годы (по неопубликованным документам Архива внешней политики России). – Советское славяноведение, 1988, № 4, 24–33; **Медведева**, О. Проблемът за българската емиграция в Русия през 1830 г. в дейността на руската дипломация (по непубликувани документи на АВПР). – Известия на Държавните архиви, 1989, т. 57, 155–205; **Медведева**, О. Деятельность российского консула в Сливене Г. В. Ващенко (1830 – 1833 годы). – Славяноведение, 1999, № 4, 71–76; **Поповић**, Р. Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838 – 1843. године. – Историјски часопис, 2016, књ. LXV, 183–204.

34 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 135–136.

35 Интересни подробности, както и всички възможни трудности, по описаната тук процедура за „подаване“ на прошение до Портата, могат да се намерят в многократно цитираната документация на агента Чайковски (коментарът в тази част на текста е направен по нея): **Сковорнек**, Й. Михаил Чайковски и българското национално движение (1841 – 1845). – Във: В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. Редкол. Е. **Бужашки** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 91–105; **Смоховска-Петрова**, В. Едно неизвестно писмо на Неофит Бозвели до княз А. Чарториски. – Известия на Института по история, 1963, т. 13; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…; **Смоховска-Петрова**, В. Михаил Чайковски – Садък паша и Българското възраждане. София: Изд. на БАН, 1973.

36 Благодаря на османиската Мария Кипровска, която ми съдейства за последното важно уточнение.

посолство и на сръбските правителствени власти в Белград. Повече от сигурно е, че за съдържанието на прошението научават чрез различните канали, включително и посредством отделни служители и драгомани на Портата, с които контактува полската агенция, и в Цариградската патриаршия. А чрез нея и/или по други пътища – и в руското посолство.

В тази дипломатическа игра за около половин година, според Чайковски и неговите сведения, са намесени само от страна на правителството: „Емин ефенди“, „Муса паша“, Мехмед Али, споменаваният също няколкократно външен министър Шекиб ефенди, Мехмед Фуад ефенди (1814/1815 – 1869); а също и „потурченият грък Рефик бей“; по-късно Риза паша (1809 – 1877) и Мустафа Решид паша (1800 – 1858); също така и чиновници от френското посолство и някои от близките на полския агент лазаристи. И макар Чайка Чайковски да настоява постоянно за конфиденциалност по „българския въпрос“, за да не се предизвиква „подозрението на Москва“, видно е, че толкова много хора, дори и да искат, не могат дълго да опазят в тайна нарастващата българска политическа активност.

Първата среща на Иларион с Мехмед Али е осъществена в края на месец октомври 1844 г., а меморандумът на Неофит е предаден на Портата в средата на ноември с.г. Проточилото се движение и обсъждане на документите по различни канцелации и ведомства, вероятно съвсем обичайно по неписаните правила в Империята, принуждава Чайковски и Неофит да прибегнат до тактически ход. Те съставят и подписват благодарствен адрес към тогава тридесетгодишния Мехмед Али и го молят да стане *покровител на българите пред Портата*, което той, разбира се, приема[37]. А на 27 януари 1845 г. Шекиб ефенди – тъкмо в последните си дни като министър на външните работи, в чийто ресор, както твърди добре запознатият и обигран М. Чайковски, спада „българският въпрос“ – приема на първа аудиенция Неофит Бозвели.

След като Мехмед Али приема да стане покровител на българите, събитията сякаш придобиват по-динамичен ход. В началото на 1845 г. са арестувани Георги Раковски (1821 – 1867) и баща му[38]. Разпитите в хода на техния „процес“ ще се проточат и ще предизвикват периодично „шум в системата“ до късното лято. Някои свидетелства говорят за все още неизяснени детайлно брожения в средите на Патриаршията и притеснение сред членовете на руската мисия по повод на този процес и свързаните с него събития, от които Портата явно е съумяла добре да се възползва[39]. Междувременно, както споменах, Иларион Макариополски превел на

37 Специално за ролята на Мехмед Али, който през 1845 г. дори дал на двамата български водачи Неофит и Иларион „кесия пари“, за да не са „хранилници“ на Патриаршията, и който ще се „обвърже“ (идейно и финансово) с „българския църковен въпрос“ фактически до смъртта си през 1871 г., вж.: **Шишманов**, Ив. Един непознат труд…, 146–147; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…

38 Докато е в затвора в Топхане, наклеветен като опасен враг на царството, Раковски замисля първия си литературен опит „Сън веществен виден от неповиннаго българина в тъмницата“ – текст, в който влиянието на Неофит Бозвели върху младия Раковски е повече от осезаемо и като стил, а и като идеи – доколкото са запазени и коментирани сведения за съдържанието на изгубения ръкопис. **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 202; **Шишманов**, Ив. Един непознат труд…, 143–144.

39 Податки за това у: **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 131–133, 136–138, 194; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…, с. 185; **Косев**, Д. Към биографията на Г. С. Раковски. – Във: В чест на акад. Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. Отг.

български и със съдействието на полската агенция отпечатал издадения от султана в началото на годината нов реформен Хатишериф, наречен „Танзимат“. А на 16 февруари 1845 г. подал отделна молба за откриване на българска печатница. Скоро след това той е включен като помощник на Фуад ефенди, който пък станал член на новоучредената комисия за реформа в образователната система. Задачата на българина била да събира и дава сведения за състоянието на просвещението в българските земи.

Междувременно полските доклади сочат, че от началото на месец април, когато кипи подготовката на готвеното събрание, руската мисия чрез своя драгоман княз Александър Ханджерли (1759 – 1854) започва да оказва натиск първоначално върху Иларион[40], като настоятелно го кани на разговори и му препоръчва да напусне Цариград. Той отказва, но и разредява посещенията си в полската агенция. Двамата с архимандрит Неофит обаче подават нови меморандуми, съответно на Фуад ефенди и на Мехмед Али паша. От руското посолство започват да разпространяват слухове, представящи Бозвели като тайно приел католицизма и като бунтовник срещу правителството. Тези действия, ръководени от посланик Владимир Титов, са съгласувани с Патриаршията, която още от края на март започва открито да подозира Неофит не само в стремеж да откъсне българите от „гръцката църква“[41]. Известни са както опитите лично на патриарха да принуди архимандрит Неофит да напусне жилището си при лазаристите и да се премести да живее в Патриаршията, така и страховете на последния от „лошо кафе“[42]. Патриархът дори е склонен *да дари* Неофит с митрополитска катедра в Трапезунд[43] само да успее да го отдалечи от столицата.

Усетил засилващия се натиск върху себе си, Бозвели търси и получава подкрепа първо от цариградските българи (които подават на 5 май прошение до Портата в негова защита), а също и на свищовци[44]. Тази активност не остава незабелязана както от Патриаршията, така и от Русия, но и от Портата. Тя съвпада с разгледаната вече дейност на провинциалните представители на събранието. Известната ни днес фактология ясно показва избистрянето и *поставянето на публично обсъждане* на български политически въпрос от септември 1844 до май 1845 г. включително. Тепърва предстои да се изясни въз основа на документи колко точно и какви прошения до Портата подават българите от страната и тези в Цариград. Но е съвсем ясно, че исканията не са просто за български владици, но ескалират

ред. Д. **Косев**. София: БАН, 1976, 113–115. Вж. също **Frary**, L. Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821 – 1844. Oxford: Oxford University Press, 2005, 195–197.

40 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, с. 133, 136–138.

41 Пак там; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…; **Макарова**, И. Ф. Болгары и Танзимат…

42 В тези епизодични свидетелства личи израстването на политика-прагматик Неофит Бозвели. В началото на „политическата си кариера“ той вярва, че работещ механизъм за постигане на определени цели е използването на „кочияшите“ на султана, т.е. търсене на близостта на определени големци през техните „слуги“, а в следващ момент обяснява на своя ментор и съветник в тънкостите на голямата политика – полският агент Михаил Чайковски същността на *кафепиене*-то при патриарха…

43 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, с. 142.

44 Пак там, 139–140.

в политически претенции за *гражданско обособяване* и настояват за *самостоятелно представителство*[45].

Накрая ще си позволя един пространен цитат от ценните полски доклади на Михаил Чайковски, защото той, струва ми се, прекрасно илюстрира моята теза, че не само за възрожденците българи събитията от април – май 1845 г. са имали *политическо звучене* и исканията в Меморандумите не са просто „по българския църковен въпрос“ (както упорито и неточно ги интерпретира българската историография). Те са разбирани в контекста на епохата *като изцяло политически*. Полският агент посетил тези дни (т.е., преди 20 май) „стария Хюсеин паша“ (1776 – 1849) (става дума за унищожителя на еничарите (1826), който добре познава българите, защото е бил и ще бъде отново управител на Видинския пашалък[46]). Той му разказал много за България и споделил следното виждане: „Българите са недоволни от Портата и имат право. Гледат сърбите, гърците, власите и смятат за несправедливо те да бъдат като евреите и циганите. *Ако Портата не им даде права, ще се намерят такива, които ще им ги дадат*“. Цитатът е показателен, а е и почти толкова пророчески, колкото мнението от декември 1829 г. относно перспективите за българско политическо обособяване на руския дипломат Феликс Петрович Фонтон (1801 – сл. 1862), станало публично след публикуването му през 1862 г.[47] На цитирания коментар на пашата Чайковски отговорил: „Аз пък казах, че е по-добре да ги направят като сърбите вечни васали на Портата, отколкото да ги имат като неприятели – поданици“.

Разговорът се насочил и към личността на Неофит Бозвели. Интересна е оценката, която мъдрият и опитен Хюсеин паша му дава, затова ще я цитирам без коментар: „Това не е човек с голям ум, но е много добър. Много удари на камшик е получил от гърците, за да не смее да иска помощ от Портата, но щом дойде работата до България, той нищо няма да издаде на Портата“[48].

---

45 Съществуват свидетелства, че именно през 1845 г. в османски документи започва да се използва терминът (освен „рум милет“) „булгар милет“, вж. **Иванова**, С. Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история. – Историческо бъдеще, 2003, № 1–2, с. 217 сл. Вж. също **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство…, 3–35 и пос. лит.

46 Хюсеин паша служи на Империята във Видин между 1833 и 1844 г. и от 1846 до 1849 г., когато умира в същия град. Благодаря за съдействието за тези важни уточнения на Мария Кипровска.

47 След като в частно писмо предава съдържанието на молба на богат жител на с. Факия, в която в шестнадесет точки са оформени желаните свободи, така щото „да има права за всеки – както за турчина, така и за българина“, руският дипломат дава интересен пророчески коментар върху политическата страна на събитията от военното време през 1829 г. В публикацията от 1862 г. за тези събития Фонтон твърди, че българите напразно очакват „освобождението си“. Според него, българската държава ще възникне „след половин столетие“, тоест – в 1879 година! Вж. **Разбойников**, А. Писмата на Феликс Павлович Фонтон от 1829 и 1830 г. – Балкански преглед, 1946, с. 51.

48 Като разсъждава след срещата в писмото до своя началник княз Адам Чарторийски, бъдещият Садък паша заключава многозначително: „Сега разбирам защо Портата го отзова [Хюсеин паша] и ако би го пратила втори път във Видин или на друго място в България, той сигурно би помислил *за българско княжество* – за себе си и за рода си“. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 138–139.

Историографията ни[49], като се доверява основно на Георги Раковски, приема, че българските представители като цяло не проявили достатъчно храброст, още по-малко патриотизъм, и не се възползвали от благоприятното време да поставят ясно българските църковно-политически искания на консултативното събрание от 1845 г. Тази негова оценка е от 1860 г., споделена е публично от *политика Раковски* именно в разгара на българо-гръцката разпра и броженията след Великденската акция. Според българския политик депутатите през 1845 г. били прости и наивни хора или отявлени гъркомани, които се бояли от афоресване, с което ги бил заплашил патриархът: „Ето що приноси простотата и невежеството! Така се изгуби и това драгоценно време за наш народ“[50]. А тези, които се съгласили да подпишат прошение в подкрепа на меморандумите от 1844 г. на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, не проявили достатъчно настойчивост при подаването и отстояването му. Предоверявайки се на субективната преценка на Раковски (който точно по време на събранието е в столицата, но както споменах, е затворен с баща си в тъмница, където трупа връзки, контакти и опит, включително адвокатски такъв), българската историография оценява събранието като провалено. Твърди се дори, че то закрило дейността си на 7 май 1845 г. без дори да обсъди „българо-гръцкия въпрос“[51]. Такава историческа интерпретация е повече от неточна, особено когато въпросът, както показах, не е проучван специално в богатите и днес достъпни османски архиви.

Все пак, преди да се даде категорична оценка за поведението на българските представители, трябва да се вземе предвид, освен липсата на политически опит, и следното. Много е възможно делегатите, и то не само българските, да са били „смутени“ от тази нова и непопулярна за Османската империя процедура. И тъй като не знаят какво точно поведение се очаква от тях на събранието в Цариград, логично е да предпочетат да не кажат много[52].

Тази ситуация е разбирана много добре от Чайка Чайковски и от Константин Огнянович[53], като последният явно по това време работи много тясно с полския агент. Поради това двамата следят изкъсо всички формалности и се опитват да насочват и да организират българските прошения в една обща посока. Огнянович „докладва на всичките депутати меморандумите“ на Неофит и Иларион, пише Чайковски на 16 април. И допълва: „[…] ще се стараем, т.е. вече се стараем, да формулираме предложенията, които те трябва да направят. Портата иска да изпрати комисари във всеки град, от който са дошли депутати, за да провери доколко изложенията отговарят на истината. Ако успеем да поемем ръководството на предложенията, то аз веднага ще препоръчам всеки депутат да пише в своя град, за да се подготвят за приемането на комисаря“ на правителството[54].

---

49 Обобщено в История на България, т. V…, с. 320 и пос. лит.

50 **Раковски**, Г. Българский за независимо им священство днес възбуден въпрос и нихна народна черква в Цариград. Белград, 1860.

51 История на България, т. V…, с. 320.

52 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 133–134.

53 Повече за него вж.: **Пундев**, В. 2. Константин Огнянович. – Списание на БАН, 1942, кн. 36; **Радев**, И. Писмо на К. Огнянович до врачанските чорбаджии от 1832 г. – Векове, 1979, № 1.

54 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 133–134.

Опитах се да покажа какви резултати са постигнали тези двамата, почти без финансов ресурс и под постоянна заплаха от натиск на сериозни политически фактори. Но можем ли изобщо да се съмняваме, че поне подобни усилия за въздействие, подплатени със сериозни парични лостове, са полагани и от руското посолство? Основната разлика вероятно е само тази, че за момента българските историци *не можем* да прочетем докладите по същия въпрос на Владимир Титов до граф Карл Неселроде (1780 – 1862, външен министър от 1826 до 1856 г.)[55].

Всъщност Портата провежда сериозна дейност по реално обобщаване и анализиране на натрупания опит от прилагането на реформите досега още преди официалното откриване на събранието. Така например, през март 1845 г. е назначена седемчленна комисия „от мъже, добре подготвени в правните, военните и граждански науки“, която да инспектира всички съществуващи училища и да подготви нови (комисията ще представи отчета си през 1846 г.)[56]. На 13 април с.г. с указ е назначен специален комитет, който да изучи причините за упадъка на селското стопанство в различните области на Османската империя и да разработва мерки за неговия подем. В частност, възложено им било да представят доклади за размера на данъците, способите и времето на събирането им, за нуждата и възможностите за намалението им в някои райони, а също за необходимостта от строителство на пътища и канали – все неща, с които и събранието се занимава. Създадените комисии по строителството (meclis-i imariye) работили няколко поредни години. (Известни са, а вероятно днес във времето на глобалните електронни библиотеки – и проверими, примери с участието на чужди специалисти, които години подред давали отчети, например от 1850 г. за България, Добруджа, Македония, Тесалия, и които били публикувани в излизащия на френски език цариградски вестник „Journal de Constantinople“.[57]) На самото събрание и в докладите от провинциите на комисиите по строителството много се говорело за необходимостта от добри пътни връзки[58] – ситуация явно и днес, в XXI век – все още проблемна за Балканите.

Портата предвиждала, както посочих, след приключването на събранието на провинциалните представители специални нейни емисари под формата на пътуващи комисии да обиколят отделните райони и да проверят истинността на подадените прошения. (Това депутатите научават още с пристигането си и вероятно също е сред причините за проявената от тях плахост.) Такива комисии били изпратени в областите Коню, Худавендигяр (Бурса), Болу, Сивас, Анкара, Диарбекир,

---

55 Преди няколко години се надявахме с проф. Пламен Митев да получим достъп до годишните доклади на посланик В. П. Титов за 1844, 1845 и 1846 г. от „Архив внешней политики Российской федерации“ (АВПРФ), като поръчаме срещу заплащане съответните копия чрез колеги историци от Москва. Опитът ни тогава бе неуспешен. Формалният мотив за отказ бе, че от този архив не се правят копия на документи. След това архивът бе затворен за почти три години за основен ремонт и едва отскоро отново е достъпен за изследователска работа, което дава известни надежди в бъдеще време за по-улеснена работа на българските историци с руските документи, специално с тези, разкриващи формирането, съгласуването и прокарването на руската официална външна политика.

56 **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, 149–150; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът…, с. 61; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 130 – 131; **Новичев**, А. Д. История Турции, т. III, ч. II…, с. 164, бел. 61.

57 **Новичев**, А. Д. История Турции, т. III, ч. II…, с. 151.

58 Пак там, с. 154.

Ерзерум, Видин, Ниш, Силистра и другаде. Те обикалят 8 – 9 месеца и при всяко спиране докладват писмено на Високата порта. Резултатите се разглеждат от Висшия съвет и понякога се предприемат някои конкретни действия (напр. освобождаване или преместване на отделни административни и военни служители, инспектиране на пътища и на няколко пристанища).

Според някои сведения Портата отделила 20 млн. куруша за разпределение като провинциални кредити сред земеделците за семена, добитък, сечива (за 3 – 4 години без лихва), което трябвало да става чрез провинциалните власти (едва ли може да има съмнение, че голяма част от сумите е била „похитена“ от чиновници и местни лобита, но няма как точно тук да не си спомним за искането от меморандумите за *смесени българо-турски меджлиси*). Управителите на Видин, Варна и Силистра пък получили нареждане от централната власт да освободят от данък за дребен добитък („beylik“) и др. данъци за 10 години хората, които се заемат с развъждане на породисти, т.нар. „испански“ овце[59]. Някои служители били освободени от длъжност или преместени, а армейски офицери и военноморски инженери се залавят с направата на карти и с инспекцията на пътища и пристанища[60].

Такава обаче е картината, проследена на „централно“ ниво. Както се вижда от изнесеното, с този изглеждащ доста сериозен опит за „рестарт“ на практическите реформи в Империята от средата на 40-те години и най-вече с прякото му отражение върху живота на българите, нашата историография тепърва трябва да се заеме сериозно. Преди да са направени редица регионални, общи икономически и обществени изследвания, на които да се опре анализът на *политическото отражение на събранието от 1845 г.*, оценката, че скоро докладите на комисиите били заключени в „ковчежето на забравата“[61], може да се приеме за основателна точно толкова, колкото и споделената по-горе оценка на Георги Раковски. Но е факт, че известно забавяне на *рестарта* има, особено след правителствената смяна[62], в резултат на която на власт през октомври 1845 г. идва „големият реформатор“ (който скоро ще натрупа богата колекция от ордени и медали от почти всички Велики сили) Мустафа Решид паша[63].

---

59 Пак там, 152–153.

60 **Люис**, Б. Възникване на съвременна Турция…, с. 149.

61 Пак там, с. 149. В този дух на предварителна обреченост са и някои вестникарски публикации (вж. напр. The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 184), свидетелстващи много повече за стереотипното мислене на Запада спрямо Ориента, отколкото за стремеж към достоверна информираност на потенциалните читатели.

62 **Новичев**, А. Д. История Турции, т. III, ч. II…, с. 136.

63 Пак там. Критично мнение, което е в дисонанс с общата историческа (и още приживе разпространена) версия за неговата отдаденост на реформирането на Империята по повод смъртта през 1858 г. на този османски политик ще публикува българският историк Спиридон Палаузов (1818 – 1872) – **Палаузов**, С. Мустафа Решид паша. – В: **Палаузов**, С. Избрани трудове. Т. 2. Изследвания по средновековна и нова история на Югоизточна и Средна Европа. Под ред. на М. **Велева**. София: Наука и изкуство, 1977, 674–685 (отпечатано първо в „Санктпетербургские ведомости“ от 17 януари 1858 г.).

Предпоставки за политическото израстване на архимандрит Неофит Хилендарски в средата на 40-те години на XIX век

На 29 юли 1845 г. Неофит Бозвели и Иларион Макариополски са примамени с лъжа в Патриаршията. Там двамата са арестувани и отведени първо на остров Принципо в манастира „Св. Георги“, предназначен за затваряне на „непоправимо луди“[64]. Това се случва почти два месеца след закриване на събранието на представителите на провинциите в Османската империя, свикано от султана и проведено в Цариград. След като Цариградската патриаршия, Стефан Богориди (1775/1780 – 1859) и руският посланик Владимир Павлович Титов не успяват в продължение на месец да издействат от Портата ферман за заточването им като политически неблагонадеждни[65], двамата са отведени на Атон. Неофит е затворен отначало в гръцкия манастир „Великата лавра“. Обвинен е в канонични престъпления, свързани с приемане на католическата вяра и в нарушение на църковната дисциплина. След известно време е преместен в Хилендарския манастир.

Там, в ръцете на току-що пристигналия от родината си почти 20-годишен бесарабски българин Георги Немцов (1828 – 1898), бъдещ Доростоло-Червенски митрополит Григорий (от 1872 г.), на 4 юни 1848 г.[66] Неофит Бозвели умира на около 63 години. Българската историография единодушно приписва на Немцов[67] заслугата за спасяване на част от архивата на архимандрит Неофит Бозвели. Тези събития са

---

64 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 143–148; **Бързицов**, Хр. Някога в Цариград…, с. 60.

65 След време тръгват слухове за съпричастност (или мълчаливо съгласие) и на част от министрите на Портата за заточението на двамата български лидери. Ето какво четем в доклад на М. Чайковски от 16 август 1845 г.: „Мехмед Али прехвърля сега цялата вина върху Шекиб и Риза; Рефик бей казва за първия, че е взел много пари от Русия за това разрешение, дадено устно. Той отрича това, но много слабо, затова Емин го подозира, че не е чист в тази работа. Относно Риза това е клевета. В Портата той се противопоставил на издаването на ферманите, а дори и скъсал готов ферман, донесен от самоския княз [Ст. Богориди], като му казал: „Откога започнаха да пишат ферманите извън Портата?“. Аз мисля, че са виновни слабостта и липсата на здрав разум у Мехмед Али и продажността на Шекиб“. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 146–148.

66 Може би е интересно да се знае, че по-малко от месец по-рано е последният опит на Чайковски да издейства освобождаването на архимандрит Неофит от заточение чрез посредничеството на сръбския капукехая Константин (Коста) Николаевич (1821 – 1877). Идеята е той да изпрати своя драгоман в Света гора, където да склони Неофит и Иларион да подадат чрез Николаевич молба до Портата за съкращаване на заточението им или за пълното им освобождение. За сега все още не мога да коментирам убедително дали това би сполучило, нито какъв е бил евентуалният отговор от сръбска страна. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, с. 76. Константин Николаевич е завършил право в Париж и в последните години от управлението на княз Александър Карагеоргиевич (*1806, 1842 – 1858, †1885), през 1856 – 1858 г., ще бъде министър на вътрешните работи. От 1848 г и по време на Кримската война е сръбски представител в Цариград, определян от някои изследователи като „неумерен русофил“. Повече за него вж.: **Ристић**, Љ. Велика Британија и Србија (1856 – 1862). Београд: САНУ, 2008, с. 33, 41, 42, 57, 66, 68–69, 73, 75, 79, бел. 93; **Jovanović**, N. Dvor kneza Aleksandra Karađorđevića (1842 – 1858). Prva knjiga o prvom srpskom dvoru. Beograd: Laguna, 2010, 100–101; **Цетнарович**, А. Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и српска криза 1840 – 1844. Приредио П. **Буњак**. Београд: Славистичко друштво Србије, 2017 Web, с. 113, 193–195, 223, 251.

67 За ранната биография на бъдещия известен Григорий, Доростоло-Червенски митрополит вж.: Документи за историята на Българското книжовно дружество. Т. II 1878 – 1911. Състав. Ив. **Снегаров** и др. София: Изд. на БАН, 1966, с. 28, бел. 5; **Радев**, И. Реквием за личния архив..., 102–112; **Георгиева**, Т. Славянската идея в Русия 30 – 50-те години на XIX век. Велико Търново: Фабер, 2009, с. 136; История на България. Т. 2. Отг. ред. Д. **Косев**. София: Наука и изкуство, 1955, с. 52, 123.

сравнително добре документирани. Последователната дейност на руското посолство в лицето на тогавашния посланик Титов и дългогодишният руски консул на Балканите Ващенко за изолиране на Неофит и Иларион от Цариград е „видима“ и проследима по седмици от края на 1844 и до юли 1845 г. Особено е отношението на руското посолство именно към Неофит, който не крие контактите си с полската агенция, с лазаристите и афишира (дори публично чрез меморандума от септември 1844 г.) антируската си позиция[68]. Опитите за купуването му или за сплашването на двамата водачи, както и предприетите мерки към по-богатите български търговци в Цариград и към някои от избраните български представители на събранието, могат да бъдат проследени частично, но достатъчно ясно по използваните тук полски документи, публикувани през далечната вече 1964 г. от Ванда Смоховска-Петрова (1919 – 2011).

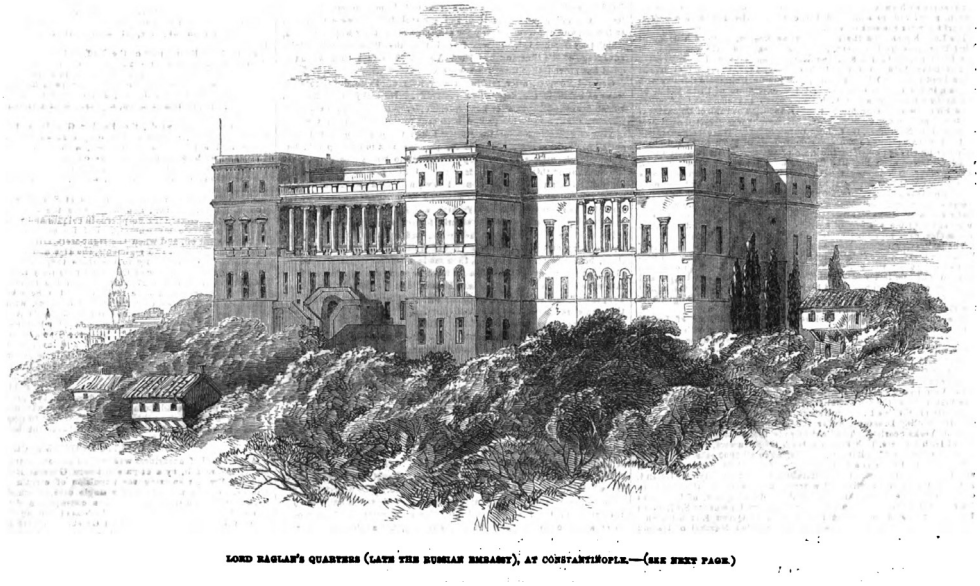

Руското посолство в Цариград
Източник: The Illustrated London News, 13 May 1854, Vol. 24, No 682, p. 429, web

Особеното отношение към архимандрит Неофит Петров Котленец от страна на руското посолство, където явно го смятат през 1844 – 1845 г. за по-сериозния „про-

68 Един от малкото български историци, която още в далечната 1976 г. коментира този проблем, е проф. Зина Маркова (1940 – 2004). Тя пише, че архимандрит Неофит отначало не бил „русофоб“ и дори по време на руско-турската война от 1806 – 1812 г. вярвал в освободителната мисия на Руската империя. Но резултатите от войната, изселването на българи и отношението на руското правителство към преселниците събудили у него първите съмнения относно добронамереността на царската политика. Още повече те се засилили в годините на войната от 1828 – 1829 г., последвана от най-масово изселване и обезлюдяване на цели райони от българските земи. Според проф. Маркова точният политически усет на Бозвели му дава основание да прецени изселванията като вредни за консолидацията на българския народ и за неговото бъдеще, затова многократно в различни свои съчинения той ще се връща на този въпрос. Повече вж. **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…, с. 115.

тивник“ от двамата лидери на цариградските българите, е само една от причините да фокусирам разсъжденията си за политическото активизиране в контекста на идеята за *българска народностно-политическа автономия* именно към него. Другите си съображения мога да резюмирам по следния начин:

– Неофит е роден около 1785 г. и е по-възрастният от двамата лидери на цариградските българи, следователно е по-мъдър и опитен, включително и поради наситения си със събития, превратности и пътувания живот.

– От него са останали интересни и многобройни документи, включително кореспонденция, публицистични и художествени текстове, преводи. Този факт задава първото условие за успешно изследване на политическата му активност (но не го улеснява автоматично, защото, за съжаление, и до днес архивното му наследство не е публикувано цялостно и професионално в академично издание). Втората предпоставка е фактът, че още приживе Неофит Хилендарски става много популярен сред българите, но също така именно с неговото име и дело се е спекулирало посмъртно още през XIX в., както ще се опитам да покажа по-долу, факт, който сам по себе си засилва изследователското любопитство към личността му.

– Към 1844 – 1845 г. Бозвели е вече с натрупан авторитет и има ясно заявени позиции, проявили се основно в т.нар. Търновски събития (1839 – 1841) от църковното ни движение, т.е. – вече е „калѐн“ в опитите си да има ръководна позиция сред общността и да носи отговорност за нея, каквото неизбежно би се случило, ако идеята му да заеме Търновската митрополитска катедра бе сполучила; дори вече е „платил“ мечтата си „веднъж да буде начало“ с първото си заточение (1841 – 1844 г.).

– Публикуваните писма и доклади на Михаил Чайковски ясно документират първостепенната роля на архимандрита в разглежданите тук събития, както и демонстрират доверието и симпатиите, които изпитва към него полският агент. А той има повече от съществена роля за оформянето като политическа идея, за формулирането в конкретна писмена форма, за канализирането на проекта и търсенето на лоби с оглед реализация на най-обхватната българска програма до Кримската война (1853 – 1856) *за политическото обособяване на българите в отделна общност* (по правилата на „милет“-системата в Османската империя) *със свое политическо представителство* пред Портата.

– Именно с Неофит Котленец „разговаря“ Портата в лицето на своя министър Шекиб паша, макар добре да отчита присъщата му голяма доза наивност (която съпътства откровените, честни, отдадени, амбициозни, но и неопитни начинаещи политици); като такъв всъщност ни се представя с действията и с поведението си Бозвели. Именно той с неизчерпаемата си енергия подтиква, пише многобройни патетични писма и търси съмишленици сред общността в подкрепа на идеите, на които се е посветил. Всъщност, ако четем внимателно оцелялото му и непубликувано още цялостно документално наследство, ще установим, че Неофит е също така и честолюбив, и дори отмъстителен, сприхав и избухлив, че може да бъде зависим (и то не само от алкохола, но и от силните си желания за власт, дори от доза сребролюбие). Но не последното определя успеваемостта му като *политически лидер*; то само показва чисто човешката му същност.

– Както споменах, точно Бозвели създава големите проблеми на руското посолство и на Патриаршията (следователно и от тяхна страна се възприема като признат представител на *политическия български елит*): него искат да откъснат от патриархалните, неграмотни в мнозинството си, но и родолюбиво настроени и лесно „възпламеними“ от словата му цариградски български занаятчии и да го отдалечат в Трапезунд; именно той е поставен в унизителни и тежки условия по време на заточението си и умира в мизерия, обезверен, изоставен и болен (докато е известно, че Иларион се изявява като секретар и живее по други правила и в различна среда по време на своето заточение на Атон).

– Не на последно място, именно архимандрит Неофит ще бъде изрично упълномощен от българските еснафи в Цариград, т.е. ще бъде *легитимен техен лидер* и като такъв ще подава прошения / меморандуми от тяхно име; доказано чрез различни свидетелства на съвременници е умението на Бозвели да „влиза под кожата“ на обикновените запалени родолюбци, какъвто например е неговият „заклет фен“ – бъдещият политик от по-висока класа Георги Раковски.

Понятието *политика*, взето в широкия смисъл на думата, се разбира като наука (и дори изкуство) за управлението на държава, за управлението да дадена общност или на по-малки политически образувания и институции. *Политиката* и *политическото* съществуват винаги в някаква система, която обединява в едно цяло институциите на държавата и отношенията между тях с цел управление и упражняване на власт. Конкретно политиката, която се стреми към постигане на някакви решения, задължително включва в себе си елементи като убеждаване (агитиране) и допуска, дори изисква компромиси като част от механизмите за постигане на конкретните решения. На последно място – успешната политика е немислима без лидери (авторитети) и без техните лобита.

Дали тази обща теоретична рамка е валидна и за българите в Османската империя през втората четвърт на XIX в., които нямат ясно разписани политически права (както е в модерните общества) и където до началото на Танзимата (и дълго след това) не съществуват отворени за всички поданици процедури за регулиране на евентуални напрежения и разногласия? Дали може да се упражнява публична „политика“ например през легитимни обществени формирования – каквато е институцията на еснафите, които освен икономически, имат и обществени функции (и които именно упълномощават Неофит Бозвели да действа от името на общността и в неин интерес пред Високата порта)? Или да се упражнява публична политика чрез българските църковни и училищни епитропства / настоятелства, които се самонатоварват с редица обществени задължения, особено в края на избрания тук времеви отрязък? Общото равнище на българското участие в политическите дела обаче е доста слабо и това е цялостна характеристика на политическата активност на възрожденското ни общество[69] в разглеждания период, за

69 Нещо повече. Сред някои от авторитетните български интелектуалци от това време, какъвто е един Васил Априлов (ок. 1789 – 1847), дори битува разбирането, че за българите заниманието с политика и формирането на политическа грамотност е вредно. По повод отпечатването на първия брой на първия български вестник („Български орел, известник граждански, търговски и книжовен“, Лайпциг,

която характеристика се опитвам да представя в този текст някои от възможните обяснения и посоки за бъдещо разработване. Този извод се доказва нагледно от представената по-горе история на българското участие в събранието за реформите от 1845 г., на което българско участие основният „двигател“ е именно архимандрит Неофит.

За добро или не, нарисуваната по-горе теоретична картина като условие за политическа активност не е даденост в Османската империя до средата на века, когато все още само отделни индивиди са подвластни на политиката. Поради специфичните условия политическите идеи и проекти в ранното възрожденско общество, макар и насочени към големи групи от българската общност или визиращи определени територии от/ (или) извън етническите български граници, се реализират изключително чрез активността на отделни личности (или на тесен кръг от съмишленици), които са част от възрожденския елит на българското общество. Тази специфика трябва да се отчита при изследване на различните политически идеи и изяви. Тяхната „успешност“ може да се коментира през конкретни акции, свързани с подаване на прошения / молби, чрез заявяване и отстояване на определени принципи, както и чрез опити за набиране на привърженици, т.е. популяризиране на своите идеи. Но на първо място стои *умението за осъществяване на контакти* и за *намиране на поддръжници* извън българската общност, за търсене на посредничества и осигуряване на лобита.

Да видим дали представата за Неофит Бозвели и за ролята му в политическите събития от средата на 40-те години на неговия „съгражданин“ Георги Раковски[70] покрива поне частично тази теоретична рамка. Заслугата на Раковски за популяризиране дейността и историческата роля на архимандрит Неофит още през 60-те години на XIX в. е неоспорима, макар да не е често коментирана в историографията ни. Първите писмени свидетелства за Бозвели той дава в автобиографичния текст „Неповинен българин“, чийто начален вариант не ни е известен[71]. Този разказ остава непознат на възрожденската публика, но тук авторът залага своята най-ранна версия за ролята на Неофит Бозвели, която след това почти десетилетие

20 април 1846 г.) той ще си позволи публично (отпечатано през 1847 г. в книгата му „Мисли за сегашното българско учение“) да назидава издателя му Иван Богоров (ок. 1818/1820 – 1892): „да избяга сочинителат му изречения некои както: „*Гражданско и свободно управление* – дялата на нашите юнаци и царье, честта на бащенията“ и пр. Така мъдро да избяга и описанието на такива предмети, които могат да приимат недоброжелателите ни за лошави“. Цит. по **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература…, с. 159.

70 За дейността му повече у: Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на М. **Димитров** и др. Т. I. София: Изд. на БАН, 1964; Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на Д. **Косев** и др. Т. II Документални материали. София: Изд. на БАН, 1968; **Трайков**, В. Раковски и балканските народи. София: Наука и изкуство, 1971; **Трайков**, В. Георги Стойков Раковски. Биография. София: Изд. на БАН, 1974; **Станева**, К. Апология на българското. Творчеството на Георги Раковски. Литературни изследвания. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1996.

71 Тя е писана в Цариград, вероятно преди Кримската война и остава на съхранение у поляка Ян Рудницки. През 1854 г. Раковски се опитва да възстанови този текст, може би по спомени, защото изложението съдържа объркани дати, имена и неточни интерпретации. Вж. **Трайков**, В. Неофит Бозвели и Георги С. Раковски. – В: Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. **Димов** и Ст. **Таринска**. София: Изд. на БАН, 1993, 19–23 (по това изследване тук е интерпретиран „Неповинен българин“). Вж. и бел. 38 тук.

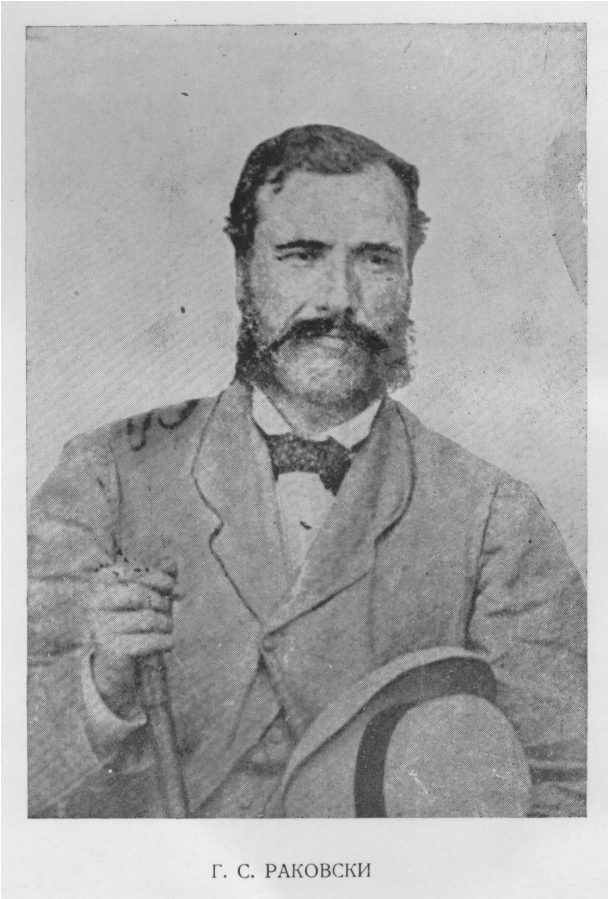

Източник: Архив на Г. С. Раковски. Т. III Писма до Раковски, 1861.
Под ред. на Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1966, с. 2.

целенасочено ще надгражда и попълва. В текста Раковски хвърля вината за всички беди на българския народ („който бе почнал по мало да си попридирва правди, равномерни с гърците, и да действа за поставление в България на природни българи духовни пастири“) върху „лукавата Гръцка патриаршия“. Според него по това време „приснопамятний архимандрит Неофит и отец Иларион приближили бяха да получат това многожелаемо от вси българи достойнство“. Котленецът твърди, че единствени виновници за участта на Неофит Бозвели, допринесли и за неговото, и на баща му нещастие по същото време, са гръцките архиереи: „[…] в петгодишно време в тъмница с глъбоко въздихание и с горест от гръцка зверска злоба почина [Неофит] в желязо обкован в дълбините на една мрачна и влажна тъмнична кула в Света гора“.

Първото публично свидетелство на Раковски за преклонението му пред архимандрит Неофит е отпечатано през 1857 г. в „Горски пътник“, една априори прие-

мана за несъмнено популярна и четена през Възраждането книга[72]. Потвърждение за трайния му интерес към тази тема е и писмото на Георги Раковски до Никола Тъпчилещов (1817 – 1893) от 20 май 1857 г., в което пише, че готви специална биография за „толико пострадавшаго отца Неофита“[73]. Краткият публичен текст на Раковски за Бозвели в „Горски пътник“ има особено значение, тъй като е отпечатан преди грамотността и книжният пазар да са станали неотделим белег за модернизацията на българското общество. Когато журналистиката е по-скоро жанр от литературата, често журналистът (особено такъв като Раковски) е ментор-интелектуалец, който съзнава, че българинът от Новото време е не само плод на реконструкция, но и на конструкция. Когато информацията тече по тесни канали и е съсредоточена в малко на брой образовани хора, тяхното поведение е като на упълномощени носители на колективна памет. Едно бъдещо по-детайлно изследване би могло да установи дали тази начална информация / интерпретация на Раковски за Неофит Бозвели влиза в основата на текстове за църковното движение, писани в следващите години например от Иван Селимински (1799 – 1867), Васил Стоянов (1839 – 1910) и Васил Друмев (ок. 1840 – 1901).

Следващият етап от целенасочено изграждания и тиражиран от Раковски образ на *политика* Неофит Бозвели като първопричина за възраждането на „българския дух“ е след Великденската акция от април 1860 г. и този етап е свързан с поредица от публикации във вестник „Дунавски лебед“ под общото заглавие „Българский за независимо им свещенство днес възбуден въпрос“[74]. Текстът, както ни уверява Раковски, е негов отговор на „едно недостойное изложение“, писано от „дълбокоумний богослов“ и отпечатано през 1859 г. в „Русские Ведомости“. Провокиран от тази публикация, българският журналист заявява, че ще изложи „повествователно“ причините за началото на този въпрос, като се застрахова, че има още живи свидетели, които могат да потвърдят казаното. За коментирания в студията конкретен проблем е по-важна, струва ми се, публикацията във вестника на Раковски, а не изданието като отделна брошура, тъй като информацията за Бозвели като „първи двигател“ на „*народния въпрос* [sic!]“, образно казано, се „точи“ във времето от 1 септември 1860 (бр. 1) до 22 август 1861 (бр. 47). Внушенията са целенасочени, често се повтарят, Раковски не пести епитети за своя любим герой, стреми се да обвърже и свои лични преживелици с разглежданите събития. Макар лесно да

---

72 Не ми е известно специално изследване за тиража и разпространението на книгите на Г. Раковски. Проф. Елена Налбантова е събрала интересни свидетелства от различни възрожденци, които могат да служат за отправна точка при проучване възприемането на коментирания тук „Горски пътник“, както и за пречките, от страна на „турската полиция и цензура“ щото книгата да стигне до потенциалните си читатели в границите на Османската империя. Години след отпечатването ѝ поемата стои „в Сърбия и там в дън земя потънаха [бройките]!“. Вероятно това пък е сред причините през 1861 г. авторът да може да дари на новосъздаденото читалище „Братска любов“ в Букурещ цели 100 броя от нея. **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература…, с. 206, 210, 255.

73 **Раковски**, Г. Горский пътник. Нови Сад, 1857; Архив Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски (1841 – 1860). Обяснит. бел. Н. **Трайков**. Подг. за печат В. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1957. През същата година Раковски споменава Бозвели и на страниците на своя вестник „Българска дневница“, в бр. 15 от 2 октомври и го характеризира като „Първа жертва неповинна на фанариотская калугерска злоба“.

74 Интерпретацията и цитатите тук са по: Дунавски лебед, бр. 1 – бр. 47, 1 септември 1860 – 22 август 1861. Вж. и **Раковски**, Г. Българский за независимо им священство…

се констатира фактологическа обърканост за първото и второто заточение на Бозвели, подробните данни нарастват с всеки следващ брой и днес те нагледно могат да се засекат с достъпната ни документация и да покажат в отделна статия удивително съвпадение при интерпретиране на основни участници, събития и постигнати резултати.

Да припомня, че според теоретиците отпреди ерата на „глобалната мрежа“ съвременниците можем само частично да осъзнаваме и осмисляме случващите се промени, а да не забравяме, че Раковски не е пряк свидетел на повечето от описваните от него събития. Нещо повече, в периода на най-активната политическа дейност на Неофит Бозвели той, макар и съпричастен на ставащото в Цариград, е изолиран в затвор[75]; следователно – *положил е доста усилия да събере информация*, често за събития, някои от които са замислени и са осъществявани тайно.

За първи (и може би за последен?) път във възрожденското публично пространство чрез тази поредица от статии излиза конкретна (и днес, както и тогава – проверима) информация за ролята на Михаил Чайковски в събитията от средата на 40-те години и по-точно – в проведеното през май 1845 г. консултативно събрание в Цариград. А също така и за сериозното обществено-политическо раздвижване на цариградската българска колония по същото време и нейните легитимни и неформални лидери, които са били склонни да подкрепят исканията на Неофит Бозвели, както и за декларираната готовност на Портата да обсъди българските прошения.

За да сполучи в намеренията си, Бозвели е трябвало да състави, пише Раковски, едно българско общество и чрез него да започне да действа. Това „Българско общество“ щяло да спомогне „щото да могат българи *да се събират в едно място* и *да спорят как да действат* да сполучат желания си“. (За онова време това можело да стане само около „една народна българска черкова“, която да има влияние над българите и „на неин позив сички единодушно и съгласно да действат за общое благо“.) „Някои си разумни и добромислящи българи“, продължава Раковски в бр. 5 от 12 октомври 1860 г., предложили „да им ся дозволи да изберат от *цяла България четирима представници, кои за всегда постоянно да седят в Цариград*“ и които да бъдат признати от Портата; да се издържат чрез самооблагане на българския народ и да имат по един или двама писари, които да поддържат преписка с цяла България, да докладват на правителството „все що ся твори по вън над бедната рая“. Идеята за създаване на народно гражданско представителство на българите през Възраждането, както отбелязах, е коментирана в литературата[76]. За проблема, разглеждан тук, е важно да се отбележи, че изложеното от Раковски удивително съвпада с основното искане в прошението на архимандрит Неофит Хилендарски, за което той е упълномощен от 115 поименно изброени цариградски българи, представители главно на еснафите. Документът е открит през 1906 г. в манастира „Хилендар“ от свързания с Българската екзархия Антон Стоилов (1869 – 1928)[77]. С присъщата му категоричност и менторски тон Г. Раковски обобщава във вестникарската публикация неуспеха на тази българска идея по следния начин:

---

75 **Косев**, Д. Към биографията на Г. С. Раковски…, 105–117.

76 Вж. тук бел. 25.

77 **Стоилов**, А. П. Из дейността на отец Неофита Бозвели и смъртта му. – Преглед, г. I, 1907, № II, 84–93.

„Така унищожи лукавата Патриаршия *политическото предприятие* [sic!] на отец Неофит, когото безчеловечно умори в калугерски страшни тъмници“.

Поредицата в „Дунавски лебед“ завършва с едно писмо на архимандрит Неофит до Съби Стойков Попович от 12 септември 1841 г., което стигнало до адресата си почти двадесет години след написването му. Раковски получава това писмо от казанския проф. Виктор Иванович Григорович (1815 – 1876)[78] при престоя си в Русия през 1858 г. Поредицата завършва и с категоричното настояване на своя автор, че днес, тоест през 1860 г., когато има хора, които искат да си присвоят „първостта“ на Неофит Бозвели, българите трябва да знаят кой е бил „първият двигател“ на „*народния* въпрос“ и кой пръв е започнал да проповядва по България и „да иска *историческите си права*“, „пръв“ се уловил „в явна борба“ с Патриаршията, и „пострада толко от Греков и най-после принесе жертва и живота си за народа!“. Между другото, в тези публикации Раковски *отстранява*, така да се каже, Иларион Макариополски от историческата сцена и премълчава неговия принос в коментираните тук събития.

През 1860 – 1861 г. публикуването на детайлна информация за началото на българското „църковно движение“, за *политическия и гражданския характер* на исканията *за народностна самостоятелност* от средата на 40-те години и първостепенната роля на Неофит Бозвели и на поляците в събитията, всъщност е политически акт[79]. Това е политически акт, който изисква не само смелост, но и съдържа конкретни политически цели, преследвани от автора на поредицата ста-

---

78 Как и кога Виктор Григорович се е сдобил с писмото, в литературата, доколкото ми е известно, не е коментирано. Но е интересно да се подчертае, че именно през 1844 – 1845 г., по времето, когато в Цариград се подготвя и провежда консултативното събрание по реформите, бъдещият професор, а тогава само начинаещ филолог, пътува из нашите земи, посещава Атон, македонските области, но и Цариград и се запознава с някои от обществено и политически активните българи (**Генчев**, Н. Българоруски културни общувания през Възраждането. София: Лик, 2002, 54–55, с. 102, бел. 47; **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 214, бел. 4, с. 245). Проф. Шишманов дори допуска, че „хилендарският монах Неофит“, който придружавал Виктор Григорович от Солун до Света гора, може да е Неофит Бозвели, тогава 54-годишен (**Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 267, бел. 1). Професорът снабдява Раковски и с препис от „Житие и страдание грешнаго Софрония“: „Тойзи драгоценен памятник са съобщи нам от многоуважаемаго господина Виктора Григоровича, професора Казанского университета, кой го е нашел и преписал в руските архиви, де много наши старини и древности стоят покрити и непристъпни всякому“. Вж.: **Раковски**, Г. Драгоценни памятници за българската история. – Дунавски лебед, г. II, 1861, № 55; **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература…, с. 67. Така след 1861 г. текстът на *Житие*-то заживява (и до днес) превратен живот, откъснат от цялостния ръкопис (и от авторското намерение) на епископ Софроний Врачански (1739 – 1813), който го е мислил и написал като неизменна част от „Книга за трите вери“ (1805 г.).

79 Това е така, защото едва ли моментът за популяризиране дейността на Неофит Хилендарски е избран случайно – в разгара на конфликта на българите с Вселенската патриаршия около и след Великденската акция (3 април 1860 г.). Но съвпадащ също и с еднозначната активност на Раковски – публицистична и практическа, срещу идеята на Руската империя за поредното организирано българско преселване. За Великденската акция повече вж.: **Маркова**, З. Русия и българският църковно-национален въпрос 1856 – 1864. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет (ГСУ, ИФ), 1980, т. 70, 167–262; **Бонева**, В. Българското църковнонационално движение 1856 – 1870. София: За буквите / О писменехь, 2010. За последното организирано българско преселение в Русия у: **Дойнов**, Ст. Последното масово преселение в Южна Русия (1861 – 1862). – ИП, 1992, № 11–12, 18–39; **Дойнов**, С. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането. 1751 – 1878. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.

тии. Не може обаче да не направи впечатление една *дребна подробност* от този твърде интересен текст на Раковски, а именно: в нито един от посочените броеве няма дори намек за ролята на Русия в разгледаните събития. Добре известно е, че авторът следи руската политика към българите, информира по страниците на вестниците си подробно за случващото се във и със Северната империя. През 1861 г. Раковски ще е ясно заявил и ще следва категоричната си отрицателна позиция по акцията за организирано преселване (последното за XIX в.) на българи в Русия. Апропо, не само добре осведоменият Раковски обаче „мълчи" по въпроса за ролята на Русия в събитията от средата на 40-те години на XIX в…

Кога Неофит Бозвели е станал *политичен,* къде се е учил на „изкуството" политика и при какви контакти и/или сблъсъци са се оформяли неговите идеи и убеждения? Накратко ще скицирам тук само някои от възможните фактори за успешното му политическо активизиране като виден представител на българския политически елит.

Като оставям встрани (заради недостатъчно достоверни сведения и поради все още ранния етап от живота му) неговите контакти и отношения с българите в селищата, в които пребивава и работи преди първото му заточение от 1841 – 1844 г. (например в Котел, Свищов, Търново и другаде), смятам, че на първо място трябва да се посочи сръбският фактор. Неофит пребивава в Сръбското княжество през 1834 – 1835 г. докато печата шестте учебника от „Славяноболгарское детеводство". Не знаем всичко за престоя му там, за евентуалните пътувания и осъществените контакти и познанства. Някои документи от сръбските архиви (включително портрет на отец Неофит), без да са целенасочено издирвани с оглед неговата биография, бяха публикувани преди години в интересно тематично издание[80]. Доказано е, че Бозвели се интересува от сръбската литература, специално от книжовното наследство на Доситей Обрадович (1739/1742 – 1811) и дори в архива му са оцелели негови преводи на този сръбски просветител[81]. Писано е и за влиянието на диалога „Мати Сербия и Син Сербии" върху творчеството на самия Бозвели, съдържащ интересна версия за Първото сръбско въстание (1804 – 1813) и за провала му. Това е съчинение, в което се говори и за „сестра България"[82]. Повече от документално „видими" (но неизследвани специално) са контактите и сътрудничеството на архимандрита с представители на Сръбското княжество в Цариград, с капукехаите и техните чиновници. Специално внимание заслужават отношенията му с

80 Грађа за историју бугарског народа из архива Србије. Књ. 1 (1820 – 1856). Уредио Кл. **Џамбазовски**. Београд: САНУ, 1987 (за съжаление, предвиденият следващ том още не е отпечатан). Тук е публикуван (с недобро качество) портрет на монах в расо, който съставителят определя като „Неофит Хилендарски – Бозвели", но не посочва архивни данни за оригинала на документа. Вкараните в научно обращение източници от сръбските архиви са използвани в изследването на **Димова**, В. Неофит Бозвели и сръбската общественост през 30-те – 40-те години на XIX в. – В: Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. **Димов** и Ст. **Таринска**. София: Изд. на БАН, 1993, 99–109.

81 **Добрева**, И. Доситей Обрадович и „проектираната автобиография" на Неофит Бозвели. – Във: Въобразените текстове на Българското възраждане. В чест на Стефана Таринска. Състав. Д. **Господинов**, Н. **Аретов**. София: Изд. център „Боян Пенев", 2005, 102–130; **Радев**, И. Архим. Неофит Петров Котленец…

82 **Шишманов**, Ив. Неофит Бозвели. Изворите на „Мати Болгария". – В: **Шишманов**, Ив. Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, 166–193, спец. с. 180 сл., 186, 188.

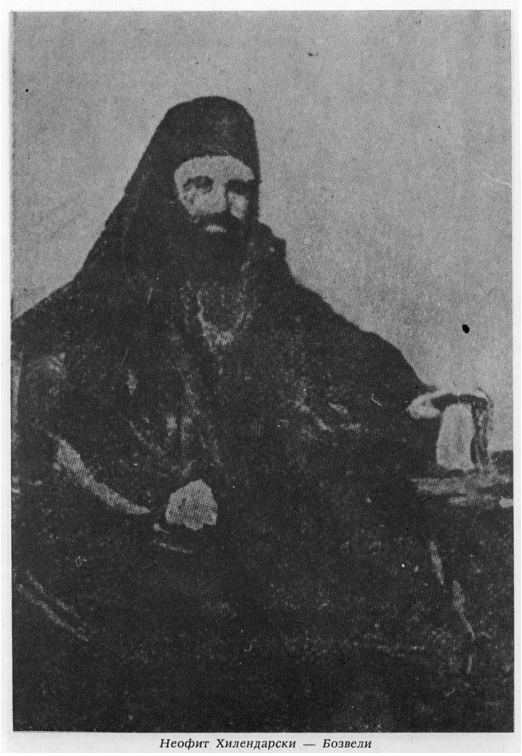

Архимандрит Неофит Хилендарски
Източник: Грађа за историју бугарског народа из архива Србије. Књ. 1 (1820 – 1856). Уредио Кл. **Цамбазовски**. Београд: САНУ, 1987, приложение 16.

Константин Огнянович, особено докато той работи заедно с полския агент Чайковски. Като цяло, въпреки важността им, сръбските контакти и влияния върху Неофит не са очертани пълно и все още не са изследвани достатъчно задълбочено.

На следващо място, незаобиколим фактор за политическото израстване на архимандрит Неофит е цитираният многократно полски агент и щатен „изследовател“ (легалният му престой в османската столица се осъществява като представител на Френската академия на науките) от френското посолство в Константинопол, бивш казак, участник в полско националноосвободително въстание срещу Русия (1830), бъдещият мюсюлманин Садък паша – ръководител на „казак алая“ по време на Кримската война и завършил, както е известно, живота си със самоубийство в необятната Северна империя, приел Православието за свое верую – Михаил Чайковски. Без да се задълбочавам повече поради многократно цитираните тук негова активност, документи и изследвания за конкретната му политическа дейност, ще отбележа, че тясното обвързване на Неофит именно с ентусиаст и авантюрист, страстно отдаден на всяка кауза, с която се захваща (а те не са малко и често са диаметрално противоположни), какъвто е Чайка Чайковски, му носи не само „дивиденти“. Смятам, че точно явните и дори демонстративни контакти на Бозвели с поляка засилват крайния негативизъм, с който се отнасят към дейността

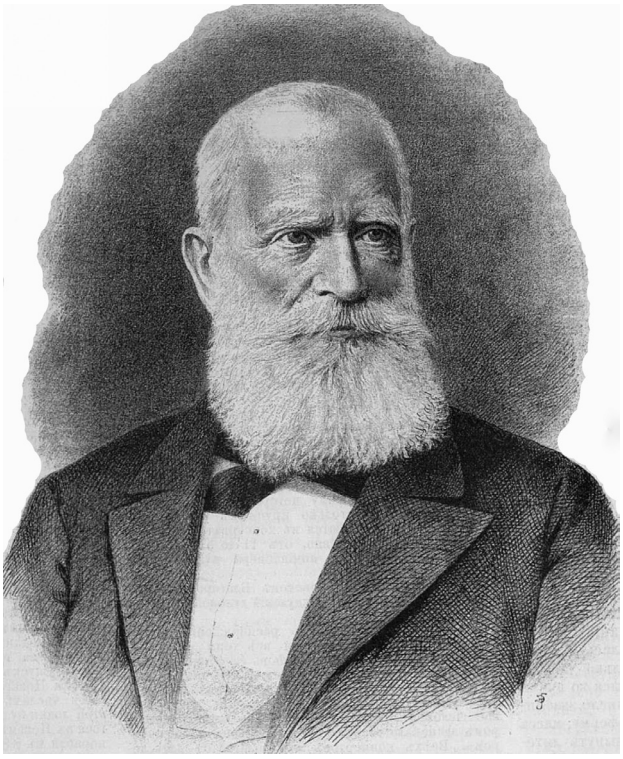

Владимир П. Титов
Източник: Всемирная илюстрация, 1891, т. 46, № 1189, с. 312 (художник С. Пирсин), Web

и идеите на българския политически лидер служителите на Азиатския департамент от руското посолство в Цариград.

Именно затова на трето място като важен фактор за политическото израстване и изяви на Неофит Бозвели бих определила неговия (задочен) сблъсък с посланика на Руската империя Владимир Павлович Титов[83]. Той произхожда от дворянско

83 Към момента не познавам руско или съветско биографично изследване за този руски посланик и не е лесно да се проучи успешно битието му на дипломат. Пръснати биографични данни и информация за професионалната му кариера може да се видят във: Всемирная илюстрация, 1891, т. 46, № 1189, Web; **Орешков**, П. Неизвестна преписка на манастирите Соколски и Рилски с Н. Хр. Палаузов. 1845 – 1854. – Сб. на Българската академия на науките и изкуствата, 1942, кн. XXXVI–2, т. 19, 14–15; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, с. 154 и др.; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…, 183–185 и др.; **Маркова**, З. Русия и българският църковно-национален въпрос…, 167–262, спец. 173–174; **Кудрявцева**, Е. П. Россия и Восточный вопрос в 30-х – 40-х годах XIX в. – В: Россия и славяне: политика и дипломатия. Материалы международной научной конференции „Россия и славяне XVIII в. – 1919 г.“ (Москва, 25 – 27 июня 1991 г.). Отв. ред. Е. К. **Вяземская**. Балканские исследования. Вып. 15. Москва: Институт Славяноведения и балканистики РАН, 1992, 77–87; **Лисовой**, Н. Н. Русское присутствие в Святой земле: учреждения, люди, наследие. Ч. I. – Отечественная история, 2003, № 2, 24–25; Очерк истории Министерство иностранных дел России в 1802 – 1902 гг. – В: Историко-документальный департамент МИД Российской Федерации, <http://www.inter-rel.ru/inter_rel.php#b150> 5 май 2004; **Кудрявцева**, Е. П. Русские на Босфоре: российское посольство в Константинополе в первой половине XIX в. Москва: Наука, 2010.

семейство и е роден през 1807 г. в родовото имение в Рязанска губерния. Умира през 1891-ва на 84 години. Младият Владимир получава традиционно дворянско образование в Благородния пансион при Московския университет. Слуша лекции по историко-филологически, юридически, философски, но и по естествени и медицински науки. В последните години от управлението на император Александър I (*1777, 1801 – 1825), едва седемнадесетгодишен, Титов е зачислен в „Московския главен архив“. Негов „дядя“ и покровител в първите години от кариерното му израстване е генералният прокурор на Правителствения сенат Дмитрий Василевич Дашков (1789 – 1839), през 20-те и 30-те години виден дипломат и участник в изготвянето на руския текст за Одринския договор.

По това време много от руските дворяни (т.нар. „златна младеж“), които искат да пренебрегнат военната кариера, започват служебното си израстване във Външно министерство. В Москва Титов живее известно време в дома на Алексей Фьодорович Малиновски (1762 – 1840), който от 1814 г. до смъртта си ръководи архива на руското Външно ведомство. Сред тези „архивни юноши“ Владимир попада на братя Иван (1818 – 1883) и Николай Тургеневи, Александър Пушкин (1799 – 1837) и др. Титов участва в литературни кръжоци (автор е на една фантастична повест), посещава литературния салон на княгиня Волконска, негови приятели са братя Иван (1806 – 1856) и Петър (1808 – 1856) Киреевски, Алексей С. Хомяков (1804 – 1860), Александър И. Кошелев (1806 – 1883), княз Владимир Ф. Одоевски (1804 – 1869), Михаил Погодин (1800 – 1875). Службата му като архивист приключва през 1828 г., когато В. Титов се премества в Петербург и постъпва, вероятно отново със съдействието на Дашков, в създадения девет години по-рано Азиатски департамент.

Не ми е известно с какво точно се занимава Владимир Павлович в Азиатския департамент, но смятам за много показателно, че от 6 май 1840 г., едва тридесет и три годишен, той е назначен за дипломатически представител на Русия в столицата на Османската империя. Близо две години Титов практически замества Аполинарий Бутенев (1787 – 1866, руски посланик тук през 1829 – 1843 и 1856 – 1858). От 24 април 1843 г. Титов е вече официален титуляр на посолството в Цариград, какъвто ще остане в следващите десет години. В периода от юни 1846 до август 1847 г. временно е заместван от управляващия мисията Михаил Устинов (1800 – 1871). Като руски посланик в Цариград Титов остава до буреносната 1853 г., когато е заменен от извънредния пратеник на император Николай I (*1796, 1825 – 1855) – княз Александър Сергеевич Меншиков (1787 – 1869).

След Цариград дипломатическата кариера на Титов продължава в германското кралство Вюртенберг (една от 38-те държави в Германския съюз). До юли 1865 г., когато вече е на 58 г., Титов остава руски посланик там и резидира в Щутгарт.

Атестат за доверието на император Николай I и на наследника му, император Александър II (*1818, 1855 – 1881), както и за доказаните дипломатически умения на Титов, е фактът, че по време на Кримската война той е втори руски пълномощен представител на няколкократно провежданите преговори между воюващите страни до началото на 1856 г. (Първи представител е Александър М. Горчаков (1798 – 1883), бъдещият руски външен министър и канцлер.)

Евентуално цялостно академично издание на руската дипломатическа преписка от времето на войната би показало нагледно и в детайли възможностите (а вероятно и неизбежните пропуски) на двамата преговарящи да защитават руските интереси, което с напредването хода на войната е ставало все по-трудно. Но и от пръснатата и достъпна към момента документация, днес е видно умението на двамата да намират различни съюзници сред воюващите държави, включително и сред турските преговарящи, по въпроси от взаимен интерес (каквито са например статута на Дунавските княжества Влахия и Молдова и режимът на корабоплаване през Проливите или пък положението на Православната църква и привилегиите на християните в Османската империя).

Горчаков и Титов са заменени в началото на 1856 г. при преговорите по изработването и подписването на Парижкия мирен договор. Новият император Александър II, за добро или лошо, залага на опита на 70-годишния граф Алексей Ф. Орлов (1786 – 1862), чийто подпис стои под Одринския (1829) и Ункяр-Искелесийския договор (1833), и на уменията на барон Филип И. Брунов (1797 – 1875), бивш посланик в Лондон. Двамата трябва да се опитат да минимализират отрицателните последици за Руската империя от неуспешната война. Но че тази смяна не е белег за недоверие към Владимир Павлович говори фактът, че след Кримската война за известен период Титов е един от възпитателите на руския престолонаследник.

От подредената кратка биографична справка за руския посланик в Цариград е видно, че В. Титов е един от доказалите се имперски дипломати, показал завидни умения в защита на руските имперски интереси и в прокарване на руската политика в продължение на десетилетия в два възлови за Русия региона, каквито са Османската империя и Германският съюз[84].

Може да се предположи, че „ежедневието“ на посланик Титов през 40-те години на XIX в. в града край Босфора е протичало понякога напрегнато, много отговорно, но и несъмнено интересно. В голяма степен то е продукт на засилващия се сблъсък на интереси и борба за власт и влияние в този регион, в който сблъсък участват както Великите сили и Портата, така и младите балкански държави и народи, и техните прохождащи политици. Сред последните е и архимандрит Неофит. За съжаление, засега на българските историци не са известни данни, и специално руски документи, за конкретния косвен „сблъсък“ между руския посланик и представи-

84 Смятам за любопитно да споделя, че когато преди повече от десетина години за първи път потърсих информация за посланик Владимир Павлович Титов, установих, първоначално с учудване, че той трайно отсъства от издадените и достъпни тогава в академичните ни библиотеки руски и съветски справочници и дипломатически речници. Далеч по-лесно ми бе да открия публични сведения за кариерното развитие на друг руски посланик с такова име – Владимир Генадиевич Титов, прокарвал руската политика в по-ново преходно време по нашите ширини. По-възрастните читатели ще си спомнят, че това е извънредният и пълномощен посланик на Руската федерация в София в периода от 1999 до 2004 г., който след приключване на мандата си тук е назначен за директор на Департамент „Кадри“ в руското Външно министерство. Вж. кадрова справка в списанието Дипломатический вестник (Москва), 2004, № 8, с. 204. Днес Владимир Генадиевич е „първи заместник на министъра на външните работи на Руската федерация“ и отговаря за „отношенията с европейските страни и административни въпроси“, вж. официалната страница на руското Външно министерство: <http://www.mid.ru/ru/about/structure/deputy_ministers>, 24 декември 2017.

теля на българския политически елит. Но достъпните полски доклади недвусмислено показват, че такъв се е състоял. Косвено свидетелство за това е и откъслечната информация от годишния отчет на руския канцлер граф Карл Неселроде за същата тази 1845 година. От нея става ясно, че в документа се коментират тайните планове на поляци и французи в „България“[85], които явно са проблем за руската имперска политика. Надявам се бъдещи издирвания да попълнят поне частично тази картина.

Накрая, няма как щрихирането на факторите, повлияли върху политика Бозвели, да бъде изчерпано, без да се коментира личността и уменията на няколкократно споменавания в студията Мехмед Шекиб ефенди. Докато руското посолство и Патриаршията се опитват да изолират Неофит и Иларион от българската колония, Шекиб ефенди провежда поредица от разговори и срещи с някои от плахите български делегати, а още в края на януари 1845 г. в качеството си на външен министър, както стана ясно, той приема и разговаря с архимандрит Неофит по исканията в неговия меморандум.

Много често в стремежа си да обясним едно или друго събитие, историците подценяваме това, че те се случват по един или друг начин до голяма степен благодарение на личностите, участващи в тях. Затова ми се струва, че беглият портрет на руския посланик Титов (но и на *политика* Бозвели!) ще бъде „ощетен“, ако не се обърне частично внимание на поне една от възловите личности в османското правителство, с които той професионално мери сили през по-голямата част от пребиваването си край Босфора. В процеса на изследване на българската политическа активност от средата на 40-те години любопитството ми бе „подразнено“ от личността именно на по-малко известния Мехмед Шекиб паша, чието име неизменно „засичам“ до това на Владимир Титов при разплитане на редица политически афери, включително свързани с българска тематика, предизвикали тогава дипломатически скандали[86].

Шекиб ефенди започва кариерата си[87] във висшите имперски кръгове на Османската империя в последните години от управлението на султан Махмуд II. Обикновено стои „в сянка“, макар че за една година, както стана ясно, ще е външен министър. При султан Абдул Меджид често ще изпълнява поверителни мисии в конфликтни точки на Империята, например във Влашко и Молдова, във Видин-

85 Цит. по **Георгиева**, Т. Славянската идея в Русия…, с. 52, бел. 8.

86 Далеч съм от мисълта тук да преекспонирам сблъсъка между двамата имперски дипломати, но със сигурност е било голямо предизвикателство за тях да защитят и отстоят убедително политиката си. Още по-голямо предизвикателство е било за начинаещите български политици да намерят своето лоби сред тези силни личности и техните екипи.

87 Непълната към момента информация е щрихована от следните леснодостъпни източници: Документи за българската история из германските архиви. 1829 – 1877 г. Състав. и ред. Хр. **Христов** и В. **Паскалева**. София: Изд. на БАН, 1963; **Велики**, К. Браилските бунтове 1841 – 1843 г. Прев. от рум. И. Пенаков. София: Изд. на БАН, 1968; **Димитров**, Стр. Видинското въстание от 1850 г. София: Изд. на БАН, 1972; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение…; **Велики**, К., В. **Трайков**. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война от 1828 – 1829 г. Сборник от документи. София: Изд. на БАН, 1980; **Цетнарович**, А. Тајна дипломатија Адама Јежија Чарториског…, 146–157, 160–165 и др.

ския санджак, в Гърция, в Ливан. Като правителствен представител е изпратен и в Сърбия през 1842 г. по време на преврата на уставобранителите и в търсене на приемлив (и за Русия)[88] изход от ситуацията там.

Имената на Шекиб ефенди и на Владимир Титов се засичат и при разплитането на аферата около трите Браилски бунта от 1841, 1842 и 1843 г.[89] Бунтовете, сами по себе си незначителни и бързо потушени още в зародиш, събуждат за месеци наред дипломатическия интерес и пълнят консулските доклади с всякакви слухове и факти за руска и гръцка намеса. От полските документи, споменаващи и процеса в Цариград през 1845 г. срещу Раковски за участието му във Втория браилски бунт (1842), разбираме, че нарочният турски пратеник – тогава Шекиб, специално се е интересувал от българина с оглед на факта, че той идва в Браила като гръцки емисар, с гръцки паспорт и пари. А именно по това време от доклад на руския посланик в Цариград тръгва дезинформацията, че Георги Македон (под каквото име се подвизава тогава Раковски) е племенник на княз Стефан Богориди.

И по-късно, през април 1851 г. Мехмед Шекиб ще заема различна от руската позиция по конфликт, касаещ българите. Тогава той е изпратен във Видин, за да проследи умиротворяването на региона след т.нар. Видинско въстание от 1850 г.[90], а също и за да проучи обвиненията на местния гръцки митрополит в бунтовничество срещу тамошните българи; вероятен повод за наклеветяването им е тяхното упорито няколкогодишно искане за определяне на месечна заплата на владиката, за да спрат злоупотребите при събиране на църковни данъци. Известна и коментирана в науката е позицията на посланик Титов по този казус, принуден по политически причини да брани църковното статукво[91], макар да познава добре

---

88 За ролята на руския посланик В. Титов в Сърбия преди и по време на преврата вж. **Кудрявцева**, Е. П. Россия и Сербия в 30 – 40-х годах XIX века. Москва: Институт Российской истории РАН, 2002, с. 100 и сл.

89 **Велики**, К. Браилските бунтове…

90 **Димитров**, Стр. Видинското въстание от 1850 г. ...

91 Руската политика за покровителство на Цариградската патриаршия датира още отпреди договора от Кючюк Кайнарджа (1774), който само регламентира възможностите на Русия за намеса във вътрешните работи на Османската империя. Именно през 40-те години на XIX в. обаче (когато се случва българското политическо раздвижване, коментирано тук през призмата на идеите за народностна самостоятелност) поради променените условия и засилен интерес и на други фактори към областите, населени с православни поданици на султана, теорията за „единство на православието“ се превръща в действен лост за съхранение на руския периметър на влияние. Или поне така са изглеждали нещата от позицията на Азиатския департамент. Несъмнено върху тази константа в имперската политика влияят и субективни фактори като например това, че голяма част от руските дипломатически чиновници в Османската империя произлизат от средите на левантийските гръцки жители на квартала Пера. Или че практика на руските посолства в страните от Изтока е воденето на текущите дела с властите в страната на пребиваване да се осъществява чрез драгоманите, които отново често са от средите на фанариотите. Или дори „незначителната“ подробност, че в Ориента Църквата функционира като самостоятелна и рентабилна стопанска единица. Затова не бива да се учудваме, че макар паспорти и атестати на поданици на султана за пребиваване в Русия да издава руското посолство в Цариград, поне до средата на 40-те години служители на Патриаршията или дори представители на руската мисия в Атина (!) имат важна роля при одобрение на българите, кандидатстващи за обучение в семинариите и лицеите на Южна Русия. А е добре известно, че именно през 40-те години на XIX в. обучението на българи в Русия ще се оформи като един от сигурните лостове на руската политика за подпомагане и трайно насочване на културно-духовните процеси в българското общество (вж.: **Генчев**, Н. Българо-руски културни общувания…; **Митев**, П. За „славянизацията“ на възрожденските българи. – В: История

язвите на Вселенската патриаршия. Мотивът му е, че подобно решение за определяне на фиксиран месечен доход на висшето духовенство би означавало намеса на османската власт в църковния живот и подронване самостоятелността на Патриаршията. От направеното разследване Шекиб ефенди пък установява невинността през отминалата 1850 г. на арестуваните българи и нарежда освобождаването им.

Но да се върна в средата на 40-те години на XIX в. Както посочих по-горе, точно този Мехмед Шекиб ефенди заявил на Чайковски (ако се доверим на полския агент), че именно от „меморандумите на свещеник Неофит и на свещеник Иларион“ Портата „почувствала нуждата да има *местни депутации в Цариград*, които да представят нуждите и възможностите на своите провинции“.

Дали обаче последвалата непредвидена по размах българска политическа активност не идва „в повече“ не само на Патриаршията и на руския посланик, но и на Високата порта? Едва ли някой вярва, че обигран политик като Мехмед Шекиб паша е бил докрай искрен в обещанията си към българите. Подозренията за това се засилват, като се припомни, че встрани от събранието около реформите, в столицата се случват и други неща, свързани с тях. В началото на 1845 г., както стана ясно, са арестувани Георги Раковски и баща му; в разгара на подготовката около събранието, през март, Раковски е разпитван за връзките си с Гърция и участието си в Браилските бунтове и неговите показания са използвани срещу Русия на „конференцията на пълномощните министри на трите държави, които покровителстват Гърция“, както пише М. Чайковски. По-нататък четем в същия доклад: „Шекиб ефенди построи своите изненади [за Русия] върху показанията на този човек [Раковски]“[92]. След като „изиграва“ своята роля, Раковски, както знаем, е „забравен“ тайно и трайно в затвора Топхане. Само няколко месеца след това Неофит и Иларион са отвлечени с „благословията“ на Владимир Титов и с мълчаливото съгласие на Портата, включително и на Шекиб ефенди, и са заточени от Патриаршията в Атон. А при упорито търсене в документите се откриват пръснати и непълни, но достатъчно интересни данни и за раздадените подаръци за приспиване на нечии съвести, съпричастни в една или друга степен към тези събития…

Споменатото дотук е само малка част от известната ни днес фактология около избистрянето и поставянето на българския политически въпрос за народностно обособяване под суверенитета на султана от септември 1844 до май 1845 г. включително. Надявам се изложението да загатва все още непълно, но и достатъчно мотивирано за условията на голямата политика, в която неопитните и в значителна степен политически наивни български лидери, сред които особено място заема архимандрит Неофит Котленец, се оказали бързо въвлечени без да са достатъчно подготвени. Ще си позволя да завърша този проблем с цитат от лично

на българите: потребност от нов подход. Преоценки. (Сборник). Втора част. Състав. П. **Колев**, Д. М. **Димитров**. Сер. Българска вечност № 6. София: Тангра ТанНакРа, 1998, 155–172). На 19 юни 1849 г. в Балта-Лиман посланик Титов сключва поредния руско-турски договор, който препотвърждава правата (основно търговски) на Русия от предишни спогодби, но това ще се окаже и последният международноправен документ, в който с оглед съдбата на православните Портата признава особеното руско положение и правото на еднолично покровителство.

92 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели…, 131–133, 136–138.

писмо на Найден Геров (1823 – 1900), според когото още през 1846 г. на руското консулство във Влахия са известни всички българи, които „са малко нечто замечателни и, или живеят в Букурещ, или са преминали от тук“[93]. На 11 декември 1856 г. бъдещият дългогодишен и добре информиран руски (вице)консул в Пловдив ще напише: „Без *особено покровителство* ничто не се прави“[94].

Руската имперска политика, раждането на „българо-гръцката църковна разпра“ и подреждането на историчната памет

След заточението на Неофит Бозвели и на Иларион Макариополски (признатите и легитимни лидери на цариградските българи) в политическите изяви на българската общност в османската столица настъпва известно затишие[95]. Слуховете за нерадостната съдба на двамата водачи се разнасят удивително бързо за тогавашното ниво на комуникации извън столицата и с известна доза увереност може да се твърди, че сред някои от общественоактивните българи се забелязва трайна боязън от афиширане на политически дейности и изяви. Например от това време (от 1846 г.) е интересен откъс от писмо на книжовника, учител и духовник Неофит Рилски (ок. 1793 – 1881). „Аз с негли много вардене оцелях досега, – четем в текста – от гонението им (на турци и гърци – б.а., Н.Г.), иначе не беше кабил да не попаднем и аз под истото страдание, което пострадаха други некои мене подобни [явно се визира архимандрит Неофит Котленец]“[96]. Неофит Рилски дори съобщава на приятеля си Райно Попович (ок. 1773 – 1858), че вече не отговаря на писмата на руския проф. В. Григорович, че е пресякъл като с нож „преписката“ с Русия и спрямо нея възприел „всеконечно молчание“. Бил унищожил всички писма, които могат да го злепоставят. Това е пример за разпространената житейска аполитична философия сред част от българските интелектуалци и представители на елита, като трябва да се подчертае, че Неофит Рилски, *за разлика от Неофит Бозвели*, никога не е заемал открита политическа позиция.

Сред някои българи обаче се забелязва интересно активизиране по посока на обсъждане, поставяне и отстояване на искания, свързани *пряко* и *само* с т.нар. български църковен въпрос. Прави впечатление, че те са обвързани с Русия или дори някои от тях са руски поданици. Като такива могат да се посочат одеските

93 **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 229, бел. 1.

94 За Геров като руски консул и за началната му кариера вж.: **Кирилова**, А. Откриване на руското консулско агентство в Пловдив през 1857 година. – ИП, 2009, № 1–2, 48–76; **Kirilova**, A. L`activité socio-politique de Najden Guérov (1853 – 1856). – Bulgarian Historical Review (BHR), 2009, No 1–2, 24–52.

95 Михаил Чайковски споменава за еднократни планове (останали нереализирани) на някои от по-буйните представители на българските еснафи да нападнат охраната на „затворниците“ Неофит и Иларион и да ги освободят още докато не са отведени на Атон.

96 Цит. по: **Генчев**, Н. Българо-руски културни общувания…, с. 69. По-различно обяснение за мотивите на Неофит Рилски да пресече кореспонденцията си специално с одеските българи вж. у: **Шишманов**, Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане. I. Васил Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Сб. на БАН, 1926, кн. XXI, т. 13, 194–195; **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, 275–276.

българи начело с Васил Априлов[97]. Но също и Захари Княжески (1810 – 1877)[98], който именно тогава започва да се изявява в Русия (при едно от първите си посещения там, той е в Петербург между 10 януари 1846 и 25 април 1847 г.) и впоследствие ще се конкурира настървено, специално с връстника си Александър Екзарх (ок. 1810 – 1891) за мястото си на доверено лице, чрез което Руската империя да разпраща печатни библии и учебни пособия сред българите, както и да прокарва други канали за влияние.

Тук ще се спра съвсем накратко само на Александър Бейоглу[99], защото смятам, че именно основно чрез него и последвалата му активност руското посолство в Цариград успява през втората половина на 40-те години на века първоначално *да раздели* общественоактивните представители на българите в столицата. А впоследствие и *да постави под контрол* повечето техни лидери и инициативи. Това става по следните начини.

На първо място, още с идването си Екзарх успява да разедини еснафите, като получава пълномощно, подписано само от една част от техните първомайстори, за да ги представлява пред Портата и да подава от тяхно име прошения. Усилията му неслучайно се насочват към патриархалните и необразовани занаятчии, защото само те от българите в Цариград по това време са обединени институционално в лигитимни пред Портата (професионални) структури, каквито по същество са занаятчийските организации.

---

97 **Мирчева**, К. Едно писмо на Васил Априлов от 15 май 1845 година. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Състав. Б. **Христова** и Е. **Узунова**. София: Гутенберг, 2011, 302–332 и пос. лит.

98 **Шишманов**, Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане..., 180–181, 206–207 и др.; **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 259, бел. 2, с. 231, с. 233–234, бел. 1, с. 245–254 и др.; Българско националнореволюционно движение. 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 2 (1872 – 1874). Ред. К. **Шарова**, Д. **Дойнов**. София: Военно издателство, 1992, с. 150, 219; **Минкова**, Л. Захари Княжески – един от първите. Б.м.: Фама, 2012.

99 Александър Екзарх пристигнал от Европа в руската столица на 29 септември 1846 г. Подробно за биографията, възгледите и дейността на тази интересна личност вж.: Истиннский глас на България или оправдание на Българы-ты пред самы себе и пред свои-ты иноземны доброжелатели и благодетели, срещу лъжите и безбожните постъпки и действия, что е чинил с Народното Българско имя Александър Стоилов Бой-оглу Ески-Заарец, (самозваны лъжно Бей-оглу, Екзарх Българский). Съставил А. П. **Гранитский**. Цариград: Типография Ѳ. Дивичиани, 1853; **Дамянов**, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те г. на XIX в. – Векове, 1975, № 1, 4–16; **Грек**, И. Ф., Н. Н. **Червенков**. Общественно-политическая деятельность Александра Екзарха (40 – 50-х гг. XIX в.). – В: Проблемы истории стран Юго-Восточной Европы. Политика, культура, историография. Сб. ст. Кишинев: АН МССР, 1989, 128–154; **Jankov**, H. Alexandre Exarque. Contribution à sa biographie. – BHR, No 3, 1990, 69–82; Александър Екзарх и българските пътища към Европа. XIX – началото на XX в. Материали от международна конференция, Стара Загора, 7 – 8 май *2005* г. Стара Загора: РИМ, 2007; **Воалери**, П. Александър Екзарх. Една българска съдба. Прев. от фр. Н. Боцев, С. Делчев. София: Колибри, 2012; **Рачева**, В. Сръбското княжество на страниците на българския „Цариградски вестник“ (1848 – 1862) през първите четири години от издаването му. – В: Централна Европа и Балканите, XIX – XX в. Юбилеен сборник в чест на проф. Милчо Лалков. Състав. И. **Първев**, М. **Баръмова** и Н. **Кайчев**. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат). Критичен поглед върху биографията на Екзарх и върху някои от пристрастните проучвания за него вж. у **Любенова**, Л. Александър Екзарх или синдромът на историографската недостатъчност. – В: Sine ira et studio. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова. Отг. ред. К. **Косев**. София: БАН, 2010, 314–325. От тези източници са взети фактите за него, представени в текста тук.

Че Александър Екзарх се е ползвал известно време със статут на *български депутат* при Портата (или поне така са го възприемали част от българите) свидетелства също и неговият конкурент и съперник Захари Княжески. Последният се опитва да го „натопи“ пред общия им ментор проф. Михаил Погодин и, ако е възможно, да го отдалечи от руските покровители. Това става в писмо от 4 август 1847 г. Датата е скоро след установяването на около 37-годишният Александър в османската столица, което пък загатва за неясни към момента канали за влияние и посредници, вероятно в руското посолство, които му осигуряват толкова бързо приобщаване (и дори „институционализиране“) сред цариградските българи, за които той дотогава е практически непознат. В документа на Княжески четем еднозначната оценка: „Повидимому Болгария еще не нуждается подобных *депутатов при Порте*. Да и если нуждается, то она выберет между свои собратии человека достойного и бескорыстного, который знает характер турков и местные свои нужды“[100].

Много интересно е, че при последвалата активност на Екзарх исканията от *политическата програма* на архимандрит Неофит са „заметени“ под сурдинка и всички се фокусират само и единствено около молбата българите в Цариград да получат право на свой храм. Така вече наистина можем да говорим и да пишем за прошение по „църковния въпрос“. Несъмнено е важно правото на многобройната българска православна колония в столицата на свой български храм; и особено важна в перспектива е създадената в началото на 50-те години църковна община към него. Но също така, несъмнено е, че свеждането на исканията от меморандумите от септември 1844 г. до една-единствена точка не просто омаловажава издигнатата програма от българските политически лидери пред реформаторското събрание, не само заличава опитите тези искания да се масовизират чрез прошения от страната с подобно съдържание, но кардинално преобръща съдържанието на програмата за *народностно политическо* обособяване чрез *собствено представителство* и под *суверенитета на султана*. Затова пък за изграждането на българския храм (по-скоро – за временния параклис) ще бъдат вложени много усилия и енергия, а и дълго ще се събират пари. А сред най-големите финансови благодетели за бъдещия храм (Разположен поради дарението на Стефан Богориди на място, намиращо се в границите на диоцеза на Вселенския патриарх в качеството му на „пръв“ митрополит; което ще означава, че винаги първосвещеникът на този храм ще се ръкополага именно от Вселенския патриарх – и до днес също.) ще се окажат гърци, представители на Синода на Цариградската патриаршия. Последното недвусмислено доказва, че специално тези среди и техните ментори са били много доволни от подобна развръзка по българските искания от средата на 40-те години на XIX в.[101]

---

100 **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане…, с. 250, бел. 1, с. 254, бел. 1.

101 Подробности около съграждането на българския храм „Св. Стефан“ в Цариград вж. **Маркова**, З. Българският храм в Цариград. (Начална история). – Във: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. Редкол. И. **Унджиев** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 247–259.

На второ място, активността на Александър Екзарх ще бъде свързана с раздаване на парични и предметни помощи за българските училища. Но днес е добре известно, че финансирането на тази „филантропска“ дейност идва до голяма степен от секретен руски фонд, който Бейоглу разпределя години наред; включително е известно и това, че с част от сумите той ще издава от 1850 до 1862 г. „Цариградски вестник“.

Докато не бъдат публикувани достатъчно документи от руското Външно министерство и специално докладите на посланик Титов от възловите години от втората четвърт на XIX в., не може обаче да се възприема като безспорно доказано, че тази линия в поведението на Александър Екзарх спрямо *оформянето* и *задълбочаването* на „българо-гръцката разпра“ е изцяло (и само) повлияна от руската имперска политика. Въпреки това, съществуват достатъчно документални свидетелства и косвени доводи, част от които споделих тук, за да се направи такова обосновано предположение.

Косвено потвърждение на подобно тълкуване на събитията непосредствено след изолирането на архимандрит Неофит Котленец от българската общност в Цариград може да се потърси и намери в една съвсем необичайна на пръв прочит посока. Затова ще върна вниманието на читателя към написаното от Георги Раковски за високо тачения от него Неофит Бозвели. Въпреки популярността на в. „Дунавски лебед“, а безспорно и на самия Раковски, неговата версия за *политическата страна* от дейността на Бозвели, която представих подробно, *не е оспорена* (подчертавам това), но *постепенно мълчаливо и видимо е изоставена*[102]. Възрожденските конструктори на колективната ни памет, местни и чужди радетели за изграждане на пантеон от национални герои, започват (сякаш целенасочен) процес по превръщането на Неофит от *политически герой* в стереотипен образ на *мъченик на вярата* и пръв радетел за създаване на български храм в Цариград.

Трябва да се отчете ролята на самия Георги Раковски, който практически, може би не съвсем осъзнато, залага „матрицата“ на стереотипната представа за Бозвели. Могат да се посочат не едно и две емблематични изречения от неговите текстове, но тук ще цитирам само посочения по-горе „Горски пътник“, където Бозвели беше определен като „първа нам позната *жертва* неповинна *на фанариотска калугерска злоба*“[103].

По-важни за бъдещо подробно изследване на тази *ре*-визия ми се струват обаче примерите от български и от руски автори от края на 60-те и началото на 70-те

---

102 В тази част от студията се докосвам до един актуален в последните десетилетия в световната хуманитаристика проблем. Става дума за т.нар. „културен превод“, при който вниманието на изследователя се фокусира не върху събития и/или явления, а върху тяхното „отлежаване“ в обществената памет и последващата им репрезентация. За теоретичната страна на тези културни и интелектуални (бих добавила – и политически) практики, разглеждани в историческата наука в рамките на тази „културна трансформация“ като исторически факти – подробно вж.: **Лоуентал**, Д. Миналото е чужда страна. Прев. М. Русков. Сер. Етоси. София: Критика и хуманизъм, 2002; **Рикьор**, П. Паметта, историята, забравата. Прев. от фр. Т. Минева. Библ. Ризома. София: Изд. СОНМ, 2006; **Малкин**, С. Лаборатория империи..., с. 24 сл. и пос. лит.

103 **Раковски**, Г. Горский пътник...

години на XIX в., които *премълчават* съществуването и дейността на архимандрит Неофит от средата на 40-те години на XIX в., когато пишат за „българския църковен въпрос“. Подходящ е например текста на Христо Даскалов (1827 – 1863) от 1858 г. (в „Русская Беседа“ под заглавие „Възраждане на българите или реакцията в европейска Турция“[104]), както и на Иван Селимински – в ръкопис на гръцки език за историята на църковното движение, поръчан му след Великденската акция от браилските българи и отпечатан на български език в недокрай коректен превод едва през 1929 г.[105] Или пък на руските публицисти и църковни историци Тертий И. Филипов (1825 – 1899) (в изследването си „Вселенският патриарх Григорий VI и греко-българската разпра“ от 1870 г.[106]) и П. Тьосовски (в „Гръко-българския църковен въпрос“ от 1871 г.[107]).

На политическите конструктури е добре известно, че когато злоупотребите с паметта, които като цяло са злоупотреби със забравата, не проработят, трябва да се потърсят спешно други средства за отправяне на нови послания към „публиката“. Особено в период, когато обществото преживява дълбоки промени, каквото за българите е времето в началото на 70-те години на XIX в. Учебниците по политическа митология от по-ново време на кризи и преходи (които обобщават натрупания в тази посока вековен човешки опит) разкриват различни техники за отправяне на нови послания: първо – да се използват вече съществуващите стереотипи, като се засилят; второ – да се коригират незначително съществуващите стереотипни представи, като се променят акцентите в съобщенията, и трето – да се заменят съществуващите стереотипи с нови. Може би видени в този контекст и по отношение на казуса с *политика*-архимандрит Неофит Котленец, са интересни следните два конкретни исторически примера.

През 1871 г. в Москва излиза „Кратък очерк на историята на православните църкви Българска, Сръбска и Румънска или Молдо-Влашка“[108]. Автор на изследването е младият Евгений Евстигениевич Голубински (1834 – 1912), впоследствие

---

104 Цит. по публикацията у **Даскалов**, Хр. Возрождение болгар или реакция в европейской Турции. (Русская беседа, г. III, 1858, кн. 10). – В: Български автори в руския периодичен печат 1854 – 1864. Статии, дописки, очерци, бележки. Издирила и подг. за печат Цв. **Унджиева**. София: Изд. на БАН, 1982, 73–116.

105 Библиотека „Д-р Иван Селимински“. Кн. X Българският църковен въпрос. Прев. от гр. Е. **Пажева**. София, 1929. Известно е, че болшинството познати ни днес документи на д-р Селимински са писани на гръцки език, една част са на некнижовен румънски и изключително малко от тях са на недобър български. Манипулации с издаването на архива му (разместени пасажи, пропускани цели абзаци, изпуснати или невярно предадени имена и др.), умишлени или неволни, са направени при първите преводи и издания в поредицата „Библиотека Иван Селимински” Кн. I – XIV, София: 1904 – 1931. Състав. и прев. П. **Чилев** (за кн. I – VI) и Е. **Пажева** (за кн. VII – XIV). В това успях и лично да се уверя, с колегиалната помощ на проф. Надя Данова, при работата с гръцката част на архива, за което съм ѝ много благодарна. Следващите две издания на избрани съчинения са правени от съставители философи и филолози по тази поредица, без преводите на документите да се сверяват с оригиналите. Вж. и **Маслев**, Ст. Поправки и допълнения към превода на „Исторически спомен“ на д-р Иван Селимински. – Известия на Архивния институт, 1959, кн. II, 203–238.

106 **Филиппов**, Т. И. Вселенский патриарх Григорий VI и греко-болгарская распра. – Журнал Министерства народного просвещения (Москва), 1870, № 2 и 3, Web, 15 януари 2006.

107 **Тёсовскій**, П. Греко-болгарскій церковый вопрос. Москва, 1871 Web, 15 януари 2006.

108 **Голубинский**, Е. Е. Краткий очерк истории православных Церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. Москва, 1871, Web, 15 януари 2006.

историк на Руската църква, възпитаник, а от 1860 г. и професор в Московската духовна академия. В този обемист (състои се от 732 с.) и като цяло много интересен текст началото на българския църковен въпрос е поставено в 1849 г., и то във Видинско. След това текстът се фокусира в 60-те години на века и обръща особено внимание на унията на българите. „Тази знаменита уния, предизвикала на времето толкова шум и възбудила толкова велики надежди в католическия свят, а също и немалко страх в православния свят, в действителност – пише Голубински, – за голямо щастие на българите, се оказа работа повече смешна и жалка, отколкото сериозна и опасна“. Именно тук, забравяйки за хронологическата коректност и за изненада на неизкушените читатели, е намесен нашият Неофит Бозвели. Авторът признава, че „*известният български патриот* йеромонах Неофит Бозливи (или Бозвели), със своите старания да пробуди народния дух на българите“ и особено с исканията си за българско духовенство, събудил против себе си ненавистта на гръцкия Константинополски Синод. Затова през 1843 г. бил повикан в столицата на съд. Именно тогава, убеждава ни авторът, „латинските агенти“ употребили всички усилия, за да го привлекат на своя страна, разчитайки, разбира се, да повлекат след него известно число от българите, тъй като – признава руският църковен историк, „*той се ползвал с огромно[то] уважение* на своя народ“. „Но първите опити [за уния] били неуспешни. Неофит не само останал съвършено глух към техните внушения – убеждава ни Голубински, – но когато патриархът го изпратил на заточение в Атон, писал оттам на своите съотечественици послания, настоятелно убеждавайки ги да се пазят от заплашващите ги козни“. Няма да коментирам верността на изнесеното в този цитат, особено след направеното тук сравнително подробно представяне на дейността на архимандрит Неофит Хилендарски от средата на 40-те години на XIX в. Но може би трябва да припомня, че автентична документация от средата на 40-те години сочи, че именно от руското посолство в Цариград тръгват слуховете, че Бозвели е приел тайно католицизма чрез Ордена на лазаристите. И именно това е едно от основанията той да бъде обвинен от Цариградската патриаршия в канонични провинения и да бъде заточен в Света гора.

Перестройката на руската официална позиция към архимандрит Неофит е видна и в още един интересен, но не толкова професионално „изпипан“ текст. Негов автор е отново руски църковен историк: Теодор Атанасиевич Курганов (1844 – 1920). Той е завършил Казанската духовна академия и е преподавател в тамошната Катедра по църковна история. Този автор не може да бъде обвинен, струва ми се, че не се е ровил в документи за църковната история на Балканите, тъй като през 1872 г. защитава магистърска работа на тема „История на управлението на църквата в Гръцкото кралство“. През следващата, 1873 г. той отпечатва в „Православен събеседник“ поредица от статии (в броевете от януари до ноември включително) под заглавие „Исторически очерк на гръко-българската распра“[109]. Тук началото на конфликта е поставено в тридесетте години на XIX в. и е свър-

109 **Курганов**, Ф. А. Исторический очерк греко-болгарской распри. – Православный собеседник, 1873, январь – ноябрь, Web, 15 януари 2006.

зано с ефекта от реформите в Османската империя, с примера на съседите, и не на последно място – с „призивния глас“ на Юрий Венелин (1800 – 1837) към българите[110]. Именно като *негов последовател* е представен „Неофит Бозливи [sic!]“, който обаче е определен като „прост *рилски* монах“ и учител в Габровското училище, който проповядвал, че избирането на „български национални архиереи под юрисдикцията на Патриаршията“ не пречи на духа на Православието. Именно в потвърждение на своите идеи той превел Евангелието на съвременния му български език, но то било отпечатано в Смирна от американските протестанти и това станало причина да бъде изгорено по нареждане на Цариградската патриаршия като еретическо[111]. Нещо повече, именно за тази си дейност – твърди Курганов – Неофит бил заточен на Атон, където скоро и умрял.

С цел да внуши доверие към съобщеното в текста от 1873 г., авторът се позовава често на няколко източника. Конкретно при написаното за Бозвели – това е достъпният на историците (а в ерата на глобалните дигитални библиотеки – и на всеки любознателен читател) и цитиран вече текст на българина Христо Даскалов, отпечатан в „Русская Беседа“ през 1858 г. Бързо сравнение на двата текста показва, че позоваването е изключително произволно и некоректно, защото в оригинала се говори за Неофит Рилски, а Неофит Бозвели изобщо не се споменава. Посредствените манипулации на този руски автор относно архимандрит Неофит Хилендарски не свършват с това. Той също намесва католическата пропаганда, която се опитала през 1843 г. да привлече на своя страна „споменатия вече *българолюб Неофит Безливи* (или Бозвелий)“, привикан в столицата „на съд от патриарха заради своята *метежническа дейност*“. Както можем да се досетим след като сме прочели Голубински, и Курганов твърди, че Неофит отхвърлил предложенията на лазаристите и предпочел заточението...

Вместо заключение

Всички историци добре знаем, че правото на *помилване* е „царска“ привилегия, използвана само периодично и по волята на държавния глава. Съвсем друго значение има *амнистията*. Тя урежда сериозни политически конфликти, влияещи върху гражданския мир. Амнистията оперира като вид избирателно и пунктуално предписание, което остава извън своето поле някои категории „престъпници“. Амнистията като институционална забрана засяга самите корени на политиче-

110 За „политическото инженерство“, упражнявано върху живота, дейността и архива на тази личност, вж. у **Рачева**, В. В работилницата на Клио: теория и практика на историята през първата половина на XIX век. Казусът Юрий Венелин. – ГСУ, ИФ, 2017, т. 102, 145–175.

111 Очевадно е предумишленото смесване на достъпни и за съвремениците факти от биографията на двамата *различни Неофит*-овци. Тук става очевидно дума за Неофит Рилски, подробно за него вж.: **Пимен**, Неврокопски митрополит. Отец йеромонах Неофит Рилски. София: Синодално издателство, 1984; **Радкова**, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура: първата половина на XIX в.. 2-ро изд. София: Народна просвета, 1983; **Бойчева**, В. Неофит Рилски – създател на българското народно училище. София: Юриспрес / УИ „Св. Климент Охридски“, 2006; **Митев**, П., И. **Илчев**. Докосвания до Америка...

ското и оттам най-дълбокото и скрито отношение с едно минало, над което трябва да тегне забрава.

Едва ли ще се намерят официални документи, които да ни дадат отговор защо Азиатският департамент решава да „амнистира“, образно казано, Неофит Бозвели в началото на 70-те години на XIX в. Но си струва другаде да се изследва как този опит се посреща от немногобройните представители на просветения тогавашен български културен и политически елит. Повечето от тях освен патриоти, просветители и/или революционери, неизбежно се явяват и манипулатори, митолози, конструктори, хора с някакъв личен или групов опит в моделирането на фактите. Това е логично следствие от ролята на интелектуалците в зората на националната държава[112].

Заслужава си да се проследи и начинът, по който първата общобългарска научна институция в лицето на основаното през 1869 г. в Браила Българско книжовно дружество участва в изграждането на националния пантеон, тъй като в неговата програма е записано като една от основните цели: „*обработването и усъвършенстването* [...] на българската история“. И в частност – чрез такива проучвания да се отчете как се представят дейността и заслугите на Неофит Бозвели. Още повече че именно на страниците на „Периодическо списание“ съпричастният към Дружеството Васил Друмев публикува още преди Освобождението за първи път Неофитовата „Мати Болгария“, макар и в „*тенденциозно шлифован*“ вид – по елегантния израз на проф. Дочо Леков (1928 – 2003).

The Bulgarians in the Ottoman Empire, the Reforms and the Russian Imperial Policy. Or How in the mid-1840s a Monk Became a Politician

Vania Racheva

At a first glance, archimandrite Neofit Hilendarski (1785 – 1848), whose personality falls into the present author's professional interests for about a decade, is the chief character of the current study. This essay, however, examines him neither as a man of letters, educator, author and publisher of textbooks, nor as a monk and active figure of the Bulgarian ecclesiastical movement; it focuses instead on his political activity and more specifically – on his deeds from the mid-1840s, as they are elaborated on in the context of the reform policy of the Sublime Porte. Therefore, a special emphasis is laid on the „consultative meeting“ from May 1845, summoned in the Ottoman capital, and on the attempt of particular Bulgarian political leaders to table the question of the Bulgarian national autonomy, assumed as Bulgarians' differentiation in a separate „millet“ („nation“ rendering confession).

112 За някои аспекти на тези процеси вж. у: **Шарл**, К. Интелектуалците в Европа през XIX в. Есе по сравнителна история. Прев. от фр. В. Генова. Поредица „Актове“. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004; **Малкин**, С. Лаборатория империи...

At a second level, the article brings into play a few additional plots, closely related to the interpretation and understanding of the Bulgarian political activity during the period under study. Some of the subject matters are unfolded more thoroughly, others are only touched upon, but thematically they could be divided in the following manner:

The author poses the question of the formation, self-consciousness and legitimation of the Bulgarian political elite from the 1840s, and discusses the factors that influenced this slow and multiform process. Closely related to the latter are also the questions of the „political culture“ of this elite, on the one hand, and the political terminology used by the protagonists of the Bulgarian national revival and which the historians (often wrongly) interpret, on the other.

The author sets ajar the subject of the nature of the Tanzimat period, in essence – a transitional and multilayered process, which is hitherto insufficiently studied in the Bulgarian history writings, and discusses shortly the methods of elaboration, laying passage, popularizing and accomplishing *on the spot* of particular reforms from the mid-1840s.

The article also alludes to the slow and gradual rationalizationon the part of the Porte of the role of the Bulgarian lands and the Bulgarians in particular for the successful implementation of the complex changes precisely in European Turkey; to the inevitable maneuvering on the part of the Ottoman political figures who often swayedbetween the will for change, the Great Powers' pressure, and the inertness and/or resistance of infringed interests and financial flows. In this context, the author notes in passing how tricky is the traditional for the Bulgarian historiography Eurocentric / Bulgarocentric view, which obfuscates the picture while disregarding the fact that during the second quarter of the nineteenth century the Ottoman Empire represented a state encompassing territories on three continents, while the Balkans were (only) the small European part of the whole imperial territory whose sovereign the sultan was.

Likewise, at the background of the current text, another question is touched upon – the policy of the Russian Empire toward the Bulgarian orthodox subjects of the sultan and thelatter'sthen explicit striving for differentiation with a permanent political representation in the capital. As it is well known, and the present study further substantiates it, the Russian imperial policy did not support the Bulgarian political (and ecclesiastical) endeavors from the mid-1840s.

Last but not least, the study discusses the problem of the manipulation of historic memory concerning certain events and specific historical figures, and the role of the historians-chroniclers (contemporary or not) in this process.

ПУЈИНА БУНА У ВИДИНСКОМ САНЏАКУ 1849.*

Милош Јагодић

Велики устанак бугарског народа против османске власти, који је избио 1850. у Видинском санџаку, темељно је истраживан у историографији дуже од једног века[1]. Годину дана раније, у Бојници и још неколико села Видинске казе, такође је избио устанак, познат под именом вође побуне као Пујина буна. О том догађају, као уводу у Видински устанак, писао је нешто опширније Страшимир Димитров, а неколико докумената о Пујиној буни, преузетих из старијих издања, објавио је Пламен Трифонов[2]. Од српских историчара, укратко су о Пујиној буни писали Милорад Екмечић и Владимир Стојанчевић[3]. Пујина буна и Видински устанак су две фазе истог процеса, покушаја бугарског народа да се револуционарним путем ослободи од османске власти. Узроци су им били исти, а начин деловања побуњеника у основи сличан. Ипак, у организационом погледу и у погледу устаничких вођа, Пујина буна и Видински устанак су се разликовали. Иако је била лоше припремљена и имала врло ограничен обухват, Пујина буна је важна за

* Чланак је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у оквиру рада на пројекту „Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси“ (евиденциони број 177 014).

1 Први рад о Видинском устанку, написан на основу народне традиције и сећања савременика – **Маринов**, Д. Политически движения и възстания въ Западна България (Видинско, Ломско, Бѣлоградчишко и Берковско). – Сборник народни умотворения, наука и книжнина, 1890, т. II, 61–114. Најважнији рад о Видинском устанку који садржи попис старије литературе и објављених извора – **Димитров**, С. Въстанието от 1850 г. в България. София: БАН, 1972. Новији радови о Видинском устанку: **Митев**, П. Дискусионни и нерешени въпроси по въстанието от 1850 година. – Българско възраждане. Идеи, личности, събития, 2010, т. 12, 216–228; **Манолова-Николова**, Н. Русия и българското въстание от 1850 г. – В: Юбилейно издание по случай 80-годишнината на професор Николай Генчев. Състав. Н. **Манолова-Николова**, Н. **Вълчев**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 132–144. Тематски зборник докумената о Видинском устанку – Въстанието в Северозападна България. Т. I. Документи. Състав. Пл. **Трифонов**. Под ред. на Пл. **Митев**. София: ПАЛ, 2005.

2 **Димитров**, С. Въстанието от 1850..., 50–56; Въстанието в Северозападна България..., с. 26–30, док. бр. 3, 4, 5.

3 **Екмечић**, М. Маргиналије о српско-бугарским везама 1844 – 1851 године. – У: Револуција 1848. и Балкан. Ур. М. **Екмечић**. Нови Сад: Матица српска, 2000, 272–277; **Стојанчевић**, В. Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године. Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ, 1971, 240–252; **Стојанчевић**, В. Србија и Бугари 1804 – 1878. Београд: Историјски институт / Просвета, 1988, 150–154.

историју бугарског народа као наговештај догађаја из 1850. године. Циљ овог рада јесте да се, на основу раније некоришћене архивске грађе српског порекла, изнесу нове чињенице о Пујиној буни 1849. и да се додатно појасни политика Србије према револуционарном покрету Бугара. Сви датуми у главном тексту наведени су по новом календару, а у напоменама, приликом цитирања докумената, паралелно по старом и новом.

Нерешени аграрни односи, а пре свега систем господарлука, прекомерно опрезивање, злоупотребе власти и сваковрсно тлачење бугарских хришћана представљали су скупа узрок за оружану побуну[4]. Подршку у борби тражили су од Србије. Кнежевина Србија била је привлачан модел хришћанима из суседних провинција Османског царства. Она је била хришћанска вазална држава, са врло широком самоуправом, у којој су сељаци били власници земље коју су обрађивали. Од 1842. године Србијом је владао кнез Александар Карађорђевић (1806 – 1885), а управљали су припадници странке уставобранитеља. Они су били против-руски орјентисани и формално и јавно водили су лојалну политику према Порти. Међутим, министар унутрашњих послова Илија Гарашанин (1812 – 1874), на подстицај пољске емиграције и уз помоћ агената кнеза Адама Чарториског (1770 – 1861), саставио је 1844. тајни план националне и спољне политике Србије, познат под именом „Начертаније“. Он је предвиђао рестаурацију српске средњевековне државе на темељу историјског права, која је требало да замени Османско царство у Европи. Србија је за ту идеју требало да придобије хришћане из суседних османских провинција[5]. Озбиљан рад на реализацији „Начертанија“ започет је у пролеће 1848, када је избила револуција у Европи. Гарашанин је послао агенте у суседне провинције Османског царства да дознају да ли постоји расположење хришћана за устанак и каквим ресурсима располажу. Показало се да хришћани у Нишком, Приштинском и Призренском санџаку, осим добре воље, нису имали никаквих средстава за рат, а на побуну су били вољни само ако би Србија претходно заратила са Турском[6].

Истовремено, српски диломатски агент на Порти, Константин Николајевић (1821 – 1877), сматрајући да су међународне околности повољне, саставио је и предложио Гарашанину план о успостављању српског вице-краљевства у Османском царству. Вице-краљевство је требало да обухвати Србију, Босну, Херцеговину, Албанију, Румелију (до реке Марице, и то од њеног ушћа до Једрена и од Једрена сувом границом до Буграса на Црном Мору) и Бугарску. Оно би имало потпуно независну унутрашњу управу, укључујући и сопствену војску, а са Османским царством би делило заједничко министарство спољних послова.

---

4 **Димитров**, С. Въстанието..., 12–37; **Pinson**, M. Ottoman Bulgaria in the First Tanzimat Period – The Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850). – Middle Eastern Studies, 1975, No 2, 113–118; **Стојанчевић**, В. Јужнословенски народи..., 242–245.

5 Детаљана анализа „Начертанија“ и литературе о њему – **Љушић**, Р. Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844). Крагујевац: Јефимија, 2003². Најновија дела о „Начертанију“ – **Bataković**, D. The Foreign Policy of Serbia (1844 – 1867): Ilija Garašanin's Načertanije. Belgrade: Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, 2015; **Никифоров**, К. В. „Начертание“ Илии Гарашанина и внешняя политика Сербии в 1842 – 1853 гг. Москва: Индрик, 2015.

6 **Јагодић**, М. Србија и Стара Србија (1839 – 1868). Наслеђе на југу. Београд: Evoluta, 2016, 115–118.

Султан би званично био титулисан султан – краљ. План је, према Николајевићевом схватању, био утемељен на историјском праву српског царства из XIV века и требало га је реализовати мирним путем и дипломатским средствима. Очекивало се да би Османско царство пристало на тако велики уступак, којим би се фактички преобразило у двојну монархију, ради трајне пацификације хришћана у својим европским поседима. Гарашнин је прихватио план и покушао да га реализује током лета 1848. уз помоћ агената пољске емиграције у Цариграду. Будући да није био реалан и да га француска дипломатија није подржала, Турци су га одбили[7].

Србија се потом окренула револуцији у Угарској и почела да пружа активну оружану помоћ својим сународницима у Српској Војводини. Многобројни добровољци из Србије борили су се 1848 – 1849. у рату против Мађара, под командом војводе Стевана Книћанина (1807 – 1855). Помоћ коју је Србија обезбедила Србима у Угарској могла је да пружи наду хришћанима у Турској да ће и њима у одређеном тренутку Србија на исти начин помоћи[8].

Међутим, због извесних политичких обзира, српска влада је почетком 1849. одлучила да повуче добровољце из Српске Војводине; враћени су на ратиште, и то у мањем броју него раније, тек крајем пролећа исте године. У време избијања Пујине буне они су били у Србији и то је био један од важних чинилаца за њену припрему. У исто време, Гарашанин се поново више окренуо Османском царству и са својим блиским сарадницима сачинио практичан план пропаганде међу хришћанима у Турској. Њиме је било предвиђено стварање мреже тајних агената широм европске Турске, чији је задатак био да изазову једновремени устанак у тренутку који Србија одреди, који би био под њеном командом. Циљ устанка било је остварење „Начертанија“[9]. Гарашанинова тајна организација је заживела у другој половини 1849[10], тако да није могла да утиче на избијање Пујине буне.

За правилно разумевање држања Србије према Пујиној буни, па и Видинском устанку 1850, кључна је чињеница да је она тајно припремала општи, једновремени устанак хришћана широм Османског царства којим би она руководила, и то у циљу свог територијалног увећања. Гарашанин није био спреман да подржи било какве локалне побуне хришћана у суседним османским провинцијама. Исправно је сматрао да представљају непотребно расипање снаге, да беспотребно доводе у опасност животе и имовину хришћана, да их Турци могу лако угушити, да не могу постићи никакав циљ и да потенцијално могу да компромитују Србију пред Портом и тако угрозе њене планове.

---

7 **Милићевић**, Ј. О Босни 1848. године. – Историјски гласник, 1973, № 1, 89–91; **Екмечић**, М. Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848 – 1849. године. – У: Револуција 1848. и Балкан. Ур. М. **Екмечић**. Нови Сад: Матица српска, 2000, с. 186; **Љушић**, Р. Књига о Начертанију..., с. 131; **Bataković**, D. The Foreign Policy of Serbia…, p. 174; **Јагодић**, М. Србија и Стара Србија..., 95–97; **Екмечић**, М. Маргиналије о српско-бугарским везама..., 261–264.

8 **Димитров**, С. Въстанието…, 43–44; Грађа за историју бугарског народа из Архива Србије. Књ. I (1820 – 1856). Уредио К. **Цамбазовски**. Београд: Балканолошки институт САНУ и Архив Србије, 1987, с. 261, док. бр. 206.

9 **Страњаковић**, Д. Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844 – 1858. године. Београд, 1936, 21–22.

10 **Јагодић**, М. Србија и Стара Србија..., 120–126.

Важан чинилац за планирање Пујине буне била је револуција у Влашкој, односно њене последице. Револуција је избила 1848, али су је Османско царство и Русија брзо угушили споразумном интервенцијом. Турске снаге ушле су у Букурешт крајем септембра 1848, а за њима је стигла и руска војска, која је ту остала до 1851.[11] Присуство руске војске у Влашкој, у суседтсву Видинског санџака, и смањење турских снага у Видинском и другим суседним санџацима због интервенције на левој обали Дунава, могли су побуњеницима да пруже извесне наде у успех.

Расположење хришћана у пограничним деловима Видинског санџака према Србији постојало је и пре избијања Пујине буне. У пролеће 1845, старешине села Брегова су српским пограничним властима Крајинског округа изјавили да постоји договор између житеља четрдесет и четири села, која су за време Првог српског устанка била под управом хајдук Вељка Петровића (†1813), а која су остала под непосредном турском влашћу, да се побуне, замоливши Србију да им помогне. У исто време, истим поводом и са истом молбом, преко Црноречког окружног начелства, представници села Бојнице обратили су се кнезу Александру Карађорђевићу. И једни и други су као узрок незадовољства наводили различита прекомерна давања турским властима. Министарство иностраних дела Србије, на чијем челу је био Аврам Петронијевић (1791 – 1852), изричито је поручило молиоцима да не подижу устанак и да не очекују помоћ из Србије. Став Београда био је очигледно довољан да се буна одложи. За историју Пујине буне значајно је што је вођа завереника из Бојнице 1845. био Пујин син, Вукашин – Вуча Пујић, бојнички учитељ и учесник доцније побуне[12].

Страшимир Димитров (1930 – 2001) је уочио да је улогу у организацији Пујине буне вероватно имао још један револуционар, Никола Илић Срндаковић, познатији под надимком Срндак. Он је исправно претпоставио да су Срндак и Пуја радили у договору, али није имао на располагању изворе да то и докаже[13].

Никола Илић Срндаковић био је родом из села Горњи Душник, које се налази југоисточно од Ниша. Учествовао је у буни 1841, пребегао је у Србију после њене пропасти, а у пролеће 1842. је био на челу једне од хајдучких чета које су безуспешно покушавале да поново изазову побуну у Нишком санџаку, у чему су уживале логистичку подршку пограничних власти Србије. Када је исте године кнез Михаило Обреновић (*1823, 1839 – 1842, 1860 – 1868) био збачен са трона и замењен кнезом Александром Карађорђевићем, бивши хајдуци из Турске изгубили су подршку коју су до тада имали у Србији. Ухапшени су, а једна група затвореника и бивших устаничких вођа, међу којима је био и Срндак, успела је да побегне у Аустрију, где се повезала са обреновићевском емиграцијом. У Србију

11 **Павловић**, С. Историја Балкана. Београд: Clio, 2001, 77–78.

12 Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела – Инострано одељење, 1845, фасцикла (Ф) 1, Р 223, Начелство Округа крајинског – Попечитељству иностраних дела, бр. 1441, 18/30.04.1845; Попечитељство иностраних дела – Начелству Округа крајинског, ибр. 719, 24.04./6.05.1845; Начелство Округа црноречког – Попечитељству иностраних дела, бр. 825, 24.05./5.06.1845; Вукашин Пујић учитељ, јереј Радисав, Никола Петровић, Никола Петков, чорбаџи Јончо Ценовић (оштећен лист) – кнезу Александру Карађорђевићу, у Бојници, 29.05./10.06.1845; Попечитељство иностраних дела – Начелству округа црноречког, ибр. 936, 29.05./10.06.1845.

13 **Димитров**, С. Въстанието…, с. 51.

су се вратили 1843. и били су смештени у унутрашњости земље. Султанову амнестију добили су тек 1845, па се тада и Срндак вратио у Турску[14]. Када је избила револуција, Турци су покушали да га превентивно ухапсе. Подозревали су да бивши устанички вођа и хајдучки старешина може да им у тим мутним временима створи неприлике. Срндак је дознао за њихову намеру и 20. августа 1848. побегао је у Србију, у Гургусовачки (Књажевачки) округ. Помоћник окружног начелника Сава Јовановић га је прихватио и, као храброг, угледног и човека познатог са обе стране границе, искористио за врбовање добровољаца за рат против Мађара[15]. Почетком септембра Срндак је из Крагујевца поднео жалбу Илији Гарашанину на тежак положај хришћана у Нишком санџаку[16].

Делатност Николе Илића Срндака до почетка 1849. није нам позната. По свему судећи, становао је у селу Гроцкој крај Београда. У фебруару 1849. боравио је у Београду, где је случајно срео Пују из села Бојнице у Видинској кази. Њега је познавао од раније, али није познато од када. Срндак је у српску престоницу дошао у намери да се код руског козула и званичника Србије распита да ли би били вољни да подрже устанак хришћана у Турској.

Пуја је дошао са истом намером, независно од Срндака. Он је из села Бојнице прешао у Зајечар са још неким неименованим људима и 26. фебруара отуда пошао у Београд. Пошто су се срели, одлучили су да раде заједнички. И Срндак и Пуја су у више наврата били код руског конзула, саопштавајући му намеру да у Бугарској подигну устанак. Од њега су тражили руску подршку, а он им је одговарао да није повољно време за устанак и да подршку не могу добити. Према Срндаковим речима, конзул је једном, наводно, Пији казао да Бугари треба да се стрпе, јер хришћани у Босни трпе много веће невоље од њих, па је потребно најпре тамо подићи устанак и ослободити Босну.

Тим поводом су у Београду боравила и нека три Бошњака, чија имена Срндаковић није открио. Срндак и Пуја су се повезали са њима и договорили се да истовремено подигну буну у Босни и Бугарској, и то након Ускрса, тј. 15. априла 1849. Разговарали су још са кнезом Александром Карађорђевићем, министром спољних послова Аврамом Петронијевићем и председником Државног савета Србије, Стефаном Стефановићем Тенком (1797 – 1865) и сви су им изричито казали да одустану од своје намере, јер није погодно време за устанак и да им Србија никако неће помоћи. Но, они су ипак били одлучни да свој план спроведу у дело.

Пуја је обећао да ће обезбедити неколико хиљада гроша од извесних, неименованих, бугарских чорџаџија ради куповине барута. Он је пре Срндака требало да преко Зајечара оде у Бугарску. У Зајечару се налазио 27. марта, а стигао је неколико дана раније. Срндаков задатак био је да врбује добровољце у Србији и онда да и он са њима оде у Зајечар. Отуда би јавио Пији да је стигао, Пуја би подигао устанак, а Срндак би му се придружио са добровољцима. Намера им је била да

---

14 Детаљно са упутом на релевантну литературу и изворе – **Андрејевић**, С. Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842. године. Ниш: Просвета 2003, 201–249.

15 АС, Збирка Драгослава Страњаковића (ЗДС), Ф III, списак (сп.) 11, „Пујина буна“, С. Јовановић И. Гарашанину, 10/22.08.1848, Гургусовац; **Андрејевић**, С. Нишке буне..., с. 248.

16 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, Н. Срндаковић – И. Гарашанину, 25.08./6.09.1848, Крагујевац.

испрва побуне планинска села Видинске казе, да поседну и држе Стару планину и да буну прошире до Трнова и од Трнова до Дунава. Нису намеравали да дижу устанак „у Нишевачко, Пиротско, Лесковачко и Арнаутлук“, већ само у „Бугарску и Босну“. Срндак је у Београду свакако био 13. марта, јер је тог дана писао из Београда Вучку Пујићу, Пујином сину и учитељу у Бојници, да га чека спреман и да је час ослобођења Бугарске близу. У истом смислу је и Пуја из Зајечара писао свом сину, препоручивши му да сакупља новац за устанак од чорбаџија[17].

Срндаковић је из Београда кренуо на југ, ка граничном прелазу Суповац у Алексиначком округу. Наводно је желео да се пре устанка састане са својом породицом. Успут је врбовао добровољце за устанак, са којима је намеравао да из Алексиначког округа пређе у Црноречки, тј. у Зајечар, као што је планирано. Подсећамо да је регрутна база била потенцијално велика, јер су у то време добровољци већ били добрим делом повучени из Српске Војводине. Срндак своје намере није крио. Јавно је причао људима да спрема устанак, али је лагао да то ради уз подршку и одобрење Русије и српске владе. Тврдио је да ће руска војска прећи из Влашке у Бугарску и умарширати у Софију, да ће им помоћи десет хиљада српских војника и да ће други део српске војске напасти Турке у Босни. Са собом је имао сандук барута, а тврдио је да је још један послао из Београда Дунавом до граничног прелаза Кусјак у близини Радујевца. То значи да је Пуја успео да обезбеди нешто новца. Полицијске власти округа кроз које је пролазио су лако дознале за његове намере, пошто их није крио. Због тога га је начелник Алексиначког округа Марко Дабић превентивно ухапсио и затворио 29. марта 1849. у Алексинцу[18].

Учешће Николе Срндаковића у организацији буне било је окончано хапшењем. У Алексинцу је задржан до 22. априла, када је послат у Крагујевац. Тамо је био затворен до јула 1849. Тада је пуштен на слободу, али му је забрањено да напушта град. Не желећи да живи у интернацији, молио је да му се одобри да емигрира у Аустрију или Влашку[19].

Подстакнут вестима о припреми побуне, Гарашанин је 31. марта наредио властима у пограничним окрузима према Бугарској да, уколико могу, на сваки начин настоје да одговоре Бугаре од устанка и да строго пазе да се неко од српских држављана не умеша у могућу побуну и тако компромитује Србију. Посебно је указао на опасност да се добровољци повучени из Српске Војводине, навикнути на рат, не прикључе побуни[20]. Упозорење је било сасвим оправдано. У Црноречком округу су, на пример, добровољци, спремајући се за прелазак у Банат почетком

17 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, XXI$_a$, начелник Округа алексиначког М. Дабић – И. Гарашанину, 19/31.03.1849, Алексинац; ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начлник Округа црноречког Д. Стефановић – И. Гарашанину, 14/26.02.1849 и 14/26.03.1849, Зајечар; Н. Срндаковић – В. Пујићу, 1/13.03.1849, Београд; Пуја – В. Пујићу, без места и датума.

18 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, XXI$_a$, начлник Округа крагујевачког Р. Матејић – И. Гарашанину, 17/29.03.1849, Крагујевац; начелник Округа Алексиначког М. Дабић – И. Гарашанину, 17/29.03.1849 и 19/31.03.1849, Алексинац; **Димитров**, С. Въстанието…, 51–53.

19 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, XXI$_a$, начелник Алексиначког округа М. Дабић – И. Гарашанину, 10/22.04.1849, Алексинац; ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, Н. Срндаковић – И. Гарашанину, 26.07./7.08.1849, Крагујевац.

20 **Димитров**, С. Въстанието…, 51–52.

јануара 1849, говорили како би волели да ратују у Бугарској и ослободе Видин. Многи су се надали да би тако могли да поврате своја имања, која су остала на турској страни границе након разграничења 1833.[21]

Начелник Црноречког округа Данило Стефановић саслушао је Пују 2. априла 1849. у Зајечару, пре него што је добио Гарашанинову наредбу од 31. марта. Пуја му је испричао све о припреми устанка, као и то да од Србије очекују помоћ у муницији и да допусти слободан прелазак добровољцима у Бугарску. Из извештаја се види да се Стефановић држао потпуну неутрално према Пујиној намери. Гарашанину је скренуо пажњу да се у Зајечару јавно говори о побуни, те да се само чека Срндаков долазак. Пују није ухапсио јер није имао такву наредбу, већ га је само ставио под полицијску присмотру. Ипак је упозорио Гарашанина да Пуја, као слободан човек, може лако прећи у Турску. Стефановић је потврдио пријем Гарашанинове наредбе од 31. марта тек 9. априла. У исто време, у Зајечар је стигла вест о хапшењу Срндака. Људи који су спремали побуну били су врло разочарани, тако да је Стефановић сматрао да је опасност од буне отклоњена. Ипак, упозоравао је на чињеницу да је у Видинском ејалету било мало турске војске, као на околност која би могла подстаћи заверенике да своју намеру спроведу[22].

Данило Стефановић није превентивно и самоиницијативно ухапсио Пују, као што је начелник Алексиначког округа ухапсио Николу Илића Срндаковића. И поред тога што је знао да је Срндак ухапшен, Пуја је одлучио да побуну ипак подигне. Данило Стефановић му је 17. априла саветовао да одустане од својих намера и наложио му да из Зајечара иде у Пожаревац, где је имао неку родбину. Пуја је обећао да ће тако и учинити, али је заправо преварио Стефановића. Из Зајечара је 18. априла отишао у село Велики Извор, које се налазило на српско-турској граници, и отуда је са девет људи, од којих ниједан није био српски поданик, 19. априла 1849. прешао у Турску. Тог дана је почела буна[23].

Пуја је дошао у своје село Бојницу и побунио сељаке. У селу се налазио неки турски писар са пет сејмена. Видевши да почиње побуна, они су се затворили у једну кулу, а побуњени сељаци су их опколили. Турци су запуцали из куле, убили двојицу и ранили тројицу Бугара. Остали сељаци су се уплашили и склонили, што су Турци искористили, побегли у Видин и обавестили власти о догађајима. То је био једини оружани сукоб у Пујиној буни. У исто време, побунили су се становници суседних села Големаново и Шишинци. Око 500 побуњеника окупило се на једном погодном месту, званом Хајдучка чесма, близу Видина. По свему судећи, Пујина идеја је била да побуњеници нападну и заузму Видин, јер је у граду било, по његовом сазнању, мало турске војске. Војни заповедник из Видина са 50 коњаника дошао је до окупљених побуњеника 8. априла ујутру. Турци нису напали

21 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 30.12.1848/11.01.1849, Зајечар; помоћник министра унутрашњих дела А. Ненадовић – И. Гарашанину, 18/29.04.1849, Зајечар.

22 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 21.03./2.04. и 28.03./9.04.1849, Зајечар.

23 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 7/19.04. и 8/20.04.1849, Зајечар; помоћник министра унутрашњих дела А. Ненадовић – И. Гарашанину, 18/29.04.1849, Зајечар; Пуја – Д. Стефановићу, 7/19.04.1849, Бојница.

сељаке, него су их позивали да се мирно разиђу. Пошто су ови то одбили, турски одред је пошао у обилазак околних села, како би спречио ширење побуне. Када су дошли у Бојницу, заостали народ, највише старци, жене и деца, почео је да бежи ка српској граници. Један збег од око 60 фамилија је силом провалио гранични плот и прешао у Србију. Српске пограничне власти су их ту и задржале. У овом збегу су се налазили и Пујин син, Вучко Пујић и бојнички поп Радисав Петровић. Истог дана су на караулу Велики Извор дошли баш кнез из Бојнице Цанко Хаџи Ангелов и кметови из Големанова, Шишинца и Старопатице и захтевали да им Србија пошаље упомоћ људе и достави муницију. Отишли су без икаквог одговора, јер погранични стражари у том тренутку нису имали никакве инструкције[24].

Када је дознао шта се дешава, Данило Стефановић је наредио да се појачају пограничне страже, да се побуњеници увере, ако за то буде прилике, да неће добити помоћ из Србије, а и сам је изашао на границу са својим нижим чиновницима. У међувремену, још један збег, од становника села Големаново, Халово и Градско, прешао је силом на српску страну границе 23. априла. Тако се у Србији укупно нашло око 250 бугарских породица[25]. Гарашанин је био незадовољан недовољно одлучним држањем Црноречког окружног начелника и најстрожије му је 23. априла наредио да одмах ступи у контакт са турским властима и да споразумно са њима ради на мирном окончању буне[26].

Стефановић је преко својих повереника успео да поручи баш кнезу Цанку Хаџи Ангелову да побуњеници неће добити помоћ из Србије, те да се измири са Турцима и ради на смиривању народа како би га спасио од страдања. Баш кнез је послушао савет, предао се турском заповеднику у Кули 22. априла и од тада је са Турцима заједно настојао да се побуна мирно оконча. Турски војни одред, подељен у мање групе, за то време обилазио је околна села, настојећи да спречи ширење буне. При томе није долазило ни до каквих сукоба са Бугарима. Данило Стефановић и турски командант су се лично срели 23. априла на граници и заједнички покушали да приволе избеглице да се врате својим кућама, но без успеха. Том приликом је начелник Црноречког округа уверио Турке да побуњеници нису добили нити ће добити било какву помоћ из Србије. То је било важно, зато што је Пуја уверавао Бугаре да ће им стићи упомоћ српска војска[27].

У међувремену су се турске власти из Видина званично обратиле српској влади због Пујине буне и захтевале да се избеглице изруче натраг. Тим поводом се Данило Стефановић састао 25. априла на граници код збега са турском делегацијом коју је предводио видински кајмакам, а у којој је са Турцима било и угледних Бугара, на челу са баш кнезом Цанком. Турци су прочитали начелнику и избеглицама

24 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 8/20.04. и 9/21.04.1849, Зајечар; помоћник министра унутрашњих дела А. Ненадовић – И. Гарашанину, 18/29.04.1849, Зајечар.

25 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 11/23.04.1849, Зајечар; помоћник министра унутрашњих дела А. Ненадовић – И. Гарашанину, 18/29.04.1849, Зајечар.

26 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, И. Гарашанин – Д. Стефановићу, 11/23.04.1848, Београд.

27 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 11/23.04.1849, Зајечар.

писмо које им је упутио министар иностраних дела Србије Аврам Петронијевић. У њему је наведено да је Пуја био чибукџија (дуванџија) бившег кнеза Милоша Обреновића (*1780, 1815 – 1839, 1858 – 1860), те да му Србија није и неће никако помагати. Бугари су позвани да се мирно разиђу кућама. Избеглице, међутим, нису имале поверења и одбиле су да се врате. Пошто Стефановић није имао наређење да их силом протера, остали су и даље на српској страни границе. Вучко Пујић, који је првог дана побегао у Србију, користио је збег као заштиту. Он је тајно одлазио у Турску и враћао се у Србију, према потреби[28].

Данило Стефановић се поново састао са видинским кајмакамом и другим турским званичницима на граници код села Велики Извор, где се налазио збег, 26. априла. У турској делегацији је поново био баш кнез Цанко са још неколико бугарских првака. Том приликом су заједнички успели да приволе избеглице да се врате домовима, пружајући им чврста уверавања да никакве последице неће сносити. Тог и наредног дана сви избегли Бугари су напустили Србију.

У исто време окончана је Пујина буна, и то на следећи начин. Увече 26. априла, група од 200 побуњеника, предвођених Пујом и његовим сином, приближила се граници код Великог Извора. Само око 80 њих су имали пушке. Стефановић је распоредио српску стражу дуж границе како би онемогућио побуњеницима прелаз у Србију, а Турци су ка њима послали потеру. Кад су побуњеници видели Турке, међу њима је дошло до свађе и сукоба. Већа група побуњеника се предала Турцима. Они су сами везали Пују и тако везаног га изручили турској потери. Мањи део Бугара се растурио по шуми. Вучко Пујић, бојнички поп Радисав и још неколико људи су успели да пређу границу. Српска стража их је одмах ухватила. Како се све то одигравало у присуству Црноречког окружног начелника и видинског кајмакама, Данило Стефановић је сматрао да нема другог избора, него да их одмах преда Турцима, иако су се затекли на српском земљишту. То је и учинио и тако се буна завршила[29].

Као што је напоменуто, Гарашанин није био задовољан недовољно одлучним држањем Данила Стефановића током побуне. Како би предупредио разне евентуалности, а посебно компромитацију Србије, послао је 24. априла свог помоћника Ацику Ненадовића на границу да лично надзире и координира рад полицијских власти у пограничним окрузима[30]. Будући да је стигао у Зајечар 27. априла, пошто је буна већ била готова, Ненадовићу је остало само да о целом догађају поднесе опширан извештај. Иако се трудио да оправда рад Стефановића, ипак му је замерио што Пују није одмах превентивно ухапсио док је још био у Зајечару и што је изручио Вучка Пујића и бојничког попа Турцима када су већ

28 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 12–13/24–25.04.1849, Зајечар; Въстанието в Северозападна България..., с. 26–27, док. бр. 3.

29 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Црноречког округа Д. Стефановић – И. Гарашанину, 15/27.04.1849, у два сата ноћу, на граници. Упореди са: **Димитров**, С. Въстанието…, 53–55.

30 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, И. Гарашанин – начелницима Крушевачког, Алексиначког, Гургусовачког, Црноречког и Крајинског округа, президијал бр. 1, 12/24.04.1849, Београд; **Димитров**, С. Въстанието…, 54–55.

били прешли на српско тло. Без обзира на то, био је задовољан чињеницом што нико од српских поданика није био умешан у буну и што се све брзо завршило[31].

Буна је извесно захватила села Бојницу, Големаново и Шишинце. Да ли су се побуњеницима прикључили поједини сељаци из других села и, ако јесу, у ком броју, не зна се. Сигурно је, међутим, да су имали намеру да се прикључе. Наиме, 22. априла 1849. одржан је збор кметова и угледних људи из неколико села у манастиру Раковици. Са збора је послата колективна молба начелнику Црноречког округа да им пошаље пушке и муницију, јер их нису имали. Молбу је писао учитељ из села Старопатице Цветко Вељковић, својеручно су је потписали раковички игуман Серафим и јеромонах Јосиф, док су остали потписи потврђени крстовима. Поред именованих, потписано је још пет лица из села Старопатице, два из Полетковца, осам из Раковице, пет из Куле, пет из Бранковца и три из Псодераца (данас се то село зове Коста Перчево). Посебно је важно што су молбу потписали Серафим, Јосиф, Прван Диловић кнез и Ђерго Ружанић обојица из Раковице и Братуја Вишњовић кнез из Полетковца, зато што су они активно учествовали у припремању Видинског устанка, већ почетком 1850[32]. Старешине села Раковице су били најодлучнији да се прикључе буни. Само они су истог дана, 22. априла, још једном писали Данилу Стефановићу и тражили одговор на претходно писмо[33]. Увече су Серафим и Јосиф писали Вучку Пујићу и обавестили га да ће се побунити. Колико је буна била неорганизована, добро се види по томе што нису знали где су се Пуја и Вучко Пујић у том тренутку налазили[34]. На основу ових писама закључује се да је расположење Бугара за оружану побуну било шире, али да је била неопходна боља прилика од оне коју је Пуја обезбедио. Из тог разлога се Пујина буна може стматрати наговештајем Видинског устанка.

О самом Пуји се не зна ништа, изузев оног што је навео Аврам Петронијевић, да је био чибукџија кнеза Милоша. Из тога не би требало олако извлачити закључак да је иза буне стајао кнез Милош, јер за то, за сад, нема доказа[35]. Сем тога, било би нелогично да се вођа побуне коју подржава Обреновић обраћа за помоћ кнезу Александру Карађорђевићу и другим српским старешинама, непријатељима кнеза Милоша. Судбина Пује и његовог сина након предаје Турцима такође није позната.

---

31 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, А. Ненадовић – И. Гарашанину, 18/30.04.1849, Зајечар.

32 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, Цветко Вељковић, Серафим, Јосиф и остали потписници – Д. Стефановићу, 10/22.04.1849, манастир Раковица; ЗДС, акт издвојен у фасцикли са сумарним пописом грађе: списак учесника завере за подизање Видинског устанка, који заправо представља прилог извештају начленика Округа књажевачког округа Саве Јовановића – Илији Гарашанину 29.03/10.04.1850, који се налази у ЗДС, Ф III, сп. 12, 1850.

33 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, Цветко Вељковић, Серафим, Јосиф, Коста Живковић манастирски слуга, из села Раковице кнез Прван Диловић, кмет Јота Дочовић, Влчо Ивић и Ђерго Ружановић – Д. Стефановићу, 10/22.04.1849, манастир Раковица.

34 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, Цветко Вељковић, Серафим, Јосиф Вучку Пујићу, 10/22.04.1849, манастир Раковица.

35 У збиркама „Поклони и откупи“ Архива Србије и „Јоца Вујић“ Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, у којима се чува преписка Обреновића у емиграцији нисмо нашли изворе који би указали на учешће бившег кнеза Милоша у припреми Пујине буне или Видинског устанка.

Бојнички поп Радисав је у мају 1849. поново пребегао у Србију, желећи да се за неко време уклони од турских власти[36].

Пујина буна била је израз жеље бугарског народа да се оружаним путем ослободи од турске власти у околностима које су организаторима изгледале повољно. Представљала је део шире замишљеног покрета Бугара у северној Бугарској, а можда и Срба у Босни. Изостанак подршке од стране Србије и Русије знатно је умањио шансе побуњеника на успех. Оне су биле додатно умањене хапшењем Николе Илића Срндаковића. Упркос свему, Пуја је неодговорно и прилично лоше организовано покушао да план о буни ипак спроведе у дело, и то практично без икаквих унапред припремљених средстава. На срећу Бугара, буна се брзо завршила, уз минималне жртве. Коначно, Пујина буна могла је да послужи као наук Бугарима да убудуће не почињу сличне подухвате без темељног планирања и припреме. Ипак, Видински устанак из 1850. је показао да је оружана побуна била за Бугаре више питање нужде због лошег положаја у ком су се налазили, него добре организације.

Puyo's Revolt from 1849 in the *Sancak* of Vidin

Miloš Jagodić

This paper deals with a Bulgarian revolt against the Ottoman rule, which broke out in April 1849 in the village of Boynitsa, in the *sancak* of Vidin. It was organized and led by certain Puyo from the same village. The revolt was caused by unresolved agrarian issues, excessive taxation, oppression and generally deplorable living conditions to which the Bulgarians were exposed to. The military assistance which neighboring Serbia provided for Serbs in South Hungary during the 1848 – 1849 revolution and the presence of Russian troops in Wallachia might have led Bulgarians to believe that they too would receive certain help from Serbia and Russia in their struggle for liberation. For that reason, in the beginning of 1849 Puyo went to Belgrade to make pleas for the Bulgarian cause to the Russian consul in Belgrade, Serbia's prince and other high ranking officials. He accidently met another revolutionary in Serbia's capital, Nikola Ilić Srndaković, a former leader of the Niš revolt of 1841. Since Srndaković also had similar ideas as Puyo, they decided to act together. Their appeals to the Russian consul and Serbia's authorities were flatly rejected. Puyo and Srndaković were told to abandon their plan, because, it was argued, the time for a Bulgarian liberation was not appropriate. Nevertheless, they proceeded with the conceived plan. Srndaković was supposed to recruit volunteers in Serbia, while Puyo's task was to provide money from certain wealthy Bulgarians. They intended to cross into Bulgaria from Zaječar, a town in Eastern Serbia, and to start the revolt from there. By the end of March, Srndaković was arrested in Aleksinac by the local Serbian police in order to prevent him stirring up trouble in the Ottoman Empire. At

36 АС, ЗДС, Ф III, сп. 11, „Пујина буна“, начелник Округа црноречког Д. Стефановић – И. Гарашанину, 5/17.05.1849, Зајечар.

that time, Puyo was already in Zaječar, waiting. When he heard that his fellow conspirator was imprisoned, he crossed into Bulgaria and continued to act on his own.

Puyo's revolt broke out on April 19th, 1849 in the village of Boynitsa. A small skirmish between Bulgarian peasants and few Ottoman guards occurred, which left two Bulgarians dead and three wounded. That was the only armed conflict during the revolt. Peasants from at least two neighboring villages also took up arms and went close to Vidin, apparently in order to seize it. The Ottoman authorities from Vidin were promptly informed about the event, but reacted wisely. A cavalry squadron was sent first to the rebels to try to appease them and then to other villages to prevent the revolt from spreading. In fear from retaliation, few hundred refugees crossed into Serbia and settled beside the border fence. The head of the Serbia's Crna Reka County Danilo Stefanović cooperated with the Ottomans in efforts to persuade the rebels to surrender peacefully and refugees to return, as instructed by his superior, Minister of Interior Ilija Garašanin. Eventually, the revolt ended on April 27th, when a group of around two hundred partially armed Bulgarians faced the Ottoman squad next to the Serbian border, near the VelikiIzvor village. The rebels delivered Puyo to the Ottomans and the majority of them surrendered. Some fled to Serbia, but were extradited immediately.

The revolt was poorly organized and led, and therefore destined to fail. However, it clearly signified the readiness of the Bulgarian people to rebel and fight for freedom. Therefore, Puyo's revolt should be considered as indication prelude to the great revolt which erupted in the *sancak* of Vidin on the next year in 1850.

РУСКАТА ПОЛИТИКА НА ВЛИЯНИЕ СРЕД БЪЛГАРИТЕ В ГОДИНИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА (1853 – 1856)

По примера на един възрожденски даскал

Анна Чанкова

В настоящия текст ще се опитам да разгледам част от интересните дипломатически ходове на Руската империя за изграждане на „вектори на влияние“ сред българското население. Темата за руско-българските отношения през втората половина на деветнадесетото столетие е разглеждана в българската, съветската и руската литература. Общуванията между двата народа са белязани, от една страна, от целите на балканската политика на правителството на Санкт Петербург, а от друга страна, с копнежите за свобода на подвластния български народ. *Дали се установява силно руско влияние в Българско? Как? От кого?* – това са въпроси, на които не би могло да се даде еднозначен отговор поради деликатността на професионалната работа с дипломатически документи и ярко видимия дисонанс между официалните международни договорености и действията на руските дипломати на Балканите. Избрала съм да разгледам процесите, протичащи в общуванията между руси и българи през призмата на живота и дейността на Сава Филаретов (1825 – 1863). Един, поне официално, български даскал, получил руско образование. На въпроса *Защо Азиатският департамент се нуждае от канали за влияние сред българите?* отговор може да се потърси в клаузите на Парижкия мирен договор от 1856 г., и как те рестриктират руската намеса в империята на султана.

„Говорят, что Россия сердится. Россия не сердится, Россия сосредоточивается“[1]

Кримската война и последвалите две десетилетия са политическия декор на съперничеството между западните държави и Руската империя за влияние в османските

1 Популярният цитат е от депеша (август 1856 г.) на новоизбрания след Кримската война руски външен министър Александър Горчаков. Вж. **Виноградов**, В. Н. Балканская епопея князя А. М. Горчаков. Москва: Наука, 2005, 32–33.

владения. И докато за Британската, Френската и за Австрийската империя дипломатическото противопоставяне предоставя благоприятна възможност за подронване на руския престиж, регулиране баланса на силите и влияние над Османската империя, за Русия то обрисува сложна картина, засягаща някои от основните принципи на близкоизточната ѝ политика. След „Кримската катастрофа“ Петербург избягва военни конфликти в югоизточните европейски територии, но същевременно се стреми да запази и разшири установените си позиции, за да не попадане православното население в Османската империя под западно влияние. Традиционно и активно ангажирана с положението на едноверните ѝ християни пред Високата порта, руската дипломация не остава безучастна към породилия се остър българо-гръцки конфликт в православната общност. Църковните стълкновения между българи и гърци заемат важно място в източната политика на Петербург. „Разпрата“ в православната общност засяга основните ѝ принципи, а именно – прокарване и засилване на руското влияние. След Кримската война Азиатският департамент подчертава, че руският дипломатически апарат ще вземе „всички мерки, които са нужни, за да поддържа у славяните чувството за тяхната вековна преданост към Православната църква“[2]. Каноническият въпрос се превръща в плацдарм на силни политически интереси. Усилията за засилване на руското влияние не биха могли да се приемат като крайна цел, а като средство на следвоенната политика на Петербург за укрепване на силните позиции на Балканите и възможността, след достигане на нужната стабилизация във вътрешен и международен план, отново да постави своите претенции към разпределянето на османското наследство. Политиката на Руската империя по българо-гръцката разпра, макар и променлива, е неудовлетворителна за българските искания и това всъщност я прави недостатъчен лост за преследване на поставените от Азиатския департамент цели.

Традиционно се приема, че Освобождението на българските земи е основната и връхна точка на взаимодействието между „едноверните“ народи. За мен много по-интересни са подготвителните дипломатически стъпки, водещи към решителната за българите руско-турска война от 1877 – 1878 г. Веднага след Кримската война новият руски външен министър Александър Горчаков (1798 – 1883) поставя две основни цели пред руската външна политика на Балканите. Те са: първо – ревизия на Парижкия мирен договор и второ – запазване и засилване на имперското влияние сред православните поданици на султана. Ако допуснем, че руският проект, представен във Виена през 1855 г., е отправна точка на източната политика, а не както е прието досега, официалната програма, съставена от Александър Горчаков[3] непосредствено след края на войната, бих могла да заключа, че засилването на влиянието сред православните не е цел, а средство. Съветският историк Екате-

2 Документи за Българския история. Т. I. Архив на Найден Геров 1857 – 1876. Подреден от Т. **Панчев**. Т. II (1871 – 1876). Под ред. на М. Г. **Попруженко**. София: Изд. БАН, 1931, с. 70; Из архивата на Найден Геров 1857 – 1876. Писма, доклади и материяли за възражданието на българския народ. Т. I Кореспонденция с частни лица. А – Л (Аверки – Лобанов). Под ред. на Т. **Панчев**. София: Изд. БАН, 1911, 189–190.

3 Циркулярна нота, разпратена до руските посланици в чужбина, съдържаща инструкции на Министерството на външните работи за основните принципи на политиката на Русия в защита на православните народи на Балканския полуостров след Кримската война. Вж. Русия и българското национал-

рина Мелентиева Шатохина (1924 – 2004) разглежда като краен интерес на руския стремеж не просто отслабване на Османската империя, а цялостното ѝ елиминиране от европейската част[4].

За изпълнение на подобни намерения бива създаден и съответен дипломатически апарат. През десетилетието след войната Русия увеличава консулската си мрежа и започва да отделя съществено внимание на обществените канали за заздравяване на своето влияние. Забелязва се засилване на благотворителността от страна на империята към българските църкви и училища. Една от най-сериозните постъпки в тази насока е систематизираното и последователно обучение на няколко поколения българи в руски учебни заведения. За прокарване на своите интереси Министерството на външните работи в Петербург разчита на добре подготвени дипломати, които заемат дипломатическите постове на посланик и консули на Балканите; на няколко неправителствени организации, чрез които без видима политизация успява да разпределя целеви средства; на подготвени от руската образователна система кадри, които да бъдат използвани като проводници на влияние. Създаден е руски политически апарат за въздействие върху християните, живеещи в пределите на Османската империя, и в частност върху българите. Сам по себе си той е изграден главно върху принципите на дипломацията и е основно с културно-просветна насоченост. Значителна роля в изграждането на желаните канали на влияние играят „агентите за влияние“ по места. Част от техните задачи са разузнавателни и информативни действия, както и полагане на усилия за ориентиране настроенията на масата в удобна за империята насоченост. В тази сложна комбинация от политически интереси, национални стремежи и международни договорености руската тактика за прокарване на влияние сред българите е интересен и многоаспектен проблем.

В българската[5] и чуждестранната[6] литература, посветена на руско-българските отношения през третата четвърт на XIX в. и в контекста на влиянията между двата

ноосвободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. I (февруари 1856 – декември 1860). Състав. О. **Маждракова**, М. А. **Бирман** и др. София: Изд. на БАН, 1987, 53–59.

4 Идеята за цялостно влияние върху т.нар. османското наследство има място в руската външна политика далеч преди 1855 г. Коалицията на султана със западните държави и рестрикциите от Парижкия договор налагат на Русия промяна на стратегията. Вж.: **Шатохина**, Е. М. Балканската политика на Русия и българското националоосвободително движение през първите години след Кримската война. – В: Българското възраждане и Русия. Отг. ред. Д. **Косев**. София: Наука и изкуство, 1981; **Зуева**, Н. В., Е. М. **Шатохина**. Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. – В: Академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. Под ред. на Д. **Косев** и др. София: Изд. на БАН, 1976, 129–138.

5 **Генчев**, Н. Българското Възраждане. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1978; **Генчев**, Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. София: ЛИК, 2002; **Генчев**, Н. Възрожденският Пловдив. София: Изток / Запад, 2007; **Маркова**, З. Българският църковен въпрос в руската историческа литература. – Исторически преглед (ИП), 1974, № 3, 111–124; **Маркова**, З. Русия и българският църковно-национален въпрос 1856 – 1864. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет (ГСУ, ИФ), 1980, т. 70, 167–262; **Минкова**, Л. Оспим Максимович Бодянски и Българското възраждане. София: Изд. на БАН, 1978 и др.

6 **Киняпина**, Н. Външната политика на Русия през XIX век. Прев. от руски ез. Л. Стоева. София: Наука и изкуство, 1980; **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. Под ред. на Кр. **Шарова**. София: Наука и изкуство, 1972; **Шатохина**, Е. М. К вопросу о социально-экономическом положении и национально-освободительной борьбе болгарского

народа, съществуват две знаменити аксиоми – за безкористността на руската балканска политика и за водещата роля на задкулисните руски цели в процеса на нейното формиране. Поколения от българското общество са възпитани в една столетна идеология за „великата освободителна мисия“ на Руската империя на Изток. Проф. Петър Ников (1884 – 1938) отбелязва, че почти няма важно събитие от нашата нова политическа история, в което „така или иначе да не е замесена най-активно и Русия следователно винаги и неизменно със силно влияние“[7]. Кой мотив би трябвало да се разглежда като основен за действията на Петербург спрямо българите в годините след Кримската война – загриженост към „едноверците“ и техните копнежи или преди всичко имперските интереси? Източната политика на Руската империя, представяна като покровителство над православните, благотворителност на различни нива, опит за образование и възпитание на няколко поколения, както и усилието за насочване и контролиране на действията и растежа на определени общности и групи на Балканите чрез предварително планиране и прокарване на желани внушения и политически ефекти, би могла да се разгледа чрез термина „политическо инженерство“[8]. Понятието носи потенциал за изследване и разбиране на определени политически тенденции в развитието на руско-българските отношения през XIX в.[9]

Значението на много голяма част от дипломатическата терминология се изменя според тежестта на политическата конюнктура. За да избегна всяка неяснота при понятията, използвани в текста, както и за да се освободя от натовареността им със съвременното значение, а не това от епохата, за която ги прилагам, смятам, че е коректно да дефинирам смисъла, в който ще ги употребявам в статията. Чрез „канали / вектори на имперско влияние“ осмислям линии на руската политика за налагане на въздействие сред българите. „Влияние“ приемам в основния смисъл на думата, т.е.: „действие, упражнявано от някого или от нещо върху друго лице или върху друго нещо [...] въздействие на чужди [...] идеи, принципи, възгледи, форми, стил [...]“[10]. Способите и методите за реализиране на влияние са едни от най-интересните тънкости на дипломацията. „Векторите за въздействие“ биха могли да се сведат до два основни типа – институции и личности. В настоящия текст ще се занимая главно с личностния фактор. Личност, използвана като проводник на интересите и целите на една страна сред народа на друга, би могла да се разглежда като „агент“ за влияние. В термина „агент“ влагам следния смисъл:

народа в 60-е годы XIX в. – В: Славяне и Россия. К 70-летию со дня рождения С. А. Никитина. Ред. Ю. **Бромлей**. Москва: Наука, 1972; **Шатохина**, Е. М. Балканската политика на Русия…; **Зуева**, Н. В., Е. М. **Шатохина**. Руските проекти за реформи…; **Meininger**, T. Ignatiev and Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864 – 1872. Madison: prepared by State Historical Society of Wisconsin, 1970; **Wenshuang**, L. The rise of Bulgarian Nationalism and Russia's Influence Upon it. University of Louisville, May 2014 <http://ir.library.louisville.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2547&context=etd> 10 юли 2017 и др.

7 **Ников**, П. Отношението на Русия към Българското църковно национално движение през Възраждането. – ИП, 1992, № 5, с. 100.

8 **Рачева**, В. В работилницата на Клио: теория и практика на историята през първата половина на XIX век. Казусът Юрий Венелин. – ГСУ, ИФ, 2017, т. 102, с. 166.

9 Пак там.

10 Кратък политически речник. Състав. Г. **Попов**. София: Партиздат, 1974, с. 96.

„лице, което действа по нечие поръчение, представител на учреждение, организация, държава, който изпълнява различни служебни и делови поръчения“[11].

За осъществяване на новия курс на руската дипломация след края на войната се изработват принципи на дипломатико-културно действие в Българско. Официален, но все пак легитимен канал, предвид международните договорености, за получаване на пари, книги, пособия, църковни принадлежности и др., е създаденото по инициатива на българската колония в Одеса през годините на войната Одеско българско настоятелство. Организацията бива утвърдена на 28 май 1858 г. от императора под названието „Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни църкви и училища“. Частното благотворително дружество е политико-културна и обществена организация, облегната на авторитета на Руската империя, но лишена от възможността за самостоятелно действие и инициатива[12]. Одеското настоятелство трябва да има благотворителен характер, за да не бъдат третирани неговите действия като част от руската политика. В своя отчет от 1856 г. до императора, Горчаков изрично подчертава, че след като организацията бъде утвърдена, тя трябва „щателно да избягва всичко, което може да възбуди подозрение за поддържане връзки с Русия. Нашите агенти в Турция ще бъдат заставени да съдействат за успеха на благотворителността на Обществото“[13].

Идеята за създаване на организация на одеските българи не възниква случайно, а в резултат от военната конюнктура. Един от най-изявените дейци сред българите в Одеса Николай Христофорович Палаузов (1821 – 1899)[14] още в началото на войната представя на Михаил Д. Горчаков (1793 – 1861), главнокомандващ Южната руска армия, „Записка за сегашното положение на българите“[15]. Палаузов отбелязва, че „българите са сигурен резерв за руската политика в идващата война“. Той предлага на Горчаков себе си, както и други одески дейци за емисари сред българите. Трябва да се използва моментът, изпълнен с въодушевлението и ентусиазма на българите и вярата им в „дядо Иван“[16].

Предложенията на Палаузов са посрещнати с интерес. В своето изследване, посветено на Одеското настоятелство, Николай Генчев определя дейността на българина като „посредничека и чисто агентурна“[17].

Веднага след войната Настоятелството на одеските българи се заема с подпомагане на провеждането на проруска политическа разузнавателна дейност в европейските предели на владенията на султана. Одеските българи насочват усилията

---

11 Пак там, с. 14.

12 **Генчев**, Н. Одеското българско настоятелство. – В: Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 1972, т. 64, с. 144.

13 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 108.

14 Вж. **Митев**, П. „Дано Господ ни сподоби да видим отечеството си освобожденно...“ или за Кримската война, Николай Палаузов и българските въжделения от средата на XIX век. – В: Сб. Иван Стоянов. 60 години отдадени на историята и висшето образование. Редкол. М. **Палангурски** и др. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2009, 31 – 40.

15 Български исторически архив – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ), ф. 113 (Николай Христофорович Палаузов), а.е. 5, л. 1–6.

16 Пак там, а.е. 15, л. 3–4.

17 **Генчев**, Н. Одеското българско настоятелство…, с. 133.

си и към българската просвета – събират помощи, изпращат книги и други пособия в Българско.

Според отчетните сведения на Настоятелството за десетилетието от 60-те до 70-те години организацията натрупва своя основен капитал в размер на 40 хил. рубли – неприкосновен фонд, и около 300 хил. рубли, събрани от частни и обществени дарения. Смята се, че организацията подпомага финансово над 250 българи за получаване на образование в Русия[18].

Създаването и дейността на Одеското българско настоятелство положително е под давлението на руските интереси. Усилията и действията на организацията, и особено тези на „чистия агент“ Н. Хр. Палаузов, в насока запазване и засилване на руското въздействие сред българите, както и за изграждане и укрепване на каналите на влияние са безспорни. „Ние трябва, така да се каже от самата люлка да подготвяме ревностни поборници“[19] – в тези думи на Палаузов се фокусира цялата идея за дипломатико-културната дейност на руската следвоенна политика.

През същата 1858 г., когато Одеското общество бива официализирано, се поставят основите на друга организация, по своя състав вече чисто руска, а именно Московския славянски комитет. Идеята се оформя сред Иван С. Аксаков (1823 – 1886), Михаил П. Погодин (1800 – 1875), Алексей С. Хомяков (1804 – 1860), Александр В. Рачински (1826 – 1877) и др. Изследвайки зараждането на идеята за подобен комитет, както предисторията и създаването му, проф. Сергей А. Никитин (1901 – 1979) достига до извода, че Московският славянски комитет възниква в резултат на съвпадението на интересите на българските „русофилски“ кръгове, на царското правителство и на част от руското общество. В плановете на княз Александър Горчаков подобна организация има сериозно място. В програмните документи на Московския комитет особено се подчертава грижата за съдбата на православието в Българско[20].

Обществено-политическата организация в Москва е първата, последвана от възникване на подобни структури в Петербург (1858) и в Киев (1869). В устава на Московския комитет са формулирани и целите му: 1. да се оказва помощ на църкви, училища, литературни учреждения в славянските земи; 2. да осигурява средства за възпитание на младите славяни и славянки; 3. да намира препитание и да помага на славяните, идващи в Русия; 4. да снабдява славянски училища с руски книги и периодични издания; 5. да събира парични средства за гореуказаните цели[21]. Славянският комитет е поставен в специални отношения с Азиатския департамент. Формирането на бюджета на организацията е на принципа на членски внос, както и на дарения. Може да се предположи, че голяма част от приходите са и на база превеждани пари от Азиатския департамент.

---

18 Пак там, с. 165.

19 Пак там, с. 143.

20 **Никитин**, С. А. Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах. Москва: Изд. Московский университет, 1960, с. 33.

21 **Андреев**, А. Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857 – 1878). Велико Търново: Абагар, 2014, с. 35.

Московският комитет и Одеското българско общество остават официално в областта на просветно-културната дейност; руското правителство разчита на неправителствени формации от този тип като на удобен лост за организиране и провеждане на руска благотворителност към балканските народи. Двете организации не са единствените създадени с подобна цел след Кримската война, но смятам, че чрез техния пример и беглия преглед на програмните и на отчетните им документи може да се подкрепи мнението, че започва систематизирано изграждане на канали за влияние сред балканските народи, в частност – сред българите.

Проф. Зина Маркова (1940 – 2004), работила частично в руските архиви, дава сведения, че един от най-активните практически организатори на Московския комитет, тясно свързан с одеските български славянофили, е Александър В. Рачински. Той е изпратен в българските земи през 1858 г., за да проучи положението на училищното дело и на църковно-религиозния живот там. Неслучайно този анализ е осъществен от един от бъдещите консули в Българско[22]. Особено активна е дейността на славянските комитети за възпрепятстване и неутрализиране дейността на западната религиозна пропаганда. Пътуването на Рачински е мотивирано точно в тази насока.

Проф. Андрей Андреев, един от малкото български съвременни изследователи на славянските комитети, след работата си в руските архиви систематизира документите от архива на Московския славянски комитет в няколко категории, от които могат да се правят изводи за интересите на руската организация: западна пропаганда; образование на славяните; религиозни конфликти; развитието на хайдутството в българските земи; икономическо състояние на българите в Османската империя и икономиката на страната като цяло, и т.н. Събирането на всички тези сведения говори за определен интерес към политическата ситуация на Балканите от този иначе благотворителен комитет. Това определя още една цел на московската организация, неафиширана в устава – умисъл към политически действия[23].

Само за една година след откриването на комитета се вижда, че той изпълнява предназначението си. Председателят на славянското общество, тайният съветник Алексей Н. Бахметев (1801 – 1861), дава сведения на Министерството на външните работи, а Горчаков се отчита на император Александър II. Фактът, че отчетът на комитета не е насочен към Министерството на просветата, или дори към това на Вътрешните работи, а именно към държавния ресор, занимаващ се с външна политика, е достатъчен, за да се направи изводът, *че славянското общество е дипломатически лост,* а не просветно-благотворителна организация.

Приходът на Славянския комитет в Москва е разделен на веществен и финансов. Получени са църковни книги и 3009 рубли и 51¾ копейки. Разходите на комитета са насочени главно към българските земи. Изпратени са всички книги и 3064 рубли 43¾ копейки са разпределени за Рилския манастир, училището „Св. св. Кирил и Методий“ във Филипопол, подпомогнати са 14 българчета за обучението им в Русия[24]. В отчета на комитета ясно се вижда приоритетността за руската дипло-

22 **Маркова**, З. Русия и българският църковнонационален въпрос..., с. 182.
23 **Андреев**, А. Руските славянски комитети..., с. 63.
24 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 256.

ция през първите години след войната. Цялата материална помощ е насочена към българите, макар че комитетът е славянски.

В отчета на комитета за 1859 г. се вижда, че приходите са почти двойни – 5963 рубли, като разходите отново са съсредоточена към българските земи. От изразходваните общо 5263 рубли, 2513 са за обучението на българчета, а 2750 рубли са насочени за устройство на нови училища и църкви[25].

„За да бъдат полезни...“[26]

От своя страна българите бързо се ориентират в новата обстановка и в публикуваните документи от периода има запазени много молби за парична помощ и за изпращане на църковно-служебни книги и пособия[27].

Образованието на българи в пределите на Руската империя може да се раздели на два етапа с вододелна линия Парижкия мирен договор. От 1815 г. до края на Кримската война обучението на славяните (и в частност на българите) се осъществява главно чрез отделни разпореждания. След 1856 г. се преминава от персонални постановления към обща система за образоване на южните славяни в Русия. В началото на XIX в. първите разпореждания се отнасят за сърбите, с промяната в международната атмосфера за Русия се променя и адресата на усилията[28].

Вторият етап, след края на Кримската война, би могъл да се определи с целенасочена политика от страна на империята за привличане на славянски младежи, в своята многобройност българи. Някои изследователи окачествяват целта на осезаемото облекчение от страна на руската образователната система за прием на българи като опит за поставяне „под контрол на бъдещата балканска интелигенция“ и респективно на руско-културно-политическата агентура[29]. Александър Горчаков вижда бъдещите възпитаници на руските учебни заведения като свързващо звено между империята и българите. След като те бъдат обучени, съобразно строгите правила на православието и руската доктрина, биха могли да противодействат на западната пропаганда и да служат като проводник на руско влияние сред българското население[30]. Облекченията за младите славяни включват: освобождаване от такси; слушане на лекции в гимназии и университети; настаняване на някои от тях на държавна издръжка, а при липса на държавни стипендии да се отпускат пари от Просветното министерство[31].

---

25 Пак там, с. 350.

26 Цитатът е от книгата на съветския автор Константин Александнрович Поглубко (1936 – 1983): **Поглубко**, К. „За да са полезни на народа си...“. Прев. от руски ез. М. Манова-Янакиева. София: Народна просвета, 1976.

27 Пак там, 288–291, 276–277 и т.н.

28 **Генчев**, Н., Й. **Калудова**. Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. – Известия на държавните архиви, 1970, т. 20, 121–123.

29 **Генчев**, Н. Българската национална просвета и Русия..., с. 299.

30 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I..., 106–110.

31 Преди да бъде изготвен общият проект, Горчаков се допитва до министъра на просветата Авраам С. Норов (1795 – 1869), относно бройката, която биха могли да отпуснат с подобни финансови облекчения. Създава се специален фонд от държавната хазна, който да покрива нуждите на обучаващите се

В подкрепа на тезата на проф. Николай Генчев (1931 – 2000) за изграждането на „културно-политическа агентура“ ще приложа едно от задължителните условия, стоящи пред всеки българин руски възпитаник, а именно – да се върне в родните си земи и да се занимава пряко с дейност, отговаряща на полученото образование. След първата четвърт на XIX в. ролята на училището и на Църквата е с подчертано значение в живота на българина. Към това съждение трябва само да спомена движението за новобългарска просвета и борбата за църковна независимост, за да бъде аргументацията пълна. В този смисъл голяма част от обучението на българчетата е насочено към бъдещо даскалуване или духовно образование.

Дали руската културно-просветна политика на Балканите е увенчана с успех? Отговорът на този въпрос не може да бъде еднозначен. През месец май 1869 г. Николай Хр. Палаузов в една докладна записка до посланика в Цариград ген. Николай Павлович Игнатиев (1832 – 1908) обрисува картината на неуспеха на руските възпитаници да изиграят начертаната роля на *културни агенти на влияние*. Палаузов отбелязва, че те срещат трудности в дейността си, защото „турското правителство ги разпознава като руски агенти“. Одеският българин привежда три причини за „неуспеха“ на българите руски възпитаници: 1. на тях е гледано с подозрение от османското правителство, както и от фанариотските среди; 2. „характерът на руското образование“, което според автора на записката е добър, не удовлетворява нуждите на българското общество и 3. много малка част от завършилите стават учители. Палаузов заклеймява неспазването на това задължение като „политическа неблагодарност“[32].

Макар всички усилия на руското правителство, изградените канали на финансиране на образование и благотворителност да нямат политически характер, все пак руските възпитаници са набеждавани за дипломатически агенти.

Според Андрей Андреев училите българи в Русия през XIX в. са 836 души[33]. Той не поставя граница преди и след Парижкия мирен договор. Според събрания от него списък, след войната се обучават около 600 души, т.е. два пъти повече от първата половина на века. Авторът на тази нелека задача не прилага точни сведения за характера на образованието на всеки българин и за последвалата реализация. Все пак при обстоен преглед на изготвения опис се забелязва, че повече от половината от българите, за които имаме сведения, са с духовно или педагогическо образование. Значително по-малка част са с военно, медицинско, художествено и т.н.

Броят на българските възпитаници в руски училища и университети не би могъл да бъде определен с точност. В българската и руската литература няма известен

славяни до 300 рубли годишно. Руското Министерство на народната просвета отделя 5 хил. рубли годишно „за обучението и възпитанието на слявяни“. В отчетните документи на Просветното министерство се вижда, че 4790 рубли от общата сума 5 хил. са насочени към образованието на българчета, което приемам като красноречив факт за мястото на българите в политиката на Азиатския департамент. Непосредствено след войната Руският св. синод обявява 75 стипендиантски места. Вж.: **Генчев**, Н., Й. **Калудова**. Записка относно мерките..., с. 134; **Генчев**, Н. Българската национална просвета и Русия..., с. 300; Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I …, 84–85.

32 БИА – НБКМ, ф. 113, а.е. 67, л. 113–118.

33 **Андреев**, А. Руските славянски комитети..., 285–430.

списък, който да претендира за пълна изчерпателност. Проф. Генчев дава обща статистика за всички българи, учили в Русия след Кримската война като също посочва около 600 души[34]. Руският историк Акоп А. Улунян (1924 – 2003) смята, че приблизителната цифра е около 500 българчета, а според данни, обработени от Константин Поглубко, над 45% от учителите в следосвобожденска България са руски възпитаници[35]. Съветската изследователка Лидия И. Степанова се насочва около приблизителната цифра 700 души[36].

Отговорът на въпроса дали руските усилия за налагане на вектори на влияние в българското образователно дело са успешни за самото царско правителство, също не е еднозначен. Но дали са благоприятни за развитието на българската просвета, личното ми мнение е положително.

Проф. Николай Генчев смята, че има три основни начина за изграждане на канали и прилагане на способи за културно влияние върху даден народ, а именно: 1. естественото разпространение на идеите от културните центрове към периферията на по-изостаналите общества; 2. вторият път за въздействие е чрез език, литература и изкуство, като често в областта на материалната култура той е улеснен от международните търговски връзки; 3. най-сигурният, трети път е чрез организирано културно-политическо проникване[37].

Първият и вторият способ за изграждане на канали за влияние са трудно приложими в българската действителност през XIX в. по много причини. Спрямо историческите условия, в които се *възраждат* българите, най-приложим е третият вариант на просветни въздействия, т.е. организирано културно-политическо проникване. То е възможно само посредством дейността на значителна чужда агентура, чрез дипломатически, религиозни, образователни и други мисии. Каналите са разпознаваеми в културно-благотворителни организации, училища, църкви, български възпитаници в чужбина и др. Способът е пряко финансиране, прикрито под маската на благотворителността, подкрепена от етнически, религиозни начала или от чистия принцип на алтруизма. Финансово подкрепени биват хора информатори, агитатори и прочее, пропагандни вестници и списания, образователни и религиозни институции.

Изборът на българчетата, които ще учат в руски учебни заведения, се осъществява от руските консули в българските земи. Неслучайно подборът на „правилно насочените умове“[38] на славяните в Русия се ръководи главно от Министерството на външните работи. В циркуляр на същото министерство от 1860 г., предназначен за всички руски дипломатически представители в пределите на империята на

---

34 **Генчев**, Н. Българска възрожденска интелигенция. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 358–402.

35 **Улунян**, А. А. Болгарская молодежь в учебных заведениях России (1854 – 1877 гг.). – В: История и культура Болгарии. Отв. ред. А. **Улунян**. Москва: Наука, 1981, с. 160.

36 **Степанова**, Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50 – 70-е гг. XIX в. Кишинев: Штинца, 1981, с. 159.

37 **Генчев**, Н. Културния влияния върху Българското възраждане: – В: **Генчев**, Н. Избрани съчинения. Научни трудове. Т. I. (1961 – 1972). Състав. М. **Куюмджиева**. София: Гутенберг, 2003, с. 559.

38 **Шатохина**, Е. М. Балканската политика на Русия..., с. 384.

султана, се съобщава, че трябва да се обърне специално внимание на сполучливия избор на благонадеждни кадри[39].

Поради политическата конюнктура дипломацията става основно поприще за царските маневри на Изток. Като се стреми да изгражда и използва обществените канали, Министерството на външните работи насочва усилията си към изграждане на стабилна дипломатическа мрежа, през която да прокарва интересите си, а тя от своя страна да създава необходимите условия сред местното население за налагане на царско влияние. Задачите на създаващата се след Кримската война дипломатико-агентурна мрежа не се ограничават до подбор на българи за руски стипендии за обучение. Руските дипломати трябва да бъдат изключително внимателни във всеки разговор дори сред населението, за да могат правилно да предадат настроенията на народа. Те трябва да представляват и да действат съобразно руската външна политика във всеки един момент, да парират всяка проява на западна пропаганда, да разпределят руската благотворителност – изразена в книжнина и църковни пособия, и в пари. Едно от основните задължения на руските дипломати е „да следят за политическото насочване на умовете“[40].

„[...] твоите мили синове Филаретов кротко поведе“[41]

В подкрепа на изказаните твърдения относно целенасочите руски действия спрямо българското образование, с цел изграждане на влияние за осъществяване на чисто политически интереси, ще приложа като пример щрихи от живота и дейността на Сава Филаретов. Не бих желала да окачествявам българина, роден в Жеравна, като просто „използван“ кадър от руската дипломатическа машина, но смятам, че чрез неговия пример по-лесно бихме могли да разберем мястото на българите в източната политика на Азиатския департамент.

На 20 октомври 1825 г. в семейството на Вълчо и Станка се ражда Сава Матеев. След първоначално ограмотяване в местното училище, Сава учи три години при Сава Доброплодни (1820 – 1894) в Котел. След завършването си през 1844 г., осемнадесетгодишният Сава подписва договор за учител в Шумен. Определена му е годишна заплата от 1800 гроша. В града получава името, с което е известен – Филаретов, в превод от гръцки „обичащ добрината“[42]. Успява да се докаже като добър даскал и шуменските първенци оценят високо педагогическите му умения. В архивните документи на Филаретов е запазена ласкателна характеристика от април 1847 г., в която се казва, че „народното елинобългарско училище е доволно от усърдията и честността на достопохвалния Сава“[43]. Училищното настоятелство предлага удължаване на договорните отношения за още една година, като предложената заплата е два пъти по-голяма – 4 хил. гроша[44]. На следващата,

39 **Генчев**, Н., Й. **Калудова**. Записка относно мерките..., с. 163.
40 **Шатохина**, Е. М. Балканската политика на Русия…, с. 384.
41 БИА – НБКМ, ф. 249 (Сава Филаретов), а.е. 5, л. 87. Ода за Филаретов, без автор, без година.
42 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов. София: Народна просвета, 1990, 7–8.
43 БИА – НБКМ, ф. 249, а.е. 5, л. 87.
44 Пак там, л. 1–2.

1848 г. шуменци съдействат за изпращането на Филаретов в Цариград с идеята да завърши гръцкото училище в Куручешме. Младият учител пребивава в османската столица само около шест месеца, като не е ясно дали през това време учи. Активна дейност в Константинопол през тези години развива Александър Екзарх (ок. 1810 – 1891). В периода Екзарх получава ежегодна сума, в рубли. Изследователите са на мнение, че именно той насочва Филаретов да замине за Русия и да получи славянско образование[45]. Шуменският учител е преценен като подходящ кадър за образоване и изграждане на проводник на влияние, предвид твърде хвалебствените мнения по повод качествата му.

През септември с.г. от писмо на Димитър Мутев (1818 – 1864) до Найден Геров (1823 – 1900) разбираме, че Филаретов е пристигнал с параход от Цариград в Одеса, за да се изучи в Москва[46]. В черноморския град той остава близо четири години, живее в дома на търговеца Стефан Тошкович (1790 – 1870) и завършва Първа одеска гимназия. През годините на престой в южния руски град Филаретов се сближава с тамошните видни български семейства – Палаузови, Тошкови, Мутеви. Все хора, които играят значителна роля в изграждането на руско-българските контакти. През 1852 г. одеските българи препоръчват Филаретов за стипендиант на Иван Денкоглу (1781 – 1861). Той е третият млад българин, подпомогнат от заможния Денкоглу. Пръв стипендията използва Никола Михайловски (1844 – 1848), но той не отстоява на обещанието си да стане учител – единственото условие на мецената. Следващ негов стипендиант е Никола Катранов (1829 – 1853) – прототип на Иван Тургенев за главния герой в книгата му „В навечерието“ – Инсаров. Катранов също не успява да изпълни желанието на своя благодетел и да стане учител в Българско, защото умира твърде млад, едва 24-годишен. През 1859 г. Филаретов изпраща до редакцията на „Български книжици“ в Цариград единствения си опит за стихотворение, посветено на кончината на Никола Катранов през 1853 г. Сам разказва как, ровейки си из листата, години след събитията намира тези изпълнени с „приятелска мъка редове“. „За да обикнемъ добритъ хора, Намъ не ни трябва тъй много време, Две – три недели, или четири, безъ много думи, без увърения [...]“[47].

За сметка на първите два неуспешни опита на Денкоглу третият стипендиант Сава Филаретов изпълнява условието и става един от най-известните възрожденски учители.

Николай Н. Мурзакевич (1806 – 1883), историк и археолог в Ришельовския лицей, пише препоръчително писмо до Осип М. Бодянски (1808 – 1877), професор в Московския университет, славист, историк и свързан с образованието на няколко поколения възрожденци: „Поверявам на вашата благосклонност [...] младият българин Филаретов. [...] Бъдете за него добър помощник и ръководител, а

45 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 16; **Минкова**, Л. Сава Филаретов – просветител, дипломат и публицист. – Векове, 1974, № 2–3, с. 5.

46 Документи за българската история, т. I…, с. 70.

47 **Блъсков**, И. Трима народни учители: Из починалите достопаметни труженици по нашето възраждание а именно: Савва В. Филаретов, Савва И. Доброплодний и Д. П. Войников год. 1846 – 1870. Шумен, 1895, с. 7.

също ходатайствайте за него пред когото е необходимо“[48]. Така през 1852 г. Филаретов записва специалност „Славянска филология“ във Филологическия факултет на Московския университет. Като ръководител на Катедрата по славистика Бодянски става преподавател на Филаретов и негов пряк наставник. В Москва българинът се запознава и сближава и със своя благодетел Иван Денкоглу. Филаретов става негов секретар и така получава достъп до честата кореспонденция с Михаил Погодин, Иван Аксаков и други известни руски славянофили. Сведенията за студентските години на Филаретов обрисуват един прилежен московски възпитаник. Лиляна Минкова, работила в руските архиви, анализира с погледа на филолог-славист запазените курсови работи и написани от него писма до Погодин и твърди, че Филаретов се различава от други наши възрожденци, чиито писма предизвикват снизходителна усмивка; неговите говорят за отлично владеене на руски език[49]. Поема функциите на посредник между своите сънародници и заинтересованите кръгове в руския град. Свързва пристигащите българи в Москва с руски дейци или заможни българи, за да получат стипендии за образование. Ето няколко примера, в които виждаме как Филаретов помага на свои съотечественици в беда. През 1855 г., когато Захари Княжески (1810 – 1877) в Русия изпада в затруднено финансово положение, Филаретов му изпраща пари. През петдесетте години на XIX в. урежда приемането на Константин Геров като стипендиант на Денкоглу и го приема в дома си. След смъртта на своя благодетел полага грижи и за следващия негов възпитаник Христо Стоянов от София, като ходатайства пред Иван Аксаков да допълни стипендията на българина, за да не мизерства[50].

Със започването на Кримската войната човек като Филаретов с добри познанства в Одеса и с отличен руски език би бил полезен на имперската дипломация. В началото на военния период, през 1853 г., препраща писма между руснаци и българи в емиграция, като Н. Геров, З. Княжески, Н. Палаузов, с цел по-голяма информираност за случващото се. През 1854 г. Н. Палаузов предлага към Генералния щаб да бъде създадена специална българска канцелария и едно от имената, които според него задължително трябва да вземат участие в това начинание, е Сава Филаретов[51]. Срещаме името му и в списъка, изготвен от Палаузов същата година, с българи, които могат да се „употребят в плана за България“[52]. В информацията за всяко предложено лице одеският деец изказва мнение като какъв може да бъде използван човекът. След името на Филаретов е посочено „емисар“ в българските земи. С оглед на бъдещата му дейност не мога да отрека прозорливостта на Палаузов, но в годините на войната Филаретов не е изпратен в Българско, а е натоварен със задачата да изготви руско-български разговорник. През 1854 г. се намира в Петербург и работи по поставеното поръчение. След отпечатването на разговорника остава още един месец в столицата, за да помогне за „разни записки за България и българите“ и за да изложи писмено своето собствено мнение за

48 **Минкова**, Л. Оспим Максимович Бодянски..., с. 144.
49 **Минкова**, Л. Сава Филаретов..., с. 7.
50 Пак там, с. 9.
51 Пак там, с. 10.
52 БИА – НБКМ, ф. 113, а.е. 64, л. 58–61.

въодушевлението на българите около войната и как най-добре русите могат да се възползват от него[53]. След като привършва със задълженията си е снабден с пари и изпратен обратно в Москва.

Точно тези надежди за освобождение на българския народ стават причина за едни от най-тежките редове, които Филаретов пише на своя приятел, бъдещ руски вицеконсул в Пловдив (1857 – 1876), Найден Геров. На 13 януари 1856 г. московският студент вижда ясно картината след отиващата си война и пише на своя познайник: „[…] много ми е мъчно, че тука работите излизат егоистични [...] дойдох до мисли, че чуждото добро всякога си е чуждо [...] всеки тегли огъня към себе си“. Явно е, че той не вярва в идеята, че войната може да допринесе за освобождението на народа му: „Ти не можеш си представи, колко ми беше тежко и мъчно да гледам по работите им, че сичките мои надежди били сладък сън и сънуване“[54]. Надежда все пак остава с предстоящия конгрес в Париж и обещанията на М. Погодин, за които разбираме от същото писмо, че ще изготви записка за южните славяни и руската делегация ще я представи за обсъждане. И тези надежди се оказват напразни, на 1 февруари с.г. след личната си среща с Погодин Филаретов пише на Геров, че не той ще съставя записката[55], а Егор П. Ковалевски (1809 – 1868)[56]. Видимо разочарован от руската дипломация спрямо българите, Филаретов остава поддръжник на политическата линия на Петербург и занапред, което ще видим в действията му като учител в София и след това, макар и за кратко, на заемания от него дипломатически пост. Обяснение на въпроса защо не прекъсва връзките си с руския дипломатически апарат, почувствал огорчение от следвоенната действителност, намираме в неговите думи до бъдещия пловдивски консул: „[…] ела зло, че без теб е по-зле“. От контекста на написаното се разбира, че Руската империя е окачествена като „зло“, но Филаретов ясно си дава сметка, че българските копнежи са неосъществими без намесата ѝ. Отговорът на въпроса дали руският възпитаник, въпреки разочарованието, продължава да се осланя на, макар и „егоистичната“, руска подкрепа към българите или е само кариерно обвързан с руското Външно министерство, няма еднозначен отговор.

Частично достъпната кореспонденция между московския възпитаник и неговия професор Осип Бодянски ни позволява да разберем кога и по какъв път се прибира в отечеството си Филаретов. След като завършва Московския университет през 1857 г., заедно със своя благодетел Денкоглу потеглят за българските земи. Натоварени с няколко поръчения и писма, пътят на двамата възрожденци минава през Петербург, Варшава, Берлин, Лайпциг, Дрезден, Прага, Виена, Будапеща и Белград[57]. Тази европейска обиколка е интересен момент от „кариерното“ развитие на Филаретов. Предвид отличното ниво на руския език, поверената му работа и задачи по време на войната, подчертаната близост с одеските българи и с руските славянофили, както и предвид факта, че името му се спряга с длъжността

53 **Минкова**, Л. Сава Филаретов..., с. 10.
54 Документи за българската история, т. I…, с. 454.
55 Той оглавява Азиатския департамент в периода от 1856 до 1865 г.
56 Документи за българската история, т. I…, 457–458.
57 **Минкова**, Л. Сава Филаретов..., с. 12.

„емисар“, събуждат изследователското любопитство за реалната цел на пътуването непосредствено след годините на Кримската война.

Двамата пристигат в София на 6 септември 1857 г. Придобил първи впечатления от града, Филаретов пише на М. Погодин, че в града навсякъде властва „патриархалната простота“. Знаещ своята основна задача като учител, той подчертава, че изграждането на българските умове в полза на руската идея не може да се осъществи с „бързане и горещене“. В това негово писмо се вижда израстването от шуменски даскал до човек с университетско образование, пътувал и установил контакти. Лека доза арогантност или трезво виждане на ситуацията в отечеството му е заключението на Филаретов по повод преподавателската му тактиката спрямо българите: „Първо трябва да слезеш на нивото на тези, на които си намислил да въздействаш и след това, като че ли без тяхното знание, да ги насочваш натам, накъдето е необходимо“[58]. Тези негови думи синтезират основната задача на всеки руски възпитаник, станал учител в Българско, подготвен като „агент за влияние“. Видимо е наясно с целта на даскалуването си, а именно – въздействие над българските деца и насочване на умовете им, както е насочван самият той през деветте години живот и образование в Руската империя.

В писмо, юли месец 1857 г., на Филаретов до Найден Геров става ясно, че отношенията между благодетел и студент се оформят със силата на договор, който в неговия случай го задължава да даскалува в София 4 години[59]. На 6 юли 1857 г. той изготвя устав за „Софийското общонародно българско училище“[60]. Старателно изписаните правила лично от главния учител Филаретов съдържат начините на издръжка на училището, които се свеждат до „доброволна благотворителност“. Тоест двете пратки от 1857 г. със сандъци с книги и църковни принадлежности от Руската империя[61] са напълно в унисон с първа точка от Устава, свързана с даренията. Управлението на училището и всички решения по учебната част се влияят от нарежданията на главния учител[62]. Едновременно с Устава, Филаретов изготвя и „Учебна програма“, която не е запазена, но от негови писма и от съхранени в архива му бележки около годишните изпити[63] се разбира, че главният учител поставя ударение върху хуманитарното знание, задължителното изучаване на руски език и история, както българска, така и славянска. През 1859 г. той отправя отново молба за набавяне чрез руските консулства на книги, учебници и пособия[64]. От гледна точка на филологическото му образование и на задачата му да „въздействa“ на учениците си, изучаването на руски език, ползата от което е неколкократно подчертавана от Филаретов, това е съвсем логично. Интерес привлича частта от Устава, която засяга броя на учениците, които остава неограничен и задължението им да присъстват в часовете. Строгостта, засягаща отсъствията, обхваща и контрола, налаган в семейството, като всеки родител е длъжен при

58 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 54.
59 Документи за българската история, т. I…, с. 540.
60 БИА – НБКМ, ф. 249, а.е. 5, л. 3.
61 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 51.
62 БИА – НБКМ, ф. 249, а.е. 5, л. 5а.
63 Пак там, а.е. 5, л. 29–31.
64 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 56.

отсъствие на отрочето си да представя бележка или да заплати глоба[65]. Засилването на дисциплината осигурява на Филаретов една по-голяма сигурност върху успеха на делото му.

Колко и какви българи обучава софийският даскал? В свое писмо до Денкоглу Филаретов казва, че заварва 170 малки ученици, чийто брой за кратко време достига 300. В началото започва с 20 по-големи ученици, които само за два месеца стават 55. В това число влизат българи между 20 – 25 години, занимаващи се със занаяти и търговия. Целевата група от по-възрастни ученици е със също толкова голямо значение, както тази с малките деца. При положение че Филаретов успее да насочи правилно умовете на по-зрелите си възпитаници, той печели вече изградени контакти и препитание с хора, които биха могли да бъдат полезни. Предполагаемо голяма част от тези негови ученици имат семейства и деца, чието възпитание няма как да не отрази възприетото влияние от Филаретов. В този ред на мисли софийският учител осъзнава нуждата от добре подготвени и образовани български майки, „в чиито ръце лежи възпитанието на народа“[66]. През ноември 1858 г. е открито девическото училище в София[67].

Сред ученичките на девическото училище Филаретов среща и своята бъдеща съпруга. В свое писмо от 16 януари 1859 г. до Геров[68] софийският даскал споделя, че владиката го иска за зет, но той не желае гъркиня и само привидно поддържа добри отношения с него. Филаретов разказва за лицемерието между двамата, въпреки че не е в „милост на владиката“, продължават да се уверяват във „взаимна любов“[69]. Има още две възможности за сключване на брак, като за едното момиче му предлагат 100 хил. гроша зестра, но тя по неговите думи е „блъсната в ума, неблаговидна и злонрава“. Интересът на главния учител се спира на кротката по нрав девойка Йорданка Коцева (1843 – 1915). Филаретов я вижда като най-редовната ученичка в девическото училище с отлични резултати. „Девойчето очевидно показва желание“, а той усеща „нещо като съчувствие“, но единственото, което го притеснява е, че при сключване на брак с нея той ще трябва да живее завинаги в София. Филаретов се колебае дълго дали да се ожени за Йорданка и обсъжда това с Геров. В крайна сметка са венчани на 16 октомври 1860 г. в софийската църква „Св. Крал“ от трима български свещеници[70].

Защо един обикновен учител би се притеснявал да се задоми и да остане в София, ако дейността му не е притегателен център за подозренията на османската власт, достигнали до гонения в края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в.

---

65 БИА – НБКМ, ф. 249, а.е. 5, л. 6.

66 **Динеков**, П. София през XIX век до Освобождението на България. София, 1937, с. 187.

67 Първата учителка там е родената в Сопот Неделя Петкова (1826 – 1894) с годишна заплата от 2 хил. гроша. Тя е избрана и препоръчана от пловдивския вицеконсул и в писмо до нея Геров ѝ дава указания за всичко да слуша Филаретов. Броят на ученичките расте бързо; само две седмици след откриването на даскалото вече има 80 обучаващи се девойки, а до третия месец са повече от 105. Вж. Документи за българската история, т. I…, с. 540, 741.

68 **Динеков**, П. София през XIX век..., 531–532.

69 Пак там, с. 529.

70 Документи за българската история, т. I…, с. 570.

Предвид съмненията на султанското правителство към всеки руски възпитаник, който учителства в Българско, Филаретов е внимателно наблюдаван. В писмо до Михаил Погодин през 1857 г. софийският даскал пише: „Аз се върнах в България като турски поданик, рискувайки живота си. Имам сигурни сведения, че с пристигането ми в София местното началство е побързало да донесе за мен в Цариград, духовното също. От деня на постъпването ми в тукашното училище ме следят така, че тъкмо това чакам да ме помъкнат нанякъде [...]. Тук при нас разправата е кратка [...] много често пред очите ми се извършват арести, изтезания от всякакъв вид, убийства без всякакъв съд и саморазправа само по подозрение, често на нищо основана“[71]. Предвид руското образование, непрекъснатите връзки със славянската страна, продължаването да сътрудничи на руския печат и поддържането на постоянна кореспонденция с руския консул в Пловдив, е напълно разбираемо защо Филаретов изпитва страхове. Освен това, той неколкократно използва връзките си с руските политически среди и обществени организации, за да издейства средства за образование, да набавя книги и учебници, както и да подпомага църковното дело.

На 15 юни 1859 г. Софийската община отправя молба към Славянския благотворителен комитет в Москва за парична помощ за строежа на софийската църква „Св. Стефан“ и за изпращането на църковнославянска литература. Документът е написан на руски език, но с много правописни грешки, което изключва възможността да е подготвян от Филаретов. Подателите са петнадесет софийски първенци, но името на главния даскал се среща няколко пъти в прошението, като се казва, че той учи всички на руски език и постоянно обяснява с каква голяма важност е осъзнаването на близостта между двата славянски народа[72]. На 27 ноември 1859 г. Руският синод излиза с решение за отпускане на софийското училище книги и средства за построяването на църквата „Св. Стефан“. В документа е подчертано, че това спомоществователство става с ходатайството на главния даскал в града – Сава Филаретов[73].

Друга линия, по която софийският даскал би могъл да предизвиква вниманието на местната османска власт, са честите му контакти с Найден Геров, който по това време е руски консул в Пловдив. Двамата водят кореспонденция още преди да се познават. Тяхното запознанство се осъществява в Москва през лятото на 1855 г. В този период Н. Геров живее близо месец в квартирата на московския студент. Последният го представя на М. Погодин и О. Бодянски, а Геров го свързва[74] с руския консул в Одрин Николай Ступин[75]. Запазените писма между Филаретов и Геров от периода 1855 – 1863 г. са около 200 на брой. Отношенията между двамата

---

71 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 72.

72 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, 289–291.

73 Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. II (януари 1861 – декември 1863). Състав. О. **Маждракова**, М. А. **Бирман** и др. София: Изд. на БАН, 1987, 333–334.

74 Документи за българската история, т. I…, с. 294, 471.

75 Николай Димитриевич Ступин е руски дипломат, генерален консул в Андрианопол от края на 40-те години на XIX в. до 1861 г.; участва като секретар на полковник Е. П. Ковалевски при негово пътуване до Черна гора през 1853 – 1854 г.

видимо прерастват в приятелство. За това съдя по многобройните неофициални писма, споделянето на лични мисли и тревоги[76].

Не бих могла да окачествя Филаретов като „агент“ на Геров, а по-скоро като негов довереник и информатор. С оглед на действията на софийския даскал, ролята му на „проводник за влияние“ сред населението е безспорна. Невъзможно е да се спра на всички писма, които са свързани с проблема, разглеждан в настоящия текст, поради големия обем на кореспонденцията между двамата. Но сред личните споделяния Филаретов винаги успява да прибави и информация, нужна на Геров, в качеството му на щатен чиновник на Азиатския департамент – брой на османската армия по места, положението на българите спрямо гръцкото духовенство и местната власт, цени на определени стоки и прочее[77]. Софийският даскал дава точна и вероятно много ценна за Геров информация за количеството и движението на турските войски в западните райони на българските земи. Много сведения в това отношение получава от самите турски паши и управници на София[78]. Филаретов си води дневник „Записки“ на руски език, от който до нас са достигнали откъслечни бележки. Основно са записвани лаконични факти и наблюдения за икономическото и политическото положение на Османската империя[79]. Има възможност този дневник да е воден, за да бъде синтезирана важната информация, която Филаретов впоследствие предава на Геров.

Приятелската нотка в писмата между двамата е ясно доловима, но из многобройната им публикувана кореспонденция се срещат и няколко писма от Филаретов, написани изцяло на руски език и оформени като доклади[80]. Обръщението е подменено на „Милостиви Господарю Найден Геров“ и завършека е „Ваш покорен слуга Сава Филаретов“, вместо обичайното „Бае Найдене“ и „твой Филаретов“. Тези писма доклади са значително по-дълги и са лишени от лична информация. Цвета Унджиева (1930 – 2000) смята, че е възможно Найден Геров (оценил стойността на известията, които получава от Филаретов) сам да му е препоръчвал да оформя някои свои писма по този начин, за да може да ги представя в оригинален вид[81].

Непрекъсващата дълги години преписка между тях е забележителен извор. Пример за взаимовръзка между служебните интереси на Геров и дейността на Филаретов е потокът на обмен на данни, пряко свързани с инструкциите на Азиатския департамент след униатските събития в Кукуш (1859)[82]. Руската власт изис-

---

76 Ако само за момент сравним дейността на официалния „руски агент“, имперския вицеконсул Найден Геров и на „софийския даскал“ Сава Филаретов, се забелязват много прилики: подходящо образование и познанства, амбициозност, примесени с политическа ловкост. При положение че туберкулозата не отнема живота на Филаретов едва на 37 годишна възраст (1863 г.), той притежава всички качества и има предпоставките за силна официална дипломатическа кариера. Казвам официална, защото, макар и фрагментарни, документалните податки, достигнали до нас, според мен положително свидетелстват за един подготвен и действащ агент за влияние с професия даскал.

77 Документи за българската история, т. I…, с. 504, 505, 510, 511, 511 и др.

78 Пак там, с. 524, 527, 530, 532, 550 и др.

79 **Динеков**, П. София през XIX век..., с. 210–212, док 26.

80 Документи за българската история, т. I…, с. 552, 559, 565–566, 571.

81 **Уинджиева**, Ц. Сава Филаретов..., 79–80.

82 Вж. **Жечев**, Т. Българският Велкден или страстите български. София: Народна младеж, 1975.

ква информация от консулите в българските земи за състоянието на църквите и манастирите. На 27 октомври 1859 г. княз Лобанов-Ростовски (1824 – 1896) иска от Геров статистически сведения за „славянските епархии в Турция“[83]. Няколко дни по-късно, на 19 ноември с.г., пловдивският консул пише на Филаретов: „Имам една молба към тебе [...] да ми направиш ведомост или списък на селата и църквите в Софийско и ако може и в Пиротска и Нишка епархии“[84]. Филаретов с готовност приема молбата[85].

Стремежът към информираност и ориенитране в дейността на католическата и на протестантската пропаганда сред православното население е с подчертана важност за източната политика на Петербург и е задължително условие в дейността на руските агенти, явни и прикрити, по места. В контекста на усилията на константинополския посланик и на подчинените му консули да неутрализират влиянието на в. „България“[86], работа в тази насока в София извършва и Филаретов. В свое писмо, от 1861 г., до Геров той го уверява, че никой не чете вестника на Драган Цанков. В целия град има само четирима абонати, които не разбират догмите, „следователно не са опасни“. Филаретов е натоварен със задачата да направи „всичко, за да ги склони да се откажат от този лист“[87]. По-същественото негово действие от даването на информация за популярността на изданието е поставената строга забрана на учениците да го четат. Пример за взискателния надзор над възпитаниците на софийското училище е напускането на ученика Тодор Икономов през 1860 г. Една от причините е желанието на главния учител да проверява и одобрява неговите дописки преди Икономов (който е почитател на Драган Цанков) да ги изпрати до в. „България“[88].

Дейността на Филаретов не се ограничава само до пределите на София. Той няколко пъти посещава с. Градец, Котленско, както и Самоков, като прави парични дарения, а също и книги за тамошните училища. Под негово въздействие през 1861 г. в Самоков е открито девическо училище и там е изпратена софийската учителка Неделя Петкова. Филаретов поставя няколко условия на самоковци, за да може тя да преподава в града им. Той иска за нея 3 хил. гроша годишна заплата, собствена къща и жена да ѝ служи[89]. През учителските си години в София Филаретов често пътува из Българско – Жеравна, Ямбол, Търново, Севлиево, Ловеч, Плевен, Враца и др.[90]

В Самоков Филаретов[91] извършва дейност против гръцкото духовенство в града и в подкрепа на местното училище. В годините след Кримската война Филаретов често изказва мнения както пред руски дейци, така и пред българи относно „бъл-

83 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 101.
84 Документи за българската история, т. I…, с. 538.
85 Пак там, с. 539.
86 Вестник „България“ (28 март 1859 – 25 март 1863) е издаван и редактиран в Цариград от Драган Киряков Цанков (1828 – 1911).
87 Документи за българската история, т. I…, с. 536.
88 **Уиджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 75.
89 **Динеков**, П. София през XIX век..., с. 205, док 18.
90 Документи за българската история, т. I…, с. 51, 513.
91 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 918.

гарското потисничество от фанариотите“[92]. В началото на 60-те години на XIX в. софийският даскал подкрепя самоковци, „че постоянстват и не се подават на хитрите ласкателства на гърците“[93]. На пръв поглед тази тяхна дейност изглежда в противовес с руската доктрина за неразрушимост на единството на Православието на Изток, но според мен тя може да се приеме като образец за известно разминаване на официалната политика на Петербург от реалната дейност на руските агенти по места. Филаретов подкрепя самоковските българи срещу местния владика и изгражда усещане за руско съчувствие чрез дарения и поощрителни писма. Дава им конкретни съвети, които ги насочват към твърдо отношение спрямо фанариотите и тактични и внимателни действия към османската власт.

Първият сериозен спор между Филаретов и софийската гръцка община възниква около завещанието на богат софиянец, който през 1858 г. оставя значителна сума на софийското училище. Местният владика Гедеон иска да присвои парите за нуждите на Църквата, но Филаретов полага всички усилия да се спази завещанието[94]. Геров, получил информация за ставащото в София, го съобщава на цариградския посланик Алексей Лобанов-Ростовски[95]. От доклада на пловдивския консул от 18 юни 1860 г. разбираме, че „софийският митрополит Гедеон се обяви за независим от Вселенската Патриаршия“ и на проведена литургия споменава в молитвите си името на българския „свещенноначалник Иларион Макариополски“[96]. Геров намеква, че Гедеон прави тези отстъпки заради лични интереси. В подробен доклад за състоянието на българо-гръцкия конфликт до Лобанов-Ростовски от февруари 1861 г. Геров преразказва писмо от Кюстендилския владика Дионисий до Гедеон от август 1860 г. В него виждаме, че Филаретов предизвиква негативно внимание не само от страна на софийските фанариоти. Дионисий смята, че трябва за учителя, който „още държат там“ и същият не престава да „изпраща своите отровни стрели“, да бъде направено и невъзможното възможно и чрез помощта на османската власт да бъде отдалечен от обществения живот на София, „защото злото се умножава“. Филаретов пише на Геров, че и Пиротският владика го клевети постоянно и в местната власт започват да се раждат все повече съмнения към него[97]. През лятото на 1860 г. „примката“ около Филаретов се затяга; той пише на пловдивския консул, че отново е научил за доноси срещу себе си от страна на пиротския владика и е готов „за всеки случай“. Съобщава шифър на Геров, ако го арестуват: „Les graines sont bonnes cette anee ici“ („зърната са добри тук тази година“ – превод от френски)[98].

През юли 1860 г. Филаретов разказва на приятеля си в Пловдив, че с „везирско предписание“ е издадена писмена заповед „да не се меси в нищо, което не занимава учителстването“[99]. На 30 юли с.г. името на главния учител се чете във „везир-

92 **Уиджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 67.
93 **Динеков**, П. София през XIX век..., с. 200, док 13.
94 **Уиджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 67.
95 Той е руски посланик в Константинопол в периода от 1859 до 1863 г.
96 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 141.
97 Пак там, с. 560.
98 Пак там, с. 558.
99 Пак там, с. 558.

ско ириде“ и получава публично мъмрене заради намесата в дела, който не го засягат и заради даването на информация на Геров. Филаретов получава предупреждение, че ако не спре да върши „непозволителни“ работи, ще бъде наказан[100]. Той явно започва да се страхува за живота си, защото в писмата, в които съобщава за съмненията срещу себе си, разказва и за убийства на българи от турци без съд и присъда[101]. Въпреки заплахата, на която е подложен, писмата му към Геров не спират.

Опитите на Петербург да ревизират ограниченията на едноличен покртовител над православните християни в Османската империя чрез доказване на несъстоятелността на Хатихумаюна довеждат до съставянето на анкетна комисия (1861) начело с великия везир Мехмед Кърбръзлъ паша с цел проверка положението на християните[102]. Излишно е да бъде коментирана несериозността на направените постъпления от страна на османското правителство и фактът, че при липса на самосезиране за неизпълнение на някои клаузи от Хатихумаюна, самите османски власти биха заключили резултатите от проведената анкета в полза на православните. Въпреки опасността, която Филаретов осъзнава, че го грози, той не спира да информира Геров за пътуването на великия везир из българските земи[103]. В едно от своите писма, изпълнени с всяка подробност, до която Филаретов е успял да достигне около пътуването на анкетната комисия, виждаме обяснение защо българите по места се страхуват да получават пари и книги от Руската империя. Великият везир се „сърдел“ на софиянци и на видинчани за взетите от Петербург пари и заповядал всичко да се върне „откъдето е дошло“[104]. Филаретов описва събитията в писмо-доклад. Официализирането на тази информация не е случайно; софийският учител с умерена доза лично мнение за случилото се разказва за „лошите последици от пътуването на везира“, за „потурчванията“ и т.н. Не само че анкетната комисия не установява Хатихумаюна като „иронически“ и не вижда продължаването на „фанатичното“ отношение към немюсюлманите, но „насилията, злодействата и убийствата“ не престават[105].

Към края на 1860 г. Филаретов решава да напусне София, макар че не са изминали пълните четири години, в които по договора си с Денкоглу трябва да учителства и вече да е задомен за софиянка. Явно положението му в града става все по-сложно, защото той вече търси свой заместник за българското училище. Изборът му се спира върху току-що завършилия в Москва брат на Найден Геров – Константин. Филаретов пише на пловдивския консул, че ще бъде уредена заплата от 15 – 18 хил. гроша годишно и го моли за неговото одобрение, ако ли не – да му препоръча някой „по-годен“[106]. Константин Геров е определен да продължи учителската дейност както на брат си през 50-те години в Пловдив, така и на Филаретов в София. По същият начин както Геров напуска Пловдив през 1853 г., така и Фила-

100 Пак там, с. 561.
101 Пак там, с. 559.
102 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 382, 384, 393 и др.
103 Документи за българската история, т. I…, с. 564, 565, 567 и др.
104 Пак там, с. 567.
105 Пак там, с. 571.
106 Пак там, с. 572.

ретов в началото на 60-те години е изведен от Българско с помощта на Николай Ступин, само няколко месеца, преди последният да бъде отстранен от своя консулски пост в Одрин. Геров започва преговори с Н. Ступин за възможните начини Филаретов да напусне Българско. За мен един от най-сигурните знаци, че Филаретов е свързан с руската дипломатическа мрежа, е начинът, по който напуска София. Два са основните аргумента за твърдението ми: първо – предложена му е „нова служба", за която не става ясно от какво естество е от кореспонденцията му с Геров, но тя ще го държи на „сигурна страна"[107]; второ – след посредничеството на Н. Геров и на Н. Ступин пред руското Министерство на външните работи има издадена заповед генералният руски консул в Белград да съдейства за преместването на Филаретов от София до Петербург. Фактът прави сериозно впечатление. Към този момент, както е известно, Филаретов не е руски поданик. Възниква логичният въпрос за колко обикновени учители, макар чрез ходатайството на Геров и Ступин, би се уредил нов служебен пост и руското генерално консулство в съседна автономна Сърбия би ги „снабдило с всичко необходимо"[108] за безопасно напускане на българските земи?

В началото на 1861 г. „родолюбиви българи" предупреждават Филаретов чрез шифровано съобщение: „Скоро да отиде през граница да прибере стоката, че се е развалила"[109]. През февруари с.г. Филаретов съобщава на Геров, че се готви за път, но всичко около заминаването му „остава в тайна" и всички в града – граждани и власти, ще знаят, че отива „у Немско" да печата книги[110]. Смята да излезе от страната като турски поданик, за да не предизвиква внимание. Въпреки че е разгласил, че заминава да печата книги, османската власт търси поводи да го спре; тази информация софийският даскал научава от негово доверено лице, което взело участие в специално, тайно и извънредно заседание на софийските осмаснки власти, в което основна тема е бил самият Филаретов[111]. Той предава страховете си на Геров, че ако го спрат, „ще трябва да каже кой е", и го осведомява за кодираното съобщение, което ще се наложи да използват в такъв случай: „Кажете на Ивану, че неговото момче пита за него"[112]. Шифрованото съобщение далеч не затруднява. При положение че бъде разкрит „кой е", руският агент ще потърси закрила при *дядо Ивану*, положително това е препратка към руското правителство.

Филаретов напуска София на 27 март 1861 г. и през Ниш, Виена и Варшава стига до Петербург[113]. На 1 май с.г. е първото негово писмо от руската столица до Геров, в което му съобщава новини около общите им познайници, за службата на Христо Даскалов (1827 – 1863), за кариерното понижение в Азиатския департамент на

107 Пак там, с. 572.
108 Пак там, с. 574.
109 **Унджиева**, Ц. Сава Филаретов..., с. 98.
110 Документи за българската история, т. I…, с. 576.
111 Пак там, с. 579.
112 Пак там, с. 579.
113 Пак там, с. 580, 581.

Спиридон Палаузов (1818 – 1872), за оправдателната присъда за Николай Ступин[114] и пр. Геров трябва да адресира писмата си до него с адреса на Азиатския департамент, което означава, че Филаретов е изцяло под грижата на царското правителство[115]. Началото на 60-те години са изпълнени с вътрешни междуособици в руската дипломатическа мрежа на Балканите и точно в този период, когато Н. Ступин е отзован от поста на руски консул в Одрин, а към Геров има насочени клевети и доноси, Филаретов го успокоява в няколко свои писма, като му казва, че неговите доклади се четат с голям интерес в Азиатския департамент и даваната информация от пловдивското консулство прави силно впечатление на руските власти[116].

След установяването си в Руската империя, в средата на 1861 г. Филаретов подава прошение за приемане на руско поданство и започва подготовката си за изпит за постъпване на служба, като идеята му е да кандидатства за секретар на руското консулство в Одрин[117]. Той дори изявява своето желание да се завърне отново в София, въпреки всички опасности, които го грозят там. Желанието му да получи дипломатически пост в града или възможно най-близо явно е свързано със създаденото семейство, с което Филаретов прекарва едва няколко месеца. Докато е в Русия той споделя на Геров колко му липсва съпругата: „Блазе ти, че имаш г-жа Марийка при себе си, не мислиш и не тъжиш като мене. Не мога да ти изкажа колко ми е мъчно за жена ми!“[118]. Известно време прекарва в Москва, където се подготвя за предстоящите задачи. Когато се връща е Петербург разбира, че му се е родил първороднинят син – Владимир, а той отново е далеч от семейството си[119].

След като на 29 юли 1861 г.[120] Филаретов полага успешно своя изпит за назначение на дипломатическа служба към Азиатския департамент, получава руско поданство, запознава се с ген. Н. Игнатиев[121] и поддържа непрекъснати контакти с представители на царската власт, престоят му Руската империя е към своя край. През ноември 1861 г. напуска Петербург и на 20-и с.м. е вече в София, където е посрещнат „твърде неприлично“. Софийският губернатор вижда Филаретов като държавен престъпник и смята за задължително под конвой да го изведе до Цариград[122]. Така в края на месец ноември Сава Филаретов напуска завинаги София и се установява в Константинопол, като започва своята официална и кратка дипломатическа кариера към Азиатския департамент. В свое писмо от началото на 1862 г. до Н. Игнатиев разказва за престоя си в София. Интересно е, че дори за краткото непродължително време в града Филаретов успява да поддържа своята дей-

114 През 1861 г. Ступин е наклеветен пред Азиатския департамент от собствения си секретар и от константинополския посланик Александър Лобанов-Ростовски. Одринският консул напуска поста си, бива разследван, привикван е пред анкетна комисия в Петербург за установяване на вината му за „подбуждане на българите към революционни активност“ и прочие „неприятни и обидни дейности“. Вж. БИА – НБКМ, ф. 22 (Найден Геров Добревич-Мушек), оп. 1, а.е. 417, л. 146–160.

115 Документи за българската история, т. I…, с. 582.

116 Пак там, с. 582, 583.

117 Пак там, с. 583.

118 Пак там, с. 585.

119 Пак там, с. 588.

120 Пак там, с. 587.

121 Пак там, с. 584.

122 Пак там, с. 591.

ност на „агент за влияние“. Той уверява сънародниците си, че слуховете за гръцката позиция на Русия в религиозния конфликт са напълно „злонамерени“, както и за несъстоятелността на набиращата популярност мълва, че Руската империя подготвя „преселение на българите“[123] – два факта, които са неоспорима истина и които Филаретов умело прикрива пред българите. На официалната дипломатическа арена Филаретов „узрява бързо“ и както д-р Стоян Чомаков (1919 – 1893) пише на Геров: „[…] без шеги този момък ни прави много чест“[124]. В Цариград русите му възлагат особена задача: да поддържа съгласието и добрите отношения между руското посолство и българите – един от най-парливите проблеми в началото на 60-те години, което е доказателство за вече изградените позиции на Филаретов като „руски агент“.

Йорданка и синът му Владимир остават в Българско през зимата на 1861 г. и през месец юни следващата година се установяват в Константинопол[125]. Щастието да бъдат заедно не трае дълго, защото в края на 1862 г. туберкулозното заболяване на Филеретов се обостря. Руските власти решават да го изпратят на лечение в Кайро. В деня на заминаването си, 2 октомври 1863 г., той пише последното си писмо до Геров: „Днес тръгвам [...] от мен ще чакаш отговор, когато Бог даде сили“. Така Филаретов, който се опасяваше, че русите ще „ти дадат една лъжица вода, а после ще ти я извадят през носът при всеки случай“[126], умира на руска служба и през целия си живот служи на интересите на Петербург. На 13 ноември 1863 г. софийският даскал – *руски агент за влияние*, издъхва в Кайро[127].

През 1854 г. Филаретов публикува в „Цариградски вестник“ текст, посветен на негови състуденти в Русия, починали рано. Тук той несъзнателно успява да опише и своя живот: „[...] млади българи, започнали вече да принасят полза в народното [...] и горяха от желание по-скоро да се върнат в мило отечество, за да му предложат своята усърдна служба. Но за голямо наше прискърбие, те починаха се на млади години, повече в чужда земя, посред свои страдания! *Колко и какви сладки надежди се загубиха*! (курсив мой, А.Ч.)“[128].

---

123 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. II…, 197–199.
124 Документи за българската история, т. I…, с. 868.
125 Пак там, с. 606.
126 Пак там, с. 454.
127 **Динеков**, П. София през XIX век..., с. 210, док. 25.
128 Цариградски вестник, 5 юни 1857 г., № 333, с. 2.

Russian Policy of Influence over the Bulgarians in the Period after the Crimean War (1853 – 1856). Following the Example of One Teacher

Anna Chankova

In the current paper the author makes an attempt to analyze part of the dynamic and interesting diplomatic maneuvers of the Russian Empire in the period after the Crimean War (1853 – 1856). The venture for establishing channels of influence over the Bulgarians in the mentioned period is the main object of the article. In the mid-1800s the political rivalry between the Western Great Powers and the Russian Empire in the territories of the Ottoman Empire was continuing. Nevertheless, if for Britain, France and the Austrian Empire the diplomatic contention has been providing the favourable opportunity for disruption of the Russian prestige, for the Eastern power – the balance of the powers in the Ottoman Empire has been an essential part of its Near Eastern policy. The author has decided to analyze the relations between Russians and Bulgarians in the light of the life and political activity of Sava Filaretov (1825 – 1863) – one Bulgarian teacher who has received his education in Russia.

ЧЕРНА ГОРА И БЪЛГАРИТЕ – НАЧАЛО НА ДВУСТРАНЕН ИНТЕРЕС И ВРЪЗКИ (1853 – 1861 г.)

Огняна Маждракова-Чавдарова

Борбата на Черна гора за независимост и упоритите ѝ дипломатически усилия да получи международно признание на своето държавно обособяване привличат силно интереса на балканските народи през 50 – 60-те години на XIX в. Сръбското княжество по това време е доминиращ фактор, влияещ върху замислите за съгласувана борба на народите, заинтересовани да отхвърлят зависимостта си от Османската империя. Българските публицисти, естествено наблюдават, наред с политическия курс на Сърбия, и инициативите на правителството в Цетина, както и размириците в Херцеговина и Босна[1]. Отражението на сложно преплетените събития в Западните Балкани, в центъра на които е Черна гора, достига своеобразна кулминация в българския печат. Общественият интерес е обясним предвид преценката на силите и зреещия нов етап в освободителните борби на българския народ, който изисквал да се работи за единодействие с останалите балкански народи.

Още от края на XVIII в. черногорци отказват да признават върховната власт на султана. Като се възползват от усложнената обстановка през 1788 г., те вземат участие във войната срещу Турция, на страната на Русия. При сключването на мирния договор в Свищов (1791) този факт е отчетен и повлиява за продължаване на руския протекторат над Черна гора. В духа на традиционната привързаност към Православната църква владиците в Цетина поддържат проруския ори-

1 **Трайков**, В. Идеологически течения и програми в национално-освободителните движения на Балканите до 1878 година. София: Наука и изкуство, 1978, 28–31, 152–153, 215, 266; **Лалков**, М. Балканското национално-освободително движение през XIX век (1804 – 1878 г.). София: Народна просвета, 1982, 121–125; **Косев**, Д. Раковски за външната политика на българското национално-освободително движение. – Исторически преглед (ИП), 1971, № 1, 34–54; **Тодоров**, Н. Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. – Във: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. Редкол. Ив. **Унджиев** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 127–134; **Генчев**, Н. Г. С. Раковски за външнополитическите проблеми на българската национална революция. – Във: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. Редкол. Ив. **Унджиев** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 141–161; **Маждракова-Чавдарова**, О. Идея революционного сотрудничества между славянскими народами в публицистике Г. С. Раковского (1857 – 1864). – Etudes historiques (Sofia), 1978, t. VIII, 211–232.

ентир във външната си политика. Икономическите промени същевременно тласкат напред бавния процес на вътрешно политическо обединяване на племената в малката планинска страна. Свиканата Скупщина на черногорските старейшини взема решение борбата срещу предизвикателните нахлувания на османски войски да се води със задружни сили. През юни 1796 г. черногорци начело с митрополит Петър I Петрович (*1748, 1784 – 1830), удържат впечатляваща победа над многочислената войска на шкодренския везир Махмуд паша (1740 – 1796)[2]. От този момент Черна гора престава да плаща данък на Османската империя и връзката ѝ с нея става номинална, въпреки че Портата не преустановява своите опити да възстанови властта си над загубената територия. Достойният отпор на Черна гора срещу тези посегателства през следващите години я открояват като огнище на антиосманска съпротива, с нарастващо влияние върху освободителните движения на Балканите. Примерът ѝ вдъхновява борчески настроените кръгове сред южните славяни, в това число и сред българския народ.

По време на масовото въстание във Видинския еялет през 1850 г. българските водачи, в стремежа си да установят диалог с Високата порта, прибягват до посредничеството на сръбския княз Александър Карагеоргиевич (*1806, 1842 – 1858, †1885) и той им оказва съдействие. Преговорите между въстаниците и изпратените намясто от султана извънредни пълномощници също са подпомогнати от официални представители на Сърбия, които полагат усилия да улеснят умиротворяването на областта. Всъщност правителството в Белград държало да не влоши отношенията си със сюзерена, и по възможност да не изгуби доверието на бунтуващото се население. Но надеждите на въстаналите български селяни за помощ с доставка на оръжие от сръбска страна, подхранвани от сръбската опозиция, се оказват илюзия[3]. Неуспехът на въстанието в България от 1850 г. става допълните-

---

2 **Павићевић**, Б. Црна гора у рату 1862. Београд: Историјски институт, 1963; **Чубриловић**, В. Периодизација историје. Црне горе у новом веку. – Глас Српске Академије наука и уметности. Оделенье друштвених наука, књ. 11. Београд, 1963, 83–90; **Станојевић**, Г. Црна гора у доба владике Данила. Цетиње: Историјски институт, 1959; **Хитрова**, Н. И. Черногорцы и Россия во второй половине XVIII в. – В: Югославянские земли и Россия в XVIII в. Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. XXXII, Одельенье историјских наука, књ. 8. Уред. V. **Čubrilović**. Београд: SANU, 1986, 56–62; **Хитрова**, Н. И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50 – 70-х годах XIX века. Москва: Наука, 1979; **Хитрова**, Н. И. Русское общество и Черногория в 60 – 70-е годы XIX в. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VII Международный съезд славистов. (Варшава, август 1973 г.). Доклады советской делегации. Ред. кол. И. **Астафьева**. Москва: Наука, 1973, 164–182; **Достян**, И. С. Проблемма государственной организации Черногории в русско-черногорских политических связах начала XIX в. – В: Балканский исторический сборник. Вып. 4 Основные этапы и особенности политики России на Балканах с последней трети XVIII в. до 1878 г. Кишинев: Штиинца, 1974; **Vujović**, D. Specificnosti razvitka crnogorske drzave. – Jugoslovenski istoričeski casopis, 1973, No 1–2; **Грънчаров**, Ст. Балканският свят. Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война. Съпоставителен разказ. София: Изд. „Дамян Яков“, 2001, 49–58.

3 **Димитров**, Стр. Въстанието от 1850 година в България. София: Изд. на БАН, 1972; Въстанието в Северозападна България от 1850 година. Т. I. Документи. Състав. П. **Трифонов**. Под ред. на П. Митев. София: ПАЛ, 2005; **Митев**, Пл. Дискусионни и нерешени въпроси по въстанието от 1850 година. – Българско възраждане. Идеи, личности, събития, 2010, т. 12, 216–228; **Маждракова-Чавдарова**, О. За легално-политическите начинания след въстанието в Северозападна България от 1850 г. (Предпоставки, факти, предположения). – ИП, 2014, № 1–2, 107–140.

лен подтик проблемът за търсенето на съюзници да излезе отново на преден план за намиращите се все още под османска власт народи. Погледите се насочват освен към Сръбското княжество и Гърция и към войнствените черногорци. Предпоставките за тази ориентация се коренят в несекващата борба на Черна гора срещу Високата порта, която продължавала да смята жителите ѝ за свои поданици.

През третата четвърт на XIX в. вниманието привличат не само военните успехи на храбрите черногорци. През март 1852 г. черногорската Скупщина вече премахва теократичната форма на управление, преобразува Черна гора в светска държава с наследствена княжеска власт и обявява владиката Данило Петрович Негош (*1826, 1852 – 1860) за княз. Одобрен от Русия, този акт, естествено, укрепва самочувствието на княз Данаило като върховен ръководител и открива хоризонт за искането на черногорци да бъде правно регулиран статусът на тяхната страна. Започналото масово въстание в Херцеговина начело с капитан Лука Вукалович (1823 – 1873) е повод новото княжество да се намеси в негова подкрепа. При това отвоюваните земи биват присъединени към черногорската територия[4]. Провъзгласяването на Черна гора за княжество и последвалите го дипломатически ходове на Русия и западните държави във връзка с издиганите от него искания, имат значителен отклик сред активните политически кръгове в балканските страни.

Налага се да се спра на някои прояви, маркиращи политическото раздвижване сред българите, повлияни от активизирането на близкоизточната политика на Русия и изострянето на противоречията ѝ с Портата. Оттук и засиленият интерес към Черна гора и пораждане на идеи за съгласувани действия на черногорци и българи в бъдещи освободителни начинания.

Силен външен импулс за повишаване политическия градус на Балканите дава мисията в Цариград на княз Александър С. Меншиков (1787 – 1869), започнала на 18 февруари 1853 г. и приключила, както е известно на 21 май с.г., със скъсване дипломатическите отношения между Русия и Османската империя. Когато пристига в османската столица, извънредният пратеник на Николай I (*1796, 1825 – 1855) князът адмирал Меншиков, дръзко демонстрира пред властите специалните си пълномощия от държавата – покровителка на балканските православни християни[5]. По време на пребиваването си в града край Босфора князът и придружаващите го дипломати общуват свободно с техни представители. Първенците на българската колония от своя страна подготвят официално обръщение до руското правителство (1 май 1853 г.). Между съставителите са Никола Тъпчилещов, Гаврил Моравенов, Цоко Каблешков, Георги Раковски. В изложението са аргументирани главно искания, свързани с признаване пълни права на бъл-

4 **Лалков**, М. Балканското национално-освободително…, 124–125.

5 **Тарле**, Е. Крымская войн. В *2*-х тт. 2-е исправл. и доп. изд. Т. 1. Москва: Москва / Ленинград: Изд. АН СССР, 1950, 146–194; **Дойнов**, Ст. Българите и руско-турските войни 1774 – 1856. София: Народна просвета, 1987, 162–170. В по-новата руска историография тази мисия на А. С. Меншиков се преценява като необмислен ход на самодържавието с тежки последици за Русия. (**Виноградов**, В. Н. Восточный вопрос и Балканы. Размышления о современном этапе исследований. – Новая и новейшея история, 1989, № 6, 70–73).

гарите в църковно-духовната сфера[6]. В течение на замисъла е и пристигналия от Русия Константин Петкович (неизв. – ноември 1898), българин, родом от Башино село, Велешко. Завършил „Славянска филология“ в Петербургския университет, той проявява научен интерес към българските старини и живо съпричастие към легалните инициативи на сънародниците в Цариград. По тяхно настояване съставя записка, представена на императорската мисия „за древните права на Българската православна църква“. В нея авторът излага историческите основания за възстановяване на църковната ни самостоятелност[7]. Впоследствие, връщайки се в Русия, К. Петкович постъпва на работа в руското Министерство на външните работи (МИД) и поема дипломатическа кариера. С оглед на темата е нужно да поясня, че от 1858 г той е назначен за руски консул в Дубровник и има ключова роля в руско-черногорските отношения[8].

Представителите на българската общност в Цариград през 1853 г. полагат допълнително усилия и успяват, докато траел престоят на княз Меншиков, да привлекат вниманието му към по-широк кръг въпроси, надхвърлящи първите искания, повдигнати в обръщението от 1 май 1853 г. До това заключение стига известният българист Василий Д. Конобеев (1916 – 1978) въз основа на проучената от него документация в съветските архиви. Със специална депеша Меншиков съобщил на канцлера Карл В. Несселроде (1780 – 1862), че е натоварил Николай Я. Мухин (1813 – 1873) с поръчение относно българите, предвид на предстоящото му заминаване за ново местоназначение в Белград. При отчитането си преди това в

---

6 **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. Под ред. на К. **Шарова**. София: Наука и изкуство, 1972, 276–279. Авторът изрично отбелязва големия брой обръщения към Русия през 1853 г. от общини в България и от българските общности в Цариград, Букурещ, Одеса, съставящи обемисто архивно дело в Архив внешней политики России (днес АВПРИ): ф. ГА, 1–9, 1853 г., д. 3.

7 Записката е представена на княз Меншиков, съхранена е в: АВПРИ, ф. Славянский стол, 1855, д. 8613, л. 1–5 сл. (вж. **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение до Кримската война. Изследвания по българска история, № 1. София: Изд. на БАН, 1976, с. 121). Препис на подобно изложение, изясняващо историята на Българската църква и актуалните искания в духовната сфера е издирил Владимир Пеев в Български исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ от ф. 22 (Н. Геров) и го помества под № 1 у **Пеев**, В. Документи за българите и Кримската война 1853 – 1854 г. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Сб. в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева. Ч. I. Миналото – исторически ракурси. Състав. Св. **Иванова**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 572–587. Публикуваният под № 1 документ обаче по-вероятно е препис на Записката, съставена от Константин Петкович, а не копие на обръщението от 1 май 1853 г., подписано от български първенци в Цариград.

8 За проявите на Константин Петкович през 1853 – 1856 г. вж. **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 278–279, 309. За книжовната му дейност: **Стоилов**, А. П. Български книжовници от Македония. София, 1922, с. 89; **Петкович**, К. Зограф, българска обител на Света гора. Константинопол, 1853; **Петкович**, К. Описание Атонских древностей. Москва, 1864 (К. П. **Димитриева-Петковича**. Приложение к Ученому тому Записок Императорской Академии наук, № 4, ноември – декември 1864 г.). Авторът публ. статии и описания на български ръкописи от Зографския манастир и в „Цариградски вестник“, 1855 г. **Минкова**, Л. Константин Петкович и неговата студия за сватбените обичаи на македонските българи. – Български фолклор, 1980, № 3. От 1858 до 1869 г. Константин Д. Петкович е консул на Русия в Дубровник (дн. гр. Рагуза). Той наблюдава и докладва на МИД за обстановката в австрийска Далмация и за събитията в Черна гора, Херцеговина и Босна. Брат му Андрей е руски консул във Фиуме (дн. гр. Риека). Вж. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1850 – 1864. Документы. Отг. ред. Ю. А. **Писарев** и М. **Эюмечич**. Москва: Наука, 1985. За дипломатическата дейност на Константин в подкрепа на Черна гора – резюмирано по-нататък в изложението.

Петурбург Мухин следвало да изложи известната му информация за българите, които опознал добре като руски генерален консул в Одрин в периода 1850 – 1853 г.[9] Данни за изготвения от Мухин доклад / донесение липсват, но са документирани по-късните връзки на Иван Бацов и на други представители на българското „Тайно общество“ с Николай Якимович в Сърбия, където той е руски генерален консул от 1853 до 1856 г. включително.

Домашните извори за легално-политическите постъпки на цариградските българи от тези години са предимно от мемоарен характер, а сведенията – невинаги надеждни[10]. Неяснотата се задълбочава и поради обстоятелството, че през юли 1853 г. членове от настоятелството на българската народна черква в Цариград подготвят второ обръщение към Русия, в което излагат, макар и дискретно, политическите въжделения за национална автономия. Сред организаторите, според В. Конобеев, бил и Константин Петкович. Във второто обръщение съставителите отразили надеждата си при бъдещи преговори с Високата порта Русия да защити справедливостта и да утвърди, че българите като мнозинство от православното народонаселение на Европейска Турция следва да се ползват, наред с другите народи, с всички права и предимства както църковни, така и граждански[11].

Междувременно западноевропейските политици съзират намеренията на дворцовите среди в Петербург да нарушат статуквото в Близкия изток и без бавене съгласуват задкулисно широко антируско съглашение в подкрепа на Високата порта. От своя страна заинтересованите от отслабването на Османската империя потиснати народи очаквали с нетърпение действията на Русия, вярвайки, че те ще приближат часа за решаване на Източния въпрос. Последвалата окупация на Влашко и Молдова от нейните войски (юли 1853 г.), засилва у българите тази увереност. Разширяват се преките контакти на нашите емигрантски общности с руското командване. Необходимостта от организационен и политически център и енергичните усилия на българската емигрантска буржоазия довеждат до възникването на „Средоточното попечителство“ в Букурещ, а сетне и на Одеското българско настоятелство – две организации с амбиции да ръководят националноосвободителната борба[12].

Сред българската емиграция във Влашко първоначално политическото раздвижване е донякъде отглас от въстанието в северозападните български предели (1850) и от легалния натиск към Високата порта да удовлетвори икономическите и политическите искания на въстаниците. Недоволството от продължаващото без-

---

9 **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 276–279.

10 Архив на Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подг. за печат Г. **Димов**. София: Изд. на БАН, 1952, с. 491; **Манчев**, В. Спомени, дописки, писма. Състав., бел., комент. Ц. **Нанова** и Ю. **Николова**. Предг. Д. Леков. София: Изд. на ОФ, 1982, 41–43.

11 **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 276–279. Второто обръщение на цариградските българи било предадено от К. Петкович в Одеса на пристигналия там Александър Озеров и на Михаил Д. Горчаков (1793 – 1861), макар че съставителите не успели да съберат подписи под него поради бързото заминаване от Цариград на руското посолство. Поставен бил само печатът на цариградската българска църковна община.

12 **Коледаров**, П. Към предисторията на „Добродетелната дружина“. – Изв. на Института за история, 1966, т. 16–17, 385–406; **Митев**, Пл. Средоточното българско попечителство в Букурещ (предистория и същност). – История, 2004, № 4–5, 57–64.

законие и потъпканите половинчати отстъпки на Портата намира израз в тайно подготвено писмено обръщение до руския император Николай I с молба да бъде покровител и на православните българи. С риск за живота си група български старейшини, бивши въстанически водачи, тайно обикалят страната и скрепяват „обръщението"-жалба с печатите на няколко десетки български общини[13]. Така документът легитимира акцията, инициаторите се явяват като „народни депутати", представящи според източника над десет хиляди жители от България, Тракия и Македония[14]. Прехвърляйки се на левия бряг на Дунава, пратениците от Западна България предават следващо обръщение на командващия руската Дунавска армия ген. Михаил Д. Горчаков. При последвалите разговори с него в Букурещ (септември 1853 г.), описвайки политическия гнет в Османската империя и страданията на своя народ, те изказват надеждата Русия да разпростре покровителството си и над него, същевременно засвидетелстват готовност да въстанат, ако руската армия навлезе в българските предели[15].

На 17 август 1853 г. група авторитетни представители на българската търговска буржоазия – от Браила, Галац и още някои емигрантски средища в Дунавските княжества, отправят поредното обръщение до Негово Величество „руския цар"[16]. В изложението са отразени умерени политически искания, изказани така, че да бъдат по-приемливи за Русия, с презумпцията да се осигури нейната протекция при бъдещи международни преговори, засягащи съдбата на православните пода-

---

13 Положението на българския народ под турско робство. Състав. Н. **Тодоров**. София: БАН, 1953, 221–224. Ориг. в АВПРИ, ф. ГА, V–A_2, д. 6, лл. 18–21. Между първите подписали са: арх. Йосиф, игумен на Рилския манастир и свищовския учител Тодор Хрулев. За инициаторите още у: **Димитров**, Г. Княжество България. Ч. 2. Пловдив, 1898, с. 164, 198–199; **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 306–307; **Дамянов**, С. Димитър Панов Гинин. (Към историята на руско-българската бойна дружба през третата четвърт на XIX в.). – Във: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. Редкол. Ив. **Унджиев** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 608–612; **Кузманов**, П. Два документа за въстанието в 1850 г. – Изв. на Държавните архиви, 1980, кн. 40, 153–157; **Маждракова-Чавдарова**, О. Войводата Цеко Петков в национално-освободителните борби според негово ръкописно изложение от 1879 – 1880 г.– Военноисторически сборник, 1983, № 6, 129–130.

14 Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. I (февруари 1856 – декември 1860). Състав. О. **Маждракова**, М. А. **Бирман** и др. София: Изд. на БАН, 1987, с. 29–30, док. 1 – обръщение до император Александър II от 14 февруари 1856 г., подписано в Кишинев от 10 организатори и ръководители на български доброволчески отряди начело с д-р Иван Селимински. Съставителите припомнят отправените в предишни години по-важни български обръщения до руския императорски двор с молба за покровителство, вкл. и изложението, подготвено от делегати на общините. Идеята за искане на „покровителство" от Русия търпи развитие – вж. **Рачева**, В. Руската политика и българската идея за политическа автономия и някои от изявите на българската емиграция от първата половина на XIX в. – ИП, 2006, № 1–2, 44–66.

15 **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 306–307.

16 АВПРИ, ГА, V – A_2, оп. 181, 1853 г., д. 175. Оригиналното обръщение-молба от 17 авг. 1853 г. към руския цар гласи: „[…] да удостои нас, подобно единоверным братьем нашим сърбом и молдовлахом, ако не совершено, то поне *до некой степень да имаме свое народно управление* (курсив мой – О. М.-Ч.)". При това съставителите поясняват, че искат, без да се отделят от султана, под негов надзор да имат „представители от народа си, които да радят за нас и да се грижат за нашите нужди", (т.е. припомнят идеята за национално представителство при Портата от 40-те години). Настояват още да имат свои архипастири природни българи, както и да се преустановят своеволията и угнетението над народа.

ници на османската държава[17]. Обръщението носи четиридесет и един лични подписа и също е предадено чрез М. Д. Горчаков.

В това време на патриотичен подем сред емиграцията и младото поколение в България се ширят борчески настроения – само за около месец броят на българите доброволци, постъпили в руската армия, достига 2 хил. души. През 1854 г. те вече се сражават под командата на руски генерали[18].

В бързо променящата се обстановка Георги Раковски (1821 – 1867) и радикално настроените дейци около него, естествено, също преценяват, че не бива да се пропуска благоприятният момент и търсят нови пътища за освободителните кроежи. Горещият родолюбец, който още от времето на Браилския бунт от 1842 г. е привърженик на идеите за съгласувана борба със съседните потиснати народи, обмисля как да бъде повдигнат българският въпрос покрай злободневните проблеми на международната политика. Внимателно следейки хода на събития, Раковски пристъпва към реализиране на конкретни идеи[19]. Набелязана е главната цел – създаването на тайна революционна организация вътре в България. Предполага се, че проектът за „Тайното общество“ е обсъден отначало в тесния кръг на тогавашните му близки съмишленици Иван Бацов, Павел Грамадов, Драган Цанков, Апостол Конкович, като всеки от тях поема определени задачи[20].

Убеден, че настъпва очакваното „благовремие“, Раковски действа енергично – успява да уреди назначаването си за главен преводач на турската Дунавска армия, поема риска и заминава за Калафат, за да бъде добре осведомен и при удобен случай да действа на предни позиции, улеснявайки и руското военно разузнаване. Неуморният родолюбец междувременно се възползва от възможността свободно да се придвижва под прикритието на високата си длъжност и военната униформа. Така, обикаляйки редица български селища, той насърчава познатите родолюбци да основат местни структури на „Тайното общество“, замислено като политическа организация от общонационален мащаб. Целта е да се обединят радикално настроените сили, които проявяват готовност да подпомогнат избавлението на родината чрез въстание, съчетано с очакваното настъпление на руската армия. Видин е определен за център на конспиративната мрежа. Иван Бацов отначало придружава Раковски, сетне е насочен да установи връзка с руското военно командване във Влахия, влиза в контакт и с пратеници от Западна България. Оттам се отправя към Сърбия и в Земун се среща и води разговори от името на „Тайното общество“ с новия руски генерален консул в Белград Николай Мухин. Основната информация за плана, кло-

17 Между подписалите обръщението от 17 август 1853 г. изпъкват имената на Поликарп Патарский от Котел, арх. Максим Райкович, Тодор Миланович от Свищов, Иван Селимински, Евлоги Георгиев, Апостол Конкович и др. – общо 41 души (повечето са отбелязали и родните си места: Сливен, Шумен, Свищов, Ямбол и пр.).

18 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 29–30, док. 1.

19 **Трайков**, В. Георги Стойков Раковски. Биография. София: Изд. на БАН, 1974, 103–110; **Трайков**, В. Идеологически течения…, 250–254.

20 **Манчев**, В. Спомени, дописки, писма…, 41–44.

новете и дейците на разрасналата се мрежа на нелегалната българска организация бяха издирени в руските архиви и обобщени в изследванията на В. Д. Конобеев[21].

Съгласно намеренията на „Тайното общество“ Павел Грамадов (1822 – 1877) предприема пътувания до Зографския манастир и до Солун. Срещите с митрополит Натанаил (1820 – 1906) в този манастир на 21 април и 20 юли 1853 г. целели да се уточни идеята за въстание и да се осигури връзка с гръцките въстаници в Епир и Тесалия. От „Жизнеописание“-то на Натанаил узнаваме, че планът предвиждал „восточна България и македонските българи да въстанат против турското правителство“. Новините за позицията на западноевропейските страни в подкрепа на Портата обаче разколебават инициаторите. П. Грамадов е пренасочен към Влашко и Молдова, където се включва във формирането на български доброволчески отряди. Участва и във войната като ротен командир, с чин капитан. След края ѝ отново сътрудничи с Раковски през 1857 – 1862 г, когато поддържа връзка и с черногорци[22]. Докато русите водят военни действия, клоновете на „Тайното общество“ в Търново, Габрово, Свищов, Казанлък и другаде продължават приготовленията за въоръжена борба, улесняват и руското военно разузнаване. Сред най-активните ядра от съмишленици изпъква това в Свищов начело с Апостол Конкович; то тайно поддържа преписка с Николай Христофорович Палаузов (1819 – 1899) и с българите в Одеса[23].

Тук не се спирам на дейността на Раковски и преживените от него премеждия след боя на руските части при Четатя (25 декември 1853 г.), в който той участва, но трябва да отбележа обрата, който настъпва след задържането му по заповед на главнокомандващия Юмер паша и отправянето му в Шумен. Последствията, както е известно, не позволяват вдъхновителят на „Тайното общество“ да продължи укрепването му. Неговите действия по-нататък са проследени в редица трудове, посветени на големия революционер. Привлечени са сведения и за по-нататъшното съществуване на тайната организация, които допълват руската документация, но общата представа е все още твърде непълна.

---

21 **Конобеев**, В. Д. О плане вооруженной борьбы Г. С. Раковского в Болгарии в период Крымской войны. – В: Славянский архив. Сб. статей и материалы. Вып. 1. Москва: АН СССР, 1959, 330–342; **Конобеев**, В. Д. Българското националноосвободително…, 280–297.

22 Жизнеописание митрополита Охридо-Пловдивскаго Натанаила. (Автобиографични бележки). – Сборник за наука и умотворения, 1909, т. XXV, с. 43; **Минев**, Д. Податки за капитан Павел П. Грамадов, наречен още Кьорчоолу. – Изв. на Българското историческо дружество, 1948, кн. XXII–XXIV, 425–429; **Манчев**, В. Спомени, дописки, писма…, 41–44; **Маждракова-Чавдарова**, О. Отзиви за прояви на Георги Раковски и Павел Грамадов в руски дипломатически доклади от 1858 – 1863 г. – В: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. Studia Balcanica № 24. Състав. П. **Бойчева**. София: АИ „Марин Дринов“, 2003, 338–349.

23 **Маждракова-Чавдарова**, О. Свищовци и „Тайното общество“ по време на Кримската война (1853 – 1856 г.). – В: Свищов – страници от възрожденското му минало и освобождението на България. Материали от Научната конференция 125 г. от обявяването на Руско-турската война и освобождаването на гр. Свищов – 1877 год. Под ред. на О. **Маждракова-Чавдарова**. Свищов: 2002, 87–112.

* * *

Припомних горните факти, за да насочва вниманието към връзката и сходството между приготовленията около изграждането и задачите на българското „Тайно общество“ и проектите на черногорските войводи да се възползват от очакваната военна кампания на Русия, за да постигнат лелеяната пълна независимост.

Ползата от координирани усилия със съседните угнетени народи в предстоящата борба за отхвърляне на османския гнет, естествено, осъзнават както българските ръководни дейци, така и водачите на войнствените черногорци. Още преди обявяването на Източната (Кримска) война, в Цетина започват да кроят планове за улесняване операциите на руската армия след прехвърлянето ѝ през Дунава, като разчитат на подкрепата на българите. За тези кроежи черпя сведения от една докладна записка, съхранена в архивния фонд „Егор Петрович Ковалевски“, директор на Азиатския департамент (от 1856 – до 1861 г.) при руското Външно министерство[24]. Записката е съставена през май 1854 г. от руския дипломат Николай Дмитриевич Ступин, току-що завърнал се от Черна гора, където пътувал с поверителни задачи. Ступин информира с нея бившия руския посланик в Цариград Владимир Павлович Титов (1807 – 1891) за разположението на духовете сред православното население на Балканите, за да ориентира руското военно командване[25]. Н. Д. Ступин констатира, че черногорци посрещат с възторг мисълта за скорошна руско-турска война. Техните ръководители по думите му възнамеряват след обявяването ѝ да пратят към София 20-хилядна войска, която да действа на българска територия, докато се срещне с напредващата към Филипопол / Пловдив руската армия.

Допълнителни сведения открих в друга, по-късна записка на Н. Д. Ступин от 20 – 30 ноември 1854 г. до Михаил М. Устинов (1800 – 1871), озаглавена „Мысли о болгарах“. В нея, явно пак въз основа на лични впечатления, Ступин предвижда българите да се включат в предстоящата война. Според неговата преценка на тях им липсва оръжие и не са изживели напълно разочарованието от Одринския мирен договор 1829 г., но имат потенциал да съставят отделни батальони от решителни борци и, прилагайки партизански способи, да облекчат руската армия, когато нейните части проникнат в страната[26].

Двете сходни по идеи записки от 1854 г. отразяват един предварителен проект за осигуряване въоръжена помощ от местните православните християни за руската военна кампания. Не е известно, за съжаление, до кои висшестоящи меродавни фактори са стигнали тези изложения и дали са оказали влияние. Поверoятно е да не са получили одобрение поради възникналите неблагоприятни за Русия международни обстоятелства още в началото на войната. Обаче самият факт, че мисълта за съгласувани действия на черногорци и българи е споделена

24 Государственная публичная библиотика имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, Рукописный отдел (днес Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, Петербург – ОР РНБ), ф. 356 Ковалевского Е. П., ед. хр. 434, лл. 9–10: Записка от Н. Д. Ступин „Из путевых заметок“, отправена до Владимир П. Титов, 12 – 17 май 1854 г., Петербург. Вж. и ед. хр. 34.

25 Пак там.

26 ОР РНБ, ф. 356, ед. хр. 435, лл 1–10: Записка от Н. Д. Ступин „Мысли о булгарах“, адресирана до М. М. Устынов, 20 – 30 ноември 1854, Петербург.

от черногорци пред руския дипломат, косвено потвърждава, че подобни идеи са обсъждани между представители на двата народа, желаещи успеха на руските операции. Логично е да се допусне, че ако в този начален проект са замесени и български дейци, те ще са били от кръга на Раковски, намиращ се в процес на обединяване на силите и реализиране идеята за „Тайното общество“. Към такова обяснение навеждат откъслечните сведения за някои стъпки на Ив. Бацов и двукратните, забулени в тайнственост, пътувания на Павел Грамадов до Света гора през април и юни 1853 г. за срещи с митрополит Натанаил. Състоялите се разговори на Грамадов целели по-добра ориентация в обстановката на място и улесняване на връзката с гръцки въстанически чети.

Въпреки повишената бдителност на османските власти и извънредните мерки по границите, инициаторите на „Тайното общество“ имат немалко успешни прояви – подпомагат доброволческото движение, активират за конспиративни действия някои от своите звена, събират разузнавателни сведения в полза на русите. Този етап на политическото оживление, съчетан с отражението от началото на Кримската война, ускорява обособяването на българското национално революционно движение като самостоятелен фактор с нарастващо значение. Няма обаче признаци конспиративните връзки с черногорци през годините на войната да са могли да претърпят развитие, поне засега липсват сведения в тази насока.

* * *

Преките политически контакти на Раковски с черногорци в историческата литература обикновено се свързват със събитията през 1861 – 1863 г. На първо място в изворите се откроява познанството на именития българин с войводата сенатор Джуро Матанович от 1861 г., а по-късно се разглежда дипломатическата мисия през 1863 г. на българския ръководител в Цетина[27]. Запознанството на Раковски и Дж. Матанович става в Белград, когато черногорският войвода по поръчение на своето правителство води поверителни разговори с управляващите в Сърбия. По това време войводата Мирко Петрович (1820 – 1867), върховен черногорски комендант и главен привърженик на идеята за борба, убеждавал княз Никола в нуждата от военни приготовления и настоявал за съюз със Сърбия и установяване на връзка с българите. Влияели и незатихващите бунтовни настроения в Херцеговина и Босна, сред населението на които се ширела вярата, че Русия ще даде знак за всеобщо въстание на южните славяни. През април 1861 г. руският консул в Дубровник Константин Петкович, както и в други критични моменти, посетил Цетина. Като дипломат той се стремял, според изтъкнатия изследовател Бранко Павичевич, да изглажда несъгласията между Сърбия и Черна гора. Напрегнатото положение изисквало той да предаде на управляващите в Цетина съветите от Петербург, тъй като Русия в моменти била против разпалване на нова Източна криза[28].

---

27 **Трайков**, В. Георги Стойков Раковски…, с. 122, 229, 264–266.
28 **Павићевић**, Б. Црна гора у рату 1862..., с. 40, 111–114, 186–187.

В такава обстановка в Белград протича срещата на Раковски с Дж. Матанович в 1861 г. След размяната на мисли по освободителните идеи и за желаната съгласуваност в действията, явно сближили позициите си, Раковски и Матанович се снимат заедно. Съвместният портрет с известния черногорски деец, занимаващ се често с уреждане международните проблеми на страната си, се превръща в символен знак за разбирателство между двата народа[29]. Екземплярите от портрета, които Раковски предвидливо изпраща на сътрудниците си в Цариград като параходна пратка (в едно ковчеже с брошури), пристигат там с вапора на 1 ноември 1861 г. Очаквани с нетърпение, те са възприети от доверените му съмишленици като предвестие за предстоящо сключване на съюз с Черна гора[30]. Пропагандната цел е ясна – да се вдъхне увереност в успеха на бъдещите координирани освободителни почини съвместно с братята черногорци. В този дух Раковски съставя възвание към българския народ и, изглежда в съгласие с водени разговори, призовава сънародниците да следват примера на Черна гора в борбата срещу стария враг[31].

Предполагат се и по-ранни връзки и познанства на Раковски с други черногорци, но повече са несигурните слухове в тази насока[32]. Един мемоарен източник отбелязва посещение на Раковски в Черна гора, което би могло да се отнесе към втората половина на 1856 г. Това недатирано сведение дължим на свищовеца Васил Манчев (1823 – 1906), един от близките кореспонденти на Раковски, добре запознат с живота му. В случая обаче той допуска хронологическа непоследователност, която поставя под съмнение този момент от спомените му. В. Манчев отбелязва мимоходом интересуващия ни факт, като маркира бегло едно пътуване на Раковски. Тогава енергичният котленец тръгнал от Румъния набързо и заминал за Атина, откъдето без много бавене се прехвърлил в Черна гора при княз Данило, и „отпосле“ се установил в Нови Сад[33].

В този културен център на Войводина Раковски се озовава, както се знае, през септември 1856 г. Там неуморният родолюбец се сближава с влиятелния обществен деец и книжовник Данило Медакович (1819 – 1881) и започва да се изявява на журналистическото поприще, публикувайки, макар анонимно, редица статии и дописки в печатния му орган „Srbski dnevnik“[34]. По-късно този вестник е една от трибуните на акцията в подкрепа на Черна гора. Междувременно наскоро след идването си в Нови Сад Раковски предприема пътуване по р. Дунав и пристига в Галац на 2 октомври 1856 г., а в средата на ноември поема обратно. Интересно е, че Раковски се оплаква от продължителния обратен път – в едно свое писмо той спо-

---

29 Политическият авторитет на Дж. Матанович се откроява още повече в 1864 г., когато подписва от името на Черна гора акта на комисията по пограничните спорове с Турция. (Пак там).

30 Архив на Г. С. Раковски. Т. III. Писма до Раковски 1861. Под ред. на Н. **Трайков**. Подг. за печат и с обяснит. бел. В. Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1966, с. 503, 588, 795–796, 831, 852–853.

31 **Павићевић**, Б. Црна гора у рату 1862..., с. 400 – възвание от 1 август 1862. Записките и докладите на К. Петкович вж. в: Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговине...

32 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 503.

33 **Манчев**, В. Спомени, дописки, писма…,

34 **Милутинович**, К. Г. С. Раковски в Нови Сад (1856 – 1857). – В: Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на М. **Димитров** и др. Т. I. София: Изд. на БАН, 1964, 319–388.

деля, че се е върнал в Нови Сад едва след „триседмично пътешествие“[35]. Не пише обаче какъв е бил маршрутът, само отбелязва, че е минал през Темешвар. По пътя енергичният родолюбец създава много нови познанства, но не споменава за черногорци.

В Нови Сад Раковски отново раздвижва книжовните и издателските си инициативи, и благодарение съдействието на Д. Медакович успява да уреди издаването на самостоятелен вестник „Българска дневница“[36]. Наред с отразяването на положението в родината чрез оригинални дописки от българските предели, Раковски отделя голямо внимание като автор и редактор за проблемите на Черна гора в този свой първи печатен орган. Прави впечатление неговата широка информираност по спецификата на социалния живот и управлението на черногорци. Това дава повод да допусна за достоверно твърдението на близкия му Васил Манчев, че Раковски е посетил Цетина, преди да се установи в Нови Сад. От думите на мемоариста обаче не става ясно дали това е станало при връщането от Галац в края на 1856 г. или при друго пътуване и какъв е бил поводът. При известната мобилност на Раковски и специалният му интерес към политиката на планинското княжество не е учудващо след приключване на войната той да е търсил удобен момент да го посети. Не бива да се забравят обаче затрудненията при пътуванията му като отдавна преследван бунтовник, считан за враг на империята. Предвид тези обстоятелства, предполагам, че ако е изникнала някаква възможност непосредствено преди да се установи в Нови Сад, е възможно Раковски действително да се е отбил в Цетина. Един, макар и кратък престой в столицата на Черна гора, ще да е бил желан от него не само от журналистически интерес към героичното княжество. Разбира се, има вероятност В. Манчев да греши с твърдението си, но така или иначе той свидетелства за такова намерение на Раковски.

Сигурни документални сведения в изворите има за по-късните политически връзки на Раковски с черногорски ръководни дейци, най-вече за 1863 г., когато и на отиване, и на връщане от мисията си в Атина енергичният българин посещава Цетина като сръбски пълномощен пратеник. Първоначално той отива с поръчение от княз Михаил Обренович (*1823, 1839 – 1842, 1860 – 1868) да изпита почвата за изграждане на по-тесни връзки между Цетина и Белград и как да се избягнат неразбирателства по повод откъсването на части от Херцеговина. През май 1863 г. на връщане от мисията си в Атина, Раковски посещава отново Цетина по покана на княз Никола (*1841, княз 1860 – 1910, крал 1910 – 1918, †1921)[37]. Там се среща и води разговори освен с княза, с войводата Мирко Петрович, с архимандрит Никифор Дучич (1832 – 1900) и други влиятелни лица. Приемът бил повече от благосклонен, приятелски, по думите на самия Раковски. Не ще е бил без значение личният авторитет на госта, изпълняващ отговорни дипломатически мисии, представящ

35 Архив Г. С. Раковски, т. I…, с. 46; Архив Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски (1841 – 1860). Обяснит. бел. Н. **Трайков**. Подг. за печат В. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1957, с. 121.

36 Д-р Данило Медакович пътува заедно с Раковски при второто му отиване в Белград (февруари 1857 г.) и улеснява контактите му със сръбското правителство – вж. **Игнятович**, Дж. Г. С. Раковски в Белград (1860 – 1863). – В: Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на М. **Димитров** и др. Т. I. София: Изд. на БАН, 1964, 388–390.

37 **Трайков**, В. Георги Стойков Раковски…, 264–272 и пос. лит.

неофициално и българския народ. Със сигурност е натежал и фактът, че Раковски разполагал с най-актуална информация за настроенията и плановете както в Сърбия, така и в Гърция и имал обективен поглед дали е възможно тяхното сътрудничество срещу общия враг – въпрос от особена важност за управляващите кръгове в Черна гора. След изтощителните военни действия през 1862 г. срещу Турция те се опасявали от изолация и се стремели към разбирателство със Сръбското княжество. Тук само отбелязвам тази важна мисия в Цетина на българския възрожденски деец, тъй като тя е многоаспектна, излиза извън настоящата тема и е разглеждана в изследванията на различни автори, осветляващи дейността на Раковски като дипломат.

Освен отбелязаните реални политически стъпки на Г. С. Раковски за сближаване с видни представители на Черна гора, голямо значение за взаимното опознаване на българи и черногорци има неговата публицистика и книжовна дейност. Раковски всъщност има ясен поглед към каузата на Черна гора още когато взема началното и окончателно „решение за открита борба с турското правителство през пресата и сабята“ и го вписва в „Съдържание на житието ми“.

Темата за борбите на малкия, но храбър черногорски народ неслучайно намира отражение в знаменитата му поема „Горски пътник“. С тази си творба, подготвена за издаване в Нови Сад (1857), Георги Раковски издига въоръжената борба за освобождение в идейно знаме, и така прави решителна крачка като идеолог на българското национално революционно движение. В стиховете си той изрично набляга върху предимствата на „горский начин на воюване“ и един от главните му аргументи са победоносните битки на Черна гора[38]. Възхищавайки се в поемата от българските хайдути – народни закрилници, той не пропуска да отдаде признание и на черногорските борци за тяхната храброст и издръжливост. Успешните им боеве срещу числено превъзхождащите ги вражески сили той обяснява с бързите им маневри, изненадващите им нападения и умело използване преимуществата на планинския терен. Дори в съчинението си „Ключ болгарского языка“ (1858) Раковски също насочва вниманието на българските читатели към въпроси, свързани с Черна гора – спира се на нейното вътрешно устройство, спецификата на социалната структура и как са организирани военните ѝ сили[39].

Политическите мотиви за живия интерес на Георги Раковски към миналото, настоящето и борбите на Черна гора проличават още по-добре в поместените публицистични материали в неговите вестници „Българска дневница“ (Нови Сад, 1857), „Дунавски лебед“ (Белград, 1860 – 1861) и „Бъдущност“ (Букурещ, 1864).

* * *

38 Поемата е предадена за печат през април 1857 г.: Горский пътник. Повествователен спев Г. С. **Раковского**, списан в лето 1854, печатан же в лето 1857. Нови Сад: в книгопечатня д-р Дан. Медакович, 1857, с. 132.

39 [**Раковски**, Г.]. Ключ болгарского языка, с. 163. Брошурата на Раковски е разпространена във Видин през юли 1860 г. – вж. Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 430, док. 205.

Популярността на черногорските освободителни начинания в годините след приключването на Кримската война расте лавинообразно сред народите в Европейския югоизток. Новините за Черна гора, естествено, не излизат и от полезрението на българските общественици и публицисти. В изложението си по-нататък правя опит да осветля отношението на българската общественост към освободителната борба на Черна гора чрез анализ на българския печат, насочвайки се първо към приноса на Г. Раковски.

От началото на април 1857 г. от страниците на първия си вестник „Българска дневница" Г. Раковски започва редовно да предоставя на читателите текущи новини за Черна гора. Даровитият, но още начинаещ тогава журналист обособява и специална рубрика „Черна гора", която поддържа, подбирайки съобщения и дописки от сръбски, австрийски, немски и др. вестници. Между другото, информира, че княз Данило е отишъл за преговори в Париж. Прави впечатление, че в коментара си не премълчава възникналите различия между княза и председателя на Сената Георги Петрович (такъв от 1853 до 1857 г.) относно възможните отстъпки спрямо Портата. Както може да се очаква, българският редактор подкрепя по-твърдата линия към Османската империя и изразява надежда, че княз Данило ще надмогне колебанията си и ще остане верен на началата на праотците си. В противен случай Раковски предрича, че самият народ в Черна гора не ще признае спогодбата[40].

В друг брой на вестника смело е обрисувана по-цялостно обстановката в Западните Балкани. Въпреки опасността от австрийската цензура, Раковски недвусмислено свързва брожението в различните краища на полуострова и изповядва, че погледите на всички свободолюбци в региона са насочени към Босна, Херцеговина, Албания и още – „на кървава Черна гора и на страдаща България". Подтекстът е, че интересите и стремежите на населението в тези страни са сходни[41]. Същевременно редакторът дава израз на своето безпокойство от нахлуване на турска войска, застрашаваща тогава Черна гора[42].

В дописки от Далмация в. „Българска дневница" съобщава за инциденти по черногорско-турската граница и за усилията на чуждите консули да съдействат за нейното определяне. Покрай информацията за актуални вътрешни събития в планинското княжество Раковски проследява историята му и помества материали, посветени на знаменитите родове, от които произхождат черногорските войводи и сенатори. Не пропуска да отрази и опитите за успокояване на положението с дипломатически средства. Естествено, вниманието му е заострено към позицията на Високата порта и тайните ѝ преговори с Австрия[43]. Явно добре осведомен, Раковски проявява критичност и към някои страни от вътрешнополитическия живот в Черна гора, изказва собственото си мнение и за отделни дипломати-

40 Българска дневница, г. I, 4 април 1857, № 1. Княз Данило формулира меморандум до Парижкия конгрес и предявява искане за признаване независимостта на Черна гора, но Великите сили не го разглеждат. Едва през 1858 г. тяхното мнение еволюира. **Трайков**, В. Идеологически течения…, с. 266.

41 Българска дневница, 10 юли 1857, № 3.

42 Пак там, 17 юли 1857, № 4.

43 Пак там, 16 октомври 1857, № 17.

чески стъпки на княз Данаило, по-специално спрямо Русия, на която той неочаквано „обърнал гръб“[44].

Прави впечатление, че през 1857 г., още преди победата при Грахово, черногорският въпрос в очите на Раковски вече е един от най-съществените компоненти при преценяване обстановката на Балканите. Обмисляйки избора на подходящ момент за бъдеща революционна акция, нашият публицист и идеолог акцентира върху взаимовръзката между брожението около Черна гора и Херцеговина и очакваното ново повдигане на Източния въпрос. Предвижданията му са трезви и категорични: „[…] от малки искри голям пожар може да избухне, а особито между черногорци и турци“[45]. Неочакван удар обаче прекъсва успешното начало на Раковски на журналистическото поприще – обективният глас на в. „Българска дневница“ секва още след излизането на бр. 18 (23 октомври 1857 г.). Причината е нареждане на властите от Виена вестникът да бъде спрян, а Раковски експулсиран от Австрия[46]. На 9 ноември 1857 г., вече арестуван, той напуска Нови Сад, отправен към Земун, за да бъде предаден на турските власти по искане на Високата порта.

Събитията през 1858 г., донесли на Черна гора историческата победа при Грахово, намират широко отражение в печата на всички балкански страни**.** За голямо съжаление на Раковски по това време той не разполага със свой печатен орган. Но намирайки се в Одеса, следи с огромно напрежение черногорската криза. Вестите от бойното поле на Черна гора, противоречиви или оптимистични за подвластните народи, горещият патриот посреща с дълбоко вълнение. До него стигат слухове и за раздвижване духовете в българското общество. Тези обнадеждаващи признаци дават повод на Раковски да напише забележителния първи „План за освобождение на България“ (1858 г.)[47]. Този програмен документ, естествено, не спада към публицистиката на Раковски, но тук се спирам на някои негови аспекти, тъй като е генетично свързан с влиянието на Черна гора и отзвука от победните ѝ действия. Имам пред вид огромното морално-политическо въздействие на прочутата битка при Грахово на 1 май 1858 г., която вдъхновява Раковски и става стимул за българите, проявяващи готовност да поемат по радикалния път към свободата.

В „План“-а от 1858 г. Раковски анализира международните условия и предрича началото на нова Източна криза. Окрилен от победоносните битки на черногорци и надигането на Херцеговина и Босна, той призовава българите на борба, очаквайки разрастване на революционните прояви в региона, въвличане на Сърбия и Гърция във война срещу Османската империя и превръщане на въоръжения отпор в общобалканска акция. В български програмен документ за първи път се поставя въпросът за намиране на стратегически съюзници в неравната борба и се изисква предварително съгласуване на замислените революционни действия с тези на съседните народи. Раковски има предвид подбрани български пратеници да обхо-

44 Пак там, 10 юли 1857, № 3.

45 Пак там, 30 юли 1857, № 6.

46 **Боршуков**, Г. История на българската журналистика. 1844 – 1877. 1878 – 1885. София: Наука и изкуство, 1965, 88–101; **Трайков**, В. Георги Стойков Раковски…, 127–146.

47 **Маждракова-Чавдарова**, О. Планът на Г. С. Раковски за освобождение на България от 1858 г. – Векове, 1974, № 2–3, 55–66; **Маждракова-Чавдарова**, О. Националнореволюционни борби на българския народ 1828 – 1878. Малка историческа библиотека. София: Абагар, 1997, 103–105.

дят Атина, Белград и Цетина, за „да склонят гърци, сърби и черногорци да вземат участие в сие дело“.

Предвижда се да бъдат привлечени и кадри с военен опит измежду българите, участвали в гръцкото, сръбското и черногорското освободително движение, както и доброволци черногорци, които да се притекат под знамето на бъдещата българска въоръжена акция[48]. „Планът за освобождение на България“ от 1858 г., както е известно, остава нереализиран, но българските революционери се връщат към някои от основните му постулати в практиката си през 1861 – 1862 г. Не остава без последствия и вложената в него идея за по-близко сътрудничество с черногорци, но практически стъпки в тази насока се предприемат на по-късен етап.

Военната победа при Грахово, постигната от черногорци заедно с въстаналите херцеговинци, променя обстановката. Нанесеното неочаквано тежко поражение на османската армия издига престижа на Черна гора. Населението на Херцеговина, окуражено, престава да плаща налози на Портата и укрепва самоуправлението си по образец на черногорската държавна система. Международният отзвук е силен, предизвиква намесата на Русия и Франция, които по дипломатически път предприемат стъпки за мирно разрешение на конфликта, като успешно уреждат част от спорните въпроси в полза на Черна гора. Поради техния дипломатически натиск, към който понякога се присъединява и Англия, Портата става по-отстъпчива[49]. Това развитие на събитията – битката при Грахово, вълненията в Херцеговина и Босна, откриват нова страница и във външнополитическата активност на полунезависимите балкански държави спрямо Османската империя. Неотразимо влияят и разгръщащите се в Европа националноосвободителни, социални и обединителни движения. Международната обстановка и преди всичко положението на Балканите по преценката на Раковски, както и на много съвременници тогава, благоприятства създаването на антиосмански фронт.

През този период българският печат също предоставя редовно разнообразна информация за Черна гора. Интересен източник за наблюдения как е осветляван черногорският въпрос за читателите се оказва „Цариградски вестник“, единственият излизащ тогава в имперската столица български вестник. Обект на проучване са годишните течения на ежеседмичника от 1856 – 1858 г., когато Александър Екзарх (ок. 1810 – 1891) го държи изцяло в ръцете си[50]. На страниците на този най-дълготраен български възрожденски вестник виждаме събрана богата информация за положението в Черна гора и граничещите с нея санджаци, поднесена в разнообразни материали, с изненадващо постоянство. Редят се новини за въстанически прояви, въоръжени стълкновения, извънредни мерки на властите, а редом с тях – съобщения за дипломатически преговори и перипетии, свързани все с черногорския въпрос. Възгледите на редактора Александър Екзарх Бейоглу, естест-

48 Пак там.

49 **Хитрова**, Н. И. Черногория в национально-освободительном движении…, 131–135.

50 **Боршуков**, Г. История на българската журналистика…, 88–101; **Димитров**, А. Българският периодичен печат в Цариград в условията на османската политическа действителност. – ИП, 1991, № 10, 21–35; **Митев**, Пл. „Цариградски вестник“, Кримската война и българите. – В: Българската журналистика 160 години. Минало – настояще – перспективи. Състав. и научна ред. Здр. **Константинова** и др. 2-ро изд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006, 180–187.

вено, слагат отпечатък върху подхода при осветляване на проблемите. Високообразована и амбициозна личност, формирана във Франция, той се налага като авторитет в имперската столица, където завързва познанства с лидерите на полската емиграция, а чрез тях и сред управляващите. С намесата си в обществените дела на сънародниците обаче често буди недоволство и противоречиви оценки. Облегнат на връзките си с влиятелни кръгове, той започва с увереност журналистическата си дейност. От първостепенно значение за редакторската му работа е неговата външнополитическа ориентация, както и зависимостта му в материално отношение – у съвременниците остават съмнения за получавано „пособие“ от руското посолство в Цариград за поддръжка на вестника. Друго важно обстоятелство е неизбежната необходимост да се съобразява с изискванията на Закона за печатниците в Османската империя, въведен от 1857 г.[51] Отправеният към Русия и Франция взор на Ал. Екзарх му откривал възможност да бъде добре информиран, а в някаква степен и по-обективен при отразяване проблемите на Черна гора, като гъвкаво избягва придържането към официалното проправителствено тълкуване на събитията. Тази му линия без съмнение е съобразена с читателския интерес и с владеещото общо съчувствие сред българското население към каузата на черногорци.

Характерно за „Цариградски вестник“ е, че подчертава инициативността на Черна гора и не скрива териториалния обхват на броженията в съседните ѝ области, не премълчава и важността на проблема за Портата. Така през юли 1856 г. се съобщава въз основа информация на „Журнал дьо Константинопол“, че „черногорците излезли от пределите си и причинили големи безчиния“[52]. През август се описват битки, водени от Шкодренския паша, същевременно се съобщава за военни действия на 10 хил. черногорци в околността на Подгорица и за организаторската роля на княз Данило[53]. През септември 1856 г. редакторът на „Цариградски вестник“ констатира изключителното внимание на европейската дипломация към черногорския въпрос[54]. В случая Ал. Езарх проявява прозорливост, обяснявайки дипломатическото активизиране с възможността националноосвободителното движение да се разрасне и да смути силно и Австрия, поради което тя е готова да посредничи за примирение между Черна гора и Турция[55].

По повод водените битки за Жабляк той пише: „[…] неприятелските деяния, които черногорци захванаха по границите на Ерцеговина и Босна се усилват от

---

51 Законът за печатниците в Турция е подписан на 15 февруари 1857 г. Той въвежда предварителна цензура само за непериодични издания, но фактически позволява властта да прибягва до административни санкции към периодичните издания за определени нарушения; често редакторът бива предупреждаван, а следващия път – изданието спирано. Законът е потвърден и допълнен на 15 ноември 1864 г., а на 16 март 1867 г. е издадено Временно постановление, което разширява административните санкции към периодичните издания. **Желтяков**, А. Д. Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции 1729 – 1908 гг. Москва: Наука, 1972, 64–65, 90–94.

52 Цариградски вестник, г. VI, 28 юли 1856, № 287.

53 Пак там, 11 август 1856, № 289, 1 септември 1856, № 292.

54 За дипломатическия натиск на Русия и Франция върху Портата през 1858 г. вж.: **Хитрова**, Н. И. Черногория в национально-освободительном движении…, 135–136; **Хитрова**, Н. И. Черногорцы и Россия...; **Хитрова**, Н. И. Русское общество и Черногория...

55 Цариградски вестник, 22 септември 1856, № 295.

ден на ден“. Този пасаж, написан в обективистичен тон, създава впечатление, че редакторът на „Цариградски вестник“ споделя загрижеността на Портата. А накъде действително клони неговото съчувствие, проличава от анализа, който прави в същия материал за положението на християнското население в Шкодренския санджак. Позовавайки се на писма от Шкодра, той сочи недъзите на провинциалното турско управление. Основна причина за плачевното състояние на християните според тях са злоупотребите на корумпираната местна администрация, която не изпълнява заповедите от Цариград, и безчинствата, вършени от войските на тамошния паша[56].

Противоречивите слухове и противоположните тълкувания в чуждите вестници на черногорската криза и брожението в Херцеговина и Босна през втората половина на 50-те години на XIX в. се отразяват и върху начина на поднасяне на новините. В „Цариградски вестник“ често се поместват различни становища за случващото се около Черна гора, така че читателите сами да ги съпоставят и съдят за хода на нещата. Чрез този способ редакторът постига по-голяма обективност при представяне на събитията и избягва цензурни наказания. Използването на широк кръг източници на информация помага на Ал. Екзарх да представи черногорския въпрос в правдива светлина. Различни по направление са вестниците, от които той черпи новини за Черна гора: „Ост Дойче Пост“, „Колонската газета“ и „Аграмската газета“ (Виена), „Йостерайхише Кореспонденц“, „Темешварска газета“ (Темешвар), „Осерваторе Далмато“, „Осерваторе Триестино“, „Патри“ (Париж), „Монитор“ („Монитьор Отоман“), „Курие дьо Ориан“, „Журнал дьо Константинопол“, „Морнинг Пост“, „Нор“ (Брюксел), „Левант“ и др. Навярно Александър Екзарх използва и преки източници – дописнически материали, тъй като отбелязва понякога: „пишат от Черногорските предели“, цитира и писма от Албания, от Шкодра, от Котор и пр. Повечето писма и дописки са заимствани от чуждия печат, но навярно има и такива пратени директно до „Цариградски вестник“.

Анализът на поместените от Ал. Екзарх информации и дописки по темата в проучените броеве разкрива отношението на българския редактор към основния въпрос – този за статута на Черна гора в сравнение с другите полунезависими балкански държави в Европейския югоизток. Тезата, че Черна гора е подвластна на Портата, поддържана от османската власт и нейните печатни органи, не намира място на страниците на българския „Цариградски вестник“. Дори по отношение на нахиите, съседни на Черна гора, съвсем рядко се споменава султанът като техен законен владетел. Неведнъж обаче се забелязват непоследователности и противоречия в информацията за Черна гора. А от някои съобщения, заимствани от австрийския печат, лъха недоверие и неприязненост към черногорци; срещат се и нелицеприятни твърдения за черногорския княз, който тайно подбуждал метежите в Зубай, Крушевица и пр. съседни области с цел да ги обсеби, макар че жителите им не били склонни да минат на черногорска страна и да се присъединят към Черна гора[57]. За тогавашните читателите едва ли е било трудно да се ориен-

56 Пак там, г. VIII, 30 ноември 1857, № 357, с. 50, 8 февруари 1858, № 365, с. 84, 17 март 1858, № 379, 134–135.
57 Пак там, 30 ноември 1857, № 357, с. 51.

тират къде е истината. На това, изглежда, е разчитал и Ал. Екзарх. Черпейки от различни чуждестранни вестници, той вероятно съзнателно е подбирал понякога съобщения и дописки с противоположно съдържание, за да изпъкне контраста.

Не е чужд на българския редактор и стремеж да заблуди цензурата относно своята позиция. В един материал от декември 1857 г. например четем: „[…] желаеме правителството [Портата] скорошни мерки да вземе и предвари тия мятежи“. В същия материал обаче, описвайки консулските постъпки за предотвратяване на враждебните действия между черногорци и турската армия, Ал. Екзарх изказва и собствената си преценка, че уталожването на духовете е временно и несигурно[58].

През януари 1858 г. „Цариградски вестник“ информира за постигнато „спогаждане“ между Черна гора и Високата порта, което предвижда Черна гора да събира данъците от областите Васоевич, Зубай и Крушевица и да разпростре съдебната си власт там. Но при условие да предава събраните данъчни постъпления на съответните паши и „да припознае правата, които Турция като върховна власт над тия области има“[59]. Оставайки без коментар това съобщение, няколко броя по-късно редакторът припомня отново на читателите „жалостното“ гражданско и административно положение на християните в намиращите се под турска власт, гранични на Черна гора, области. През пролетта на 1858 г., под впечатление на действителната обстановка, Ал. Екзарх отделя все повече място на вестите за черногорско-турското противопоставяне и набляга на взаимовръзката между бунтовете в Херцеговина и действията на Черногорското княжество.

От излизащия в имперската столица „Журнал дьо Константинопол“ „Цариградски вестник“ препечатва съобщение, че войските на Салих паша победили черногорци с малка загуба, за разлика от многото жертви на противника. Непосредствено след това известие Ал. Екзарх намерил за целесъобразно да помести друг материал, заимстван от „Ост Дойче Пост“. В него се описва самата Черна гора като малко каменисто място, с около 120 хил. души жители, почти без пригодна за земеделие обработваема земя и без развити занаяти. На този фон още по-силно впечатление прави преценката за дързостта на владетеля на това малко кътче против една голяма империя, „против господаря своего“, както се изразява цитираният чужд публицист[60]. Общото звучене на преведените пасажи говори за възхищение към упоритостта на черногорци, към свободолюбивия им дух и мъжество в боевете срещу врага.

В началото на април 1858 г. вниманието е насочено към намеренията на княз Данило – за целта е цитираната „Темешварската газета“, която коментирала като достоверен факт някаква „заповед“ на княз Данило да се подготви 20-хилядна войска от негови бойци[61]. В следващите броеве „Цариградски вестник“ отбелязва и мерките на противната страна – изпращането на нови батальони и флота от османското правителство за потъпкване на въстанието в Херцеговина. Редовно

58 Пак там, 7 декември 1857, № 358, 54–55.
59 Пак там, 1 януари 1858, № 360, с. 64.
60 Пак там, 15 март 1858, № 370, с. 103.
61 Пак там, 5 април 1858, № 373, с. 111.

излизат и информации за дипломатическите стъпки на княз Данило пред европейските правителства[62].

Най-смелите материали в „Цариградски вестник“, представляващи морална подкрепа за Черна гора, Херцеговина и Босна, са обнародвани в броя от 17 май 1858 г. Там е намерила място дописка от Сараево от 29 април, в която се проявява съчувствие към легалните борби на босненските християни за намаляване на данъка „бедел“ – един въпрос, вълнуващ отдавна и българите. Откровено се пише също за злоупотребите на местните османски власти и за произволите на башибозука. Отбелязват се и слухове за предстоящи битки между Черна гора и Турция, без обаче да е отразена новината за голямата победа на черногорци при Грахово на 1 май 1858 г. Допускам, че достоверно съобщение за това сражение вече е достигнало до Ал. Екзарх през чуждия печат, но той е предпочел да изчака, за да не попадне под ударите на цензурата. Българският редактор доста находчиво намира изход, като обнародва още един публицистичен материал, посветен на Черна гора в същия брой, но под заглавие „Франция“. След като осведомява читателите, че френският „Монитор“ е опровергал писаното по черногорските дела от „Журнал дьо Константинопол“, той помества сравнително обширен текст – явно компилиран въз основа изложение в „Монитор“.

По този начин в бр. 17 на българския „Цариградски вестник“ се появява един ярък публицистичен материал, посветен на Черна гора, в който се разглеждат два основни въпроса – дали Високата порта има владетелски права над това княжество и каква трябва да бъде политическата съдба на областите, владени ту от Турция, ту от Черна гора[63]. Първият въпрос е определящ и в отговор на него се изказва обосновано мнение, че Османската империя фактически няма спрямо Черна гора юридически законни основания за претенциите си на сюзерен. Аргументирането започва с установяване на обстоятелството, че Портата се позовава единствено на завоевателното право, тъй като не може да посочи конкретен договор или споразумение, говорещи за някакви нейни владетелски права над Черна гора. Изяснява се какво означава т.нар. завоевателно право, и че то не се признава, ако не е последвано от непрестанно и продължително държане на завоюваните земи или наймалкото от подчинение на териториите, за които се претендира, утвърдено чрез въвеждане на управление, плащане на данък, държане на стража и др.

„Но историята доказва – продължава анонимният автор, – че ако турците понякогаш са сполучили и са ударили Черна гора, не са можли обаче да обдержат това място“. „И то е истина – добавя българският редактор, – защото от един век насам явно ся доказва, че вратите на Черна гора совсем затворени са били за тях [османците]“. Заключението е недвусмислено: „Познава ся убо от това, че Портата не е можила да положи верховновластителността си над Черна гора според началата [на] целостта на Отоманското царство“[64].

Отхвърляйки като съвършено неоснователни претенциите за сюзеренитет на Портата над Черна гора, авторът припомня и постъпките на княз Данило пред

62 Пак там, 12 април 1858, № 374, с. 115, 19 април 1858, № 375, с. 119.
63 Пак там, 17 май 1858, № 379, 134–136.
64 Пак там.

Парижкия конгрес 1856 г. за международно признаване на независимия статут на неговата страна. „Цариградски вестник“ нарича тези постъпки защита на правото на Черна гора против „верховновластителността на султана“. Впечатлението за категорични симпатии към борбата на Черна гора се усилва чрез загатване смешното положение, в което е изпаднала Високата порта, неуспяваща, въпреки многото жертви, да се справи с малката Черна гора. Тази компилирана по материали на френския „Монитор“ статия, поместена съзнателно под заглавие „Франция“, изглежда, изразява и собствените виждания на българския редактор по черногорския въпрос, които са могли да намерят израз единствено под формата на преводна компилация. В противен случай те биха се сторили твърде дръзки и биха предизвикали санкции от страна на османската цензура.

Обнародването на споменатия публицистичен материал явно е вдъхновено от току-що извоюваната от черногорците победа при Грахово и от оптимистичните прогнози за скорошни общи действия на потиснатите балкански народи и очаквано решаване на Източния въпрос. В същия брой на вестника се привеждат и чужди преценки за позицията на Австрия с правдивото заключение, че тя не желае Черна гора да служи за оръдие на неприятелска на нея и на Турция политика. Така с информацията за черногорската криза редакторът съзнателно или непредумишлено насочва българските обществени дейци отново да се вгледат в конкретните политически ходове на отделните западни държави и на Русия, и да се ориентират дали и как могат да се подобрят външнополитическите предпоставки за поставянето на българския въпрос. Накратко, цитираните материали в „Цариградски вестник“ от 17 май 1858 г. показват не само единодушието на редактора с публицисти от чуждата преса, пишещи обективно за Черна гора. Макар и косвено, показана е солидарността и на българската общественост с борещите се за независимост братя черногорци, споделяна явно и от Ал. Екзарх. Долавя се внушението, че е настъпило време да бъде международно признат статутът на Черна гора като независима държава.

Тази линия на „Цариградски вестник“ обаче не е издържана последователно. Още в следващия брой от 24 май 1858 г. редакторът, вероятно за да не попадне под ударите на цензурата, предава новините за сражението при Грахово въз основа на поддържащите туркофилска позиция вестници „Морнинг Пост“ и „Колонската газета“. Новият ъгъл на зрение личи от упрека към черногорци, че те нарушили примирието. Според „Морнинг Пост“, на който се позовава българският редактор, турците били тръгнали „не да нашествуват“ в Черна гора, но да оттласнат от собствените си граници княз-Даниловите последователи[65]. Предпазливост е проявена и при коментара за рапортите на войводата Мирко, главнокомандващ черногорските сили, за сраженията от 29-и април до 4 май. Макар да публикува цифри по обективни чужди вестници, редакторът намира за нужно да изкаже съмнение, че има преувеличаване на броя на участниците и убитите от турска страна с цел да се подчертаят войнските достойнства на черногорците и да се докаже, че те са способни да съставят една нова държава.

65 Пак там, 24 май 1858, № 380, с. 138.

Непосредствено след това неприязнено спрямо Черна гора обяснение, може би препечатано от турски вестник, българският редактор, без да се безпокои от противоречието, обнародва известия, представящи в благоприятна светлина черногорските действия. Източник е брюкселският вестник „Нор“. От него са почерпени конкретни данни, според които при сражението на 1 май 1858 г. черногорците са взели от врага осем топа, хиляда и двеста коня и петстотин шатри. Отбелязват се и моралните добродетели на борещите се за справедливата си кауза черногорски юнаци, които не се предавали живи в ръцете на неприятеля[66].

След така нашумелите събития и изострянето на черногорско-турския конфликт, естествено, за българския печатен орган е било трудно да отразява обективно черногорските инициативи. Но линията на съпричастност не е изоставена. Дори когато заимстваните материали за Черна гора са написани в обективистичен дух, се вмъкват преведени от други вестници извадки, които сочат, че българският редактор симпатизира на черногорци. Показателна е информацията за подготвено прошение до Великите сили, подписано от 2 хил. жители на Грахово и на Херцеговина, чрез което се искало присъединяването на тези области към Черна гора. Предвиждало се войводата Мирко лично да връчи изложението на министъра на външните работи на Франция, след като се съберат до 12 – 15 хил. подписа[67]. „Цариградски вестник“ се изказва одобрително за това законно и мирно намерение, което говори за положителното отношение на Ал. Екзарх и към крайната цел на акцията – присъединяването на Грахово и другите свободни области към Черна гора. В случая най-вероятно неговата смелост се дължи на негласно съобразяване с позицията на Русия[68]. Дръзко звучи и коментарът по повод слух в Котор, че се готви нападение срещу Шкодренския пашалък от турците. Редакторът изрично предрича, че Портата ще се въздържа от нападение, защото в противен случай би показала, че нейните права се крепят само на оръжието[69].

До края на 1858 г. „Цариградски вестник“ редовно дава кратки новини за черногорския въпрос, почерпени главно от западноевропейски вестници. При това не са избегнати пристрастията на дописниците, поради което се явяват противоположни мнения, включително и по въпроса коя от страните спазва и коя нарушава условията на примирието. Все пак, независимо от цензурните ограничения, с които бил длъжен да се съобразява, Ал. Екзарх успява да отрази дори такива ярки антиосмански демонстрации на Черна гора като докарването на осемте пленени топа в Цетина и тържеството, организирано там по този повод, като не пропуска да отбележи 100-те топовни гърмежа и разполагането на трофейните оръдия пред княжеския дом[70].

Въз основа на „Осерваторе Триестино“ се съобщава и за намерението на княз Данило да строи крепост в Грахово и за съветите на руските дипломати да изчака

66 Пак там, 31 май 1858, № 381, с. 144.

67 Пак там, 21 юни 1858, № 384, с. 151.

68 **Рыжава**, Р. Из истории русско-черногорских отношений. (Дипломатическая борьба 1857 – 1858 г. вокруг вопроса о независимости Черногории). – Исторические записки (Москва), 1958, вып. 63, 124–155.

69 Цариградски вестник, 12 юли 1858, № 387, с. 163.

70 Пак там.

решенията на Международната комисия, свикана в Цариград по черногорския въпрос. Неслучайно е подбрана и информацията за награждаването на един руски офицер, комендант на руска фрегата, с орден „Черногорска независимост“[71]. Самото известие за учредяването на орден с такова название цели да популяризира каузата на героичния черногорски народ, а същевременно да внуши доверие в подкрепата на Русия.

Следователно редакторът на „Цариградски вестник“, независимо от следваната общо взето въздържана и умерена линия по проблемите на българското национално-освободително движение, по черногорския въпрос проявява по-голяма смелост и през 1857 – 1858 г. всъщност се явява поддръжник на борбата за независимост на Черна гора, като използва често завоалирана форма за предаване на информацията. Надделява впечатлението, че голяма част от съобщенията за Черна гора се разминават с трактовката на събитията в турските официози. Може би в такъв момент или при допуснато „грешно“ интерпретиране на друг вътрешнополитически проблем през лятото на 1860 г. вестникът е спрян за половин година и подновен едва на 1 януари 1861 г. Както се подразбира от поясненията на редактора, разрешението за подновяването му било съпътствано с внушения да пише повече по въпросите на поминъка. Несигурни са другите данни за намеса на цензурата в „Цариградски вестник“, може би защото Ал. Екзарх премълчава за предупрежденията[72]. През есента на 1861 г. той вече бил загубил благоволението на османските власти според Георги Боршуков (1903 – 1975), и след три поредни „напомняния“ от цензурата през декември 1862 г. вестникът е спрян окончателно.

Подборът на материалите за осветляване на черногорския въпрос през бурните 1857 – 1858 г. граничи на моменти с нелоялност спрямо Портата, и е обясним само като се знае външнополитическата ориентация и тесните връзки на Ал. Екзарх с руските и френските дипломатически среди в Цариград[73]. Застъпваното от този български публицист и обществен деец становище, че Черна гора трябва да бъде призната за суверенна държава, е най-силно повлияно от курса, следван по черногорския въпрос от Русия. От друга страна, вън от съмнение е, че позицията му на публицист е съобразена и с живото съчувствие на българския народ към упоритата борба на братята черногорци. Търсената от Ал. Екзарх обективност при отразяване на черногорските дела вероятно е продиктувана и от политическите му идеи и надежди за решаване на българския национален въпрос с намесата на Великите сили. Независимо от предпоставките за проявения подчертан интерес, редовно поместваните съобщения, дописки и заимствани материали от чуждестранната преса, посветени на Черна гора, превръщат „Цариградски вестник“ във важен информационен източник за българските читатели и популяризатор на една справедлива кауза, импулсираща борците против османския гнет. Оригиналните

---

71 Пак там, г. IX, 18 октомври 1858, № 401, с. 14.

72 **Боршуков**, Г. История на българската журналистика…, 69–70. За едно такова съобщава още „Одесский вестник“, 21 септември 1861, № 105, с. 475.

73 За неговата обвързаност с Русия вж. **Рачева**, В. Покровителство, автономия, суверенитет – политическата култура на възрожденския елит от първата половина на XIX век. Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2017, ръкопис

съобщения и цитираните информации от съседните страни като цяло очертават широкия отзвук в печата на важни върхови моменти от героичната история на черногорския народ, отстояващ своето самоопределение и държавна независимост.

Продължителният отпор на Черна гора срещу владетелските претенции на Османската империя и промените в нейната държавно-политическа уредба са отразени не само в българския печат, който се опитах да представя тук, проследявайки две годишни течения на „Цариградски вестник“. Не по-малко се вълнува от събитията в Западните Балкани и българската емиграция. Израз на тази нагласа дава видният политически деец, учен и книжовник д-р Иван Селимински (1799 – 1867). Черногорският въпрос предизвиква и него да вземе отново журналистическото перо. Политическият очерк, който той му посвещава, е написан през лятото на 1859 г., около две години след спирането на редактирания от Раковски в. „Българска дневница“ и преди да се появи друг вестник, евентуална трибуна за становищата на радикално настроената българска емиграция.

Споменатият очерк на д-р Ив. Селимински „Политиката на Русия и на великите държави към Турция и подвластните ѝ народи“ е своеобразно свидетелство не само за вижданията на своя автор, но и за отношението на определени среди от българската общественост към още неотшумелия етап от черногорската криза. В обобщена форма д-р Селимински осветлява същността на конфликта и намесата на Русия в него от 1856 г. до момента, т.е. до 1859 г.[74]

Открито и обосновано, както било немислимо на страниците на българските вестници в Османската империя, той проследява отпора на Черна гора срещу владетелските претенции на султана, моралната и материална помощ на Русия, за да заключи: „Тази планинска държавица се превърна в неизцерим рак за Турция, който бавно, но постоянно разяждаше тялото ѝ, докато го съсипа напълно. До днес тя [Черна гора] винаги е побеждавала турските войски, които се одързостявали да я нападнат“. Припомняйки необикновено успешния изход от сраженията при Грахово за черногорци, взетите многочислени военни трофеи, авторът с нескрита възхита обобщава – Черна гора 45 пъти е побеждавала турските войски и фактически е наложила сама ново отношение на Великите сили, както и на Турция към своите искания. Благодарение на това, както пише д-р Селимински, Черна гора „бе вписана в списъка на самостоятелните европейски държави със свой еднороден княз за държавен глава“[75]. Добре запознатият с устройството на нова Гърция и на Румъния български публицист специално обръща внимание на последното обстоятелство, което е съществен плюс с оглед бъдещото развитие на Черна гора, в отлика от избора на владетел от чужда династия, наложен на Дунавските княжества. Друг важен момент, на който набляга д-р Селимински, е ролята на Русия за опазването на Черна гора от чужди политически влияния и религиозно разцепление. Ежегодната руска помощ от 60 хил. рубли според него е допринесла реши-

---

74 **Селимински**, И. Избрани съчинения. Сверил с гр. оригинал, подг. за печат и обясн. бел. Н. Цв. **Кочев**. Ред. М. **Бъчваров**. София: Наука и изкуство, 1979, с. 201, 220–221, 243. Вж. и **Арнаудов**, М. Селимински. Живот – дело – идеи. 1799 – 1867. София: БАН, 1938.

75 **Селимински**, И. Избрани съчинения…, с. 243.

телно да се запази независимостта и целостта на тази малка държавица в продължение на столетия[76].

Анализът на д-р Селимински за хода на черногорските дела показва какво отражение има примерът на тази страна върху развитието на българската политическа мисъл. Едно от първите му заключения за голямата роля на Русия и нейната реална материална помощ и дипломатическо покровителство. Оттук авторът черпи аргументи и утвърждава мнението, че спечелването на руската подкрепа е крайно необходимо и за българското освободително движение и държи този момент да бъде заложен в стратегията на българската национална революция. Недвусмисленото застъпване на руската дипломация през 1857 – 1858 г. в защита интересите на Черна гора чрез преговори с Високата порта и организираният от русите колективен дипломатически натиск за решаване на ключовите въпроси не са прецедент в черногорско-турските отношения. В тях опитният учен и публицист с основание вижда проява на траен интерес и загриженост от страна на държавата, обявила се за покровителка на православните поданици на султана. В случилото се той съзира обнадеждаваща перспектива и за политическите стремежи на българския народ, но тъй като не е безпристрастен съдник, не сочи различията и препятствията пред българите.

Наблюдението как черногорският въпрос се поставя на дипломатическата маса едва след продължителна борба и извоювана убедителна военна победа води българския политически елит до важни изводи. Сам д-р Селимински подчертава, че черногорско-турските отношения се регулират в крайна сметка чрез преговори и остават до голяма степен в зависимост от решенията на европейската дипломация. Обективната действителност явно налага по-реалистичен и трезв подход и съобразяване с международните условия и той прави внушения към сънародниците в тази насока.

За добрата информираност по черногорския въпрос на съотечествениците несъмнено е допринесъл косвено и българският обществен деец и книжовник от Македония Константин Петкович[77]. След връщането си в Русия през 1853 г., както бе отбелязано, той започва работа към МИД. По време на Кримската война е на разположение на руската Главна квартира и на Дипломатическата канцелария, за кратко е секретар и на руския консул във Видин. От 23 февруари / 7 март 1858 г. до май 1869 г. е руски консул в Дубровник. В продължение на близо 12 години Константин Петкович работи ревностно на този пост, съдействайки за решаване сложните проблеми, съпътстващи освободителните борби на черногорци, хер-

76 Пак там, с. 220. За значителната, продължила десетилетия материална подкрепа от страна на Русия, вж. **Хитрова**, Н. И. Черногория в национально-освободительном движении…, с. 15 сл.

77 Биографични данни за Константин Д. Петкович в Речник на българската литература. В три тома. Гл. ред. Г. **Цанев**. Т. 3. София: Изд. на БАН, 1982, 67–68. Братът на К. Петкович – Андрей Д. Петкович, получава образование в Русия, назначен е и той за руски консул – във Фиуме, и също е ценен като способен дипломат и полиглот. За него **Дронов**, А. М. Русское консольство в Фиуме и деятельност А. Д. Петковича. – Славянский мир: Общность и многообразие. Тезисы молодежной научной конференции в рамках Дней славянской письменности и культуры. 23 – 24 мая 2017 г. Отв. ред. Е. С. **Узенёва**, О. В. **Хаванова**. Москва: Институт славяноведения, 2017, 9–10.

цеговинци и босненци. Действията му показват и личната му убеденост в справедливите им стремежи към самоуправление и независимост. С енергичната си и тактична намеса той подпомага Русия в закрилата на християнското население в западната част на Балканския полуостров. Обективно и своевременно осведомява руското правителство, за да се избягват критични моменти при често изострящите се черногорско-турски конфликти; посредничи по искане на Петербург за изглаждане недоразумения и спорове между Княжество Сърбия и Княжество Черна гора. Докладите и донесенията на К. Петкович в голямата си част са обнародвани[78]. В тях е отразено бедственото положение общо на славянското православно население, коментират се и вътрешнополитическите затруднения на Княжество Черна гора, както и амбициозните му планове. Донесенията на К. Петкович, проникнати от разбиране и съчувствие към черногорци, безспорно улесняват вярното ориентиране на Русия и изработването на благоприятна за Черна гора линия на руската дипломация и правителство. Руски изследователи оценяват високо адекватните на обстановката енергични действия на К. Петкович в Дубровник. Изтъква се, че той е спечелил доверието и на лидерите в региона – до неговото мнение се допитвали княз Никола, войводата Мирко Петрович, херцеговинският войводат Лука Вукалович и др.[79]

Естествено, К. Петкович е спазвал изискваната от поста му дистанцираност, но при съществуващата обстановка няма как да не е бил в течение на популярните идеи за координирана борба срещу общия враг и замислените от Черна гора опити за договореност със сърби и българи. Сам К. Петкович, както вече се отбеляза, преди да поеме задълженията на дипломат, участва в легалните политически стъпки, предприети през 1853 г. от цариградските българи с цел промяна в руската позиция по църковния въпрос и постигане на църковно-духовна самостоятелност за българския народ. Тази ангажираност на К. Петкович с националните въжделения на сънародниците в началото на дейността му намира израз и в целенасочените му научни дирения и публикации[80].

Нагласата му предполага, че през следващите години, доколкото е позволявала голямата му натовареност и статут на дипломат, отчитащ се пред Азиатския департамент, той не се е откъснал напълно от проблемите на родината. Липсват обаче засега сигурни сведения, които да дадат определен аргументиран отговор. Може би, доколкото са позволявали условията, К. Петкович косвено и дискретно е давал съвети и е вземал отношение по някои въпроси чрез познати български дейци. По-съществен в случая е самият факт, че в този важен исторически момент българското общество е лишено от компетентността на един талантлив, подготвен за дипломатическото поприще патриот.

---

78 Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговине... – записки и доклади на Константин Петкович са публикувани под номера 5, 39, 96, 121, 136, 152, 190 и 191. Вж. и **Маждракова-Чавдарова**, О. Задграничното представителство на нацията – алтернатива за българите през Възраждането. – ИП, 2000, № 5–6, 45–47.

79 **Хитрова**, Н. И. Черногория в национально-освободительном движении…, 160–162, 167, 172–173, 185–189, 201–202, 264.

80 За научната и книжовна дейност на К. Петкович вж. тук бел. 8.

Способностите и деловитостта на К. Петкович както по времето когато заема поста в Дубровник, така и след години са оценени обективно от руска страна, от най-високо равнище, взета е предвид и народността му, когато в Русия подготвят проект за формиране на гражданско управление в българските земи. В Записка на княз Владимир Черкаски (1824 – 1878) от 1 ноември 1876 г. до руския военен министър в приложения списък на подходящи благонадеждни лица „от местен произход“ на второ място, преди Найден Геров (1823 – 1900), е посочен „Петкович, консул в Сирия – най-способният от българите“[81]. (Без съмнение в документа се има предвид Константин Петкович, който от 1870 г. е руски генерален консул в Сирия, сетне в Бейрут, Палестина). А от Записката на Вл. Черкаски разбираме, че той е един от първите българи, предложени „в централната администрация“ на бъдеща свободна България още преди обявяването на руско-турската война през април 1877 г. По силата на последвалите събития това предложение остава на книга. Задача на бъдещи изследователи е да разширят кръга от източници и да проучат по-цялостно многостранната дейност на тази личност със заслуги не само за Черна гора, но и с безспорно място в историята на балканските народи, и да се постави акцент както върху съчиненията му, така и върху другите негови прояви и политическото му кредо.

* * *

През 1861 – 1862 г. активната антиосманска политика на Сърбия и Черна гора стават основен симулиращ външнополитически фактор за настъпване на революционен подем сред българския народ. Въстанието в Херцеговина през 1861 г., намесата на черногорци и последвалата черногорско-турска война през 1862 г. въодушевили цялото християнско население, намиращо се под османската власт[82]. Според наблюденията на руския консул в Битоля/Монастир Михаил Александрович Хитрово (1837 – 1896) героичната съпротива на черногорци възбудила у българите стремеж за смъкване на османското иго. Известията за нови успехи на християнското оръжие били предмет на горещи тълкувания. На пазара в Битоля селяните българи разпитвали гражданите за последните новини от бойното поле, вестниците са четели жадно и предавали от ръка на ръка. Общественото мнение било възбудено. М. Хитрово свидетелства също, че голям брой млади хора от околностите на Велес и Дебър се отправили към Херцеговина и Черна гора като доброволци. Според този дипломат, познаващ добре разположението на духовете, съществувала реална възможност при благоприятно развитие на събитията на фронта в

81 В една записка на княз Вл. Черкаски дипломатът К. Пекович е предвиден сред първите подходящи лица за издигане в управлението на бъдещата българска свободна държава. Вж. **Йосифова**, П. Княз Черкаски и формирането на новобългарската държавност. – В: Създаване и развитие на модерни институции в българското възрожденско общество. Научен ред. П. **Митев**. Пор. Исторически студии № 1. София: Кооперация ИФ – 94 / УИ „Св. Климент Охридски“, 1996, с. 105 – авторката цит. Российская государственная библиотека (днес Отдел рукописей Российской государственной библиотеки, Москва), ф. Черкасских, № 327, к. 55/1, ед. хр. 17.

82 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 246.

полза на Черна гора, на Балканите да започне въстание в широк мащаб, което да обхване и България[83].

Сведения за подготвяно „всеобщо надигане на християните“ достигнали още през март 1861 г. и до руския посланик в Цариград княз Алексей Борисович Лобанов-Ростовски (1824 – 1896). Революционните проекти и приготовления, както го информирал представител на българските революционни среди, били основани на тайно споразумение с босненци и неофициална подкрепа на сръбското правителство. При това, както заключава посланикът в секретния си доклад до княз Александър М. Горчаков (1798 – 1883) – „Събитията в Черна гора и в Херцеговина били тясно свързани с всичките тези разположения“[84].

По същото време и австрийският печат коментирал слухове, че има общ план за въстание на християните под османска власт в съгласие с ръководителите на Черна гора и водачите на Гарибалдейското движение. Вестник „Норд“ пишел също за очаквано въстание в Европейска Турция. Лаконично, но явно отразил тези обстоятелства и „Одески вестник“, заключавайки: „Черногорци действуют заедно с инсургентами в Герцеговине. Боснийские и Болгарские раии ожидают только сигнала“[85].

Изворите от български произход също потвърждават колко силно са повлияли през 1861 – 1862 г. върху революционната готовност на българския народ първоначалните победи на херцеговинци и черногорци. Революционните съмишленици в страната спонтанно поставили пред емигрантския център начело с Раковски въпроса дали Черна гора и Сърбия ще окажат помощ при евентуално българско въстание. Мнозина били убедени, че постигането на договореност по този въпрос е от решаващо значение. Дори в стихосбирки / песнопойки от началото на 60-те години, широко разпространени сред българската младеж, като постоянен мотив се среща внушението за задружни действия с храбрите черногорци[86]. При създалата се международна обстановка и тежката вътрешна криза, изживявана от Османската империя, перспективата за съвместни действия на балканските народи, желаещи отхвърлянето на нейната власт, не изглеждала далечна. Това обяснява мобилизацията сред привържениците на радикалните действия. Групата сътрудници на Г. Раковски от „Дружината на верните приятели“ в Цариград се заела да подбира сведения от излизащите там турски, гръцки, френски и други вестници за херцеговинското въстание, както и да следи за военните мерки на Портата и за инициативите на чуждите дипломати. Един от тези сътрудници през февруари 1861 г. пише до редакцията на в. „Дунавски лебед“ в Белград дописки за

---

83 **Сенкевич**, И. Г. Новие материалы по истории южных славян. (Из рукописного наследства М. А. Хитрово). – В: Славянский архив. Сборник статей и материалов. Отв. ред. С. А. **Никитин**. Москва: Изд. АН СССР, 1963, 241–244.

84 Русия и българското националноосвободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. II (януари 1861 – декември 1863). Състав. О. **Маждракова**, М. А. **Бирман** и др. София: Изд. на БАН, 1987, с. 74, док. 268.

85 Одесский вестник, 25 март 1861, № 34, с. 148, 30 март 1861, № 36, с. 154, 5 октомври 1861, № 99, с. 431, 16 октомври 1861, № 103, № 115, с. 500.

86 Например стихосбирката „Отечество, свобода или смърт“, издадена в Белград през 1863 г. от Тончо Мутевски.

готвено изпращане на турски военен контингент против Черна гора с шест батальона войска, снабдени с големи припаси[87]. През август с.г. друг съратник и дописник на Раковски – Стоил Балканки, съобщава за всекидневни военни обучения в околността на столицата и за отпътуването на два „вапора“ с турска войска към размирния район[88].

През април 1861 г. друг от сътрудниците на Г. Раковски споделя с него: „Случките в Ерцеговина и Черна гора занимават твърде много Високата порта и посланиците [...]. Казват, че Великите сили предлагали Порти да даде конец един път за всегда на тия черногорски размирици“[89].

През есента под впечатление на известията, идещи от районите на конфликта, нараства напрежението сред управляващите среди. Със спотаена радост се посрещат от българската емиграция вестите по телеграфа за удържаните победи от притеклите се на помощ на въстаниците в Херцеговина черногорски отряди. „Тоз час ся слух раздаде – бърза да препредаде от Цариград Стоил Балкански, – че далеписът [телеграфът] известил Порти за едно страшно сражение в Черна гора и че черногорците поразили много агаряне“[90].

Г. Раковски без отлагане помества в новосъздадения свой печатен орган „Дунавски лебед“ подобни актуални известия. Те отразяват през лятото и есента на 1861 г. действията на обединените сили на херцеговинци и черногорци в районите на Никшич, Пива и пр. До края на съществуването си тази първа българска революционна печатна трибуна откликва живо на злободневните проблеми от международен характер, в центъра на които е Черна гора. Отлично ориентираният в обстановката български революционен ръководител и публицист в новия си вестник прави свой принос за правилно информиране не само на българската, но и на южнославянската общественост, разглеждайки развоя на херцеговинското въстание и черногорско-турските отношения в контекста на Източния въпрос. Широк е кръгът от източници, които редакторът на „Дунавски лебед“ използва – от писмата и дописките на негови кореспонденти в Цариград и други краища на империята до новините, почерпени от чуждестранната преса. Чрез подбора и коментара си Раковски отправя определени внушения към българския читател относно близката и по-далечната перспектива на освободителните движения в Европейския югоизток[91]. Тъй като по вътрешнополитическите въпроси Раковски трябвало да държи умерен тон спрямо Портата, за да бъде допускан в. „Дунавски лебед“ в империята, той често използва възможностите на темите, свързани с Черна гора, за целите на своята революционна пропаганда.

---

87 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 196 – писмо на Й. Дайнелов от 22 февруари 1861 г., публ. като дописка в бр. 24 на „Дунавски лебед“ от 7 март 1861 г.

88 Пак там, с. 677.

89 Пак там, с. 399, 827, 829 (спец. писмо от 25 октомври 1861 г.).

90 Пак там, с. 780 (писмо от 27 септември 1861 г.).

91 Дунавски лебед, г. I, 31 март 1861, № 27, с. 117, 4 април 1861, № 28, с. 121, 25 април 1861, № 31, с. 132, 4 юли 1861, № 40, с. 167, 18 юли 1861, № 42. Вж. **Маждракова-Чавдарова**, О. Националноосвободителното и революционното движение в Европа през погледа на Г. С. Раковски, според в. „Дунавски лебед“ (1860 – 1861). – ИП, 1970, № 3, 72–88.

По повод притока на доброволци от други страни в помощ на Херцеговина и Черна гора през пролетта на 1861 г. Раковски извежда на преден план въпросът за участието на гарибалдийци в борбата срещу Османската империя. Като опитен публицист той не закъснява да постави акцент върху новините за раздвижването на италианските, унгарските и полските емигранти – привърженици на Джузепе Гарибалди (1807 – 1882), и техните планове да използват огнищата на напрежение на Балканите. С неприкрито въодушевление той пише за слуха, че направлението на гарибалдейците отряди се очертава към Черна гора[92]. Благодарение на своята прозорливост и талантливо перо Раковски успява да заостри вниманието на българските читатели към актуалния казус за международните революционни връзки и сътрудничество. Така той насочва своите привърженици към осъзнаване на една необходимост – да се търсят стратегически съюзници сред останалите угнетени и борещи се за свобода народи. Раковски отразява с нескрита симпатия стремежа на херцеговинци да се присъединят към Черна гора – искане, съдържащо се в писмени изложения на въстаниците до Омер паша (1806 – 1871), под които стоял и подписът на популярния народен водач Лука Вукалович[93]. Политическата съдба на Херцеговина, както и на Черна гора, явно занимавала мисълта на Раковски и той многократно се връща към този въпрос, неизменно наблягайки на естествената им спойка и тежнения към взаимодействие и взаимопомощ.

Редакторът на „Дунавски лебед“ не пропуска да подчертае затрудненията на Османската империя да се справи по мирен път с бунта в Херцеговина. През август 1861 г. той открито заключава, че „Портата не е в положение да усмири с собствените си сили вълненията [...]“, и добавя – надеждите, които тя възлага на Австрия, са напразни, защото вътрешната обстановка в Хабсбургската империя не ще ѝ позволи „да ся впуща в бой“ в подкрепа на друга държава.

При анализа на международните отношения Раковски стига до принципния въпрос за ролята на големите европейски държави за задушаване на освободителните начинания. С убеденост в скорошното утвърждаване на правото за самоопределение на всеки народ той осъжда дипломатическата игра и попълзновенията на Австрия в ущърб на вдигналите се на борба християни в османските провинции. Наред с искането да се зачита „новое народное право“, Раковски настоява да се съблюдава още един принцип, пробиващ си път в международните отношения, наречен от него „право невмешателства, когато един народ ся бори с мъчители си за свобода“[94]. Неговото внушение и призив е угнетените народи да изоставят илюзиите в „благодеятелната“ политика на великите европейски държави и да поемат по пътя на съгласувани действия в борбата за свобода.

Демократичните възгледи на Раковски намират израз в поддържането на тези принципи и в категоричната му позиция против задкулисните австро-итало-турски преговори за териториални компенсации за сметка на Черна гора, Херцеговина, Босна и Сърбия. Българският политик е непримирим към всякакви опити от

92 Дунавски лебед, г. I, № 37 и № 39.
93 Пак там, 22 август 1861, № 47, 195–196.
94 Пак там, № 56, с. 225.

такъв характер, накърняващи интересите на устремилите се към своята независимост народи.

* * *

Окончателното обособяване на българското националнореволюционно движение като самостоятелен политически фактор в общобалканските борби против Османската империя се извършва през десетилетието след Кримската война, когато предводителите му изработват неговата идеология и програма. През това десетилетие българските политически и въоръжени акции, както е известно, са силно повлияни от антиосманската политика на останалите независими и полунезависими балкански държави. Един от постоянните източници на влияние се оказва Черна гора и нейната упорита борба за утвърждаване на държавната ѝ самостоятелност, за окончателно прекъсване на номиналната връзка с Високата порта и за международно правно признание.

Отбелязаните в изложението моменти, струва ми се, дават основание да се заключи, че през разглеждания кратък, но богат на събития период се поставя началото на двупосочен интерес и взаимодействие между черногорци и българи. За широкия резонанс сред българите на събитията, свързани с Черна гора, добиваме представа от възрожденския ни печат (чрез подбраните два вестника на Г. Раковски „Българска дневница“ и „Дунавски лебед“ и чрез редактираният от Ал. Екзарх „Цариградски вестник“). Маркирани са, макар и бегло, и някои действия и преценки на Георги Раковски, Александър Екзарх, д-р Иван Селимински, Константин Петкович и др., които допълват засега твърде фрагментарната картина на многообразните канали на протичащото реално общуване между двата народа.

Съдържанието на разгледаните вестници от това време разкрива безспорния факт за значителното място, което е отделяно на черногорския въпрос. Много и различни са засегнатите аспекти на черногорско-турските отношения в зависимост от направлението на периодичния орган, къде излиза и какви са цензурните условия. Интерес представляват различията и нюансите в трактовката на събитията, в чиито център е Черна гора – те са белег за ориентацията на редактора, респективно дописника, и маркер за политическите им виждания по Източния въпрос и за перспективите пред българската нация. Интерес представляват както становищата, тъй и реалните контакти с черногорски представители на Георги Раковски, Александър Екзарх, д-р Иван Селимински, Константин Петкович и др.; за повечето от тях информацията е съвсем оскъдна.

Наблюденията върху развитието и драматичните епизоди в черногорския въпрос позволяват на българските дейци да вникнат по-добре в противоречията между Великите сили и да осъзнаят необходимостта от правилно избрана стратегия на националноосвободително движение и намиране на подходящи стратегически съюзници. Промените във вътрешнополитическата уредба на Черна гора, реформирането на данъчната система и легитимирането ѝ в международния живот – целият този кръг от въпроси също задържа погледа на българския поли-

тически елит, който обмислял различни пътища за постигане на народните въжделения за свобода и просперитет на родината. Радикално настроените обществени кръгове в България и сред емиграцията пък съсредоточават вниманието си върху опита на Черна гора в организиране на въоръжените сили и на бойното поле. От своя страна малката планинска държава получава за каузата си тъй нужната ѝ морална поддръжка чрез съчувствения отклик на българския печат. Всичко това обяснява спонтанно зародилия се стремеж у български младежи да се отправят доброволци към въстаническите огнища край черногорските предели, както и неколцина черногорци да постъпят в редовете на Първата българска легия (1862), макар замисляното пряко сътрудничество с черногорските ръководители и войводи да не е доведено до реална договореност.

Примерът на Черна гора тъкмо през наблюдавания период е символ на победоносно освободително движение. Възхищението пред самоотвержените герои на Черна гора става лакмус, който разкрива отношението и към набиращата популярност идея, лелеяна от демократичните кръгове, за съгласувана съвместна борба на угнетените народи срещу общия потисник и в перспектива – за равноправно сътрудничество и зачитане правото за самоопределение на всеки народ, жадуващ свобода, независимост и прогрес.

Montenegro and the Bulgarians: A Beginning of Bilateral Interest and Relations (1853 – 1861)

Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova

The ultimate differentiation of the Bulgarian national revolutionary movement as a separate political factor within the all-Balkan struggles against the Ottoman Empire was accomplished during the decade following the Crimean War when its leaders engineered its ideology and program. As it is well known, in the course of this decade the Bulgarian political and military actions were strongly affected by the anti-Ottoman policy of the other autonomous and semi-autonomous Balkan states. One of the permanent sources of influence was Montenegro and its sturdy fight for endorsing its state autonomy, conclusive rupture of its nominal relation with the Sublime Port and international legal recognition.

The current study observes specifically the contacts of the Bulgarian political representatives with the Montenegrin politicians, clergymen, and other public figures from the period 1853 – 1861, when the beginning of bilateral interest and interaction between the two people was set. In this context, a special analysis is laidon the Bulgarian press (two selected newspapers of G. Rakovski – „Bulgarska dnevnitsa“ [Bulgarian diary] and „Dunavski lebed“ [Danubian swan], and „Tsarigradski vestnik“ [Constantinople newspaper], edited by Al. Exarch). Moreover, the article touches upon some actions, assessments and real contacts of Georgi Rakovski, Alexander Exarch, Dr. Ivan Seliminski, Konstantin Petkovich and others, which supplement the hitherto excessively fragmentary image of the varied channels of real communication between the two nations.

The observations on the development and dramatic episodes within the „Montenegrin question“ allowed the Bulgarian activists to get to the heartof the conflicts between the Great Powers and to realize the need of carefully selected strategy for the national liberation movement, as well as finding appropriate strategic allies. The Montenegrin example specifically during the period under question was a symbol of the triumphant liberation movement, which not only popularized the idea of a well-coordinated fight of the depressed people against the common oppressor, but also of an equal cooperation and respect of each nation's right for self-determination in a longer perspective.

ДОРОТЕЙ, ВРАЧАНСКИ ЕПИСКОП И СОФИЙСКИ МИТРОПОЛИТ – ЕДИН БЪЛГАРСКИ АРХИПАСТИР В ЙЕРАРХИЯТА НА ЦАРИГРАДСКАТА ПАТРИАРШИЯ И В БЪЛГАРСКИТЕ ЦЪРКОВНИ БОРБИ

Антоанета Кирилова

Въпросът за статута и положението на Цариградската патриаршия в османската социално-икономическа и политическа система – на „църква в плен“ или на „държава в държавата“ – десетилетия наред ангажира вниманието на църковни, културни, политически историци. Независимо от нюансите в интерпретациите, повечето учени като че ли се обединяват около твърдението, че въпреки относително голямата вътрешна автономия, с която се ползвала Източноправославната църква в Османската империя, на практика тя далеч не била „свободна и независима“. Успоредно с широките правомощия и права над пасомите, които имала още преди завладяването, и други, придобити след попадането ѝ под османска власт, „светската“ власт на устроената на теократичен принцип държава можела безпрепятствено да се меси както във върховното управление на Църквата, така и във взаимоотношенията ѝ с нейните пасоми.

Сред обстоятелствата, които подчертават тази зависимост, са установените след завладяването на Константинопол (1453) положения, останали почти непроменени с времето, във финансовите отношения между църквата и държавата и в данъчната дейност на Цариградската патриаршия. Практиката на „откупуване“ на патриаршеския престол с подарък към султана (т.нар. пешкеш), установена още през XV в., просъществувала до XIX в. като израз на фактическата зависимост на Църквата от държавата. Стойността на този подарък нараствала прогресивно, но дори това не гарантирало сигурността на позицията при появата на кандидат, който можел да предложи по-голяма сума. Изборът на митрополити и епископи бил в правомощията на патриарха и се извършвал според църковните канони, но задължително трябвало да бъде санкциониран със султански документ (берат), така, както изборът на патриарха се узаконявал с берат. Пак според установената във вековете назад традиция, каквито и промени да настъпвали с времето, всеки

митрополит (или епископ) заплащал за правото да заеме свободна катедра определен данък на патриарха, респ. на митрополита, който го ръкоположил.

Бератите регулирали финансовите отношения между Църквата и държавата и гарантирали на църковната власт правото да събира църковните данъци и такси. Ето защо в бератите се визирали предимно финансови въпроси, а местните власти се задължавали да подпомагат митрополитите и епископите в тяхната фискална дейност. Освен пешкеш, редица други плащания към духовния предстоятел, регламентирани и най-често нерегламентирани, легнали като тежко данъчно бреме върху плещите на паството. Авторите с основание посочват, че с всевъзможните църковни данъци, отстъпления от които потъвали в държавната хазна, друговерните поданици на империята откупували правото си да изповядват своята религия. Няма съмнение, че отношенията между държавата и Църквата се основавали на взаимен интерес. Държавата била заинтересована от редовните постъпления, затова на местните власти се вменявали задължения да подпомагат владиците в събирането им, а за подстрекаване към неподчинение се предвиждали най-тежки наказания. Затова освен бератите, везирската канцелария издавала специални фермани до местните турски власти, с които да подготвят идването и бъдещата дейност на новия архиерей. Този втори султански документ по избора и назначението на архиерея в голяма степен дублирал основните положения в бератите. Поради извънредни митрополитски вземания понякога се налагало държавата да напомня на местните власти да следят архиереите да не натоварват раята с прекомерни данъци.

С течение на времето в Църквата се установила симонията – система на откупуване на църковни длъжности, което открило път на паричните наддавания и на корупцията, несъвместими с духовната мисия на Църквата. При избор на кандидати за свободни митрополитски и епископски катедри натежавали не аргументи, свързани с моралните характеристики на кандидата, а единствено с неговите материални възможности. В резултат на тези устойчиви практики за избор на архиереи висшият клир на Цариградската патриаршия се попълвал от слабообразовани лица, често пъти трудно открояващи се сред масата редови християни.

Не без намесата на държавата, Църквата се внедрила успешно в османската политическа система, от което имала не само финансови облаги, но и много други права и привилегии. По отношение на своите пасоми висшият клир разполагал с пълна власт, включително и в дела, които се намирали извън тясно религиозно-църковните компетенции. Висшето духовенство упражнявало не само духовна власт над източноправославните поданици, то било техен граждански началник и представител пред държавната власт. Представителите на висшия клир участвали в турското провинциално управление. По задължение те били част от местните меджлиси, поради което неизбежно се стигало до установяване на контакти между управленските структури на Цариградската патриаршия и османската власт по места. Такава зависимост водела често до сравнително леко и безболезнено нарушаване на църковните канони и правила. Описаното състояние, заедно с безконтролното увеличаване на църковните данъци и непрекъснатото нарастване

на техния размер, създавало предпоставки за разрив в отношенията между висшия клир и подведомствените му пасоми.

От друга страна, като духовен водач на повереното му паство и по силата на наложения от турската власт управленски модел, висшето духовенство на Православните църкви (Цариградската патриаршия и просъществувалите известно време и с прекъсвания Охридска архиепископия и Ипекска патриаршия) се намирало в непрекъснато общение със своите пасоми. В хода на османското завладяване това било продиктувано най-вече от необходимостта да се противодейства на чуждата, при това иноверна, политическа власт. Може би не е прекалено силно да се говори за относително спокойствие в отношенията между управлението (висшия клир) на Църквата и пасомите, независимо от тяхната етническа (народностна) принадлежност, в първите векове на османското владичество. До края на XVIII, ако не до началото на XIX в., в официалната политика на трите Православни църкви, и специално на Цариградската патриаршия, към чийто диоцез по това време вече принадлежат етническите български територии, не се наблюдават съзнателни денационализаторски прояви и целенасочено преследване на българското народностно чувство. Задължително е да се посочи, че нисшето духовенство по места оставало негърцизирано, „национално“, и дори по своя социален статут да се изравнявало почти напълно с останалата християнска рая, неговите усилия и грижи да пази „вярата на дедите“ допринесли обективно и за съхраняване, и за пренасяне през времето на чувството за народностна принадлежност. Така постепенно се наложило парадоксалното от гледна точка на християнския универсализъм убеждение, трайно навлязло и в сериозната научна литература, според което Православната църква изиграла ключова роля за съхраняване на българската народност[1].

В центъра на така очертаните взаимоотношения между османската власт, Цариградската патриаршия и източноправославните пасоми / поданици (рая) ще поставя

---

1 Краткото въведение е написано върху следните проучвания за историята на Цариградската патриаршия под османска власт: **Лебедев**, А. П. История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени. В 2 кн. Кн. I. Санкт Петербург: Изд. Олега Абышко, 2004, 78–147 (този труд е издаден за първи път в сп. „Византийски временник“ през 1896 г.); **Соколов**, И. И. Константинопольская церковь въ XIX веке. Опитъ историческаго изследования. Т. I. Санкт Петербург, 1904, 1–71; **Кабрда**, Й. Положението на митрополитите в техните епархии в турско време. (Въз основа на турски документи). – Духовна култура (ДК), 1937, № 83, 842–851; **Гандев**, Х. Фактори на Българското възраждане. – В: **Гандев**, Х. Проблеми на Българското възраждане. София: Наука и изкуство, 1976, 77–90 (първо изд. през 1943 г.); **Кабрда**, Й. Два берата на Софийския и Видинския митрополит от първата половина на XVIII в. – Известия на Института за българска история, 1957, т. 7, 377–404; **Снегаров**, И. Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. София: Изд. на БАН, 1958, 124–131; **Стайнова**, М. Из взаимоотношенията между Вселенската патриаршия и Високата порта в 20-те години на XVIII в. – Известия на Българското историческо дружество, 1974, кн. 29, 373–380; **Маркова**, З. Историческите корени на борбата на българите за независима църква. – В: **Маркова**, З. Избрани съчинения. Т. II. Студии и статии. Състав. М. **Куманов**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008, 59–68 (първото изд. е през 1974 г.); **Маркова**, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София: Изд. на БАН, 1976, 11–43; **Тодорова**, О. Православната църква и българите XV – XVIII век. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997, 47–64; **Тодорова**, О. Един народ в три патриаршии. Православната църква и българите. – В: История на българите. Т. II. Късно средновековие и Възраждане. Под ред. на проф. Г. **Марков**. София: Знание ЕООД / „Труд“, 2004, 197–203.

конкретна историческа личност в опит да покажа механизмите, чрез които един архипастир в средата на XIX в. може да изкачи йерархическата стълбица на Цариградската патриаршия до нейните най-високи етажи. Намерението е да илюстрирам основни тенденции, очертани вече в историческата литература, а не да реконструирам в подробности всички събития, които представляват техен пълнеж, или да извеждам някакви нови закономерности. Целта е да очертая и обобщя, но в емпиричен план, вероятно само една от възможните схеми, по която тези отношения функционират. Обзорният поглед към проблемите се налага от обстоятелството, че за въпросната личност, която е обект на това изложение – роденият в Копривщица Дончо Иванов Спасов – са отложени много сведения в разнообразни и значителни по обем източници, чието обглеждане в пълнота е невъзможно.

Дончо Спасов, който става известен през 40-те години на XIX в. с монашеското име Доротей, представлява интерес и поради факта, че той е един от малкото сънародници, успели да заемат висши църковни длъжности в йерархията на Цариградската патриаршия за целия период на нейната духовна власт над българите. Първата оглавена от Доротей катедра – Врачанската епископия, има „традиция“ в това отношение. В края на XVIII и началото на XIX в., в неспокойното време на сепаратистични действия на видинския паша Осман Пазвантоглу и на кърджалийски размирици, начело на Врачанската епископия стои българинът Софроний (1794 – 1803). Някъде в литературата се среща предположението, че един от следващите врачански епископи – Агапий (1833 – 1849) – също е с български произход[2].

По време на първите си две архиерейски служения Доротей попада във водовъртежа на българския църковен въпрос. Ето защо проучването ще бъде още един опит върху историята на българското църковно движение в неговото най-динамично десетилетие в средата на XIX в. Дилемата сред българските дейци по това време – „добър владика“, „българин владика“ или български архиерей под юрисдикцията на български духовен глава се стремят да имат – е определяща за насоките на движението след Кримската война (1853 − 1856) и обуславя закономерния, в този смисъл, Български Великден през 1860 г.[3] Само един пример в смисъла на казаното ще добави и друг поглед към настоящата тема.

В края на 1856 и през 1857 г. руският генерален консул в Одрин Николай Ступин, в оживена преписка с българския обществен деец, а впоследствие руски вицеконсул в Пловдив, Найден Геров, застъпва голямата идея на руската политика и дипломация за православно единство на народите в Османската империя под егидата на Цариградската патриаршия в думите: „Мога ли да се съглася, че Грък означава мерзавец, а Българин означава благочестивец?“. След това развива своята теза: ако Търновският митрополит Неофит е глупак, не мисля, че Ковачевич или

---

2 **Маркова**, З. Църковната власт и българският духовен живот през XVIII и началните десетилетия на XIX в. – В: **Маркова**, З. Избрани съчинения. Т. II. Студии и статии. Състав. М. **Куманов**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008, с. 424, бел. 1 (първо изд. през 1986 г.); **Радкова**, Р. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). София: Наука и изкуство, 1986, с. 80, бел. 7; **Тодорова**, О. Православната църква и българите…, с. 151.

3 **Ников**, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. 3 изд. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008; **Бонева**, В. Българското църковнонационално движение 1856 – 1870. София: За буквите / О писменехъ, 2010.

някой друг негодяй от българите ще бъде по-добър на това място; ако Силистренският Дионисий или Одринският Кирил, които знаят славянски език, са добри, в правото ли сме да искаме тяхното заменяне с българи?[4] Повод за невъздържаната реакция на руския дипломат е заявеното от Геров в края на 1856 и началото на 1857 г. искане на българското църковнонационално движение за „природни архиереи". В писмата си до руския дипломат Геров обяснява, че българите искат не гръцки владици, които знаят български език, а свои архиереи, защото крайната цел на тяхната борба е да получат признание като отделна народност и да имат свое представителство пред турското правителство. Поради спецификите на организацията на народите в Османската империя това представителство се осъществява от техния духовен предстоятел. Тъй като в съществуващите условия той винаги е грък, българите нямат възможност да излагат директно своите проблеми пред централната турска власт[5].

В аспекта на поставения проблем – за националността и нравствеността на висшето духовенство – личността на Доротей е изключително благодатна за наблюдение и анализ. Въпреки че е спорен персонаж, а може би тъкмо заради това, Доротей, Врачански епископ и Софийски митрополит, присъства в родната историография. Както много документи от XIX в. отразяват странностите в неговото мислене и поведение, така и изследователите често вървят по стъпките му в опитите да ги разгадават и обясняват. За ранния период от църковното служение на Доротей, когато той е предан на Цариградската патриаршия, делата му се подлагат на анализ най-често в поселищните истории на градовете, които са седалища на заеманите от него духовни катедри или влизат в техния диоцез. Проучватели на възрожденската история на Враца, Плевен, София още в първата половина на XX в. са сред първите, в чието полезрение попадат нравствено-етичните характеристики на Доротей и техните проекции в обществено-политическите му действия. В оценките преобладава негативен елемент, макар че съществуват опити за рационално обяснение в контекста на определени политически, икономически или социални отношения в съответните селища. Повечето от цитираните анализи са правени въз основа на значителен за времето си изворов материал, и най-вече върху архива на врачанската фамилия Хаджитошеви, който тогава все още не е бил обществено достъпен[6].

---

4 Из архивата на Найден Геров 1857 – 1876. Писма, доклади и материяли за възраждането на българския народ. Т. II. Кореспонденция с частни лица (М – Я). Под ред. на Т. **Панчев**. София: Изд. БАН, 1914, с. 296–297, док. 2103.

5 Български исторически архив – Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий" (БИА – НБКМ), ф. 22 (Найден Геров), оп. 1, а.е. 9, л. 9–12, л. 13, л. 18–24.

6 **Попгеоргиев**, Й. Град Враца (Принос към историята му). – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (СбНУНК), 1904, кн. 20, 1–75; **Георгиев**, М. Възраждането на град София. Исторически материали. София, 1920, 65–80; **Трифонов**, Ю. Обществено-църковен живот и борби в Плевенско в половината на XIX век. – ДК, 1931, № 47, 196–208; **Трифонов**, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. София, 1933; **Йоцов**, Д. Културно-политическа история на Враца. София, 1937; **Динеков**, П. София през XIX век до освобождението на България. София, 1937; **Маркова**, З. Българското църковно-национално движение…, 141–144; **Маркова**, З. Борба за църковно-национална независимост. – В: История на град Враца. От древността до Освобождението. Състав. В. **Харизанов**. София:

И така, кой е Доротей, един от българските висши духовници в йерархията на Цариградската патриаршия през 50-те – 60-те години на XIX в., и какво знаем за неговия жизнен път до заемането на Врачанската епископска катедра?

Сред малкото сигурни факти от ранната биография на Дончо Иванов Спасов можем да посочим това, че е роден в Копривщица, в семейството на заможния абаджия Иван Спасов Абрашев и Рада х. Герова. По майчина линия принадлежи към рода на известния възрожденски даскал х. Геро Добревич. Племенник е на Найден Геров. Неизвестни са годината на неговото раждане и подробности за живота му до 1850 г. Въз основа на сигурно сведение, че е приел монашество в Хилендарския манастир на Света гора през 1847 г., някои автори допускат, че е роден около 1830 г. Липсват податки за неговото учение. В по-късна преписка Н. Геров пише, че Доротей е неграмотен, каквито били тогава почти всички български духовници. Все пак Дончо Ив. Спасов владеел неумело писане и четене, научени по всяка вероятност в килийното училище на родната Копривщица. В ранна възраст извършил поклонение на Божи гроб, ако съдим по кореспонденция от началото на 40-те години, в която съвременниците му го титулуват „хаджи“.

Може би баща му е пожелал да го научи на занаят, защото има данни, че Дончо е правил опит да усвои абаджийството заедно със своя вуйчо Константин Геров в цариградските работилници на Иван Спасов. Нито аргатството, нито търговията, с които временно се захващал в следващите години, се превърнали в негово трайно житейско поприще. Затова пък още в тези години успял да се отличи с буен и безотговорен характер, забърквайки се в сделки и неясни финансови операции, след които, изглежда без особени вътрешни терзания, оставял съдружниците си да се справят сами.

В документ от 1846 г. откриваме ранно сведение за желанието на Дончо Спасов за духовно посвещение. Симптоматично е, струва ми се, че той го заявил във време, когато за всички комай било видно, че досегашните занимания не са му по вкуса, а скандалите в Цариград за дължими пари се превърнали в сериозна заплаха за него. През есента на 1847 г. Дончо Спасов се озовал в Света гора, където приел монашество под името Доротей. През 1850 г. братството на Хилендарския манастир го изпратило за свой таксидиот в Плевен. Вероятно естеството на службата му наложило да общува с представители на Врачанската епископия, в чийто диоцез тогава се намирал Плевен. През същата 1850 г. Доротей станал протосингел на Врачанския епископ Партений[7].

За съжаление, за най-важните брънки от веригата, които би трябвало да покажат как необразованият и своенравен български младеж си проправил път от сми-

---

Изд. на ОФ, 1976, 211–237; **Грънчаров**, М. История на Плевен. Възраждане и Освобождение. Плевен: Регионален исторически музей, 2001 и др.

7 Данните за ранните години от живота на Дончо Ив. Спасов са извлечени от публикуваната кореспонденция на Найден Геров. Вж.: Из архивата на Найден Геров 1857 – 1876. Писма, доклади и материяли за възраждането на българския народ. Т. I Кореспонденция с частни лица. А – Л (Аверки – Лобанов). Под ред. на Т. **Панчев**. София: Изд. БАН, 1911, с. 340, док. 543, с. 357, док. 565, с. 359–361, док. 567–569, с. 378, док. 605, с. 448, док. 700, с. 523, док. 846; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 91–92, док. 1788–1789. Срв. посочената литература в бел. 6.

реното монашеско послушание до отговорната протосингелска длъжност, историята деликатно мълчи.

* * *

Повечето автори поставят възникването на Врачанската епископия като подведомствена на Търновската митрополия през втората половина на XVIII в., защото в документ от това време тя стои редом с Червенската и Ловешката в принадлежащите към Търновския диоцез епископии[8]. Различна по-нова версия предлага Иван Тютюнджиев. На основание на новооткрити документи и анализ на известни източници и съпътстващи обстоятелства, този автор посочва, че началото на Врачанската епископия трябва да се търси в доста по-ранно време – през XVII в. Във всеки случай, твърди той, в официален документ на Йерусалимския патриарх Доситей (1669 – 1707) от началото на XVIII в. Враца вече фигурира като средище на епископия в състава на Търновската митрополия[9].

Интересни са някои документи за Врачанската епархия от началото на XIX в., по времето на епископ Антим (1804 – 1813). Дори да не уплътняват знанията ни за неговите взаимоотношения с паството, те дават основание да се мисли за наличието на конфронтация. Причината е в нежеланието на пасомите да изплащат дължимите данъци на своя владика. Документите показват, че тъй като бил непоносим за тях, Антим пребивавал повече в митрополитското седалище Търново, отколкото в средището на своята епископия. Налагало се Патриаршията да изпраща специални послания до епархията, за да призовава към помирение между паство и архиерей, и да задължи Търновския митрополит да го принуди да се върне във Враца и да изпълнява служебните си задължения. Патриаршията се нуждаела от приходите на църковните данъци. След като оставката му веднъж не била приета, в крайна сметка Търновският митрополит преместил Антим в Ловеч, а на негово място изпратил Методий (1813 – 1828)[10]. Тези данни показват, смята открилият и публикувалият ги Иван Снегаров, че борбите във Враца срещу нежелани архиереи са доста по-ранни от документално установените техни прояви в началото на 20-те години.

В нашата историческа литература се приема за безспорно, че Враца е сред първите градове, подели борба срещу гръцките архиереи. Въпреки спецификите на регистрираните конфликти във Враца, поради които на тях се гледа като на най-ранни прояви, но не и като на начало на борбите в буквален смисъл, авторите приемат, че именно на Враца принадлежи „палмата на първенството“ в църков-

---

8 **Попгеоргиев**, Й. Град Враца…, с. 37; **Маркова**, З. Борба за църковно-национална…, с. 234, бел. 3; **Тодорова**, О. Православната църква и българите…, с. 70.

9 **Тютюнджиев**, И. Търновската митрополия през 17 и първата половина на 18 век. Велико Търново: Слово, 1999, с. 42, 67, 126; **Тютюнджиев**, И. Търновската митрополия през XV – XIX в. Велико Търново: Ровита, 2007, 453–454.

10 **Снегаров**, И. Исторически вести за Търновската митрополия. – Годишник на университета „Св. Климент Охридски“ – София. Богословски факултет (ГСУ, БФ), 1942–1943, т. 20, кн. 5, 8–10, 37–38, 41–43.

ните борби[11]. Като ранни прояви, но не като истинско и организирано начало, ги отличава техният локален, местен характер, поради което те не получават широк отзвук. Борбите във Враца имат характер повече на лични конфликти между българските първенци Хаджитошеви и гръцките архиереи, усещането за което се подсилва от липсата на масово участие, макар че при определени обстоятелства Димитраки Хаджитошев получавал подкрепата на своите съграждани. Това, което дава основание движението във Враца през 20-те години да се отдели от други подобни събития, е наличието в него на качествено нови елементи. Именно във Враца за първи път българските първенци правят постъпки за назначаването на българин архиерей. През 1826 т. Д. Хаджитошев водил преговори с архимандрит Гаврил Бистричанин да заеме Врачанската катедра на мястото на епископ Методий, но по неизвестни причини замисълът не се реализирал[12].

След насилствената смърт на Д. Хаджитошев през юни 1827 г. борбите във Враца временно утихват. Споменът за българската нишка в историята на Врачанската епископия в предходните десетилетия се запазва, още повече че сред дейните врачански граждани по църковния въпрос са и наследниците на първоначинателя Димитраки – синовете Александър, Тодораки и Замфираки Хаджитошеви. В литературата за историята на Враца се посочва, че протосингелът на Врачанския епископ Партений (1850 – 1852) – Доротей, реално управлявал епископията, но и таял надежди да я оглави. Неговите амбиции съвпаднали с желанието на влиятелните врачански първенци да имат българин архиерей. Както се разбира от последвалата преписка, с помощта на многобройните техни контакти и влияние в Търновската митрополия, в края на 1852 г. Доротей е назначен за Врачански епископ.

На 20 ноември 1852 г. епископ Партений си подал оставката, а само две седмици по-късно, в деня на св. Николай Чудотворец – 6 декември, Доротей бил ръкоположен за епископ на Врачанската епархия[13]. Сумата, която трябвало да заплати на Търновския митрополит Неофит (втора митрополитска катедра в Търново: 1848 – 1857), за да заеме епископската катедра, непосилна за възможностите на Доротей, сама по себе си говори за размера на неговите амбиции. Според едни източници тя възлизала на 100 хил. гроша, според друг документ се равнявала на 500 хил. гроша. Доротей споделил конфиденциално с доверени лица, че с помощта на вуйчо му Найден и неговите руски контакти част от парите, които му взели гърците, за да го „владичат“, ще бъде възстановена[14]. Според Н. Геров, като българин Доротей трябвало да заплати много по-скъпо архиерейската катедра, а направил това, воден единствено от славоюбие[15]. Въпреки наличието на податки, които ще коментирам по-долу, точният размер на плащането за това ръкоположение не

11 **Попгеоргиев**, Й. Град Враца…, с. 54; **Ников**, П. Възраждане на българския народ..., с. 65.

12 **Попгеоргиев**, Й. Град Враца…, 40–54; **Ников**, П. Възраждане на българския народ..., 65–66; **Йоцов**, Д. Културно-политическа история..., 138–141; **Маркова**, З. Борба за църковно-национална…, 212–219; **Маркова**, З. Българското църковно-национално движение…, 90–96.

13 **Снегаров**, И. Старият Търновски църковен кодекс. – ГСУ, БФ, 1935–1936, т. 13, с. 6, док. 155, с. 6–7, док. 156; Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 349, док. 553–554.

14 **Попгеоргиев**, Й. Град Враца…, 59–60; БИА – НБКМ, IIA 347.

15 Документи за Българския история. Т. I. Архив на Найден Геров 1857 – 1876. Подреден от Т. **Панчев**. Т. II (1871 – 1876). Под ред. на М. Г. **Попруженко**. София: Изд. БАН, 1931, с. 223–224, док. 190.

е съвсем ясен. Сигурно е обаче, че е спазена традицията за изплащане на „пешкеш“, което и обяснява избора на неотличилия се с някакви особени достойнства Доротей. Основателно е същевременно изказаното в литературата твърдение, че с назначението на епископи българи в голямата Търновска епархия (през март 1852 г. в Ловеч е изпратен българинът Иларион) Цариградската патриаршия и Търновският митрополит направили опит да усмирят непокорната епархия, която от много години водела борба срещу своите гръцки архиереи[16].

Слуховете за размера на „пешкеша“ (в документите за епископ Доротей Врачански това плащане никъде не се споменава с известното в историографията название „пешкеш“) вълнували обществото по различни причини. Сумата била важна в онзи момент като аргумент в църковните борби в Търновската епархия. В края на 1853 г. един от водачите на борбите в Търново – х. Минчо Хаджицачев, се интересувал колко е взел владиката от Врачанския епископ във връзка с предстоящи постъпки срещу митрополит Неофит[17]. Отговор не получил, а опитите му да се свърже по същото време с епископ Доротей не са имали успех[18]. Все пак съвременниците тогава са знаели, че парите не са били малко и са били свръх възможностите на новоръкоположения епископ. В следващите месеци и години те се превърнали в сериозен житейски проблем за Доротей и неговите близки. В една по-обща характеристика на епископата на Доротей Врачански трябва да кажем, че той бил белязан от нескончаеми разправии за пари, дългове, заеми и неуредени сметки по въпроси, свързани с назначението му, с просветни дела, с търговски сделки, с лични нужди и пр.

Както вече споменах, съвременниците на Доротей не са били наясно за размера на неговото плащане към Търновския митрополит Неофит. По този въпрос съвременната историография се позовава на по-старата литература, която твърди, че стоте хиляди гроша са броени на владиката Неофит от заможния баща на епископ Доротей – абаджията х. Иван Спасов Абрашев[19]. От писмо след смъртта на Доротей (15 август 1875) разбираме, че „от вехто време“ той дължал на баща си повече от 100 хил. гроша – по всяка вероятност сумата за пешкеша за врачанското назначение. По повод кончината на владиката, която се случила в Цариград, Българската екзархия поискала от брата на Доротей – д-р Спас Иванов, да заплати разходите по неговото погребение. Спас Иванов пише на Найден Геров, че записът за 100 хил. гроша баща им джиросал върху него още преди време, за да не може Доротей да търси нещо от брат си с обяснението, че е давал пари за обучението му[20]. Това е засега най-„автентичният“ известен документ, с който можем да защитим твърдението, че стойността на пешкеша е била 100 хил. гроша.

Случаят по свой начин кореспондира с по-ранна и по-скоро семейна история, свързана с епископ Доротей. След като пристигнал във Враца, според известни

---

16 **Ников**, П. Възраждане на българския народ..., с. 110; **Маркова**, З. Ловеч в борбата за самостоятелна българска църква. – ДК, 1993, № 9, с. 3.

17 Семеен архив на Хаджитошеви. Т. II (1827 – 1878). Под научната редакция на проф. К. **Шарова** и К. **Мирчева**. Враца: БГ Принт, 2002, с. 295, док. 316.

18 БИА – НБКМ, ф. 307 (х. Минчо Хаджицачев), а.е. 3, л. 4–5.

19 **Маркова**, З. Българското църковно-национално движение…, с. 27.

20 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 715, док. 1201.

документи на 7 февруари 1853 г. (събота), доведен от делегация от врачански и плевенски първенци, нарочно явила се за това в Търново[21], епископ Доротей поканил своя дядо – х. Геро, да отиде при него, за да му бъде помощник, като му обещал по-добра заплата от тази, която като учител в Копривщица можел да придобие. Поканата е направена в края на март, а в началото на май х. Геро вече е при своя внук във Враца[22]. Когато на 2 април 1854 г. х. Геро умира във Враца, епископ Доротей поискал от вуйчовците си Атанас и Найден х. Герови да заплатят за харчовете, които правил за х. Геро, при положение че всъщност Доротей му дължал „хак [...] че му е слугувал"[23]. Самият х. Геро, по бащински загрижен за своите деца, а и внуци, само дни след пристигането на епископ Доротей във Враца, съветва сина си Найден да пише на владиката „хубаво да си отваря очите и да не прибира секиго при себе си, ако би да му е и севгилиа, да не би до после станало нещо не добро", и многозначително завършва: сещай се сам, „мудрому мало довлеет" (на умния малко му трябва)[24]. Тези факти трябва да покажат, че Доротей вече имал „име" дори сред най-близките си хора, което предизвикало грижата им за неговото бъдеще. И действително, в следващите години Н. Геров е пръв съветник на Доротей, при това винаги с мисъл за доброто му. Както сам казва на своя племенник: никога на свой роднина няма да стори зло, дори невинаги да е съгласен с неговите убеждения или поведение[25].

За силата и здравината на родовите връзки, които трудно надскачат патриархалната затвореност и още по-трудно се приспособяват към нормите на Модерността, говорят и други моменти от биографията на Доротей. От семейния архив на Хаджитошеви се установява, че епископът обещал да се отблагодари на врачанските първенци за полученото назначение. Непосредствено след ръкоположението, още в края на декември 1852 г., епископът потърсил финансова помощ от роднини и познати в Копривщица, за което посредничил х. Геро. Сумата била 10 хил. гроша, а на заемодавците било обявено, че парите са нужни, за да се пратят „в Търново на Владиката"[26]. Всъщност, ако съпоставим тези сведения с някои данни от архива на Хаджитошеви, ще установим, че тук може би става дума за пари, необходими за други плащания по назначението. Това са вероятно онези обещани от Доротей на Хаджитошеви суми, които единият от тях – Александър – настоява да получи през цялата 1853 г., и които малко по-късно се превръщат в „ябълката на раздора" в техните взаимоотношения. Част от тях или всичко Доротей изплатил, но разногласията с неговите покровители останали и затихвали или се изостряли според конюнктурата и конкретните обстоятелства[27].

---

21 Пак там, с. 352–353, док. 559–560.

22 Пак там, с. 353–354, док. 561–562.

23 Пак там, с. 365–366, док. 575–577.

24 Пак там, с. 353, док. 560.

25 Пак там, с. 544, док. 880, с. 547, док. 885.

26 Пак там, с. 350–352, док. 555–558.

27 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 265, док. 284, с. 267–271, док. 286–289, с. 272–273, док. 291, с. 277, док. 297. По-старата литература твърди, че сумата от 10 хил. гроша е изплатена през пролетта на 1853 г. Документите показват, че разправиите между епископ Доротей и Хаджитошеви за пари продължават през цялата 1853 г. Вж. пак там, с. 286–289, док. 306–309.

Само месеци преди да се доловят първи признаци за предстоящите раздори между епископ Доротей и Хаджитошеви, в няколко писма от Виена от януари 1853 г. Ал. Хаджитошев дава израз на всеобщия възторг от постигнатия успех с избор на българин архиерей. Първото и най-важно основание за почитта, която дължат на новия си владика, е именно това – той е от техния род, затова трябва да го обичат и почитат така, както се почита роден баща. И макар че гръцкото присъствие и влияние във Враца не са значителни, Ал. Хаджитошев поставя този техен успех в контекста на разгарящата се българо-гръцка църковна борба. Добрите отношения между българския епископ и пасомите трябва да противодействат на гръцките инсинуации и клевети, че българите „нямат за архиерейство достойни хора“, и още – техните отношения не бива да дават поводи за гръцки обвинения, че българите не почитат изобщо своите владици, а не само гръцките си архиереи. Не може обаче да не предизвикат внимание онези думи в цитираните писма, с които Ал. Хаджитошев съветва своите съграждани как да постъпват, ако се появят неразбирателства с владиката или ако той извърши, поради младостта и неопитността си, някоя „прощаема грешка“. Тогава, пише той, не с вик, гняв и кавги, а кротко, мирно и благоговейно да се съветват и да поправят грешките му[28]. Този случай не е единственият, в който някой предварително дири извинение или оправдание за възможните бъдещи постъпки на Доротей. Основателно е да допуснем, че изградени за него в миналото негативни представи са го следвали като сянка и съвсем обяснимо, са хвърляли сянка и върху бъдещите му обществени прояви.

В началото между епископ Доротей и неговото паство се установили добри отношения. Жителите на Враца и Плевен посрещнали новия владика с дължимата на духовен пастир почит, а той ги насърчил в пътя на ученето, христолюбието и смирението, съобщава пресата[29]. За това благоприятствало обстоятелството, че той, както и Ловчанският епископ Иларион, са „чисти българи“[30]. Петко Р. Славейков, който постъпил в края на 1853 г. като писар и секретар (граматик) на Доротей в Плевен, през януари 1854 г. пише в свое писмо: „Старецът ми е добър до воля прав Българин [...]“[31]. Искането за „българин владика“, което било главно в програмата на църковната борба в този момент, за паството на Врачанската епископия било удовлетворено. Как повлияло това върху отношенията между архиерея и пасомите в следващите години? От обнародваните и някои непубликувани документи ще подбера данни за историята на врачанския епископат на Доротей, които имат връзка с неговата биография и със следващи периоди от развоя на българското национално движение. За опора тук ще служи наложената историографска теза, че в разгара на българо-гръцките църковни борби българите обвиняват своите висши архиереи в целенасочено преследване на българските език, училище и самосъзнание, защото по произход са етнически гърци. В смисъла на казаното, какви са очакванията на българите от техния български архиерей, с какви намерения в културно-просвет-

28 Пак там, с. 255–259, док. 274–276, с. 260, док. 278.
29 Цариградски вестник, г. III, 7 март 1853, № 112.
30 **Маркова**, З. Ловеч в борбата..., с. 3.
31 **Славейков**, П. П. Писма от П. Р. Славейков. – СбНУНК, 1904, кн. 20, с. 53, док. LXXII.

ната си политика отива той при тях и каква е равносметката на техните отношения след края на Доротеевата духовна служба?

Да започнем с това, че през 1860 г. редакторът на „Цариградски вестник“ Александър Екзарх уверява, че навремето епископ Доротей изкупил книгата „Детинско забавление“ на Емануил Васкидович за сметка на хиляда неиздължили се спомоществователи от Плевен, което можел да направи само в качеството си на владика[32]. Това изявление се вписва в серия от подобни коментари и дописки от 1859 – 1860 г., появили се предимно по страниците на „Цариградски вестник“, които имали за цел да защитят българския архиерей от нападките на своите във време на остри българо-гръцки конфронтации в някои български епархии. В осемгодишното епископско служение на Доротей Врачански обаче не липсват данни, които говорят за изпълнение на длъжностите му като духовен и граждански началник на своите пасоми. Ето някои примери.

По искане на Найден Геров, през 1859 – 1860 г. епископ Доротей Врачански, с помощта на своя „граматик“, направил описания на манастирите и църквите във Врачанската епархия[33]. По време на едно посещение в с. Струпец в края на 1856 г. владиката научил за изоставена църква на мястото на стар манастир. С негова „християнска ревност“ и материална жертва бил даден нов живот на манастира „Св. Пророк Илия“[34]. В края на 1859 г. Н. Геров изпратил руско евангелие в дар за владиката или за възстановения манастир[35]. На 28 август 1858 г. митрополит Доротей подал молба до валията на Видин за нуждата от построяване на нова сграда за църквата „Св. Никола“, както и за манастира в околностите на Враца, които били още от времето на турското завладяване[36]. През 1858 г. пак владиката бил инициатор за възстановяване на църквата „Св. Параскева“ в Плевен[37]. Като протосингел на Врачанския епископ и след това като титуляр на Врачанската катедра, Доротей Врачански е бил свидетел на завещания, гарант и поръчител при търговски сделки и др.[38]

---

32 Цариградски вестник, г. X, 20 февруари 1860, № 471. Заглавието на книгата е: Детинско прибавление или различни нравствени поучения и нравоучителни истории. Собрано от Еманоила **Васкидович**, учителя Плевенскаго училища. Издание перво. С иждивением токмо от Плевен. Цариград, типография „Ц[ариградского] вестника“, 1852, 136 с.

33 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 531, док. 863, с. 535–538, док. 866–869.

34 Струпешки манастир, по името на близкото с. Струпец, което отстои на десетина километра от манастира, днес в обл. Враца. Вж.: Цариградски вестник, г. VII, бр. 306 от, 8 декември 1856; Русия и българското национално-освободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. I (февруари 1856 – декември 1860). Състав. О. **Маждракова** и др. София: Изд. на БАН, 1987, с. 406, док. 198.

35 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 531, док. 863.

36 Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя XV – XX век. София: НБ „Кирил и Методий“ / Ориенталски отдел, 1971, с. 17, № 125. Съставителката на „Опис“-а Михаила Стайнова предполага, че в документа може да става дума за Бистрецкия манастир „Св. Иван Рилски“ край Враца. Сред представените тук документи повероятно е да се мисли, че информацията се отнася за манастира край с. Струпец. Църквата „Св. Николай“ е във Враца. Нейното възстановяване е станало няколко години по-късно.

37 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, с. 199.

38 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 247–249, док. 264–265, с. 249–250, док. 267; Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 530–531, док. 862.

През 1858 – 1859 г. той е поканен да разпространява „Българската история“ (превод от съчинение на Юрий Венелин) на Ботьо Петков и да събира парите от абонатите в околията[39]. По-ранни впечатления за просветната дейност на епископ Доротей принадлежат на Петко Р. Славейков и са от началото на 1854 г. Според него епископът полагал грижи за учебното дело на паството – по същото време той се ангажирал с купуването на учебни пособия[40]. И макар че се явили разногласия за цената на поръчаните учебни таблици и у владиката се породили съмнения за стремеж за облагодетелстване[41], сведението говори не само за намеренията, но и за реални постъпки на Доротей Врачански в подкрепа на българското образование още в началото на епископата му.

Действително епископ Доротей, който обещавал на своите пасоми, че ще поддържа училища и учители в главните градове на епархията, изпълнявал, доколкото позволявали възможностите му, това обещание. В началото на 1854 г. П. Славейков твърди, че владиката издържал „на свое иждивение“ пет училища. През 1860 г. руският дипломат Николай П. Шишкин уверява, че владиката поддържал 20 училища, а сумата, която годишно разходвал за тази цел, надвишавала 50 хил. пиастра[42]. Литература и извори показват, че във Враца и Плевен с благословията на епископ Доротей в различно време са били назначени Стоян Попандреев Робовски (от Елена), Христо Пулеков (от Копривщица), Стефан Горски (от Елена), Петър Оджаков (от Лясковец) и др.[43] По негова покана в същите градове замисляли да учителстват Петко Славейков (от Трявна), Никола Михайловски (от Елена), а навярно и други[44]. Според сведения в документите Стоян Робовски във Враца трябвало да получава от владиката допълнение към заплатата в размер на 2 хил. гроша. Но тъй като епископ Доротей се намирал във финансова „несъстоятелност“, една година след началото на учителстването си във Враца учителят не получил обещаното[45]. От друга страна, известно е, че за двегодишното си учителстване в Плевен (1854 – 1856) Христо Пулеков получил цялата си заплата (по 8 хил. гроша годишно) от владиката[46]. Пак той плащал и на учителя Стефан Горски във Враца (1859)[47].

В началото на 1855 г. „Цариградски вестник“ получава сатира, насочена към Врачанския владика, която редакторът отказва да помести. За да обоснове своето

---

39 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 31, док. 57, с. 527, док. 857.

40 **Славейков**, П. П. Писма от П. Р. Славейков…, с. 53, док. LXXII.

41 Пак там, с. 54–55, док. LXXIII.

42 Русия и българското националноосвободително движение, т. I, ч. I…, с. 406, док. 198.

43 БИА – НБКМ, ПА 1962; **Харизанов**, В. Движение за национална просвета. – В: История на град Враца. От древността до Освобождението. Състав. В. **Харизанов**. София: Изд. на ОФ, 1976, с. 260; **Желев**, Й. „Копривщенският Неофит“. Принос към биографията на Христо Пулеков (1817 – 1889). Велико Търново: Фабер, 2014, с. 269, 321; **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, 200–206.

44 БИА – НБКМ, ПА 2881 – 2882.

45 Пак там, ПА 2880, ПА 1960, ПА 1964, ПА 1965, ПА 1968.

46 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, с. 200; **Доросиев**, Л. Учебното дело в Копривщица преди освобождението ни. – В: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица (20 април 1876 год. – 20 април 1926 год.). Събрал и наредил проф. архим. д-р Евтимий. София, 1926, с. 381; **Желев**, Й. „Копривщенският Неофит“..., с. 44.

47 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, 203–204.

решение, няколко седмици по-късно Александър Екзарх уверява читателите, че по сведения от Петко Славейков, епископ Доротей не само издържал училища и учители, но и ги осигурявал с топлина за зимата[48]. В началото на 1854 г. Славейков бил „владиков граматик“, но по същото време възнамерявал да постъпи учител в „горното училище“ във Враца[49]. Помощник на владиката в епископията по-късно е бил Христо Михайлов от Долни Дъбник. По време на целия си епископат Доротей разполагал с „граматик“, чиято дейност, вероятно като писар и деловодител, освен всичко друго трябвало и да компенсира недостатъчното му образование. Учудващо или не съвсем, през 1857 – 1858 г. епископ Доротей отхвърлил предложението на Н. Геров да осигури материална помощ за ученето на бившия си помощник Хр. Михайлов, оправдавайки се с липсата на „улеснение“, макар че дал слаба надежда за помощ след година[50]. Епископ Доротей давал пари за обучението на своя брат Спас Иванов във Виена, но това, заедно със записа от 100-те хиляди гроша, които Доротей дължал на баща си, е част от сложни семейни финансови взаимоотношения, тровени от недоволства и разправии чак до неговата кончина[51]. Друг източник свидетелства, че през 1861 г. Доротей отказал да помогне за ученето на едни дякон[52]. Съществуващите данни за учение на младежи с негова помощ са от по-късен период – след 1868 г., когато той се отрекъл от Цариградската патриаршия и преминал към отделилата се българска църковна йерархия.

Назначени по волята и с благословията на владиката, някои от споменатите учители останали и след това силно зависими от него. Стоян Робовски пише във връзка с проблеми във Враца, свързани с условията в училището и желанието му поради здравословни причини учебните занимания да се преместят от „поповата къща“ в някогашното „женско училище“ на епископ Агапий, че думата на владиката на две не става[53]. Дори да се долавя недоволство от епископ Доротей, учителят не само му останал верен, но и дал външен израз на своята почит. Стоян Робовски, който бил добре подготвен при известните еленски учители Иван Момчилов и Никола Михайловски, и за когото отзивите във Враца били добри, показал християнска покорност към своя благодетел, а бил съветван в такъв дух и от своя баща – еленският учител поп Андрей Робовски[54]. Епископ Доротей също показвал благоволение към учителя, а „долномахлени“ уверяват, че го имал като свое чедо и често ходел в училището, за да види и чуе как четат учениците[55]. В едно писмо Ст. Робовски моли баща си да напише „похвално слово“ за Господина (епископа), но в крайна сметка го написал той[56]. В архивния фонд на поп Андрей и

48 Цариградски вестник, г. V, 12 февруари 1855, № 212; г. V, 2 април 1855, № 219.
49 БИА – НБКМ, ПА 2880 – 2881.
50 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 525–526, док. 853–854, с. 527, док. 856.
51 Пак там, с. 702–703, док. 1176–1177; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 270, док. 2058; БИА – НБКМ, ф. 22, оп. 2, а.е. 971, л. 1–2.
52 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 539, док. 872.
53 БИА – НБКМ, ПА 347, ПА 2913, ПА 2880 – 2882, ПА 1963 – 1965.
54 Пак там, ПА 2913, ПА 2885, ПА 1961, ПА 1962, ПА 1963, ПА 1966, ПА 1967 и др.
55 Пак там, ПА 1962, ПА 1964 и др.
56 Пак там, ПА 1964.

Стоян Робовски е запазена чернова на стихотворение, посветено на Врачанския епископ Доротей. Тя не е датирана, но се отнася към врачанското учителстване на Ст. Робовски (1853 – 1855). Творбата не се отличава с художествени достойнства, но по своя дух и тон тъжно напомня поръчково славословие. За илюстрация ще посоча само пасаж от одата, в който Ст. Робовски, след като изрежда делата на епископа за просветата на младите врачани, прославя, че заради всички тези просветни добрини „той ще бъди се славен на Кириловата душа равен“[57].

Стихотворението е създадено във време, когато проблемите на епископ Доротей с неговите пасоми и с издигналите го на Врачанската катедра Хаджитошеви буквално раздират врачанското общество. Това очевидно не разколебало автора. По време на учителстването си в Беброво (през 1852 – 1853 г. или през 1856 – 1857 г.) Стоян Попандреев Робовски написал друга „ода“, посветена не на кого да е, а на самия Търновски митрополит Неофит Византиос[58]. По своя „верноподанически“ тон творението е твърде сходно с „одата“ за епископ Доротей. Подобно отношение ще видим няколко години по-късно, когато учителят в Плевен и след това във Враца Стефан Горски (1857 – 1858, 1859) също застанал зад своя благодетел, като излязъл в пресата с хвалебствени изявления за него[59].

Към края на епископата на Доротей Врачански напред излизат конфликти, свързани с финансиране на просветното дело в Плевен[60]. За да подпомогне решаването на финансовите проблеми на плевенските училища, епископ Доротей обещал средства, които обаче не могъл да осигури навреме. По същото време новият Търновски митрополит Григорий (1858 – 1867) се опитал да наложи на мястото на Доротей своя протосингел Мелетий, който, за да печели симпатии, обещавал, че ще направи на плевенчани още едно училище. В хода на тези разправии епископ Доротей уверявал приятели и врагове, че е направил в Плевен училище на два ката за 50 хил. гроша, без плевенчани да дадат нито аспра, „само и само да дойдат тий в съчювствие, които безпричинно ни гонят“. Епископ Доротей действително предоставил значителна сума за строителството на училище в Горната махала на Плевен, според негови уверения и информации във възрожденската периодика. Но наивно споделеният мотив пред Христо Тъпчилещов, който е един от неговите защитници в Цариград, че прави това, за да „умилостиви“ своите противници, вече доста показва от личността му[61].

Отзивите, а и реалните резултати от Доротеевата просветна политика, съвсем не са еднозначни. Във връзка със споменатите тук плевенски училищни скандали, в достигналите до нас източници – и документи, и възрожденска преса – могат да се открият много сведения, които са контрапункт на светлата картина, описана от верните на епископа учители. Опонентите на Доротей се съмняват, че той подкупва своите защитници, за да пишат положителните си отзиви за него. На твър-

57 Пак там, ІІА 357.

58 Пак там, ІІА 358.

59 Цариградски вестник, г. VIII, 19 октомври 1857, № 351; г. IX, 10 януари 1859, № 413; г. IX, 7 февруари 1859, № 417 и др.

60 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, 207–219; **Грънчаров**, М. История на Плевен…, 87–88.

61 БИА – НБКМ, ІА 261; България (Цариград), г. I, 19 септември 1859, № 26; г. I, 3 октомври 1859, № 28; г. I, 21 ноември 1859, № 35; Редовна притурка на в. България, 28 декември 1859, № 17.

денията, че епископ Доротей се грижи за настаняване на учители, те противопоставят предпочитанията му към личности, склонни към покорност и послушание. При такъв избор, изтъкват те, много от учителите му не изкарват и година. Ако някой учител изобличава неправдите му, с поведението си владиката го принуждава да напусне. Такъв е случаят с плевенския учител Петър Оджаков и няколко други, които били задържани във видинския затвор по показания на Доротей, че готвят антиправителствени бунтове[62].

Обобщение на Доротеевите „престъпления“ се съдържа в един махзар на плевенските граждани от октомври 1859 г., адресиран до търновския представител в Цариград х. Николи х. Минчоглу и създаден в условия на всеобщо надигане на Врачанската епархия срещу епископа през 1859 – 1860 г. В документа четем, че владиката злоупотребявал с пари на училището и на църквата и никому не давал сметка, затварял училища, преследвал и клеветял пред властта учители и училищни епитропи. Обвинявал сънародниците си, че готвят бунтове срещу властта и създават каси, за да търсят помощ от Русия и Франция. Авторите на махзара били възмутени от обстоятелството, че владиката всявал раздори между българи и турци, измисляйки несъществуващи между тях вражди, че разделял обществото с интриги и доноси. В тази връзка те твърдят, че са имали доста епископи гърци, но никой от тях не ги е нарекъл „зломисленици“ пред правителството, за да доживеят техен сънародник да ги клевети и обижда[63]. Плевенчани явно са изпаднали в „съзнателна забрава“ по отношение на своите предишни гърци владици. Такъв аргумент трябва само да покаже, че конфликтите с епископ Доротей са изострени до краен предел и нито една от двете страни не подбирала думи и средства в преследване на целите си.

Дори да целели да злепоставят владиката пред обществото и да го отстранят от катедрата, в дописките има и сведения, които отговарят на действителното състояние на нещата. Измежду тях преобладават подобни на тези: няма спомен владиката да е усладил сърцата на своето духовно стадо с образование, достойно за духовен пастир; не е ясно какъв ред иска да даде на училищата „неговата безкнижна глава“; радеел да се чува и учи само часослов или „най-главното му намерение“ е да украси пасомите си с часослов и буквар, псалтир и просто числение; училищата и учителите му не струват; мрази просвещението, гонител е на народността и просвещението и пр.[64]

В литературата се среща известие, че Доротей довел за девически учителки в Плевен две калугерки от Сопотския манастир, които преподавали в Хилендарския метох[65]. Това може да се разглежда като продължение на линията на епископ Агапий, за когото се знае, че полагал грижи за девическото образование в епархията. Не са известни резултатите от грижите на Доротей за образование на момичетата.

---

62 България, г. I, 31 октомври 1859, № 32; Редовна притурка на в. България, 28 декември 1859, № 17; България, г. I, 1 януари 1860, № 41; г. I, 23 януари 1860, № 44; Редовна притурка на в. България, 25 януари 1860, № 21.

63 БИА – НБКМ, ф. 49 (х. Николи Минчоглу), а.е. 92, л. 9.

64 България, г. I, 1 януари 1860, № 41; Редовна притурка на в. България, 25 януари 1860, № 21; Редовна притурка на в. България, 21 март 1860, № 30; България, г. II, 4 май 1860, № 59; г. II, 25 май 1860, № 62 и др.

65 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, с. 206.

Показателно е нещо, което казва поп Андрей Робовски в едно от писмата си до врачанските „долномахлени“ още през 1855 г. Той ги укорява, че разделили момичетата и момчетата и така лишили дъщерите си от възможност да учат, и ги поучава да полагат грижи за тяхното образование[66]. Голяма част от пребиваването на Ст. Робовски във Враца е белязана от неговото и на баща му желание учениците и учителят от училището в Долната махала на Враца да се преместят от „поповата къща“, където условията били нездравословни, а попадията – „неразбрана“ жена, която обичала „червено“ (вино), в „женското училище“ на епископ Агапий[67]. Сведението би могло да означава, че по същото време въпросното училище стои неизползвано.

Цитираните примери показват, че просветната дейност на българския владика Доротей Врачански се раздвоявала между собствената му неграмотност и (смътно) осъзнаваната необходимост да подпомага образованието, между несъмнените му амбиции да доминира във всяка ситуация и естествения стремеж да бъде добре приет от своето паство. В резултат на такава невъзможна комбинация е много трудно да се докажат и оценят реалните резултати от просветната политика на епископ Доротей.

Досегашната литература е дала задоволителна характеристика на Доротей Врачански. Картината тук ще добие още по-релефни очертания, ако добавим някои особености в характера на епископ Доротей и предпочитани от него методи на действие. От писмата и дописките в пресата най-много се набива на очи честолюбието на архиерея, несъвместимо с носения от него духовен сан. Когато бил критикуван или се чувствал несигурен, той прибягвал до наивни обяснения и оправдания, но свидетели твърдят, че често изпадал в необуздан гняв. В такива ситуации търсел подкрепата на свои доверени хора, а изпитаното средство да ги държи на своя страна бил подкупът. Негови съвременници свидетелстват, че е плащал, подобно на архиереите с ранг на митрополити, на свой „капукехая“ в Цариград, който да следи за репутацията и да брани името му; че е плащал по 10 хил. гроша на четирима свои привърженици в Плевен, за да го крепят; че дописките в негова защита по страниците на пресата са писани в неговата канцелария и с „неговото мастило“[68]. За да знае какво мислят неприятелите му и за да има контрол над всяка ситуация, владиката имал лошия навик да отваря, чете и преправя кореспонденцията не само на свои врагове, но и на хора, които уж му били близки[69]. Кражбата на имуществото на бившия Врачански епископ Партений накърнило много неговия образ. За подобен случай се загатва в писма между Константин и Найден

66 БИА – НБКМ, ПА 1968.

67 Пак там, ПА 2913, ПА 2880 – 2882, ПА 1960, ПА 1963 – 1965, ПА 1968.

68 Цариградски вестник, г. V, 2 април 1855, № 219; България, г. I, 1 януари 1860, № 41; Редовна притурка на в. България, 25 януари 1860, № 21; **Златарски**, В. Материали за историята на град Враца. – Във: Възпоменателен сборник за Васил Кънчов. По случай 25 годишнината от смъртта му (1902 – 1927). Враца, 1927, с. 164, док. 2; **Славейков**, П. П. Писма от П. Р. Славейков…, с. 53, док. LXXII; **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, с. 198; **Снегаров**, И. Исторически вести за Търновската митрополия..., с. 6; **Попгеоргиев**, Й. Град Враца…, 59–73.

69 **Славейков**, П. П. Писма от П. Р. Славейков…, с. 54–55, док. LXXIII; БИА – НБКМ, ПА 2882, ПА 1965.

Герови[70]. Епископ Доротей се блазнел от мисълта за слава и почести, макар че все създавал интриги и непрекъснато се забърквал в скандали[71], които показвали тъмната страна на неговата личност – манипулативност, гневливост, користолюбие и сребролюбие.

Повечето от дописките през 1859 – 1860 г., както и плевенският махзар от октомври 1859 г., когато българските църковни борби в национален мащаб се намират в нов етап, приписват неприемливото поведение на Врачанския епископ на „фанариотски хесап“, обявяват го за фанариотин „в сърцето и духът“, затвърждават убеждението, че от Фенер не може да произлезе нищо добро. Сънародниците вярват, че Доротей не се отличава от гръцките епископи, но имал предимството, че много по-лесно можел да клевети народа си, а българите имали пълно право да го нарекат Юда Искариотски[72]. Доротей, от своя страна, парира тези твърдения пред своя вуйчо, като оправдава всички неразбории с това, че бил познат на сънародниците си от „прост калугер“, затова не могъл да им се представи като грък владика, бидейки родом българин[73]. Авторецепцията на Доротей и обществените възприятия към личности и събития в този момент на изострящи се противоборства между българите и Цариградската патриаршия явно доста се разминават.

След края на Кримската война и с новия султански Хатихумаюн (1856) българското църковно движение навлиза в нов етап, когато дотогавашните български искания за „родни архиереи“ са заменени от категорични настоявания за „родна“ църковна йерархия. И макар че българските искания на църковния събор в Константинопол през 1858 – 1860 г., свикан по решение на Цариградската патриарашия и Св. Синод, за да приведе управлението на Църквата в съгласие с новата обстановка след войната и с постановленията на новия реформен акт – Хатихумаюна, (сега свеждащи се само до условието изпращаните в епархиите с преобладаващо българско население владици да знаят до съвършенство езика на паството), правят крачка назад от исканията, изложени в истинска петиционна кампания непосредствено след войната (не само за български владици, но и за отделяне от църковните структури на Цариградската патриаршия, 1856 – 1857), крайната цел остава свързана със стремежите на българите да получат статут на отделен народ, придобивайки своя църковна йерерхия[74].

Именно в този момент борбата на врачани и плевенчани срещу епископ Доротей получава нов тласък в цяла серия от махзари, протести, вестникарски дописки и делегации в Търново и в Цариград. В началото на 1860 г. няколко плевенски граждани се срещат в Цариград с Александър Екзарх. Тогава той ги посъветвал да се помирят с владиката, а като най-важен аргумент изтъкнал „времето“, което било неподходящо да се гонят български владици[75]. И по страниците на редакти-

70 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 396–397, док. 638–639.

71 Опис на турски документи..., с. 16, док. 15, с. 17, док. 17.

72 България, г. I, 31 октомври 1859, № 32; г. II, 30 март 1860, № 54; г. II, 30 ноември 1860, № 89.

73 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 531–534, док. 864.

74 **Бонева**, В. Българският църковен въпрос и устройственият събор на Цариградската патриаршия (октомври 1858 г. – февруари 1860 г.). – Исторически преглед, 2007, № 1–2, 42–84.

75 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 584, док. 961; БИА – НБКМ, ф. 783 (Никола Златарски), оп. 1, а.е. 31, л. 6.

рания и издаван от него „Цариградски вестник“, проблематичният по това време за много българи Ал. Екзарх настоявал за търпимост към българските архиереи, защото те самите са пожелали да имат владици от своята народност[76]. Опонентите подхвърлят реплики, че Екзарх искал пари, за да подкрепя една или друга партия в битките за Доротей[77], което не е без връзка с ширещите се по онова време слухове, че той получавал пари от руската мисия и дори от Цариградската патриаршия за издаването на вестника. През целия врачански период на Доротей вестникът и неговият редактор държат благонамерен, покровителствен тон към противоречивите известия за неговото поведение. За мотива, че не е време да се гонят български владици, Александър Екзарх предлага само на пръв поглед разумни доводи, като този, че борбата между българите и техния български епископ е най-доброто развитие за Търновския митрополит грък, който ще има как да опонира, когато отидат сетне да просят пак български владика, или пък че няма никаква сигурност дали ще получат друг владика, по-добър от падналия[78].

Още тогава съвременниците отговарят на тези Екзархови разсъждения с конкретни данни за злоупотреби на епископ Доротей. Не трябва да се забравя, че вероятно част от изнесените данни са повече оръжие в ръцете на опонентите на Доротей Врачански, отколкото реални негови провинения, които днес могат да бъдат доказани, при все че един дописник се кълне, че за всяко Доротеево „законно и политическо престъпление“ сънародниците му имат ясни доказателства. При липса на по-достоверни източници, на които да се опрем, и тези ще дадат представа за данъчната политика на владиката. Така например, в хода на ожесточените борби, чиято крайна цел е, както се посочи, епископ Доротей да бъде отстранен от Врачанската епархия, по страниците предимно на в. „България“ се появяват показания, че владиката съблича немилостиво сиромасите и че за пари допуска непозволени от канона неща, а в черквите няма никакъв ред, което въобще не го смущава. Дописниците укоряват епископа, че събирал воития за Търновския митрополит вместо по 100 гроша от село – по хиляда – две хиляди гроша, че продавал евангелия по селата за по 1200 – 1500 едното (и дори да нямало църква – пак принуждавал селяните да купуват), че допускал четвърто венчило за хиляда гроша или дори до 8 хил. гроша, (за вула на един поискал 905 гроша), че вулите му стрували от 50 до 1500 гроша, че за освещаване на църква вземал по няколко хиляди гроша, че разрешавал двуженство, че усвоил 160 хил. гроша, събирани за Синаитския манастир, че не предал събрани за Търновския митрополит 140 хил. гроша и пр. Намиращите се под властта му свещеници били негови роби и изпълнявали личните му поръчки, вършел и други безчиния над тях; повечето от тях се разпръснали в различни посоки и трудно можело да се намери свещеник, за да извърши обичайни църковни треби; епископът продавал и препродавал селата от едни свещеник на друг; възстановеният от него манастир му служел само, за да му прибира приходите и пр. Обобщение на епископата на Доротей намираме в думите на един допи-

76 Цариградски вестник, г. X, 23 януари 1860, № 467; г. X, 20 февруари 1860, № 471; г. X, 5 март 1860, № 473; г. X, 19 март 1860, № 475; г. X, 26 март 1860, № 476 и др.

77 България, г. I, 12 декември 1859, № 38.

78 Цариградски вестник, г. X, 26 март 1860, № 476.

сник, че епископът разбирал архиерейството единствено като „спахилък“ и нямал грях от Бога, нито срам от „человеците“[79]. Доротей Врачански изтъквал като сторено благоволение отказа от един от църковните данъци за сметка на друг, само и само да може да помогне за решаването на финансовите въпроси на плевенското училище, но се оказало, че отказал да събира „по-евтиния“ данък за сметка на по-скъпия[80]. От периода на разправиите с Хаджитошеви е сведението, че досега по селата владиците не са вземали ембатик[81]. През целия период на своя Врачански епископат в различни ситуации и по различни поводи Доротей обяснявал поведението си с недостиг или с липса на средства. Добре ще е да посочим за една по-голяма обективност радостта на Славейков в едно негово писмо от 1854 г., че за 25 дни служба при епископ Доротей успял да сложи настрана 1500 гроша[82].

Сънародниците обясняват данъчната политика и поведението на епископ Доротей с неговата принадлежност към йерархията на Цариградската патриаршия. Те вярват, че тя е проядена от корупция и всички, които са в досег с нея, неминуемо попиват от нейния дух. Сходни са изразните средства, с които се характеризират нейните представители – безбожник, фанариот, хищник, вълк, гърци проклети, фенерски върколаци, свиреп вълк, изпечен интригантин, свършен шарлатанин и пр. Трайно е убеждението, че от Фенер не може да произлезе нищо добро, затова всеки изпратен от Патриаршията владика, дори и българин, не притежава никакви качества. Според пасомите един от принципите, на които се градят йерархичните отношения в Църквата, гласи: „Великата! църква иска от един епископ не големи добродетели, но големи суми сребро и чести бакшиши“[83].

Показателни за тези отношения в Цариградската патриаршия са опитите на Търновския митрополит Григорий да наложи на Врачанската катедра своя архидякон Мелетий, заради което през 1859 г. повел борба с епископ Доротей. Не без основание самият Доротей, както и поддръжниците, и противниците му смятат, че тази война се води, за да бъде продадена Врачанската катедра по-скъпо, отколкото платил навремето Доротей на Неофит, и така да се осигурят нови свежи постъпления в касата на митрополията. Подаръците, с които настоящият епископ се опитал да защити поста си, не били равностойни на онова, което очаквал митрополитът при нова продажба на Врачанската катедра, уверяват дописници[84]. Доротей вярва, че тази борба е породена от сребролюбието на митрополита[85]. Противниците му пък обвиняват него в користолюбие, дори да признават, че той прави злоупотреби, защото му трябват пари да откупи епархията си от Патриаршията или от Търнов-

79 България, г. I, 1 януари 1860, № 41; Редовна притурка на в. България, 21 март 1860, № 30; България, г. II, 30 март 1860, № 54; г. II, 27 април 1860, № 58; Български книжици (Цариград), г. IV, юли 1861, № 7–8; **Златарски**, В. Материали за историята на град Враца…, с. 163, док. 2.

80 България, г. I, 31 октомври 1858, № 32; Редовна притурка на в. България, 23 ноември 1860, № 12; **Трифонов**, Ю. История на града Плевен…, 195–196.

81 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 308, док. 330.

82 **Славейков**, П. П. Писма от П. Р. Славейков…, с. 53, док. LXXII.

83 България, г. I, 3 октомври 1859, № 28; г. I, 21 ноември 1859, № 35.

84 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 341, док. 369; България, г. I, 3 октомври 1859, № 28; г. I, 21 ноември 1859, № 35; г. I, 24 декември 1859, № 40; Редовна притурка на в. България, 30 ноември 1859, № 13; Редовна притурка на в. България, 21 декември 1859, № 16.

85 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 531–532, док. 864, с. 536, док. 867.

ския митрополит[86]. Не е изненадващо тогава, че у Доротей се поражда мисъл да смени катедрите или да иска отделяне на Врачанската епископия от Търновската митрополия и издигането ѝ в ранг на митрополия. Ето какво споделя той с наивна откровеност пред своя вуйчо Найден Геров, от когото очаква да му съдейства за изпълнение на тези замисли. Той не пропуска да напомни своите пожертвования за църкви и училища, които други владици преди него не са правили, но и споменава мимоходом безпокойство за старините си. Затова иска новата митрополитска катедра да бъде ако не по-горна от сегашната, но в никакъв случай „по-долна на доходите". Намира за уместно решение да поеме Самоковската катедра, но най-важно е това, че възлага надежда на Солунския митрополит Неофит и член на Св. Синод, бивш Търновски митрополит, да му окаже подкрепа[87].

Отношенията на Врачанския епископ Доротей с новия Търновски митрополит Григорий се движат в релси, различни от онези, по които вървят взаимоотношенията му с ръкоположилия го на Врачанската епископска катедра митрополит Неофит. През първата половина на 50-те години Търновската епархия подема решителна борба срещу гърка владика и прави усилия да привлече в нея и по-отдалечените, но принадлежащи към диоцеза ѝ, епископии. Така епархиотите на Врачанската епископия биват приобщени към борбите за отстраняването на Неофит. Позицията на оглавяващия Врачанската епархия епископ към висшестоящия йерарх и към борбите на еднородните му пасоми е показателна за дълбоките разриви в недрата на Цариградската патриаршия и изиграва важна роля за обрата в отношенията му с Хаджитошеви. В края на 1853 и началото на 1854 г., когато врачанските първенци подемат кампания за събиране на подписи под махзари срещу нежелания Търновски митрополит, Врачанският епископ Доротей не само отказва да подпише или да застане зад тези инициативи, но дори замисля контраакция в негова подкрепа. Не е много ясно какво точно е успял да направи Доротей, но у Хаджитошеви се явили съмнения, че той подготвял „лъжливи" махзари в защита на Неофит[88]. В хода на техните разправии те поискали срещу Доротей да се води разследване, но настоявали то да бъде в Цариград, а не в Търново, защото там имал подкрепата на владиката, с което и сам се хвалел[89]. След скандалните разкрития от 1854 г., че Доротей, заедно с Васил Кръстеняков, откраднал имуществото на бившия Врачански епископ Партений, чието място заел[90], Хаджитошеви не се посвенили в борбата срещу Доротей да потърсят отстранения Партений, който се намирал в Цариград, за да го подтикнат да повдигне обвинение за откраднатите пари и имущество[91] и така с помощта на владиката грък да водят борба срещу българския епископ.

Затова само няколко години по-късно, когато самият Доротей се нуждаел от помощ, той насочил очакванията си за подкрепа тъкмо към Неофит. И през 1860 г.,

---

86 България, г. I, 21 ноември 1859, № 35.

87 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 531–534, док. 864; Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 343–344, док. 371.

88 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 300, док. 321, с. 306, док. 328, с. 308, док. 330.

89 Пак там, с. 308, док. 330, с. 310, док. 332.

90 Пак там, с. 306, док. 328.

91 Пак там, с. 310–312, док. 332–333, с. 317–318, док. 339.

когато отстраняването му от Враца било въпрос само на време, той изтъквал връзките си с Неофит, по това време вече Солунски митрополит, който, ако съдим по известната преписка, бил негов „духовен старец“[92]. В представите на Доротей този висш духовник бил най-висшата инстанция, на която можел да се опре, но той не разчитал единствено на него. Неведнъж тук бяха споменати данни от разнородни източници и за различни ситуации, които показват склонността на Доротей да сплотява около себе си своите привърженици, да обвързва чрез системата от взаимни интереси хора, които ще му бъдат верни и на които ще може да разчита в заплетените ситуации, в които непрекъснато се забърквал. Способностите на Доротей да обединява свои привърженици в името на лични „каузи“, или казано с езика на съвременниците – да прави „тарафи“ (т.е. партии), видима още в първите години от престоя му във Враца, избуява с всичка сила през 1859 – 1860 г., когато е пикът на конфронтацията между епископа и неговото паство. Освен че подтиква верните си хора да инициират писането на махзари, с които да го представят пред Търновския митрополит или пред Св. Синод на Патриаршията в най-благоприятна светлина[93], Доротей търси съмишленици сред сънародниците, които имат тежест и влияние пред Патриаршията и Високата порта. Един от тях е небезизвестният български търговец в Цариград Христо Тъпчилещов. Така в разгара на разправиите Доротей изрекъл, след като бил канен няколко пъти да се яви пред Св. Синод, която повеля не изпълнил, че докато има в Цариград „големи арки“ като Тъпчилещов, Гешооглу и др., той няма страх от никого[94].

Волно или неволно, Доротей заимства този израз от писмо на Геров, в което той, по повод желанието на племенника му да заеме Самоковската катедра, го съветва да не се блазни от големи идеи, които не са по силите му, защото прогоненият Самоковски митрополит Матей има „големи арки“, т.е. силни покровители в Цариград и в Патриаршията[95]. Когато Доротей показва, че очаква съдействие от митрополит Неофит Солунски да го измъкне от непоносимата среда на всеобщо отрицание, той със сигурност очаква участващият в Св. Синод митрополит да „върне“ подкрепата, оказана му от Доротей по време на борбите на Търновската епархия срещу него. Както вече посочих, отношенията в йерархията на Цариградската патриаршия се основавали на принципи, доста далечни от евангелските постулати, според които мисия на духовния пастир е да положи душата си за своите овце. В много голяма степен те били движени от материални, финансови или кариерни интереси. Точно в такъв смисъл са препоръките на Геров, който се опитва да убеди своя племенник, че подкрепата на Солунския митрополит Неофит може да е само по някакви лични подбуди, особено с готвените промени от църковно-народния събор, когато един владика няма да има властта да решава еднолично проблеми, касаещи цялата Църква. Геров предупреждава епископ Доротей да не се лъже да

92 БИА – НБКМ, IA 261.

93 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 340–345, док. 368–371, с. 346–350, док. 374–375.

94 БИА – НБКМ, IA 259–261; Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 42, док. 82, с. 531–535, док. 864–866; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 444, док. 2325; Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 341–342, док. 369, с. 343–345, док. 371, с. 348–350, док. 375; **Златарски**, В. Материали за историята на град Враца…, с. 172, док. VII и др.

95 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 534–535, док. 865, с. 537, док. 868.

плати отново прескъпо за катедра, която поради изтъкнатите причини няма да успее да получи.

Да напомним, че още от най-ранните години на Доротей на духовна служба, и по бащина заръка, и по лично убеждение, Геров се грижи за начина, по който неговият племенник се поставя в обществото. Без да навлиза в същината на борбите, които българите повеждат още по-усилно след края на Кримската война, в средата на 1857 г. в чисто човешки план Найден Геров го съветва, че е време да се държи сметка за отношението на високото духовенство към паството, затова ще се следи много внимателно за поведението на всеки архиерей. И тъй като за епископ Доротей вървят думи, че гледа повече своите връзки с турците, а не се грижи за църквите и училищата, Геров го учи как да се държи и как с „кротко и умно владание“ да отклонява от себе си такива укори[96]. Заслужава уважение позицията на Н. Геров да не спестява горчиви истини дори на най-близките си сродници, към които иначе питае най-чиста и искрена обич. Достатъчно е да споменем с каква почит и уважение той се обръща към Доротей, дължими на лица с духовен сан в едно все още религиозно, ненапълно секуларизирано общество. Във всяко писмо Геров му поднася не само своите синовни почитания, но и тези на съпругата и децата му, и проси молитвите и благословията на владиката за всяко начинание и за всеки новопоявил се член на неговото семейство. По отношение на епископ Доротей Н. Геров се намира в двойствената позиция и на негов духовен син „в Христа“, и на негов любящ „баща“ и закрилник „в света“. Истинска бащинска грижа има в напътствията владиката да намери път за помирение със своите епархиоти, да е добър пастир и да няма неприятели между тях, да се държи умно, за да е благодарно стадото, и да отминава всеки опит на користни люде да създават конфликти[97]. Ето още един „принцип“ за отношенията между висше духовенство и епархиоти, този път изведен от Найден Геров: навсякъде „има людие научени да ся ползуват от владиката, и не мируват, ако няма кокал да глождат“.

В опитите за вразумяването на епископ Доротей се включва и копривщенецът Христо Пулеков[98]. Въпреки усилията на близки и роднини, Врачанският владика оставал все така невъздържан и конфликтен[99]. В неговото поведение впечатлява една учудваща противоречивост, но не такава, каквато е тя при сложни, дълбоки характери. При него тя е повече „безхарактерност“, отколкото „характер“, у него тя е склонност към манипулиране, към безпринципно лавиране в неистово желание да постига своето, а от всяка ситуация да излиза „сух“ и невинен[100]. Той се показва „умен“, комбинативен, лукав и пресметлив, що се отнася до финансови въпроси и до извличане на полза от различни житейски ситуации, което контрастира с демонстрирани в други случаи наивност и лековерност.

---

96 Пак там, с. 524, док. 850.
97 Пак там, с. 534–535, док. 865, с. 537, док. 868.
98 Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 206, док. 1956.
99 Пак там, с. 209, док. 1961.
100 Документи за българската история, т. I…, с. 223–224, док. 190, с. 229, док. 192.

За да допълним картината на всички връзки на Доротей като Врачански епископ, нямаме право да отминем сведенията, които показват контактите му с турските власти. Както бе отбелязано в самото начало, тези връзки са едни от най-важните елементи на изградената конфигурация, която определя мястото на Църквата в османската политическа система. В този смисъл готовността на Доротей да сътрудничи на турските власти не е някакво възмутително изключение, а само още една илюстрация на установени зависимости между отделните власти в Османската империя. Да не забравяме, че когато попада под властта на султана, заедно с различните права и привилегии, Цариградската патриаршия и нейният висш клир поемат и задължението да бъдат гарант за покорността на паството към върховния суверен[101].

От гледна точка на съвременниците и в ситуация на враждебни отношения между пасомите и техния архиерей, сведенията за тези прояви на владиката Доротей се тълкуват единствено като предателство. Той е вероятно един от българските владици от доосвобожденския период, към когото са отправени най-много обвинения за сътрудничество с турските власти и за предателство към българските интереси. С особена сила това важи за революционните инициативи в северозападните български земи през 1869 г. Но подобни негови прояви са засвидетелствани доста по-рано.

Всички автори цитират онзи най-ранен случай от епископата на Доротей Врачански (в края на 1853 г.), когато той застанал зад своите пасоми, като успял да изземе с хитрост една подготвена от врачанския кадия масбата, с която последният искал да навреди на християнските поданици. След разследвания по случая кадията бил уволнен, а епископът подирил спасение от възможно негово отмъщение в Плевен[102]. Дръзката постъпка на епископ Доротей му спечелила привърженици и породила надежди, че в негово лице пасомите ще имат закрилник от турските произволи. Твърде скоро тези надежди се стопили напълно.

След като отношенията на Доротей Врачански с Хаджитошеви се обтегнали, провокирани най-напред от лични интереси и амбиции за доминиране, владиката подготвил махзар срещу довчерашния си покровител Александър Хаджитошев и при определени условия бил готов да го връчи на турските власти[103]. През 1859 г. плевенският учител Петър Оджаков бил задържан, след като владиката докладвал на видинския валия за предполагани антиправителствени бунтовнически намерения на плевенските граждани. През 1858 г. Доротей Врачански донесъл на видинския валия за движението на бунтовници в региона, които били задържани и срещу които било образувано следствие. През 1860 г. съобщил за наличието на барутни работилници в „село Бетун“ (така в документа) и за движението на някакво съмнително лице, което впоследствие било арестувано. По този повод Великото везирство изказало сърдечна благодарност на бдителния владика „за проявените от Вас чувства на вярност“ и отговорило благосклонно на молбата му да посети гр. Крайова в Румъния, за да получи допълнителни сведения, които по-сетне да съобщи на везир-

101 **Лебедев**, А. П. История греко-восточной церкви…, 147–148.

102 Семеен архив на Хаджитошеви…, с. 289–290, док. 310, с. 291–294, док. 312–314.

103 Пак там, с. 309–312, док. 331–333.

ството[104]. Когато Найден Геров кори своя племенник, че гледа повече личните си интереси и връзки с турските власти, и пренебрегва обществените потребности на едноверните пасоми, съвсем сигурно тези укори имат основания в реални факти от поведението на Доротей. В техен контекст дори и най-крайните оценки на съвременниците изглеждат поне обясними, а неговите усилия винаги да намира оправдания за всяка своя неприемлива постъпка – неособено убедителни.

За да си дадем още по-ясна сметка за сложните отношения между Цариградската патриаршия, Високата порта и подвластното християнско население, илюстрирани тук чрез драматичния епископат на Доротей във Врачанската епархия, трябва да посочим, че след като не намерили решение на своето искане за отстраняване на владиката, предявено пред Търновския митрополит и пред Св. Синод на Цариградската патриаршия, врачанските и плевенските граждани сполучили след няколко прошения и делегации лично пред великия везир Мехмед Кабръзлъ паша по време на неговата обиколка из българските земи през 1860 г.[105]

Изложените дотук данни внушават категорично, че борбите срещу епископ Доротей не са „църковни“ в онзи смисъл, с който обикновено натоварваме българското църковнонационално движение. Поне до края на 60-те години във врачанските борби не се открива елементът на „националната идея“. В литературата отдавна е доказан техният характер на лични, икономически или обществени противоречия. По-контрастно би проличала липсата на национален мотив във врачанските борби, ако посочим, че през 1859 – 1860 г., когато във Врачанската епископия миряните водят борба за отстраняване на българския епископ Доротей, българите в Пловдив водят яростни борби за езика на богослужението, а голяма част от обществените прояви там са по посока на утвърждаване на националното начало. Още един силен аргумент в подкрепа на горното ще открием във факта, че по времето, когато българите от Търновската епархия застават непримиримо срещу своя митрополит грък Григорий, техните събратя в подведомствената Врачанска епископия прибягват до неговия арбитраж в разправиите с епископ Доротей. А когато българите в Цариград подготвят и извършват отхвърлянето на зависимостта от Цариградската патриаршия, депутация от врачански граждани пледира пред Св. Синод за отстраняване на владиката българин от Врачанската епархия.

Независимо от техния характер, тези скандали не остават изолирани от общия ход на българското национално движение. Така, когато Александър Екзарх призовава сънародниците си да се помирят с българския владика, защото времето не било подходящо за такива борби, това негово разбиране в най-голяма степен отразява смущението сред дейците по църковния въпрос от едно сериозно противоречие в българските искания в този момент, заявени на църковния събор в Цариград (1858 – 1860), и съществуващите проблеми между владиците българи и пасомите им в някои епархии. За сравнение ще посоча, че по време на борбите срещу епископ Доротей паството на Пловдивския митрополит Паисий (който е албанец

104 Документи за българската история. Т. III. Документи из турските държавни архиви. Ч. I (1564 – 1872). Подбрал и превод П. **Дорев**. София, 1940, с. 370, док. 661, с. 391–392, док. 694–695.

105 **Златарски**, В. Материали за историята на град Враца…, с. 174–177, док. VIII–X.

и също патриаршески владика) настоява той да запази катедрата си и се обявява в негова защита.

Задължително е да припомним, че всички недостойни качества и злини, които епархиотите виждат у своя български архиерей, епархиотите му приписват на факта, че той е служител на Патриаршията и е добре обучен в школата на „Караказана“. Изнесените данни обаче говорят, че епископ Доротей притежавал „нужните качества“ още преди да замисли духовна кариера, а тъкмо те са му помогнали да си проправи път в дебрите на корумпираната Цариградска патриаршия. В този смисъл „кариерата“ на епископ Доротей Врачански в йерархията на Великата църква е един от символите на развалата в нея, и колкото парадоксално да звучи, неговото и на някои други български владици архиерейско служение по същото време е още един аргумент, който „радикализира“ българските искания след злополучния църковен събор от 1858 – 1860 г.

Професионалният път на Врачанския епископ Доротей в ролята на неприет Софийски митрополит малко по-късно е ярко доказателство за това наблюдение.

* * *

Българската историография все още не може да се произнесе категорично за съдбата на Софийската митрополия след османското завладяване. Тълкуванията на малкото оцелели източници позволяват на родните учени засега да изказват само предположения за нейната принадлежност към продължилите да съществуват и под османска власт Православни църкви – Охридската архиепископия, Ипекската и Цариградската патриаршия. Запазени документи показват, че в началото на XV в. (около 1410 – 1411 г.) Охридският архиепископ назначавал митрополити на Софийската епархия, поради което влязъл в конфликт с Цариградския патриарх[106]. До началото на XVI в. София е в диоцеза на Охридската архиепископия[107]. Някои автори предполагат, че е възможно след възстановяване на Ипекската църква през 1557 г. в нейния диоцез да е влизала и Софийската митрополия[108]. Във всеки случай, в първите десетилетия на XVI в. Софийската епархия вече е под върховенството на Цариградската патриаршия[109].

Авторите, занимавали се с проучване историята на София през XVI и XVII в., се ограничават да изтъкнат най-същественото, което характеризира църковнорелигиозния живот на Софийската епархия, що се касае до нейното управление. Те споменават, че владиците на София били гърци, изпращани от Цариград не заради техни достойнства, а поради способностите им да заплатят по-висока цена за мит-

106 **Баласчев**, Г. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. – СбНУНК, 1901, кн. 18, 132–170.

107 **Снегаров**, И. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394 – 1767). Второ фототипно изд. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995, 250–251.

108 Вж. **Тодорова**, О. Православната църква и българите…, с. 68 и цит. лит.

109 **Ихчиев**, Д. А. Турски документи за Софийската епархия. – Преглед, г. I, 1908, № 6 и 7, 318–325; **Ихчиев**, Д. А. Турски документи за Софийската епархия. – Преглед, г. I, 1908, № 8, 388–398; **Ихчиев**, Д. А. Турски документи за Софийската епархия. – Преглед, г. II, 1908, № 1, 28–30.

рополитската катедра. Когато идвали в София, те изпадали в зависимост от лихвари и кредитори, а много често поръчителствалите за тях свещеници или редови миряни губели имотите и препитанието си. Не било рядко явление църковна утвар и богослужебни книги да се продават или залагат, за да бъдат изплатени дълговете на митрополита[110].

Що се отнася до вътрешнорелигиозния живот в Софийската епархия и отношенията между пасомите и гърците владици през първата половина на XIX в., могат да се посочат някои основни техни характеристики. Софийската епрахия, за разлика от други православни епархии в българските земи, се радвала на малобройно гръцко присъствие и следователно – на липса на значително гръцко езиково и културно влияние. Гръцкият език, макар и използван от митрополита в неговата канцелария и като богослужебен език, не доминирал сред християнското население на епархията. Затова и първите прояви на конфронтация между архиерея и неговите пасоми били провокирани не от необходимостта да се противодейства на гръцкото влияние, а от данъчната политика, материалния гнет и злоупотребите на висшите духовници[111]. Това, заедно с някои други местни особености, поставя отпечатък върху характера на църковните борби в София в следващите години.

По-ранни прояви на недоволство са регистрирани през 1847 г., когато софийските жители изпратили изложения в Цариград срещу митрополит Мелетий (1837 – 1847). В тях те наблегнали на лошите и тиранични постъпки на своя висш духовник и искали заменянето му с друг, по-добър и загрижен за паството архиерей. В пресата от 1857 г. се срещат сведения за недоволство на софиянци от митрополит Гедеон (1853 – 1860). Цялостното впечатление е за отделни, може би спонтанни и ненапълно организирани прояви, които се изчерпват с желанието един лош владика да се замени с по-добър, но които все още не настояват за български архиерей. Промени в посока на задаване на националноконсолидиращ характер на църковните борби настъпват след Кримската война и Хатихумаюна, когато, под влияние на общонационалното движение, и в София се солидаризират с исканията на сънародниците за отделна църковна йерархия[112].

Запазени данни дават основание да се мисли, че софийските българи изпращат делегат на църковния събор в Цариград през 1858 – 1860 г., макар по-късно от другите български епархии. Според предположение на Геров Патриаршията поискала пратеници от различни места, за да подпишат решенията на събранието и така да им придаде нужната представителност. Българите от София не само не се съгласили с взетите решения на събора, но и излезли с протести пред властта и

110 **Иширков**, А. Град София през XVII век. София, 1912, 42–43; **Николова**, М. Сведения за град София през XVIII в. – Известия на Семинарите при Историко-филологическия факултет на университета „Св. Климент Охридски“ – София, 1943, т. 2, 77–78.

111 **Маркова**, З. София в църковно-националната борба. – В: **Маркова**, З. Избрани съчинения. Т. II. Студии и статии. Състав. М. **Куманов**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 487.

112 **Маркова**, З. Българското църковно-национално движение…, с. 150; **Маркова**, З. София в църковно-националната борба..., 487–488; **Темелски**, Х. Кратък преглед на историята на Софийска митрополия. – Официален сайт на Св. Синод на Българската православна църква – Българска патриаршия <http://www.bg-patriarshia.bg/index.php?file=sofia_diocese_history.xml> 14 март 2017; **Бонева**, В. Българското църковнонационално…, 101–103.

пред патриарха[113]. По време на анкетната обиколка в българските земи на великия везир Мехмед Кабръзлъ паша през 1860 г., те изпращат делегат, който му връчва прошението на софиянци за отделяне на българите от властта на Цариградската патриаршия[114].

По-видима и резултатна е реакцията на софийските българи към Великденската акция на цариградските сънародници от 3 април 1860 г. Само седмица след тази дата те заявяват, че ще последват техния пример, и съветват в същия дух събратята си в Самоков и в други околни селища. В средата на май в София вече са извършени съществени промени по пътя на църковно-народната самоорганизация. На първо място, митрополит Гедеон бил принуден да заеме страната на пасомите и да изхвърли от божествената служба името на патриарха, а вместо него да споменава името на султана. На второ, всички църковни приходи били иззети от ръцете на митрополита и поверени на мирянин, който да ги управлява, а по общо съгласие предстояло да се определи тяхното назначение. Предвиждало се да се определи заплата на владиката. Нито един документ за църковни данъци и такси от митрополитската канцелария нямало да има никаква сила, докато върху него не бъде поставен печат с надпис „Софийско Българско духовно [у]правление, 1860“. Както може да се предполага, дори да изпълнил волята на пасомите да се отрече от патриарха, гонейки вероятно и свои интереси, което в крайна сметка му коствало владишкия трон, митрополит Гедеон бил недоволен от промените, които на практика го поставили под властта на самоорганизиращите се българи в София[115]. Има и други важни събития от църковнонационалното движение в града, но показателна в смисъла на горното е позицията на софиянци през лятото на 1860 г., когато вероятно по поръка на Патриаршията при тях се явил Самоковският владика Паисий да ги усмирява, но недоволни, те изпълнили двора на митрополията и го принудили да напусне града[116].

Тези стъпки в София, които водят до изграждане на паралелна църковно-гражданска управителна институция, предхождащи по време аналогични събития в Пловдив например, се обосновават с религиозните права и свободи, дарени на поданиците на Османската империя с Хатихумаюна от 1856 г. И дори в убежденията на софиянци да прозира наивна вяра, че прокламираните равни права и свободи са израз на царска милост заради верността и предаността на българите и защото султанът опознал гръцките интриги, и още – че съвсем скоро българите ще получат правителствено потвърждение на установеното на 3 април 1860 г. справедливо положение, в новосъздадената ситуация се открояват моменти, които подсказват нова политическа зрялост на софийските българи и които подготвят почвата за предстоящите още по-драматични събития в София. Последните имат

113 Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 511, док. 2412, с. 525, док. 2429, с. 817, док. 2822; **Бонева**, В. Българското църковнонационално…, 139–142.

114 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. – Сборник на Българската академия на науките. Клон историко-филологичен и философско-обществен, 1919, кн. 12, с. 488–489, док. 414.

115 **Динеков**, П. София през XIX век…, 200–203; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 539–540, док. 471; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 549–550, док. 2466; Документи за българската история, т. I…, с. 141, док. 150.

116 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 541, док. 473.

връзка с назначаването на нов Софийски митрополит през пролетта на 1861 г. – добилият скандална известност доскорошен Врачански епископ Доротей.

Много скоро след като е отзован от Врачанската епископия, през ноември 1860 г. Доротей получава Нишавска митрополия, а на неговото място във Враца е поставен Паисий[117]. Има документи, макар и немного, в които Доротей е назоваван Нишавски (Пиротски) митрополит. Кондиката на Нишавската митрополия за периода 1834 – 1872 г., която отразява реалния живот в епархията, не споменава нищо за владиката Доротей. На 29 декември 1860 г. църковните епитропи на Пирот дали отчет за черковните приходи и разходи пред наместника на отстранения митрополит Антим, „протосингел поп Димитър“, и пред други пиротски първенци[118]. По всяка вероятност Доротей не е влязъл в изпълнение на длъжностите си като Нишавски митрополит. Динамичното българско църковнонационално движение по времето, когато идеята за единение с Римокатолическата църква отбелязва своя връх чрез подписване на уния (18 декември 1860 г.), прави краткотрайна всяка конюнктура. В началото на 1861 г. Цариградската патриаршия кани митрополит Доротей в Цариград[119]. Сега той се подчинява, но пред него в този момент се откриват поне два житейски и професионални пътя.

Най-ранното известно ми сведение за униатските увлечения на Доротей датира от края на неговия врачански епископат. То е от май 1860 г. и според него запознати с борбите срещу епископ Доротей и настроенията в епархията твърдели, че владиката и неговите привърженици искали да стават „папищаши“[120]. Едва ли е случайно, че известията за връзки на Доротей с католиците зачестяват тогава, когато положението му в йерархията на Цариградската патриаршия става застрашително нестабилно. Малкото оцелели източници сочат, че той не е встъпил в Нишавска епархия, следователно не е пристъпил към събиране на църковните данъци. Останал без средства за препитание, Доротей потърсил други житейски алтернативи. Независими източници от първите месеци на 1861 г. потвърждават контактите му с католиците[121], но не показват кой е направил първата стъпка. Различни обстоятелства говорят за несъмнена двустранна заинтересованост. Унията в Цариград получава неофициално признанието на държавата още на другия ден, но положението ѝ в първите месеци е доста несигурно. Това принуждава нейните светски и духовни водачи да търсят възможности за разширяване на своето обществено влияние. Не е изненадващо, че в обсега на тяхното внимание често попадат хора, които по някакви причини са отхвърлени от обществото, или са в материални затруднения, или имат неприемливо от гледна точка на наложените обществени представи поведение, или проявяват склонност към безпринципно сътрудни-

117 **Снегаров**, И. Старият Търновски църковен кодекс..., с. 37–39, док. 220–221.

118 **Манолова-Николова**, Н. Нишавските владици през XIX век. – История, 2001, № 1, с. 11; Тефтер Нишавске митрополије 1834 – 1872. Фотокоп. изд. Предг. И. **Николић**. Пирот: Музеј Понишавље, 1976, с. 40.

119 Архив на Г. С. Раковски. Т. III. Писма до Раковски, 1861. Под ред. на Н. **Трайков**. Подг. за печат и с обяснит. бел. В. Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1966, с. 177, док. 49.

120 **Златарски**, В. Материали за историята на град Враца…, с. 173, док. VII.

121 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 177, док. 49, с. 380, док. 118.

чество. Няма съмнение, че Доротей успешно се вписва в този образ, което го прави много подходящ за целите на униатите.

По информация в официален доклад на Найден Геров до посланика в Цариград Александър Лобанов-Ростовски от 15 февруари 1861 г., полякът Климент Пшевловски бил изпратен да търси Врачанския епископ Доротей. Като не го намерил във Враца и след като узнал, че е потеглил към Константинопол, той го последвал, настигнал го в Копривщица и заедно с него бил в Пловдив. Както доверил тогава Доротей пред руския вицеконсул в Пловдив, католическата пропаганда отдавна проявявала интерес към него, опитвайки се да го привлече с разни обещания. Едно от тях било да му повери управлението на съединената Българска църква, ако приеме унията, на която се гарантирала формална зависимост от папата и пълна вътрешна самостоятелност. Разбира се, на Доротей били предложени парите, от които се нуждаел. Според същите уверения на Доротей, той отказал парите, но не отклонил нито един от другите аванси, обосновавайки се с намерението да узнае плановете на пропагандата и така да съдейства за по-бързото решение на българския въпрос. Той възнамерявал да представи пред Мехмед паша писмото на пропагандата, за да покаже, че с унията тя цели промени, които са във вреда на турското правителство. Както става ясно от доклада на Геров, лично английският вицеконсул в Пловдив Джон Блънт увещавал Доротей да стои настрани от унията и да разкрие на правителството интригите на католическата пропаганда[122]. Сведенията от Геров са поместени в доклад за българската уния на посланика Ал. Лобанов-Ростовски до княз Александър Горчаков, в който четем, че на Доротей бил обещан патриаршески чин, ако се обяви за унията[123].

В своите доклади Геров споделя нелишеното от основание мнение, че Доротей притежава „гъвкав характер“. Вицеконсулът смята в същото време, че в спора между българи и гърци Доротей ще застане на онази страна, която има по-голям превес, и още по-важно – на страната, от която ще има по-голяма изгода за себе си. Той оставал в подчинение на Цариградския патриарх, защото не намирал за възможно в този момент българите да получат напълно независима йерархия. Самият патриарх се надявал с помощта на висшите архиереи – българи, да реши българския въпрос с най-малки отстъпки, поради което ги призовал в Константинопол. Българите, от своя страна, недоволствали от връзките на Доротей с патриарха, но таели надежда да се възползват от благосклонността към него на великия везир Мехмед Кабръзлъ паша, за да придвижат напред българския въпрос. Геров уверява, че дори да не бил твърде разположен към унията, Доротей би я приел, ако се компрометира пред българи и гърци[124].

Ако съдим по сведение в пресата, митрополит Доротей пристигнал в Цариград през втората половина на месец февруари 1861 г.[125] Съвременниците знаят, че той

---

122 Документи за българската история, т. I…, с. 223–224, док. 190, с. 229, док. 192.

123 Русия и българското национално-освободително движение 1856 – 1876. Документи и материали. Т. I. Ч. II (януари 1861 – декември 1863). Състав. О. **Маждракова** и др. София: Изд. на БАН, 1987, с. 57, док. 262.

124 Документи за българската история, т. I…, с. 223–224, док. 190, с. 229, док. 192.

125 България, г. II, 22 февруари / 6 март 1861, № 101.

е призован, за да участва в подготвяния патриаршески събор, който трябвало да се произнесе за поведението на епископ Иларион Макариополски и митрополит Авксентий Велешки и да вземе решение по българския църковен въпрос, но те не са наясно за скритите намерения на Патриаршията. Тълкуванията са разнопосочни. Според едни, с този ход Църквата целяла да залъгва българите, а според други – да създава интриги и да внася разкол сред тях[126]. Присъствието на митрополит Доротей на събора, проведен на 23 – 24 февруари 1861 г. в турската столица, е увенчано с подписа му под приетите документи – такрир от 23 февруари 1861 г., с който Цариградската патриаршия иска от Високата порта да изпрати на заточение непокорните български владици, и такрир с дата 24 февруари 1861 г., с който Великата църква декларира нови религиозни свободи за българите, или известните в литературата „15 точки“[127]. Укрепващото национално движение посреща неприязнено присъствието на владиката Доротей и на другите архиереи българи на събора. Поведението им е подложено на остра критика, а при Доротей този факт съвсем скоро влиза в обществено „обращение“, за да подсили аргументите на неговите опоненти в предстоящите борби в София.

Двата документа, резултат от дейността на Великия църковен събор в Цариград през февруари 1861 г., имали за цел да решат възникналите проблеми и да удовлетворят българските искания. Те били възприети от българите за неприемливи и компромисни, а по обективните си последици дали нов тласък на църковното движение. Важни за настоящата тема са първите положения в 15-те точки, които постановяват в българските земи да се назначават за митрополити и епископи духовни лица, които са родом българи, и още – които са честни, прями и имат качествата, изисквани от църковните канони. Те, разбира се, трябва и да знаят български език. Освен това, ако за някое вакантно място пасомите настояват за конкретен архиерей, известен и изпитан от Патриаршията със своите качества, 15-те точки уверяват, че желанието на пасомите ще бъде удовлетворено[128]. В изпълнение на тези решения за Преславски митрополит е назначен българинът Антим, за Пловдивски – Панарет, за Кюстендилски – Игнатий. Малко по-рано Паисий и Доротей са получили съответно Врачанска епископия и Нишавска митрополия.

Подозренията у българите, че Патриаршията търси интриги, като привлича техни сънародници – висши архиереи, се подхранвали от слуховете, че по време на този престой в Цариград Доротей и Паисий били удостоени от патриарха със специална вечеря, или от известията, че след събора те били изпратени от него да служат из „гръцките църкви [...] уж че работа прави“[129]. Сведения от началото на 1861 г. показват, че доброволно и без съпротива Доротей се оставя да бъде оръдие на Патриаршията в борбата ѝ с българите. Несигурен в своите стъпки, според сведения от това време, понякога той търсел съвети от закрилника си в Цари-

126 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 177, док. 49, с. 234, с. 238, док. 69; България, г. III, 10/22 май 1861, № 112.

127 Документи за българската история, т. III…, с. 395–399, док. 702–703.

128 Пак там, с. 397, док. 703.

129 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 241, док. 70, с. 375, док. 118.

град Христо Тъпчилещов[130], но все така оставал встрани от всенародното течение срещу чуждата духовна власт.

В последните дни на месец април 1861 г. верността на Доротей към Цариградската патриаршия е осребрена с нова и по-перспективна митрополитска катедра – тази в София[131]. Преди да потегли за мястото на новото назначение, Доротей говорел, че като отиде в София, ще „има да сюрдиса сума българи които стоят противни на Гръц[кото] Духовенство“. Вестта, че Доротей заел страната на гръцкия патриарх срещу своите сънародници и че е поел служба от него, когато българите навсякъде се отричат от властта му, дава основание на Христо Георгиев да го нарече „голям убиец на народа ни“, и да мисли, че всичко, което прави, е от „зло поведение“, а не от „простотия“, както му се струвало дотогава[132]. Последвалите борби на софиянци срещу нежелания духовен пастир ще поставят под съмнение доброто, с което Цариградската патриаршия се отплатила на останалия ѝ верен духовник – по произход българин, и ще зададат въпроса за принципите и допустимите компромиси в политиката, каквато по същество е българската църковно-национална борба.

Събитията в София през пролетта и лятото на 1861 г. се различават както от борбите срещу епископ Доротей във Врачанската епархия малко по-рано, така и от протичащите успоредно с тях процеси в други епархии през същата година. Отличителна тяхна черта е агресивната намеса на местните турски власти в регулиране на отношенията между изпратения от Цариградската патриаршия нов Софийски митрополит и неговите пасоми. Подтикнато от разрастващото се недоволство на българите в църковния въпрос, на 12 май 1861 г. Великото везирство издава окръжно до местните управители в българските територии, вкл. и до мютесарифа на София, с което ги задължава да следят всеки да се занимава със своята пряка работа и да не се намесва в религиозни дела, които разстройват реда и спокойствието в империята. Като изтъква, че справедливите оплаквания на българите са удовлетворени (визират се „15-те точки“, потвърдени със султански ферман), следователно няма никакви основания за техните недоволства, окръжното задължава при поява на брожения на религиозна основа местните турски управители да съобщават веднага имената на нарушителите[133]. Не само този документ, но и всички събития в София в следващите месеци не оставят съмнение, че в тях се преплитат сложните отношения между Цариградската патриаршия и българите, от една страна, и между Църквата и властта, от друга, в които, по силата на установени в столетията назад зависимости, на турската власт принадлежи правото на арбитър. С подбора на някои примери и по-важни моменти от борбите в София през втората половина на 1861 г. ще се опитам да покажа това.

От известието за избора на Доротей за Софийски митрополит, получено в София по време на меджлис в края на май, до последните събития от декември 1861 г., когато владиката е принуден да напусне града, местните турски управители са

130 Пак там, с. 305, док. 90.

131 Цариградски вестник, г. XI, 29 април 1861, № 18; БИА – НБКМ, ф. 16 (Тодор Бурмов), а.е. 323, л. 1–2.

132 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 244, док. 387, с. 246, док. 391.

133 Документи за българската история, т. III…, с. 407–408, док. 716.

основни фактори в разигралите се сцени[134]. Участието на мютесарифа Хасан Таксин паша не само че не успокоява страстите, а нажежава още повече атмосферата на недоволство. Заменилият го в края на август или в началото на септември Ахмед Расим паша е по-умерен и благосклонен към българите, а неговите доклади изиграват решаваща роля за отстраняването на митрополит Доротей. По време на целия конфликт, съгласно предписанията на централната власт, направени малко по-рано, софийските управители я уведомявали за всичко, което се случвало, и действали според нейните разпореждания[135].

Първата реакция на изненада у софиянци от назначението на Доротей за техен митрополит е заменена от неодобрение, недоумение и гняв, а скоро след това се налага решимостта им да не го допуснат в София. Тяхното отношение се формира и под влияние на вестта, че в Берковица, където владиката отседнал напът за седалището на епархията си, не бил посрещнат като духовен пастир, а бил принуден да отседне в хан. Само дни след тръгването на владиката за София, с решителен жест софиянци показват, че няма да отворят вратите на митрополитския дом за архиерея на Цариградската патриаршия. Те заключват митрополията с „един около 3 оки тежък катанец“, според думите на очевидец. Тяхната съпротива не позволява Доротей да влезе в града, затова той изпраща най-напред своя протосингел (в документите наричан и векилин), а самият той се установява в Берковица. В София обаче се намират българи, които са готови да съдействат на митрополит Доротей и на турските власти – х. Мано Стоянов, Димитър Митович, Пешо Тодоров (Желявеца) и др. Заради готовността им да наложат духовниците на Гръцката патриаршия, те са обвинени в предателство. Неслучайно тогава се появили слухове, че на х. Мано бил обещан „нишан“ (орден, награда), ако склони съгражданите си да приемат митрополит Доротей[136].

Многократните призиви на софийския паша да получи ключовете на затворената митрополия, за да въведе Доротеевия протосингел, остават нечути. В началото на юни 1861 г. по негова заповед са арестувани няколко влиятелни българи, двама от които са българските представители в местния меджлис, а трима представляват еснафските организации. Действията му са санкционирани от „везирска заповед“. В средата на юни 1861 г., с помощта на аскер и след истински стълкновения, митрополията най-сетне е отворена, а заклеймените като предатели х. Мано и неговият зет Д. Митович стават жертва на народното недоволство. Сред „арсенала“ на местния турски управител в следващите дни и седмици се нареждат натиск, насилие, заплахи за арести и за заточения, манипулации и внасяне на разкол сред недоволните чрез противопоставяне на различните лагери или чрез

---

134 Събитията в София през 1861 г. са много добре засвидетелствани в разнородна документация. Те могат и трябва да бъдат предмет на отделно изследване. Тук ще ги илюстрирам с някои източници, които не изчерпват всички известни ми извори.

135 **Динеков**, П. София през XIX век…, с. 106; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 501, док. 425; Цариградски вестник, г. XI, 24 юни 1861, № 26; Дунавски лебед (Белград), г. I, 22 август 1861, № 47 и др.

136 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 145, док. 72, с. 147, док. 75; **Динеков**, П. София през XIX век…, 105–106; БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 679, л. 50–51, л. 52–53, л. 109–110; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 484, док. 166; Дунавски лебед, г. I, 21/27 юни 1861, № 38–39; Български книжици, г. IV, юни 1861, № 3, юни 1861, № 4 и др.

привличане на готови да сътрудничат на властта лица. Чувствителна струна у българите е засегната от безцеремонното предложение на мютесарифа, ако те не приемат съществуващия ред в Турция, да се чувстват свободни да се преселят в Русия[137]. Сблъсъците в София съвпадат по време с размяната на население между Османската империя и Русия в началото но 60-те години, когато изселническата кампания създава реална заплаха за обезбългаряване на значителни етнически български територии във Видинско и в Одринско.

Насилственото въдворяване на Доротей в митрополията не го въвежда автоматично в сан, тъй като софиянци продължават своята съпротива и отстояват отказа си от Цариградската патриаршия чрез отказ да допуснат подчинения ѝ духовник да изпълнява архипастирските си задължения. Затова следващите усилия на турския управител са именно в такава посока. Многобройни данни показват, че над българите християни е упражнено насилие, за да извършат действия, с които да покажат, че приемат и признават Доротей за свой владика – да му целунат ръка и да му се поклонят. Така например, със заптиета и с „лобут“ (бой) жени и деца били принуждавани да се явяват пред владиката, за да му засвидетелстват своето уважение, старейшини и първенци на съседни села били докарвани насила в София, за да се поклонят на владиката. Отказалите да се подчинят били затваряни. Друго средство за убеждение бил подкупът[138]. В тази размирна година между софийските жители и турския управител се водел и словесен „диалог“.

В старанието си да въведе Доротей в митрополията, управителят използвал аргумента, че той идва с царски ферман, което го прави легитимен архиерей. Самият Доротей, когато неуспешно се опитвал да отбие укорите на Найден Геров за породилите се скандали, изтъквал същото – той е законен пратеник на Цариградската патриаршия и притежава царски ферман, затова не той е причинител и виновник за софийската разпра, а онези, които възпрепятстват изпълнението на едно законно положение[139]. В средата на юни софийският управител Хасан Таксин паша задържал 33 българи, а като условие за освобождаването им ги принудил да подпишат документ, с който да признаят владиката за „царски“ човек, макар не за техен владика[140]. Последното само на пръв поглед създава впечатление, че турската власт действа в свой интерес и пренебрегва този на инкорпорираната към нейното управление Цариградска патриаршия.

В това ще се убедим, ако посочим усилията на софийския паша да наложи на пасомите митрополитът да започне да изпълнява своите пастирски длъжности. Няколко пъти той се намесил във вътрешноцърковни работи, като се опитал да принуди владиката да извърши неканонично венчание на двама, които нямали

---

137 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 150, док. 79; **Динеков**, П. София през XIX век…, 105–106; БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 679, л. 50–51, л. 52–53, л. 109–110; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 49, док. 1723, с. 51, док. 1726, с. 586–587, док. 2512; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 566–569, док. 220, с. 579–580, док. 226; Дунавски лебед, г. I, 21 юни/4 юли 1861, № 38–40; Български книжици, г. IV, юли 1861, № 7 и др.

138 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 150, док. 79; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 547–580, док. 208, с. 548–550, док. 209, с. 566–569, док. 220, с. 579–580, док. 226; Български книжици, г. IV, юли 1861, № 8; г. IV, август 1861, № 14 и др.

139 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 540–542, док. 874–875.

140 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 569–570, док. 220; Дунавски лебед, г. I, 4/11 юли 1861, бр. 40–41.

право на това, или да наложи на софиянци да допуснат владиката в черквите и да му разрешат да извършва църковна служба и църковни треби. Доротей имал дългове, направени за купуване на митрополията, и бил длъжен да внесе сумата в „касата“, което правело належащо събирането на църковните даждия. При упоритото нежелание на софиянци да се подчинят, за подсилване на своите аргументи пашата използвал лостовете на властта, като издал ираде, с което на владиката се разрешавало да пристъпи към събиране на църковните данъци. Така се явил нов повод за гнева на софиянци – те очаквали отговор на своите постъпки за отзоваването на митрополит Доротей от София, вместо което властта го узаконила на мястото му и създала условия той да започне да изпълнява задълженията си. Ето какво казвали те на пашата, когато ги увещавал, че Доротей е „царски“ човек, защото притежавал царски ферман – Доротей ги е купил от предишния митрополит Гедеон като овце, и питали с възмущение – приема ли техният владетел, след Хатихумаюна, неговите поданици да бъдат продавани и купувани. Предизвиква внимание споменатото в една дописка, че и турците в София подкрепяли протеста на своите съграждани и твърдели, че Патриаршията немилостиво ги „съблича“, а на нея давали повече данъци, отколкото на държавата и на султана[141].

За изясняване на взаимоотношенията между владиката и властта могат да помогнат още някои сведения от известната документация. На 25 юни 1861 г. християните се събрали в недовършената църква „Свети Крал“, за да отслужат молебен за султана, а владиката използвал събирането като претекст, за да доложи на властта, че пасомите му готвят бунтове срещу правителството. След доноса последвали нови арести[142]. При всички неразбории, които назначението и идването на Доротей предизвикали в София, управителят Хасан Таксин паша най-накрая „вдигнал ръце“ и оттеглил подкрепата си от него. По този повод българите саркастично отбелязали, че с поведението си владиката сам си навредил, конфронтирайки се с тези, които до този момент го подкрепяли и с чието съдействие по-лесно можел да върши своите злини[143]. Вероятно неумението на пашата да се справи със ситуацията в София му коства поста и още в хода на скандалите той е отстранен и заменен от Ахмед Расим паша. Последният се показал по-толерантен към исканията на българите, въпреки че, както се и оказало, решението на този въпрос не зависело от него, а от по-висши държавни инстанции[144]. При все това Доротей продължил да се осланя на висшите държавни чиновници. Така например, великият везир Мехмед Кабръзлъ паша (сменен през юли 1861 г. от Али паша) бил недоволен, че софиянци отказали да приемат любимеца му в София. Доротей пък разчитал с помощта му да заеме мястото си, а техните контакти дали повод за нови обвинения, че с негово съдействие се надявал да прокара отново път за гръцкото

141 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 499, док. 423; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 579–580, док. 226; Дунавски лебед, г. I, 21 юни 1861, № 38; 4 юли 1861, № 40; 18 юли 1861, № 42 и др.

142 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 150, док. 79; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 566–567, док. 220; Български книжици, юли 1861, № 7.

143 Дунавски лебед, г. I, 1/8 август 1861, № 44–45.

144 **Динеков**, П. София през XIX век…, с. 125; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 500–501, док. 424–425; Дунавски лебед, г. I, 28 август 1861, № 48; Български книжици, г. IV, август 1861, № 14.

духовенство в България[145]. Съвременник оценява в по-късните си интерпретации на църковнонационалното движение, че Доротей бил „едничкия български владика, какъвто трябва да бъде владика в Турско – познаваше добре турците, знаеше как да се обхожда с властите, живееше с тях като турчин, съобразителен в[ъв] всичко“[146].

В борбите на митрополит Доротей с епархиотите в София през лятото и есента на 1861 г. има още отлики с конфронтациите във Врачанската епархия, които ги превръщат в „една от най-ярките антипатриаршески демонстрации в историята на всенародната борба“[147]. Макар те да имат връзка повече с характеристиките на църковнонационалното движение в този момент, отколкото с личността на владиката Доротей, нужно е тук да бъдат накратко споменати. От посочените документи е видно каква роля отреждат българите на Високата порта и султана за удовлетворяване на техните искания. За легитимиране на своите действия те се позовават на последния реформен документ – султанския Хатихумаюн от февруари 1856 г., като в прошенията си до султана припомнят правдините и еднаквите милости, дарени от него за всичките му верноподани народи[148]. Софиянци искат духовенство, отделно от гръцкото, и са убедени, че от случилото се в София, Враца и Берковица с отказа на пасомите да приемат изпратените от Патриаршията митрополити, за правителството би трябвало да е вече ясно, че не са само неколцина онези, които повдигат въпроса. Те обаче все още не са убедени в готовността на султана и Високата порта да действат в тяхна подкрепа и смятат, че ако последните са искали да решат въпроса, не е трябвало да подкрепят в тези борби гръцките владици[149]. Още повече ги навежда на тази мисъл насилието върху правото им на религиозно самоопределение, упражнено от местната турска власт в София: „ето как разбират тук свободата на съвестта“ е рефрен, който звучи неведнъж в писма и дописки от 1861 г.[150]

В принципите на Модерното време за свободата на съвестта и правото на самоопределение софиянци намират и отстояват своя отказ от патриаршеския владика Доротей. Един основен мотив се повтаря в техните аргументи и той може да се вмести само в няколко думи – владиката е изпратен от Гръцката патриаршия, чиято власт те са отхвърлили. В достигналата до нас документация – не само лична кореспонденция и дописки в пресата, но и официални документи, излезли от софийското гражданство – жалби и махзари, квалификациите на фенерското духовенство и на неговия представител митрополит Доротей са много и доста по-

---

145 Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 339, док. 2181, с. 881, док. 2934; Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 542, док. 876; Документи за българската история, т. I…, с. 267, док. 225; **Тодев**, И. Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци. Ч. II: Документи. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2003, с. 28, док. 10.

146 **Карапетров**, П. Цариградски спомени. – В: **Карапетров**, П. Сбирка от статии. Средец, 1898, с. 84, бел. под линия.

147 **Маркова**, З. София в църковно-националната борба..., с. 489.

148 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 492–495, док. 418–419; Български книжици, г. IV, юли 1861, № 7.

149 **Динеков**, П. София през XIX век…, 122–124; БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 679, л. 50–51; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 142, док. 69.

150 БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 679, л. 50–51; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 579–580, док. 226, с. 599, док. 238.

остри. Сред тях можем да прочетем: фенерски хищник, извлечен за митрополит от „фенерската тиня“, „вълци фенерски-калугере“, „хищний вълк Дорча“, кръвопийци, изедник, народоубиец, злодей, еретици, фенерски калугери гръцки, фанариотско користолюбиво и беззаконно духовенство, „раскошни и сребролюбиви вълци-владици“, „Дорча, проклета фенерска пачавра“, „фенерско орудие”, порутена от развратеност Гръцка патрикана, фенерска зараза, Дорчова сбирщина и пр.

Достигналата до крайност реакция срещу Доротей излиза извън границите на разумните доводи. Тя черпи сили сама от себе си и се мултиплицира в невиждани размери. Този извод ще подкрепят сведения от началото на юни 1861 г. – времето на битките за митрополитския дом в София. По повод разнесли се слухове, че Доротей е отровен, разпалени българи от Шумен и Цариград изразяват възторг от такава перспектива като казват, че всички младежи „молитствуват“ слухът да е истина и молят Бога да свести софиянци да „светат маслото на Доротея“[151]. При всички спорни постъпки на Доротей и негативизма на съвременниците, и дори в непримиримата атмосфера на отстояване на високи национални цели, подобни мнения, поставящи под съмнение правото на живот, изглеждат неприемливи.

Интересно е как слухове за характера на Доротей и за минали негови прояви като Врачански епископ се преплитат с изградени в българското общество стереотипни представи за висшето (гръцко) духовенство на Цариградската патриаршия, за да изваят може би един от най-демоничните образи на висш архиерей българин от епохата на Българското възраждане. Ето някои примери.

Изпълнената със сарказъм дописка на Борис Драгоев от Пловдив в „Дунавски лебед“ приканва софиянци да приготвят парите на училището, а и на някоя друга община, за да ги предадат на своя нов архипастир. Гърците твърдели, пише същият дописник, че Доротей бил достоен за патриарх, защото бил по-изкусен от тях на „лукавщините“. В заключение авторът заявява, че било по-добре софиянци да държат предишния гръкоманин, вместо този звяр, но не пропуска да им напомни примера на врачани[152]. В писма, дописки и жалби софиянци изтъкват това: митрополит Доротей ще ги стриже така, както е стригал техните братя врачани – до кожа. Те отказват да му плащат църковните данъци, защото не признават Църквата, която го изпраща. Обявяват Църквата за еретическа – нейните злоупотреби и противохристиянски деяния са стигнали до крайност, а изпратеният от нея владика е еретик, който обижда вярата им[153]. Когато Доротей отседнал в Берковица напът за София в очакване софиянци да отворят митрополията и да го приемат, у тях се пораждат притеснения, че със стоенето по селата ще подмамва простодушните и така ще стори още по-големи беди[154]. Изпратеният преди него негов протосингел да подготви идването му в София носел със себе си „6 кола“ с бакшиши, за да подкупва кметовете в Софийско, а парите били събрани от мъката на техните братя вра-

151 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 517, док. 185, с. 523, док. 189, с. 527, док. 192; БИА – НБКМ, ф. 328 (Никола Бацаров), а.е. 6, л. 430–433.

152 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 486, док. 168.

153 Вж. напр. **Динеков**, П. София през XIX век…, 105–106.

154 БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 679, л. 109–110; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 494–495, док. 419.

чани[155]. Дописниците се вълнуват как ще живее Доротей между българите след всички вражди, които е посял сред тях, и когато те знаят, че е предател, а затварянето на Иларион и Авксентий е негова работа[156]. След като бил въдворен в сан, Доротей пожелал българите да подготвят митрополитския дом, но те изразили съмнения да не изчезнат съхраняваните там църковни принадлежности[157]. Това не е без връзка с някои сигурни факти от миналото на Доротей. В същата плоскост можем да поставим друг подхвърлен в пресата слух, че навремето с подправен ключ Доротей отворил касата на баща си и с намерените пари първо се продал на турците, а след това си купил духовна служба[158].

При поредния натиск на турския управител да наложи новия митрополит, през август 1861 г. софийските българи оформят една обща позиция, която гласи, че те не приемат Доротей за законен архиерей, „1, защото сам лично е недостоен да носи архиерейско звание, като човек, който освен че е с безчестно поведение, е лишен още от потребните познания да поучава народът, 2, защото ся изпровожда насила против волята на всичката епархия и 3, зависи от едно църковно началство, с което Българете прекъсаха всяко религиозно общение поради беззаконията и злоупотребленията му [...]“[159].

Временното успокояване на страстите в София, след лятото на 1861 г. обществото е взривено от поредното „беззаконие“ на Доротей – през декември разстригал и публично унижил поп Тодор, защото отказал да му целуне ръка като на владика. Случаят бил дебатиран нашироко от сънародниците, а Геров съобщил за него в свой доклад по събитията в София до руския посланик Лобанов-Ростовски в Константинопол[160]. В края на 1863 г. софиянци отново протестират срещу своя владика. Техният протест е изграден изцяло върху „спомена“ за недостойно поведение на Доротей в миналото му, преди врачанския епископат и после като Врачански епископ. Граждани, свещеници и еснафи от София искат от султана да ги избави от нежелания Доротей и да им изпрати друг архиерей до окончателното решение на „църковния ни въпрос“. Убедеността за неговите „лукавщини“, „неизказани злини“, злоупотреби, хвалби и заплахи им дава право да заключат: „воистина родом е Българин, но правом е звер“[161].

Сред „националните“ доводи на българите в София се прокрадват и такива, които се опитват да мерят с критериите на християнската етика. Дори и тогава можем да видим раздвоението у едно секуларизиращо се общество, което оценява, че Доротей се подиграл с Христовото име, а в постъпките му нямало грях и страх

155 Дунавски лебед, г. I, 21 юни 1861, № 38.

156 Пак там, г. I, 27 юни 1861, № 39; Български книжици, г. IV, юли 1861, № 8.

157 Дунавски лебед, г. I, 1 август 1861, № 44.

158 Пак там, г. I, 27 юни 1861, № 39.

159 Български книжици, г. IV, август 1861, № 14.

160 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 157, док. 90, с. 504–505, док. 429–430, с. 506–507, док. 432, с. 541–542, док. 474, с. 566–567, док. 503; Документи за българската история, т. I…, с. 266–267, док. 225; Цариградски вестник, г. XII, 23 декември 1861, № 52; Български книжици, г. IV, декември 1861, № 24 и др.

161 **Мутафов**, К. Материали за историята на българския черковен въпрос. – ДК, 1931, № 46, с. 134–136, док. XI.

от Бога, но заедно с това същото общество няма никакви скрупули да призовава Божия гняв и Божието проклятие за сторените от владиката злини[162].

Видно е и без специални анализи, че много от мотивите на софиянци, а и на сънародници от други селища, следователно на хора, не всички от които са познайници или преки свидетели на Доротеевите „чудотвории“ по време на врачанския епископат, се основават на реални факти или слухове от по-ранни периоди на живота му. Разбира се, те не са основен аргумент, но наличието и тиражирането им в преписка и дописки допълва факта за принадлежността на Доротей към йерархията на Цариградската патриаршия. Струпването на обстоятелства и аргументи, които в онзи момент обслужват следваната цел, превръща софийските борби в успешна стратегия на църковнонационалното движение. Доказателство за това са многократно споменавани в писма и дописки благодарности за дързостта на софиянци и призиви да издържат докрай, а другите епархии да последват техния пример[163]. Подобни доводи за отказ от новите митрополити заявяват и в другите епархийски средища, в които Патриаршията изпраща българи за владици – Шумен, Кюстендил, Пловдив и Враца. Събитията там протичат с по-слаб интензитет, но в резултат на оказаната съпротива Кюстендилският владика Игнатий заема митрополитската си катедра едва през 1863 г., а Антим изобщо не влиза в Шумен. В Пловдив също отказват да приемат патриаршеския владика Панарет, а успелият да заеме катедрата си във Враца Паисий много скоро се конфронтира остро със своите пасоми.

Въпреки че с упоритостта си софийските българи били посочени за пример на сънародниците в други епархии, самите те се съветвали с пловдивските дейци или търсели подкрепа от цариградските българи, които по това време вече оглавили общонационалните прояви[164]. През първата половина на 1861 г. софиянци се присъединяват към идеята за общонационално представителство в турската столица по църковния въпрос. След избора на Димитър Трайкович, чиято кандидатура била провалена от х. Мано, както и поради финансови затруднения, те вземат решение да подкрепят пловдивския представител д-р Стоян Чомаков[165]. През същата година българите в София не остават безучастни към заточението на владиците и вземат отношение към българските „8 точки“, в които виждат отстъпле-

---

162 Български книжици, г. IV, юли 1861, № 8; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 527, док. 192.

163 Дунавски лебед, г. I, 27 юни 1861, № 39; 15 август 1861, № 46; Български книжици, г. IV, юли 1861, № 9; септември 1861, № 16; януари 1862, № 27; БИА – НБКМ, ф. 328, а.е. 6, л. 442–445; Централен Държавен архив (ЦДА), ф. 31к (Димитър Трайкович), оп. 1, а.е. 2, л. 1–2; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 568–569, док. 220, с. 599, док. 238; Архив на Г. С. Раковски. Т. IV. Писма до Раковски 1862 – 1867. Подг. за печат, с обясн. бел. В. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1969, с. 29, док. 1; Из архивата на Найден Геров, т. II…, с. 339, док. 2181; **Динеков**, П. София през XIX век…, 127–129; **Василева**, В., Л. **Терзийска**, В. **Тилева**. Непубликувани писма на д-р Стоян Чомаков до българската община в Пловдив и до Георги Стоянов Чалъков (1861 – 1862). – Известия на Държавните архиви, 1992, кн. 63, с. 300, док. 8; **Стамболски**, Х. Автобиография, дневници и спомени. Т. I (1852 – 1868). София, 1927, с. 137 и др.

164 БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 323, л. 1–2; **Динеков**, П. София през XIX век…, 107–108.

165 БИА – НБКМ, ф. 16, а.е. 323, л. 1–2; а.е. 679, л. 109–110, **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 133, док. 61, с. 141, док. 68–69, с. 149, док. 77, с. 491–492, док. 416–417, с. 495–496, док. 420, с. 563, док. 499; **Динеков**, П. София през XIX век…, с. 106.

ние от идеите за собствена църковна йерархия[166]. Приоритет в тяхното църковно-национално движение обаче до края на тази година остава усилието за отстраняване на патриаршеския митрополит Доротей.

Категоричният отказ да го приемат обърква хода на живота в града. Като резултат от ожесточените стълкновения, за няколко месеца са затворени църквите, училището, търговските дюкяни и занаятчийските работилници. В разправиите са въвлечени учениците и дори децата. Много документи свидетелстват, че пасомите не приели новия митрополит, не го посещавали в митрополията, напускали църквите, когато той служел, не го търсели за изпълнение на църковни треби. Митрополит Доротей оставал „уединен“ в митрополията и никой не ходел при него. Основан на „законността“ на своя избор, той се опитал да спечели пасомите извън София, като ги приканвал да го търсят по всякакви въпроси, съветвал ги да не обръщат внимание на софийската шумотевица и неразбории, които с умните стъпки на местното правителство ще се уталожат скоро[167]. „Свободен“ в съвестта си да се присъедини към исканията на сънародниците си, които се стремели да разрушат установения легитимен ред, Доротей предпочел да заложи на сигурната и даваща възможност за препитание конюнктура, аргументирайки се с познаване състоянието на Въпроса, който в онзи момент не можел да бъде решен според българските искания[168]. За стабилността на тези (и други) негови убеждения указват още сведения – например от негово писмо само няколко месеца по-късно, когато при нови съвети от Найден Геров той се опитвал да лавира и да се защитава, твърдейки сега, че заради неопитността си е постъпвал против чистата съвест толкова време, като е вървял против желанията на народа[169].

Въпросът за отношенията между Цариградската патриаршия и нейния архиерей е един от същностните за това изложение. Състоянието на достъпните източници позволява той да бъде проучен най-вече през ролята на българите като субект на управленската политика на Църквата, но и в ролята им на обект в протичащите нови процеси в рамките на милета, където пресечната точка е личността на Софийския митрополит Доротей. Естествено, обявявайки го за „незаконен“ владика, защото е изпратен от непризнаваната от тях Патриаршия, българите отказали да му дават църковните данъци[170]. Софийският управител Хасан Таксин паша застанал зад интересите на владиката, респективно на Църквата, като увещавал софиянци да му се издължат, защото той имал дълг от 700 хил. гроша, направен за получаване на митрополитския пост в София, който трябвало да върне в „касата“[171]. Заинтересоваността на пашата за църковните постъпления е повече от обяснима. Индиректно тя трябвало да допринесе за решаването на „личните“

166 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 492–495, док. 418–419, с. 496–497, док. 421, с. 501–502, док. 426; **Динеков**, П. София през XIX век…, с. 126; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 701–702, док. 291.

167 **Попгеоргиев**, М. Материали по църковната борба. – СбНУНК, 1908, I Дел историко-филологичен и фолклорен, кн. 24, с. 241, док. 407.

168 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 541, док. 875.

169 Пак там, с. 545, док. 881.

170 **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 498–499, док. 423.

171 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 580, док. 226.

проблеми на митрополит Доротей, който отново се намирал в невъзможност да изплаща дълговете си.

Многобройни сведения говорят за тежкото му материално положение – той не можел да плаща на хората, които увлякъл със себе си и на които обещавал връщане на заемите, след като стане владика. Самият той се ядосвал и на себе си, че се доверил на неколцина българи, които му обещавали да го въведат в София, и на тях, че го излъгали и подвели да стане „бездушно фенерско орудие“[172]. Дори и тогава, митрополит Доротей оставал предан на Патриаршията не поради преданост към принципните въпроси на вярата, а воден от чисто прагматични интереси. Всички коментари в известните документи показват, че съвременниците обвързват неговия избор с проблеми за осигуряване на битието. От многото примери ще цитирам уверенията на един дописник, че с всяка поща владиката Доротей очаквал като „гладен кон на празна торба“ новини за „заякчаването“ на гръцкото фенерско духовно началство[173].

Каква позиция да заеме в отношенията с Цариградската патриаршия и със своите пасоми, се наема да разтълкува на Доротей неговият родственик Н. Геров. За пореден път в отношението към племенника му ще видим и загриженост за съдбата на владиката, и вярност към националното движение. Представяйки укорите към Доротей като направени от един „приятел“, който му мисли доброто, Геров му напомня, че се е заел да проправи отново път на гръцките владици в България. В същото време със скандалите в София рискувал да загуби мястото, след което никъде нямало да бъде приет. За да избегне тази вероятност, имало само един път – да отиде в Патриаршията и да заяви, че той не може да стори нищо, за да бъдат приети нейните владици. Така ще удовлетвори българите, като съдейства на техните борби чрез личните си контакти в Патриаршията, а чрез акта на покаянието отново ще спечели своите сънародници. Колкото и да е трудно поради тежките му финансови проблеми, той трябва да направи това веднага, защото после ще е късно. В отговора на това писмо Доротей упорства, че бил законен владика, защото притежавал царски ферман. Той заявява, че не може да отиде в Цариград поради бедността си, но иска от вуйчо си да издейства онези, които му мислят доброто, да му дадат запис за 230 хил. гроша, за да изплати дълговете си. Едва тогава, ако му останат средства, може да отиде в Цариград и да действа според силите си[174].

Доротей не получава исканите пари, а след като напуска София, с неговите дългове и с въпроса кой ще ги плаща се занимават руските дипломати в Турция[175]. Както всичко, свързано с Доротей, така и вестта, че Високата порта наредила на Софийския мютесариф да разпореди Доротей да напусне София и да се яви в Одрин, присъства в преписката между дейците на движението в края на 1861 и

172 **Динеков**, П. София през XIX век…, 111–116; Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 580, док. 226, с. 584–585, док. 229, с. 647, док. 264, с. 851, док. 366; Дунавски лебед, г. I, 27 юни 1861, № 39; г. I, 22 август 1861, № 47 и др.

173 Архив на Г. С. Раковски, т. III…, с. 566, док. 220, с. 647, док. 264; Дунавски лебед, 21 юни 1861, № 38.

174 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 540–542, док. 874–875.

175 Пак там, с. 612, док. 1016.

началото на 1862 г.[176] Разпореждането на правителството било митрополит Доротей да отиде в Одрин и да остане там до нова заповед. В средата на декември 1861 г. той излязъл от София, минал през Пазарджик и Пловдив, а на 24 декември бил в Одрин[177]. Очевидец съобщил в пресата, че след получаването на заповедта мютесарифът изпратил заптиета, за да съпроводят владиката като човек, който се издирва от правителството. Заемодавците на Доротей пък се струпали в митрополията с намерение да не му позволят да тръгне, преди да си получат парите. Тъй като нямало с какво да се разплати, Доротей заложил митрата си и други църковни вещи, но се оказало, че няма кой да ги купи. Предложената от един евреин сума не могла да реши финансовите спорове, та накрая мютесарифът заплатил от царската хазна борча на Доротей[178].

Едва ли въпросът за дълговете на Доротей бил решен така бързо и безпроблемно, и то от държавата. Много документи говорят, че неговите парични затруднения и неплатени дългове го сподиряли до края на живота му. А след установяването си в Одрин в края на декември 1861 г., митрополит Доротей потърсил помощта на патриарха заради неверните и несправедливи, според него, обвинения на софийския мютесариф. Полученият отговор демонстрирал съчувствие, но и липса на пряк ангажимент на върховното църковно управление към проблемите на Софийския владика[179]. В следващите години Доротей няколко пъти опитал да се наложи на софиянци, но амбициите му не срещнали разбиране от тях, нито отзив от патриарха[180].

Авторите тълкуват сходно събитията от края на 1861 г. – отзовяването на митрополит Доротей по повеля на Високата порта на практика поставя край на патриаршеската власт в София, а до решението на църковния въпрос Цариградската патриаршия не изпраща друг владика на Софийската митрополитска катедра[181]. За допълване биографията на Доротей ще трябва да се проследят в детайли неговите стъпки и избори в следващите години, толкова спорни и противоречиви, колкото и досегашните. Наложената историографска представа за края на патриаршеската власт в София със събитията през 1861 г. ми дава основание да поставя тук край на проучването за архиерея на Цариградската патриаршия Доротей в ролята му на Софийски митрополит.

В заключение ще припомня онзи „прецедент“ в София от средата на 1861 г., когато софийският мютесариф Хасан Таксин паша поискал от протестиращите

---

176 Документи за българската история, т. I…, с. 266–267, док. 225; ЦДА, ф. 111к (Христо Стоянов), оп. 1, а.е. 44, л. 5; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 157, док. 90, с. 566–567, док. 503, с. 576–577, док. 512; **Динеков**, П. София през XIX век…, 127–130; Български книжици, г. IV, декември 1861, № 24.

177 Български книжици, г. IV, декември 1861, № 24; Архив на Г. С. Раковски, т. IV…, с. 29, док. 1; ЦДА, ф. 111к, оп. 1, а.е. 44, л. 5; **Шопов**, А. Д-р Стоян Чомаков…, с. 119, док. 43, с. 576–577, док. 512; **Динеков**, П. София през XIX век…, с. 104, 128.

178 Български книжици, г. IV, декември 1861, № 24.

179 БИА – НБКМ, ф. 22, оп. 2, а.е. 972, л. 1; Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 543, док. 877.

180 Из архивата на Найден Геров, т. I…, с. 265, док. 417; **Тодев**, И. Д-р Стоян Чомаков..., с. 34–35, док. 15; **Динеков**, П. София през XIX век…, 131–132.

181 **Ников**, П. Възраждане на българския народ..., с. 241; **Монеджикова**, А. София през вековете. Ч. I. София: Факел, 1946, с. 101; **Маркова**, З. София в църковно-националната борба..., с. 490; **Бонева**, В. Българското църковнонационално…, с. 474.

софиянци да подпишат документ, с който да признаят Доротей за „царски човек“, но не за техен владика. В края на 1861 г. повечето известни източници съобщават, че заповедта за отстраняването на митрополит Доротей идва от Високата порта. Но сред тях се чува и един отделен глас, че решението е било на патриарха, поискано от него след като му бил представен доклад на местния управител за събитията в София[182]. На тази грешка, дължаща се на непроверена информация или на стремежи за някакви други внушения, може да се гледа и като на своего рода симптом за субординацията на властите в Османската империя. Въпреки привидното объркване, активните дейци на българското национално движение добре са разбирали, че в имперската система на „двувластие“ има луфтове и че именно там те могат да търсят един от пътищата за решаването на Въпроса.

Dorotey, Bishop of Vratsa and Metropolitan Bishop of Sofia – A Bulgarian Archpastor in the Hierarchy of the Patriarchate of Constantinople and in the Bulgarian Ecclesiastical Struggles

Antoaneta Kirilova

The article follows the professional pathway of one of the few Bulgarian supreme prelates within the hierarchy of the Patriarchate of Constantinople until the mid-nineteenth century – Dorotey, bishop of Vratsa (1852 – 1860) and metropolitan bishop of Sofia (1861 – 1868). The study attempts to clarify important and not so well-known details from the life and activity of that particular Bulgarian clergyman. It argues that his personal biography illustrates the trends and dependencies not only in the relations within the Church hierarchy, but also in the relations between the supreme clergymen and the congregation, as well as in the clergy's relations with the Ottoman authorities. The research confirms the concepts established in the historiography that elucidate the rules, privileges and obligations and define the place and role of the Constantinople Patriarchate within the Ottoman socio-political system. The main emphasis of the study is on Dorotey's views towards the Bulgarian ecclesiastical-national movement that were demonstrated and reasoned via his Vratsa bishopric and the events in Sofia from 1861 when its citizens did not accept the metropolitan bishop sent by the Constantinople Patriarchate whose spiritual power was overruled during the Easter action of the Constantinople Bulgarians in 1860. The analysis elaborates on the basis of rich and versatile documentary material, both published and unpublished.

182 Цариградски вестник, г. XII, 23 декември 1861, № 52.

ФЕРМАН ОТ 1859 г. ЗА СТРОЕЖ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ТРОИЦА“ В С. КОШАВА, ВИДИНСКО

Светлана Кръстева

През 2016 г., няколко дни след като гостува на Държавния архив – Видин по повод Международния ден на архивите[1] – 9 юни, г-н Илия Пасков[2] дари на нашата институция оригинален ферман[3] от 1859 г. за построяване на църква в с. Кошава[4]. Дарителят е с родови корени от с. Кошава, наследник е на отец Йон,

1 През ноември 2007 г. Международният съвет на архивите (МСА) определи за Международен ден на архивите 9 юни. Тази дата е избрана, тъй като МСА е създаден под егидата на ЮНЕСКО, именно на 9 юни 1948 г.

2 През периода от януари 1973 до 26 септември 1996 г. Илия Пасков е последователно архивист, главен специалист, началник отдел и заместник-директор на Централния държавен архив. От 1996 г. до ноември 2003 г. работи като началник отдел „Канцелария“ на Сметната палата. През ноември 2003 г. започва работа в Националната агенция за приходите по проекта за реформи в администрацията по приходите в частта – модул „Архив“ където е главен експерт до април 2016 г. Илия Пасков е един от възстановителите (1990 г.) на Македонския научен институт и до днес е негов член. Изследовател с научни интереси по темата „Църковно-училищното и просветно дело на Българската екзархия във вилаетите на Европейска Турция“, той е автор на документални прегледи, статии в широката и научната периодика, съставител на документални сборници. Вж. Димо Кьорчев – Време на надежди и катастрофи (1905 – 1919): Дневници и политически студии. Състав. И. **Пасков**. София: Български писател, 1994; и на издадените от Македонския научен институт книги – Атанас Шопов. Дневник, дипломатически рапорти и писма. Състав. И. **Пасков**. София: Полиграфичен комбинат, 1995, 287 с.; Натанаил – митрополит Охридски и Пловдивски. Състав. И. **Пасков**. София: МНИ, 2016, 248 с.

3 С това дарение се обогатява сбирката от османотурски документи в Държавен архив – Видин. Такива се съхраняват във фондовете на Окръжно мюфтийство – Видин (ф. 25К, оп. 1 – коран, сиджили, хюджети, илям, счетоводни книги от периода 1818 – 1888 г., общо 24 а.е. с 1291 листа, от тях 8 а.е. са анотирани), колекция „Турски тапии за недвижими имоти на лица от Белоградчишка каза“ (ф. 524К, оп. 1, 21 а.е., 171 документа от периода 1841 – 1877 г., от тях 41 документа са с анотации) и в личния фонд – ф. 1086 (Сурдулов, Ангел Денков), 1 а.е. с 21 тапии за узаконяване на недвижими имоти от периода 1870 – 1874 г., всички с анотации.

4 Кошава е село в Северозападна България (община Видин), разположено е на брега на р. Дунав, на около 22 км североизточно от гр. Видин. Тук се намира най-старата църква в община Видин, построена през 1860 г. По данни от преброяването на населението през 2011 г. селото има 388 жители, като от тях 27 д. са на възраст до 25 години, 56 д. – до 50 години, 287 д. – до 85 години и 18 д. са над 85 години. По етническа принадлежност 373-а са се самоопределили като „българска етническа група“, а 8 д. – като „друга“. На местните избори през 2015 г. за кмет е избран Венелин Венелинов от коалиция „Единни за промяната“. В района на с. Кошава е най-голямото гипсово находище в България, 88% от общите залежи. В селото се провежда „Международен фолклорен фестивал на влашката / румънската песен и танц“. Вж. Централна избирателна комисия, <https://results.cik.bg/minr2015/tur1/

който е служил в селото и е свързан с изграждането на храма, именно във връзка с това ферманът е останал в семейството.

След предаването на фермана във Видинския архив, документът се прие с решение на експертно-проверочната комисия и с г-н Илия Пасков се сключи договор № 335 от 30 септември 2016 г. за приемане на дарението. Документът се добави като архивна единица № 8 на съществуващия вече фонд на църквата „Света Троица“ – с. Кошава[5]. За озаглавяване и датиране на фермана помогна д-р Християн Атанасов, главен експерт в Централния държавен архив. Физическото състояние на документа (вж. Приложение 2) налагаше спешна реставрация, която се извърши в Дирекция „Дигитализация, консервация, реставрация и микрофилмиране“ на Държавна агенция „Архиви“ (ДАА) (вж. Приложения 3 и 4). Ферманът е с размери 54 / 87 см, изписан с черно мастило, спазени са изискванията за оформлението на този вид документ. Във връзка с предложение на Държавния архив във Видин до Специализираната комисия за определяне на особено ценните и уникалните документи на ДАА, на 16 юни 2017 г. ферманът е утвърден от председателя на агенцията доц. д-р Михаил Груев за уникален. Документът се дигитализира и публикува в Информационната система на държавните архиви[6]. Изразявам голяма признателност към проф. д.и.н. Орлин Събев[7], който направи публикувания тук превод (вж. Приложение 1).

Потърсих исторически сведения за с. Кошава и се установи, че селото няма своя написана история. В съкратения регистър на Видинския санджак от 1560 г. селото спада към хасове на „падишаха, убежище на света филуриджии“ нахия Видин и осигурява приход от 5617 акчета[8]. В описите на платците на джизие от Видинския санджак през 20-те години на XVIII в. са записани девет души от с. Кошава[9]. Откъслечни данни за селището се откриват и в „Енциклопедия България“[10], в електронни източници и интернет ресурси, като актуалната и достъпна информация е свързана главно с мината и миннопреработвателния комбинат в селището, днес „Гипс“ АД – с. Кошава. За църквата има кратка информация в популярни

---

mestni/0509_39147.html>; Национален статистически институт, <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=175&sp2=190>; Уикипедия < https://bg.wikipedia.org/wiki/Кошава_(село)> 28 септември 2017.

5 Държавен архив – Видин (ДА – Видин), ф. 81К (Църква „Света Троица“ – с. Кошава, Видинско), оп. 1, 5 а.е. (има 3 броя а.е., които са регистри и са върнати на фондообразувателя). Освен фермана, във фонда се съхраняват две протоколни книги на църковното настоятелство за периода 1903 – 1955 г. и кореспонденция от периода 1942 – 1948 г.

6 Вж. Административен сайт на Държавна агенция „Архиви“, archives.government.bg/ <http://212.122.187.196:84/Process.aspx?type=Document&agid=18&flgid=5078228&ilgid=10213738&aelgid=25541657&dlgid=10620904> 20 септември 2017.

7 Османистът Орлин Събев е професор и доктор на историческите науки, член на научния съвет в Института за балканистика с Център по тракология към Българската академия на науките. Вж. <http://balkanstudies.bg/bg/> 28 септември 2017.

8 **Боянчич-Лукач**, Д. Видин и Видинският санджак през 15 – 16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Предг. В. **Мутафчиева**. София: Наука и изкуство, 1975, с. 99.

9 Християни и евреи във Видинско. Джизие описи на Видинския санджак от 20-те години на XVIII век. Предг., прев. и ком. Хр. **Атанасов**. Пор. Архивите говорят, № 62. София: ДАА, 2010, 149–150.

10 Енциклопедия България. Т. 3 (И – Л). Под ред. на Вл. **Георгиев** и др. София: Изд. на БАН, 1982, с. 584.

справочници[11], която е изготвена на базата на историческата справка към документалния фонд във Видинския архив. Справката е написана през 1962 г. от отец Кръсто Маринов (1896 – 1970), а в началото на 1963 г. е регистриран архивният фонд на църквата.

Научните публикации до момента свидетелстват, че село Кошава е заселено преди 1560 г.[12] Според сведенията, дадени от отец Кръсто, първоначално то се е намирало на завоя на реката, малко пò на юг от сегашното си място, а преместването е станало след голяма смъртност по време на чумна епидемия[13]. Някои от останалите живи жители се заселили пò на север, а голяма част преминали Дунава и се установили във Влашко. След години отделни семейства се завърнали, но забравили родния език и усвоили влашкия. Жителите построили малък храм „Св. Архангел Михаил“, който бил много нисък и вкопан в земята. „Намирал се на около 40 метра източно от сегашния храм“[14]. През първата половина на XIX в. тук е свещенодействал свещеник Матей, родом от самото село. След неговата смърт, понеже нямало друг, който да обслужва храма, а тук идвали да се черкуват и от съседните села – Кутово, Шеф [дн. с. Антимово], Кирим бег [дн. с. Покрайна], Сланотрън[15], вярващите християни довели за свещеник Йон от Влашко. Той е бил най-малкия от четирима братя свещеници. По внушение на братята си отец Йон поел службата, като след това довел и семейството си, а селяните му построили жилище. След смъртта му енорийската служба в селото поел неговият син Константин поп Йонов[16].

През втората половина на XIX в. старата църква започнала да се руши, вече не можела да побере всички богомолци и да обслужва религиозните им нужди. Заради това и понеже тук се черкували християните от съседните села, свещеник Константин не е можел сам да обслужва храма. Тогава в селото бил ръкоположен и втори свещеник, отново с име Йон[17]. През 1859 г. селяните събрали необходимите средства[18] и поискали разрешително за построяване на нов храм. Ферманът е изда-

---

11 **Асенов**, Н. Видинските православни храмове. Алманах. Видин: Изд. вестник „Видин“, 2000, с. 45; **Манойлов**, архим. А., А. **Каменова-Борин**. Православните храмове и манастири в област Видин. Ч. I Видинска, Белоградчишка и Кулска духовни околии. София: Пространство / Форма, 2015, 32–33.

12 **Боянчич-Лукач**, Д. Видин и Видинският…, с. 99.

13 Вероятно това са чумните епидемии в Османската империя през XVIII – началото на XIX в., вж. **Манолова-Николова**, Н., М. **Петкова-Енчева**. За чумната епидемия на Балканите в края на XVII – началото на XVIII век. – В: Културна и медицинска антропология. Сб. в чест на проф. Минчо Георгиев. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, 166–171. Web, 28 септември 2017.

14 ДА – Видин, ф. 81К, Историческа справка.

15 Църквите в тези села са изградени съответно през 1874, 1899, 1884, 1909 г. Вж. **Видински** митрополит Неофит. Видинска епархия – историческо минало и съвременното ѝ състояние. София: Народна печатница „Витоша“, 1924, 140–141. Изданието се съхранява и във ф. 553К (Неофит, митрополит Видински / Никола Димитров Караабов) на ДА – Видин, вж. оп. 1, а.е. 5.

16 ДА – Видин, ф. 81К, Историческа справка.

17 Ръкоположен е през 1858 г. и е свещенодействал 53 години. Починал е през 1917 г. Пак там.

18 Димитър Цухлев (1864 – 1932) посочва че в началото на XIX в. цената „за изваждане на царски ферман за постройка на църква е 5000 до 15 000 гроша“. Вж. **Цухлев**, Д. История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Ореховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна). София: Печатница „П. Глушков“, 1932, с. 508.

ден на 1 юли 1859 г. и през 1860 г. християните, със свои сили и помощ от околните села, построили църквата „Св. Троица“.

В края на 60-те години на XIX в. в селото пристигнал униатският свещеник Самуил Драгшин от Транилвания. Той се сприятелил и сродил, чрез брак между децата им, с отец Константин и последният е бил склонен да мине в лоното на Католическата църква. Но с проповеди и увещания новият Видински митрополит Антим[19] успял да възвърне към Православната църква отец Константин и други свещеници от влашките села, които се подали на пропагандата на Самуил Драгшин[20]. Свещеник Константин е свещенодействал до кончината си на 17 октомври 1885 г. През м. ноември 1913 г., след Балканската война, в селото идва за свещеник Трайко Георгиев, бежанец от Кукуш, Македония, който е завеждал енорията до 9 януари 1921 г. След това е преместен да служи в с. Вътрап, Видинско[21].

На 30 декември 1920 г. за енорийски свещеник в село Кошава Видинският митрополит Неофит[22] ръкополага Кръсто Маринов[23], родом от същото село. Той завежда енорията от 9 януари 1921 г. до 14 септември 1956 г. Въпреки че е пенсиониран, продължава да я обслужва и през 60-те години на XX в. За усърдното му служение на 27 септември 1960 г. е възведен в чин протойерей. От 1994 г. енорийски свещеник е отец Емил Николов.

За да установя състоянието на храма и отговаря ли постройката на описанието във фермана, и да потърся допълнителни сведения и евенуални приписки беше необходимо да посетя църквата „Св. Троица“. На 18 юли т.г., благодарение на съдействието на енорийския свещеник протойерей Емил Николов имах възможност не само да разгледам храма, но и да се запозная (за сега бегло) с документите, които се пазят в църквата. Теренното ми проучване установи, че документалните материали, съхранявани днес в църквата, са от XX в. – счетоводни документи, кореспонденция, регистри. Запазен е и проект за изграждане на нов храм, изработен в началото на 50-те години на XX в. Тогава и средствата за строежа са събирани, но поради антирелигиозната политика на управляващите не се е стигнало до реализирането му. Г-н Илия Пасков показа запазени в семейството стари богослужебни книги – *Триод*, *Октоих*, *Часослов, Миней*[24], по които са служили негови родственици и предшественици на сегашния свещенослужител в кошавската църква. Всички те са отпечатани на влашки език с кирилска азбука. На въпроса ми дали има стари книги на църковнославянски и на книжовен български език получих

19 Митрополит Антим със светско име Атанас Михайлов Чалъков (1816 – 1888), е видински владика от 1868 до 1888 г. и първи български екзарх от 1872 до 1877 г. За него вж. **Кирил**, Патриарх български. Екзарх Антим (1816 – 1888). София: Синодално издателство, 1956.

20 **Видински** митрополит Неофит. Видинска епархия…, 44–45.

21 ДА – Видин, ф. 81К, Историческа справка.

22 Митрополит Неофит със светско име Никола Димитров Караабов е роден през 1868 г. в с. Кум Дуванджии (днес гр. Гълъбово), Старозагорско. От 12 октомври 1914 г. до смъртта си на 26 февруари 1971 г. е Видински митрополит.

23 Свещеник Кръсто Маринов (1896 – 1970), с образование VII клас: **Видински** митрополит Неофит. Видинска епархия…, с. 127.

24 Триод от 1848 г., издаден от типографията на Университета в Пеща; Октоих от 1854 г.; Часослов, издаден през 1862 г. в Духовна типография Кишинев; Миней, издаден през 1866 г.

отрицателен отговор. Приписките, датиращи (на пръв прочит) от периода 1881 г. – началото на XX в., също са писани на влашки диалект и на румънски език, като за записите са ползвани и кирилица, и латиница[25].

Размерите на църквата се различават много малко от указаните във фермана мерки на строежа, които преобразувани в метри са: дължина 16 м, ширина 7,6 м и височина 3 м. Действителните мерки на изградената църква са: дължина 19 м, ширина 8 м и височина 3 м. Сградата е еднокорабна постройка, изградена от дървен материал и кирпич, впоследствие е направена камбанария (вж. Приложение 5). Основният кораб е широко пространствен, с бели стени, дъсчен таван, дървени колони, красиви олтарни икони от XIX в. Просъществувала вече близо 160 години църквата видимо се нуждае от ремонт – има пропуквания и разцепване на стените[26], необходимо е укрепване или дори построяване на нова църква. Отец Емил полага грижи с частични ремонти да удължи съществуването на сградата. През последните десет години поетапно са реставрирани храмовите икони, старите хоругви (вж. Приложение 7) и една ерусалимия. В двора, зад олтара, са гробовете на енорийските свещеници (вж. Приложение 6), а отдясно са два паметника – на падналите във войните 1912 – 1913 г., 1915 – 1918 г. и при участието на България във Втората световна война. В наши дни със съдействието на населението се облагородява и поддържа дворното пространство[27].

Фермaнът за строеж на църквата в с. Кошава, пазен като реликва в продължение на 158 години и дарен от наследниците на свещеник Йон в ДА – Видин, е с доказана автентичност. Той е уникално свидетелство от периода на Възраждането за развитието на селището, за администрацията и политиката на султан Абдул Меджид (*1823, 1839 – 1861) и за строежа на православни храмове в Северозападна България.

Приложение 1. Ферман от султан Абдул Меджид (превод проф. д.и.н. Орлин Събев)

Източник: ДА – Видин, ф. 81К, оп. 1, а.е. 81, л. 1, 1 гръб. Оригинал. Ръкопис.

Ферман от султан Абдул Меджид до видинския валия Исмет паша
за строеж на църквата в с. Кошава, Видинско

[Монограм на султан Абдул Меджид]

Високоуважаеми мой висш управник и прославен военачалник, уредник на света; ти, който ръководиш с проницателен ум народните дела и удовлетворяваш с най-правилните решения нуждите на людете; ти, който градиш здравите основи на

25 Два месеца по-късно в ДА – Видин бяха дарени осем богослужебни книги, сред тях и цитираните по-горе. Заведени са във фонд №81К, оп. 2, а.е. 1–8.

26 Още през 1924 г. Видинският митрополит Неофит отбелязва за състоянието на храма: „порутен, ще се строи нов“, вж. **Видински** митрополит Неофит. Видинска епархия…, с. 141.

27 Инициатива за развитие на с. Кошава: <https://www.facebook.com/Инициатива-за-развитие-на-сКошава-1730384340518917/> 28 септември 2017.

блаженството и благополучието; ти, който крепиш стълбовете на щастието и величието и си обграден с цялата помощ на Всевишния; ти, който си валия на Видин, мой везир, удостоен с първа степен на ордена „Меджидие“, Исмет паша[28], Бог да увековечи славата му, и ти, гордостта на учените и съдиите наибът и мюфтията на Видинската каза, да се множат знанията и достойнствата му, когато пристигне височайшият ми имперски декрет, да знаете следното:

Тъй като църквата, която се намира в село Кошава, спадащо към Видинската каза, била порутена и нямало храм, в който да се провеждат религиозни служби, била отправена молба около споменатата църква да се построи нова с дължина 21, ширина 10 и височина 4 аршина[29]. От вас бе докладвано, че след направена проверка е било установено, че мястото, на което ще се построи църквата, не е частна собственост, нито пък е предоставена на някого да го обработва и да плаща десятък. Затова бе издаден височайш султански указ и имперска заповед за строежа. Съгласно предписаното в тях от султанския ми съвет бе издаден настоящият височайш ферман:

Вие, споменатият валия, както и споменатият наиб и мюфтия да проявите внимание и старание тъй, щото от ничия страна да не се пречи и противодействия на строежа [на църквата] с горепосочената дължина 21, ширина 10 и височина 4 аршина.

Така да знаете и да окажете пълно доверие на свещения ми монограм.

Написано в края на месец зилкаде 1275 г.[30]

На гърба на документа има следните две резолюции:

Вписа (регистрира, заведе) се в главната книга на Меджлиса[31].

Да се изпрати до валията на Видин и до наиба и мюфтията.

---

28 Видински валия в периода 1858 – 1860 г.

29 Османска мярка за дължина с различни параметри в зависимост от областта, в която се е използвала. При строежи един аршин е бил равен на ок. 76 см. Приблизителните мерки на строежа, споменати във фермана, преобразувани в метрии, са: дължина 16 м, ширина 7,6 м и височина 3 м. Действителните приблизителни мерки на изградената църква са: дължина 19 м, ширина 8 м и височина 3 м.

30 1 юли 1859 г.

31 Вероятно става дума за „Меджлис-и валя“, Висш съвет по правните въпроси.

Приложение 2. Фермантът преди реставрация.

Източник: ДА – Вд, ф. 81К, оп. 1, а.е. 8.

Приложение 3. Фермантът след реставрация.

Източник: ДА – Вд, ф. 81К, оп. 1, а.е. 8.

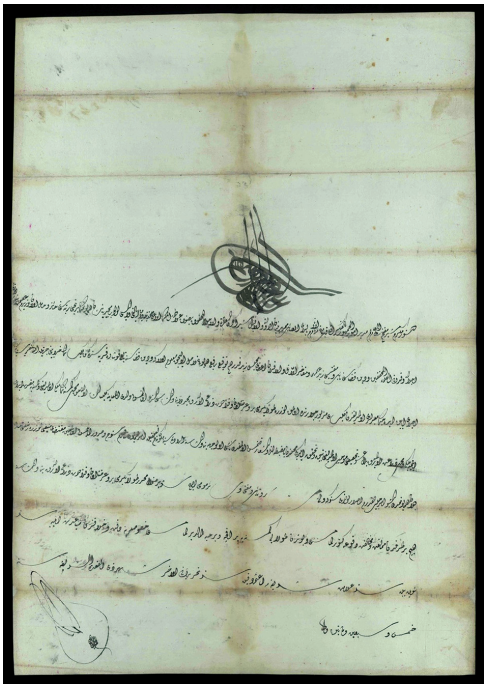

Приложение 4. Гръб на фермана след реставрация.

Източник: ДА – Вд, ф. 81К, оп. 1, а.е. 8.

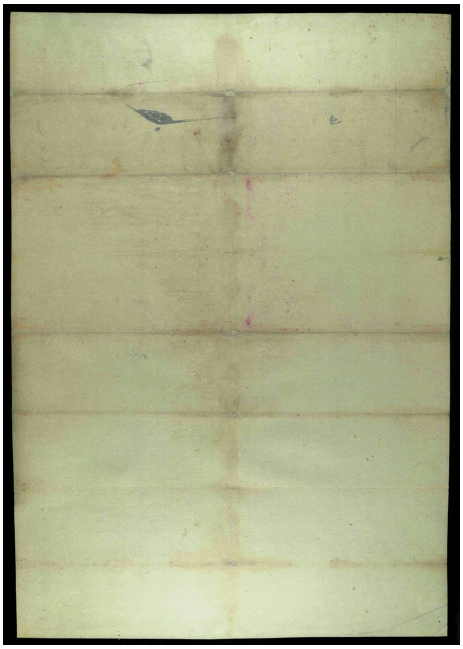

Приложение 5. Църква „Света Троица“ – с. Кошава, Видинско.

Източник: личен архив на автора.

Приложение 6. Гробовете на енорийските свещеници, намиращи се зад олтара на църквата.

Източник: личен архив на автора.

Приложение 7. Хоругвата с изображение на Светата Троица и Божията Майка. Изработена 1874 г.

Източник: личен архив на автора.

A Ferman for the Construction of the „Holy Trinity“ Church in the Village of Koshava, Vidin region

Svetlana Krasteva

The article presents a *ferman* for the construction of the „Holy Trinity“ Church in the village of Koshava issued by Sultan Abdülmecid I (1839 – 1861) on July 1, 1859 and addressed to the Vidin's *wali* İsmet Pasha. The village is situated 22 km northeast of Vidin, has no written history and was not a subject of academic research. The document presented here testifies for the construction of one of the oldest village churches constructed in the region of Vidin.

In 2016 the decree was donated to the State Archive in Vidin by Mr. Ilia Paskov, who is an heir of the priest associated with the construction of the church in 1860. The document is archived in the archival fund of the church, it has been restored and affirmed by the chairman of the State Archives Agency as a unique one within the National Archival fund. The *ferman* is printed in black ink in Ottoman Turkish language and is 54 / 87 cm (8 / 8”) in size.

ТРЪНСКАТА КАСА ЗА СИРАЦИ 1872 – 1875 г.

Надя Манолова-Николова

В Държавния архив – гр. Перник се съхранява важен и интересен османотурски документ, който отразява работата на Трънската, в документа Изнеболска, каса за сираци[1]. Документът е част от известния Знеполски архив, принадлежал на голямата фамилия Пееви и съдържащ ценни свидетелства за историята на Трънско и западнобългарските земи. Не е известно как е попаднал сред фамилната документация. Навярно неговата информация е преценена като важна и необходима, поради което не е унищожен.

Документът представлява тетрадка с голям формат и разграфени страници, със само частично попълнени листи[2]. В разграфените дялове са нанесени на османотурски език поредният номер, броят на документите (навсякъде един), названията на селищата и хората, дата. Записванията са на брой 106 и се отнасят до заемането на част от наследството на сираци. Обхващат времето от февруари 1872 г. до декември 1875 г. Няма посочена институция, нито представително нейно лице.

От текстовете обаче се подразбира, че става дума за официално признати заеми, които се дават от наследство на сираци от Трънската каза. Записите са направени хронологически по години, следвайки мюсюлманския календар. Отбелязани са заеманите суми, имената на починалите, на заемателите, на поръчителите, както и на селищата, откъдето са те. За съжаление, не се посочва лихвата по заемите. От документа става ясно, че такава е поставяна, но какъв е размерът ѝ, остава неизвестно.

Какво е основанието да се твърди, че става дума за документ на „сирашка“ каса, с други думи за каса, която борави с наследството на сираци? В записа под № 22 от 2 юни 1874 г. се посочва, че поп Михаил, представител на Знеполския митропо-

1 Копие от документа е представен в Приложение 4, а неговият превод – в Приложение 3.

2 ДА – Перник, ф. 349к, Родов фонд – Пееви, оп. 1, а.е. 206. С бележка от 21 април 1986 г. Здравко Пеев (28 октомври 1915 – 26 ноември 2004) е посочил, че преводът на документа е направен от Петко Груевски. Към 1986 г. г-н П. Йорданов Груевски е специалист в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Св. Кирил и Методий“. Вж: Пак там, л. 20. Г-н Здравко Пеев, когото познавах лично, съзнавайки значението на документа, бе помолил П. Груевски да направи превода. Документът и превода му първоначално са дарени от Здр. Пеев на архива в Перник и заведени като частично постъпление. След неговата смърт, с предаването на Пеевия архив в ДА – Перник, тетрадката е част от Родовия фонд – Пееви.

лит, заема 350 гроша от имуществото на сираците, оставени от починалия Тоше. След година и три месеца, на 12 септември 1875 г. е добавена забележка, че поп Михаил ще погаси дълга на починалия Тоше към общополезната каса[3], като представи съответния документ. В уверение на това е поставен печат на кадията на Изнебол, т.е. на Трън[4]. В случая може да се допусне, че заемателят поп Михаил не е върнал своя заем към сирашката каса и затова се задължава да погаси дълга на починалия, чийто размер остава неизвестен, към общополезната каса. Споменаването на общополезната каса, подсказва, че записванията в тетрадката се отнасят именно за заеми през този тип кредитни институции. Най-същественото в документа е, че не само този, а почти всички заеми са взети от имуществото на сираци. Сирашките каси са също вид общополезни каси. Така че тетрадката може да се определи като регистър или дневник на заемите от каса, работеща с наследството на сираци в Трънската каза.

Създаването на каси за сираци е дело на реформаторите в Дунавския вилает (1864 – 1878) на Османската империя. Най-яркият техен инициатор и вдъхновител безспорно е Мидхат паша (1822 – 1883)[5]. В повечето историографски изследвания темата за сирашките каси е отбелязвана твърде бегло, доколкото е част от общата характеристика на новаторските действия на Мидхат паша и като черта на икономическата политика и стратегия на османските управляващи през 60-те и 70-те години на XIX в.[6] Ето защо настоящото изложение има за цел да въведе в научно обращение регистъра на заемите от Трънската сирашка каса, като го анализира подробно и използва информация от допълнителни извори. Това са някои от статистическите годишници на Дунавския вилает, броеве на вестник „Дунав“ от 60-те и 70-те години на XIX в., още други публикувани и непубликувани сведения.

През 1866 г. Общият вилаетски съвет на Дунавската област взима решение във всеки санджак и каза да бъдат открити сирашки каси. Ръководството им е поверено на двама турци, двама българи, един касиер и един писар. Съставянето на касите е поставено под надзора на давийските съвети (давие-меджлиси) и на темиязите[7]. В касите се влагат имотите и наличните средства на починалите родители. Срещу възнаграждение се определя настойник на сираците, който се грижи за тях до навършване на пълнолетие[8]. Вестник „Дунав“ съобщава, че сирашките каси се

3 В превода си П. Груевски използва термина *взаимоспомагателна каса*, но тук го заменям с *общополезна каса*, с оглед на съвременните проучвания по тази тематика. Другото название на тези каси е земеделски, защото обслужват с кредити най-вече земеделското население. Вж. **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „Общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век. Велико Търново: Фабер, 2017.

4 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206, л. 10.

5 **Плетньов**, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает. Велико Търново: Витал, 1994; **Бакърджиева**, Т. На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1832 – 1884). Русе: Авангард принт, 2009 и др.

6 **Плетньов**, Г. Мидхат паша и управлението на Дунавския вилает..., с. 134; **Бакърджиева**, Т. На крачка пред времето..., 107–110; и др.

7 Във вестника не се дава информация за дейността им. Вж. Дунав, г. VII, 20 февруари 1872, № 652.

8 **Бакърджиева**, Т. На крачка пред времето..., с. 110.

управляват по специален устав, но не го публикува[9]. Едва през 1872 г. изданието отбелязва, че са направени промени в чл. 6 и чл. 13 на устава. Промените изискват директорите на касите да се сменят на всеки две години, като повторното им избиране е забранено. Уточняват се действията в случай на женитба на непълнолетен сирак и смяна на местоживеенето му[10]. Същият вестник изнася сведения за необезпечени и лоши заеми, за нехайно определени поръчители и за опасност да се опропасти дейността на касите[11].

Известно е, че преди създаването на сирашките каси се организира изграждането на общополезните каси. Те възникват по време на управлението на Мидхат паша в Нишкия санджак. В историографията са изказани са различни мнения къде е основана първата каса. Според Ангел Даскалов тя е създадена в Пирот през 1863 – 1864 г., но по-новите изследвания сочат, че вероятно е тази в Лесковац, а след това са организирани касите в Ниш и в Пирот[12]. По своя характер сирашките и земеделските каси са взаимоспомагателни, затова вероятно уставите им са с минимални различия. В Трън земеделската каса е създадена през март 1865 г. с първоначален капитал от 138 137 гроша[13]. Според откъслечно запазен, но без дата, документ в Знеполския Пеев архив, е направен опис на селата от Трънско[14], който съдържа броя на къщите, включващи се в земеделската каса и причисления брой волове, ниви, дулуми (вер. дюнюми), и крини (вер. за жито?). Сведенията от описа са включени тук в Приложение 1. Според записките на притежателите на архива – Здравко Пеев и неговия баща – Георги Пеев (1877 – 8 септември 1940), документът е от есента на 1863 г., защото е съхраняван между писма, чиито дати са от октомври до декември с.г. Датировката на описа съвпада с констатацията на изследователите, че събирането на капиталите за касите в Нишкия сандаж е започнало още през 1863 г.[15]

Трънската сирашка каса се появява в статистическия годишник на Дунавския вилает за 1868/1869 г.[16] Вероятно е възникнала през 1867 г., но няма сигурен източник на информация. Според същия статистически годишник директор на касата е Мито Байкуш, а нейните капитали възлизат на 35 116 гроша[17]. Статистическото сведение за следващата, 1869/1870 г. отбелязва повишаване на касовите капитали на 35 868 гроша, като директор остава същото лице[18]. М. Байкуш е известен дея-

9 Дунав, г. VII, 20 февруари 1872, № 652.

10 Пак там.

11 Дунав, г. IX, 23 януари 1874, № 843.

12 **Даскалов**, А. Земеделческият кредит в България. Ч. I. София, 1912, 31–32; **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 82.

13 **Даскалов**, А. Земеделческият кредит…, с. 134; **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 80.

14 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 34, л. 21.

15 **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 82.

16 Преводът на сведенията от салнаметата дължа на д-р Християн Атанасов, за което много му благодаря.

17 Tuna Vilayeti Salnamesi, 1285 senesi, 1 defa (1868/1869 г.), s. 73, цит. по **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 71.

18 Tuna Vilayeti Salnamesi, 1286 senesi, 2 defa (1869/1870 г.), s. 80, цит. по **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 71.

тел в Трън, споменаван е в редица писма от архива на голямата фамилия Пееви в Знеполе. Вероятно е член на местната община[19]. Освен това той е посочен в салнаметата за 1868/1869 и 1869/1870 г. като един от векилите[20] на земеделската каса в Трън. Това обстоятелство отново подсказва за близостта между управлението и организацията на двете каси. Тъй като уставът на сирашките каси засега остава неизвестен, аналогията трябва да се прави изключително предпазливо.

През 1869 г. Нишкият санджак, който включва Трънската каза, е отделен от Дунавския вилает[21], поради което за него няма статистическа информация през следващите няколко години. Сирашката каса обаче е продължавала да натрупва добри суми. С връщането на Нишкия санджак към Дунавския вилает през 1875 г., отново се откриват, макар немного, данни за Трънската сирашка каса. Директор сега е Надир(?) ефенди, а към 1876 – 1877 г. капиталите са вече 202 054 гроша и 22 пари[22].

Трябва да се отбележи, че през 60-те и 70-те години на XIX век в градчето Трън настъпват редица промени. Благодарение на Пеевия архив знаем, че през 1870 г. е организирана *Знеполска духовна община*[23], вероятно като пряк резултат от издаването на фермана за Българската екзархия. Година по-късно започва работата на класното училище, първоначално с учител Георги Неделчев[24]. Местната самоорганизация очевидно има добри резултати, отразили се положително върху формите на взаимопомощ за земеделците и за сираците, въведени от държавата.

Регистърът на заемите дава много ценна информация за историята на региона. Записаните в него селища очертават границите на Трънската каза, а вероятно и на Знеполската община. Тя включва обширна територия, която днес е разделена между България и Сърбия. В нея са влизали селищата в България – град Трън, селата Ярловци, Туряковци (дн. Туроковци), Парамун, Бусинци, Вукан, Яринче (дн. Баринци), Берайнци, Горна Мелна, Душинци, Банкя, Къшле, Зелениград, Лялинци, Радохово (дн. Радово), Глоговица, Мисловщица, Кожинци, Насалевци, Проданча, Раяновци (дн. Реяновци), Видрар, Филиповци. Обхващала е и села, които днес са в Сърбия: Кална (общ. Княжевац), Борово (заличено през 1952 г.), Клисура (общ. Сурдулица), Цървена ябука (общ. Пирот), Раков дол (общ. Бабушница), Петачинци (разделено между България и Сърбия след Ньойския договор, общ. Цариброд), Преслоп (дн. Преслап), Сухи дол (общ. Сурдулица), Грознатовци (общ. Сурдулица), Искровци (дн. Искровенци, общ. Пирот), Ябуковик (общ. Църна трава), както и села, които днес са към Софийска област – Вишан (общ. Драгоман), Крушово (дн. Круша, общ. Драгоман), Владиславци (общ. Драгоман), Чорул (общ. Драгоман). В документа са отразени селища, които, така както са разчетени от преводача Груевски, не могат да бъдат установени къде са се намирали. Може би постепенно след

19 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 32, 44 и др.

20 За функциите на векилите в земеделските каси вж. **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, 126–134.

21 Дунав, г. V, 3 август 1869, № 399.

22 Tuna Vilayeti Salname, 1292 senesi, 8 defa (1875/1876 г.), s. 89; Salname Vilayet-i Tuna, 1293 senesi, 9 defa (1876/1877 г.), s. 94, цит. по **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 71.

23 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 185. Запазен е нейния печат с този текст.

24 Пак там, оп. 1, а.е. 43, л. 3.

1878 г. тяхното наименование е претърпяло известно изменение, а навярно повечето са изчезнали[25]. Това са Б(П)алатовия чифлик, Батасанче, Буковик, Велишат, Грачаниче, Грачевче, Дарковци, Кливре, Радокол и Реброво. Несъществуващите селища са доказателство за постепенното демографско свиване в района, повече от видимо днес, без дори да поглеждаме статистическите данни.

Запазеният документ за заемите дава възможност да се поясни отчасти как е функционирала касата с имуществото на сираците. Според устава на земеделските каси, заемите задължително се записват на турски и на български език. Практиката показва, че документацията им е само на османотурски[26], както е направено и в дневника с кредитите от Трънската каса. Много чести са записите на една и съща дата. Това може би означава, че подобно на земеделските, сирашките каси са давали кредити в определени дни. Според устава на земеделските каси това е пазарният ден на селището, но подобен ритъм не се установява при кредитите от Трънската сирашка каса. Често записите са през два или три дни, след седмица и повече. Следователно едва ли пазарният ден е единствената възможна дата за вземане на кредит от сирашката каса[27].

По устав земеделските каси отпускат заеми срещу поръчителство или залог на ценни предмети и ипотека на имоти[28]. В случая заемите са само срещу поръчителство. Техните размери са различни и са отбелязани в грошове. Най-големият заем е на стойност от 9039 гроша и 30 пари от наследството на сираците на починалия Стоян от с. Лялинци. Значителен е заемът от 5860 гроша, взет от сираците на починалия трънчанин Милош. Най-малкият заем е 120 гроша, от имуществото на сираците на починалия Милко Радев от с. Врабча, даден на Неко в същото село. Според известния ни устав на общополезните каси, кредитите се дават в срок от три месеца до една година с 1% месечна или 12% годишна лихва[29]. В девет от записите в регистъра е отбелязан срок от една година, възможно е той да е бил общоприет и да не е вписван задължително при всички сделки[30].

Общият анализ на отпусканите средства посочва условно четири основни групи заеми: дребни – до 500 гроша; малки – до хиляда гроша; средни – до 3 хил. гроша, и големи – над 3 хил. гроша. Броят на дребните заеми до 500 гроша е 26, на малките до хиляда гроша е 28, на средните до 3 хил. гроша е 45, а на големите над 3 хил. – е 7. Фактически дребните и малките заеми почти се изравняват в процентно отношение със средните и големите кредити. При дребните кредити преобладават сумите около 400 гроша (11 бр.); при малките повечето суми са за около 600 гроша (14 бр.); при средните обичайните суми са между хиляда до 2 хил. гроша (33 бр.); при големите кредити сумите са предимно от около 4 хил. гроша (3 бр.). Така, струва ми се, е възможно да се очертае периметърът на най-желаните

25 Прегледът на географски карти от края на XIX в. досега не дава никакви резултати в търсенето на тези села.

26 **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 137, бел. 225.

27 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206, л. 7–8, л. 17 и др.

28 **Даскалов**, А. Земеделческият кредит…, с. 51.

29 Дунав, г. I, 14 април 1865, № 7; **Даскалов**, А. Земеделческият кредит…, 33–40.

30 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206, л. 17.

суми за кредит от около 400 до около 2 хил. гроша, с превес на тези между хиляда и 2 хил. гроша (общо 33 бр.).

Заемателите са обикновено от същото селище на починалия. Вероятно са хора, които са се познавали или са имали съвместна стопанска или друга дейност. Към малкото особени примери, могат да се посочат тези, при които от наследството на починалите вземат заем много близките им хора. От имуществото на починалия Стоян от Бусинци се дават в заем 125 гроша на баща му Ганчо[31]. Заем получава Алексо, брататът на починалия Станко от Ябуковик. Работникът на починалия Алексо – Илия, взема заем от наследството му в размер на 1038 гроша. Заеми се дават на съпругите на починалите Ранчо и Павел, съответно от селата Искровци и Забел[32]. Във всички тези записи сираци не са посочени. Възможно е починалите да са били съвсем млади и да не са имали деца, поради което най-близките им получават кредитите.

В малко случаи заеми се дават на хора, извън селището на починалия. Така например, от имуществото на сираците на бея на село Крушово (дн. с. Круша) е даден само един заем на човек от селото, а останалите четири заема са на хора от Трън[33]. Такива, да ги наречем *външни* заематели, са най-често жителите на гр. Трън, близкото село Баринци, селата Насалевци и Клисура. По мои общи наблюдения върху историята на Знеполе през Възраждането, това са в стопанско отношение много активни селища. Има едно изключение: даден е заем от имуществото на починал от с. Преслоп (дн. с. Преслап) на Наум в гр. Кюприя (дн. гр. Чуприя, Поморавието, Република Сърбия), град, който е бил тогава извън Трънската каза.

Най-интересните данни се отнасят до кредитите, дадени на жени. От общо сто и шест вписани сделки, двадесет и пет (т.е. 23,6%) са за жени. Само две са вдовиците, останалите нямат видимо никаква връзка с починалите. Дребните заеми до 500 гроша са два – от 301 и 438 гроша; малките до хиляда гроша са седем, като четири от тях са над 900 гроша; средните до 3 хил. гроша са тринадесет, единадесет от тях са до 2 хил. гроша; големите заеми над 3 хил. гроша са три, от общо седем в целия регистър! Така че периметърът, предпочитан от жените, се движи между 900 до 2 хил. гроша. Парадоксално е, но най-големият заем в дневника е даден именно на жена. Това е Велика, дъщеря на Петко от с. Лялинци, с кредит от 9039 гроша и 30 пари[34]. Следва го по големина заемът на Гена, дъщеря на Теко от с. Вишан – 4236 гроша и 30 пари. Показателен е също случаят със Стана, дъщеря на Ангел от Туряковци (дн. с. Туроковци). Тя взема четири кредита от имущества на починали хора от същото село на обща стойност 4076 гроша и 27 пари. Това като цяло са кредити сред високите суми, отбелязвани в регистъра[35].

Сведения за кредитиране на жени от земеделските каси няма[36]. Очевидно в практиката на сирашките каси това е било допустимо. За какво са служили тези

31 Пак там, л. 8.
32 Пак там, л. 9–10.
33 Пак там, л. 13.
34 Пак там, л. 13.
35 Пак там, л. 16, л. 18.
36 Вж. данните у **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, 141–179.

суми е трудно да се каже, документът не съдържа такава информация. И все пак. Заемите за жени в Трънската каза могат да се обяснят най-общо с тяхната роля на водещи личности в местните семейства. В Трънско широко разпространена е практиката мъжете да печелят на гурбет в строителството или с други занаяти. Те дълго отсъстват от дома, работейки в Сърбия, Румъния или в големите градове на Османската империя. Редица техни задължения в семейното стопанство се поемат от жените, което може да обясни до известна степен кредитирането им от Трънската сирашка каса.

Най-чести са еднократните заеми, давани от наследството на сираци, както бе споменато, вероятно за една година. Съществуват и други, любопитни случаи, които заслужават повече внимание и анализ. От наследството на Тричко, син на Димо от с. Кална, за периода 1872 – 1875 г. се раздават общо шест заема. Първият и най-малкият заем от 250 гроша е даден на съселянин на Тричко, когато, през февруари 1872 г., той вероятно е починал. В следващите години заемите са за хора извън селото, при това раздадените суми постепенно се увеличават. През 1873 г. даденият заем от неговото наследство е 425 гроша, а през март 1874 г. са дадени два заема на обща стойност 940 гроша. През март и май на 1875 г. от същото имущество са предоставени отново два заема с обща сума 1706 гроша и 30 пари. Подобен е примерът с имуществото на починалия бей на Крушово, от което за няколко години са раздадени шест заема на обща стойност 2709 гроша и 10 пари.

Елементарно изчисление с годишна лихва от 12% върху заемите показва, че увеличаването на раздадените кредити не се дължи само на лихвата. Вероятно постепенно части от имуществото на починалия Тричко и на бея на с. Крушово са били превръщани в пари, които се заемат с цел да се увеличи като цяло наследството на сираците. Същевременно парите се използват рационално за нуждите на други активни стопани, така се осъществява принципът на взаимопомощта.

Размерът на заемите от имуществото на починалите лица не е достатъчен показател за тяхното социално и стопанско положение. Нито е достатъчен ориентир за това на заемателите. Имайки предвид размерите на кредитите, може да се каже, че заемателите са в широка социална гама, включваща най-близките роднини на починалите и съгражданите им, някои от тях свързани по различни пътища с тях. Според забележките, направени пред в. „Дунав“, заемателите трябва да бъдат с добри икономически възможности. Ако приемем, че следосвобожденските закони до известна степен отразяват управлението на касите преди 1878 г., то ще цитирам, че „[...] сиротските фондове и влогове служат за заеми преимуществено на търговци и промишленици, и на люде от други съсловия“[37]. Възможно е освен за нуждите на семействата, част от кредитите да са именно за такива предприемачи, работещи с неголеми суми до 10 хил. гроша.

Важен фактор при сключването на заемите са поръчителите. Те присъстват задължително в описаните случаи, отбелязани са един или двама такива. Очевидно броят им е в тези рамки, без да е точно определен. Според чл. 11 от устава на

37 **Даскалов**, А. Земеделческият кредит…, 207–208. Авторът използва Закона за земеделските каси от 1888 г. и измененията му от 1889 г.

земеделските каси поръчителите трябва да притежават недвижими имоти в седалището на касата или в селото, и да са в състояние да платят заема[38]. В разглеждания регистър на заемите от имуществото на сираците проличава практиката поръчителите да са от същото селище, в което се прави заема. Най-често поръчители са мухтарите на селата. Уставът на земеделските каси първоначално задължава мухтарите да присъстват при сключване на сделката. По-късно това изискване е заменено със свидетелство, издавано от тях, което съдържа количеството на заема и удостоверява почтеността на поръчителите[39]. Не знаем как уставът на сирашките каси урежда това, но може би поръчителството им се вменява като служебно задължение. Така чрез дневника на заемите от имуществото на сираците узнаваме имената на селските кметове в Трънската каза за времето от 1872 до 1875 г. При това от записите става ясно, че за една година кметовете се сменят. Имената и времето на тяхното управление са събрани в Приложение 2. Същевременно не само те са поръчители. Поръчителството се поема също от свещеник, учител, чорбаджия, баща на починал и др. Сред тях срещаме името на даскал Тонча ефенди, известен като книговезец, учител в града и близкото село Рани луг. Той е поръчител в сделките на сирашката каса и е векил в земеделската каса в Трън за 1875/1876 г.[40] В повечето случаи заниманията на поръчителите не са записани. Затова може да се предположи обобщено, че става дума за хора, които са повече или по-малко свързани с официалната власт, запознати са със смисъла, целите и задачите на сирашките каси. Навярно са познавали починалите или заемателите, което е непосредствената причина да стават гаранти по сделките.

Преобладаващото число на заемите са от и за българи, но не липсват и сделки с мюсюлмани. През 1874 г. от наследството на сираците на починалия крушовски бей, без да е споменато името му, е даден заем на Мехмед Чауш, с поръчител секретар-писарят по крепостните актове Баязид ефенди. Също така от наследството на сираците на починалия Шериф е даден заем на Молла Лятиф, с поръчителството на Молла Мехмед. Същевременно обаче от имущество на крушовския бей през 1874 г. и следващата, 1875 г. са раздадени суми за още пет заема на християни българи. Четири от тях са за жители на Трън и един – за жител на същото село Крушово[41]. Единствен е случаят със заема на Григорие от с. Парамун, който е с поръчителството на неизвестния за нас, но явно човек с тежест, Ахмед ефенди – Дебърлията[42]. Като цяло рядкото споменаване на мюсюлмани в регистъра отговаря на общата демографска картина в Трънската каза, част от Пиротския санджак, където преобладава българското селско християнско население.

Не може да се определи имотното състояние на поръчителите от Трънската каза. Но като се имат предвид изискванията, те са имотни хора. Гарантират кредити, за чиито размери могат да отговорят и евентуално да погасят. Картината на заемите

38 Пак там, с. 84.

39 **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, с. 111.

40 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206, л. 16; **Манолова-Николова**, Н., П. **Желева**. Летописни бележки от Средна Западна България. София: ЛИК, 1999, 151–152, 173, 175; **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране..., с. 213.

41 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206, л. 12–13, 18–19.

42 Пак там, л. 17.

от касите е твърде пъстра за различните райони. За това опитите за сравнения не трябва да бъдат подвеждащи. Още повече че има разлики в цените на имотите, стоките, селскостопанския инвентар, товарните животни и др., които могат да се закупят с кредитите. Според проучването на Християн Атанасов най-големият заем от земеделската каса в с. Пири Факъх, Добричко, от 1871 г. е 6850 гроша, а за 1872 г. е 7850 гроша. Тези суми са за развитие на селското стопанство[43]. Вероятно кредитите от земеделската каса в Трън са употребени за същото. Но в какво са влагани кредитите от сирашките каси, е много трудно да се каже. Големината на заемите подсказва, че те не са само в подкрепа на семейните бюджети. Преобладават средно големите кредити и това дава основание да се твърди, че селата в Трънската каза са въвлечени активно в стоково-пазарните дела на времето. Наличният финансов ресурс, няма съмнение, е бил немалък, защото е подхранван ежегодно с доходите от гурбетчийството и строителния занаят[44].

Регистърът е богат източник за интересуващите се от именната система в Трънския район. Налице са традиционно използваните мъжки български имена като Спас, Стоян, Атанас, Секул, Петър, Михаил, Павел, Игнат, Младен, Янко, Станко, Костадин, Илия, Ваклин, Паун, Видин, Здравко, Иван, Георги и др. От женските много честа е употребата на Стана, Станка, Стойна, Стоя, появяват се също имената Елена, Яна, Руса, Каранфила, Божура, Гена, Цона. Наред с тях са вписвани по-характерните имена от диалектната област – за мъжете: Анто, Вучко, Гьоре, Гюрго, Митре, Стефо, Коле, Станое, Василие, Джордо, Ристо, Станиша, Тричко, Кито, Китан, Радивой, Радован, Милован, Милуш, Джокина, Харизан, Гмитре; за жените: Кита, Мика, Русименка, Стефа, Гюрка, Петка. Фамилните имена са записани по известния за османските документи начин: Марко, син на Стефан, също с някакво определение и прозвище: Петър Катач, Коле чорбаджи или поп Станко. Доста честа е употребата на фамилните имена в сегашния им вид: Стоян Петков от Искровци, Рангел Митов от Берайнци и др. Или пък с характерното за района образуване на фамилията от наставка *-ин*. Например Станое Лоин, Григорие Кокин, Митко Тошкин. Имената на жените са винаги с името на бащата: Петка, дъщеря на Тоше; Стана, дъщеря на Ангел и пр. Не липсват и старинни названия: Гьоре Храбран, Гърдун, син на Гопе.

Съдбата на сирашката каса в Трън вероятно е като на всички останали. Закрити са с разпореждане на руския императорски комисар княз Александър Дондуков-Корсаков (1820 – 1893) от 20 май 1879 г. с окръжно № 2214–2218. Средствата им се управляват от Министерството на правосъдието, а от 1886 г. – от това на финансиите. Постепенно техните капитали се вливат в Българска земеделска банка[45].

---

43 **Атанасов**, Хр. Развитие на земеделското кредитиране…, 158–159.

44 Сборник Трънски край. Принос към изучаването на западните български краища. София. Трънско-Знеполско културно-просветно и благотворително д[ружест]во „Руй“. Уредник Р. **Тодоров**. София: 1940; **Вълчинова**, Г. Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999. В сравнение с Трънските села, доста по-бедни са близките села от горното течение на р. Струма в района на Перник. Вж. **Манолова-Николова**, Н. За икономиката на Горнострумските села (XVIII – XIX в.). – В: **Манолова-Николова**, Н., П. **Желева**. Исторически изследвания за Средна Западна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014, 70–97.

45 **Даскалов**, А. Земеделческият кредит…, с. 189.

Изучаването на сирашките каси, тяхното създаване, ръководство, роля и значение за населението в Дунавския вилает е само в своето начало. Публикуването на османотурския регистър на заемите от наследството на сираците в Трънската каза очерта някои от особеностите в управлението и кредитирането чрез посочените каси, като се изнамериха нови сведения за историята на този край. Проличава сравнително доброто финансово състояние на жителите му. С разделянето на Трънската каза между България и Сърбия след Берлинския конгрес 1878 г. обаче, територията се маргинализира и за двете национални държави като *покрайнина*, с което започва нейният траен упадък.

Същевременно личи възможността през историята на сирашките каси да се разгледат поне още два въпроса. Първият е доколко чрез създаването и разширяването дейността на касите се поставя началото на държавна политика в полза на децата – сираци? Това е проблематика от неразработената история на детството през XIX в. на Балканите и по нашите земи, и е безспорно перспективно изследователско поле.

Вторият въпрос е свързан с наблюдението, че чрез касите (сирашки и земеделски) се разширяват връзките между членовете на местните, в случая на селските общества. Дали чрез тези връзки, получаващи официалната санкция на касите, не се усилва социалния капитал на общностите?[46]. Функционирането им има за цел да решава не само стопански, но и социални проблеми. Бъдещи изследвания биха проверили доколко чрез касите се постига икономически ефект, заедно с една по-голяма стабилност и вътрешна кохерентност на селските общества. Като резултат се подпомага в крайна сметка тяхната модернизация. Чрез тази оптика, по мое дълбоко убеждение, може да се ревизира популярното схващане, според което през последните десетилетия на XIX в. българското село е все още само традиционно и патриархално.

Приложение 1
Частичен опис на имущество от трънските села, включени в земеделската каса[47]

Селище	Къщи*	Волове	Ниви	Дюнюми**	Крини***
Раяновици	44	24	2	12	300
Цигриловци	42	24	3	12	200
Чиниглавци	22	12	3	6	150[4]
Ярловци	50	40	3	20	500

* В документа – „ижи“.

** В документа – „дулум“.

*** В документа изписването отново е на диалект и може да се чете като „крини“, но е възможно и друго четене.

46 **Бурдийо**, П. Социалният капитал (предварителни бележки). – Социологически проблеми, 2003, № 1–2, с. 69.

47 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 34, л. 21. Описът е силно фрагментиран.

Приложение 2
Кметове на селища в Трънската каза през 1872 – 1875 г.

Селище	Кмет (мухтар)	Година*
Б(П)алатовия чифлик**	Стефан Йовчев	15 октомври 1875 г.
Бераинци	Гъоре Момчил Стоянов	26 март 1875 г. Б.д.
Бусинци	Георги	24 юли 1874 г.
Вишан	Рангел, син на Пано	1 октомври 1874 г.
Владиславци	Петър Пейчев	15 декември 1875 г.
Врабча	Тончо Григорие	19 октомври 1875 г.
Вукан	Янко, син на Пано	6 октомври 1874 г.
Дарковци***	Стаменко	25 август 1874 г.
Душинци	Георги Маринков	4 ноември 1874 г.
Горна Мелна	Илия	29 септември 1874 г.
Грачаниче****	Тричко Китов	6 октомври 1874 г.
Грачевче*****	Кито	12 декември 1875 г.
Забел	Ангел Танчо	28 април 1874 г. 3 август 1874 г.
Искровци (дн. с. Искровенци)	Илия Стефан	21 април 1874 г. 23 юни 1875 г.
Кална	Никола	28 февруари 1872 г.
Кожинци	Павел Янков	4 февруари 1874 г.
Насалевци	Андон	4 февруари 1874 г.
Петачинци	Гъоре Пешов	27 април 1875 г.
Преслоп (дн. с. Преслап)	Павле	14 декември 1875 г.
Проданча	Ранчо	Б.д.
Радокол******	Величко	19 ноември 1874 г.
Раков дол	Григория, син на Паун	6 октомври 1874 г.
Рани луг	Миленко	1 май 1874 г.
Раяновци (дн. с. Реяновци)	Тончо Димитров	13 юли 1875 г.
Реброво*******	Никола	19 май 1875 г.
Сухи дол	Миленко Гиго	2 февруари 1874 г. 20 април 1875 г.
Туряковци (дн. с. Туроковци)	Мито	31 март 1874 г.
Цървена ябука	Костадин Стамен	24 юли 1874 г. 8 септември 1874 г.
Чорул	Рангел	25 ноември 1875 г.

* В документа е добавено „ока“, което е основанието ми да приема, че става дума за крини.

** В документа понякога се споменават двама кметове за едно село в различни години, поради което са посочени точните дати на записването на заема и поръчителите мухтари.

*** Неустановено.

**** Неустановено.

***** Неустановено.

****** Неустановено.

******* Неустановено.

******** Неустановено.

Приложение 3
Превод на записванията по сключените заеми от Трънската (Изнеболската) сирашка каса[48]

1. От имуществото на сираците на починалия Атанас, син на Георги от с. Борово – [количеството на наследството] 4103 гроша и 11 пари. Дадени четири хиляди сто и три гроша и единадесет пари на Чоне, син на Гюрго, с поръчителството на Пейчо, син на Мишо и Найден, син на Златко от споменатото село. На 24 февруари 1288 [24.02.1872 г].
2. От имуществото на починалия Спас, син на Здравко от с. Ярловци – 1084 гроша и 20 пари. Дадени хиляда осемдесет и четири в заем на Кръстьо, син на Здравко, с поръчителството на Иван, син на Гьоре и Гино, син на Денчо от същото село. На 24 февруари 1288 [24.02.1872] г.
3. От имуществото на сираците на починалия Тричко, син на Димо от с. Кална – 250 гроша. Дадени двеста и петдесет гроша на Димо, син на Иван, с поръчителството на мухтар Никола от същото село. На 28 февруари 1288 [28.02.1872] г.
4. От имуществото на сираците на починалия Тричко, син на Димо от с. Кална – 425 гроша. Дадени четиристотин и двадесет и пет гроша в заем на мухтар Мито от Спахийската махала, с поръчителството на даскал Тончо ефенди от Изнебол. На 1 март 1283 [1.03.1873] г. Променено 1.
5. От имуществото на сираците на споменатия починал Тричко от Кална – 740 гроша. Дадени седемстотин и четиридесет гроша на Михаил Янков от Насалевци, с поръчителството на Кольо чорбаджи от Клисура. На 3 март 1289 [3.03.1874] г.
6. От имуществото на сираците на споменатия Тричко от Кална – 200 гроша. Дадени в заем двеста гроша на Илия, син на Станко от Спахийската махала, с поръчителството на Гино Колев и Лило Кокин от същата махала. На 15 март 1289 [15.03.1874] г.
7. От имуществото на починалия Мито, син на Милко от Туряковци – 1273 гроша и 17 пари. Дадени в заем хиляда двеста седемдесет и три гроша на Мито от същото село, с поръчителството на поп Станко и мухтар Мито. На 31 март 1289 [31.03.1874] г.
8. От имуществото на починалия Панко от с. Парамун – 160 гроша. Дадени в заем на главния телял [телял – телалин – глашатай, протогер]. Богоя от Изнебол, с поръчителството на мухтаря на Баринци Гино, син на Иван. На 21 март 1289 [21.03.1874] г.
9. От имуществото на починалия Стоян от Бусинци – 125 гроша. Дадени в заем на баща му Ганчо, с поръчителството на Байкуш Гьоре и Миле от Средната махала. На 25 март 1289 [25.03.1874] г. Променено е.
10. От имуществото на сираците на починалия Гьоре от Вукан – 2985 гроша. Дадени в заем две хиляди деветстотин осемдесет и пет гроша на Боне Симеонов, с поръчителството на Димитър Цонков от Вукан. На 31 март 1289 [31.03.1874] г.

---

48 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206. Както бе посочено преводът е направен от г-н Петко Груевски. Всички добавки в квадратни скоби са негови. Текстът на превода е свален буквално, без намеса от автора на статията.

11. От имуществото на сираците на починалия Банко от село Парамун 307 гроша и 10 пари. Дадени в заем триста и седем гроша и десет пари на Секул Колев, с поръчителството на Стоян и Спас от същото село. На 7 април 1289 [7.04.1874] г.
12. От имуществото на сираците на починалия Петър Милин от Спахийската махала – 2584 гроша и 14 пари. Дадени в заем две хиляди петстотин осемдесет и четири гроша на Кане от Спахийската махала, с поръчителството на Петър, син на Гьорги от село Батасинче. На 15 април 1289 [15.04.1874] г.
13. От имуществото на сираците на починалия Шериф, син на Мехмед от Изнебол – 1632 гроша. Дадени хиляда шестстотин тридесет и два гроша на Молла Хасан, с поръчителството на съдебния известител на делата Молла Ахмед. На 17 април 1289 [17.04.1874] г.
14. От имуществото на споменатите сираци на покойния Шериф 1450 гроша. Дадени в заем хиляда четиристотин и петдесет гроша на Молла Лятиф, с поръчителството на съдебния известител по делата Молла Ахмед 17 април 1289 [17.04.1874] г. Същата.
15. От имуществото на сираците на покойния Ранчо от Исгровенци [Искровци] – 438 гроша и 36 пари. Като заем са в съпругата му Стойна от същото село, с поръчителството на мухтаря Илия. 21 април 1289 [21.04.1874] г.
16. От имуществото на сираците на починалия Павел от с. Забел 921 гроша и 18 пари. Стойността е в заем на съпругата на починалия Кита, с поръчителството на мухтаря Ангел. 28 април 1289 [28.04.1874] г.
17. От имуществото на починалия Игнат от с. Забел 677 гроша и 32 пари. Сумата е в заем на съпругата на починалия Каранфила, с поръчителството на мухтаря Ангел. 28 април 1289 [28.04.1874] г.
18. От имуществото на сираците на починалия Алексо от Велишат 1038 гроша. Дадени в заем на работника му Илия, с поръчителството на мухтаря на селото. 28 април 1289 [28.04.1874] г.
19. От имуществото на сираците на починалия Стефан, син на Гоче от с. Рани луг 1067 гроша и 12 пари. Дадени в заем на Искранике, с поръчителството на мухтаря на селото Миленко. 1 май 1289 [1.05.1874] г.
20. От имуществото на сираците на починалия Павел от с. Клисура 999 гроша и 20 гроша плюс 264 гроша общо 1263 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Гърдун, с поръчителството на баща му Гопе от село Клисура. На 12 май 1289 [12.05.1874] г. [Забележка:] С прибавените 264 гроша или общо 1263 гроша и половина ги предаде на 15 януари 1290 [15.01.1875] г.
21. От имуществото на сираците на починалия Станко от село Ябуковик 617 гроша. Дадени в заем на брат му Алексо. с поръчителството на поп Иван от село Баринче. 28 май 1289 [28.05.1874] г.
22. От имуществото на сираците на починалия Тоше, син на Коле от Изнебол 350 гроша. В заем на пълномощник на митрополита на Изнебол поп Михаил. 2 юни същата година [2 юни 1874]. [Забележка:] Споменатият поп Михаил каза, че ще погаси дълга на Тоше към взаимоспомоществователната каса и ще представи документ. 12 септември 1290 [12.09.1875] г. Изпълняващ кадия на Изнебол – [нечетлив печат].

23. От имуществото на сираците на Младен, син на Илия от Бусинци – 451 гроша. Дадени в заем на Станко Стефанов от същото село, с поръчителството на мухтаря на селото Бусинци Георги. 24 юли 1289 [24.07.1874] г.
24. От имуществото на сираците на Янко, син на Маренко от Червена ябука[49] 3111 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Рада, дъщеря на Станко, с поръчителството на мухтаря на Червена ябука Костадин. 24 юли 1289 [24.07.1874] г.
25. От имуществото на починалия Видин, син на Стефан от село Червена ябука – 1634 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Кръстьо Стефанов от селото, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Червена ябука Костадин. 24 юли 1289 [24.07.1874] г.
26. От имуществото на сираците на починалия Милуш, син на Гьоре от с. Забел – 1139 гроша и 36 пари. Парите са взети в заем от Стефа, дъщеря на Милуш от същото село, с поръчителството на мухтаря на с. Забел Танчо. 3 август 1289 [3.08.1874] г.
27. От имуществото на сираците на починалия Кръстьо, син на Голо [или син на Глух] от село Дарковци – 408 гроша и 36 пари. Дадени в заем на Станко от същото село, с поръчителството на кмета на споменатото село Дарковци Стаменко – 25 август 1289 [25.08.1874 г].
28. От имуществото на сираците на починалия Гьоре, син на Лазар от село Дарковци – 1873 гроша и 16 пари. В заем са в Стайо [името е зачеркнато и е поставено] Ромно от същото село, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Дарковци Стаменко. 25 август 1289 [25.08.1874 г].
29. От имуществото на сираците на починалия Истойче Избранко от село Червена ябука – 1150 гроша. Дадени в заем на Истойче от същото село, с поръчителство на мухтаря на село Червена ябука, Стамен. 8 септември 1289 [8.09.1874] г.
30. От имуществото на сираците на починалия Иван, син на Гмитре от село Червена ябука 1147 гроша. Дадени в заем на Кольо, син на Ангел от същото село, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Стамен. 27 септември 1289 [27.09.1874] г.
31. От имуществото на сираците на починалия Цонко, син на Драган от село Горна Мелна – 606 гроша и 15 пари. Дадени в заем на Милош Драганов от същото село, с поръчителството на мухтаря от споменатото село Илия. 29 септември 1289 [29.09.1874] г.
32. От имуществото на сираците на Вело, син на Гюрго от село Вишан – 2577 гроша. Дадени в заем на Велико, син на Иван, с поръчителството на мухтаря на споменатото село, Рангел, син на Пано, и на Кръстьо, син на Гьоре. 1 октомври 1289 [1.10.1874] г.
33. От имуществото на сираците на починалия Вучко, син на Кръстьо от село Вукан – 2168 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Радован, син на Секул, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Янко, син на Иван. 6 октомври 1289 [6.10.1874] г.

49 Дн. с. Цървена ябука в Република Сърбия.

34. От имуществото на сираците на починалия Ваклин, син на Игнат от село Грачаниче – 622 гроша. Дадени в заем на Русименка, дъщеря на Лазар, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Тричко Китов. 6 октомври 1289 [6.10.1874] г.
35. От имуществото на сираците на починалия Момчил, син на Раде от село Раков дол – 700 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Стоя, дъщеря на Никола, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Григория, син на Паун. 6 октомври 1289 [6.10.1874] г.
36. От имуществото на сираците на починалия Илия, син на Гмитре от село Душинци – 1208 гроша и 35 пари. Дадени в заем на Иван, син на Гмитре, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Георги Маринков. 4 ноември 1289 [4.11.1874] г.
37. От имуществото на починалия Раденко от с. Банкя – 1260 гроша и 1 пара. Дадени в заем на Гюрка, дъщеря на Здравко от с. Банкя, с поръчителството на Гьоре Раденков от с. Петачинци. 17 ноември 1289 [17.11.1874] г.
38. От имуществото на сираците на починалия Илия, син на Младен от село Радокол – 1504 гроша и 28 пари. Дадени в заем на Стефо Михайлов от същото село, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Величко. 19 ноември 1289 [19.11.1874] г.
39. От имуществото на сираците на починалия Милован, син на Тричко от село Кълше – 304 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Василие, син на Милован, с поръчителството на Кольо, син на Китан от споменатото село. 20 ноември 1289 [20.11.1874] г.
40. От имуществото на сираците на починалия крушовски бей – 241 гроша. Дадени на Мехмед Чауш [б.м. чауш, с.м. Т. – десятник, фелдфебел във войска, сержант], с поръчителството на секретар-писаря по крепостните актове Боязид ефенди. 28 януари 1289 [27.01.1874][50] г.
41. От имуществото на сираците на починалия Анто, син на Станко от село Зелениград – 2235 гроша и 6 пари. Дадени в заем на Стоилко от Зелениград, с поръчителството на Атанас, търговец от Велес. 29 януари 1289 [27.01.1874][51] г.
42. От имуществото на сираците на починалия Шериф – 1622 гроша и 9 пари. Дадени в заем на Молла Лятиф чрез поръчителството на Молла Ахмед. 29 януари 1289 [29.01.1874] г.
43. От имуществото на сираците на починалия Григория от Зелениград – 2241 гроша и 1 пара. Дадени в заем на Гино, син на Янко от споменатото село, с поръчителството на Стоилко, син на Станко от Зелениград. 29 януари 1289 [29.01.1874] г.
44. От имуществото на сираците на починалия бей на Крушово – 485 гроша. Дадени в заем на Димитър, син на Петър от Спахийската махала, с поръчителството на Байкуш Гоче и Григорие Кокин. [Забележка:]. Променено е! 27 януари 1289 [27.01.1874] г.
45. От имуществото на починалия бей на Крушово – 602 гроша. Дадени в заем на Андон Китанов, с поръчителството на Кольо, син на Цонко от Средната махала, и

50 Така е според превода на П. Груевски.
51 Така е според превода на П. Груевски.

Кръстьо, син на Воин от Спахийската махала. 29 януари 1289 [29.01.1874] г. [Забележка:] Променено е!
46. От имуществото на сираците на починалия Стоян от село Лялинци – 9039 гроша и 30 пари. Дадени в заем на Велика, дъщеря на Петко от същото село, с поръчителството на попа на Лялинци, Димитър. 29 януари 1289 [29.01.1874] г.
47. От имуществото на сираците на починалия ковач Танчо от село Радохово – 2964 гроша и 17 пари. Дадени в заем на Момчил, син на Танчо от същото село, с поръчителството на Секул, син на Денчо от същото село. 29 януари 1289 [29.01.1874] г.
48. От имуществото на сираците на Кольо, син на Иван от село Искровци – 583 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Мика, дъщеря на Мике от същото село, с поръчителството на Гьоре, син на Пешо от Искровци. 26 януари 1289 [26.01.1874] г.
49. От имуществото на сираците на починалия Златко от Изнебол – 2606 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Божура от Изнебол, с поръчителството на Веселин Ага от Глоговица. 31 януари 1289 [31.01.1874] г.
50. От имуществото на починалия Найден Стефанов от село Преслоп – 837 гроша и 5 пари. Дадени в заем на Гьовре, син на Гьоре от същото село, с поръчителството на Михаил от село Преслоп. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
51. От имуществото на сираците на починалия Георги от село Вукан – 933 гроша и 5 пари. Дадени в заем на Еленка, дъщеря на Китан, с поръчителството на Момчил, син на Кита. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
52. От имуществото на Стефо от село Сухи дол – 1044 гроша и 28 пари. Дадени в заем на Марко, син на Стефо от селото, с поръчителството на мухтаря на споменатото село Миленко. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
53. От сираците на починалния Кито от село Бусинче[52] – 921 гроша. Дадени в заем на поп Станко Китанов, с поръчителството на Гильо Богославов. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
54. От имуществото на сираците на починалия Янко от село Банке[53] – 600 гроша. Дадени в заем на Миленко, син на Янко от същото село, с поръчителството на Веселин ага от село Глоговиче[54]. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
55. От имуществото на сираците на починалия Илия от село Вукан – 2271 гроша и 23 пари. Дадени в заем на Марта, дъщеря на Вучко от същото село, с поръчителството на Чорбаджия Коле от село Клисура и на Игнат от село Вукан. 2 февруари 1289 [2.02.1874] г.
56. От имуществото на починалия Милко от село Иврабча[55] – 3127 гроша. Дадени в заем на Николе от Баринци, с поръчителството на Петко и Кито Тошкин. 3 февруари 1289 [3.02.1874] г.
57. От имуществото на сираците на починалия Стоян от село Бусинци – 145 гроша и 20 пари. Дадени в заем на баща му Ганчо, с поръчителството на Гьоре, син на Ганчо от Байкушевата махала. 3 февруари 1289 [3.02.1874] г.

---

52 Село Бусинци, Трънско.
53 Село Банкя, Трънско.
54 Село Глоговица, Трънско.
55 Село Врабча, Трънско.

58. От имуществото на сираците на починалия Гьоре от Мишлофче[56] – 776 гроша. Дадени в заем на Гино Тошкин, с поръчителството на брат му Петко Тошкин. 3 февруари 1289 [3.02.1874] г.
59. От имуществото на сираците на починалия Голой от Преслоп – 872 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Манчо от Преслоп, с поръчителството на Груин от Преслоп и на Коле от Кливре[57]. 3 февруари 1289 [3.02.1874] г.
60. От имуществото на сираците на починалия Игнат от Кожинци – 556 гроша. Дадени в заем на Денчо Милушев от същото село, с поръчителството на мухтаря Павел Янков. 4 февруари 1289 [4.02.1874] г.
61. От имуществото на сираците на Джокина от село Кожинци – 1399 гроша и 3 пари. Дадени в заем на Стана, дъщеря на Харизан от същото село, с поръчителството на мухтаря Павел. 4 февруари 1289 [4.02.1874] г.
62. От имуществото на сираците на Гьоре от Рани луг – 665 гроша и 26 пари. Дадени в заем на Филип от същото село, с поръчителството на Милош Николов и Гьоре Храбран от Рани луг. 4 февруари 1289 [4.02.1874] г.
63. От имуществото на сираците на починалия Богоя от Носалефче[58] – 550 гроша. Дадени в заем на Илия от Рани луг, с поръчителството на мухаря Андон и на Гьоре Храбран. 4 февруари 1289 [4.02.1874] г.
64. От имуществото на починалия Стоян от Парамун – 301 гроша. Дадени в заем на Елена, дъщеря на Петко[59], с поръчителството на Григорие. 23 февруари 1289 [23.02.1874] г.
65. От имуществото на сираците на починалия Коле от Мишловче – 322 гроша. Дадени в заем на Петър Манчов от същото село, с поръчителството на Игнат от село Мишлофче. 24 февруари 1289 [24.02.1874] г.
66. От имуществото на починалия Игнат от Грознатовци – 1045 гроша и 21 пари. Дадени в заем на Таско, син на Ристо, с поръчителството на Иван, син на Секул от същото село. 24 февруари 1289 [24.02.1874] г.
67. От имуществото на сираците на починалия Тричко от село Кална – 853 гроша и 30 пари. Дадени в заем на Михаил от Насалефци, с поръчителството на Коле Чорбаджи от Клисура. 11 март 1290 [11.03.1875] г. [Забележка] Променено е.
68. От имуществото на сираците на починалия Гьоре от Туряковци – 973 гроша и 5 пари. Дадени в заем на Стана, дъщеря на Ангел от Туряковци, с поръчителството на поп Станко от Баринче. 11 март 1290 [11.03.1875] г.
69. От имуществото на сираците на починалия Тома от Туряковци – 1991 гроша и 25 пари. Дадени в заем на Стана, дъщеря на Ангел от Туряковци, с поръчителството на поп Станко от Баринци. 11 март 1290 [11.03.1875] г.
70. От имуществото на сираците на починалия Радивой от Туряковци – 1108 гроша и 16 пари. Дадени в заем на Станка, дъщеря на Ангел от Туряковци, с поръчителството на поп Станко от Баринци. 11 март 1290 [11.03.1875] г.

---

56 Вер. с. Мисловщица, дн. с. Велиново, Трънско.
57 Петко Груевски е дал и други възможни четения на името – Гелвире, Келвира, Гелбира и др.
58 Село Насалевци, Трънско.
59 П. Груевски е дал възможно четене и като Итко.

71. От имуществото на починалия Гьоре от Туряковци – 439 гроша и 20 пари. Дадени в заем на Момчил Златков от Туряковци, с поръчителството на поп Станко от Туряковци. 11 март 1290 [11.03.1875] г.
72. От имуществото на сираците на починалия Младен от Берайнци – 1816 гроша. Дадени в заем на Петка, дъщеря на Тоше, с поръчителството на мухтаря Гьоре. 26 март 1290 [26.03.1875] г.
73. От имуществото на сираците на починалия Митре от Берайнци – 2094 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Рангел Митов от същото село с поръчителството на мухтаря Момчил Стоянов[60].
74. От имуществото на сираците на починалия Гьоре от Сухи дол – 1183 гроша и 30 пари. Дадени в заем на Стана, дъщеря на Стайно, с поръчителството на мухтаря Гиго. 20 април 1290 [20.04.1875] г.
75. От имуществото на сираците на починалия Димитър от Преслоп – 910 гроша. Дадени в заем на Наум от Кюприя, с поръчителството на търовеца Атанас от Кюприя. 29 април 1290 [29.04.1875] г.
76. От имуществото на сираците на починалия Тричко Дечев от Кална – 425 гроша. Дадени в заем на Мито Раденков от Спахийската махала, с поръчителството на Тончо ефенди за кратък срок. 1 май 1290 [1.05.1875] г. [Забележка:] Остатъкът от поставената лихва на споменатата сума за една година е върнал на Груйо.
77. От имуществото на Мачо, малолетния сирак на починалия Ангел, син на Миланко от село Вукан – 4763 гроша. Дадени в заем на сина му Станко, с поръчителството на Игнат от Вукан. 4 май 1290 [4.05.1875] г.
78. От имуществото на Станко, малолетен, от сираците на починалия Митре от Изнебол – 420 гроша. Дадени в заем на Петър Катач от Спахийската махала, с поръчителството на Митко Тошкин. [Забележка:] Променено е! 5 май 1290 [5.05.1875] г.
79. От имуществото на сираците на починалия Лазарин от Зелениград – 1910 гроша. Дадени в заем на Вида от същото село, с поръчителството на Ивко от Зелениград. 24 май 1290 [24.05.1875] г.
80. От имуществото на сираците на починалия Илия от Парамун – 1446 гроша и 12 пари. Дадени в заем на Григорие от Парамун, с поръчителството на Ахмед Ефенди – Дебърлията. 25 май 1290 [24.05.1875] г.
81. От имуществото на починалия Стоян Петков от Искровци – 1471 гроша. Дадени в заем на Коле Стоянов от селото, с поръчителството на мухтаря на Искровци, Стефан. 23 юни 1290 [23.06.1875] г.
82. От имуществото на сираците на починалия Бойчо от Искровци – 1143 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Воин Бойчев от селото, с поръчителството на мухтаря на Искровци, Стефан. 23 юни 1290 [23.06.1875] г.
83. От имуществото на починалия Иван Лонин от Искровци – 290 гроша. Дадени в заем на Цонко Бонин от селото, с поръчителството на мухтаря на Искровци, Стефан. 23 юни 1290 [23.06.1875] г.
84. От имуществото на починалия Кольо Иванов от Палатовия/Балатовия чифлик – 1838 гроша. Дадени в заем на Стана, дъщеря на Божил от селото, с поръ-

60 Записът е без дата.

чителството на мухтаря на Белатовия чифлик Стефан Йовчев. 15 октомври 1290 [15.10.1875] г.
85. От имуществото на починалия Младен Василев от Врабча – 665 гроша. Дадени в заем на Китан Василев от селото, с поръчителството на мухтаря на Врабча Тончо Григорие. 19 октомври 1290. [19.10.1875] г.
86. От имуществото на починалия Цонко от село Вишан – 4236 гроша. Дадени в заем на Гена, дъщеря на Теко от Вишан, с поръчителството на мухтаря на Чорул, Рангел. 25 ноември 1290 [25.11.1875] г.
87. От имуществото на починалия Ристо от село Проданча – 443 гроша и 30 пари. Дадени в заем на Стефо от селото, с поръчителството на мухтаря на селото Ранчо[61].
88. От имуществото на починалия Милко Радев от Врабча – 120 гроша. Дадени в заем на Неко от селото, с поръчителството на мухтаря на [не се чете] Тончо Григорие. 7 ноември 1290 [7.11.1875] г.
89. От имуществото на починалия Милко от Врабча – 212 гроша. Дадени в заем на Гьоре Тричков от селото, с поръчителството на Андон о Йочо[62]. 11 декември 1290 [11.12.1875] г.
90. От имуществото на Трендафил от Грачевче – 218 гроша. Дадени в заем на Костадин от селото, с поръчителството на мухтаря на селото Кито. 12 декември 1290 [12.12.1875] г.
91. От имуществото на Станиша от Преслоп – 1020 гроша. Дадени в заем на Цветан Гьорев от селото, с поръчителството на мухтаря на селото Павле. 14 декември 1290 [14.12.1875] г.
92. От имуществото на Димитър, сирак на починалия Павел от Клисура – 1263 гроша. Дадени в заем със срок за една година от Коле чорбаджи от Клисура, с поръчителството на Григорие Кокин от Изнебол. 19 декември 1290 [19.12.1875] г.
93. От имуществото на сираците на починалия Стоилко от Мишлофче – 923 гроша. Дадени в заем със срок от една година на Коле чорбаджи от Клисура, с поръчителството на Григорие Кокин от Изнебол. 19 декември 1290 [19.12.1875] г.
94. От имуществото на сираците на починалия бей на Круша – 694 гроша. Дадени в заем на Тома от селото за срок от една година, с поръчителстото на Байкуш и Джерекар Цонко от Изнебол. 6 февруари 1290 [6.02.1875] г.
95. От имуществото на сираците на починалия бей на Круша – 560 гроша. Дадени в заем с една година срок на Танчо Ангелов от същото село, с поръчителството на Димитър Петро и Гино [или Кито] Ангелов от Изнебол. 12 февруари 1290 [12.02.1875] г.
96. От имуществото на починалия Андон от Батачници[63] – 474 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Цонко Иванов от същото село за срок от една година, с поръчителството на мухтаря на Батачници Гьоре Пешов. 27 април 1291 [27.04.1875] г.
97. От имуществото на починалия Коле от Мишлофче – 910 гроша и 38 пари. Дадени в заем на Трендафила, дъщеря на Паун от същото село, за срок от една година с поръчителството на Петко от Мишлофче. 10 май 1291 [10.05.1875] г.

---

61 Този запис е без дата.
62 Така в превода.
63 Вер. с. Петачници, дн. в Република Сърбия.

98. От имуществото на починалия Тричко от Кална – 853 гроша. Дадени в заем на Михаил Янков от същото село за срок от една година, с поръчителството на Димо Янков от Насалевче. 17 май 1291 [17.05.1875] г.
99. От имуществото на сираците на починалия Станое Лоин от село Реброво – 2502 гроша. Дадени в заем на Карафил от същото село, с поръчителството на мухтаря на Реброво, Никола. 19 май 1291 [19.05.1875] г.
100. От имуществото на сираците на починалия трънчанин Милош – 5860 гроша. Дадени в заем в срок от една година на Мартин Игнатов от споменатото [Трън], с поръчителството на Цонко Колев от Трън[64].
101. От имуществото на починалия трънчанин Петър – 420 гроша. Дадени в заем със срок от една година на Димитър от споменатото [Трън], с поръчителството на папукчията Димитър от Трън. 5 март 1291 [5.03.1875] г.
102. От имуществата на починалия Михалко от Раяновци – 1110 гроша и 24 пари. Дадени в заем на Цона, дъщеря на Гьоре от същото село, с поръчителството на мухтаря на Раяновци, Тончо Димитров. 13 юли 1291 [13.07.1875] г.
103. От имуществото на сираците на починалия бей на Круша – 687 гроша и 10 пари. Дадени в заем на Гьоре Мадев от същото село, с поръчителството на Пейчо, син на Стефан от споменатото село. 21 декември 1291 [21.12.1875] г.
104. От имуществото на починалия Димитър, син на Гьоре от Видрар – 1107 гроша. Дадени в заем на Милко Ивков от същото село, с поръчителството на Бочо, син на Стамен от споменатото село. 21 декември 1291 [21.12.1875] г.
105. От имуществото на починалия Джордо от Владиславци – 2050 гроша. Дадени в заем на Петър Гьоргов от същото село, с поръчителството на мухтаря на селото Петър Пейчев. 15 декември 1291 [15.12.1875] г.
106. От имуществото на починалия Игнат от Филиповци – 1320 гроша. Дадени в заем на Руса, дъщеря на Златко от същото село, с поръчителството на Андрея Милков от Филиповци за срок от една година. 5 август 1291 [5.08.1875] г.

64 Записът е без дата.

Приложение 4.
Дигитално копие на регистъра със заемите от Трънската сирашка каса[65]

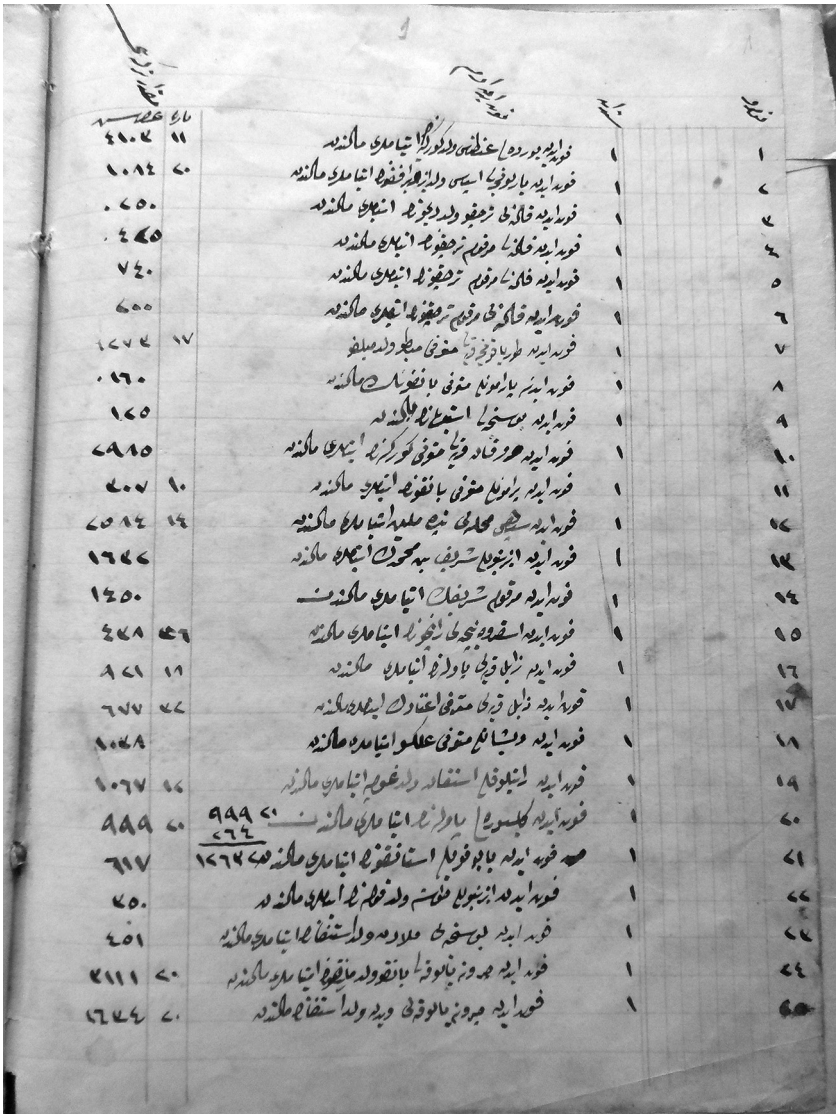

65 ДА – Перник, ф. 349к, оп. 1, а.е. 206.

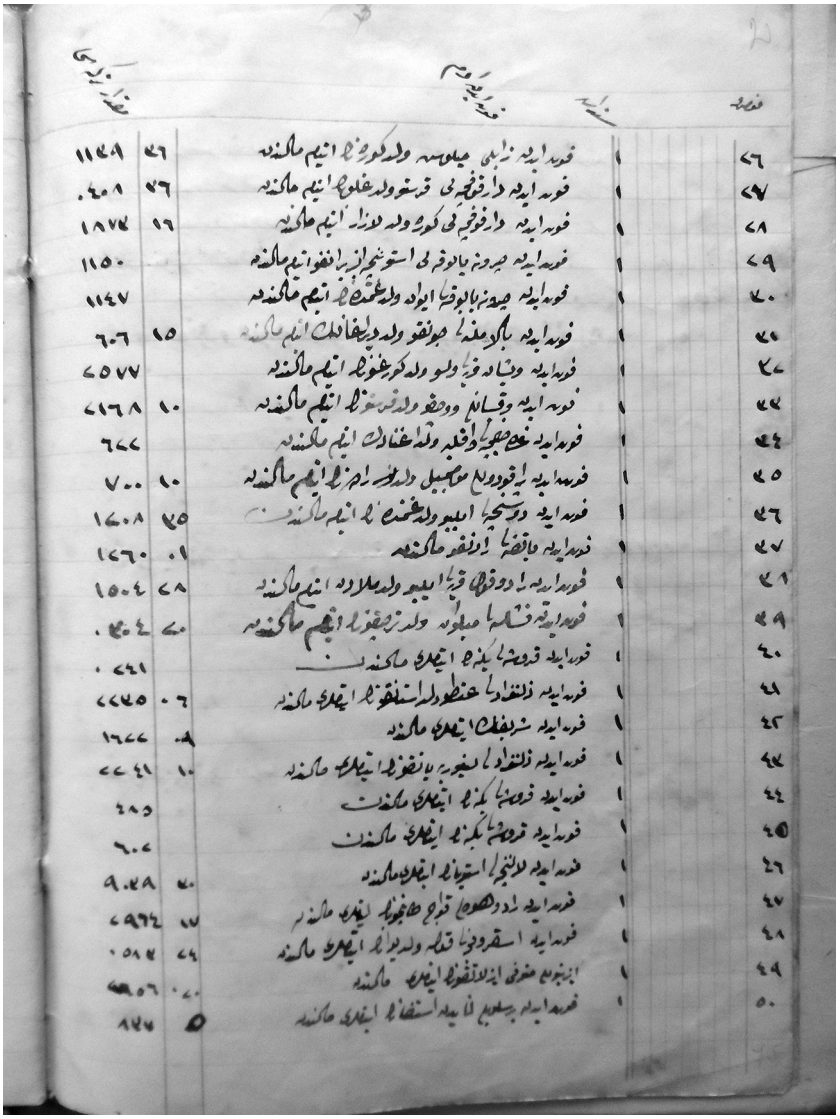

٧٦	١	فوره ایده زابی میلوسه ولد کوره انیم ماکنده	٤٦	١١٤٩
٧٧	١	فوره ایده دارفوخه لی قرسغو ولد غلوخ انیم ماکنده	٤٦	٠٤٠١
٧٨	١	فوره ایده دارفوخه لی کوره ولد لوزه انیم ماکنده	١٦	١٨٧٤
٧٩	١	فوره ایده صیرونه بالوخه لی استونیچ ایزبانفوانیم ماکنده		١١٥٠
٨٠	١	فوره ایده صیرونه بالوخه ایواد ولد غشت انیم ماکنده		١١٤٧
٨١	١	فوره ایده بالکمنه لی صونقو ولد دیلغافلق انیم ماکنده	١٥	٦٠٦
٨٢	١	فوره ایده وشاده قوبا ولو ولد کوزغوخ انیم ماکنده		٧٥٧٧
٨٣	١	فوره ایده وقسانه ووخو ولد قرسغو انیم ماکنده	١٠	٧١٦٨
٨٤	١	فوره ایده نوح صبوخ افلیه ولد اغاولق انیم ماکنده		٦٧٧
٨٥	١	فوره ایده ایقودوخ مایسیل ولد لوزه انیم ماکنده	١٠	٧٠٠
٨٦	١	فوره ایده ووسیچ ایبیو ولد غشت انیم ماکنده	٤٥	١٧٠٨
٨٧	١	فوره ایده باقفه لی ازنفو ماکنده	٠١	١٧٦٠
٨٨	١	فوره ایده ازوقوخ قوبا ایبیو ولد ملاوه انیم ماکنده	٧٨	١٥٠٤
٨٩	١	فوره ایده فسلیه لی میلوه ولد زوقوخ انیم ماکنده	٧٠	٠٤٠٤
٩٠	١	فوره ایده قوصه لی بکه لی ایتدی ماکنده		٠٤٤١
٩١	١	فوره ایده زلتفه لی عنطوه ولد استفوخ ایتدی ماکنده	٠٦	٧٧٤٥
٩٢	١	فوره ایده شریفلق ایتدی ماکنده	٠٨	١٦٧٧
٩٣	١	فوره ایده زلتفه لی سیوره بانقوخ ایتدی ماکنده	١٠	٧٧٤١
٩٤	١	فوره ایده قوصه لی بکه لی ایتدی ماکنده		٤٨٥
٩٥	١	فوره ایده قوصه لی بکه لی ایتدی ماکنده		٦٠٧
٩٦	١	فوره ایده لالتچه لی استیانه ایتدی ماکنده	٢٠	٩٠٢٨
٩٧	١	فوره ایده لاددهوه لی قولاخ طانچوخ ایتدی ماکنده	١٧	٧٩٦٤
٩٨	١	فوره ایده اسقروفونا قلیه ولد یوانه ایتدی ماکنده	٧٤	٠٥١٤
٩٩	١	ایزبنوخ مغوخ ایزلاتقوخ ایتدی ماکنده	٠٧	٥٥٦
٥٠	١	فوره ایده بسلیچ قایده استفانه ایتدی ماکنده	٥	٨٧٧

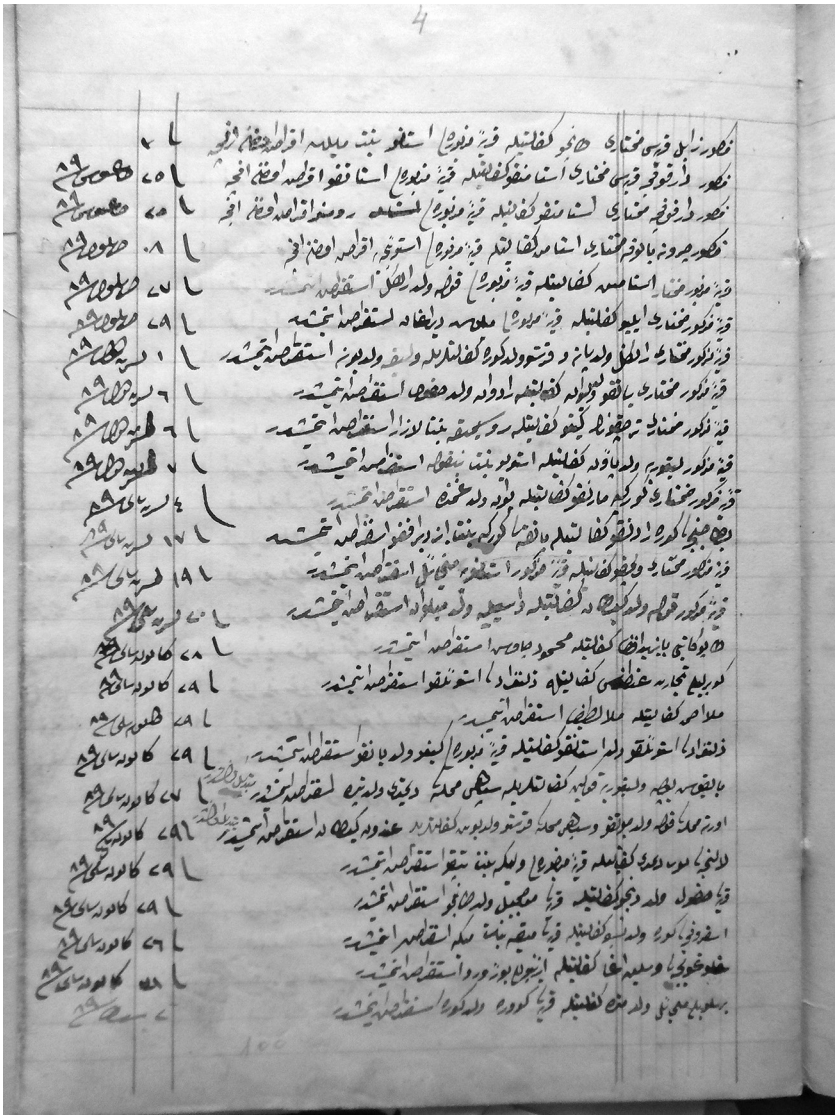

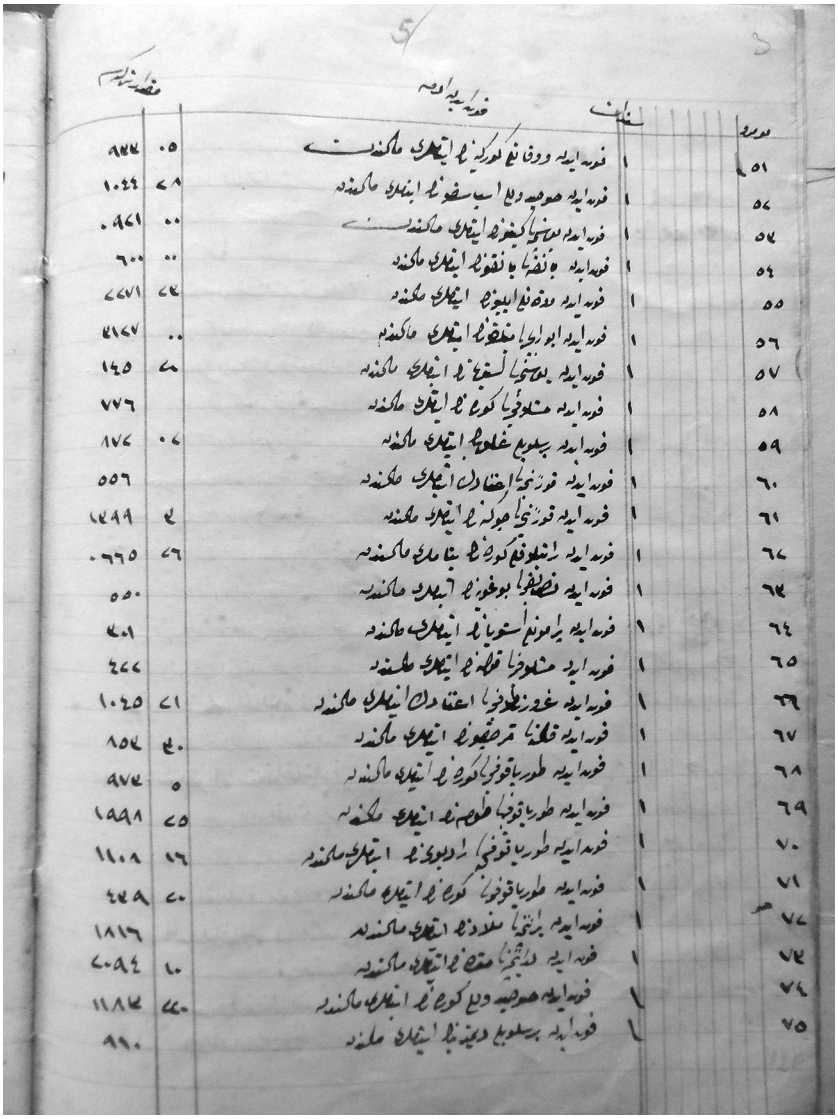

٥١	١	فوره ایله ووفاتلو کورکینه ایتدی ماکنه	٨٢٤ ٠٥
٥٢	١	فوره ایله صوصیه ویلی اسپشونه ایتدی ماکنه	١٠٤٤ ٧٨
٥٣	١	فوره ایله دلیسی اکیفونه ایتدی ماکنه	٠٩٦١ ٠٠
٥٤	١	فوره ایله بانقیا بانقونه ایتدی ماکنه	٦٠٠ ٠٠
٥٥	١	فوره ایله دوه نلی ایبونه ایتدی ماکنه	٧٧١ ٧٤
٥٦	١	فوره ایله ابراهیمیا منفونه ایتدی ماکنه	٤١٧ ٠٠
٥٧	١	فوره ایله یوسفیا اسقفه ایتدی ماکنه	١٤٥ ٧٠
٥٨	١	فوره ایله مسلوفیا کوره ایتدی ماکنه	٧٧٦
٥٩	١	فوره ایله پسلوبع غلوه ایتدی ماکنه	١٧٧ ٠٧
٦٠	١	فوره ایله قوزنجیا اعتقادی ایتدی ماکنه	٥٥٦
٦١	١	فوره ایله قوزنجیا هوکنه ایتدی ماکنه	١٤٩٩ ٤
٦٢	١	فوره ایله زغلوفه کوره بنا مدی ماکنه	٠٦٦٥ ٧٦
٦٣	١	فوره ایله فصلیفیا بوغونه ایتدی ماکنه	٥٥٠
٦٤	١	فوره ایله پرمونیا استوبانه ایتدی ماکنه	٤٠١
٦٥	١	فوره ایله مسلوفیا قلنه ایتدی ماکنه	٤٧٧
٦٦	١	فوره ایله غوزنلوفیا اعتقادی ایتدی ماکنه	١٠٤٥ ٧١
٦٧	١	فوره ایله قلنیا ترصیصونه ایتدی ماکنه	٨٥٤ ٤٠
٦٨	١	فوره ایله طوریاقوفیا کوره ایتدی ماکنه	٩٧٤ ٥
٦٩	١	فوره ایله طوریاقوفیا طوصنه ایتدی ماکنه	١٩٩١ ٧٥
٧٠	١	فوره ایله طوریاقوفیا ردیوی ایتدی ماکنه	١١٠٨ ٤٦
٧١	١	فوره ایله طوریاقوفیا کوره ایتدی ماکنه	٤٤٨ ٧٠
٧٢	١	فوره ایله پرنجیا سفلوه ایتدی ماکنه	١٨١٦
٧٣	١	فوره ایله دلیجیا متقه ایتدی ماکنه	٠٥٩٤ ١٠
٧٤	١	فوره ایله صوصیه ویلی کوره ایتدی ماکنه	١١٨٤ ٧٠
٧٥	١	فوره ایله پسلوبع دیغنه ایتدی ماکنه	٩٩٠

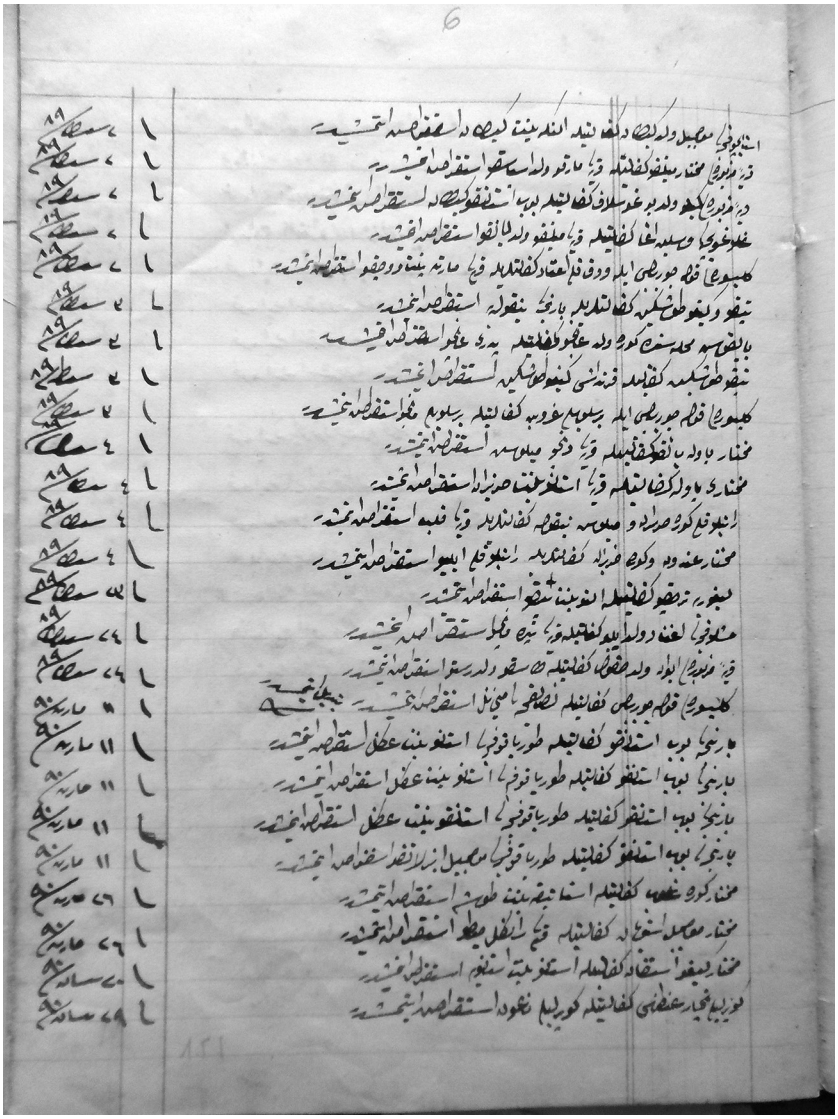

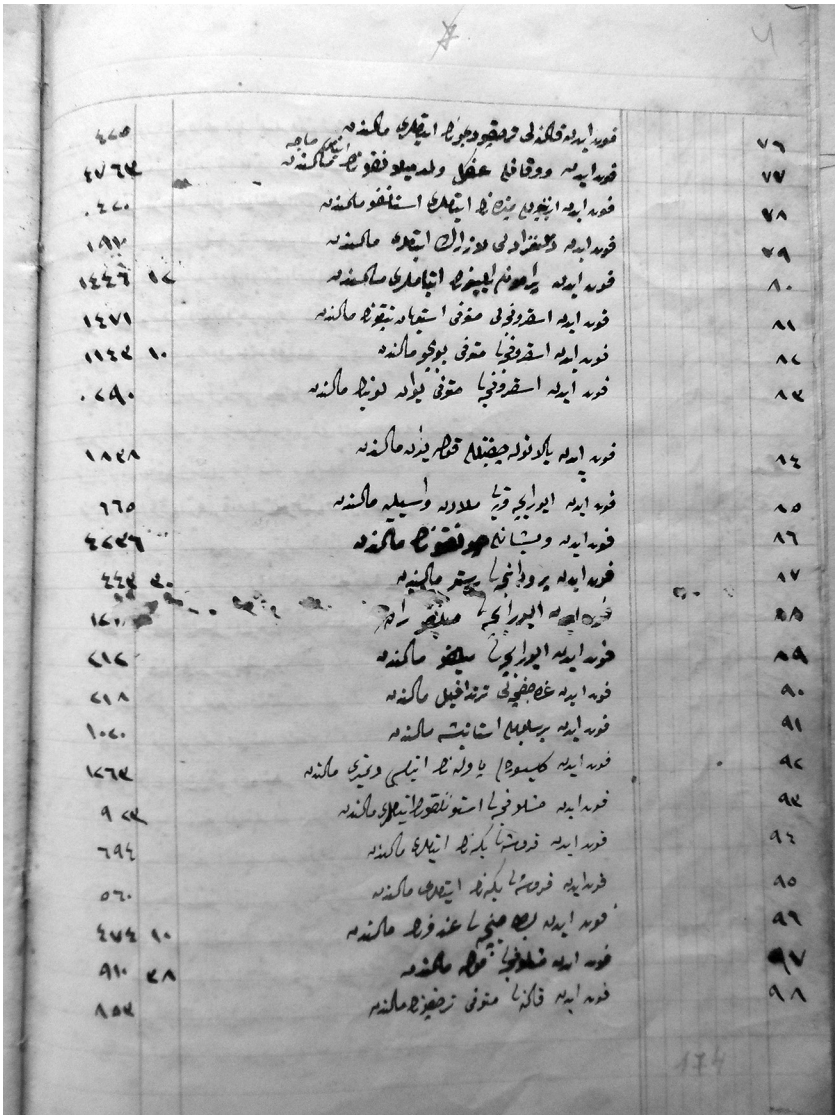

٧٦	فوده ایده فلکنی دمقوده بوینه ایتدیکی مالکنده		٤٧٥
٧٧	فوده ایده دوقافلی عقل ولدیله فقونه ایتمکی مالکنده		٤٧٦٤
٧٨	فوده ایده اینجوی یدنه ایتدیکی استانقو مالکنده		٠٤٧٠
٧٩	فوده ایده دمقزادنی دوزاله ایتدیکی مالکنده		١٨٧
٨٠	فوده ایده یدمنم لیبزه اتیامدی مالکنده	١٧	١٤٤٦
٨١	فوده ایده اسقردفونی مغنی استهاده بقونه مالکنده		١٤٧١
٨٢	فوده ایده اسقردفیا متوفی بوجوه مالکنده	١٠	١١٤٤
٨٣	فوده ایده اسقردفیا متوفی یوده دونه مالکنده		٠٤٩٠
٨٤	فوده ایده بالوفوله حیقتلا قطه یوده مالکنده		١٨٤٨
٨٥	فوده ایده ایورایچ قریا ملاوده وسیله مالکنده		٦٦٥
٨٦	فوده ایده وبسانه جوفقونه مالکنده		٤٧٤٦
٨٧	فوده ایده پروانچه یا بیشتر مالکنده	٤٠	٤٤٤
٨٨	فوده ایده ایورایچ یا منتهی رانه		١٧٠
٨٩	فوده ایده ایورایچ یا بیقو مالکنده		٤١٧
٩٠	فوده ایده غاضفونی ترنه اغیل مالکنده		٤١٨
٩١	فوده ایده برسلیلا استانته مالکنده		١٠٤٠
٩٢	فوده ایده کلیسونی یاوله نه اتیلی وتیری مالکنده		١٤٦٤
٩٣	فوده ایده منلو فیا استونقوره اتیلی مالکنده		٩٤٤
٩٤	فوده ایده فروشنا بکه نه ایتدیکی مالکنده		٦٩٤
٩٥	فوده ایده فروشنا بکه نه ایتدیکی مالکنده		٥٦٠
٩٦	فوده ایده ایچینی یا غنه فوله مالکنده	١٠	٤٧٤
٩٧	فوده ایده نلفنی نقوله مالکنده	٤٨	٩١٠
٩٨	فوده ایده قاکنا متوفی ترضیزه مالکنده		٨٥٤

174

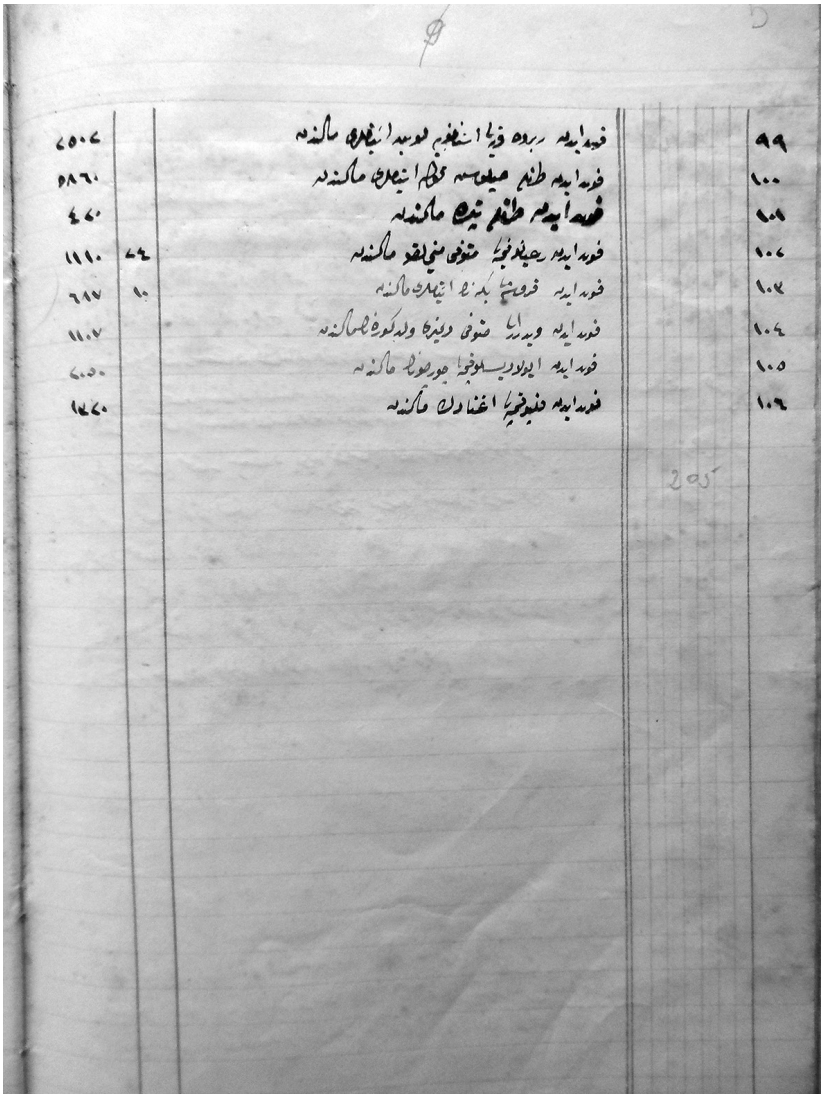

٩٩	فوه ایده ربوه قویا اغلغه لو بدا ایتدی ماکنه		٧٥٠٧
١٠٠	فوه ایده طاغه میلوسه قلها ایتدی ماکنه		٥٨٦٠
١٠١	فوه ایده طاغه نیت ماکنه		٤٧٠
١٠٢	فوه ایده رحیم قوجه متوفی مولقو ماکنه	٧٤	١١١٠
١٠٣	فوه ایده فروشه بدلا ایتدی ماکنه	١٠	٦١٧
١٠٤	فوه ایده ویدرلا صوفی ویرنا ولد کوه طماکنه		١١٠٧
١٠٥	فوه ایده ایولو دیسلوخه جورجوله ماکنه		٧٠٥٠
١٠٦	فوه ایده فیوقه یا اغنادل ماکنه		١٤٧٠

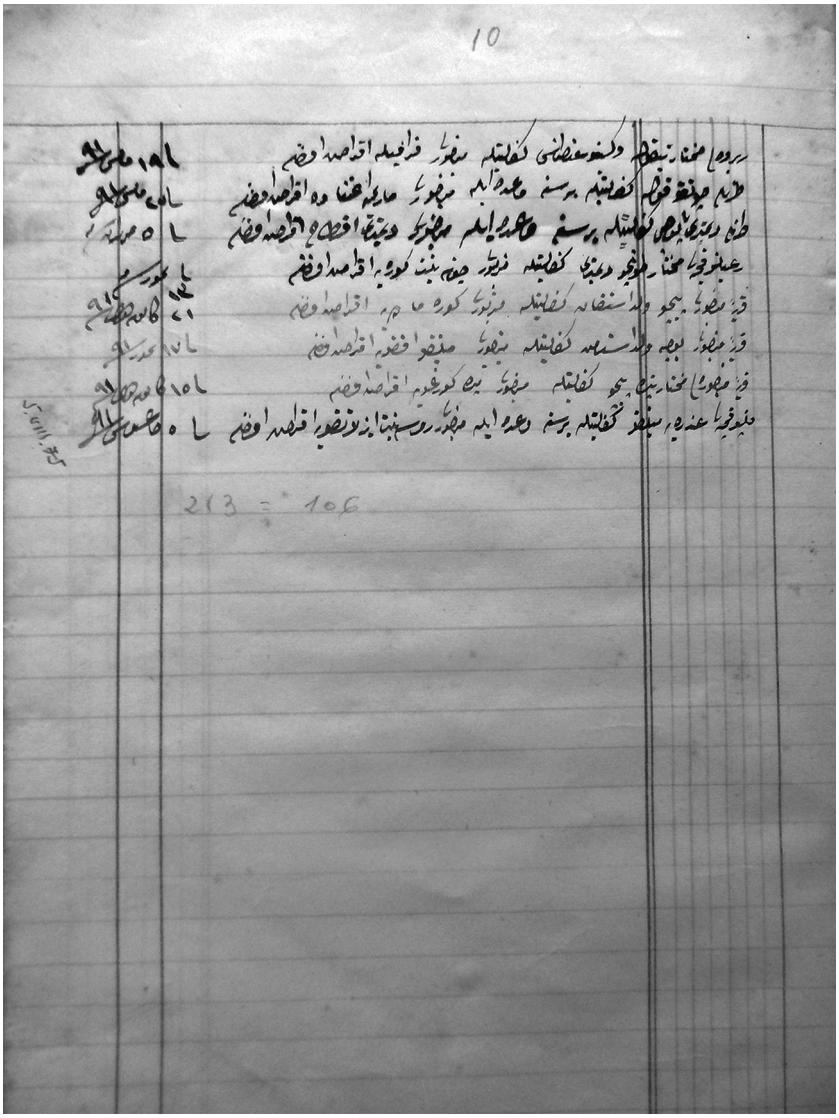

Orphan Fund in the Town of Trăn 1872 – 1875

Nadia Manolova-Nikolova

The article aims at publishing and analyzing a valuable Ottoman document from the years 1872 – 1875, kept in the State Archives of the town of Pernik. The document represents a record of the so-called „orphan fund“ in the town of Trăn (Iznebol), which is indeed an official register of loans granted from orphans' properties. The orphan funds (*emvalieytam*) were established by the reformers in the Danube Province (*Tuna Vilâyeti*) of the Ottoman Empire between 1860s and 1870s, but their original set-up and significance is still very poorly studied. Although the register under study provides mainly local information, its analysis also clarifies important details from the functioning of the orphan funds as a whole. A copy of the Ottoman document, as well as its translation into Bulgarian, is also attached.

ВОСТОЧНЫЙ КРИЗИС 1875 – 1878 гг. В ВОСПРИЯТИИ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА

Ольга А. Дубовик

Одну из ярких фигур болгарской истории Стефана Стамболова (1854 – 1895) нельзя рассматривать вне эпохи, в которой Восточный вопрос стал главнейшим в жизни Балкан, России и Европы. Его отношение ко всем внутренним и внешним составляющим этого вопроса стало предметом настоящей статьи.

Еще, будучи студентом Одесской духовной семинарии, молодой Стамболов приобрел серьезную теоретическую подготовку, знакомясь с марксистской литературой, сочинениями российских народников, социалистов-утопистов, а также, являясь членом антиправительственных кружков, проникся духом нигилизма и получил определенный „революционный“ опыт[1]. Именно за эту деятельность он был отчислен из семинарии. Следующим важным событием, повлиявшим на его взгляды, было присутствие в 1871 г. на церковном соборе в Константинополе, обсуждавшем устройство болгарской самостоятельной церкви и определившим этнические границы отдельной этно-конфессиональной болгарской общности в Османской империи.

Переезд в конце 1874 г. Стамболова в Румынию стал началом его практической деятельности. Именно в среде болгарской эмиграции в Бухаресте совместно с Христо Ботевым (1848 – 1876) и Иваном Драсовым (1848 – 1901) в августе 1875 г. сформирован Болгарский революционный комитет (БРК) и принимается решение о необходимости организации восстания в болгарских землях. Возможно, что серьезное влияние в этом смысле оказала и состоявшаяся в марте 1875 г. неофициальная встреча Стамболова с русским послом в Константинополе графом Николаем Павловичем Игнатьевым (1832 – 1908), который в ответ на просьбы „да ходатайствува пред руското правителство да помогне на българите за освобождението им, както беше помогнало на гърците, сърбите и румънците“, вполне определенно

1 **Терзиев**, К. Ученик на Одеската духовна семинария. – В: Стефан Стамболов – революционер и книжовник. Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Ред. И. **Димитров** и др. Велико Търново: ВТУ „Кирил и Методий“, 1987, 32–33.

ответил: „Русия нищо не може да направи сега за България, ако българите сами не дадат повод за това“[2].

Собственно революционная деятельность Стамболова не является основным предметом нашего исследования. Можно лишь констатировать его существенный вклад в идеологическое и организационное становление комитетов, которые вели борьбу против османской власти, его невероятную активность и энтузиазм как одного из руководителей Старозагорского (1875) и Апрельского (1876) восстаний, веру в успех и глубокое переживание неудач выступлений.

С декабря 1876 г. до начала русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. основной для Стамболова становится деятельность на посту редактора общественно-политической газеты „Нова България“[3], ставшей печатным органом созданного в июле 1876 г. Болгарского центрального благотворительного общества (БЦБО) – организации болгарских эмигрантов в Румынии, и основным средством связи между болгарами за пределами Болгарии и внутри нее. Кроме этого он сотрудничал с российскими изданиями, в частности писал материалы для „Одесского вестника“. Именно публицистическая деятельность виделась им в то время важным и действенным орудием. „За да се заловя с тази трудна и неблагодарна задача накара ме моето горещо желание да бъда полезен народу си, доколкото ми е възможно и ми иде отръки, в тия трудни и усилни времена, когато не е възможно с ножа си, то поне с перото си, докато пак се представи случай да поделиме с нашия умразен и развратен тиранин „юнашки мегдан“[4].

Пресса того времени в отсутствие государственности возложила на себя своего рода „сверхфункции“ – трибун, организатор, координатор. Публицистическая деятельность дала Стамболову возможность охарактеризовать положение в болгарских землях, проанализировать опыт национально-освободительной борьбы, оценить деятельность существующих политических течений, а главное – определить пути выхода из сложившейся ситуации.

Вспоминая о болгарских восстаниях, Стамболов отмечает, что не только плохая организация и отсутствие средств стали основными причинами неудач, но и переоценка организаторами степени готовности населения к такого рода акциям[5]. Очень важно было показать, что восстания стали следствием политики османских властей, истребления болгарской интеллигенции, отуречивания, грабежей „голодных черкесов“ и тяжелого положения населения. Определенный итог анализу Стамболов подвел в корреспонденциях под заголовком „Политические письма болгарина“, опубликованных в „Одесском вестнике“ и ориентированных в первую очередь на российского читателя. Примечательно, что статьи в форме писем были написаны Стамболовым, находившимся в Румынии, но ему важно было показать в тексте, что писались они им от имени тырновских болгар. Осо-

---

2 **Обретенов**, Н. Спомени за българските въстания. – В: Стефан Стамболов в спомени на съвременници. Състав. С. **Тонев**, Д. **Давчева**. София: Наука и изкуство, 1992, с. 141.

3 Стамболов являлся редактором с 11 декабря 1876 г. (№ 53) по 22 апреля 1877 г. (№ 75). Его редакционные статьи всегда публиковались на первой странице. В работе использовалось фототипное издание <http://nova-bulgaria.blogspot.ru/> 10 апреля 2017.

4 Нова България, 8 април 1877, № 74.

5 Пак там, 1 януари 1877, № 57; 3 април 1877, № 73.

бое внимание уделяется политике власти, поддерживающей „анархию с целью убить болгарский народ и довести его до рабского состояния и потери национального сознания“, вызванную неконтролируемыми властями действиями „шайки разбойников“[6]. Именно против них, по мнению Стамболова, выступили болгары. Для российского читателя Стамболов основной акцент делает на следующий вопрос: „Разве борьба поселян с шайками разбойников называется восстанием против верховных прав султана?“. Это очень важный для автора публикации аргумент для оправдания действия болгар и критики действий регулярных войск „кровью тушивших пожар“[7]. Таким образом, Стамболов хотел показать российскому читателю, что восстания были связаны с неспособностью имперских властей сохранять порядок, а их критика с тем, что вместо того, чтобы „преследовать разбойников“ они „произвели анархию и подготовили поголовное избиение болгар“[8].

Стамболов опровергает мнения турок и „западных туркофилов“, заявляя, что восстания ни в коей мере не подготовлены „иностранными агентами, под которыми понимают русских агитаторов“[9]. Он выступает против полагавших, что Болгария была довольна турецкими порядками, а „христиане в Турция благоденствуют и делают прогресс в цивилизации, но внешние агенты волнуют умы подданных Порты и производят восстание“, что „панславизм организовал восстание с целью истребить ислам в Европе“[10].

Стамболов полагает, что после восстаний положение в болгарских землях только ухудшилось – помимо традиционных образов „голи, боси, гладни, цели хиляди сирачета и вдовици, бащи и майки без деца“[11], в статьях часто затрагиваются и проблемы экономического отставания, причинами которых, по мнению Стамболова, являются не „тяхната бездарност, неспособност, ограниченност и апатия“, а специфика географического положения на пути опустошительных набегов и власть „на дивите азиятци“, которые „убили науката им [на българите], исскуствата им, промишлеността им, търговията им“[12]. Он отмечает также налоговый и религиозный гнет, экономические злоупотребления, связывая положение в болгарских землях с кризисом экономики всей Османской империи, которая, по его мнению, находится в состоянии банкротства и надеется лишь на помощь иностранцев. В контексте будущей экономической политики премьер-министра Стефана Стамболова[13] интерес представляет его замечание о желании турецких властей передать земли в эксплуатацию барону Морису фон Гиршу (1831 –

---

6 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина. Одесский вестник, 23 януари 1877, № 18. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика 1875 – 1895. Състав. Д. **Иванов**, М. **Куманов**. София: Отечество, 1996, с. 204.

7 Пак там, с. 205.

8 Пак там, с. 206.

9 Пак там, с. 203.

10 Пак там, с. 203.

11 Нова България, 3 април 1877, № 73.

12 Пак там, 3 март 1877, № 68.

13 **Дубовик**, О. А. К вопросу об экономическом курсе Стефана Стамболова. – В: Историки-слависты МГУ. Кн. 10. Славянский мир профессора Матвеева. Отв. ред. Ю. А. **Борисенок**, А. Н. **Литвинова**, З. С. **Ненашева**. Москва: Родина МЕДИА, 2013, 137–153.

1896), известному участием в строительстве железнодорожной сети в европейской части Турции. Стамболов убежден, что „чужди крадци […] ще изсекат хубавите ни гори, ще развалят доброто орошение на земята ни и с това ще повредат на нейното плодородие“[14]. Мы видим, что задачи модернизации экономики для Стамболова станут первоочередными только после решения главного вопроса получения государственности, а до этого любые экономические новации, привносимые европейцами в Османскую империю, воспринимались им крайне негативно.

После восстаний центр тяжести болгарского освободительного движения переместился за пределы страны. Стамболову было важно выразить свое отношение к болгарской эмиграции, определить ее позиции. Он выделяет в ней две группы. Это „реформисты“, руководствующиеся политическими интересами великих сил, в первую очередь Великобритании, представляемой им врагом болгарских национальных интересов, и „автонимисты“, ориентирующиеся на поддержку России. Стамболов часто писал о противоречиях „старите“ – „търговци-спекуланти“, не желающих „да жертват нищо“ и „младите“ – „поборници за свободата на народа ни“[15]. Его симпатии были на стороне так называемых молодых.

Во время Константинопольской конференции послов великих держав (Великобритания, Россия, Франция, Германия, Австро-Венгрия и Италия), проводимой с 23 декабря 1876 по 20 января 1877 года болгарский вопрос приобретает общеевропейское звучание. По мнению Стамболова слабость Османской империи была основной причиной бесполезности ее реформирования, а соответственно, невозможности решить вопрос дипломатическим путем силами „на лъжливата европейска дипломация“[16]. Стамболов крайне резко характеризует „бездушната дипломация“, отмечая, что она „водена от своекористни цели и подли намерения, от нескрени подбуждения и влечения, много пъти е спасявала турската държава от конечна погибел“[17]. Великие силы, по мнению Стамболова, могут писать меморандумы, протоколы, декларации, организовывать конференции, но „ние не вярваме, че великите европейски сили ще обявят война, за да принудят Турция да приеме решенията им“[18]. Стамболов справедливо замечает особую активность Великобритании на конференции, ее стремление примирить Турцию с Сербией и Черногорией даже ценой серьезных материальных вложений, объясняя это ее экономическими интересами в империи – „в интерес на индустриалната и търговска Англия [е] да бъдат народите на Исток в невежество и робство“, а также соперничеством с Россией[19]. В день завершения работы конференции Стамболов писал, что с радостью воспринял это известие „защото ние никой път не вярвахме, че конференцията ще изработи нещо съществено, полезно и добро за народа ни“, а средством разрешения вопроса являются „огънят и желязото […]. Така трябва да стане и с Източния въпрос“[20]. За неделю до отказа султана принять рекомендации

14 Нова България, 4 февруари 1877, № 63.
15 Пак там, 17 февруари 1877, № 65.
16 Пак там, 21 януари 1887, № 61.
17 Пак там, 6 януари 1877, № 58.
18 Пак там, 21 януари 1877, № 61.
19 Пак там, 23 февруари 1877, № 66.
20 Пак там, 21 януари 1877, № 61.

европейских государств, оформленных в марте 1877 г. Лондонским протоколом, Стамболов уверенно заявил, что Турция не подчинится[21].

Стамболов убежден, что „все усилия Европы ассимилировать турком ведут только к кровавым сценам, угрожающим европейскому миру“[22], что „след разотиването на пълномощниците ще пламне една страшна война“, что „Източния въпрос никога не може да са реши по мирен начин, но само с война, след която ще изчезне от картата на Европа Турската империя“[23]. В такой войне у Болгарии должны быть союзники.

В этой связи представляется важным рассмотреть вопрос об отношении Стамболова к балканским соседям. Он был убежден, что сближение и объединение усилий балканских народов – средство решения Восточного вопроса, что славянские народы связаны теплым сочувствием, солидарностью, общностью интересов[24]. Стамболов высоко оценивал освободительные акции южных славян „поборников и мучеников“ – герцеговинцев, которые „първи дигнаха знамето на южнославянската свобода против полумесеца“, сербов и черногорцев, „които подадоха своята по-силна помощ на своите страждующи братя“[25], отмечая, что „оба эти маленькие славянские княжества бесстрашно шли в кровавый, неравный бой с притеснителями и мучителями их братьев“[26].

Он полагал, что балканские народы „могат секи път да съборат гнилата турска империя и да въздигнат над нейтите развалини друга нова, пълна със сили и едно добро бъдеще <u>държава</u> (так в тексте, выделено нами, О.Д.), стига само да поискат да направят това“[27]. Звучат в статьях Стамболова вполне оптимистичные общебалканские идеи, которые можно трактовать, как планы будущего единого государства: „Когато който и да е от славянските народи на балканския полуостров губи – губят сичките, когато един печели – печелият и сичките други. Това е така, защото нашето бъдещо е <u>едно</u>, защото когато и да е ни еще образуваме *<u>една държава, която ще замеси турската</u>* (выделено нами, О.Д.)“[28]. Однако на пути этого объединения им виделись серьезные преграды – „разните турски интриги, подкупничества, глупавите скъперничества и претенции на някои от подчинените или васални народи, историческа умраза […]. Турското царство само затова продължава още да съществува, защото християнските народи на Балканския полуостров не се съгласяват да работят задружно против него“[29].

Рассуждая о возможности совместных антитурецких действий, Стамболов отмечает, что сербы не поддерживали болгар во время восстаний, что стало одной из причин поражения[30], а греки „зеха участие наедно с башибузуците и черке-

---

21 Пак там, 24 март 1877, № 72.
22 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, с. 210.
23 Нова България, 24 март 1877, № 72.
24 Наш век, 22 июня 1877, № 101. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 224.
25 Нова България, 22 април 1877, № 75.
26 Наш век, 17 июня 1877, № 106. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 227.
27 Нова България, 11 март 1877, № 70.
28 Пак там, 17 март 1877, № 71.
29 Пак там, 11 март 1877, № 70.
30 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, 202–203.

сите по време на българското въстание против нашите юнаци“[31]. Стамболов часто упрекает сербов в бойкотировании болгарских освободительных акций, полагая, что осенью 1875 г. Сербия, поддержав Старозагорское выступление болгар, „могла би да направи страшен и даже смъртоносен удар на Османовото царство“[32], а весной 1876 года, „если бы Сербия начала войну во время болгарского восстания, то южные славяне были бы освобождены, но в мае и июне Сербия вела переговоры с Турцией и предлагала свою милицию для усмирения Болгарии“[33]. Итог рассуждений Стамболова – „Тая нейна [на Сърбия] бездеятелност е достойна за голямото осъждание“[34].

Особое недовольство Стамболова вызывают сербские амбиции стать „Пьемонтом“ южного славянства. Говоря о балканских соседях, он злорадно замечает, что малые народности имеют замечательное свойство выступать со смешными претензиями, „тъй гръци съ своята мечтателна велика идея искат да погърчат цел Исток. Сърбите от своя страна искат да играят ролята на Пиемонте и искат да посърбят сичко по основание на Душановото някогашно царство“. Он сообщает о неких этнографических картах, подготовленных сербами для представления на Константинопольской конференции „за да искат по този начин може би и цяла България“[35].

В свою очередь Стамболов отмечает готовность болгарского народа поддерживать антиосманские выступления южных славян. Так, вспоминая восстание в Герцеговине 1875 г., он пишет, что сочувствие болгар восставшим стало одной из причин „поголовного избиения болгар“ – репрессий турок по отношению к болгарским крестьянам[36].

Большое внимание уделено участию болгар в сербо-турецкой войне 1876 г. Совместно с другими членами БЦБО Стамболов организовывал отправку на фронт болгарских добровольческих отрядов. 25 августа 1876 Стамболов обратился к БЦБО с письмом о положении болгарских добровольцев и об отношении к ним сербских властей „с особенно отвращение“. Сербские власти, по его мнению, восприняли появление болгар прохладно, „американски генерал, на име Теве, който бил дошъл в Белград, за да организира на свои разноски един български отряд, бил изгонен из Белград, като го кръщали шпионин само затова, че не рачил да постъпи в сръбска служба, а искал изключително да работи за българите и с българите“. Стамболова возмущает мнение сербов, что „българите се бият лошо, че са страхливи, че по-голямата им част са турски шпиони“[37]. Он приводит противоположные аргументы, сообщая о тридцати – сорока тысячах болгар, участвовавших в защите сербской территории, о добровольцах, сражающихся против общего

31 Нова България, 17 декември 1876, № 54, с. 2.
32 Пак там, 17 март 1877, № 71.
33 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, с. 210.
34 Нова България, 17 март 1877, № 71.
35 Пак там, 17 декември 1876, № 54, с. 2.
36 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, с. 206.
37 **Стамболов**, С. Писмо до БЦБО за положението на българските доброволци в Сърбия и за отношението към тях на сръбските официални кръгове от 25 август 1876 г. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 251.

врага[38], о двух тысячах убитых болгарских волонтерах. Ссылаясь на французского врача, он отмечает, что ни один из находящихся в госпиталях болгар не ранен в пальцы рук, в отличие от сербов. Это замечание важно для Стамболова, являясь свидетельством храбрости болгар. Главным врагом болгар Стамболов считал сербского государственного деятеля Йована Ристича (1831 – 1899), характеризуя его как „главата на оная партия, която иска да посърби по-голямата част от нашето отечество“[39]. Интересно, что действия болгар в Сербии Стамболов оценивает как действия „за свободу на отечеството си“, так как в первую очередь его волнует судьба 20 тысяч болгарских семей, умирающих с голоду в Сербии[40].

В сентябре 1876 г., желая воспользоваться сербо-турецкой войной, Стамболов совместно с другими членами БЦБО обращается к Одесскому славянскому благотворительному обществу с просьбой оказать содействие в организации болгарского добровольческого отряда в южной России, а также о необходимости получения разрешения от румынского правительства о формировании болгарских отрядов в Румынии. Представляют интерес сформулированные цели возможного болгарского восстания. Во-первых, это желание отвлечь турецкие войска от сербов, что ослабит турецкие силы и даст возможность главнокомандующему сербских войск генералу Михаилу Григорьевичу Черняеву (1828 – 1898) вступить в Болгарию. Во-вторых, это позволит предупредить „последующий мир между Сербией и Турцией во вред славянству“[41].

Мы видим, что болгарские интересы для Стамболова в приоритете, что возможное союзничество с балканскими соседями могло быть использовано в болгарских интересах, а вину за неуспех союзничества он возлагает исключительно на сербов и греков, которые „не са искренни и не желают освобождение“ болгар[42], одержимы амбициозными идеями и территориальными претензиями в Фракии и Македонии. Его главный вывод – Сербия для исполнения своей миссии на Востоке должна „[да] се отрече от сичките свои глупави претенции и идеи“[43].

Разочаровавшись в общебалканских возможностях решения Восточного вопроса, Стамболов основной упор делает на подготовку восстания в болгарских землях. Так в октябре 1876 г. он вновь сообщает в БЦБО о подготовке болгарских вооруженных отрядов в связи с ожиданием русско-турецкой войны, замечая, что оружие и средства, собранные в Кишиневе и Москве не должны направляться в Сербию, а должны быть переданы болгарам, т.к. „очаква се война с Турция […]. Русите не трябва да ни заварят спящи и лежащи, но въстанали“[44].

---

38 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, с. 209.

39 **Стамболов**, С. Писмо до БЦБО за положението…, с. 251.

40 Пак там, с. 252.

41 **Стамболов**, С. Писмо на БЦБО до Одеското славянско благотворително общество с молба да окажат съдействие в организирането на български доброволен отряд в южна Русия и за необходимостта да получат разрешение от румънското правителство за формиране на български отряди в Румъния от 22 септември 1876 г. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 242.

42 Нова България, 3 април 1877, № 73.

43 Пак там, 17 март 1877, № 71.

44 **Стамболов**, С. Писмо до БЦБО за подготовка на българските въоръжени отряди във връзка с очакваната руско-турска война от 8 октомври 1876 г. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 253.

Таким образом, к концу 1876 г. Стамболов четко определил свои позиции. Он убежден, что только русские готовы и „от чисто сърце и искренна дума желаят да подадат на народите на Балканския полуостров своята силна ръка, за да го извадят от пропастта“[45], что „ще остане само една Россия, кам която с надежда може да погледне раята и да чака само от нея своето избавление“[46].

В условиях затянувшейся и бесполезной с точки зрения Стамболова Константинопольской конференции, в ожидании войны и освобождения необходимо было определить перспективы политического развития. Последней формальной попыткой привлечь все-таки внимание великих сил, а, в первую очередь России, была подготовка в среде БЦБО при активном участии Стамболова проекта политической программы, которая была обсуждена и принята собранием Общества, состоявшимся 18 – 22 ноября 1876 г. и известным под названием Болгарского Народного собора. Она начиналась основополагающим тезисом: „За да може да се въдвори мира на Въсток, да се изкоренят постоянните свирепства на турците […], Европа е длъжна да способствува за осъществението на следущата программа“[47].

Эта программа была изложена в шести пунктах. Она предполагала определение будущих границ болгарского государства в соответствии с этническим их пониманием, т.е. „да се възобнови от България, Тракия и Македония българската държава, дето главният и навред преобладающият елемент е българският“, а „всичките иностранни народности, размесени между българския народ, ще се радват с него на същите политически и граждански правдини“. Таким образом, речь идет о возрождении государства на принципах национального самоопределения, значение придавалось также защите равных прав иных этносов и национальных меньшинств при условии соблюдения ими законов государства.

Дальнейшее политическое устройство виделось конституционным, парламентарным: „българската държава ще се управлява самостоятелно и независимо по една конституция, изработена от едно законодателно тяло, избрано от народа“; демократическим: „за всички клонове на Управлението ще се съставят особени закони по духа на устава и съобразно с нуждите на народа“; „в българската държава ще владее пълна свобода на съвестта“; „военната служба и общото просвещение ще бъдат задължителни за всеки гражданин на българската държава“.

Итоговым выводом программы стала констатация неизбежности военного разрешения ситуации: „За да се гуди в действие тая программа и да се предвари вторично кръвопролитие, нужна е външна военна оккупация на Турция, при която ще се състави и първото българско привременно правителство“[48].

В продолжение основных тезисов программы Стамболов и в дальнейшем считал крайне важным подчеркивать преемственность болгарской государственности, отмечая, что „българите при всичко това считат правдините на българската корона като неунищожена и съществуваща de facto“[49].

---

45 Нова България, 3 март 1877, № 68.

46 Пак там, 21 януари 1877 г., № 61.

47 Политическа программа от 19 ноември 1876 г. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, 260–261.

48 Пак там.

49 Нова България, 11 декември 1876, № 53.

При обсуждении в дальнейшем в ноябре 1876 г. на общем собрании БЦБО вопросов будущего устройства Болгарии вновь ставился вопрос о возможности образования балканской конфедерации, которая могла возникнуть на обломках Османской империи. Так участником собрания Олимпием Пановым (1852 – 1887) было предложено включить параграф следующего содержания „След нашето освобождение ние желаемее да се свържеме чрез една конфедерация с всичките славянски и други християнски народности, които населяват Европейска Турция“[50]. Против такой идеи категорически выступил Стамболов и был поддержан участниками собрания. Так в очередной раз общебалканские идеи вступили в противоречие с проявлениями, по мнению Стамболова, великосербского шовинизма, под которым понимались в первую очередь территориальные претензии сербов на болгарские территории.

При последующей публикации программы в газете „Нова България“ Стамболов в редакторской статье словно специально для Европы, способной обернуться к Востоку и решить судьбу болгар, делает пояснения, что „българите винаги са били в най-приятелски отношения с[ъс] сичките окружающи и християнски народи, и които, така да кажем, са техни братя по съдба. Свободна България ще бъде още потясно свързана с християнските държави, които вече са основани на Балканския полуостров. Сичките тия държави, съединени по предания и по общността на своите интереси, ще заместват с достойнство тая варварска държава, която се нарича Отоманска империя“[51].

Стамболов акцентирует внимание, что программа была разработана и принята с участием делегатов болгарских общин Румынии и Болгарии. Ему важно было подчеркнуть, что именно эта программа выражает подлинные интересы всего болгарского народа, „когато Европа говори за нас, когато едни от политиците мислят, че трябва да ни дадат реформи, други – административни автономии, трети – политическа [автономия], а други намират, че там нищо не трябва да се дава, че ние и така сме добре под дебелата сянка, потребно е и ние да си издигнем гласа и да кажем пред цял свят какво искаме и за какво беше пролята юнашка и невинна кръв. Ние, българите, длъжни сме громко да заявим пред света, че не можем да се задоволим с разни полумерки, че ние искаме пълна независимост, за да можем и ние, като другите народи, да живеем човешки живот и да се развиваме“[52].

На страницах газеты Стамболову важно было охарактеризовать и подвергнуть критике позиции и многочисленные проекты будущего устройства Болгарии, подготовленные различными общественными движениями для представления от имени болгар на внимание делегатам конференции послов великих держав. Среди них „предательский“ документ, подготовленный константинопольскими болгарами, критикуемый за робкую реформаторскую позицию предоставления автономной области под управлением назначаемого султаном управляющего. В

---

50 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы. В 3-х томах. Т. 1. Освободительная борьба южных славян и Россия. 1875 – 1877. Под ред. С. А. **Никитина**. Москва: Наука, 1961, 520–521.

51 Нова България, 11 декември 1876, № 53.

52 Пак там.

качестве контраргументов публикуется более радикальная „Программа на българските искания“, разработанная Тайным болгарским революционным комитетом в Русе, в которой конкретизируются положения программы БЦБО от 19 ноября 1876 г.[53] Публикуя и комментируя существующие программы, порой с диаметрально противоположными требованиями, Стамболов вполне определенно выразил свою личную позицию, подтвердив ее и для российского читателя „Одесского вестника“, написав, что „для избежания повторения кровопролитий, нужна Болгарии вассальная автономия без участия пьяных пашей в управлении страною. Во главе управления должен стать какой-нибудь из европейских принцев“[54].

Таким образом основной задачей Стамболов считал необходимость донести основные принципы будущего политического устройства Болгарии до болгарского общества, до участников Константинопольской конференции и особенно до России[55].

Непосредственно накануне русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг. наиболее важным для Стамболова было заявление и акцентирование внимания на следующих принципиальных моментах: невыносимость положения болгар под „варварското иго на мюсюлманите“; невозможность решить вопрос не военным путем; важность освободительной „священной“ миссии России, ее роль как защитника и выразителя интересов славянства, а императора Александра II как „справедлив, свободолюбив и миролюбив монарх“; необходимость всячески поддерживать действия храброй российской армии, которая „да дарува победа над враговете на славянството“ на Балканах[56].

В этом смысле знаковой и яркой видится его статья „Ако някой ни попита“, в которой Стамболов формулирует, что должны делать болгары в сложившейся ситуации вместо того, чтобы „[да] стоят и [да] чакат“. Он полагает, что независимо от результатов Константинопольской конференции или начала русско-турецкой войны, необходимо объединиться и показать „нашето политическо и народно развитие и зрелост“. Стамболов убежден, что необходимо общеболгарское восстание, чтобы „с последни сили да опитаме пак щастието си на бойното поле, дето или ще спечелим свободата си, или всинца ни да унищожат нашите заклети врагове“. Если же Россия „интересите на която са тясно свързани с нашите, не ни остави и бъде принудена от турското вироглавство и упорство да отвори бой с турците, то и в тоя случай ние трябва да бъдем готови, за да вземем живо и енергично участие във войната, която се отваря за нашето освобождение. Руските войски трябва да ни намерят готови да се присъединим с тях, за да им улесняваме всячески трудното дело на една племенна и религиозна война, която ще пламне на Балканския полуостров“. При этом он делает интересное замечание об общих настроениях в болгарском обществе, полагая, что для восстания и действенной поддержки Рос-

53 Пак там, 17 декември 1876, № 54.

54 **Стамболов**, С. Политические письма болгарина…, с. 203.

55 **Дойнов**, Д. Отново за Гюргевския комитет и революционни дейци и за историческото им дело. – В: Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения. Сборник с изследвания в чест на 75-годишнината на доц. д-р О. Маждракова-Чавдарова. Състав. П. **Божинов**, А. **Кирилова**. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012, 60–70.

56 Адрес до Всероссийския император, Бухарест, 21 април 1877 г. – Нова България, 22 април 1877, № 75.

сии необходимы воля и средства, а годы под властью турок „пуснали са дълбоки корени помежду ни и парализират много добри и полезни дела за народа ни […], затова повечето от нашите народни работи са се раждали или недоносени, или мъртви“ и призывает к мобилизации сил, энергии, патриотизма и т.д. для изменения ситуации[57].

В то же время он вполне оптимистично напоминает, что год назад в апреле 1876 г. болгарский народ „дошел до самосъзнанието, че не може вече да живее без свобода, подигна се […] за дано са избави от ногтете на безчовечния азиятски варварин“, что своим участием в сербо-турецкой войне болгары „доказаха, че българина, когато е снабден с добро оръжие, способен е да прави чудеса“[58]. Публикации того времени, написанные Стамболовым, полны ожидания: „Ако се верни нашите частни сведения, около 15 априлия русските войски ще бъдат вече във Влашко […] ще са почене войната за освобождение от трижклетото турско иго“[59].

12/24 апреля 1877 г. в г. Кишинев император Всероссийский Александр II (*1818, 1855 – 1881) манифестом объявил войну Османской империи. В этот же день БЦБО обращается с воззванием к болгарскому народу присоединиться к русской армии и активно с оружием участвовать в борьбе за освобождение, при этом отмечается, что „Руссите идат безкористно, като братя, на помощ, за да направят най-после и за нас онова същото, което те друг път направиха за освобождението на Гърците, Ромъните, и Сърбите“[60]. Стамболов гневно обращается к корреспонденту австрийской газеты в которой существенно „исковеркали и обезобразили“ текст болгарской прокламации – в ней какой-то услужливый враг славян поместил несколько строк, которых в оригинале вовсе не было, с целью посеять недоверие между русскими и болгарами. В этой подложной прокламации были прибавлены кроме двух неточностей и следующие строки: „Болгарский народ! Ты сам изберешь себе правительство. Покуда же повинуйся временному национальному правительству, избранному патриотами. Это правительство явится скоро посреди тебя и станет действовать с твоего согласия“. Стамболов убежден, что клевета была умышленной и потребовал опровержения, после получения которого удовлетворенно отметил, что „таким образом прошла буря, которую думали поднять враги славян в стакане воды“[61].

В Адресе российскому императору от 21 апреля 1877 г., составленному от имени болгарского народа в эмиграции и подписанному бывшими членами БЦБО, вновь возникают общеславянские идеи. Составители Адреса обращаются к Александру II („Господар – Освободител“) со словами: „Решихте вече да извадите меча си за защита и избавлението на южните Славяне от варварското иго на мюсюлманите. […] Ваше Величество полагате краеуголниия камък на бъдещото общо освобождение и обединение на сичките славянски народности в едно велико и силно Славянско Господарство. Сичкия български народ готов е да възстане, като

57 Нова България, 1 януари 1877, № 57.
58 Пак там, 3 април 1877, № 73.
59 Пак там.
60 Пак там, 22 април 1877, № 75.
61 Наш век, 10 апреля 1877, № 99. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, 221–222.

един човек, щом в неговото отечество се появят знамената на Вашите свободоносни войска“[62]. Позволим себе предположить, что подписывая Адрес и публикуя его в последнем номере „Нова България“, Стамболов прекрасно понимал, сколь приятны эти слова об общеславянском единстве и готовности болгар всецело поддерживать Россию будут представителям российских Славянских комитетов, в большой степени повлиявших на Александра II при принятии им решения о войне.

Через два дня после объявления войны БЦБО в большой степени по желанию России, предложившей его активным членам сотрудничество с командованием и Временным российским управлением в качестве переводчиков, официально прекратило свою деятельность, объяснив это следующим образом: „Тъй като нашата мисия се свързва с влизането на русите в Румъния, защото Русия пое нашето дело отгоре си и за да може всеки от нас да послужи в своите сили на нашите освободители, ние решихме да прекратим своите действия като Централно общество, за да не вземем никаква отговорност като представители на българската емиграция в Румъния във всякакви непредвидени случки“[63]. Интересно, что Стамболов отказался сотрудничать с возглавлявшим российское гражданское управление в Болгарии князем Владимиром Александровичем Черкасским (1824 – 1878)[64], а сам князь недолюбливал молодого и амбициозного болгарина „[и] го имал в черния си списък“, считая его нигилистом[65].

Свое предназначение в годы войны Стамболов видел не в деятельности переводчиком при русском управлении, и даже не в качестве ополченца, за что его многократно упрекали впоследствии современники и историки. Известно, что „кроме Ополчения, болгарское участие в войне мы обнаруживаем в ряде других областей. Отсутствие необходимых данных о состоянии турецкой дунайской флотилии, о дислокации сил противника затрудняло действия российской армии. Очень важную роль сыграли болгары, исполнявшие задачи разведывательного дозора. Речь идет о широкой сети, которая действовала в тылу турецкой армии“[66].

В этом смысле стоит отметить деятельность Стамболова. Еще находясь в Бухаресте, он помогал представителю Главного штаба российской армии русскому офицеру болгарского происхождения полковнику Ивану Кишельскому (1826 – 1880), а также капитану первого ранга М. П. Новосельскому в сборе разведданных о позициях турецких сил на территории Болгарии и в организации ополчения[67]. Есть мнение, что Стамболов среди других болгар являлся агентом русской разведки[68].

---

62 Нова България, 22 април 1877, № 75.

63 Пак там, 3 април 1877, № 73.

64 **Вазов**, И. Първите дни на свободата. – В: Стефан Стамболов в спомени на съвременници…, с. 48.

65 **Ганчев**, Д. Спомени 1884 – 1887 г. – В: Стефан Стамболов в спомени на съвременници…, с. 78.

66 **Митев**, П. Освободительная война имеет все еще не дописанные страницы. – Българско национално радио, Радио „България“, 3 март 2014, вж. <http://bnr.bg/ru/post/100337559> 10 апреля 2017.

67 О деятельности М. П. Новосельского см. **Улунян**, А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига 1877 – 1878. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН / Научный центр общеславянских исследований, 1994, 95–96.

68 **Бицаева-Стоянова**, Р. Генерал Иван Попкирков Кишелский – один из достойнейших болгарских патриотов. Велико Търново: Ивис, 2009, с. 183; **Косев**, К., С. **Дойнов**. Освобождението (1877 – 1878). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2003, с. 102; **Миколенко**, Д. В. Еволюція та імплементація

В годы войны Стамболов не прекратил публицистической деятельности, придавая ей значение не только как пропагандистской, но в большой степени как информационной. Он сотрудничал с российскими изданиями „Одесский вестник“, а также по личному приглашению Василия Ивановича Немировича-Данченко (1847 – 1936) с газетами „Наш век“ и „Новое время“ либерального издателя Алексея Сергеевича Суворина (1834 – 1912), ежедневно уделявшими большое внимание событиям на Балканах. Стамболов отмечал, что пользовался при сборе информации „как своими частными корреспонденциями, так и известиями болгарских и румынских газет“[69].

Так в одной из первых корреспонденций для российского издания он сообщает о неком „безумнейшем“ действии турецкого правительства – благодарственном адресе Порте, который по приказу турок по принуждению был подписан некоторыми филипопольскими болгарами. В этом адресе сообщалось о „злонамеренных целях России“, о ее желании посеять „вражду между двумя сожительствующими народами, мусульманами и болгарами“, которые „всегда жили по братски, […], были вернейшими подданными султана“. Стамболов гневно обрушивается на подписавших столь „глупый и нелепый адрес“, напоминая о страданиях „народонаселения этого округа“, истребляемых „турецкими войсками и башибозуками“, о „жителях 200 сожженных и разрушенных деревень“, чей „мученический прах“ или их родственники не могут составить подобный адрес султану. Стамболов убежден, что данный адрес турки предполагают отдать в руки английских „защитников“, „чтобы эти бессердечные сыны Альбиона употребили бы его как орудие против нашей защитницы России“. Стамболов убежден, что в эти „насильственно исторгнутые документы“ могут поверить только „обезумевшие и испуганные дети Пророка“, а русские скоро увидят, какие чувства испытывают болгары в ожидании „наших братьев-избавителей“, „как болгары презирают и ненавидят турок“ и смотрят на начавшуюся войну „как на войну священную, высокоидеальную“[70].

Публикации Стамболова помимо ярких восторгов по поводу начала войны, призывов к участию в ней и надежд на скорейшее освобождения (в духе: „Братя! Да се съберем синца под знамената на орела и лева. […] Напред! Победата ще бъде ваша, защото правдата е с нас! Да живее свободна България! Да живее великата и славна Русия, нашата освободителка! Да живее цялото славянство!“[71]), часто содержали вполне конкретные сведения о жестоких действиях турок в придунайских болгарских селах, деревне Башкою в Добрудже, ставшей по его мнению „вторым Батаком“, Фракии, македонских землях, о случаях протестов болгар против турок и „разбойнических подвигов черкесов“, которых по его мнению „в последнее время и сами турки начали бояться“[72]. Для Стамболова важно было информировать российского читателя о тяжелейшем положении народа, который Россия двинулась

політичних поглядів Стефана Стамболова (1870 – 1879 рр.). – В: Дриновски сборник. Т. VII. Гл. ред. С. Ю. **Страшнюк**. Харків / София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 75; **Пенков**, И. Катарзисът. Военно разузнаване. Т. I. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 30–32.

69 Наш век, 5 июня 1877, № 94. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 210.

70 Пак там, 210–212.

71 Нова България, 22 април 1877, № 75.

72 Наш век, 5 июня 1877, № 94. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 217.

освобождать, о жертвах среди болгарского, греческого и турецкого населения – „убито более 30 000 человеческих существ“[73]. Так Стамболов затрагивает важный и до настоящего времени слабо изученный вопрос о „судьбе болгар в тылу турецкой армии, о цене, которую мирное местное население заплатило за эту войну и свое освобождение […], о мстительности, которую проявили турецкие войска в Южной Болгарии перед наступлением русских или в поселениях, оказавшихся в русских руках, а затем вновь захваченных турецкой армией“[74].

Интересны замечания Стамболова с весьма неопределенной ссылкой на „одну румынскую газету“ и без указания мест переправы о единичных переходах русских солдат и казаков через Дунай с целью рекогносцировки, изучения уровня воды, а также, чтобы „переносить в Румынии спасающихся от турецкого ятагана болгар“[75]. При этом он отмечает, что „турки делают свои набеги только там, где они […] найдут только одних румын […], что турки […] румын […] презирают и считают их существами низшей породы; а русских они хотя и сильно ненавидят, но боятся очень крепко и уважают их за храбрость“[76]. Желая представить ситуацию до перехода русскими войсками через Дунай в румынских землях более полно, он упоминает и о конфликте Румынии с венгерским правительством, запретившим учреждать румынам живущим в Трансильвании общества для помощи раненым и больным русским воинам, заметив, что и „без того румыны ненавидят унгар хуже турок“[77], а также о том, что „румыны, живущие в Трансильвании и Банате, служат в своих церквах молебствия о ниспослании Богом победы русским и румынам над турками […], как протест против мадьяр“[78].

В то же время Стамболов без уважения пишет, что „счастливая страна эта Румыния […], ей как-то всегда попадалась львиная часть и то без всяких больших хлопот с ее стороны […]. Румыния приобрела себе вассальную зависимость благодаря русским войнам с турками, теперь же она делается совершенно свободной и независимой тоже благодаря войне России с Турцией“, отмечая, что Россия дает румынам „полную независимость и деньги!“[79]. Вопрос об обретении в мае 1877 г. Румынией независимости представляется Стамболову крайне важным. Он понимает, что необходимые для России договоренности с Румынией накануне русско-турецкой войны создали благоприятные условия для завершения борьбы румынского народа за национальное освобождение. Действительно Румынии удалось, „не вступая в схватку, приплыть на дипломатической ладье к пристани, именуемой независимость“[80]. Порта же приняла это событие с нескрываемой неприязнью, но была бессильна в сложившейся ситуации что-либо предпринять. Стамболов упрекает румын в желании заявить о себе как о народе „члене великого и даровитого

---

73 Пак там, с. 218.

74 **Митев**, П. Освободительная война имеет...

75 Наш век, 8 июня 1877, № 97. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 214.

76 Пак там.

77 Пак там, с. 216.

78 Пак там, с. 225.

79 Пак там, с. 215.

80 **Виноградов**, В. Н. Румыния: от „индивидуальности“ к союзу с Россией. – В: История Балкан: Судьбоносное двадцатилетие (1856 – 1878 гг.). Отв. ред. В. Н. **Виноградов**. Москва: КРАСАНД, 2013, с. 282.

романского племени“, отмечая, что „ни один из народов романского племени не признал еще ее!“, что „она никак не хочет признать, что половина, а может быть и две трети из нации состоит из славян“[81].

Он гневно обвиняет румын в попытке не только представить себя „Пиемонтом Балканского полуострова“, заявив территориальные претензии, но в их сомнениях относительно необходимости вступления в войну против Турции. Его возмущает позиция Румынии, что „Россия может объявлять войну из сочувствия, маленькие народы бьются для интереса“, и они будут „кооперировать вместе с Россией, но с известными условиями“. Стамболов писал, что „утилитарная политика хороша для всякого государства, но […] каждый народ, как и честный человек не должен забывать своих долгов и при первом удобном случае он должен их возвратить […]. Тоже самое должны сделать и румыны. Им помогла Россия освободиться […] сама освободила безкорыстно, они тоже самое должны сделать теперь для Болгарии, принимая участие в священной русской войне без всяких заявлений со своей стороны о разных материальных вознаграждениях“[82]. Заметим, что данные пылкие слова Стамболова в то время свидетельствовали не только о его вере в освободительную миссию России, но и убежденности в необходимость признательности и благодарности по отношению к ней всех христианских освобожденных народов.

Конечно, главный вопрос, волновавший Стамболова в июне 1877 г., был о дате и месте перехода русских войск через Дунай. Он постоянно сообщал о возможных местах форсирования реки, ссылаясь на различные источники информации, приводил сведения об усилении турецких гарнизонов в некоторых придунайских городах, укреплении балканских проходов. „Проживши несколько лет в Придунайской Болгарии и зная ее хорошо, я думаю, что самым лучшим и полезным пунктом для военных действий нашей армии будет Тутракан. […] Во-первых, этот город не хорошо защищен турками и его легко будет нашим войскам взять; во-вторых, лишь только этот город будет в наших руках, дорога к Шумле […] будет открыта. В Шумене или Шумле теперь находится главная квартира турок […]. Но лишь только Шумен будет блокирован нашими войсками, тогда сношения его с Рущуком, Варной и Силистрией […] будет прервано и все эти крепости изолируются, а это принесет не малую пользу нашим войскам“[83]. В других публикациях Стамболов приводит сведения об усилении турецких гарнизонов в некоторых придунайских городах; об укреплении балканских проходов; о передислокации турецких войск от Видина, где они предполагали „главный переход русских войск“ вниз по течению Дуная[84]; о численности турецких сил: „насколько известно, вся турецкая армия, регулярная и ирегулярная, которая находится теперь в Болгарии, едва доходит до 180 000 человек. Но в числе этого войска входит и турецкая милиция […], в которую принимают и християнские турецкие поданные […]. Это импровизированные солдаты самого худшего качества“[85].

---

81 **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 223.
82 Пак там, с. 229.
83 Пак там, с. 219.
84 Пак там, с. 230.
85 Пак там, с. 231.

Информацию о действиях турецких сил в Румынии Стамболов получал в основном из румынских газет. А вот источники информации о планах российского командования он не указывает. Чаще всего это просто его личные предположения, надежды, и некоторые наблюдения, например, о скоплении „корреспондентов разных газет мира сего“ в Бухаресте, о корреспондентах, отправившихся „к Дунаю смотреть переправу русских войск через эту большую славянскую реку“[86]. Как это не может показаться странным Стамболов не имел достоверной информации об истинных намерениях российского командования, особое внимание которого было обращено на сохранение в полной тайне места и срока форсирования Дуная. В то же время появление в прессе различной, порой противоречивой информации о действиях русских войск, было в интересах России. Приняв мнение о сотрудничестве Стамболова с русским командованием, можем предположить, что работая в газетах, он доносил до читателя как информацию, так при необходимости и дезинформацию. Разведгруппы, контролируемые Россией, играли определенную роль в процессе манипулирования информацией с целью введения противника в заблуждение. Достаточно вспомнить о том, что османское командование сделало ставку на возможность русского наступление с Восточной Болгарии, в связи с чем огромные средства были направлены на подготовку четырех крупных крепостей Русе, Силистра, Шумен и Варна. В канун Освободительной войны там были сосредоточены 52% турецких военных сил на Балканах. По мнению Пламена Митева „роль болгар в случае состоит в том, что они ввели в заблуждение турецкое командование относительно того, что удар будет нанесен именно в этом географическом участке. А основные русские силы тайно форсировали Дунай 15 июня 1877 г. у г. Свиштов. Таким образом, российскому командованию удалось распределить свои части так, чтобы приступить эффективно к предварительному плану разгрома турецкой армии“[87]. Позволим себе предположить, что определенную роль в этом сыграл и Стамболов, убежденный в главном: „Но чтобы турки не делали, какие бы комбинации не выдумывали – никто их не спасет, ибо уже приблизился конец их гнусной и развратной истории. Турция погибнет скоро: ее роль уже кончена и на ее развалинах будут […] основаны новые, полные жизни и прогресса славянские государства“[88].

После перехода русской армии через Дунай убежденность Стамболова в скором исходе войны усиливается: „Я уверен, что весть о переправе наших войск через Дунай разнеслась по всей священной Руси, как блеск молнии и исполнила радостью сердце каждаго русскаго патриота […]. Восторг болгар был велик“[89]. В корреспонденциях того времени Стамболова интересуют вполне практические вопросы, так он считал необходимым напомнить о временной русской администрации и ее деятельности в болгарских землях, о смешанной комиссии в составе

86 Пак там, с. 233.
87 **Митев**, П. Освободительная война имеет...
88 Наш век, 18 июня 1877, № 107. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, 231–232.
89 Наш век, 30 июня 1877, № 119. – Пак там, с. 236.

Леонида Николаевича Соболева (1844 – 1913), Тодора Бурмова (1834 – 1906), Найдена Герова (1823 – 1900) и др., занимающейся правовыми вопросами[90].

После вступления российских войск в болгарские земли и закрытия газеты „Наш век“ Стамболов сотрудничает с другим проектом А. С. Суворина – российской политической и литературной ежедневной газетой „Новое время“. Эта газета в то время набирает популярность, становясь рупором Славянских комитетов, при ней создаются фонды помощи славянам. Целью его публикаций осенью 1877 г. стало информирование русской общественности о действиях российской армии после перехода через Дунай. Корреспонденции Стамболова посвящены затяжным боям под Плевной, злодеяниям турок в г. Елена, предполагаемой численности турецких войск и местам наиболее благоприятного перехода через Стару Планину. В это время Стамболов задумывается и о перспективах экономического развития болгарских земель, так ему небезразличны намерения России построить железнодорожную ветку Свиштов – Тырново[91].

Дальнейшее свое предназначение Стамболов видел в сотрудничестве с представителями русского общества и администрации, прибывшими в Бухарест – князем Владимиром Александровичем Черкасским, Александром Алексеевичем Нарышкиным (1839 – 1916) и др. Так известно, что он участвовал в раздаче вещей от Московского славянского благотворительного комитета пострадавшему от турецких репрессий населению Добруджи, Тулчанского санджака, Мачине[92]. Кроме этого Стамболов становится помощником уполномоченного Славянского комитета А. А. Нарышкина. По мнению друга, биографа и восторженного почитателя Стамболова Димитра Маринова (1846 – 1940) Стамболов не вступил собственно в отряды Болгарского ополчения, но активно участвовал в их формировании и обеспечении – „Княз Наришкин и Стамболов полетяха след руските войски и Българското опълчение в Търново и тук Стамболов разви всичката си енергия, за да не бъдат опълченците лишени от нищо“[93]. Были и современники, среди которых Добри Ганчев (1854 – 1936), Иван Вазов (1850 – 1921), полагавшие, что в этот период Стамболов „скоро израсъл поддир войната“[94], „той става подрядчик и се обогати. Тоя човек с тънък мирис знаеше моменти на бързите забоготявания и наглите сполуки“[95]. Данный вопрос не является предметом нашего исследования, но можно предположить, что предприимчивость Стамболова проявилась уже в это время, а совершаемые им при организации поставок продовольствия и фуража

90 Наш век, 19 июня 1877, № 108. – Пак там, с. 235.

91 Новое время, 26 октября 1877, 17 ноября 1877. – В: **Стамболов**, С. Запомни ме, Живот! Поезия и публицистика. Състав. И. **Радев**. Велико Търново: Абагар, 1993, 171–172, 174–176.

92 Отчет на агента на Московското славянско общество С. Н. Стамболов за раздаването на вещи на пострадалото от турски репрессии население на Добруджа. – В: **Стефан Стамболов**. Публицистика…, с. 245–246; Разписки за раздаване. – Пак там, с. 264–265.

93 **Маринов**, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история. Летописни спомени и очерки. Ч. I. Под ред. на М. **Кондова**. София: Български писател, 1992, с. 43.

94 **Гачев**, Д. Спомени 1884 – 1887. – В: Стефан Стамболов в спомени на съвременници…, с. 78.

95 **Вазов**, И. При Враждебненския мост (някои спомени за Стамболова). – В: Словото – българска виртуална библиотека <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=17550&Level=2> 10 апреля 2017.

в русскую армию неизбежные реквизиции могли дать возможность для накопления значительных капиталов.

Можно сказать, что итоги войны подводились при участии Стамболова, включенного в состав болгарской депутации, присутствовавшей при подписании 19 февруари / 3 марта 1878 г. Сан-Стефанского прелиминарного договора[96]. Договор был воспринят восторженно. Образовывалось автономное княжество Болгария от Дуная до Эгейского моря, и от Черного моря до Охридского озера. Димитр Маринов так написал об этом: „Радостта беше всеобща, но не бе дълготрайна“[97]. Впрочем, дальнейшая судьба Балкан решалась не на полуострове. Условия договора вскоре были пересмотрены на Берлинском конгрессе 1878 года (1/13 июня – 1/13 июля) – был подписан новый трактат, существенно переработавший положения Сан-Стефано, территория Болгарии была урезана почти втрое. В воспоминаниях Маринов так описывает отношение Стамболова к изменениям, выраженное им в достаточно резкой форме Черкасскому, Нарышкину и другим высокопоставленным чиновникам: „по-добре беше да не бяхте дохаждали да ни освобождавате, когато не сте били в сила да защитите създадената от вас Сан-Стефанска България! Под турците, но в едно и съединени, ние имахме по-голяма надежда на едно по-светло бъдеще. А сега? Разсечени на пет части, отлетяха нашите надежди“[98]. Таким образом, утрата целостности страны, единства территорий заставили Стамболова включиться в борьбу за реализацию национального идеала, под которым понималась Сан-Стефанская Болгария.

Говоря об отношении Стамболова к Восточному вопросу и путях выхода из кризиса, можно отметить, что уже в этот период он проявил себя человеком, ориентированным на выполнение поставленных задач, при этом его мало волновали средства. Взгляды и позиции Стамболова подвергались изменениям в зависимости от ситуации – это и отношение к России, монархии и Александру II, отношение к балканским соседям, отношение к Османской империи и европейской модернизации и т.д. Неизменной оставалась главная черта Стамболова – прагматичный подход, подчиненный национальным интересам и невероятные воля и упорство при решении определенных им приоритетных вопросов.

96 **Улунян**, А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877 – 1878 гг. Москва: Наука, 1971, с. 180.
97 **Маринов**, Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история…, с. 43.
98 Пак там, 43–44.

The Eastern Crisis (1875 – 1878) in Stefan Stambolov's Perceptions

Olga A. Dubovik

The article scrutinizes Stefan Stambolov's views on the Eastern crisis from 1875 – 1878 on the basis of his writings published in the contemporary Bulgarian and Russian printed media. The essential issues thoroughly examined in the present study include: Stambolov's attitude towards the National Liberation movement in the Bulgarian lands; the reforms in the Ottoman Empire as an attempt to overcome the complex crisis; the Balkan nations' plans to unite on the eve of the Russo-Turkish war of 1877 – 1878; Stambolov's affairs during the Russo-Turkish war of 1877 – 1878; and his views on the post-liberation prospects of the Bulgarian state.

ВЛАСТ И ОБЩЕСТВО В ПЛЕВЕНСКО НА ПРАГА НА ДВЕ ЕПОХИ:

съдбата на рода Михалоглу и неговите благотворителни фондации (*вакъфи*) в условията на прехода от имперско към национално държавно управление*

Мария Кипровска

С края на руско-турската война от 1877 – 1878 г. и последвалите решения на Берлинския конгрес от 1878 г. се слага началото на процеса на изграждане на модерната българската държавност. Докато първоначалното създаване на новата държава несъмнено е плод на решенията на Великите сили (Русия, Великобритания, Австро-Унгария, Франция, Германия, Италия), то едва ли може да се отрече, че именно българите са тези, които изграждат своя националнодържавна идеология в годините след откъсването на българската държава от пределите на Османската империя. Новосъздадената национална държава съвсем естествено и целенасочено търси незабавно еманципиране от имперското минало и радикално скъсване с наследените османски институции. Тази цел намира пряко отражение и в последвалата „деосманизация“ на България по пътя на хомогенизирането на българската нация[1].

---

* Изследователската работа по тази статия е реализирана в рамките на проект „Съдбата на вакъфските имоти в България в условията на прехода от имперско към национално държавно управление“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, договор ДН 10/14 от 17 декември 2016 г., а представените тук предварителни резултати са само част от по-голямо изследване и не претендират за изчерпателност. За самия проект вж. повече на: Център за регионални изследвания и анализи <https://crsa.uni-sofia.bg/bg/page/vakufite-v-bulgariya > 2 септември 2017 г.

1 За съдбата на османското наследство и процеса на „деосманизация“ в следосвобожденска България, характерен също и за другите новосъздадени национални държави, възникнали след отделянето си от Османската империя, вж.: **Lory**, B. Le sort de l’héritage ottoman en Bulgarie. L’exemple des villes bulgares, 1878 – 1900. Istanbul: ISIS, 1985 и в български превод: **Лори**, Б. Съдбата на османското наследство. Българската градска култура, 1878 – 1900. София: Amicitia, 2002; **Lory**, B. The Ottoman Legacy in the Balkans. – In: Entangled Histories of the Balkans. Vol. 3. Shared Pasts, Disputed Legacies. Eds. R. **Daskalov**, A. **Vezenkov**. Leiden/Boston: Brill, 2015, 355–405; **Todorova**, M. The Ottoman Legacy in the Balkans. – In: Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East. Ed. L. C. **Brown**. New York: Columbia University Press, 1997, 45–77; **Zhelyazkova**, A. Osmanlı Mirası ve Balkan Tarihçiliğinin Oluşumu. – In: Osmanlı. 7. cilt. Hazırlayanlar K. **Çiçek** ve C. **Oğuz**. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 690–703; **Stanoeva**, E. Interpretations of the Ottoman Urban Legacy in the National Capital Building of Sofia

Най-бързите и видими изяви на драстично отхвърляне на османското минало по българските земи се забелязват в премахването на архитектурното и материалното наследство, разглеждано от мнозина като еманация на вековната имперска власт над българите. В годините непосредствено след Освобождението и в първите десетилетия на XX в. османските архитектурни паметници (джамии и месджиди, дервишки текета, ханове и кервансараи, покрити пазари, обществени бани и др.), останали на територията на България, често са обект на целенасочено и системно разрушение[2]. Заета с изграждането на собствена модерна държава, младата българска нация възприема османското архитектурно наследство като реликт от отминало време и символна имплементация на старата имперска власт. Стремежът към модернизация на градовете във времето до Втората световна война и оттеглянето на голяма част от турското население, пряк бенефициент от османските обществени постройки, довежда до липсата на адекватна поддръжка и голяма част от сградите са изоставени и доведени до състояние на разруха.

По-малко видимата основа на тези османски паметници, а именно вакъфските имоти, чиито приходи осигуряват поддръжката и функционирането на религиозните и другите сгради, част от благотворителните фондации (*вакъфи*)[3], също попадат в центъра на държавотворческата политика на новата българска държава. Големите поземлени имоти, собственост на вакъфите, често стават обект на отчуждаване от страна на властите и техните приходи започват да се съби-

---

(1878 – 1940). – In: Ottoman Legacies in the Balkans and the Middle East. Eds. E. **Ginio**, K. **Kaser**. Jerusalem: European Forum at the Hebrew University Conference and Lecture Series, 2013, 209–230.

2 **Lory**, B. Le sort de l'héritage ottoman en Bulgarie...; **Лори**, Б. Съдбата на османското наследство...; **Turan**, Ö. The Turkish Minority in Bulgaria (1878 – 1908). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998; **Turan**, Ö. 1877 – 1878 Osmanlı-Rus Savaşında Filibe'de Yıkılan Osmanlı Eserlerine Dâir Bir İngiliz Belgesi. – Kubbealtı Akademi Mecmuası, 1996, 25. cilt, 4. sayı, 241–251; **Turan**, Ö. 1877 – 78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi. – In: Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17 – 19 Mayıs 2000, Şumnu – Bulgaristan) / Културните взаимодействия на Балканите и турската архитектура. Международен симпозиум. Сборник от доклади (17 – 19 май 2000, Шумен – България). 2. Cilt / T. 2. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, 763–771; **Koyuncu**, A. Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi: Bulgaristan Örneği (1878 – 1913). Непубликувана докторска дисертация. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2005; **Koyuncu**, A. Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878 – 1908). – Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2006, 20. sayı, 197–243; **Koyuncu**, A. Bulgaristan'dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877 – 1908). – In: Balkanlar ve Göç / The Balkans and Mass Immigration. Hazırlayanlar A. F. **Örenç**, İ. **Mangaltepe**. Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2013, 525–558; **Koyuncu**, A. Sofya'da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878 – 1908). – In: XVI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 20 – 24 Eylül 2010. Kongreye Sunulan Bildiriler. IV. cilt, I. kısım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, 113–144.

3 За институцията на вакъфа, неговата правна рамка, разновидности и икономическо значение вж. по-подробно у: **Мутафчиева**, В. Аграрните отношения в османската империя през XV – XVI в. – В: **Мутафчиева**, В. Османска социално-икономическа история (изследвания). София: Изд. на БАН, 1993, 77–128; **Радушев**, Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в. София: Изд. на БАН, 1995, 206–220; **Ivanova**, Sv. Introduction. – In: Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library. Eds. E. **Radushev**, Sv. **Ivanova**, R. **Kovachev**. Sofia: IMIR, 2003, 11–54; **İnalcık**, H. Autonomous Enclaves in Islamic States: *Temlîk*s, *Soyurghal*s, *Yurdluk-Ocaklık*s, *Mâlikâne-Mukâta'a*s and *Awqaf*. – In: History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. **Woods**. Eds. J. **Pfeiffer**, Sh. A. **Quinn**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 112–134; **Борисов**, Д. Вакъфът. Османският вакъф – modus vivendi и modus operandi. – В: Историк със съдба на творец и преподавател. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Людмил Спасов. Т. I. Велико Търново: Фабер, 2009, 92–107.

рат в полза на общините[4]. Напусналите пределите на България вакъфски управители (*мютевелии*) се опитват да възстановят собствеността над имотите си, но процесът се оказва дълъг и безрезултатен. За разрешаването на вакъфския въпрос са съставени и няколко нарочни смесени комисии (с български и османски представители), но тяхната работа също не води до задоволителни резултати и се проточва във времето[5]. Така т.нар. вакъфски въпрос възниква още с основаването на новата държава и неизменно съпътства решаването на проблемите с турското малцинство и мюсюлманското вероизповедание в България за десетилетия напред, а в голяма степен е актуален и до днес.

Доколко и как „деосманизацията“ на България е определяща в изграждането на национална и държавна идеология в условията на прехода са въпроси, отговорите на които биха могли успешно да бъдат потърсени в развитието и разрешаването на т.нар. вакъфски въпрос, в основата на който стои една институция, чиито корени са дълбоко свързани с османското наследство в новата национална държава. Несъмнено проучването на мюсюлманските благотворителни фондации в условията на автономност от имперското управление на османската държава представлява благодатно поле, което ще осветли аспекти от държавотворческата идеология в българската национална политика, и в частност – нелекия процес на окончателното скъсване с имперското наследство, който новата национална държава трябва да извърви. Нещо повече, чрез едно задълбочено изследване върху съдбата на вакъфските имоти в България в периода след Освобождението биха могли да бъдат проследени в дълбочина както разнообразните трудности, които новосъздадената държава среща при утвърждаването на свои собствени държавни институции и на национална идеология, така и конюнктурните политически тенденции на властимащите във водената от тях политика по отношение на турската етническа общност в страната и мюсюлманските институции в частност.

В българската историография досега липсва монографично изследване върху проблема за вакъфските имоти в следосвобожденска България, както и целенасочена студия върху него. Въпросът за вакъфските имоти е попадал във фокуса на няколко сборника с документи на дипломатическа тематика с публикувани документи и междудържавни договори между България и Османската империя / Турция, но дори и цялата документация по разразилата се „криза“ около решаването му не е предмет на нарочно изследване[6]. В историческите изследвания пък вакъфският въпрос е разглеждан съвсем спорадично в общата рамка на етническата и

---

4 **Назърска**, Ж. Българската държава и нейните малцинства (1879 – 1885). София: ЛИК, 1999, с. 66.

5 **İpşirli**, M. Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları). – Belleten, 1989, 53. cilt, 207–208. sayı, 679–707; **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'da „Müstesna Vakıflar“ Sorunu ve 1909 Yılı Komisyon Kararları. – Tarih Dergisi, 2007, 46. sayı, 155–176; **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızşık Sürecinde Vakıf Meselesi. – In: Balkanlar ve Göç / The Balkans and Mass Immigration. Hazırlayanlar A. F. **Örenç** ve İ. **Mangaltepe**. Bursa: Bursa Kultür A.Ş., 2013, 515–523.

6 **Кесяков**, Б. Принос към дипломатическата история на България 1878 – 1925 г. Т. 1. София: Печатница „Родопи“, 1925; **Стателова**, Е. Дипломацията на Княжество България: 1879 – 1886. София: БАН, 1979; **Китанов**, В. Принос към дипломатическата история на България: Григор Начович и Българо-турското споразумение от 1904 г. София: Синева, 2004; Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903 – 1925 г.). Документален сборник. Състав. и ред. В. **Китанов**, Ц. **Билярски**. София: Държавна агенция „Архиви“, 2009.

малцинствената политика на българската държава, като оценките са направени за кратък времеви период, което възпрепятства и неговото комплексно осмисляне[7]. От друга страна, не е за изненада, че турската историография, която често отъждествява османското наследство, останало в пределите на новосъздадените балкански държави, с мюсюлманската култура, за чийто носител се възприема и съвременната турска нация, насочва вниманието си към изучаването на османското наследство и в България, в т.ч. и към вакъфските сгради и имоти. Именно продукт на турската историография са редица изследвания, които представят предимно количествени данни за размера на османското архитектурно наследство в България от края на османския период и началото на XX в., като съвсем не безпристрастно дават негативна оценка за усилията на българските власти в неговото системно заличаване[8]. Напоследък се засилва и интересът на турските историци към разглеждането на вакъфския въпрос в следосвобожденска България в светлината на решенията, произтичащи от комисиите, съставени за разрешаването на проблема в периода от 1878 до 1909 г.[9] В тях обаче се набляга на фактологичния материал и на хронологическото проследяване на ред дипломатически мисии и смесени комисии по вакъфския проблем, като разглеждането му в дълбочина на практика си остава предизвикателство за бъдещите изследвания[10].

Това, което сякаш категорично остава извън фокуса на досегашните проучвания, е именно поземлената вакъфска собственост, която финансово обезпечава османските благотворителни фондации като цяло и функционирането и поддръжката на вакъфските сгради в частност. Общоприето е схващането, че вакъфската поземлена собственост в Османската империя съставлява съществена част от общия поземлен фонд на империята. Изследователите оценяват относителния дял на вакъфските земи в ранния период на османската империя (XV – XVI в.), който е значително по-добре застъпен в историографията, така и през XIX в., на 1/3 от

---

7 **Стоянов**, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. София: ЛИК, 1998; **Назърска**, Ж. Българската държава и нейните малцинства...

8 **Keskioğlu**, O. Bulgaristan'daki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri. – Vakıflar Dergisi, 1968, 7. sayı, 129–137; **Keskioğlu**, O. Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 1969, 8. sayı, 309–322; **Keskioğlu**, O., A. T. **Özaydın**. Bulgaristan'da Türk-İslâm Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 1983, 17. sayı, 109–140; **Bayram**, S. Bulgaristan'daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri. – Vakıflar Dergisi, 1988, 20. sayı, 475–482; **Yüksel**, İ. A. Bulgaristan'da Türk Mimari Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 1988, 20. sayı, 467–474; **İpşirli**, M. Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu…; **Memişoğlu**, H. Bulgaristan'da Türk Kültür ve Sanat Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 1994, 22. sayı, 311–319; **Memişoğlu**, H. Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları. – Vakıflar Dergisi, 1995, 25. sayı, 297–308; **Turan**, Ö. The Turkish Minority in Bulgaria…; **Turan**, Ö. 1877 – 78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Bulgaristan'daki Türk Varlığına ve Mimarî Eserlerine Etkisi…, 763–771; **Koyuncu**, A. Balkanlarda Dönüşüm, Milli Devletler ve Osmanlı Mirasının Tasfiyesi...; **Koyuncu**, A. Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878 – 1908)..., 197–243; **Koyuncu**, A. Bulgaristan'dan Göç ve Türk Varlıklarının Tasfiyesi (1877 – 1908)..., 525–558; **Koyuncu**, A. Sofya'da Osmanlı Mimari Mirasının Tasfiyesi (1878 – 1908)..., 113–144.

9 **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'da „Müstesna Vakıflar" Sorunu..., 155–176; **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızşık Sürecinde Vakıf Meselesi..., 515–523.

10 Единственият засега опит за комплексно проследяване на „вакъфския въпрос" в дългия хронологически отрязък от 1877 г. до края на XX в. е направен от **Turan**, Ö. Bulgaristan'da Türk Vakıfları. – In: Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (21 – 23 Nisan, 2000, Sofya). Hazırlayan A. **Çaksu**. İstanbul: IRCICA, 2002, 199–229.

имотите в цялата империя[11], а финансовите приходи от тях се равнявали на не по-малко от 12% от постъпленията в имперската хазна[12]. Въпреки цялостната оценка, че значим дял от поземлената собственост е именно във владение на вакъфските фондации и че те заемат важна роля в стопанската история на Османската империя, статистически данни за реалния размер на вакъфските имоти както в общоимперски план, така и в българските земи в частност, на практика липсват.

Именно на тези вакъфски имоти бих искала да обърна внимание тук, като ще разгледам накратко случая с големия вакъф в Плевен и района, от една страна, за да подчертая значимостта на големите поземлени вакъфи, а от друга – за да наблегна на необходимостта от по-детайлно изследване именно върху земите на османските благотворителни фондации в България и тяхната съдба в следосвобожденския период, което от своя страна ще осветли и друг един важен проблем от историята на страната след 1878 г., а именно – каква е съдбата на представителите на османския елит в условията на националната българска държава.

Историята на Плевенския край в периода на османската власт в българските земи е свързана с една от най-емблематичните аристократични фамилии на османски пълководци от това време. Основоположник на рода е Михал бей (края на XIII – началото на XIV в.), византийски военачалник ренегат от Мала Азия, който преминава на османска служба и става един от приближените на основоположника на османската държава – Осман бей (1299 – 1323/4)[13]. В течение на векове бейовете от рода Михалогулларъ (синовете на Михал), или както е по-познат в българската историография – Михаловци, се превръщат в потомствени пълководци, водачи на предните османски военни формирования на акънджийските отряди[14].

---

11 **Мутафчиева**, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в. София: Изд. на БАН, 1962; **Мутафчиева**, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа като част от социално-икономическата структура на Балканите под турска власт, XV – XVII в. – В: **Мутафчиева**, В. Османска социално-икономическа история (изследвания). София: Изд. на БАН, 1993, 399–434; **Радушев**, Е. Аграрните институции в Османската империя…, 206–220; **Милкова**, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX век. София: Наука и изкуство, 1970, с. 49.

12 **İnalcık**, H. An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 1. 1300 – 1600. Cambridge: Cambridge University Press, 1994; **Борисов**, Д. Икономическа характеристика на българските земи като част от Османската империя. – В: **Спасов**, Л., Д. **Борисов**, М. **Маринова**. Стопанска история на България, Европа и света XV – XX век. Ч. I: България. София: Иврай, 2016.

13 Историчността на образа на Кьосе Михал, описан като съратник на Осман бей в османските хроники от XV в., е отхвърлена от Колин Имбър, който го счита за напълно легендарен образ, измислен от ранните османски хронисти, за да създадат родословие на по-късните представители на рода, и не съответства на реален исторически образ от края на XIII и началото на XIV в. Вж.: **Imber**, C. The Legend of Osman Gazi. – In: The Ottoman Emirate, 1300 – 1389. Halcyon Days in Crete I. A symposium held in Rethymnon 11 – 13 January 1991. Ed. E. **Zachariadou**. Rethymnon: Crete University Press, 1993, 67–75 и **Imber**, C. Canon and Apocrypha in Early Ottoman History. – In: Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage. Eds. C. **Heywood**, C. **Imber**. Istanbul: The Isis Press, 1994, 117–137. Въз основа на архивни и наративни източници, свързани с фамилията Михалоглу, това твърдение на Имбър напоследък е напълно отхвърлено. Вж.: **Sabev**, O. The Legend of Köse Mihal – Additional Notes. – Turcica, 2002, No 34, 241–252 и **Kiprovska**, M. Byzantine Renegade and Holy Warrior: Reassessing the Character of Köse Mihal, A Hero of the Byzantino-Ottoman Borderland. – In: Defterology: Festschrift in Honor of Heath Lowry. Eds. S. **Kuru**, B. **Tezcan**. Journal of Turkish Studies, 2013, No 40, 245–269.

14 **Nüzhet Paşa**. Ahval-i Gazi Mihal. İstanbul: Dersa'adet, 1315 (1896 – 1897); **Gökçek**, Y. Köse Mihal Oğulları. İstanbul: Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi, 1950; **Gökçek**, Y. Türk İmparatorluk Tarihinde

Те са и тези, които на практика управляват пограничните райони на империята, като в ранните векове се ползват с изключително широки правомощия, бидейки назначавани за *удж-бейове* в земите на границата между Османската държава и християнския свят. Към края на XV в. и след това, когато започва да се сформира по-централизирана османска управленска система, базирана на имперска идеология, те отново запазват лидерството си по граничните територии, но техните правомощия са свити и акънджийските *удж-бейове* са назначавани на постовете на *санджак-бейове*, управляващи от името на султана по-малки райони, и то на ротационен принцип за по няколко години[15]. Успели да акумулират значителни богатства по границите на османската държава, бейовете от рода Михалоглу се сдобиват и с обширни поземлени владения, дарени им от султана с право на пълна собственост (*мюлк*). Впоследствие членове на фамилията учредяват наследствени вакъфи, за издръжката на които предоставят както дарените им земи, така и приходите от тези имоти, като така си гарантират не само правото на собственост, но и управлението на имения си за векове напред[16]. Размерът и начинът на управление на тези фамилни владения кара някои автори да гледат на тях като на „държава в държавата“[17], а на собствениците им – като на типични представители на османската аристокрация, политически опоненти на Османовия род във времена на криза и истински „териториални магнати“[18].

Случаят с гр. Плевен и околните села е характерен пример за голям поземлен вакъф, който е създаден от Михалоглу Алаеддин Али бей (1430? – преди 1505 г.)[19]

Akıncı Teşkilâtı ve Gazi Mihal Oğulları. Konya: Alagöz Yayınları, 1998; **Gökbilgin**, M. T. Mihal-oğulları. – In: İslâm Ansiklopedisi. 8. cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, 285–292; **Kayapınar**, A., E. E. **Özünlü**. Mihaloğulları'na Ait 1586 Tarihli Akıncı Defteri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015; **Kayapınar**, A., E. E. **Özünlü**. 1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.

15 **Kiprovska**, M. The Mihaloğlu Family: *Gazi* Warriors and Patrons of Dervish Hospices. – Osmanlı Araştırmaları, 2008, No 32, 173–202.

16 **Kayapınar**, A. Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları (XV. – XVI. Yüzyıl) – Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005, 1. cilt, 10. sayı, 169–181; **Sabev**, O. Osmanlıların Balkanları Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi (XIV. – XIX. Yüzyıllar): Mülkler, Vakıflar, Hizmetler. – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 2013, No 33, 229–244; **Kiprovska**, M. Shaping the Ottoman Borderland: the Architectural Patronage of the Frontier Lords from the Mihaloğlu Family. – In: Bordering Early Modern Europe. Eds. I. **Parvev**, M. **Baramova**, G. **Boykov**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015, 185–220.

17 **Barkan**, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. – Vakıflar Dergisi, 1942, No 2, s. 360.

18 **İnalcık**, H. The Emergence of the Ottomans. – In: The Cambridge History of Islam. Vol. 1 A. The Central Islamic Lands from Pre-Islamic Times to the First World War. Eds. P. M. **Holt**, A. **Lambton**, B. **Lewis**. Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 283–286; **Beldiceanu-Steinherr**, I. En marge d'un acte concernant le pengyek et les aqinği. – Revue des études islamiques, 1969, No 37, 21–47; **Imber**, C. The Ottoman Empire, 1300 – 1650. The Structure of Power. New York: Palgrave Macmillan, 2002, 186–188; **Fodor**, P. Ottoman Warfare, 1300 – 1453. – In: The Cambridge History of Turkey. Vol. 1. Byzantium to Turkey, 1071 – 1453. Ed. K. **Fleet**. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 204–205.

19 Михалоглу Али бей е известен османски пълководец от времето на султаните Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481) и Баязид II (1481 – 1512), под чието командване се намират голяма част от акънджийските отряди, познати под името „Михаллу“, т.е. под водачеството на Михал. За военните подвизи на Али бей, военната му кариера и заеманите от него постове вж.: **Levend**, A. S. Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956, 187–195; **Зиројевић**, О. Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу. – Зборник за историју Матића Српска, 1971, № 3, 9–27.

в края на XV в. и е предаван в наследство на членове на фамилията до края на османската власт. Както става ясно от учредителния акт на вакъфа (*вакъфнаме / вакфие*), съставен през 1496 г.[20], Али бей владее обширни територии в Ловешко, Видинско и около самия Плевен, които включват многобройни села, мезри, обработваеми земи и гори, част от приходите и продукцията от които били определени за издръжката на благотворителните сгради, които учредителят на вакъфа бил издигнал във Видин и Плевен. Става ясно, че по времето, когато е учреден вакъфът, Али бей вече бил построил в Плевен джамия (*месджид*), дервишка обител (*завие*), кухня за бедни (*имарет*), баня (*хамам*), начално мюсюлманско училище (*мектеб*) и богословско училище (*медресе*)[21]. Освен обработваемите земи, горите и реките, по бреговете на които многобройните вакъфски мелници мелели житото за нуждите на имарета в Плевен и чиито точни граници били определени във вакъфнамето, Али бей също вакфирал към своята благотворителна фондация и приходите от 20 села и самия Плевен, които били негова частна собственост. Това, което не е пояснено в учредителния акт на вакъфа, но което по-късните османски фискални документи, издадени от централната администрация, недвусмислено разкриват, е фактът, че именно Али бей е човекът, който всъщност заселва много от по-рано обезлюдените райони в своето имение, като по този начин възобновява вече ненаселени села и съответно увеличава както броя

---

20 Копие на оригиналното вакфие на арабски език се съхранява в Османския архив към Министерския съвет на Република Турция (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) в Истанбул: BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS.), dosya 310, gömlek 1, vesika No 51, vr. 1–8. По молба на представители от рода Михалоглу в Плевен, през XVI в. поетът Заифи, който бил мюдеррис в медресето в Плевен, прави превод на арабското вакфие на османски, което по-късно той включва в своето произведение Külliyât-ı Zaʿifî, ms. Topkapı Sarayı Arşivi, Revan 822, fols. 181ª–184ª. Вж. също и **Anhegger**, R. 16. Asır Şairlerinden Zaʿifî. – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1950, 4. cilt, 1–2. sayı, 133–166, 162–163. Съдържанието на документа накратко е представено и от **Levend**, Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey..., 359–360. Негова кратка версия е публикувана и от Нюзхет паша, самият той член на рода, в неговата Ahval-i Gazi Mihal..., 86–91. Вакфието на Алаеддин Али бей е преведено и на български език, очевидно следвайки османския превод на арабския му оригинал, който е бил предаден от мютевелиите на плевенския вакъф на нарочно съставената комисия за разрешаването на въпроса с вакъфите „мюстесна“ („особени“ вакъфи, ползващи се с изключителни права) през 1909 г. Диаманди Ихчиев (1854 – 1913) е назначен за вещ преводач към комисията, съставена през 1909 г. за разглеждането на претенциите, предявени от вакъфите „мюстесна“ на територията на България, откъдето е получил достъп до вакъфнаметата на някои от най-големите вакъфи в българските земи, в т.ч. този на Михалоглу Али бей в Плевен и Карлъоглу Али бей в Карлово. Вж.: Доклад и решения на комисията назначена съгласно чл. II на Турско-Българския Протоколъ отъ 6/19 априлъ 1909 год. върху рекламациите досежно вакуфите „мюстесна“. София: Държавна печатница, 1910, с. 4; **Баласчев**, Г., Д. **Ихчиев**. Турските вакъфи в българското царство и документи върху тях. – Минало, г. I, 1909, № 3, 243–255.

21 **Баласчев**, Г., Д. **Ихчиев**. Турските вакъфи в българското царство..., с. 244. Приходите от обществената баня в Плевен, определени за издръжката на имарета на Али бей, са вписани в дефтерите от XVI в. Вж. BOA, Tapu Tahrir Defteri (по-нататък: TT) 370 (370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) I: Paşa (Sofya) ve Vize Livâları ile Sağkol Kazaları (Edirne, Dimetoka, Ferecik, Keşan, Kızıl-ağaç, Zağra-i Eski-hisâr, İpsala, Filibe, Tatarbâzârı, Samakov, Üsküb, Kalkan-delen, Kırçova, Manastır, Pirlepe ve Köprülü). Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, 2001), s. 522; BOA, TT 382, s. 688. Освен имарета, хамама, джамията и медресето, османският пътешественик Евлия Челеби (1611 – 1682) споменава, че Али бей бил построил в Плевен и мектеб. Възможно е ханът „Гази Михал“, който Евлия описва подробно, също да е бил построен от Али бей. Вж. **Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî**. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. 6. Kitap: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Hazırlayanlar S. A. **Kahraman**, Y. **Dağlı**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 96.

на самите селища в своето поземлено владение, така и приходите от него. Както изглежда, първоначално султан Баязид II дарява на Али бей три села (днешните селища Плевен, Долна Гривица и Кършин) и обширни парцели празни земи при пълен имунитет във финансовата им администрация, т.е. държавата няма да се намесва в управлението на тези земи, като предоставя на собственика им правото да събира всички дължими от населението данъци, в това число и поголовния данък (*джизие*), събиран от християните – приход, от който централната османска власт твърде рядко се отказва[22]. При тези условия мюлкът на Али бей, който се състоял от само три села, когато той му бил дарен от султана, бил постоянно уголемяван, като за кратко време неговият собственик успява да увеличи броя на населените места до двадесет и четири, като привлича и заселва в обезлюдените райони селяни, които до този момент не били регистрирани от централната османска власт и които трябва да са били привлечени от данъчните облекчения, осигурени им от владелеца на вакъфа[23].

След като увеличава значително приходите от своите поземлени владения, Али бей завещава една част от техните приходи за издръжка на джамията и имарета, а друга – за поддръжката на завието си в Плевен[24]. През XVI в. приходите от следните деветнадесет населени места били определени за издръжката на месджида и имарета на Али бей в Плевен: нефс-и Плевне (дн. гр. Плевен); село Плевне-и баля (изчезнало); село Долна Гривиче (дн. Гривица); село Буковлък-и баля (дн. Буковлък); село Беле комин, с друго име Плазигъз (дн. Ясен); село Исмърдин (неуст.); село Брестовча (дн. Брестове); село Тучениче (дн. Тученица); село Долна Митрополи (дн. Долна Митрополия); село Горна Митрополи (дн. Горна Митрополия); село Търнани (дн. Търнене); село Бутова (дн. Бутово); село Вучин дол (дн. Тодорово); село Крагуй (дн. Горталово); село Беглеш (дн. Беглеж); село Пърдилова (дн. Николаево); село Пърчовиче (неуст.); село Ласкари (дн. Ласкар); село Искравит (неуст.). За издръжката на завието пък били определени следните пет села: Кършин-и кючюк и Кършин-и бюзюрк (дн. Кършин), Новасил, с друго име Жабокърт (дн. Къртожабене), Камениче (дн. Каменец) и Буковлък-и зир (дн. Буковлък).

---

22 BOA, TT 382 (от 1555 – 1556 г.), s. 675. Части от този регистър (но цитиран със своята стара сигнатура, т.е. 611), които се отнасят до частните владения на представители от рода Михалоглу, са публикувани от **Barkan**, Ö. L. Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller. III: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti. – In: **Barkan**, Ö. L. Türkiye'de Toprak Meselesi – Toplu Eserler 1. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, 256–260, 267–270. Вж. също и: **Kiel**, M. Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process. – International Journal of Turkish Studies, 1989, vol. 4, No 2, 108–109; **Kayapınar**, A. Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları…, 172–173; **Sabev**, O. Osmanlıların Balkanları Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi…, s. 235.

23 BOA, TT 382, s. 675, 714, 717, 723; **Barkan**, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar..., s. 341, 360–361; **Barkan**, Ö. L. Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti…, 256–260, 267–270.

24 BOA, TT 370 (370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)), 521–522; BOA, TT 382, 675–714. Срв. **Sabev**, O. Osmanlıların Balkanları Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi…, s. 235 и **Ковачев**, Р. Нови османотурски описи за селищата и населението в Плевенско през първата половина на XVI в. – В: 730 години град Плевен и мястото му в националната история и култура. Доклади и съобщения от научна сесия, проведена на 9 декември 2000 г. в Плевен. Състав. и ред. М. **Грънчаров**. Плевен: Регионален исторически музей, 2002, 99–139.

Изглежда, че мюлкът на Али бей първоначално включвал и още няколко села, които той завещава в пълна собственост на своите синове и роби[25]. Така, осигурили пълната си собственост върху поземлените си имоти в Плевенско, наследниците на Али бей на свой ред завещават владенията си на своето потомство, като с това на практика гарантират земевладението на Михаловци в района за векове напред. Някои от синовете и внуците на Али бей също учредяват вакъфи в полза на вече построените сгради в Плевен или за издръжка на тези, които те самите издигат. През XVI в. внукът на Али бей – Сюлейман бей (потомък на най-големия син на Али бей – Хасан бей), дарява средства за построяването на мектеб в Плевен, който според Евлия Челеби, наред с построения от Гази Али бей мектеб, бил най-забележителният сред седемте училища в града[26]. Сюлейман бей построил и една от най-внушителните петъчни джамии в Плевен, позната под името Куршум джамия, която според каменния ѝ надпис била издигната през 969 г. по Хиджра (11 септември 1561 – 30 август 1562 г.)[27]. Строежът на още няколко еднокуполни джамии (*месджиди*) в Плевен също може да бъде приписан на членове на рода Михалоглу. Османските данъчни регистри от XVI в. свидетелстват за няколко квартала, именувани на джамиите, около които се намирали махалите. Така например, в дефтерите е вписана махалата на „месджида на Халил войвода“[28], чийто благодетел би могъл да бъде идентифициран като член на семейството[29]. Градежът на поне още четири квартални джамии бил спонсориран от членове на семейството, като три от тях са жени. Изглежда, една от жените на самия Али бей, майката на неговия син Хъзър бей, е построила „месджида на майката на Хъзър бей“[30] в махалата със същото име[31]. Една от дъщерите на Али бей, чието име остава неясно, издига собствена джамия в Плевен. Нейното име, както и това на жената на баща ѝ, остава в сянката на изтъкнатите мъже от фамилията – в този случай на нейния известен брат Мехмед бей, а джамията ѝ става популярна под името „месджид на

25 BOA, TT 382, 733–765; **Barkan**, Ö. L. Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti…, 258–260, 267–271; **Sabev**, O. Osmanlıların Balkanları Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi…, 235–237; **Kayapınar**, A. Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları…, 173–176.

26 **Evliyâ Çelebi**. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap…, s. 96.

27 **Kiprovska**, M. Shaping the Ottoman Borderland..., p. 205, ills. 10 and 11. За различна датировка, изчислена въз основа на строителния надпис, вж.: **Трифонов**, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. София: Държавна печатница, 1933, 44–45; **Kiel**, M. Plewna. – In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. 8. Leiden: Brill, 1995, p. 318, 320.

28 BOA, TT 382, s. 681.

29 Халил войвода бил роднина, по всяка вероятност братовчед, на Али-беевия син Мехмед бей, който изглежда е заселил близо три дузини от собствените си хора в обезлюденото село Ральова (дн. Ралево), като така гарантирал сигурността на селото, което било станало място, на което се събирали разбойници и крадци. BOA, TT 382, s. 759; **Barkan**, Ö. L. Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti..., 270–271. Баркан разчита грешно името на селото като Далъка. Вж. също и **Kayapınar**, A. Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları..., s. 174.

30 От един вакъфски дефтер от 1540 г. (съхраняван в Националната библиотка „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, сигн. ОАК 217/8, фол. 34[b]–35[a]) става ясно, че майката на Хъзър бей е учредила вакъф към своята джамия, като е завещала за нейната издръжка приходите от шест дюкяна, които да покриват разходите по заплатата на имама и ремонтите на сградата. Вж. Турски извори за българската история. Т. III. Състав. Б. **Цветкова**, А. **Разбойников**. София: БАН, 1972, с. 467.

31 BOA, TT 382, s. 678.

сестрата на Мехмед бей“[32]. Единствената жена, която оставя името си върху градската топонимия на Плевен, е внучката на Али бей и дъщеря на Мехмед бей – Хатидже султан (живяла през XVI в.). Тя построява в Плевен джамия, за чиято поддръжка завещава приходите от едно наследствено село[33] и която също става център на махала със същото име[34]. Михаловци продължават да строят в града и през следващите столетия. Още една джамия е построена през 1663 г. от Сюлейман, син на Махмуд паша от рода на Михал[35]. Тя била масивна постройка, но е разрушена след руско-турската война от 1877 – 1878 г., каквато е съдбата на повечето османски сгради в града.

Към всички тези постройки, чиито дарители могат да бъдат идентифицирани като членове на рода Михалоглу, трябва да бъдат прибавени и някои от търговските сгради в Плевен. Когато Евлия Челеби посещава Плевен, той съобщава, че в града има шест кервансарая, като описва подробно този на Гази Михал бей, който бил разрушен по време на атаката на влашкия княз Михаил Храбри (Михай Витязул) (1593 – 1601) в края на XVI в., който по-късно бил възстановен от семейството[36]. Името на хана подсказва, че първоначално той е бил построен от член на рода, вероятно от самия Алаеддин Али бей[37].

Наред с огромните по размер поземлени владения в региона, които се запазват в ръцете на рода в течение на няколко века, архитектурното наследство, което те оставят там също допринася за издигането му в най-значимото им родово владение в империята[38]. Вероятно най-емблематичната сграда, която е и символ на властта на фамилията в областта, е построената от тях резиденция в града, позната до 30-те години на XX в. под името „Сарая“[39]. През XVII в. тя е описана от Евлия Челеби като четириъгълна фортификация, във вътрешността на която Михаловци са построили великолепен многоетажен дворец, където те живеят и

---

32 НБКМ, ОАК 217/8, фол. 34[b]; Турски извори за българската история..., 467. Според Орлин Събев самият Мехмед бей, а не сестра му, е построил тази джамия. Вж. **Sabev**, O. Osmanlıların Balkanları Fethi ve İdaresinde Mihaloğulları Ailesi..., s. 238.

33 **Barkan**, Ö. L. Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti..., 269–270; **Sabev**, F. Osmanlıların Balkanları Fethive İdaresinde Mihaloğulları Ailesi..., s. 238; **Kayapınar**, A. Kuzey Bulgaristan'da Gazi Mihaloğulları Vakıfları..., s. 175.

34 BOA, TT 713, s. 155.

35 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен..., с. 64.

36 **Evliyâ Çelebi**. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap…, 96.

37 Това трябва да е същият кервансарай, в който отсяда Феликс Каниц (1829 – 1904) през 1871 г. Той го описва като стара сграда в сърцето на чаршията и с великолепна гледка към една от най-красивите плевенски джамии – тази на Сюлейман бей. Вж. **Kanitz**, F. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch – Geographisch – Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860 – 1876. Vol. 2. Leipzig: Hermann Fries, 1877, 197–198.

38 Други родови владения на Михаловци са градовете и прилежащите им райони Ихтиман и Пънар хисар на Балканите, както и Харманкая в Анадола. Вж.: **Kiprovska**, M. Shaping the Ottoman Borderland...; **Sabev**, F. Osmanlıların Balkanları Fethive İdaresinde Mihaloğulları Ailesi...; **Kiprovska**, M. Pınarhisar's Development from the Late Fourteenth to the Mid-Sixteenth Century: The Mihaloğlu Family *Vakf* Possessions in the Area. – In: Cities in South Eastern Thrace: Continuity and Transformation. Eds. D. **Stoyanova**, G. **Boykov**, I. **Lozavov**. Sofia: Sofia University Press, 2017, 183–207; **Kiprovska**, M. Byzantine Renegade and Holy Warrior...

39 **Трифонов**, Ю. История на града Плевен..., 62–63.

оттам управляват цялата област[40]. Понастоящем е запазена единствено южната секция от стената, обграждала някога фамилната резиденция, като тя очевидно е по-ниска от оригиналната, след като през 30-те години на XX в. Юрдан Трифонов (1864 – 1949) все още е можел да види мраморна лъвска глава, вградена на видно място над входната врата на сарая на височина 7 – 8 метра. Изглежда, дворецът на Михаловци е бил впечатляващ по своите размери и заедно с построените от регионалните магнати от рода Михалоглу сгради трябва да бъде разглеждан като символ на тяхната абсолютна власт в региона.

Родът Михалоглу успява да запази своите фамилни владения до края на османската власт, макар и това да не минава без известни сътресения след края на XVI в., когато държавата се опитва да сложи под контрола си приходите от вакъфските владения, с което да увеличи приходите на фиска, като ги постави под прякото финансово-административно управление на централната власт, а след 1826 г. вакъфите се озовали в разпореждане на новосъздаденото Министерство на вакъфите[41]. Под ударите на централната власт попаднали и приходите от вакъфа в Плевен, като османският фиск присвоил събирането на данъка джизие от християните, живеещи на територията на вакъфа, който по право бил събиран в полза на благотворителната фондация. След осъществена инспекция в централните османски ведомства това право било възвърнато на плевенските мютевелии с ферман на султан Махмуд II (1808 – 1839) от 23 юли 1823 г.[42] Изглежда, владелците на плевенския вакъф успяват не само да запазят правата си над приходите от благотворителната фондация, но и да акумулират значителни средства от владенията си. Показателен в това отношение е фактът, че потомъкът на Алаеддин Али бей и мютевелия на вакъфа в Плевен от втората половина на XIX в. (Махмуд Недим бей) откупува през 1866 – 1867 г. обявените на търг приходи от потомствения вакъф (на Михалоглу Махмуд бей) на друг клон на семейството в Ихтиманско на стойност 254 093,20 гроша[43]. Това самò по себе си говори за значителното състояние на плевенските мютевелии, което без съмнение било натрупано от наследствените им вакъфски приходоизточници, както и за високото положение на рода в османското общество до самия край на османската власт по българските земи.

Какво се случва с тази знатна фамилия и нейните владения в Плевенско след освобождението на България? Вписват ли се тези едри земевладелци в новата история на свободното Княжество и впоследствие на обединената българска държава

---

40 „Mihaloğulları çâr-kûşe handaksız bir küçük kapulu kal'a şekilli bir sûr inşâ edüp içinde kat-enderkatsarây-ı azîm binâ etmişler kim ta'rîf ü tavsîfden müstağnî bir sarây-ı mu'azzamdır kim içine beşâdem girse yerim dar demez. Cümle Mihaloğlu beğler bunda sâkin olup hükm-i hükûmât ederler". **Evliyâ Çelebi**. Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 6. Kitap…, s. 95.

41 **Мутафчиева**, В. Основни проблеми в изучаването на вакъфа…, 399–434; **Радушев**, Е. Аграрните институции в Османската империя..., 214–215, 235; **Милкова**, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX век…, 45–60; **Ivanova**, Sv. Introduction…, c. 22.

42 **Баласчев**, Г., Д. **Ихчиев**. Турските вакъфи в българското царство..., с. 260.

43 **Мутафчиева**, В. Нови османски документи за вакъфите в България под турска власт. – Известия на държавните архиви, 1962, т. 6, 273–274.

и какво се случва с вакъфските имоти, от чиито приходи дотогава фондацията се издържа?

Твърде малко се знае за съдбата на големите османски поземлени магнати след Освобождението. На общо основание се предполага, че в хода на масовите изселвания на турското население от пределите на България в хода на и непосредствено след руско-турската война от 1877 – 1878 г., едрите турски земевладелци също напускат пределите на Княжеството. Това, което може да се твърди със сигурност за владелците в Плевенско е, че обявяването на автономното Княжество България не променя мигновено дотогава съществуващата ситуация. В плевенския случай се натъкваме на ситуация, в която силните на деня продължават да играят важна роля не само на местно ниво, но и успешно се интегрират в държавническите структури на новата държава. Едва ли е плод на случайност, че сред депутатите в Учредителното събрание (10 февруари – 16 април 1879 г.) във Велико Търново, които изработват и подписват първата конституция на Княжеството, намираме и представител на плевенските Михаловци – Михал бей от Плевен[44]. В досега известната документация за плевенските мютевелии името на Михал бей не фигурира, което навежда на мисълта, че неговото лично име е друго, а в листа на депутатите в Учредителното събрание въпросният е записан с емблематичното си родово име – Михал. Мютевелии на вакъфа в Плевен през късния XIX в. са двамата братя Махмуд Недим бей (1842 – неизв.) и Мехмед Нури бей (неизв.), а преди тях управител на вакъфа е бил баща им – Мехмед Рифат бей[45]. Твърде е вероятно именно Мехмед Нури бей да се крие под името Михал бей от Плевен от депутатския списък през 1879 г., като не е невъзможно споменатият Махмуд Недим паша от Самоков в същия този списък[46] да е именно Махмуд Недим бей от Плевен, който в предишното десетилетие откупува данъците на Ихтиманския вакъф на своите роднини, който по това време спада към Самоковския санджак.

Плевенските мютевелии успяват да запазят наследствените си права в управлението на вакъфа, но тяхната сетнешна съдба е определена от следваната политика от страна на българските власти спрямо турските поземлени имоти въобще. Значимостта на въпроса за вакъфските имоти в следосвобожденска България и неговото централно място в установяването на новите български институции са залегнали още в основата на прелиминарния Санстефански (чл. 11) и в Берлинския договор (чл. 12) от 1878 г., според които незабавно трябва да бъде назначена смесена българо-османска комисия, която в рамките на две години да разреши въпроса с мюсюлманската частна собственост, в т.ч. и вакъфската, на територията на Княжеството[47]. Макар и гарантирана с договорите неприкосновеност на поземлената собственост на мюсюлманите и благотворителните фондации, при руското

---

44 Протоколите на Учредителното Българско Народно Събрание въ Търново. Пловдив / София / Русчюкъ: Хр. Г. Дановъ, 1879, с. xvi.

45 BOA, Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-i Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.), dosya 10, gömlek 15.

46 Протоколите на Учредителното Българско Народно Събрание..., с. xvi.

47 **Назърска**, Ж. Българската държава и нейните малцинства..., с. 66; **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızşık Sürecinde Vakıf Meselesi..., s. 516; **Turan**, Ö. The Turkish Minority in Bulgaria…, 200–204; **Turan**, Ö. Bulgaristan'da Türk Vakıfları..., 204–205.

окупационно управление в Княжеството обаче земите на вакъфските фондации минават под разпореждането на руската окупационна администрация. Вакъфските земи не са връщани на собствениците им, отчуждавани са в държавна или общинска полза, много от сградите са систематично разрушавани, а приходите им са одържавявани[48].

Назначената смесена комисия за разрешаване на поземления въпрос започва работата си през 1880 г. в София. Един от основните проблеми, по които тя трябва да се произнесе, е съдбата на вакъфските имоти, останали на територията на Княжеството. По всичко изглежда, че през първите две години и половина от своята работа комисията се занимава с проблема за частните земи, като едва през 1882 г. на обсъждане е поставен и въпросът за вакъфите и тяхната собственост[49]. Османските представители настояват приходите, събирани от поземлените владения на вакъфите, да бъдат изплащани на техните управители. Започва събиране на материали по места за състоянието на вакъфските имоти, но междувременно приходите от тях са апроприирани от държавата, като този процес е съпроводен не само от безброй петиции от османска страна и от представители на Великите сили[50], но и самите мютевелии се жалват нееднократно пред българските власти и настояват приходите от наследствените им имоти да бъдат възстановени. Плевенските мютевелии също не остават безучастни в този процес и отправят петиции за възобновяване заплащането на приходите от наследствените им имоти. Махмуд Недим бей лично пише прошения до княз Александър I (1879 – 1886) и до Въкъфската комисия, като през 1884 г. дори се среща с Иван Гешов (1949 – 1924), тогава директор на Българската народна банка, за да изложи претенциите си по възстановяването на родовите вакъфски имоти[51]. Прошенията на мютевелиите обаче очевидно остават неудовлетворени, а двустранната българо-османска комисия прекратява своите заседания през 1885 г., като също не довежда до решаване на проблема с вакъфските земи[52].

Плевенските мютевелии не се отказват от търсене на разрешение за възвръщане на правата си върху поземлените вакъфски владения, останали на територията на България. Те отправят петиции до различни ведомства на централната османска администрация в Истанбул, като се опитват да получат подкрепата на османското правителство и чрез намеса от негова страна да успеят да възвърнат приходите от потомствените си владения в Плевенско. От тези прошения, изпратени от Махмуд Недим бей и брат му Мехмед Нури бей, научаваме, че имотите на наследствения вакъф в Плевен, чиито управители са те, са „заграбени“ от българската държава и на тях не им се изплащат дължимите от българските власти суми, като правата им на собственост на практика са иззети[53]. Интересното в тези доку-

---

48 **Назърска**, Ж. Българската държава и нейните малцинства..., 66–78.

49 **Turan**, Ö. Bulgaristan'da Türk Vakıfları..., s. 207.

50 BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (BOA, HR. SYS.), 308/2.

51 Централен Държавен Архив, ф. 159К (Министерство на финансите), а.е. 186, л. 7–8, 12–17, 22–23, 48.

52 **Turan**, Ö. Bulgaristan'da Türk Vakıfları..., s. 208; **Turan**, Ö. The Turkish Minority in Bulgaria…, s. 204; **Ersoy Hacısalihoğlu**, N. Bulgaristan'ın Kuruluş ve Bağımsızşık Sürecinde Vakıf Meselesi..., s. 519.

53 BOA, Iradeler Tasnifi, Dahiliye (İ. DH.), dosya 1295/-6, gömlek 102393 (от 24 октомври 1889 г.); BOA, Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Evkaf Nezareti Maruzati (Y. PRK. EV.), dosya 1, gömlek 90 (от 21 декември

менти е, че те са писани от първо лице и отразяват персоналната визия на вакъфските мютевелии. Любопитно е, че в жалбите на плевенските бейове – така се подписват под документите самите те: напр. Плевнели Мехмед Нури бей[54] – на преден план са изтъкнати заслугите на фамилията като цяло в османската държава, описвайки накратко военните успехи на по-известните бейове от рода, започвайки от неговия родоначалник, а именно от Михал бей, който играе важна роля по времето на Осман бей при овладяването на важни крепости в Битиния, родното място на самата османска държава. Ясно изпъква и желанието на мютевелиите да изтъкнат ролята на отделни членове на плевенския клон в заселването на района – те подчертават заслугите на основателя на плевенския вакъф, както и на неговите синове и внуци за депортирането на заселници от завладените от тях територии по време на военни походи и заселването им в пределите на вакъфските села, с което допринасят за техния просперитет[55]. Вярната служба към османските султани и военните заслуги на бейовете от рода са ясно подчертани, очевидно с цел да се изтъкне належащата нужда от съдействието на османските власти в разрешаването на имуществените проблеми на фамилията. Това се потвърждава и от факта, че към петициите, които мютевелиите изпращат, те прилагат не какъв да е друг документ, свързан с имотите им в Плевенско, а именно берат от 1390 г. от времето на султан Баязид I (1389 – 1402), с който на наследниците на Михалоглу Али бей в замяна на заслугите му по време на султан Мурад I (1362 – 1389) се дава наследствено право да владеят *санджакбейлик*, т.е. да владеят потомствено управлението на *санджак*, без да се прецизира определена територия[56]. Друг момент, който заслужава да бъде отбелязан, е, че в нито една от петициите не се споменават вакъфските сгради, а се говори за поземлените имоти, а именно – за 20-те села, владение на вакъфа, правото на собственост върху които мютевелиите искат да си върнат[57]. Прави впечатление също, че плевенските бейове се позовават на чл. 12 от Берлинския договор, според който се гарантира неприкосновеността на частната собственост на мюсюлманите, в тава число и на вакъфската[58]. Както става ясно от документите, плевенските мютевелии многократно са подавали своите искания до нарочно сформираната в София комисия, натоварена с решаването на въпроса с мюсюлманската частна и вакъфска собственост, но до разрешаване на проблема така и не се достигнало. Още по-интересно е споменаването, че самият Махмуд Недим бей е работил (вероятно в тясно сътрудничество с османския представител в комисията) по разрешаването на вакъфските дела както в София[59], така и в други градове на България, като несъмнено приоритет в дейността му е било връщането на потомствените имоти на фамилията в разпореждане на мютевелиите от рода. Нежеланието от страна на българската държава да реши въпроса с наследствените

1890 г.); Y. PRK. MYD dosya 10, gömlek15 (от 02 февруари 1891 г.); BOA, Yıldız Tasnifi, Perakende Evrakı, Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.), dosya 19, gömlek 26 (от 28 май 1891 г.).

54 Y. PRK. EV. dosya 1, gömlek 90, belge No 2, No 5.

55 Ibidem, belge No 5.

56 Ibidem, belge No 4.

57 Y. PRK. MYD. dosya 10, gömlek 15, belge No 2.

58 Ibidem, belge No 4.

59 Y. PRK. EV. dosya 1, gömlek 90, belge No 2.

им права над вакъфските имоти обаче явно е бил прозрян от самите плевенски мютевелии, чиито потомци (в случая – петима от синовете на Мехмед Нури бей), както един от документите разкрива, вече заемат чиновнически длъжности в гр. Бурса, което би могло да се разтълкува като знак, че са загубили надежда да върнат правата си на собственост върху имотите си в България[60].

Дори и дейната роля на Недим бей обаче не довежда до разрешаване на проблема, тъй като от събитията от началото на XX в. става ясно, че вакъфските имоти на Михаловци, заедно с други потомствени вакъфи, отново са обект на разглеждане от новоназначената през 1909 г. комисия, която трябва трайно да реши проблема със собствеността им. Тази комисия е съставена съгласно чл. 2 от Турско-българския протокол от 19 април 1909 г., с който Турция признава независимостта на България и с който България се задължава в тримесечен срок да назначи комисия, която да разгледа всички предявени претенции от страна на вакъфите „мюстесна“ (вакъфи, ползващи се с широк имунитет в управлението си и извън прекия контрол на държавата; обикновено са били вакъфи на отличили се османски военачалници, *газии*, от първите векове на Османската империя)[61].

Комисията заседава двадесет и шест пъти за една година и разглежда всички подадени рекламации от страна на „изключителните“ вакъфи. Сред тях е и вакъфът на „Гази Али бей и Сюлейман бей“ в гр. Плевен. Става ясно, че мютевелиите на вакъфа предявяват своите претенции за: изплащането на приходите от вакъфа за 32-годишния период, в който те не са им били изплащани, и се състояли от десятъците и лихвата върху тях в размер на 500 – 600 хил. турски лири; да им се върнат селата, за да могат да събират отново от тях десятъците, или пък българското правителство да откупи това тяхно право; да се предадат в тяхно управление благотворителните заведения в гр. Плевен; да се върнат в тяхно владение и другите доходоносни имоти или да им се купят други имоти в Турция в замяна. Всички искания на плевенските мютевелии са отхвърлени въз основа на това, че рекламаторите не са представили султански ферман, с който да се потвърждава, че някой султан някога е отстъпил на Алаеддин Али бей претендираните права, като се твърдяло, че без този акт представеното завещание на Алаеддин Али бей от 1496 г. (в превод на османски, а не в оригинал) нямало значение. Но дори и законното основаване на вакъфа да е било доказано, то правата за събирането на десятъците и другите данъци от населението пак нямало да бъдат признати, тъй като след създаването на Княжество България тези права били държавни и публични и не можело да бъдат преотстъпени в полза на частни лица. Колкото до недвижимите имоти, които мютевелиите искали да си възвърнат, комисията твърдяла, че нищо от тях не е в ръцете на държавата, тъй като едни били вече разрушени, а други били продадени[62].

Така, решенията на комисията от 1909 г. на практика само санкционират една вече забелязана тенденция, която се проявява още от времето на руското окупационно управление в Княжеството, а впоследствие е следвана и от българ-

60 Ibidem.

61 **Кесяков**, Б. Принос към дипломатическата история…, 1925, 29–35.

62 Доклад и решения на комисията..., 28–36.

ските власти: нежелание исканията на големите поземлени магнати от времето на Османската империя да бъдат удовлетворени. Това, което се случва с плевенския вакъф на Михаловци, не е единичен случай и би могло да се впише успешно в общия процес на изграждане на модерната българската държавност, започнал непосредствено след края на руско-турската война от 1877 – 1878 г., съществена част от който е именно „деосманизацията“ на новата национална държава и нейното скъсване с имперското минало, за чийто символ са възприемани мюсюлманските институции в лицето на вакъфите, от една страна, и представителите на османските елити – от друга. Този процес продължава и след обявяването на независимостта на новата българска държава и характеризира в голяма степен не само вътрешнополитическия ѝ живот, но и двустранните отношения между България и Турция през целия XX в., съществена част от които са именно вакъфските институции и тяхното запазване на територията на България, като детайлното им проучване остава предмет на следващо изследване.

Power and Society in Pleven on the Verge of Two Epochs: the Fate of the Mihaloğlu Family and its Pious Foundations (*waqf*) during the Transitional Period from Imperial to National Governance

Mariya Kiprovska

The end of the Russo-Turkish War of 1877 – 1878 and the subsequent decisions taken at the Berlin Congress of 1878 set the beginning of the state-building process of modern Bulgaria. The newly established national state quite naturally and purposefully sought an immediate emancipation from its political past and radical breaking with the inherited Ottoman institutions. This particular goal found direct reverberation in the consequent „de-Ottomanization“ of Bulgaria during the process of homogenization of the Bulgarian nation. The Ottoman pious foundations (*waqf*) and their vast possessions, whose incomes provided for the maintenance and the functioning of the religious and other buildings, regarded as a direct implementation of the Ottoman imperial past, fell at the center of the state-building policies of the new Bulgarian state. This article examines one such particular charitable foundation, namely the vast *waqf* of the Mihaloğlu family in the region of Pleven, during the years after the establishment of the independent Bulgarian state and argues that it could be considered as an emblematic case elucidating aspects of the state-building ideology in the Bulgarian national politics and in particular – the uneasy process of decisive rupture with the imperial heritage that the new national state had to walk through.

ПЛЕВЕН НА ГРАНИЦАТА НА ДВЕ ЕПОХИ (1864 – 1885) ПРЕЗ ЕДНА БИОГРАФИЧНА СКИЦА

Гергана Атанасова

Често пъти историците, занимаващи се с българска история, я „парцелират“ на определени хронологически отрязъци, стремейки се да внесат порядък и системност. Това е причината учените, които изследват възрожденския период до Освобождението (1878), рядко да продължават диренията си след тази година, както и обратното – историци, които разглеждат следосвобожденското време, спорадично да изучават тенденции от по-рано. Подобно категорично разделяне не е правилно, тъй като „граничното време“ винаги поражда интересни изменения (хората са същите, но събитията и процесите са толкова мащабни, че са внесли промени в живота им).

Предмет на настоящата разработка не е общо историческо изследване на Плевен – основната цел е да се види как промените, свързани с прехода от живот в империя към живот в малка национална държава, повлияват върху развитието на Плевен и неговите жители. Периодът е рамкиран от две условни, но различни събития: създаването на Дунавския вилает (1864) и – Съединението на Княжество България с Източна Румелия (1885). Централно място е отделено на българското население в града, макар че промените са илюстрирани чрез казуса на един чужденец. Първоначално са представени някои насоки в развитието на селището, а след това е включена и биографичната скица на д-р Роберт Гайсер (ок. 1834 – неизв.), чрез която се илюстрира как описваните промени засягат малкия, обикновен човек[1].

Фокусът пада върху българската проблематика, отразена в достъпните домашни извори и зависи от нивото на историографията за Плевен[2]. Темата е изключително

1 За илюстрация на това служат и приложенията към текста.

2 Първото по-обстойно проучване за Плевен е направено от акад. Юрдан Трифонов (1864 – 1949) през 1933 г. – „История на град Плевен до Освободителната война“. То е с по-общ характер и щрихира само основните тенденции. Отново през 1933 г. е публикувана книгата на адвоката Георги Домусчиев „Сенки от стария Плевен“. В нея авторът в художествена форма представя живота в града малко преди и малко след 1878 г., но недостатък е почти пълната липса на хронологически ориентири. Впоследствие периодът е изследван от проф. Михаил Грънчаров (1949 – 2009), дългогодишен директор на Регионалния исторически музей – Плевен. Като част от марксическата школа разработките на

благодатна за исторически анализ, като този текст няма намерение да я затваря или изчерпва, а напротив – той само допълва проучванията в тази насока.

1. Някои специфики в административното развитие на Плевен (1864 – 1885)[3]

Просперитетът на Плевен преди Освобождението се свързва с десетилетията непосредствено след Кримската война (1853 – 1856). За това не допринася толкова самата война, колкото реформената политика в Османската империя (т.нар. Танзимат) и административно-управленските промени, резултат от поетапното създаване на вилаетската система през 60-те години на XIX в.[4] Административната реформа, както повечето танзиматски реформи в Османската империя по това време, е повлияна от примера главно на Франция и включва тристепенно деление на вилаети, санджаци и нахии, управлявани съответно от валия, мютесариф и каймакам. Основен двигател на административната реформа в българските земи е Мидхат паша (1822 – 1884), който е и първият управител на Дунавския вилает (или Туна вилает) с център Русчук (дн. гр. Русе). В границите на този вилает влизат седем санджака, като Плевенската каза попада в Русенски санджак.

До момента не бяха намерени пълни сведения за всички каймаками на Плевен за периода 1864 – 1878 г. В хронологическа последователност това са: Сезан бей[5], Незих бей[6], Хасан бей[7], Низа бей[8], Данъш бей[9], Тевфик ефенди, Мехмед бей, Мустафа[10], Ахмед ага, Исмаил ефенди[11]. Най-вероятно има и други, но данни засега не бяха намерени. Към каймакамството действа „идаре меджлис“ (Градски съвет), който има съвещателни функции. В него участват и немюсюлмани – например,

---

проф. Грънчаров често пъти съдържат предварително зададени шаблони и политически украсени фрази, което изисква „четене между редовете“. В по-ново време с темата се занимава дружество „Краезнание“ – Плевен.

3 Обикновено администрацията се мисли като „централна“ и „местна“. Тук е разгледана местната администрация, с акцент върху това кои са управниците, как е организирана властта, какви са функциите на българската община и т.н.

4 Вж.: История на България. Т. VI. Българско възраждане (1856 – 1878). Отг. ред. Кр. **Шарова**. София: Изд. на БАН, 1987; История на Османската империя. Ред. Р. **Мантран**. София: Рива, 1999; **Бакърджиева**, Т. На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822 – 1884). Русе: Авангард принт, 2009; **Тафрова**, М. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876). София: Гутенберг, 2010.

5 **Панков**, И. Опълченците от Плевенския край. София: ВИК „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 42.

6 Дунав, г. I, 10 март 1865, № 2.

7 Пак там, 21 юли 1865, № 21.

8 Пак там, 20 октомври 1865, № 34. Възможно е този Низа бей да е Незих бей поради близкото звучене на имената.

9 **Трифонов**, Ю. История на град Плевен до Освободителната война. София: Държавна печатница, 1933, с. 243.

10 Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XV – XIX в.). Състав. А. **Велков** и др. София: НБКМ, 1993, с. 418.

11 Дунав, г. XIII, 15 май 1877, № 1167.

един от първите включени български представители в идаре меджлиса на Плевен е търговецът Тодор Вацов[12].

Всеки етнос в Плевен има своя „община“. Според турските разпоредби не става дума толкова за разделение на етнически принцип, а по-скоро за религиозен, който в българския случай съвпада и с етноса – християнство (българи), ислям (турци, татари, черкези), юдаизъм (евреи). От използваните до момента документи не е известно съществуването в Плевен на отделна арменска община, а ромите се делят на християни и мюсюлмани, така че според конфесията си те попадат в съответната религиозна общност (милет). Българската община си има своя главна книга (кондика), печат и каса, в която се вписват дарения и завещания[13]. Най-често, но не винаги, членове стават представители на търговско-занаятчийската класа или духовници. Общинарите се занимават с подялба на имоти, заверяване на завещания, разтрогване на бракове и др. Те са учреждението, сключващо контрактите (договорите) с учителите, а българската община практически е легитимната институция, която се грижи за българската общност в Плевен и я представлява пред официалната турска власт.

Непосредствено след обявяването на поредната и последна руско-турска война на 12 април 1877 г. не настъпват съществени промени в административното устройство на селището[14]. В този момент Плевен се смята за маловажен от стратегическа гледна точка и затова двете воюващи страни не му отдават голямо значение. Според достъпни податки изглежда, че администрацията в града се запазва същата. На 27 юни същата година обаче там влиза руски разузнавателен отряд, който пленява малочисления турски гарнизон и назначава един от жителите за каймакам[15]. Навярно руската армия прави това, за да си осигури симпатиите на българите.

Както е добре известно, от Видин към Плевен се придвижва армията на Осман паша (1832 – 1900)[16]. В запазената кондика на българската община липсва информация за целия военен период[17], но вероятно още с влизането в града турският военачалник сменя административните власти още веднъж с такива, които да са му лоялни предвид новата обстановка. Осман паша разполага щаба си в Плевен, а армията си държи в покрайнините на града, за да не пречи на цивилното населе-

---

12 **Грънчаров**, М. Плевенската община през Възраждането. – Известия на музеите от Северозападна България (ИМСЗБ), 1983, т. 8, 163–176.

13 Български исторически архив – Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (БИА – НБКМ), II А 7779 Кондика на град Плевен; **Грънчаров**, М. Възрожденски печати от Плевен. – ИМСЗБ, 1989, т. 15, 57–74.

14 Датирането в текста е по стар стил.

15 Извори за българската история. Т. XVII. Османотурски документи за руско-турската война през 1877 – 1878 г. Т. IV. Съст. Хр. **Христов** и др. София: Изд. на БАН, 1973, с. 243. Според Цонко Генов 30 Донски казашки полк временно заема Плевен на 25 юни. Вж.: **Генов**, Ц. Ролята и значението на Плевен в хода на руско-турската война от 1877 – 1878 г. – В: Плевенската епопея 1877. Ред. Н. **Бошнаков**. София: Изд. на ОФ, 1977, с. 25; **Кантарджиев**, Ю. Я. Плевен и обсадата му през 1877 г. Пловдив: Дружествена печатница „Труд“, 1902.

16 **Кантарджиев**, Ю. Я. Плевен и обсадата му…, с. 15. За личността на Осман паша вж. **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен. София: С. М. Стайков, 1929, с. 45, 47.

17 Вписванията в кондиката (сватби, завещания, дарения и т.н.) обхващат периода 1831 – 1889 г. и се водят сравнително редовно. За времето от 21 май до 5 декември 1877 г. обаче липсват сведения – вероятно военните действия, а след това и блокадата оказват много силно влияние върху живота в града.

ние. Въпреки това, многобройни са примерите за това как част от местното население е накарано да освободи домовете си, за да бъдат те превърнати в болници, или пък семействата са принудени да приемат разквартирувани при тях военни[18]. От октомври с.г. руската армия напълно блокира Плевен и жителите му няма откъде да се снабдяват с продоволствия. Въпреки глада, болестите и отчаянието липсват сведения за бунтове и размирици от страна на местните жители или в армията. Това вероятно е свидетелство за запазването в кризисно военно време на относително стабилен обществен ред до освобождението на града на 28 ноември 1877 г.

Паралелно с военните действия тече администрирането на новоосвободените български земи[19]. Руската армия, също като турците, запазва тристепенното деление на губерния, окръг и община, начело съответно с губернатор, окръжен управител и кмет (в османската администрация има още една единица – нахия, която след 1877 – 1878 г. ще бъде премахната). Първата създадена губерния – на 4 юли 1877 г., е Свищовската. Заради военновременната обстановка губернаторите, които често са военни лица, имат широки администртивни, финансови и съдебни правомощия. Окръжните управители пък се занимават главно с данъчни и обществени въпроси. В Свищовска губерния влизат три окръга – Свищовски, Никополски и Плевенски. По изключение (и за кратко) губернатор на Свищовска губерния е българин – Найден Геров (който обаче е дългогодишен щатен служител на Азиатския департамент на руското Външно министерство). За момента е да се определят броят и имената на плевенските окръжни управители. В дописка във вестник „Българин“ от 21 ноември 1878 г. за такъв в Плевен се посочва „господин Матвенко“, а след него поста заема „капитан Паул“[20].

---

18 **Ryan**, C. Under the red crescent. London: John Murray, Albemarle street, 1897, p. 125, 136, 157–159, 185. Д-р Чарлс Райън (1853 – 1926) е австралиец, родом от Мелбърн. Завършва медицина в Единбург. В армията на Осман паша се включва като наемник за срок от една година и сумата от 200 лири стерлинги. Части от книгата му, отнасящи се до събитията в Плевен, са преведени от Борис Савов и публикувани като трийсет подлистника във вестник „Северно ехо“ от 1937 г. За съжаление, преводачът не е имал възможност да ползва оригиналното съчинение на английски, а превежда от немското издание – вероятно дори не е попаднал на заглавието на книгата, защото никъде не го цитира. Името на автора също е неправилно транскрибирано, както и преводът на някои места значително се разминава с текста в оригиналното съчинение. Книгата може да бъде намерена в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София на английски, немски и турски език.

19 В литературата периодът 1877 – 1879 г. в българската марксистка историография традиционно е назоваван „Временно руско управление“; изследователите отпреди 1944 г. употребяват термина, наследен от съвременниците на кризисния преход – „Руско окупационно управление“ (ВРУ). За този текст е нужно само да се поясни, че в източниците става дума за „две“ руски администрации – едната е на княз Владимир Черкаски (1824 – 1878) и е военновременна, санкционирана е само от руския император, а другата е мирновременна (начело с княз Александър М. Дондуков (1820 – 1893)), създадена след подписването на Берлинския договор, с който международен акт всъщност е санкционирана и регламентирана. Руската империя започва подготовка по създаването на българска държава още от края на 1876 г., като за целта създава Канцелария за гражданско управление на освободените отвъд Дунав земи при Действащата армия (т.нар. Гражданска канцелария). Така по време на военните действия заедно с войника върви и чиновникът, чиято цел е администрирането на новоосвободените територии. Висшите чиновнически кадри се търсят сред руските поданици и верни на Руската империя личности, а средният и нисшият ешелон – сред българите. Вж. **Тодоров**, Г. Временното руско управление в България през 1877 – 1879 г. София: Изд. на БКП, 1958.

20 Българин, г. II, 24 декември 1878, № 118; 31 декември 1878, № 119.

След края на войната най-важната административна единица е Градският съвет, начело с кмет. Съветът включва членове по право и по избор, като броят варира между четирима и дванадесет души. На практика Градският съвет държи управлението на града в свои ръце, но се контролира в голяма степен от окръжния управител и най-вече от губернатора. Първият кмет на Плевен е търговецът Атанас Костов (15 декември 1877 – август 1878), който преди войната също е бил член на българската община. Първоначалната грижа на градското управление е разчистването на града от следите на войната: съборени сгради, поправка на разрушени улици, извозване на телата на починалите, за да се предотвратят епидемии, и т.н.[21]

Подписването на Берлинския договор на 1 юли 1878 г. и създаването на Княжество България изискват промяна в административното деление. Свищовска губерния е закрита и тя цялата, заедно с Плевенския регион, преминават към Русчукска (Русенска) губерния. В края на 1878 г. са проведени първите избори за кмет и градски съвети. Така е избран Иван Атанасов, чийто мандат е кратък и трае до октомври 1879 г.[22]

Руското окупационно управление приключва на 1 май 1879 г., след което започва самостоятелният живот на Третата българска държава[23]. Една от отличителните черти на свободна България е наличието на политически партии – Консервативна и Либерална[24]. В Плевен също не липсват политически пристрастия, като още през есента на 1879 г. се провежда първият митинг, организиран от либералите[25]. Подобно събитие би било немислимо две – три години по-рано.

Административните разпоредби, заложени от руското окупационно управление, продължават да се следват поне първоначално. Чак през 1882 г. са прокарани Избирателен закон, Закон за окръжните управители и околийските началници и Закон за общините и за градското управление, чиято цел е да се въведе повече яснота и ред в устройствените правила на местните административни власти. Както кметът, така и неговите помощници се назначават и уволняват с княжески указ при зачитане резултатите от изборите. За да бъде назначен за кмет, кандидатът трябва да е вече избран общински съветник, да е грамотен, но да не е духовник, а след отстраняване от длъжност остава в общинския съвет. Кметът управ-

---

21 Държавен архив – Плевен (ДА – Плевен), ф. 60К (Градска община – Плевен) Журнал за наредбата на градския съвет на град Плевен, 1878 – 1883, оп. 1, а.е. 1–2.

22 **Буковски**, Л. Плевен. Среща с миналото. 1877 – 1944. Плевен: Ивко, 2014, с. 363. Авторът посочва, че мандатът му трае от ноември 1878 до 10 октомври 1879 г. Началната дата обаче може да се постави под съмнение, тъй като изборите всъщност са през декември и той не би могъл да бъде избран месец по-рано освен ако не е служебно назначен.

23 По това време се появяват първите партии – Консервативна и Либерална, приета е Търновската конституция (16 април 1879 г.), започва редовното провеждане на парламентарни избори. Всички тези събития се проектират в живота на плевенчани, като градът бързо се включва в общия политически ритъм на страната.

24 Тяхното формиране започва още по време на Учредителното събрание в Търново през пролетта на 1879 г. Вж. **Радев**, С. Строителите на съвременна България. Т. I. Царуването на княз Алесандра 1879 – 1886. Отг. ред. И. **Гранитски**. София: Изд. „Захарий Стоянов“, 2004.

25 Българин, г. II, 13 септември 1879, № 192. За политическите партии по-подробно вж.: **Палангурски**, М. Държавно-политическата система на България (1879 – 1919). Велико Търново: Слово, 1995; **Стоянов**, И. Либералната партия в Княжество България (1879 – 1886). София: Наука и изкуство, 1989.

лява, като издава „прикази“, които обаче могат да бъдат отменени от околийския началник или окръжния управител. Учреден е специален знак – сребърна огърлица, която символизира кметската власт. Предвижда се двустепенна избирателна система при провеждане на местни избори. Според новите закони избори се провеждат през ноември 1882 г. – на тях за кмет на Плевен е избран Георги Дюлгеров[26].

2. Някои основни тенденции в демографската картина на Плевен през разглеждания период

В демографско отношение за избраните тук и коментирани две десетилетия преди Освобождението Плевен преживява не по-малко промени[27]. Според информацията във вестник „Дунав“ – официален орган на Дунавския вилает, през 1865 г. в Плевен живеят 15 296 души, от които: 7207 българи, 6974 турци, 318 евреи и 797 „цигани“[28]. От тази информация се вижда, че населението е смесено, като християни и мюсюлмани са в почти изравнено съотношение. Освен официалната статистика данни за демографията дават и някои пътешественици. През 1868 г. руският военен топограф Скалон преброява в града до 3 хил. къщи, от които 1500 български и 1420 турски[29]. Унгарският пътешественик Феликс Каниц (1829 – 1904) твърди, че през 1871 г. Плевен има 17 хил. жители, разпределени в 1627 мюсюлмански къщи и 1474 християнски. Според немски източници през следващата 1872 г. населението е около 15 хил. души, което съвпада с данните от един учебник по география, издаден през 1874 г.[30] Фредерик Херберт, английски офицер, придружавал армията на Осман паша, твърди, че при пристигането им от Видин в Плевен последният наброява 17 хил. жители, от които 10 хил. християни[31]. Друг британец в турската армия на Осман паша – цитираният тук д-р Чарлс Райън, потвърждава неговите думи. Той пише, че Плевен е с население от около 17 хил. жители и има 8 джамии и 2 църкви[32]. Райън също така споменава и за наличието на ромско население, което живее към края на града в малки мръсни бараки[33].

---

26 В използваната литература има несъответствия в датирането на управлението на плевенските кметове. Вж.: **Господинова-Дешкова**, М. Дейността на Плевенския градски общински съвет (1878 – 1912). – ИМСЗБ, 1997, т. 25, с. 108; **Буковски**, Л. Плевен. Среща с миналото…, с. 364; ДА – Плевен, ф. 60К, оп. 1, а.е. 1, л. 75. В „Журнал“-а на общината пише, че Георги Дюлгеров е кмет от поне 13 март 1881 г. Възможно е през ноември 1882 г. той да е преизбран и да е продължил мандата си, но това да не е отразено. Вж. Приложение 1.

27 Вж. Приложение 2.

28 **Грънчаров**, М. Демографски промени в Плевенския край XV – XIX в. – ИМСЗБ, 1982, т. 7, 47–74; Време, г. I, 27 ноември 1865, № 17 (в публикацията се цитира вестник „Дунав“).

29 **Грънчаров**, М. История на Плевен. Възраждане и освобождение. Плевен: РИМ – Плевен, 2001, с. 27.

30 Данните на Каниц са цитирани по: Населението на Турция и България през XVIII – XIX в. Библиографски издирвания със статистични и етнографски данни. Т. IV. Съст. Н. **Михов**. София: Изд. на БАН, 1935, с. 39; **Смирнов**, К. Учебник по географията за Азия, Африка, Америка, Австралия и Европа във физическо, етнографическо и политическо отношения. [Виена], 1874, с. 107.

31 **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен…, с. 84.

32 **Ryan**, C. Under the red crescent..., 114–115. Вж. **Савов**, Б. Плевен в навечерието на обсадата. – Северно ехо, г. XVII, 11 април 1937, № 962, с. 1.

33 **Ryan**, C. Under the red crescent…, 117–118.

Най-общо може да се приеме, че жителите на Плевен непосредствено преди Освобождението са между 15 хил. и 17 хил. души, като съотношението между християни и мюсюлмани е приблизително изравнено. Най-многобройни са българите и турците, но освен тях има също и евреи, роми, арменци, вероятно власи (предвид близостта до река Дунав), както и черкези (заради заселването им в околността през 60-те години на XIX в.)[34]. Арменците са вероятно твърде малобройни и заради това повечето извори не засичат тяхно присъствие в селището[35].

Тази демографска структура обаче значително ще се променя в хода на военните действия от 1877 – 1878 г., при това няколко пъти. Както вече беше посочено, животът в града остава сравнително непроменен през първите месеци от обявяването на войната през април до юни – юли 1877 г. Статуквото обаче сериозно се изменя с идването на турската армия на Осман паша, когато около 4000 българи се изселват от страх за живота си. Същевременно, между 27 юни – 1 юли, около 2 хил. мюсюлмани от околностите се настаняват в селището, заедно с 200 турски войници, ранени при Свищов и Никопол[36]. Така в рамките на няколко дена през тази критична гранична година демографската характеристика силно се обръща – християнското население в Плевен значително намалява, защото българите се страхуват от гнева на турците, докато в същото време мюсюлманите се насочват зад „стените“ на града, търсейки закрила от армията на Осман паша. В създалата се кризисна ситуация, когато Плевен се оказва във фокуса на бойните действия, не бива да се забравя и фактът, че в армията на Осман паша войниците не са само турци – участват албанци, арнаути, араби, сирийци, дори французи и англичани. Трудно е да се каже в какви отношения са с местното население всички те, но по този начин се обогатява етническото многообразие в града[37]. Поради тези причини е напълно възможно през лятото и есента на 1877 г. в града да е имало повече мюсюлмани, отколкото християни – признак за сериозния катаклизъм, през който преминава селището във вихъра на войната.

Поради липса на достатъчно достъпни извори демографската картина в града непосредствено след 28 ноември 1877 г. към днешна дата не е много пълна. От дописка от 9 февруари става ясно, че Плевен, както и други градове, е покосен от различни епидемии: „Тифусът, който владее тука още от превземането на града, увеличава се от ден на ден. Това много уплаши както странните, тъй и тукашните граждани и ще направи, щото да се изпразни Плевен от населението си, което още отсега захвана да бяга по Балканските градове“[38]. Очевидно бедственото положение в града се запазва известно време и след превземането му, което пък се отразява на демографската картина. „Странните“ жители, както са наречени, вероятно

34 Категорични данни за власи и черкези в Плевен засега не бяха открити. Заключенията са по косвена информация. Вж. **Јагодић**, М. Колонизациони процеси у Европској Турској 60-тих и 70-тих година 19. века и Кнежевина Србија. – В: Империи, граници, политики (XIX – началото на XX век). Състав. и науч. ред. П. **Митев**, В. **Рачева**. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 77–88.

35 **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 244.

36 Вж. напр. **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен…, с. 84.

37 **Немирович-Данченко**, В. Година на война. Прев. от рус. ез. Предг. П. **Митев**. София: Солвек, 2008, с. 346; **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен…, с. 136.

38 Българин, г. I, 25 февруари 1878, № 38.

са руснаци, финландци или румънци (част от руската армия), тъй като „тукашните“ със сигурност включват основните етнически групи преди войната – българи, турци, арменци, роми, евреи и др. Населението е силно притеснено от болестите и заплашва да се изсели, ако не бъдат взети спешни мерки. Не е ясно какво точно се случва в града по-късно и как местните са се преборили с този проблем. Засега обаче не бяха намерени достатъчно сведения, че населението вкупом напуска Плевен.

По данни на руските граждански власти през 1879 г. в Плевен има 10 836 души, от които 76% българи и 21,7% турци[39]. Разликата със статистиката от преди войната е впечатляваща. Първо, само за две години населението се е стопило с между ½ и ⅓. Второ, за същия период от време турското (вероятно е по-точно да се говори за цялото мюсюлманско) население е намаляло до такава степен, че българите / християните са станали четири пъти повече от тях. Налице са преки последици от войната, които тотално ще променят облика на селището. Многобройни са описанията на трупове по улиците на града по време на блокадата. Освен това местните турци вероятно се чувстват застрашени да останат във формиращата се национална държава и бързат да са изселят – в границите на Османската империя. Намалението у мюсюлманите е повсеместно и не се отнася само за Плевен.

Както е известно, първото преброяване на населението в Княжество България е осъществено на 1 януари 1881 г., но от него няма подробно изнесена информация по градове[40]. Публичната статистика сочи, че в Плевенски окръг има 52 151 мъже (от които: православни – 42 961; мюсюлмани – 8442), 49 442 жени (от тях: православни 40 771; мюсюлманки – 8049) или общо 101 593 души. Общо православните са – 83 732, а мюсюлманите са 16 491 д. Освен това статистиката е отбелязала още 6077 власи и 2024 роми[41].

Конкретно в град Плевен през 1881 г. населението е разпределено така: православни мъже – 5012, православни жени – 4544 (общо 9556 д.); мюсюлмани – мъже 909, мюсюлманки жени – 767 (общо 1676 д.); евреи – жени 109 (общо 207 д.); католици мъже – 23, католички жени – 3 (общо 26 д.); протестанти мъже – 1, жени няма; други мъже – 6, други жени – 2 (общо 8 д.)[42]. Или общо цялото население на града към 1 януари 1881 г. е 11 376 души. Вероятно информацията е непълна, тъй като в графа „други“ попадат само 8 човека – със сигурност в Плевен живеят също арменци, роми, а може би и други етноси, които обаче преброяването не регистрира. Със своето население към 1881 или 1885 г. Плевен се нарежда на петнадесето място в Княжество България (преди него са Пловдив, Русе, Варна, Шумен, София,

39 Цит. по. **Грънчаров**, М. История на Плевен…, с. 28.

40 Второто е от 1885 г. и се отнася за Източна Румелия, а третото е от 1888 г. и е общо за двете вече обединени територии. През 1879 г. също е направено преброяване на населението, но резултатите са незадоволителни и не са публикувани. Вж. **Сарафов**, М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. София: Държавна печатница, 1893, с. 1.

41 Окончателни резултати от преброяване на населението на 1 януари 1881 година. Северна България. София: Б. Зилбер, 1890.

42 Информацията се потвърждава и от **Буковски**, Л. Плевен. Среща с миналото…, с. 167.

Сливен, Татар Пазарджик (дн. Пазарджик), Стара Загора, Хасково, Видин, Станимака (дн. Асеновград), Разград, Чирпан и Свищов)[43].

През 1880 г. в Плевенски окръг на 100 жени се падат 105_9 мъже. Европейският модел по това време е жените да са повече от мъжете, но Княжеството все още се влияе от тенденциите в Османската империя, където е обратното[44].

Друго интересно изследване, което ни позволява да уплътним демографската характеристика на града, е това за женитбите и раждания в Княжество България през първите три десетилетия до края на XIX в. Например, през 1881 – 1889 г. в Плевенски окръг браковете на хиляда души за цялото население са 10_7 (толкова са и за православното население). За сравнение в Софийски окръг те са 8_8, а за Шуменски – 8_6, т.е. в Плевенско се наблюдава по-висока брачност в сравнение с цялата страна. За България най-много сватби има през зимните месеци (ноември – февруари), което традиционно се обяснява със земеделието през усърдните летни месеци. Интересно е да се отбележи, че при мюсюлманите, които също се занимават със земеделие, сватбите са поравно разпределени през годината, като има лек превес през пролетта и есента. Георги Данаилов стига до извода, че причината трябва да е по-скоро религиозна – при православните християни постите са много строги и тогава не е желателно да се извършват бракосъчетания (същото се наблюдава и при православните в Сърбия и Русия)[45]. Ако цитираното изследване е пълно и коректно, много е вероятно тази особеност да важи и за Плевен[46].

Към този момент на изследването данните от достъпните домашни извори за малцинствените общности в Плевен след Освобождението са оскъдни. Понастоящем е трудно да се прецени достатъчно достоверно броя на турското население. Но че то съществува и се опитва да нормализира живота си, подсказват отделни имена на местни турци, споменавани във фондовете на Окръжния съд – например, Абдула, Хаджи Мехмед Ефенди, Кара Исмаил, Халил Ходжа Ибраимоглу и др.[47] В изследване, направено през 1937 г. от Веселина Цанова (непубликуван ръкопис на дипломна работа) напр. пише, че „след Освобождението много турски семейства са напуснали града, а тези, които са останали, са се отделили в една доста голяма махала, наречен „Турскътъ маалъ“. Имат си джамия и отделни гробища“[48].

От същите архивни дела, без да са проучвани специално за този текст, „излизат“ имената и на евреи, жители на Плевен – Минахен Мишон, Аврам Шебетар и др.[49] Освен в тези документи, за еврейско присъствие споменава отново Веселина

---

43 **Сарафов**, М. Населението в Княжество България по трите първи преброявания. – Периодическо списание на БКД, г. III, 1893, т. 41–42, с. 775.

44 Дори през 1887 г., десетина години след Освобождението, на 100 жени в Плевенски окръг се падат 103_4 мъже.

45 **Данаилов**, Г. Изследвания върху демографията на България. София: Изд. на БАН, 1930.

46 БИА – НБКМ, II А 7779 Кондика на град Плевен. За периода 1879 – 1885 г. в кондиката са отбелязани 13 сватби. Във времето те се разпределят така: януари (2), февруари (2), май (2), юли (1), август (1), октомври (2), ноември (2), декември (1). Фиксираният в този документ брой обаче е прекалено малък, за да даде цялата информация.

47 ДА – Плевен, ф. 66К (Окръжен съд – Плевен), оп. 1, а.е. 1, л. 17; а.е. 3, л. 14, 37–38; а.е. 17, л. 6; а.е. 18, л 220.

48 **Цанова**, В. Етнографско и езиково изследване на гр. Плевен. Дипломна работа. Научен ръководител проф. д-р Стоян Романски. СУ „Св. Климент Охридски“, непубликуван ръкопис. София, 1937.

49 ДА – Плевен, ф. 66К, оп. 1, а.е. 3, л. 14; а.е. 4, л. 119.

Цанова[50]. Тя твърди, че местните евреи са ешкенази, но после идват испанските евреи сафариди, които са повече от заварените и „наложили испанския език, който се говори и днес [т.е., към 1937 г.]“. През османския период, за да получат привилегии и по-малко данъчно облагане, някои от тях приемат исляма. Още при самото си заселване те обитават отделна махала, която се намирала доста далече от християните. „По-сетне при разрастване на града тяхната махала бива заобиколена от християнски къщи и днес еврейската махала е почти в центъра на града на югоизток от Мавзолея“[51].

Други известни малцинства в града са арменците, ромите и власите, които също влизат в „историческо обращение“ благодарение на делата на Окръжния съд в Плевен, но тепърва предстои тяхното задълбочено изследване.

3. Щрихи от стопанското развитие на Плевен на границата на две епохи

В границите на Дунавския вилает Плевен изживява сериозен икономически подем. За развитието на селското стопанство, занаятите и търговията допринасят най-вече географското местоположение на града и Танзиматските реформи[52]. През 60-те и 70-те години на XIX в. Плевен е сериозен пазарен център за селскостопанска продукция. В селищата от района се отглеждат пшеница, царевица, ечемик, ръж, овес, люцерна и др.[53] Дългогодишният директор на Регионалния исторически музей и признат изследовател на възрожденската епоха – Михаил Грънчаров оценява Плевен като един от големите зърнодобивни райони в днешна Северна България. По-слабо застъпено е отглеждането на тютюн[54]. Добре развито е лозарството, тъй като районът е популярен с производството си на вина[55]. В областта се занимават и с бубарство[56].

---

50 **Цанова**, В. Етнографско и езиково изследване…

51 Пак там, с. 3, 38. Между страници 20–21 е приложена карта, изработена от дипломантката Веселина Цанова, на която са означени по-известни архитектурни обекти в града към 1937 г. Под № 87 фигурира „еврейска синагога“. Понеже засичането на обектите по стария градоустройствен план е трудно, за ориентир може да послужи постройка № 88 – Окръжната палата, която е разположена точно до нея. В същото изследване на с. 226 е поместена снимка на днешната община, озаглавена „Окръжна сметна палата“. Тези сведения насочват към извода, че през 1937 г. еврейската община е била разположена там, където днес се намира пощата. Въпреки това, на същата снимка на Сметната палата не се отличава в близост до нея сграда на „еврейска община“ или „синагога“ – вероятно тя е била част от къща, единична стая или маза.

52 Самият град не развива селско стопанство освен ако не става дума за малки домашни градинки. Земеделието е характерно за хората от хинтерланда, но именно търговията със земеделски култури е причина за икономическия възход на Плевен. Михаил Грънчаров добавя, че без подходящата законодателна рамка стопанският възход на селището е под въпрос. Вж. **Грънчаров**, М. История на Плевен…, с. 35.

53 Опис на османотурски документи за занаяти и търговия…, с. 544, 605.

54 Дунав, г. VI, 22 юли 1870, № 494; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия…, с. 657.

55 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен. София: Изд. на ОФ, 1988, с. 94.

56 Дунав, г. V, 25 февруари 1870, № 454.

Градът обаче е далеч по-известен със своето животновъдство[57]. На територията на общината се отглеждат много овце, кози, ярета, свине, крави, коне, биволи, магарета[58]. Плевен задоволява нуждите от месо и за войската – например, през 1876 г. валията на Дунавския вилает изпраща телеграма до местния каймакам относно закупуването на месо за нуждите на армията[59].

Освен отбелязания напредък в селското стопанство, през отбелязания период нараства и занаятчийският сектор[60]. Най-големите български еснафи са на абаджиите и бояджиите, но има също и на бакалите, както и коларо-кацарски еснаф[61]. Това са много силни обществено-икономически организации, които развиват и благотворителна дейност[62]. С течение на времето се появяват също шивачи, панталонджии (френк-терзии), кожухари, терзии, бабукчии (папукчии), чохаджии, кундураджии[63]. Железарството е по-слабо развито и се установява в града сравнително късно – след Кримската война[64]. В Плевен преди Освобождението работят и няколко златари[65]. Свързани с хранително-вкусовото производство са хлебари, фурнаджии, воденичари, касапи[66].

Вероятно манифактурното производство е слабо застъпено, тъй като малкото засега намерени сведения за такова производство са в кратко съобщение във вестник „Дунав“[67]. Съществуват също и тютюнева и спиртна „фабрика“[68]. Георги Домусчиев пък дава сведения за пивоварна[69].

Разбира се, най-голям дял в стопанския сектор на града се пада на търговията. В Плевен се срещат както търговци на манифактурни стоки, така и на земеделски храни и особено много такива, които се занимават със соватчийство[70]. Няколко са основните играчи, които монополизират търговската дейност в региона през раз-

---

57 Самото животновъдство не е решаващо за стопанското развитие на Плевен, но то обуславя разгръщането на соватчийството и създаването на търговска прослойка в града.

58 Конкретни данни за отглежданите животни през 60-те години има във вестник Дунав, г. II, 18 май 1866, № 74, а за 70-те години – у **Панков**, И. Опълченците от Плевенския край…, с. 23.

59 Купуването на месо или добитък за клане продължава и по време на Освободителната война. Опис на османотурски документи за занаяти и търговия…, с. 594, 710.

60 Юрдан Трифонов констатира, че се запазват онези занаяти, които „се сближават със западноевропейската култура“. Вж. **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 247.

61 Македония, г. IV, 24 декември 1869, № 12; **Грънчаров**, М. Възрожденски печати от Плевен…, 57–74.

62 Дунав, г. III, 26 ноември 1867, № 230.

63 **Грънчаров**, М. История на Плевен…, 36–37; Дунав, г. III, 26 ноември 1867, № 230. БИА – НБКМ, II А 7779 Кондика на град Плевен, л. 330, 333, 375, 396, 399; Българското опълчение. Т. I (септември 1876 – юли 1877). Под ред. на М. Ив. **Михов**. София: Държавно военно издателство, 1956, с. 299. **Панков**, И. Опълченците от Плевенския край…, с. 246; **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 249.

64 **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 250.

65 ДА – Плевен, ф. 600К (Семеен фонд „Съботинкови“ (1848 – 1987)), оп. 1, Историческа справка.

66 Пак там, ф. 293К (Първа прогимназия „Димитър Константинов“ (1878 – 1948)), оп. 1, а.е. 21, л. 1–10. Информацията се отнася за следосвобожденския период, 1880 – 1881 г., но едва ли всички споменати занаяти възникват след войната. Тези данни са сверени с изследванията на признатите краеведи Юрдан Трифонов и Михаил Грънчаров. Вж.: **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…; **Грънчаров**, М. История на Плевен…, 2001.

67 Дунав, г. III, 14 февруари 1868, № 252.

68 **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 321, 323.

69 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, 82–85. Предвид обстоятелството, че в книгата му липсват сигурни хронологически ориентири, това сведение трябва да се приема много критично.

70 Особено известен суватчийски център е Сър пазар, който е бил около днешния театър.

глеждания етап – най-често това са Симеон Хайдудов, братя Иван и Тодор Вацови, Петър Мецов, Хицо Шопа, Атанас Костов и хаджи Константин хаджи Паков (някои от тях, като фамилия Вацови, са посредници на други търговци в Цариград)[71]. Не случайно същите имена могат да се засекат и в запазените документи на българската община. По обема на животновъдната продукция (сувати и салхани) Плевен се нарежда на едно от първите места в Дунавския вилает[72]. Живият добитък се изнася за продан към обичайните дестинации – за вътрешния пазар – Цариград, а за външния – румънските земи, Будапеща и др. Скромна търговска дейност извършват и арменците сарафи. Те имат обичай да търгуват с антики и очевидно се занимават и с иманярство: „същите търгували със стари монети и украшения“[73].

Стопанската дейност в града през периода 1877 – 1878 г. е обаче силно повлияна от военните действия. До пристигането на Осман паша в Плевен вероятно тя продължава по своя естествен ход. За развитието на търговията през юли 1877 г. двамата чужденци, свидетели на събитията – капитан Херберт и доктор Райън, имат сериозни разминавания в сведенията, които споделят. Според първия през лятото „търговията в Плевен беше спряла. Никой не работеше освен болниците, а те бяха претрупани с работа“[74]. Доктор Райън обаче не е съгласен с него: „Осман паша поддържаше строга дисциплина и затова в Плевен цареше ред. Изпърво търговците искаха да затворят дюкяните си, но като ги увериха, че всеки грабеж ще бъде безмилостно наказан, те ги държаха отворени. И градска полиция е уредена за предпазване [на] жителите от престъпления. Българското население вършеше спокойно работите си“[75]. Заради военните действия и честите реквизиции реколтата значително намалява, а населението, което вече търпи лишения и ограничения, така или иначе е принудено да работи по укрепителната система. Най-добра търговска дейност осъществяват евреите – те купуват от черкезите и башибозука откраднати от бойното поле стоки и ги пласират по пазарите на града[76].

През август, след първата (8 юли) и втората (18 юли) атака на руската армия, животът в града се нормализира. По данни от Фредерик Херберт „Плевен бе си възвърнал много от своето безгрижие; дюкяните бяха отворени, търговията оживена […]“[77]. Преминало е вцепенението между мирните жители и се възстановява по-нормален ритъм на живот, доколкото това е възможно във военновременните условия. Руската армия все още не е блокирала напълно Плевен, така че войската на Осман има възможност да се снабдява редовно, най-често от София и от Орхание (днес гр. Ботевград). Това спомага за известно възстановяване на търгови-

---

71 **Грънчаров**, М. Търговията със зърнени храни в Плевенския край през 60-те и 70-те години на XIX в. – ИМСЗБ, 1984, т. 11, 135–150.

72 **Грънчаров**, М. Търговията с добитък и суватчийството в Плевенския край през 50-те – 70-те години на XIXв. – ИМСЗБ, 1985, т. 10, 119–134.

73 **Трифонов**, Ю. История на град Плевен…, с. 244.

74 **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен…, с. 107.

75 **Савов**, Б. Първите дни след обсадата на Плевен. – Северно ехо, г. XVII, 1 май 1937, № 967, с. 2; **Ryan**, C. Under the red crescent…, 147–148.

76 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 148.

77 **Херберт**, Ф. У. Отбраната на Плевен…, с. 153.

ята, хората отварят дюкяните, включително и за да припечелват за собственото си изхранване.

От октомври нататък руската армия блокира града, което естествено се отразява негативно и на стопанския живот. Постепенно затварят дюкяните, кафенетата, кръчмите и хановете[78]. За нуждите на войската е реквизиран Големият хан[79]. Прави впечатление, че по време на блокадата се обезценяват парите. Съвременниците отбелязват, че населението има нужда от дадена стока, (в случая продоволствие), но такива няма, въпреки наличието на финанси. Така се стига до висока инфлация, която лесно се забелязва, когато войниците, в промеждутъка от бойните действия, играят хазарт[80].

Повече от очаквано, непосредствено след края на обсадата животът в града трябва да е бил икономически затормозен – околността е опустошена покрай военните действия, а в самия град огромна част от сградите са разрушени поради бомбардировките. Като особено сериозен проблем се очертават бежанският въпрос и свързаният с него т.нар. „аграрен преврат“[81]. Става дума за бягството на местното турско население и за съдбата на оставените им имоти – земи, къщи и прочие[82]. Обикновено там, където действа руската войска, бягат мюсюлманите (турци, черкези, татари), т.е. от север на юг, а от местата, в които оперира турската армия – бягат българите (т.е., от юг на север)[83]. След края на войната по-голямата част от бежанците искат да се върнат по родните си места заради своята покъщнина и уреждане на имотни въпроси. Именно това преместване на много хора в различни посоки създава сериозни затруднения пред окупационната администрация и местните власти. От една страна, малоимотните българи трябва да бъдат оземлени, от друга – след Берлинския договор стотици изселили се турци ще си търсят правата върху недвижимото имущество, което остава в Княжество България…

През годините 1879 – 1885 икономическият живот в Плевен отразява общото стопанско развитие в Княжество България[84]. Т.нар. „аграрен преврат“ или въпросът за собствеността на земята и имуществата на изселилите се, е най-обострен в начал-

---

78 Пак там, с. 240.

79 Пак там.

80 Пак там.

81 **Натан**, Ж. Икономическото и социално развитие на България като резултат от Освобождението (1877 – 1878). – Исторически преглед (ИП), 1947 – 1948, кн. 4–5, 439–456. Статията е прекалено политизирана, предвид времето на отпечатване, но е една от немногото по темата. Вж. също **Тодоров**, Г. Уреждането на аграрния и бежанския въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879 – 1881 г.) – ИП, 1961, № 1, 25–52. Трябва да се направи уточнението, че „аграрен преврат“ в класическия смисъл на думата по българските земи не се осъществява, тъй като българските селяни в голямата си част са били оземлени.

82 Стопанска история на България 681 – 1981. Ред. Л. **Беров** и др. София: Наука и изкуство, 1981, 217–226.

83 **Тошева**, А. Автобиография. (Животописъ). Стара Загора: Светлина, 1911; **Макарти**, Д. Смърт и изгнание. Етническо прочистване на османските мюсюлмани (1821 – 1922). Прев. от англ. език. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, 84–127. **Тодоров**, Г. Временното руско управление…, 125–187. Горан Тодоров (1925 – 1988) обобщава, че „Временното руско управление съдействало за преминаването на земята на турските бееве в ръцете на българските селяни“.

84 **Саздов**, Д. Стопанската политика на Временното руско управление и първите български правителства на Княжество България (1877 – 1886 г.). – В: Проблеми от стопанската история на България. Научен ред. Д. **Саздов**. София: УИ „Стопанство“, 1996, 41–87; Стопанска история на България…, 217–256; **Тодоров**, Г. Уреждането на аграрния и бежанския въпрос…, 25–52; **Тодоров**, Г. Временното руско

ния период след войната, а българските правителства заемат различни позиции по него[85].

Междувременно се забелязва увеличаване на делата срещу незавърналите се турци – съдят ги както българи, така и турци, останали в Княжество България, с цел да заграбят имуществото им[86]. В крайна сметка повечето турски бежанци остават в Източна Румелия и по-малко – на север от Балкана. Завърналите се временно, предпочитат да продадат земята си и окончателно да се изселят – това те правят директно или чрез прекупвачи. В повечето случаи се облагодетелстват богатите българи, които имат възможност да изкупят имотите им. Подобна е ситуацията и в Плевен, където земята масово е изкупена от няколко големи търговци като хаджи Константин хаджи Паков и Тодор Вацов[87].

Както вече стана дума, сред документите на Държавен архив – Плевен се срещат голям брой дела на турски бежанци, които се завръщат в Плевен след Освобождението и искат да влязат във владение на своите имоти. Масово те представят оригинални тапии на османо-турски език, придружени с преводи на български, а имат и свидетели – българи и турци, които дават показания в тяхна полза. Повечето бежанци са крупни притежатели на поземлена собственост – като например Хаджи Мехмед Ефенди или хаджи Мустафа Дервиш, които си търсят обратно имотите[88]. Този съществен за характеристиката на промените в икономиката на Плевен проблем трябва тепърва да се изследва подробно.

Към беглата харектеристика на стопанското развитие на град Плевен в избрания хронологичен отрязък спадат и упражняваните от жителите занаяти. Интересна информация за тях след Освобождението може да се намери в един нетипичен за икономически анализи извор, какъвто са училищните книги. Обикновено там се записва кой издържа ученика и каква е професията на родителите (масово на бащата)[89]. Този източник обаче крие известни рискове – от една страна, защото често се случва в града да учат деца от близките села, без обаче да са посочени кои родители откъде са, а от друга – може един човек да е баща на няколко деца от различни випуски и така професията му да фигурира няколко пъти.

управление…, 125–185; **Натан**, Ж. Икономическото и социално развитие на България като резултат от Освобождението (1877 – 1878). – ИП, 1947 – 1948, кн. 4–5, 439–456.

85 Наложилата се историографска картина (без по същество проблемите да са детайлно изследвани) е следната: консерваторите са по-отстъпчиви, тъй като зад интересите на турските бежанци стоят Османската империя, Австро-Унгария и Великобритания. Това дава основание на техните опоненти – либералите, да ги обвиняват в продажничество и отстъпничество от националните интереси. Либералите обаче също трябва да се съобразят с международната обстановка, но полагат усилия да върнат земите на малоимотните турски селяни без тези на едрите турски земевладелци.

86 Тези интересни процеси не са изследвани подробно. Вж. напр. **Тодоров**, Г. Временното руско управление…, с. 184.

87 Като цяло стопанското развитие на Плевен в периода от 1879 до 1885 г. не е достатъчно добре проучено. Откъслечна и разпръсната информация вж. у: **Бошнаков**, Н. Икономическото развитие на Плевен след Освобождението (1878 – 1900). – В: 75 години Плевенска партийна организация (1894 – 1969). Ред. К. **Конов**. София: Партиздат, 1971, 24–43; **Дилков**, П. Плевенската промишленост до 1947 г. – В: Плевен и Плевенски край (минало, традиции, духовност). Плевен / [Велико Търново]: Фабер, 2013, 210–279.

88 ДА – Плевен, ф. 66К, оп. 1, а.е. 4, л. 37–38, 81–108.

89 Пак там, ф. 293К, оп. 1, а.е. 21, л. 1–10.

Като се отчитат тези специфики, се очертава следната картина. Сред татковците най-многобройни са земеделците, орачите и копачите. Има също търговци, шивачи, бакали, хлебари. Най-малобройната група включва: дърводелец, казанджия, грънчар, абаджия, воденичар, бояджия, бъчвар, табак, слуга, каруцар, колар, кожухар, терзия, овчар, касапин, учител, свещеник, ханджия, панталонджия, каведжия, железар, бабучия, слуга, полицай, стражар, работник, падарин, дюлгер, котлар, кръчмар, бачовар, кундураджия, градинар. От изброените професии се вижда, че силно са се свили традиционните за българите до 1878 г. занаяти като абаджийство и бояджийство. През Възраждането техните еснафи са едни от най-силните и дори имат влияние в общината. След Освобождението обаче очевидно не са особено продуктивни и престижни и са по-малобройни. Въпреки това, от фиксираните, много професии са свързани с облеклото – шивачи, панталонджии, кондураджии, кожухари, бабучия. Появяват се обаче и нови длъжности – като работа в полицията и като стражар. По-рано те са немислими за българите, защото са обществени (получават заплата от държавата) и предполагат употреба на оръжие[90]. Чрез тези списъци се потвърждава предположението, че в града има кръчма и кафене (вероятно повече от едно), защото са посочени двама кръчмари и един кафеджия, има известен брой воденици; но според този източник хората, които работят там са само осем; срещат се и строители. Най-ниско в професионалната стълбица стоят градинарите, слугите и работниците[91]. И още едно интересно наблюдение – най-голям брой от децата са сираци, което едва ли може да се обясни с естествената смъртност, а е по-скоро пряка последица от наскоро отминалите военни действия.

Вероятно през лятото на 1878 г. в Плевен е отворена фабрика за производство на бира, макар че сведенията за нея за сега са все още оскъдни[92]. В статия от периодичния печат пише следното: „По-голямо възхищение [у жителите] произведе отварянето на новата бирарийница, отколкото превземането на Плевен“[93]. От любопитното, но кратко съобщение обаче не може да се определи кой е собственик или какъв е капацитетът на предприятието.

Като характеристика на организацията и осъществяването на търговския оборот в региона спадат и пазарите. Според кратка обява от декември 1879 г., поместена във вестник „Българин“, в Плевен има пазар, който е общинска собственост и се отдава под наем[94]. В друга обява от началото на 1881 г. отново става дума за пазара в Плевен: „Известява се за всеобщо знание, щото Плевен[ският] Пазар за търгуване с едър добитък е отворен всяка неделя, петък и събота, гдето г.г. търгов-

90 Става дума за българското население, тъй като изброените ученици са българчета. В точно този извор не бяха открити данни за професиите сред малцинствата.

91 За сравнение между 1900 – 1918 г. работниците в Плевен вече са около 2 хил. души, така че тази категория постоянно ще се увеличава за сметка на традиционни занаяти като абаджийство, бояджийство и кожухарство. История на България. Т. VIII. България (1903 – 1918). Културно развитие (1878 – 1918). Отг. ред. Д. **Косев**. София: ГалИко, 1999, 67–68.

92 Дали това е същата пивоварна като тази, за която съобщава Георги Домусчиев в своя разказ, не може да се определи поради липса на достатъчно данни. Вж. **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, 82–85.

93 Българин, г. I, 20 август 1878, № 82.

94 Пак там, г. III, 16 декември 1879, № 219.

ците могат да намерят всякакъв вид добитък с доволно умерени цени“[95]. Очевидно Плевен продължава да играе съществена роля в търговията със соватчийството, макар да не са достъпни по-конкретни данни. Накрая може да се отбележи, че в първите години непосредственно след Освобождението сериозната търговска дейност продължава да се извършва от добре познати лица, като Никола Върбенов, Георги и Христо Съботинкови (баща и син), както и от други жители[96].

4. Някои институции на българите в Плевен (1864 – 1885)

През XIX в. българското общество е с подчертано консервативен мироглед. Макар тенденцията „светското“ да се увеличава все повече, в годините до Освобождението Църквата играе подчертано водеща роля. Плевенчани не правят изключение. За значимите позиции на църковните служители свидетелства фактът, че през 70-те години начело на българската община застава именно духовник – това е поп Христо. До 1878 г. в града има две църкви – главната „Св. Николай“ и долномахленската „Св. Параскева“.

Друга важна институция на българите е училището. В зависимост от инициативността и желанието, училища съществуват в редица български селища[97]. Конкретно за Плевен в разглеждания тук период е трудно да се установи точният брой български училища. Причината е в тяхното постоянно появяване и закриване, което пък се определя от наличието на учители. Често пъти общинарите ги наемат за една учебна година и не винаги и до края им изплащат редовно заплатите. Това от своя страна води до постоянно текучество – проблем, характерен за много български селища през Възраждането. Като цяло може да се каже, че учителите при момчетата са по-постоянни и там почти няма прекъсване на образователния процес (макар и да е на различно ниво) от 20-те години на XIX в. до руско-турската война от 1877 – 1878 г. Девическото образование обаче, чиито темели вероятно се поставят именно в Плевен, е твърде непостоянно[98].

Освен български училища, в Плевен има и турски, т.нар. медресе. Пред вид факта, че в града има 13 мюсюлмански и само 5 български махали, е нормално турските училища да са повече от българските. В това отношение сведения дава Каниц: „руждието (основно училище) и осемте турски начални училища се посещават от 1651 момчета и 110 момичета, а петте български мъжки и девически учи-

95 Пак там, г. IV, 18 януари 1881, № 328. Същото и в № 329 от 22 януари 1881. За използваните пари и движението на цените вж. **Иречек**, К. Княжество България. Ч. I. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1899, с. 267.

96 ДА – Плевен, ф. 601К (Върбанов, Никола Георгиев (1850 – 1922), оп. 1, а.е. 1, л. 1; ф. 600К, оп. 1, Историческа справка.

97 **Димитров**, А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. София: Изд. на БАН, 1987.

98 Показателен пример за това е известното девическо училище, основано през 1840 (1841) г. По-малко известен факт е, че след като главната учителка Анастасия Димитрова се задомява през 1852 г., училището престава да съществува. То е възстановено отново през 1857 г., когато учителката остава вдовица и отново започва да се занимава с обществена дейност.

лища – от 921 ученици и 50 ученички“[99]. От тази информация е видно, че турските момичета също ходят на училище, но и при двата етноса момичетата са по-малко от момчетата. Вероятно причина за това са консервативните нрави, според които жената трябва да обитава домашното пространство, а не общественото, за което знания дава училището. Заключението на унгарския пътеписец е, че образованието в Плевен е добро при условията, господстващи в Османската империя. Същото трябва да важи и за „еврейския народ“, който вероятно има и свое училище[100]. За такова обаче до момента не открих данни.

Всекидневният живот в града преминава в религиозна, етническа и езикова пъстрота[101]. Официалните власти – каймакамство и конак, са доминирани от турци. В случай на нужда се изпраща царската армия, която трябва да въдвори ред. По чаршията, кръчмите и кафенетата може да се чуе български, турски, арменски, иврит, могат да се видят хора от различни етноси, облечени по европейски, с български народни носии или пък с шалвари. Със своите 18 или 19 джамии, схлупени къщурки и кални улици Плевен е по-скоро ориенталски град. „Българското“ се запазва в двете църкви, училищата – мъжки и девически, общината и по махалите – „Варош“, „Будак“, „Пазар“, „Кочо“ и „Текие“[102]. Махалата „Мани“ навярно е известната Манюва махала, която се намира близо до р. Тученица и е населена от българи.

Едно от нещата, които силно отличават „българските“ 60-те и 70-те години (включително и в Плевен) от предните десетилетия, е разнообразяването на културните прояви. Най-видим израз това намира в появата на читалище, женско дружество и първото театрално представление в Плевен. От дистанцията на времето тези промени изглеждат нищожни, но за разглеждания тук период са равнозначни на сензация.

Първото плевенско читалище отваря врати на 1 октомври 1869 г. и е организирано главно с усилията на новопоявилия се учител Нестор Марков (1839 – 1916)[103]. Той дава идеята и изработва устава му. Избрано е и училищно настоятелство, което почва да събира парични средства. Общо 88 съмишленици дарят по повече от

---

99 **Каниц**, Ф. Дунавска България и Балканът. Т. II. Прев. от нем. ез. Ред. В. **Паскалева**, Н. **Марков**. София: Борина, 1997, с. 96.

100 Дунав, г. I, 26 ноември 1867, № 230. Що се отнася до арменците те едва ли са били толкова много, че да имат свое собствено училище. Ако са имали такова, то вероятно е било с малко ученици.

101 **Бакърджиева**, Т. Русе – градът и хората: от края на XIV до 70-те години на XIX в. [Русе]: Авангард принт, 2012.

102 **Грънчаров**, М. Възрожденски печати…, 57–74.

103 Македония, г. IV, 24 декември 1869, № 12; **Данов**, И. Основаването на читалището в Плевен. – В: Юбилеен сборник по случай седемдесет години от основаването на читалище „Съгласие“ в град Плевен 1869 – 1939. Плевен: печатница „Изгрев“, 1939, 5–8; **Ракитин**, Н. Нестор Марков. – В: Юбилеен сборник по случай 70 години от основаването на читалище „Съгласие“ в град Плевен 1869 – 1939. Плевен: Изгрев, 1939, 31–35; **Данов**, И. Нашата читалищна библиотека. – В: Юбилеен сборник по случай 70 години от основаването на читалище „Съгласие“ в град Плевен 1869 – 1939. Плевен: Изгрев, 1939, 49–60; **Дараков**, Ю. Иван Данов. – в: Юбилеен сборник по случай 70 години от основаването на читалище „Съгласие“ в град Плевен 1869 – 1939. Плевен: Изгрев, 1939, 76–83; **Петров**, К. Академик Юрдан Трифонов и читалище „Съгласие“ в Плевен. – В: Научна сесия академик Юрдан Трифонов (1864 – 1949). Ред. и състав. Г. **Данчев**, М. **Грънчаров**. Враца: Исторически музей, 1996, 123–136; **Грънчаров**, М. История на Плевен…, 132–137.

200 гроша. За да съберат средства, читалищните дейци организират първото театрално представление в града[104]. На 25 и 26 декември 1870 г. е изнесена добре познатата през Възраждането пиеса „Многострадална Геновева“[105]. За съжаление, скоро идеята „губи инерция“ и през 1875 г. читалището почти не функционира[106].

Друга важна инициатива е създаването на женско дружество, което отваря врати през ноември 1869 г.[107] Подтикът за това идва от учителката Тодора (Теодора) Пенчева. Тя успява да обедини около себе си и други жени, с помощта на които организират дружеството. Това са Лукса М. Петрова, Злата Иванова, Параскева Хаджиконстадинова, П. Мецова, Мита Банкова и др. По фамилните им имена може да се предположи, че става дума за съпругите и дъщерите на най-издигнатите плевенски първенци.

Всички тези български институции и техните инициативи обаче сериозно нарушават своя ритъм по време на военните действия през лятото и есента на 1877 г. Църквите например са обърнати на складове за боеприпаси[108]. За учебен процес източниците изобщо не споменават и вероятно той е прекъснат, а главното училище е превърнато в болница. Ето какво четем за него в спомените на д-р Райън: „В българското училище, нагласено за болница, намерих една голяма стая с 50 легла и една по-малка, с 3 – 4 пейки, които щяха да служат за операционни маси. Стаите бяха високи и добре проветрени чрез многото си прозорци. Вода имаше достатъчно. Училището се намираше сред широк двор и градина. Сега вместо радостен детски вик и смях те бяха огласени от стоновете на ранените и хърканията на умиращите турски войници“[109]. Многобройни са примерите за разрушена инфраструктура от артилерийски огън[110]. Руската армия целенасочено обстрелва джамиите, но често пъти снарядите покосяват улици и частни домове. (Затова, както вече споменах, възстановителните дейности са предприети непосредствено след падането на Плевен, като това е една от първите задачи на общината – извозване на починалите, закупуване на пожарни инструменти и поправка на пътната настилка, доколкото е възможно[111].)

---

104 Първото театрално представление в Плевен. – В: Плевенският край през Възраждането. Материали. Ред. Ж. **Велкова**. Плевен: Българско историческо дружество, 1966, 14–15.

105 Македония, г. VI, 10 януари 1870, № 15. ДА – Плевен, ф. 568К (Читалище „Съгласие“), оп. 1, Историческа справка, където е отбелязано, че въпросното представление се е провело на 31 декември 1869 г. Тук обаче е предпочетена информацията от извора, а именно дописката във вестник „Македония“; **Стефанов**, К. Към историята на театралното дело в Плевен. – Северно ехо, г. V, 11 декември 1925, № 48.

106 Ден, г. I, 9 април 1875, № 9.

107 **Грънчаров**, М. История на Плевен…, 137–138.

108 **Симеонов**, Ц. За едно писмо на Н. Т. Саръгеоргиев от Плевен до руското командване по време на боевете за освобождението на града 1877 година. – В: За да има история. Състав. Ц. **Симеонов**. Велико Търново: Фабер, 2005, 134–140.

109 **Савов**, Б. Първият бой след обсадата на Плевен. – Северно ехо, г. XVII, 15 април 1937, № 963, с. 2. Както уточних по-горе, преводът на Борис Савов е с леки разминавания от оригинала. **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 128.

110 **Талят** бей, **Музафер** паша. Отбраната на Плевен по официални и частни документи. Прев. Д. Иванов, К. Козловски. София: Д. Голов, 1901, с. 89; **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 255.

111 ДА – Плевен, ф. 60К Журнал за наредата на градския съвет в град Плевен, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

През 1878 г. градът успява бавно и с общи усилия да се възвърне към нормален живот[112]. Покрай първата годишнина от освобождението на Плевен от Русия подаряват на църквата „Св. Николай“ камбани. Пред храма пък се простира „Николаевската площ“ (навярно площад) – свидетелство за благоустройствени промени. На тържеството през ноември 1878 г. се събират „учениците и от двата пола“, което подказва, че и училищното дело е подновено.

Не толкова добре се развиват читалището и женското дружество в първите следвоенни години в Княжество България, които вече и подлежат на друг тип регламентация в националната държава. След Освобождението за читалището е отпусната една стая в сградата на общината (бившия конак). В дописка от вестник „Българин“ се съобщава, че „в нашето читалище наместо вестници ще видите по масите разни стъкания, за изпълнението на устава му никой даже и не мисли“[113]. Вероятно по време на обсадата голяма част от книгите са безвъзвратно загубени. Библиотеката е възстановена едва през 1887 г.[114] Женското дружество е в подобна ситуация: „Женското ни дружество е пък съвсем заспало в [дългове] – за него нито дума“[115].

Интересно е, че въпреки малобройните училищни и читалищни постижения театралните представления също скоро са подновени[116]. На 6 и 7 януари 1879 г. е изнесена трагедията „Смъртта на княз Потемкин Смоленски“, като целта е събраните средства да отидат за комитета „Единство“[117]. Както е известно, това е мрежа от дружества, които развиват благотворителна и патриотична дейност с цел подготовка за бъдещи военни действия за обединение на разпокъсаните територии. Първият комитет е създаден в Търново на 29 август 1878 г., като само 3 месеца по-късно такъв се появява и в Плевен[118]. Театралното представление се радва на голям успех и организаторите обещават следващия път да поставят „Стоян войвода“. Висока оценка дават и присъстващите двама французи, които „зарадвани от напредъка на българите, не можаха да се стърпят да не благодарят на актьорите. Щом като се свърши първото действие, те влязоха в сцената, гдето, както се научих, засмяно подавали ръка на всеки актьор и му благодарили“[119]. Именно тук приключвам непълната щриховка на Плевен на границата на две епохи, за да представя на този фон образа на един „натурализирал“ се чужденец, в чийто интересен образ огледално се отразяват важни тенденции и процеси.

---

112 Българин, г. II, 31 декември 1878, № 119.

113 Пак там, 24 декември 1878, № 118.

114 ДА – Плевен, ф. 568К, оп. 1, а.е. 2, 5, 24, 27; оп. 2, а.е. 1, а.е. 2.

115 Българин, г. II, 24 декември 1878, № 118.

116 Пак там, 28 януари 1879, № 127.

117 **Дойнов**, Д. Комитетите „Единство“. Ролята и приносът им за Съединението 1885. София: Наука и изкуство, 1985.

118 Българин, г. II, 24 декември 1878, № 118.

119 Пак там, 28 януари 1879, № 127.

5. Плевенският д-р Роберт Гайсер: „A very original charachter“[120]

Основно действащо лице в тази част на разказа е д-р Роберт Гайсер / или Гейсер (ок. 1834 – неизв.) – швейцарец по произход, с немска диплома, главен лекар на плевенската вакъфска болница в периода от 1869 до 1878 г.[121] Болничното дело в Плевен обаче е основано няколко години по-рано – през 1865 г. На 21 юли 1865 г. вестник „Дунав“, официалният орган на вилаетската власт, съобщава: „За да се гледат болните на преселниците и на други странни и немощни, които се намират във Вилаета, да се направят шест болници, от които едната да бъде на Плевен, който зависи от Русчукския санджак“[122]. Останалите лечебни заведения (към които функционират и аптеки) са построени в Русчук, Видин, Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич), Тулча и София. Кои са тези преселници, за които се споменава в съобщението? Вероятно става дума за татари и черкези, с общ брой около 10 хил. души, които се установяват от Русия в Османската империя, в частност – в Плевенската каза през 60-те години[123]. Опирайки се на тези данни, става ясна причината за създаването на първата градска болница в Дунавския вилает (дотогава има само военни). Мидхат паша иска да преобрази целия вилает по европейски маниер, като промените трябва да засягат дори здравеопазването.

По-различна причина за създаването на лечебните заведения изтъква Теодора Бакърджиева[124]. През лятото на 1865 г. избухва сериозна холерна епидемия в Османската империя. Заразата се предава от Мала Азия и лятото, когато е пикът, тя обхваща цялата столица. Проблемът в Истанбул е изключително сериозен. „Синята смърт“, както често наричат холерата, не е непозната за населението, не е така пагубна като чумата и смъртните случаи са ограничени до няколко десетки хиляди, но столичното население е силно обезпокоено. Предвид наличието на периодичен печат би могло да се говори и за изкуствено създадена паника, с цел да се предизвика сензация. Новините бързо достигат Русчук, където Мидхат паша е не по-малко загрижен. Едва ли това заболяване е основната причина за полагане основите на модерно здравеопазване, но със сигурност може да се разглежда като допълнителен катализатор за по-бързи действия в тази насока. Въпреки всичко холерата се разпространява и в отделни селища на Дунавския вилает, включително и във вилаетския център Русчук[125].

---

120 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 118.

121 **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец в борбата за Освобождение, здравното и културното развитие на Плевен. – ИМСЗБ, 1981, т. 5, 209–219. Това е и единствената известна ми до момента статия, посветена специално на доктор Гайсер. Авторът ѝ е бил дългогодишен сътрудник в РИМ – Плевен и като такъв е имал възможност да ползва ценна и невинаги лесно достъпна информация.

122 Дунав, г. I, 21 юли 1865, № 21.

123 **Грънчаров**, М. Демографски промени в Плевенския край…, с. 69. Черкезите също основават свои селища. Например селата Демир Кьой, Свирча, Сюлейман дере, Ченгене сарай, Чаллъ соват, Чакръците. Днес тези села не съществуват, тъй като жителите им напускат българските земи в хода на войната от 1877 – 1878 г.

124 **Бакърджиева**, Т. На крачка пред времето…, с. 83.

125 Първо от холера се заразяват работниците, които през 1866 г. строят железопътната линия Русе – Варна, а после болестта достига и до Русчук. Жителите са призовани да спазват чистота по улиците и в домовете си, но въпреки това в края на август на ден се разболяват по 40 – 50 души, от които уми-

Плевен обаче не е засегнат от болестта, а междувременно се сдобива и с нова болница. Строежът е започнат през лятото на 1865 г. Финансовите средства са осигурени от плевенския вакъф и от десятъка от с. Марашки Тръстеник (дн. гр. Тръстеник)[126]. За управител на болницата е повикан от Русчук мюнхенският лекар д-р Ла Брюс, родом от Хамбург (турците го наричат „Брюс ефенди", защото служи като военен лекар в турската армия). По негови планове започва строежът на болницата. Тя е изградена в близост до по-късната Съдебна палата, до реката[127]. По време на руско-турската война и обсадата на Плевен е полуразрушена, а след Освобождението е съборена, за да се построи Окръжната палата. При строежа е използван и каменен материал от развалините на Керван сарая. Болницата била едноетажна с 40 легла и се обслужвала от един лекар и двама помощници. Д-р Ла Брюс е страстен почитател на градинското изкуство и успява да издигне достоен паметник на своята страст – до болницата той засажда малки дръвчета, храсти и цветя (лично Каниц му доставя семена от камелии, мушкато и хелиотропи от виенска фирма). Първоначално мюсюлманите не са съгласни да има болница в града им, но „когато малката красива постройка бе привършена, те ѝ се радваха и казваха: „Гяурският паша има някои мисли, харесващи се на Аллаха […]"[128]. Въпреки това пациенти са предимно българи, черкези и татари, тъй като турците избягвали да се лекуват в болницата[129].

През 1867 г. тук идва Роберт Гайсер – по това време той е на 33 години, следователно е роден около 1834 г.[130] За негово родно място се сочи гр. Нюшател в Швейцария[131]. (Според други интерпретации той е немец от Хановер[132].) Каниц, твърди, че е „родом от Швабия"[133]. Най-общо казано Гайсер идва от немскоезичния свят. Няма сведения от какво семейство произлиза, нито каква религия изповядва. Предвид произхода му, може да се предположи, че е протестант. Не се знае също така къде придобива медицинско образование, но вероятно това става в Германия или Швейцария. Младежките му години очевидно не са минали съвсем

рат около 30. Бакърджиева обобщава: „В резултат на усилията на Мидхат паша нивото на здравеопазването във вилаета рязко се повишава, подобрява се здравната култура на населението". Пак там.

126 **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…, 209–219; **Драгански**, М. 140 години болнично дело – Плевен (1865 – 2005). Плевен: Медицински университет Плевен, 2005. Драгански е лекар по професия, а книгата, макар изчерпателна, понякога съдържа неточности. Обяснението на д-р Драгански е, че приходите са осигурени от вакъфите на известната местна фамилия Гаази Михал-бейовци (включително и с. Марашки Тръстеник). Джипов, от своя страна, не уточнява кой е „плевенският вакъф".

127 **Драгански**, М. 140 години болнично дело…; **Петров**, Кр. Състояние и развитие на здравеопазването в Плевен след Освобождението. – В: Освобождението на България и първи стъпки в изграждането на общественото здравеопазване. Доклади от национална научна конференция с международно участие. 27 ноември 2007. София: НЦООЗ, 2007, с. 92. Последният автор твърди, че болницата се е намирала близо до днешния Мавзолей, който пък е до Съдебната палата. Очевидно въпросната болница е заемала площта до и върху днешния площад на Плевен, но тогава това не е било идеалният център на града.

128 **Каниц**, Ф. Дунавска България и Балканът…, с. 94.

129 Пак там.

130 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 118.

131 Пак там.

132 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, с. 94.

133 **Каниц**, К. Дунавска България и Балканът…, с. 94.

спокойно, тъй като пред колегата си д-р Райън д-р Роберт „разказа много лудории из студентския си живот“[134].

По изворите се отчитат известни разминавания относно езиковите познания на д-р Роберт. Феликс Каниц твърди, че когато го посетил, д-р Роберт му се оплакал: „Не е възможно тук човек редовно да си доставя чуждестранен вестник. Аз не разбирам турски, а български – още по-малко, поради което живея тук като в Сахара“[135]. От думите на Райън обаче излиза, че д-р Роберт е полиглот, който знае „half a dozen languages“[136], измежду които немски, френски и български[137]. На друго място д-р Райън споменава, че не е говорил на английски език от 17 месеца, т.е. с д-р Роберт вероятно си говорят на немски[138]. Все пак трябва да се отчете, че Феликс Каниц се среща с д-р Гайсер през 1874 г., докато Чарлс Райън прави това през кризисните за Плевен месеци на 1877 г., т.е. възможно е през това време лекарят да е научил и турски, и български достатъчно добре, за да чете пресата, а и за да се разбира с пациентите си.

Достатъчно сведения могат да се намерят и за външния му вид[139]. Според Каниц той е един „любезен, дребен мъж“[140]. Райън твърди, че има приличен външен вид със светла брада и мустаци, добавяйки, че д-р Роберт е „a very original character“[141].

Какви причини са накарали този европеец да се установи в малко провинциално селище като Плевен в „ориенталски изостаналата“ Османска империя, не е ясно. Според Георги Домусчиев той „предпочел да дойде в Плевен поради хубавите вина, с които се славел тоя град“[142]. Това може да се приеме за вярно, защото на север от Балканите (да не говорим за планинска Швейцария) климатът през XIX в. е бил по-хладен отколкото сега. Освен всичко друго, примерите за любовта на д-р Роберт към напитката на боговете в достъпните ни извори не са никак малко[143].

За лекарската му практика в периода от 1867 до 1877 г. в свидетелствата от епохата се очертават само положителни неща. Д-р Роберт се отнася с подчертано уважение и любов към местното население. Споменатият вече Любомир Джипов констатира, че „българите виждали в него не само добър стопанин на болницата, но и истински лекар-професионалист и специалист, който повел борба срещу шарлатани, врачки и баячки, каквито в града имало твърде много по това време“[144]. Този извод се потвърждава и от спомените на Георги Домусчиев: „Че е бил добър

---

134 **Савов**, Б. Плевен в навечерието на обсадата. – Северно ехо, г. XVII, 11 април 1937, № 962, с. 1. В оригинал е записано „[…] the more Dr. Robert drank, the more loquacious he became, recounting his early bacchanalian and amatory exploits in German with a particularity of detail that was most edifying“, вж. цит. многократно **Ryan**, C. Under the red crescent…, 119–120.

135 **Каниц**, Ф. Дунавска България и Балканът…, с. 94. Това изказване противоречи на обобщението на Любомир Джипов, че Роберт Гайсер е полиглот.

136 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 297.

137 Ibid, p. 120.

138 Ibid, p. 284.

139 Вж. Приложение 3 и 4.

140 **Каниц**, Ф. Дунавска България и Балканът…, с. 94.

141 Пак там, с. 118.

142 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, с. 94.

143 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 119, 125, 164, 297.

144 **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…, с. 213.

лекар – по това едва ли е могло да има две мнения“[145]. Д-р Райън добавя, че Роберт Гайсер всъщност печели добри пари за своята дейност и живее в най-хубавата къща в града[146]. Не само това, но и притежава най-хубавите коне, които Райън някога е виждал. Той често моли д-р Роберт да му заеме един от тях, за да отиде до укрепленията покрай Плевен или пък на разходка.

Д-р Роберт е интернист (специалист по вътрешни болести), но успешно прави всякакви хирургични операции. Добре се справя и с детските болести. В работата си успява да привлече местната лечителка баба Андина Ценова, която се ползва с авторитет сред населението и активно участва в църковните борби в града[147]. Лекарят открива аптека към болницата, а за аптекар привлича никому неизвестния в Плевен Стефан Дрянков (родом от с. Сопот, Ловчанско, завършил Цариградската медицинска школа – „джерехане“)[148]. Д-р Роберт прави и някои нововъведения. Нему принадлежи заслугата за въвеждане в употреба на болнични картони. Освен това започва да използва печатни бланки-рецепти, в които отразява заболяването и изписаните медикаменти[149].

В свободното си време ходи на лов и се занимава с уредбата на парка и цветната градина на болницата. Когато Ф. Каниц посещава Плевен, той е възхитен от реда в болницата – в залите цари пълна чистота и ред[150]. През 1873 г. д-р Гайсер приема да обучава за аптекар Ламби Петров от с. Горна Гнойница, Ломско. Ламби остава при него 7 години до 1880 г. и става аптекар. Това обаче все още не му дава пълна квалификация и през учебната 1885/1886 г. той завършва аптекарски курс в Мюнхен (навярно по препоръка на д-р Гайсер, пък и защото така ще има легитимно право да практикува професията си). По този начин придобива правото сам да открива и притежава аптека и да упражнява свободно аптекарската професия, за което му трябва легален по правилата на новата българска държава документ. Обучавайки няколко аптекари по време на престоя си в Плевен на „границата на две епохи“, всъщност д-р Роберт дава своята скромна лепта за развитието на медицинското дело в България.

От предосвобожденския период на Плевен е известна още една забавна случка, в която докторът е косвено замесен[151] и която ни рисува щрихи от бита и забавле-

---

145 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, с. 94.

146 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 118.

147 **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…, с. 213.

148 Пак там.

149 Окръжен исторически музей – Плевен (ОИМ – Плевен), фонд Н, инв. № 1512 и 1395 – рецепта за лечение на язва на стомаха на пациента Жан от 16 декември 1870 г. и за истинка „Треска“ от 28 октомври 1879 г., печатна бланка на рецепта, лекарски атестат за ученик от 12 май 1872 г. и др. Информацията е цитирана по бележките у **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…, 209–219.

150 Болницата, поддържана от д-р Гайсер, е гордостта на града. Въпреки това, през 1875 г. е взето решение да се състави смесена комисия, която да я управлява. Като причина е изтъквано лошо финансово стопанисване. Брой 952 на вестник Дунав от 2 март 1875 г. съобщава: „[...] тази болница се управлява твърде лошо, щото не можело вече да ѝ се даде името болница, и че ако се остави и занапред управлението ѝ на произвола на мютевелиите, тя ще стигне дотам, щото да се срамува да каже човек, че има болница в Плевен“. Това твърдение би могло да се постави под въпрос, поне до намиране на повече източници относно финансовото състояние на лечебното заведение, но е възможно заинтересовани турски среди да се опитват да злепоставят или стреснат лекаря заради добрите му отношения с българите.

151 Независимост, г. IV, 8 юни 1874, № 34.

нията на епохата. През май 1874 г. българските младежи организират театрално представление. Местният каймакамин проявява желание да отиде, но решил да злепостави събитието. Той моли д-р Роберт да му даде лекарство, което да предизвика стомашно неразположение и така да саботира пиесата. Лекарят се съгласява, като по време на постановката лекарството започва да действа, предизвиквайки шумен ефект. Налага се актьорите на няколко пъти да прекъсват игра, за да може управителя да се облекчи.

За приятелското отношение на д-р Гайсер към българите свидетелства застъпничеството му за тях пред турската власт. Запазено е следното не съвсем ясно сведение. През февруари 1876 г. турци нападат хорото, което се вие на мегдана и раняват няколко души: „Имало сватба някаква в Главинковата улица, към Сър пазар. И тъкмо когато хорото се закрепило, случило се изведнаж нещо възмутително. Синове на видни турци, връщайки се от гуляй, препуснали през хорото с конете си. И внесли страшен смут и блъсканица с това свое нахалство. Че като се спуснали върху тях с криваци няколко български младежи [...]. Научили се за това турците и заточили ножове със страшни закани. Тъкмо тогава счел за нужно да се намеси и доктор Роберт [...]. И забързал с двуколката си към конака. Като чужденец, при това лекар, той се ползвал с добро име пред властите тогава. Може би затова и каймакаминът го приел много любезно и изслушал с внимание. За да подсили вярата в това, що разказал, докторът добавил: „Всичко това видях с очите си“. Каймакаминът счел това за гавра с обичаите на мирното население и взел крути мерки. Ножовете се скрили, заканите спрели, всичко се свило, притаило се. А провинените яли хубав бой от известния хасан Чауш в конака!“[152]. Д-р Гайсер решава да приюти хороводците в болницата с мотив да ги лекува в продължение на един месец. Някои от замесените турци не гледали с добро око на подобни „своеволия“. Тогава те не се решили да действат, тъй като той е един от малцината лекари в града, но по време на задаващата се война положението му сериозно ще се промени.

Първите два – три месеца след обявяването на войната не засягат съществено статуса на д-р Гайсер. Когато обаче през юли 1877 г. Осман паша се настанява в Плевен, първоначално заедно с 12 хил. души редовна войска (до декември тя достига 48 хил. д.), медикът изпада в немилост, защото раководството на новодошлите войски му няма достатъчно доверие. От щаба на Осман паша му забраняват да лекува ранените войници, независимо дали са руснаци или турци – първите поради факта, че са християни и воюват срещу тях, а вторите – за да не би да им навреди. Ако се доверим само на д-р Райън, той споделя, че подозренията на турците били толкова силни, че даже искали да го убият като шпионин[153]. Междувременно, както знаем, ген. Едуард И. Тотлебен (1818 – 1884) решава не да щурмува Плевен, а да го обсади

152 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, с. 95. Авторът описва подобно събитие, макар да не е ясно дали става дума за същото. Джипов ползва изследването на Домусчиев като основен източник за статията си, така че вероятно става дума за описаната вече случка, **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…

153 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 165, където авторът обощава: „Of course Robert had nothing to do with the wounded men. He was simply a Bulgarian doctor, and was, moreover, strongly suspected of Russophile proclivities. Long afterwards I heard a rumour that he was shot as a spy before Plevna fell“.

и по този начин да накара турския гарнизон да се предаде. Ако приемем за еднозначна версията за напрежение между лекаря и турското командване, то пристигането на русите в града ще да е спасило д-р Гайсер от евентуална смърт. Все пак, трябва да се отбележи, че в използвания източник, се прокрадва и друг нюанс, а именно: д-р Роберт пише, че е щастлив да срещне Райън, в чието лице вижда колега с европейски навици. Посредством Райън, д-р Гайсер се запознава и с други лекари от армията на Осман паша, които дори често кани на богати угощения[154].

Какво се случва с д-р Роберт на фона на кризистния преход на едно общество след 28 ноември / 10 декември 1877 г.? Непосредствено след падането на Плевен той запазва своя пост на главен лекар. Тъй като по време на бомбардировките болницата е разрушена, лекарят активно се включва във възстановяването ѝ. Като доскорошен главен лекар в Плевен помага и на руския гарнизон, установил се в покрайнините на града. Някои от военните идват заедно със семействата си, в общежитията им има и малки деца, които често боледуват. Веднъж едно от децата внася смут със своето неразположение. Офицерите се опасяват от епидемия от скарлатина, сериозна за времето си болест. Д-р Гайсер обстойно преглежда детето и се оказва, че то е напълно здраво. Всъщност наетата бавачка – „няня“, им давала вино преди сън, което не се отразявало добре на това дете[155].

Точно година след Плевенската епопея обаче (декември 1878 г.) д-р Гайсер ще бъде освободен от своя пост[156]. Руската окупационна власт решава да издигне на поста окръжен лекар д-р Георги Странски (1847 – 1904). Причините не са ми известни. Може да става дума за почти задължителната в такива случаи подмяна на старите кадри с по-подходящи лица, а може просто д-р Странски да е по-добър специалист. Гайсер е оставен да работи като лекар (професията му е рядка, а опитът му е ценен), но вече не е „пръв между равни“. Самият Странски обаче бързо се оттегля от новата си длъжност – той е избран за член на Учредителното събрание в Търново и напуска Плевен. Дори тогава д-р Гайсер не е върнат на предишния си пост, а той е даден на гръцкия лекар д-р Тронос. Последният очевидно не проявява особен интерес и шест месеца по-късно, през август 1879 г., също си отива. При поредната смяна местната община предпочита услугите на българина д-р Алекси Друмев, който се задържа тук до 1896 г. Новият главен лекар полага сериозни грижи за здравеопазването в региона[157].

---

154 Интересна подробност от това време е нетипичният страх, който докторът изпитва, когато снарядите започват да падат дори в града. Той решава да изкопае дупка, в която се зарява всеки път, щом чуе притеснителния екот от гранати. Ibid., 164–165. В оригинала изразът е „Robert dug a large hole in his garden, and was accustomed to bury himself in it“. Борис Савов го превежда от немски на български така: „д-р Роберт построи в градината сигурен подслон, в който веднага пропълзяваше, когато стрелбата с гранати му се виждаше обезпокоителна“. Вж. **Савов**, Б. Пред втория бой на Плевен. – Северно ехо, г. XVII, 7 юни 1937, № 972, с. 1.

155 **Домусчиев**, Г. Сенки от стария Плевен…, с. 95.

156 Вж. Приложение 5.

157 **Драгански**, М. 140 години болнично дело…, 41–43. Интересното е, че в правилника за вътрешния ред в болницата, изготвен от д-р Друмев през август 1879 г., е предвидена заплата само за един лекар. Очевидно д-р Гайсер или не е работил на такава длъжност, или е практикувал професията си на друго място (което влиза в известно противоречие с данните, изнесени в статията на Джипов).

От събраните тук достъпни сведения се вижда, че през тези първи няколко години след Освобождението се променя активно не само градът и неговите обитатели. Променя се и д-р Гайсер – той отстъпва мястото си на „обществена фигура“ в селището, но и не роптае срещу промените. Поне не са ми известни такива сведения. Конфликт избухва чак през 1881 г., когато са потъпкани правата му – през април е уволнен от болницата, въпреки че договорът (контрактът) му не е изтекъл. Вражда между Гайсер и Друмев е малко вероятна – за такава документите не съобщават. По-скоро въпросът опира до зараждащите се политически борби и появилата се неприязън на някои членове на градската управа към лекарите и аптекарите чужденци. Швейцарецът обаче няма намерение да остави нещата така. В продължение на две години той съди общината за неправомерното си уволнение; по това време кмет е Георги Д. Дюлгеров. През 1883 г. Русенският апелативен съд заставя общината да заплати на Роберт Гайсер обезщетение от 374 рубли (голяма за времето си сума), включително разноските по делото. По това време съдебният спор вече е придобил известност и плевенчани подават молба със 119 подписа до общината да върне д-р Роберт в болницата.

Междувременно през 1882 – 1883 г. лекарят води още едно дело срещу своя хазяин Сава Иванов – двамата са имали уговорка каквито и подобрения по квартирата си да прави д-р Гайсер, те да са за сметка на Иванов. Гайсер пък трябвало да го лекува, а после сумата да се приспада от наема. Лекарят обаче не успява да докаже, че е извършил няколко операции на Сава Иванов и семейството му, тъй като рецепти се издават само за лекарства, а не и за хирургически интервенции. Съдът осъжда този път д-р Гайсер да заплати 52 рубли наем за къщата, „като същевременно му се предоставя право да си вземе всичкия материал по направеното от него в дома на Сава Иванов“[158].

Обиден на общината, той напуска града заедно с аптекаря Ламби Петров и двамата се преселват в Ловеч[159]. Когато обаче се сменя съставът на общината, той се връща в Плевен, където и ще умре по-късно. За съжаление, точната година на смъртта на д-р Гайсер е неизвестна. (Този немного ясен момент може да ни наведе и към тълкуване на проблемите на лекаря през обектива на един по-скоро личностен конфликт, който не задължително е породен от ситуацията на всестранен преход за града когато обществени, социални, икономически и други пластове се разместват и който преход подлежи тепърва сериозно да се изследва.) Дълго време след това обаче местното дружество за борба с туберкулозата разпространява с благотворителна цел неговата снимка с автограф[160].

Личният живот на Роберт Гайсер се радва на особена екстравагантност, за което тук ще спомена някои подробности; те също са щрих от интересното ежедневие в Плевен в разглеждания период, макар да не разполагаме с достатъчно информация на каква популярност сред българското население на селището са се радвали. Лекарят има възможност да живее безплатно в болницата, но отказва. Вместо това

158 ДА – Плевен, ф. 66К, оп. 1, а.е. 18, л. 126. Вж. Приложение 6.

159 **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…, 215–216.

160 Л. Джипов се позовава на материали от Военно-историческия музей в Плевен и спомени на д-р Константин Смолянов. Пак там, с. 216. Вж. тук Приложение 4.

предпочита да наеме къща под наем близо до реката и до болницата. Вероятно дома си обзавежда с мебели от чужбина. Д-р Райън твърди, че е успял да си създаде европейски „удобства“: има ножове, вилици и столове. Д-р Роберт се обзавежда и с пиано, на което често свири[161]. Не по-малко интересно е специално създаденото съоръжение от канали, с което напоява цветната и зеленчуковата си градина[162]. Дворът му също така, както на останалите жители, е свързан със съседните дворове чрез комшулуци[163]. Лекарят живее в българската част на Плевен и вероятно често ги ползва.

Безспорно най-невероятен е животинският зоокът, който лекарят прави в една част от двора си. В него докарва щъркели, чапли, елени и други животни, с което предизвиква почудата на съгражданите си – къде досега са виждали подобна жива менажерия и то с толкова различни животни, събрани на едно място[164]? За съжаление, първият плевенски зоопарк е унищожен през войната. По време на артилерийските бомбардировки той е разрушен, а при блокадата през октомври – ноември 1877 г., когато храната не достига, малкото оцелели питомни елени и птици са изядени[165].

Д-р Роберт споделя личния си живот с една виенчанка, по-думите на д-р Райън – „неугледна, но пък отлична готвачка“[166]. Нейното име остава неизвестно, макар че това е единственият човек, който се опитва да контролира честите му пиянски гуляи[167]. А подобни „тържества“ не са рядкост в дома на лекаря. Д-р Райън многократно описва приятелските им срещи до късно през нощта, когато домакинът е стабилно почерпен, свири на пианото и пее песни на всевъзможни езици. Освен това Райън споменава, че във военното кризисно време хранителните дажби от армията са или бедни откъм качество, или малки като количество. В такива случаи той често пъти прибягва до д-р Гайсер, където може да се нахрани с разнообразни и вкусно приготвени ястия.

Като характер лекарят Роберт е авантюристичен тип, който решава след завършване на образованието си да се пресели в малко известното селище Плевен в Османската империя. При това приключенията тук очевидно не са били никак малко, щом решава да остане в продължение на десетилетия. Приветлив и разговорлив, той обича да е в компания и да се весели. Силно изпъкват качествата му на екстроверт, който свободно дава воля на чувствата си. Лесно се сприятелява и се оставя да бъде използван за различни услуги – това кара Райън да го охарактеризира като „Добрият Роберт!“[168]. Не бива да се пренебрегват изобретателните му наклонности. В работата си се ползва с име на добър специалист, който си разбира от занаята, а в отношенията с местното население се проявява като отзивчива личност.

---

161 **Ryan**, C. Under the red crescent…, p. 119.
162 Ibid., p. 118.
163 Ibid., 189–190.
164 Ibid., p. 118.
165 Ibid, p. 297.
166 **Савов**, Б. Плевен в навечерието на обсадата. – Северно ехо, г. XVII, 11 април 1937, № 962, с. 1.
167 **Ryan**, C. Under the red crescent..., с. 297.
168 Ibid., p. 297.

С живота и делото си д-р Роберт Гайсер допринася за повишаване на здравната култура на местното население, активно се включва в обществения и политическия живот на българите преди Освобождението. След войната ролята му намалява, но той продължава да се грижи за здравето на плевенчани. Тук обаче неговият „цветен“ живот сред българите в Плевен на границата на две епохи бе избран и като контрапункт на разпространения канон, през който сме свикнали да виждаме и да мислим живота на предците ни от XIX век.

Приложение 1. Списък на кметовете на град Плевен в периода 1877 – 1885 г.

№	име	период на управление
1.	Атанас Костов	15 декември 1877 – август 1878
2.	Георги Костов	август – ноември 1878
3.	Иван Атанасов	ноември 1878 – октомври 1879
4.	Георги Дюлгеров	октомври 1879 – ноември 1880
5.	Петър Хицов	ноември 1880 – февруари 1881
6.	Георги Дюлгеров	февруари 1881 – юни 1883
7.	Харалампи Караиванов	юни 1883 – юни 1885
8.	Симеон Хайдудов	август 1885 – август 1888

Източник: **Буковски**, Л. Плевен. Среща с миналото. 1877 – 1944. Плевен: Ивко, 2014.

Приложение 2. Приблизителен брой на населението на град Плевен в периода 1865 – 1885 г.[169]

	1865	1868	1871	1872	1874	1877	1879	1881
в. „Дунав“	15 296							
Скалон		до 3000 къщи						
Феликс Каниц			17 000					
немски източници				15 000				
учебник по география					15 000			
Ф. Херберт						17 000		
ВРУ							10 836	
преброяване								11 376

169 Статистическите и други източници са обобщени и цитирани в текста.

Приложение 3. Пощенска картичка, б.д.[170]

Източник: Стенен „Календар на времето“ за 2017 г., издаден от Община Плевен, НПО „Плевен днес“ и ДАА – Отдел „Държавен архив“ – Плевен; ДА – Плевен, ф. 1327 (Колекция „Музей по история на здравеопазването“ – Плевен), оп. 2, а.е. 155, <http://212.122.187.196:84/Process.aspx?type=ArchiveEntity&agid=27&flgid=19968&ilgid=51837&aelgid=20005669>, 11 декември 2017.

170 Снимката на пощенската картичка не е публикувана на фотосайта на Държавна агенция „Архиви“. Изказвам благодарност на главен експерт Светлана Кръстева от Държавен архив – Видин, която направи справката за двете снимки във вътрешната електронна архивна база данни и ми предостави линковете към намерената информация.

Приложение 4. Снимка на д-р Роберт Гайсер
Източник: **Джипов**, Л. Приносът на един лекар-чужденец…; <http://212.122.187.196:84/Process.aspx?type=ArchiveEntity&agid=27&flgid=19968&ilgid=51837&aelgid=19997116>, 11 декември 2017.

Приложение 5. Протокол относно отстраняването на д-р Роберт Гайсер. Плевен, 22 април 1881 г.

Източник: ДА – Плевен, ф. 60К, оп. 1, а.е. 2, л. 78

Протокол
№ 11

Днес 22-рий априлий 1881 г. Град[ското] Общ[инско] Управление откри заседание в присъствената си стая под председателството на кмета Г. Д. Дюлгеров и в присъствието на действителните членове: Симеон Ив. Шопов и Христо Марков при почетните членове: Н. П. Шопов, Вълчо Митов, Цоко Пашов, Д. Д. Маждраков, […] Иванов, […], Г. С. Съботинов обсъдиха предложений въпрос от Г-н Кмета. Възбуден от гражданите в събранието от 14ий априлий в Св. Николаевското мъжко училище относително за отстраняването на град[ския] д-р Роберт от длъжността му като град[ски] д-р в заседанието ся проследяваха […] споразумения; при многото обсъждания, като имаха предвид: едно заявление от настоятелството, на

Аптеката „Единство“, в което ясно говори, че град[ският] д-р е работел против градската аптека и 2.: поведението му е лошо съобразно длъжностття му, като се обезграничава от всичко […] и на основание устното заявление от гражданите в събранието от 14ий април в Св. Николаевското мъжко училище дойдоха присъстващите до заключения, за което се и

Постанови

Да се отстрани от длъжност д-р Робер, която длъжност изпълняваше като Град[ски] Д-р от денят на [насъщей] протокол, за което се и подписуваме. Като същевременно му се съобщи и нему.

г. Плевен 1881, 22-ий априлий

Гр. Кмет: Г. Д. Дюлгеров

действит[елни] членове: С. Иванов (подпис)

Хр. Марков (подпис)

Почетни членове: (подписи)

Приложение 6. Дело по жалба на д-р Роберт Гайсер. Плевен, 10 февруари 1883 г.

Източник: ДА – Плевен, ф. 66К, оп. 1, а.е. 18, л. 115–127

ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪЖЕН СЪД
РЕШЕНИЕ
№ 31
Издадено на 10 февруари 1883 год.
В името на Негово Височество
АЛЕКСАНДЪР I
КНЯЗ НА БЪЛГАРИЯ

Плевенският окръжен съд в откритото си заседание на 10 февруари хилядо восем стотин восемдесет и трета година, в следующий състав:

председател: Иван Хр. Бурмов

членове: Иванчо Вацов, Цвѣтко Златев

При секретаря Стефана Теодорова и с участието на Г. Прокурор ---------- разгледа гражданското дело под № 412 от 1882 год. По въззивната жалба на Доктор Роберт, жител от град Плевен срещу заключението на Плевенский Мир[ови] Съдия от 21 Ноември 1882 год. под № 152, с което се осъжда да заплати 59 рубли на Савва Иванов от град Плевен.

В деня при разбирателството на делото на именний позив вместо апелатора се яви законний му повереник Величко Симеонов, жител от град София, с редовно пълномощно, а ответник на Савва Иванов се яви лично и устно упълномощений К. Н. Костович, жител от град Плевен.

Обстоятелствата на делото са следните: Доктор Роберт на 7 Септември 1882 год. подал исково прошение на Плевенский Мир[ови] Съдия, с което се тъжи, че на 1880 год. по месец Септември взел под наем къщата на Савва Иванов с условие да заплаща по 1000 гроша в година кирия и каквито поправки направи в къщата Д-р Роберт ще бъдат за сметката на Савва Иванов. За поправка в къщата и направа на един сламеник и яхър и за докторска визита, които Доктор Роберт [направил] на Савва Иванов във време боледуването му и семейството му, които заедно с поправката на къщата, направата на сламеника и яхъра струват 555½ лева, от които, като се спадне наема на къщата за една година 200 лева, остава 355½ лева. Савва Иванов добав[и] на Д-р Роберт, който, като му ги искал няколко пъти, не ги заплатил, затова Доктор Роберт просил [от] Плев[енския] Мировий Съдия да призове Савва Иванов и осъди да му ги заплати.

Плевенский Мировий Съдия на 21 Октомври 1882 год., като [разгледа] делото с решението и от 21 [ноември] 1882 година под № 152, отбил е пак искът [на] тъжителя срещу Савва Иванов, като не доказал и осъдил Д-р Роберт да заплати на Савва Иванов за наема за една година [на] къщата му 54½ рубли.

Незадоволен от решението на Плевенский Мировий Съдия, Д-р Роберт подал против това решение възсивна жалба, в която казва: „Г-н Мир[овият] Съдия не признава моето право за лекуванието и операциите на Савва Иванов и според усмотрението на Мир[овия] Съдия изли[за], че отколкото визити направи Доктора, толкози и рецепти трябва да написва на Спецарията, без да обърне внимание, че за операции рецептите се не пишат, а се действа с труд по 3 – 4 часа на всяка операция“.

„Г-н Мир[овият] Съдия мотивира, че искът ми за поправка къщата на Савва Иванов не бил доказан с нищо, а представените ми доказателства: като материала, от който съм съградил, и работниците, които са работили, остави настрана, като не призова представените ми свидетели, чрез които наруши член 55 от Гражданското Мирово съдопроизводство“.

„Тъй като Г-н Мир[овият] Съдия отблъсна иска ми, предявен срещу Савва Иванов, като недоказан и ме осъди да заплатя наем за къщата 59 руб., когато моето условие е само за 50 рубли, което ответникът сам призна“.

След доклада на делото даде се дума на апелатора, имайки да прибави нещо за допълнение на [възситата си] жалба: повереникът апелаторов напълно поддържа възсивната си жалба.

Повереникът ответников каза, че ако той, апелаторът, е направил нещо в дома на поверителя му, то той е правил за своя сметка и всичката му поправка, поправена от него, може да си я вземе, а за направените 14 визити от доктора са заплатени, ако откаже това, да му ги заплатим повторително.

Уверителят апелаторов повторително утвърждава, че всичките поправки, направени в къщата, са направени със съгласието на Савва Иванов според условието им, че колкото сторят поправките, да си хванат наема.

Ответниковият повереник каза, че [ако] апелаторът е направил нещо в дома на доверителя му с условие да спада на кирията, [трябва да] представи писмени условия – поправката е [в това], че апелаторът е направил един сламеник и яхър за

конете и други животни, които той е правил за своя охота, от които доверителят му няма никаква нужда и които може да си вдигне, а що се отнася до операция да е правил Д-р Роберт на доверителя му съвършено отрича, като казва, че доверителят му си е имал други Д-р, Друмов, който го е личил. Предложи се клетва на ответника, че Доктор Роберт не му е правил никаква операция и че му е заплатил за четиринадесет визити и че нямат никакви условия за поправката на дома му. Ответникът прие да се закълне или подведе под клетва от свещеника Парашкев Ив. Чавчадоров, жител от град Плевен.

Съдът, за да разреши този въпрос, след като усмири страните, като има предвид, че апелаторът признава дела за една година наема [на] къщата 50 рубли и една друга стая 9 рубли, като има пред вид рецептите, дадени от Д-р Роберт, като има пред вид, че ответникът прие и се закле, че няма никакво условие, за да поправи къщата му за негова сметка, като да му е правил някога операция докторска и че му дължи за лекуване, то на основание ст.ст. 71, 76, 85 и 101 от Гражданското Мирово съдопроизводство и член 531 от Гражданския закон:

Определява

Решението на Плевенския Мирови Съдия от 21 Ноември 1882 год. под № 152 се изпълнява по следния начин: Осъжда Д-р Роберт Гейзер да изплати на Савва Иванов 52 рубли кирия за къщата му за една година, като същевременно му се предоставя право да си вземе всичкия материал по направеното от него в дома на Савва Иванов, макар и сламеник.

Решението е неокончателно с право на касация във Върховния Касационен Съд в двумесечен срок от деня от съобщения препис на страните съгласно за призовките и член 2 от Закона [за] касационните жалби.

председател: [без подпис]
членове: Иван Вацов, Цвѣтко Златев
под секретар: Ст. Тодоров

Pleven on the Brink of two Epochs (1864 – 1885) Traced through a Biographical Sketch

Gergana Atanasova

The article shows how the changes surrounding the Russo-Turkish War (1877 – 1878) reflected on the Bulgarian population in the town of Pleven. The study encompasses the events between the formation of the Danube province in 1864 and the Bulgarian unification in 1885. Pleven's development is represented in the biography of Dr. Robert Gaiser – a Swiss-born physician who came to Pleven in the 1860s. This paper is divided into four sections which shed light on late-nineteenth-century Pleven: administrative specificities, demographic evolution, some of the main Bulgarian institutions and finally – a sketch of Dr. Gaiser's life in Pleven.

СОЦИАЛНИ ПРОФИЛИ НА ИНДУСТРИАЛЦИ – ПРЕДПРИЕМАЧИ В БЪЛГАРИЯ, В КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

Христо Беров

Едва ли някой запознат с балканското минало и специфика, както и с опитите за обяснения на балканските особености в модерната епоха, ще се изненада от твърдението, че стопанският прочит на регионалното развитие все още е сериозно подценяван за сметка на политически и културни обяснителни схеми. Има защо да е така – няма специфичен балкански модел, който да привлече вниманието по подобие на японския например, няма сериозни световнозначими компании израснали тук благодарение на гениални местни мениджъри, няма фантастично, от гледна точка на статистическите данни, повишаване на основни показатели като брутния вътрешен продукт (БВП)[1] или БВП на глава от населението за кратък период от време. С една дума – Балканите не са интересни от гледна точка на стопанското си развитие така, както други страни, примери и модели по света. От друга страна, има достатъчно политическа екзотика, в най-широк смисъл, която привлича вниманието и на доброжелатели, и на отрицатели. Все пак балканското стопанско развитие заслужава повече внимание именно като възможно обяснение за „еволюцията без развитие“, която изживяват страните в региона.

Особен момент от това развитие и основен аргумент за неразвитостта на балканските икономики в края на XIX и началото на XX в. е нивото на индустриализираност. Естествено, между отделните държави има различия и всяка една от тях носи специфики. Обикновено като пример за не особено успешни и типични за региона се представят индустриалните достижения на българската държава. В това има известно основание. В разглеждания период Българското княжество / царство се опитва да стимулира индустрията чрез насърчително законодателство, даващо облаги на склонните да рискуват в индустрията. Освен държавата обаче, сериозен принос за оформянето на промишления пейзаж имат и индиви-

1 БВП е мярка за количеството произведени стоки и услуги в даден географски район (държава) за определен период от време. Това е един от най-разпространените в икономиката подходи за измерване на националния приход и продукция; повече за БВП вж. на <http://en.wikipedia.org/wiki/Gross_domestic_product> 7 април 2017.

дите, лицата, предприемачите, отдали се със страст на изграждането и развитието на фабрики и „индустриални заведения“.

Въпреки че още в първите години след Освобождението въпросът за специално отношение към местната индустрия под формата на „покровителство“ е обсъждан в Народното събрание, до края на деветнадесетото столетие дебатът по-скоро е ограничен именно до решаването на дихотомия – покровителстване на всяка цена или отказ от всяка защита с цел усъвършенстване[2]. Реализирани са и начални опити за подкрепа на местната индустрия като приетото през 1882 г. „Временно положение за развитието на родната промишленост“[3] и „Закон за развитие на народната промишленост“, утвърден с указ на 16 декември 1883 г.[4] С изключение на няколко малки закона обаче, големият въпрос за подпомагане на местната индустрия остава встрани от фокуса на „голямата политика“[5]. Това е обяснимо, предвид тежките години именно от гледна точка на политическата стабилност, през които преминава българската държава и общество в периода между 1885 и 1889 – 1890 г.

Едва в началото на 90-те години има ново раздвижване по въпросите, касаещи индустрията и нейното подпомагане. Народното събрание разглежда няколко искания за концесии на различни фабрики в България, които по принцип са приети, но не се реализират[6]. В хода на разисканията на условията за даване на тези концесии се появяват и конкретни предложения за изработване на общ закон за насърчение на индустрията[7]. В началото на 1892 г. е приет „Закон за снабдяване на войската с предмети за съоръжение с облекло, храна и разни други потребности“, който общо взето гарантира монопола на местната индустрия върху доставките за армията[8]. През същата година първият български земледелческо-промишлен събор, свикан във връзка с Пловдивското изложение, на който присъстват 81 души от различни окръзи на страната, излиза с „постановления“ по въпросите на

2 В Третото обикновено народно събрание (10 декември 1882 – 25 декември 1883) Григор Начович (22 януари 1845 – 4 януари 1920) обобщава накратко предимствата и недостатъците от покровителствена политика спрямо промишлеността: „Покровителството на местната индустрия е добро нещо и ний трябва всички да го желаем, но […] [т]ова покровителствуване трябва да си има своята мярка. Когато едно правителство твърде много покровителствува някои клонове на индустрията, тогава производителите се облягат на това покровителство и индустрията остава в пелени“, цит. по **Яранов**, Ат. Стопанската политика на България (от 1878 до 1928 година). София, 1934, 3–4.

3 Пак там, с. 5.

4 Държавен вестник (ДВ), 22 декември 1883 г. – цит. по **Георгиев**, В., Ст. **Трифонов**. История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 1. Ч. 1 Възстановяване и развитие на българската държава. София: Просвета, 1994, с. 468.

5 Става дума за следните закони: „Закон за запрещаване продажбата на нещавени кожи“, декември 1883 г.; „Временно допълнение към съществуващото положение за снабдяване войската в княжеството с вещи и материали“, януари 1884 г.; „Закон за митото на суровите кожи от едър рогат добитък“, януари 1884 г. Вж. повече у **Натан**, Ж. Буржоазната икономическа мисъл в периода на класическия капитализъм в България 1900 – 1912 – 1913 г. – В: **Натан**, Ж. Икономически трудове. Избрано. Състав. Н. **Бехар**. София: Наука и изкуство, 1982, с. 122. Изолиран остава опитът от 1887 г. на Христо Дюкмеджиев да прокара „Предложение за повдигане на българската индустрия и промишленост“, **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, с. 21.

6 Става дума за искане на Христо П. Мутафов за построяване на „хартиена фабрика“ и П. Х. Тъпчилещов за „консервна фабрика в Бургаско за износ на замразено месо, зеленчуци и плодове“, вж. повече у **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, 22–23.

7 Пак там, с. 22.

8 ДВ, 26 януари 1892 г.

земеделието и промишлеността. Тези „постановления“ имат характер по-скоро на препоръки към правителството. Частта, отнасяща се до индустрията, е разработена от Иван Евстатиев Гешов (20 февруари 1849 – 11 март 1924). В нея, съвсем в духа на времето, едновременно се разглеждат проблемите, стоящи пред занаятчийското съсловие и се обръща специално внимание на промишления сектор. Посочвайки като пример въведения в Румъния няколко години по-рано (през 1887 г.) „Закон за подпомагане на индустрията“, съборът препоръчва подобна мярка да се приеме и в България, като старателно са изброени привилегиите, с които се ползват индустриалните предприятия в северната българска съседка. В добавка, на правителството се предлага да осигури дългосрочни договори за доставка на „местни произведения и материали“ за нуждите на армията, полицията и други държавни органи[9]. Явно тези препоръки са възприети от управляващата Народнолиберална партия, тъй като още през месец ноември на същата 1892 г. министърът на финансите Григор Начович внася законопроект за насърчение на местната промишленост в този дух, а единствената причина този законопроект да не бъде приет е външният натиск от страна на Австро-Унгария, която се опасява, че законът ще ощети именно вноса на индустриални стоки от Двуединната монархия в балканското княжество[10]. Явно настроението за приемане на закона не може да бъде лесно охладено, дори от намесата на такъв сериозен външнополитически и стопански фактор, защото в края на следващата година народният представител от Габрово Васил Карагьозов (14 юни 1856 – 31 март 1938), един от най-видните представители на габровския индустриален елит, внася предложение за изменение на „Закона за развитие на местната промишленост“ от 1883 г., с което се иска безмитен внос на машини, строителни материали и суровини за местните фабрики[11].

Очевидно конюнктурата в началото на последното десетилетие на XIX в. е твърде благоприятна за прокарване на законодателство в подкрепа на местната индустрия[12]. „Законът за насърчение местната индустрия“ е един от първите приети въобще закони от правителството на Народната партия. Гласуван е от VIII

---

9 **Гешов**, Ив. Постановления на Първий Българский земледелческо-промишлен събор. – В: **Гешов**, Ив. Евст. Дела и думи: финансови и економически студии. София, 1899, с. 138, 154–160. Вж. и Икономиката на България до социалистическата революция. Отг. ред. Л. **Беров**. София: Наука и изкуство, 1989, с. 341. Румънският Закон за насърчение на местната индустрия е първият подобен, приет от балканска държава и съвсем естествено е използван като аргумент от водещ икономист и защитник на насърчителното законодателство в страната като Иван Евст. Гешов. За румънския опит вж. **Lampe**, J. R., M. R. **Jackson**. Balkan Economic History: From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington: Indiana University Press, 1982, 269–272.

10 **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, 23–24. Австро-унгарските опасения вероятно са основателни, тъй като именно стоките от Дунавската монархия държат първенството в българския внос: 1891 г. – 41% от целия внос; 1892 г. – 36%; 1893 г. – 36%; 1894 г. – 35% (макар че като абсолютни стойности обемът поскоро запазва ниво от около 32 – 35 млн. лв.). Вж. **Дюрастел**, А. Международен алманах на България. София, 1897, с. 114, за следващите години от 1895 до 1900 г., т.е. след влизането в сила на „Закона за насърчение местната индустрия“, този обем намалява на около 21 млн. лв. средногодишно, вж. **Popoff**, K. G. La Bulgarie economique, 1879 – 1911: Etudes statistiques. Sofia: Imprimerie de la cour, 1920, p. 407.

11 **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, с. 24. За други законодателни инициативи в посока защита на местната индустрия до 1894 г. вж. и Доклад до негово величество Фердинанд I, цар на българите, по случай 25-годишнината от възшествието му на българския престол, 1887 – 1912. Б.м., 1912, с. 432.

12 Дори в теоретичен аспект подобни стопански политики се оправдават от т.нар. икономически национализъм, с основен представител Фридрих Лист (1789 – 30 ноември 1846) и базисна теза за правото

обикновено народно събрание на 19 и 20 декември 1894 г. и влиза в сила с публикуването му в „Държавен вестник“ на 28 януари 1895 г.[13] Според приетите текстове всяко предприятие, което отговаря на определени изисквания, може да ползва облекчения и привилегии, гарантирани от държавата. Изискванията са следните: вложени в предприятието 25 хил. лева капитал или ангажирани наймалко 20 работници и „усъвършенствани средства за работа“ (чл. 1). Производствата, които могат да се ползват от предимствата, са групирани в няколко категории: „прежди, платове и плетени изделия от памук, коприна, лен и коноп, върви и въжя“; „стеаринови свещи“; „фаянсови съдове, пещи, кюнци, огнеупорни тухли“; „стъкла за прозорци, чаши, бутилки и пр.“; „захар, хартийно вещество и всякакъв вид книга“; „коля“; „произведения на химическата индустрия“; „кибрит и туткал“ и „произведения на минната и металургическата индустрия, железни и други метални изделия от местни метали, цимент и хидравлическа вар“ (чл. 2). Към тях са добавени и фабриките „за вълнени и кожени изделия“ и „за сапун“, макар и с някои ограничения (чл. 9). Облекченията и привилегиите са наистина сериозни – освобождаване за период от 15 години от патентов налог и данък върху имота (емляк), гербов налог върху договорите и акциите, от мито върху внасяните машини и части за тях, както и суровини за производство. Освен това се предоставя правото на транспорт с държавните железници при намалена с 35% тарифа (чл. 3). На фабриките се отстъпва и право да експлоатират полезни изкопаеми (чл. 4). Най-важната привилегия може би е задължението при търгове „за държавни и общински нужди“ при равно качество с чуждестранни продукти да се предпочитат местните дори когато цените са с 15% по-високи, като това се отнася и за заведения в процес на създаване (чл. 5). Тази привилегия всъщност гарантира сериозен клиент в лицето на държавата за местните фабрики и в следващите години родните производители се възползват доста често от нея. За новосъздаващите се предприятия е предвидена възможност за ползване безвъзмездно на земя, постройки, водна сила, терен за път или жп линия (чл. 6 и 7). Законодателят дава възможност и за монополно производство за 10 до 15 години в зависимост от характера на произвежданото в даден район (чл. 10). Към Закона е разработен и детайлен правилник за приложението му, в който подробно са описани начините за заявяване и получаване на облекчения в пълен размер или частично, както и за надзора за спазването на получените разрешения за ползване на облекчения и привилегии. В резюме – решението за правото да се дадат или да се откажат облекченията се взема от министъра на търговията и земеделието. Контролът върху правилното ползване и предотвратяването на злоупотребите е в ръцете на същото това министерството[14].

Законът и по-точно създадената от него среда са подлагани на детайлна критика през годините и от марксистката, и от немарксистката историография[15]. Като цяло

на живот на нацията чрез изграждане на независима жизнена икономика, вж. **Levi-Faur**, D. Economic nationalism: from Friedrich List to Robert Reich. – Review of International Studies, 1997, Vol. 23, No 3, 359–370.

13 ДВ, 28 януари 1895.

14 Текста на Правилника вж. у **Дюрастел**, А. Международен алманах…, 155–157.

15 Марксистката критика вж. в Икономиката на България…, 341–342. Немарксисткият прочит вж. у **Аврамов**, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. Т. 1. София: Център за либе-

не се отрича по принцип полезността на подобна политика, в резултат на която се създават голям брой предприятия, но и марксисти, и немарксисти отбелязват, че по този начин се създава изкуствена среда, в която индустриалците залиняват, губят от енергичността си и от пазарните си инстинкти[16]. Поетата линия на протекции за местната промишленост в стопанската политика на българската държава обаче се оказва трайна. Законът от 1894 – 1895 г. е допълнен в началото на 1897 г., като облекченията се разпростират и върху столарските, железарските предприятия, и по-важно – върху спиртните фабрики и пивоварните. Специално внимание е отделено и на зараждащата се по същото време захарна индустрия[17]. През същата 1897 г. е приет „Закон за задължителното носене на местни дрехи и обуща“, който на практика засяга само униформеното облекло на армията и полицията. Законите от 1905 г.[18] и 1909 г.[19] доразвиват заложеното в първия нормативен акт, като разширяват обхвата на възможностите за облекчения и привилегии, поделяйки ги на общи и специални. В общите влизат всички онези облаги, предвидени и в Закона от 1894 г., докато специалните се отнасят до освобождаване от специфични данъци и мита върху суровини, сгради, акции, предоставяне право на безплатно ползване на държавни земи за добив на инертни материали, право на закупуване на въглища за нуждите на производството на занижени цени.

Както отбелязва един от най-сериозните анализатори на протекционистичните мерки в България по отношение на индустрията, първият закон умишлено поставя ограничения пред ползването на облагите и преимуществата, които обаче следващите законодателни актове премахват и фактически създават критикуваната „парникова система“[20]. Това фактическо разширение на облагите е отбелязано и от други съвременици[21]. Действията на тези три закона, съчетани с повишаващите се митнически тарифи за внос, променят коренно стопанската ситуацията в България и в следващите близо две десетилетия различните клонове на индустрията в страната се развиват именно в такава леко стерилна среда. Впечатление прави, че всеки следващ закон засилва „стерилизацията“ и дава все повече облаги на местните индустриалци.

Ефектите от така приетите законови мерки са доста спорни. От една страна, повишава се делът на потребяваните местни индустриални продукти на вътрешния пазар, както личи от таблица 1. Този ръст в голяма степен говори за изпълнение на част от поставените цели пред „Закона за насърчение на местната индустрия“, формулирани при внасянето му в Народното събрание[22].

рални стратегии / Фондация Българска наука и култура, 2007, с. 166 сл.; вж. и **Lampe**, J. R., M. R. **Jackson**. Balkan Economic History…, 269–272.

16 За подробен анализ не само на този, но и на следващите закони със сходен характер от 1905 и 1909 г. и допълненията към Закона от 1894 – 1895 и от 1897 г., вж. у **Тошев**, Д. Принос за изучаване индустриалната политика на България от Освобождението до Балканската война. Варна, 1941, 96–116.

17 **Дюрастел**, А. Международен алманах…, 1031–1032.

18 ДВ, 26 март 1905, № 66. Вж. и **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, 163–164.

19 ДВ, 10 март 1909, № 53. Вж. отново **Яранов**, Ат. Стопанската политика…, 192–198.

20 **Тошев**, Д. Принос за изучаване…, 104–105.

21 Анкета за насърдчаваната от държавата индустрия през 1909 г. Общ преглед. София, 1912, с. XIV.

22 Централен държавен архив (ЦДА), ф. 173к (Народно събрание), оп. 1, а.е. 523, л. 59: „Въпросът е: държавата да се лиши няколко години от една сравнително малка част от приходите си, за да се сдобие, в

От друга страна, под въпрос остава до каква степен новата, изкуствена в много отношения, среда действително повлиява на „двигателите“ на индустриалните предприятия, т.е. на предприемачите, на инициаторите за създаване на фабрики и техните по-сетнешни ръководители. Статистически броят на предприятията наистина нараства. В периода 1895 – 1909 г. се появяват нови 136 индустриални заведения, ползващи облагите[23]. Само за периода 1910 – 1912 г. предприятията, отчитани от държавата като значими и получили право на облаги, нарастват от 266 на 389 (като фабриките държавна собственост се увеличават от 5 на 8)[24].

Таблица 1. Потребление на местни и вносни индустриални стоки в България през 1896 – 1911 г.

	1896 г.	1901 г.	1911 г.
Вносни индустриални произведения:			
абс. стойност (млн. лв.)	60,43	58,88	162,59
% от общта консумация	87,00	76,60	57,00
Местно индустриално производство:			
абс. стойност (млн. лв.)	9,00	18,00	122,51
% от общата консумация	13,00	23,40	43,00
Всичко (млн. лв.)	69,43	76,88	285,10

Източник: Икономиката на България…, с. 346.

Като цяло темповете на нарастване броя на насърчаваните предприятия до 1909 г. могат да бъдат доста ясно проследени. Държавната статистика, до голяма степен и във връзка с проведената първа всеобхватна анкета на индустриалните заведения в България през 1909 г.[25], има ясна представа кога са създавани предприятията, които се ползват с облаги. Тази информация обаче внася известен смут относно ефективността на законодателните мерки. От 266 насърчавани предприятия през 1909 г. 130 са създадени до 1894 г., 66 са основани във времето от 1895 до 1904 г., т.е. в периода на действие на първия насърчителен закон, и 70 заработват между 1905 и 1909 г., т.е. след влизането в сила на втория насърчителен закон[26]. Оказва се, че за 16-те години между 1878 и 1894 г. са създадени почти толкова едри предприятия, колкото и за следващия 14-годишен период. При това първият период е време на изграждане на държавноадминистративен апарат, неколкократни вътрешно- и външно-политически кризи, една война (1885 г.), относителна международна изолация (1888 – 1894), докато вторият е далеч по-благоприя-

замяна на това, в едно късо време, с оная чуждестранна индустрия, която е погълнала известни наши занаяти и която черпи всяка година трудно спечелените пари на нашето земледелческо население“.

23 Статистически годишник на Българското царство (СГБЦ). Т. III. София: 1914, с. 213.

24 СГБЦ. Т. IV. София: 1915, с. 182. Разбира се, това съвсем не означава, че всички тези предприятия са новопоявили се. Най-вероятно повечето от тях са съществували и в предишните години, за което говорят данните от частичното преброяване, предприето по инициатива на Димитър Яблански (24 октомври 1858 – 7 март 1937) в края на 1900 г., според което в страната в последната година на XIX в. има 103 предприятия, ползващи облагите на Закона от 1894 – 1895 г. и 235 ненасърчавани, цит. по **Йорданов**, Д. Преброяване на индустриите, насърчавани от държавата. (Отделен отпечатък из кн. 5 и 6 – 7 на „Списание на Българското икономическо дружество“). София, 1906, с. 1–2, бел. 1б. Вероятно част от тях след приемането на законите от 1905 и 1909 г. са влезли в категорията на покровителстваната индустрия, покривайки минималните изисквания за това.

25 Вж. Анкета за насърдчаваната… и СГБЦ, т. III...

26 Анкета за насърдчаваната…, с. 18, СГБЦ, т. III…, с. 213.

тен с един сериозен вътрешнополитически катаклизъм („краевековната“ стопанска и социална криза) и известно външнополитическо напрежение около 1903 и 1908 – 1909 г. Всичко това показва, че стимулът за създаване на предприятия в своя фундамент едва ли е резултат от държавното насърчение.

Погледнато от такъв ъгъл, индустриалното развитие в резултат от целенасочените усилия на държавата да подпомогне промишлеността не впечатлява особено. Въпреки че съществуват някои оптимистични оценки, определящи периода за най-интензивен и обръщащи специално внимание на специфичния български модел на Индустриална революция или преврат[27], едва ли подобен оптимизъм е основателен[28]. Очакваните фундаментални преобразувания не се случват, което пък не означава, че предприятията не се развиват.

На пръв поглед посочените по-горе числа омаловажават усилията по индустриализацията на икономиката, но не бива да се забравят и ограниченията пред потенциалните възможности за развитие на фабрични производства и предприятия в българската държава и общество в периода между 1878 и 1912 г. от гледна точка на човешкия ресурс, но и от гледна точка на пазарните възможности. Огромният процент от населението в България, както личи и от таблица 2, остава трайно ангажиран в селскостопанския сектор и живее в населени места, определяни като села, махали и колиби. Това означава, че над ¾ от населението на страната на практика трайно остава в рамките на традиционното стопанство с крайно ограничени връзки с пазара поради спецификата на самозадоволяващата се икономика[29].

Таблица 2. Ръст на населението в България и съотношение градско – селско население през 1870 – 1910 г.

Година	Население			% градско население
	Общо	Градско	Селско	
1870	2 760 000	–	–	–
1880[a]	2 823 211	–	–	19,3%
1887	3 154 375	608 117	2 546 258	19,3%
1890	3 247 269	–	–	–
1892	3 310 713	657 687	2 653 026	20,0%
1900	3 744 283	745 560	2 998 723	19,9%
1905	4 035 575	789 689	3 245 886	19,6%
1910	4 337 513	829 522	3 507 991	19,1%

Източник: 1880, 1887, 1900, 1905 и 1910 г. – Статистически годишник на българското царство (СГБЦ). Т. I. София: 1909, 21–24, СГБЦ, т. III…, 29–31, СГБЦ, т.IV…, 21–23; за 1870 г. – **Паларе**, М. Балканските икономики…, 32–33[30]. Вж. и СГБЦ, т. I…, с. 15, 17. Последната графа е резултат от изчисления на автора, с изключение на стойността за 1880 г. която е по **Popoff**, K. G. La Bulgarie economique…, p. 11,

27 **Тодорова**, Цв. Капиталистическата индустриализация на България до Балканските войни (1912 – 1913). – Известия на Института по история, 1984, т. 27, 181–182, 221.

28 По-умерена оценка вж. у **Нешева-Кьосева**, Н. Извършен ли е Индустриален преврат в България от Освобождението до войните? – Алтернативи, 1997, № 6, 29–32; вж. и **Беров**, Л., Д. **Димитров**. Развитие на индустрията в България 1834 – 1878 – 1989. София: Наука и изкуство, 1990, 47–48.

29 **Паларе**, М. Балканските икономики 1800 – 1914: еволюция без развитие. Прев. М. Кондакова. Б.м.: Апострофи, 2005, 199–200.

30 Виж данните и коментарите за съотношението градско-селско население у **Паларе**, М. Балканските икономики…, 38–39, 44–45.

но е използвана тъй като другите данни, посочени на същото място за ползваните тук години, съвпадат с изчисленията по данни от СГБЦ[31].

[a] Числото представлява сбора на населението на Княжество България и Източна Румелия, вж. СГБЦ, т. IV…, с. 22.

На този фон резултатите от активността за създаване на работеща индустрия отразяват всъщност усилията именно на нищожен процент от населението. Същият нищожен процент обаче си има своите лидери – именно малката група индустриалци иноватори, склонни да рискуват, разбира се, с мисълта за печалба. Именно те стоят в основата на позитивните тенденции. Техните усилия невинаги получават подобаващо внимание. Доколкото се обръща внимание на тези хора, акцентът се поставя върху чужденци[32], но очевидно не по-малко забележителни са и местни фабриканти. Какъв в крайна сметка е обобщеният социален профил на българския индустриалец предприемач от края на XIX и началото на XX век? И въобще може ли да се говори за обобщен профил?

Внимателният преглед на събраната информация в приложение 1 (Социален профил на българските индустриалци 1878 – 1912 г.) предлага интересен материал за разсъждения. Въпреки че включените данни далеч не са изчерпателни от статистическа гледна точка, те дават достатъчно достоверна информация, която пък е солидно основание за изводи по отношение на специфичния социален профил на българския индустриалец. Отчетливо се открояват две групи, или вълни, индустриалци. При това не става дума за традиционно разглежданите родни, т.е. българи като поданство, и чуждестранни предприемачи. Подробният анализ показва, че по-подходящо е категоризирането в други две групи – първооснователите (или първа група / вълна) и техните наследници или продължители (втора група / вълна). Задължителна уговорка, която следва да бъде направена тук, е, че тези две групи не са хронологически дефинирани, т.е. критерият за принадлежност е преди всичко поставянето на начало на нова фабрика, а не времето, в което това се случва. В една и съща група едновременно попадат например предприемчивите сливналии от кръга около сливенското дружество „Напредък“, създадено през 1880 г. с цел управление на старата фабрика на Добри Желязков (1800 – 1865)

31 По-различни данни за градското население се получават при извършването на малко фриволно преизчисление на процента, ползвайки посочените от Майкъл Паларе числа за „Северна България“ и „Източна Румелия“ – пак там, с. 38. Тогава се получава следното: 1892 г. – 19,5%; 1900 г. – 19,7%; 1910 г. – 19,0%. „Промяната“ идва от преизчисленията, които британският специалист прави, както в случая със Сърбия, въз основа на намаляване броя на „градовете“ в сравнение с официалната статистика. М. Паларе „брои“ за градове само населените места от официалната статистика с жители над 2 хил. души, което според него означава за: 1892 г. – 74; 1900 г. – 77; 1910 г. – 78. Но дори и тези преизчисления не променят основната тенденция, а само леко изместват във времето „пречупването“ ѝ към нарастване на процентния дял на градското население.

32 Особено отчетливо това се прави от чужди анализатори: **Lampe**, J. R., M. R. **Jackson**. Balkan Economic History…, 244–253; **Паларе**, М. Балканските икономики…, 349–359.

в града[33], Георги Т. Рашеев със основаната през 1901 г. ленено-конопена фабрика[34] и Евгений Мюлахаупт[35] с неговата железолеярна фабрика, създадена през 1907 г., като първооснователи, от една страна. От друга страна, във втората група попадат например наследниците и близките родственици на Иван К. Калпазанов[36], поели управлението на фабриката в самия край на 80-те години на XIX в., след смъртта на основателя, синът на Христо Р. Бобчев – Рачо, управлявал габровската фабрика „Александър“[37] в края на XIX и началото на XX в., и наследниците на братя Прошек, поели ръководството на пивоварната след смъртта им през 1905 г.[38]

Първата група е доста по-хетерогенна във всяко отношение. От една страна, там влизат предимно хора, надхвърлили 30-годишна възраст при основаване на предприятието. Обикновено притежават сериозен опит в сферата, в която правят фабрика. Типични примери тук са Антон Хоринек[39], Иван Недков[40], Евгений Мюлхаупт. И тримата работят доста дълго във фабрики: Хоринек – при Ив. Х. Беров; Ив. Недков – във фабриките на Калпазанов; Мюлхаупт – като монтьор в Германия, а по-късно като директор във фабрика „Енергия“ в Русе. Това им дава възможност да натрупат сериозен опит, който впоследствие използват в предприятията си. Не е задължително обаче опитът да бъде конкретно във фабричното производство. Ако фабриката се създава в първите години след 1878 г., то в повечето случаи той е резултат от дейността на първопроходците като търговци или занаятчии. Дори беглият преглед на историите на габровските и сливенските текстилни предприятия доказва това твърдение. Иван Калпазанов е гайтанджия преди създаването на фабриката, Христо Бобчев – също, целият кръг бъдещи индустриалци около дружество „Успех“ (фабрика „Фердинанд“) са представители на гайтанджийския еснаф в Габрово[41]. В Сливен, превърналото се в „люпилня“ за индустриалци дружество „Напредък“, включва в себе си почти само търговци – Тодор Кювлиев, Димитър Саръиванов, Недю Хаджииванов, Андон С. Бояджиев, Георги Стефанов. Всички

---

33 **Златанов**, Здр. 150 години сливенска текстилна промишленост. София: Профиздат, 1984, с. 21, 31 и сл. В дружество „Напредък“ влизат част от бъдещите големи текстилни предприемачи от Сливен като Стефан Саръиванов, Георги Стефанов, Андон С. Бояджиев, Панайот Г. Попович, Тодор Д. Кювлиев, Русчо Андонов, Георги Калов, Димитър Саръиванов, Недю Хаджииванов.

34 Алманах на българските индустриалци 1878 – 1947. Състав. Ев. **Станева**. София: Изд. „Христо Ботев“ 1995, 89–90; **Цончев**, П. Из стопанското минало на Габрово. 2-ро фототипно изд. Габрово: Колонел, 1996, 536–537; вж. и сп. Съвременна илюстрация, г. II, 1912, № 19–20, с. 27–28.

35 С цялата условност на това, до каква степен създадената фабрика е собственост на Е. Мюлхаупт. Със сигурност обаче инициативата идва от него и know-how-то също е негово.

36 **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната промишленост в Габрово. София: Профиздат, 1982, с. 32; Държавен архив – Габрово (ДА – Габрово), ф. 28к (Анонимно акционерно дружество за индустрия и търговия „Иван Калпазанов“ – Габрово), оп. 1, а.е. 75, л. 1; **Цончев**, П. Из стопанското минало…, с. 620; вж. и в. Български глас, 4 декември 1882 г., № 93, с. 3.

37 Съвременна илюстрация…, 19–21, **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., с. 39, 72.

38 Алманах на българските индустриалци…, 242–247.

39 ЦДА, ф. 1621к (Иван Беров Хаджиберов (1858 – 1934)), оп. 1, а.е. 2, л. 18–19.

40 Алманах на българските индустриалци…, 345–346.

41 История на Габрово. Ред. Е. **Бужашки** и др. София: Отечествен фронт, 1980, 179–180; **Цонева**, Д. Габровските квартали – родени от пътя, закърмени от реката. Габрово: Колонел, 2001, с. 135; **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., с. 41; ДА – Габрово, ф. 30к (Анонимно акционерно дружество „Успех“ – Габрово), оп. 1, а.е. 9–11.

те впоследствие, натрупали опит от управлението на държавната фабрика чрез „Напредък“ и познаващи добре от по-рано спецификите на търговията с вълнен текстил, най-вече в османската пазарна среда, стартират успешни индустриални инициативи.

Има, разбира се, и такива, които не разполагат с никакви познания в сферата, в която изграждат предприятие. Типичният пример тук е Велизар Пеев (21 май 1859 – 17 октомври 1927)[42]. Бившият военен няма ни най-малка представа от производството на шоколадови изделия, но е убеден в перспективата пред изграждане на подобно предприятие и наваксва липсата на познание с посещения във водещи центрове и привличане на квалифицирани кадри, докато се формират собствени. В известен смисъл подобна трудност срещат и първите текстилни индустриалци, особено в Габрово, тъй като липсва познание за необходимостта от конкретни машини, влизащи в производствения процес.

Липсата на познания съвсем не означава обаче липса на образование. Внимателният прочит на събраната информация показва, че хората, принадлежащи към групата, или вълната, на първооснователите, рядко са неграмотни, макар че системното образование често не надхвърля нивото на първоначална грамотност. Вярно е, че на по-ранните в хронологическо отношение пионери, с изключение на чужденците, често липсва техническо и технологично познание, както и достатъчно висок образователен ценз, което те са принудени да компенсират с ангажиране на компетентен персонал. От края на 80-те години на XIX в. обаче трудно ще се намери създател на фабрика в България, който да не е придобил достатъчно добро образование. Ако в първите години преобладават хора като Иван К. Калпазанов, с образование в габровската Априловска гимназия[43], Иван х. Беров[44], получил образование „при даскал поп Неофит“, Рафаил Мощев[45], с едва основно образование, получено в Шумен, то в края на XIX и началото на XX в., занимаващите се с нововъзникващи предприятия са с висок образователен ценз. Такъв е Пантелей Генов[46], със специална подготовка за производство на консервирани храни, придобита в Белгия и Франция, покрай правното образование в Швейцария, което обаче не завършва. С подобен профил са и Иван Недков, получил специализирано техническо образование в Русе и в Кемниц, Германия, и съдружникът в „Гранитоид“ Георги Атанасов, също с техническо образование от следването си във Виена, Дрезден и Дуисбург, и кожарят Йонко Ив. Калпазанов, със специализациите си в Чехия и в Лион, Франция, и Георги Т. Рашеев, завършил Априловската гимназия и учил текстил и бояджийство в Германия. В тази група попадат

---

42 **Николов**, Г. Труд и промишленост: Илюстрована книга. Отдел III. София, 1928, 50–51; Алманах на българските индустриалци…, 201–202.

43 Очевидно е, че Калпазанов посещава това училище доста преди то да се превърне в познатата Априловска гимназия през 1872 г. При това неясно остава до каква възраст продължава да е част от тази образователна институция.

44 ЦДА, ф. 1621к, оп. 1, а.е. 2.

45 **Ангелова**, Р. Миналото на Шумен, 1878 – 1912. Велико Търново: Фабер, 2011, 364–365, 415.

46 Държавен архив – Пловдив (ДА – Пловдив), ф. 455 (Тодор Пеев Близнаков (1890 – 1967)), оп. 1, а.е. 11, л. 88–89; **Петков**, Г. Консервната индустрия у нас: поява – развитие – перспективи. – В: 100 години българска индустрия 1834 – 1937. Ред. В. **Николчов**, Ат. Д. **Атанасов**, Г. **Наумов**. София: Придворна печатница, 1937, 91–92.

още Велизар Пеев и Димитър Беров с военното образование, получено в софийското Военно училище, което образование е със сериозен за времето си познавателен и квалификационен ресурс. Естествено, от така очертаните тенденции има и изключения като Васил Карагьозов[47] и Христо Конкилев[48], които се отличават сред първопроходците със сериозния си образователен ценз, резултат от пребиваването им съответно в Щутгарт, Цюрих и Виена, и в Роберт Колеж. В този ред на мисли соченият често, особено в марксистката литература, като типичен пример за представител на едрите индустриалци Тодор Балабанов и липсата при него на елементарно образование е по-скоро изключение[49]. Разбира се, чужденците в тази група на пионерите са доста по-добре образовани поначало, но тази разлика се заличава, колкото по-отдалечена от 1878 г. е датата на стартирането / основаването на фабриката.

Част от представителите на тази първа група са хора със сериозни доходи, преди да се захванат с индустриални авантюри. Например Георги Т. Рашеев от Габрово има своя бизнес с боядисване на прежди и вълна и може да се надява на нелошо наследство от чичо си Васил Рашеев. Вместо да се задоволи с положението си, той се захваща с рискованата задача по създаването на ленено-конопено предприятие за нуждите на войската, което да работи за армията. Резултатът е разклатено здраве за основателя между 1907 и 1909 г., но и едно от най-модерните предприятия в страната до, а и след войните. Подобни са случаите със сливенските фабриканти, с габровците Ив. К. Калпазанов и Хр. Бобчев, с военните Д. Беров и В. Пеев, с шуменеца Р. Мощев.

Солидното обществено положение на предприемачите и зрялата възраст, в която започват индустриалните начинания, означават, че решенията по основаването на промишлени предприятия се вземат „на хладна глава“ и с претегляне на възможните рискове. Затова се търсят и съдружия, не просто да се набере недостигащият начален капитал, но да се сподели и рискът. Дори тогава, когато има екзотика в действията на основателите (особено по доставянето на машини), рисковете са премерени и резултатите оправдават поемането им.

Втората група, или вълна, формирана от наследниците на пионерите, също носи определени специфики. Тя е съставена основно от синове или свързаните по родство с първооснователите. Такива са синовете на Георги Калов, Иван Цонев и Георги Стефанов (в Сливен), на Иван Калпазанов и Христо Бобчев (в Габрово). Сериозно участие в управлението на съответните фабрики вземат Васил Карагьозов, Тодор х. Петров (зетьове на Иван Калпазанов) и Стефан Пипев (зет на Богдан Прошек). При навлизането си в семейния бизнес тези хора са обикновено на възраст между 20 и 30 години. Макар че има и изключения като Рачо Хр. Бобчев, който влиза в управлението на габровската фабрика „Александър“ на 15

---

47 **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., 74–76; Съвременна илюстрация…, с. 28.

48 **Беров**, Хр. Протекционизмът на Балканите – политики и резултати. Случаите на България и Сърбия (кр. на XIX – нач. на XX в.). – Анамнеза, 2016, кн. 2, <http://www.anamnesis.info/node/1163> 7 април 2017.

49 Икономиката на България…, с. 339, бел. 45.

години(?). Не може да се установи някаква по-сериозна закономерност по отношение на момента, в който поемат изцяло контрола върху предприятията. В повечето случаи обаче това става в началото на XX в. или в годините, непосредствено преди периода на войните. Почти във всички случаи именно представителите на втората вълна са тези, които управляват фабриките и в годините между двете световни войни.

Ранната възраст, на която влизат в ръководството и започват да влияят върху развитието на предприятията, се обяснява освен с фамилната обвързаност и с подобрата теоретическа и практическа подготовка в резултат на по-високия образователен ценз, който представителите на втората група притежават. Почти няма индустриалец от първата вълна, който да не се е погрижил за доброто образование на наследниците си. Впечатление прави, че синовете и наследниците обикновено са насочени да получават знания и да придобиват умения в различни области, необходими за доброто управление на предприятието. Така например, Никола, Рачо и Стефан Хр. Бобчеви завършват съответно текстилно инженерство в Германия, търговско училище в Анверс, Белгия, и юридическо образование в Швейцария. Наследниците на Велизар Пеев, Велизар и Боян, получават образование като машинен инженер и юрист. Синовете на Русчо Андонов завършват съответно: Андон – висше техническо училище в Кемниц, Германия, Георги – търговско образование в София, и Димитър – машинно инженерство в Берлин. Братя Стефанови от Сливен получават образование по правни и стопански науки (Стефан в Германия), търговски науки (Киро в Свищов) и инженерни науки (Апостол висше техническо училище в Брюн). Синът на Антон Хоринек, Фердинанд, става текстилен инженер в Аахен. Синовете на Иван Недков, Симеон и Цветан, получават съответно инженерно образование в Берлин и техническо образование в Мюнхен. Най-малкият син на Иван Калпазанов, Димитър, получава солидно техническо и търговско образование в Германия. Всички деца на Иван х. Беров получават сериозно образование като специално синовете му, които поемат управлението на предприятието, завършват съответно: Беро – текстилно бояджийство и финанси в Англия, и Сава – финанси в Швейцария. Почти всички представители на втората вълна владеят поне по един чужд език, а някои, като Рачо Бобчев и Беро Беров, дори по три.

Има и изключения от правилото за семейна обвързаност между представителите на първата и втората вълна. Най-добрият пример може би е Георги Губиделников, за който заниманието с индустриални предприятия не е основно. Той не е и в типичния възрастов диапазон, характерен за повечето от представителите на условната втора вълна. Това обаче не пречи да вдигне на крака, образно казано, съществуващата вече тревненска фабрика „Св. Георги“ и да я превърне в печелившо предприятие[50]. Като цяло действията му са в синхрон с това, което предприемат и останалите представители на втората вълна – увеличава капитала, модернизира производствените мощности и търси нови пазари.

---

50 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества. 1890 – 1914. София: Гутенберг, 2010, 269–272.

Почти всички останали правят същото. Братя Стефанови предприемат сходни действия в началото на XX в. – разширяват фабриката с нови постройки, повишават техническата обезпеченост на предприятието[51]. Кариерата на Стефан Г. Стефанов, извън индустриалната дейност, само подкрепя усещането за широтата на интересите и подхода на представителите на втората вълна[52].

Макар и по-скромни като мащаб, но със същия резултат, са действията и на Рачо Хр. Бобчев във фабрика „Александър“ – разширява фабричното здание още в началото на 90-те години на XIX в., доставя на няколко пъти механични станове[53]. В началото на XX в. са закупени и нови машини – парен котел, локомобил (80 к.с.), предачни машини за камгарно предене[54]. През 1908 г. дружеството се преобразува във Вълненотекстилно анонимно дружество – фабрика „Александър“ с капитал 884 хил. лв.[55] През същата година взема под наем карловската фабрика „Евлогий Георгиев“ за период от 1 февруари 1908 г. до 1 февруари 1918 г. срещу 16 хил. лв. годишно[56]. Смъртта на Р. Хр. Бобчев разклаща състоянието на фабриката, но „Александър“ остава може би най-модерната фабрика в България до 1912 г.

Наследниците на Иван Калпазанов в Габрово – синовете му Никола, Добри и Димитър, заедно със зетьовете Васил Карагьозов и Тодор х. Петров не остават по-назад от конкурентите в града и страната. Те постепенно превръщат наследените фабрики в сериозно модерно предприятие. В началото на двадесетото столетие са доставени нови машини от Германия[57]. Към началото на второто десетилетие на същия век фабриката разполага и със собствени електроцентрала[58] и въгледобивна мина[59], а е завършено и ново тъкачно здание[60]. През 1907 г., създаденото през 1889 г., събирателното дружество „Ив. К. Калпазанов“, Първа княжеска придворна фабрика за шаяци, сукна и гайтани“ се преобразува в „Анонимно Акционерно Дружество за Индустрия и Търговия „Ив. К. Калпазанов“ с капитал 1 080 000 лв.[61] Печалбите на предприятието в края на разглеждания период са за 1911 – 1912 г. – 238 891,86 лв., и за 1912 – 1913 г. – 236 734,55 лв.[62]

Зетят на Богдан Прошек, Стефан Пипев, които поема управлението на пивоварната след 1905 г., успява да укрепи разколебаното предприятие чрез технологични нововъведения, извършени в производствения процес. През 1907 г. вследствие на

---

51 **Златанов**, Здр. 150 години…, 45–46.

52 Стефан Г. Стефанов (1876 – 1945) е поддиректор и директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост между 1915 и 1918 г., член на Демократическата партия след 1915 г., неколкократен народен представител в периода между световните войни, министър на финансите в съставите на правителствата на Никола Мушанов между 1931 и 1934 г.

53 **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., с. 40, **Цончев**, П. Из стопанското минало…, 526–527.

54 **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., с. 72.

55 ДА – Габрово, ф. 29к (Вълнено текстилно анонимно Акционерно дружество (АД) фабрика „Александър“ – Габрово), оп. 1, а.е. 1, л. 1–2.

56 Пак там, оп. 2, а.е. 3, л. 15–19.

57 ДА – Габрово, ф. 28к, оп. 1, а.е. 51, л. 1–40.

58 **Гатев**, Г., Хр. **Венков**, М. Г. **Минчев**. История на вълнено-текстилната..., с. 68.

59 ЦДА, 231к, оп. 1, а.е. 6.

60 ДА – Габрово, ф. 28к, оп. 1, а.е. 51, л. 35.

61 Пак там, а.е. 2, л. 1–11.

62 ЦДА, ф. 159к (Министерство на финансите), оп. 10, а.е. 1944, л. 4–6.

увеличеното производство и с оглед на бъдещите нужди във фабриката се инсталира нов двигател с мощност 120 к.с., нова динамо машина, нови хладилници, двойни компресори и нова инсталация за изкуствен лед[63].

В известен смисъл такъв пример са и братя Калови от Сливен със своите фабрики, макар че те биха могли да бъдат отнесени и към групата на първопроходците поради факта, че на практика не поемат и не развиват фабрика, наследена от баща им. Сходна е и съдбата на братята Минчо и Христо Н. Гутеви, които все пак подпомагат развитието на кожарската работилница на баща си и я превръщат в модерна фабрика в началото на XX в.

Впечатление прави и българизирането на част от наследниците на чужденците от първата вълна. Обикновено това става чрез бракове, какъвто е случаят със споменатия вече зет на Б. Прошек, Стефан Пипев, който се жени за Милада, дъщеря на чешкия предприемач. Но това не е задължителен сценарий. Синът на А. Хоринек, Фердинанд, живее и умира в България и, въпреки че работи известно време в бащиното предприятие, е по-известен в българските шахматни среди като първия председател на Българския шахматен съюз, учреден през 1928 г.[64] Разбира се, не всички чужденци „се смесват“ с българи. Съдружниците в „Каменица“ например остават свързани преди всичко със семейни връзки помежду си. Подобен е и случаят със собствениците на спиртоварна – семейство Бомонти, и с шуменския пивовар Франц Милде, които до 1912 г. не създават роднински връзки с българи.

Все пак приносът на тази втора вълна за развитието на българската индустрия става най-ясен и видим едва през годините между двете световни войни, когато повечето от първопроходците вече или не са между живите, или са на сериозна възраст и са прехвърлили отговорностите по ръководството на предприятията на наследниците си. При всички положения обаче тези две групи индустриалци, ясно разграничими по своите характеристики, определят до голяма степен облика и характера на българската индустрия до 1912 г.

В крайна сметка големият въпрос, който следва да бъде поставен, е не защо България не става индустриална държава, а защо успешните примери остават изолирани явления? А такива успешни примери за индустриални начинания и дори за начални етапи на индустриализиране на отделни населени места има. Част от тези примери определено демонстрират предимствата на една национална икономика и индустрия. До известна степен обясненията защо успешните примери си остават по-скоро изключение следва да се търсят в доминацията на политическото, в най-общ смисъл, над икономическия прагматизъм и донякъде съществуващата в България и останалите балкански държави корупционна среда[65]. С други думи казано, оценките за „българското чудо“, опиращи се на сухата статистиката, имат за своя основа всъщност дейността на немногобройната група индустриалци, създали индустрията в страната до 1912 г. Но и тяхната роля не бива да се надценява. Както правилно посочват критиците на „чудото“, наблюдаваният в други

63 <http://www.dnevnik.bg/blogosfera/post.php?id=53308> 12 януари 2015.

64 <https://bg.wikipedia.org/wiki/Фердинанд_Хоринек> 7 април 2017.

65 **Паларе**, М. Балканските икономики…, 349–359, 381–392.

случаи „self-sustained“ растеж, като сигурен показател за модерното, индустриалното, капиталистическото развитие на икономиката на една страна, в България е трудно да се улови. Това вероятно е така не само по обективни причини, защото отправната точка е много ниска, а вероятно и защото усилията на предприемачите се влагат предимно в познати, наложили се като традиционни, индустриални браншове, за които има достатъчно натрупан опит в европейски мащаб, от който да се черпи с пълни шепи. С други думи, родните фабриканти са напредничави, иновативни дори революционери, но само на фона на местната стопанска действителност. Не се пробват в нови отрасли и браншове, за които няма готови отговори и развитието им предполага самостоятелно търсене на административни, технологични и пазарни решения. Очевидно в индустрията местните предприемачи се оказват много по-добри в адаптирането на европейски работещи модели, особено на ниво отделно предприятие, нещо, което невинаги важи за други сфери от обществения и политическия живот на българското общество и държава в края на XIX и началото на XX в. Все пак остава достатъчно широко поле за размисъл, и то в много посоки, за другите възможни обяснения като: влиянието на предприемачите върху стопанските процеси; техническата обезпеченост и актуализация на машинния парк в предприятията; връзката държава – индустрия извън доста проблематичното покровителствено законодателство и т.н. Всеки един от тези аспекти може и следва да бъде предмет на специално изследване. Най-добрият начин да се разкрият спецификите на балканския индустриален пейзаж и развитие обаче е сравнителният анализ на две (или повече) икономики и техните прилики и разлики, на чийто фон да се открои типично балканските от по-общите проблеми и предимства на изостаналите.

Приложение 1. Социален профил на българските индустриалци 1878 – 1912 г.

Лице / Показатели	град	име на фирмата	производство	вложен капитал (при основаването) в лева	оборудване на фабриката (произход)	първоначален брой работници	дата на основаване / начало на работа/ на работа на предприятието
Аврам Д. Леви (1834 – 1934)[1]	София	„Изида“	строителни материали				1893 г. / 1895 г.
Аврам Чальовски (1861 – 1943)[2]	София	Първа българска електрическа фабрика за сусамени масла и халви	хранително-вкусова				1908 – 1909 г.
Адолф Бомонти	Пловдив	„А. Бомонти“	спиртоварна				1882 г.
Александър (Алекси) Г. Калов (1863 – 1904)[3]	Сливен	„Калови, Атанасов и Сие“	текстил	300 000		40 – 50	1890 г.
Андон Р. Андонов[4]	Сливен	„Андонов – Михайлов“	текстил				1890 г. / 1891 г.
Андон С. Бояджиев (1845 – 1918)[5]	Сливен		текстил				1888 г.
Андре(й) Тюрио (неизв. – 1918)[6]	Русе	Мелница „Папаманоли“	мелничарство				1886 г.
Андрей Дойкин[7]	Габрово	„Надежда“	текстил	100 000	английски		1904 г.
Андрея Момерин (1853 – 1926)	Габрово	„Надежда“	текстил	100 000	английски		1904 г.
Антон Хоринек	София	„Беров и Хоринек“	текстил	159 000			1906 г.
Апостол Г. Стефанов (1888 – неизв.)[8]	Сливен	„Георги Стефанов и Синове“	текстил			40	1888 г.
Аргири Папаманоли[9]	Русе	Мелница „Папаманоли“	мелничарство				1886 г.
Белчо А. Белчев (1866 – 1941)[10]	Сливен	„Белчев и Стефанов“	текстил				1886 – 1887 г.
Беро х. Беров[11]	Габрово	„Иван Хаджиберов“					
Богдан (Теодор) Прошек (1858 – 1905)[12]	София	Пивоварна „Прошек“	пивоварна				1881 г. / 1884 г.
Ботьо Папазов (1828 – 1902)	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Васил Карагьозов (1856 – 1938)[13]	Габрово	„Иван К. Калпазанов“	текстил	90 000	Германия, Кемниц, „Рихард Хартман“	12	1881 г. / 1882 г.
Васил П. Халачев	Габрово	„Успех“ – „Фердинанд“	текстил		Машини от Англия		1887 г. / 1888 г.

	народност	възраст при основаване на предприятието	образование	деца	образование на децата	занимания преди основаването на фабриката	други стопански дейнсоти	забележка
	евреин	59				търговец	Българска генерална банка, АД „Орел“, издателство „Хемус“	
	българин	47	средно образование (?)	Евстати, Манол		сладкар		роден в с. Галичене, Македония
	швейцарец							
	българин	27					участват в „Напредък“, участват във фабрика „Цонев, Калови и Сие“	Съдружникът им Иван Атанасов е брат на втората съпруга на Иван Т. Цонев
	българин		висше техническо училище в Кемниц					
	българин	43		Симеон	Симеон-завършил текстил в Германия	търгува с шаяци и аби	Участва в „Напредък“	след 1910 г. фабриката е собственост на Георги Хр. Гигов
	французин			Мария, Елиза, Андре, Жак				
	българин						Директор на АД „Св. Георги“, Трявна	
	българин	51		Христо, Сава, Иван, Стефан	Стефан, Иван – кожарство в Германия	съдружник в „Иван Хаджиберов“	Кожена фабрика „Андрея Момерин“	
	чех			Фердинанд, Иван, Мария, Тодора	Фердинанд – текстилен инженер в Аахен	технически надзор при „Ив. Х. Беров“		Свързани с Иван х. Беров от Габрово. Мария А. Хоринек е женен за Борис Беров, син на Димитър Беров
	българин		висше техническо училище в Брюн					
	българин?							
	българин	20 – 21						
	българин		финансови науки във Франция и Англия					
	чех	23	техническо образование	Богдан Прошек – младши.			„Придворната печатница“ – първата печатница в София	
	българин					търговец на розово масло		
	българин	25 – 26	тъговия и математика в Щутгарт, Цюрих и Виена	Кольо, Венка, Вела и Иванка	Кольо – в Ерланген следва право, в Лайпциг завършва в „висше търговско училище“			зет на Иван К. Калпазанов, женен за Дешка
	българин							

Васил Хр. Марокинджиев (1883 – 1925)[14]	Габрово	АД „Хр. В. Марокинджиев и синове“	кожарство				1910 г.	
Велизар Пеев (1859 – 1927)[15]	София	фабрика за захарни изделия „В. Пеев“	хранително-вкусова			10	1901 г.	
Велчо Е. Рашеев	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.	
Вилхелм Беман[16]	Русе	„Евгени Мюлхаупт“	машиностроене	55,000		16	1907 г.	
Вилхелм Шедлински (1872 – неизв.)[17]	София	„Шедлински и сие“„, по-късно „Леви Фридман и сие“	кожарство				1906 г.	
Ганчо Д. Попов[18]	Габрово	„Дончо Попа“	текстил		Англия	30 – 40	1907 г.	
Георги Атанасов (1874 – 1945)[19]	София	„Гранитоид“	строителни материали				1908 г.	
Георги Губиделников (1859 – 1938)[20]	Трявна	АД „Св. Георги“	текстил	194 000			1910 г.	
Георги Калов (1820 – 1880)[21]	Сливен	Дружество „Напредък“ (Старата фабрика на Д. Желязков)	текстил	10 000 турски лири			1880 г.	
Георги Н. Гъондов (1856 – 19013)[22]	София	фабрика за бонбони	хранително-вкусова				1907 г.	
Георги Р. Андонов (1883 – неизв.)[23]	Сливен	„Андонов – Михайлов“	текстил				1890 г. / 1891 г.	

	българин							И тримата влизат в предприятието на баща си в началото на XX век
	българин		Гимназия в Пловдив и Военно училище	Велизар, Боян	Велизар – машинен инженер, Боян – юрист	военен		прави опити за развитие на строителен бизнес
	българин							
	?					фабрика за железни ролети	член на ръководството на Русенска сконтова банка	
	немец	34				учи в Германия		Дядо му, Фридрих Шедлински, основава първата кожарска фабрика в Румъния, 1835 г. Баща му Фриц управява и развива същата
	българин		Учи в Априловската гимназия и във френското търговско училище в Цариград			управлява фабрика „Троица“ с Конкилев и Екимов	участва в създаването на „Троица“ с Конкилев и Екимов	Осиновен от Дончо Попва
	българин		висше техническо във Виена, Дрезден и Дуисбург			жп инженер	член на УС на мини „Пирин“ АД и „Вулкан“ АД и на Банка за народен кредит и Банка „Български Кредит“	
	българин		право в Новоросийския университет	Георги, Тодор, Стефан	Георги – право в Загребския Университет, Тодор – инженерни науки във Фрайбург		Председател на: ПБЗД „България“, на общо презастрахователно дружество „България“, на керамичното „Труд“, на Българското минно акционерно дружество „Бъдаще“, на строителното „Работник“, на Видинската търговска банка, на спестовното дружество „Стремление“, на издателското дружество „Стопанско развитие“	За Губиделников е трудно да се определи кои от заниманията му предхождат ангажимента с фабрика „Св. Георги“ и кои са по-късни, тъй като основните му стопански активности са в сферата на финансите и банковото дело, а индустриалните предприятия са странично занимнание, макар че развитието им показва, че се справя добре и с тяхното управление
	българин	60		Тодор, Илия, Александър	Тодор, Илия – текстилно инженерство в Германия, Александър			
	българин					сладкар		роден в гр. Крушево, Македония
	българин		търговско образование в София					

Георги Стефанов (1843 – 1909)[24]	Сливен	„Георги Стефанов и Синове“	текстил			40	1888 г.
Георги Т. Попов (1839 – 1885)	Трявна	Фабрика „Александър“, по-късно „Св. Георги“	текстил				
Георги Т. Рашеев (1866 – 1943)[25]	Габрово	„Георги Т. Рашеев“	текстил, лен				1901 г.
Густав Дорзе	София	Захарна фабрика	хранително-вкусова	3 000 000			1895 г. / 1898 г.
Димитър (Димитро) Папазов (1828 – 1902)	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Димитър Бакалов	Габрово	„Надежда“	текстил	100 000	английски		1904 г.
Димитър Беров	София	„Беров и Хоринек“	текстил	159 000			1906 г.
Димитър Ив. Калпазанов (1884 – 1912)	Габрово	„Иван К. Калпазанов“	текстил		Германия, Кемниц, „Рихард Хартман“		
Димитър Р. Андонов (1885 – неизв.)[26]	Сливен	„Андонов – Михайлов“	текстил				1890 г. / 1891 г.
Димитър Саръиванов (1854 – 1896)[27]	Сливен	„Димитър Саръиванов и Сие“ по-късно „Недев и Саръиванов“	текстил			25	1883 г.
Добри Ив. Калпазанов (1872 – 1943)	Габрово	„Иван К. Калпазанов“	текстил		Германия, Кемниц, „Рихард Хартман“		
Евгени Мюлхаупт (1866 – 1933)[28]	Русе	„Евгени Мюлхаупт“	машиностроене	55,000		16	1907 г.
Едуард Наудашер (1872 – 1945)[29]	София	„Гранитоид“	строителни материали	300 000		30	1907 г.
Емануил Папаманоли[30]	Русе	Мелница „Папаманоли“	мелничарство				1886 г.
Иван Атанасов	Сливен	„Цонев, Калов и Сие“, по късно „Цонев, Илиев и Сие“	текстил	4800 турски лири			1886 г.
Иван Грозев (1847 – 1916)	София		мини, строителство				
Иван Донков[31]	Габрово	Барутна фабрика „Росица“	взривни вещества				1906 г.

	българин	45		Стефан, Киро, Апостол	Стефан – право и стопански науки в Германия, Киро – търговско училище в Свищов, Апостол – висше техническо училище в Брюн	търговец на аби, шаяци и гайтани	Участва в „Напредък“	Фабриката е създадена като сдружение между Г. Стефанов, Ил. Димитров и Момчилов
	българин							кмет на Трявна
	българин	35	Априловска гимназия, за кратко „специализира“ тъкачество и бояджийство в Германия			бояджийство на вълни и прежди		Племенник на Васил Рашеев
	белгиец							
	българин					търговец на розово масло		
	българин							
	българин		военно образование			военен		Свързани с Иван х. Беров от Габрово. Мария А. Хоринек е женен за Борис Беров, син на Димитър Беров
	българин		търговско и инженерно образование в Германия					убит при Лозенград
	българин		машинно инженерство в Берлин					
	българин	29		Асен	завършва финансови науки и текстилно училище в Белгия	търговец, участва в дружество „Напредък“	чрез „Напредък“ експлоатация на фабриката на Д. Желязков	
	българин							
	немец	41	техническо образование			монтьор в Германия, технически директор в „Енергия“, Русе		
	немец	35	техническо образование					
	българин?							
	българин						Участва в „Калови, Атанасов и Сие“	
	българин							
	българин						фабрика за патрони	участват още Иван С. Паяков, Н. А. Халачев, Н. Драганов, Павел Егер, Петко Киров, Юрдан Т. Аврамов

Иван Илиев	Сливен	„Цонев, Калов и Сие“ по късно „Цонев, Илиев и Сие“	текстил	4800 турски лири			1886 г.
Иван К. Калпазанов (1835 – 1889)[32]	Габрово	„Иван К. Калпазанов“	текстил	90 000	Германия, Кемниц, „Рихард Хартман“	12	1881 г. / 1882 г.
Иван Михайлов	Сливен	„Андонов-Михайлов“	текстил				1890 г. / 1891 г.
Иван Недков (1867 – 1939)[33]	Габрово	„Иван Недков и Сие“	машиностроене			12	1906 г.
Иван Ненов	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Иван П. Златин (1841 – 1927)[34]	София	„Първо българско анонимно акционерно дружество за книжно – мукавено производство“, Княжево	хартиена индустрия				1899 г.
Иван П. х. Стойчев (неизв. – 1887)[35]	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Иван П. Червенаков	Габрово	„Успех“ – „Фердинанд“	текстил		Машини от Англия		1887 г. / 1888 г.
Иван Сребърников	Долна Баня		дървообработване				
Иван Т. Цонев (1820 – 1890)[36]	Сливен	„Цонев, Калов и Сие“ по късно „Цонев, Илиев и Сие“	текстил	4800 турски лири			1886 г.
Иван х. Беров (1858 – 1934)[37]	Габрово	„Иван Хаджиберов“	текстил				1892 г.

	българин							
	българин	36 – 37	Априловска Гимназия	Дешка, Никола, Добри, Мария, Стоянка, Кина и Димитър	Димитър – търговско и инженерно образование в Германия			Стоянка е женена за габровския краевед д-р Петър Цончев
	българин							
	българин	39	Техническо училище в Русе, специализира в Кемниц, Германия	Симеон, Никола, Цветан	Симеон – машинно инженерство в Берлин, Германия; Никола – медицина в Берлин; Цветан – Техническия университет в Мюнхен	работи като механик във фабриката на Ив. К. Калпазанов		
	българин							
	българин			Никола	Никола – право в Хайделберг			основано с капиталите на търговска къща „Братя Арие“, Самоков, чийто зет е Златин
	българин							
	българин			Илия	търговско образование в Анверс, Белгия			
	българин							
	българин	66		Александър (Алекси), Тодор, Христо	Тодор – инженерни науки в Дармщат			Тодор Цонев е електро-инженер работил по електрификацията на Пловдив и София и ел. централите на Русе, Варна и на габровските фабрики.
	българин	34	„при даскал поп Неофит“	Беро, Сава, Недка, Иванка, Еленка	Беро – финанси в Женева и текстилно бояджийство в Англия, Сава – финанси в Швейцария, Иванка – висше търговско училище във Виена, Недка – колеж в Париж, Еленка – Роберт Колеж в Цариград	търговия в хранителни стоки	мелница, ВЕЦ	във фабриката работи и зет му Николай Георгиев

Иван х. Петров (1834 – 1909)[38]	Бургас	„Големи български мелници“	мелничарство				1883 г.
Иван Хаджибончев	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Иван Хаджиенов (1843 – 1923)[39]	София		копринен текстил				
Иван Хр. Марокинджиев (1888 – неизв.)[40]	Габрово	АД „Хр. В. Марокинджиев и синове“	кожарство				1910 г.
Илия Г. Калов (1861 – 1941)[41]	Сливен	„Калови, Атанасов и Сие“	текстил	300 000		40 – 50	1890 г.
Иржи (Георги) Прошек (1847 – 1905)[42]	София	Пивоварна „Прошек“	пивоварна				1881 г. / 1884 г.
Йонко Ив. Калпазанов (1868 – неизв.)[43]	Габрово	„Братя Ив. Калпазанови“	кожарство				
Йордан (Юрдан) Джумалиев (1858 – 1914)	София	Мелница „Джумалиев“	мелничарство				
Йосиф Р. Цанков (1839 – 1909)[44]	Габрово	„Бузлуджа“	пивоварна				1894 г.
Йосиф Хорват	София	„Първо българско анонимно акционерно дружество за книжно–мукавено производство“, Княжево	хартиена индустрия				1899 г.
Йосиф Шаулов[45]	София	„Апис“	кожарство				1906 г.
Йохан Хаберман	Русе	Пивоварна „Хаберман“	пивоварна				1883 г.
Кирил Стефанов[46]	Сливен	„Белчев и Стефанов“	текстил				1886 – 1888 г.
Киро Г. Стефанов (1881 – неизв.)[47]	Сливен	„Георги Стефанов и Синове“	текстил			40	1888 г.
Костаки Пеев (1853 – 1920)	Пловдив	„Родопска пчела“	Сапун	600 турски лири			1884 г.
Леви Фридман (неизв. – 1915)[48]	София	„Шедлински и сие“, по-късно „Леви Фридман и сие“	кожарство				1906 г.
Матей Ив. Х. Петров (1889 – неизв.)[49]	Бургас	„Големи български мелници“	мелничарство				1883 г.
Михаил Греков	Пловдив	„Родопска пчела“	Сапун	600 турски лири			1884 г.
Морис Аврамов	София	„Шедлински и сие“, по-късно „Леви Фридман и сие“	кожарство				1906 г.
Начо Н. Начов (1863 – 1938)[50]	Русе	„Начо Начов и сие“	спиртоварна				1903 г.
Недю Хаджииванов (1847 – 1903)[51]	Сливен	„Димитър Саръиванов и Сие“ по-късно „Недев и Саръиванов“	текстил			25	1883 г.

	българин	49		Матей, Павел, Стефан		търговец		Синовете поемат управлението на мелниците от началото на XX в.
	българин							
	българин							И тримата влизат в предприятието на баща си в началото на XX в.
	българин	29	текстилно инженерство в Германия				участват в „Напредък“, участват във фабрика „Цонев, Калови и Сие“	Съдружникът им Иван Атанасов е брат на втората съпруга на Иван Т. Цонев
	чех	34	землемерно инженерство и строителство в Кралевската чешка политехника в Прага			инженер в Хиршовата железница	„Придворната печатница“ – първата печатница в София	
	българин		Априловска гимназия и кожарство в Чехия и Лион, Франция	Стефан	Стефан – доктор по химия в Австрия			
	българин							
	българин						член на УС на БТБ, акционер в АД „Успех“	
	чех							
	евреин							
	чех							
	българин							
	българин		търговско училище в Свищов					
	българин							
	евреин					търговец		
	българин							Синовете поемат управлението на мелниците от началото на XX в.
	българин							
	евреин							
	българин		Счетоводни курсове на о. Халки	Иван, Никола		търговец, счетоводител в БНБ-клон Русе	АД „Труд“, Русе, АД „Златен топ“, АД „Северна България“	След войните синовете му се включват в работата на спиртоварната
	българин	36		Димитър	висше търговско училище в Белгия	търговец, участва в дружество „Напредък“	чрез „Напредък“ експлоатация на фабриката на Д. Желязков	

Никола Гутев (1837 – 1906)[52]	Габрово	„Никола Гутев и Синове“	кожарство	18 000		18	1901 г.
Никола Ив. Калпазанов (1868 – 1936)	Габрово	„Иван К. Калпазанов“	текстил		Германия, Кемниц, „Рихард Хартман“		
Никола Папаманоли[53]	Русе	Мелница „Папаманоли“	мелничарство				1886 г.
Никола Рашеев	Габрово	„Успех“ – „Фердинанд“	текстил		Машини от Англия		1887 г. / 1888 г.
Никола Хр. Марокинджиев (1886 – неизв.)[54]	Габрово	АД „Хр. В. Марокинджиев и синове“	кожарство				1910 г.
Павел Ив. Х. Петров (1884 – неизв.)[55]	Бургас	„Големи български мелници“	мелничарство				1883 г.
Павел Калпакчиев (1863 – 1929)[56]	Пловдив		строителни материали				1894 г.
Панайот А. Попов (1848 – 1910)[57]	Русе	„Пенков – Попов“	кожарство				1884 г.
Панайот Г. Попович	Сливен		текстил				
Панайот Пенков[58]	Русе	„Пенков – Попов“	кожарство				1884 г.
Панайот С. Славчев	Габрово	„Надежда“	текстил	100 000	английски		1904 г.
Пантелей Генов[59]	Пловдив		консерви			35	
Пантелеймон П. Набодков.	Пловдив	„Родопска пчела“	Сапун	600 турски лири			1884 г.
Пенко Кирев	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Пенчо Семов (1873 – 1945)[60]	Габрово	„Надежда“	текстил	100 000	английски		1904 г.
Петко Орозов	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Рафаил Мощев (1856 – 1931)[61]	Шумен	„Българско пивоварно дружество – Шумен“	пивоварство				1882 г.
Рачо Хр. Бобчев (1876 – 1909)	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.

	българин	64	начално училище В Габрово	Минчо, Христо	Минчо – търговско училище, Христо – кожарство (?)	кожарска работилница		
	българин							
	българин?							
	българин							
	българин							И тримата влизат в предприятието на баща си в началото на XX в.
	българин							Синовете поемат управлението на мелниците от началото на XX в.
	българин			Донка, Тотка, Йордан, Любен, Димитър, Георги, Стефка, Христо и Петър	Любен – средно образование в гр. Пловдив; Петър – завършва Търговската гимназия			Павел и Юрдан са братя. В периода между двете световни войни ръководството на фабриката е поета от сина Любен. Петър също влиза във фабриката в междувоенния период.
	българин	36	трети клас лицей „Митрондио“, Русе				Българско застрахователно дружество „България“, Българска търговска банка, АД за керамични изделия „Труд“	кмет на Русе
	българин							
	българин					търговец		
	българин							
	българин		Правни науки в Швейцария, изучава производството на консервирани храни в Белгия и Франция					
	руснак							
	българин							
	българин	31					трикотажна фабрика, Фабрика за ютени изделия „Принц Кирил“	Основната си дейност равива в междувоенния период
	българин							
	българин		основно образчование в Шумен		Велислав, Георги		производство на колбаси, търговия с тютюн	
	българин	15?						

Рудолф Фрик (1850 – 1926)	Пловдив	„Каменица“	пивоварство				1883 г.
Русчо Андонов (1842/1843 – 1928)[62]	Сливен	„Андонов – Михайлов“	текстил				1890 г. / 1891 г.
Сабетай Бениеш (неизв. – 1911)[63]	Русе	Фабрика за захарни изделия „Сабетай Л. Бениеш“	захарни изделия				1895 г.
Сава х. Беров[64]	Габрово	„Иван Хаджиберов“					
Ст. П. Стайнов	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Стефан Балъкчиев (1955 – 1914)[65]	София	фабрика за захарни изделия „Малина“	хранително-вкусова				1910 г.
Стефан Г. Стефанов (1876 – 1945)[66]	Сливен	„Георги Стефанов и Синове“	текстил			40	1888 г.
Стефан Ив. Х. Петров (1881 – неизв.)[67]	Бургас	„Големи български мелници“	мелничарство				1883 г.
Стефан Медарев	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Стефан Милков[68]	Габрово	„Бузлуджа“	пивоварна				1894 г.
Стефан Недев	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Стефан П. х. Стойчев (неизв. – 1907)[69]	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син”		1883 г. / 1884 г.
Стефан Пипев (1871 – неизв.)[70]	София	Пивоварна „Прошек“	пивоварна				
Стефан Саръиванов	Сливен	„Саръиванов, Кювлиев, Попович“	текстил				1882 г.
Стефан Т. Кювлиев (1869 – неизв.)	Сливен		текстил				1882 г.
Стоян Атанасов[71]	София	„Първо българско акционерно дружество за фабрикуване на вагони и машини“	машиностроене				1906 г.
Стоян Павлов[72]	Русе	„Пенков – Попов“	кожарство				1884 г.
Тодор Балабанов (1847/1850 – 1912)[73]	Мездра		спирт				1894 г.
Тодор Г. Калов (1857 – 1932)[74]	Сливен	„Калови, Атанасов и Сие“	текстил	300 000		40 – 50	1890 г.

	швейцарец							
	българин	48 – 49		Андон, Георги, Димитър	Андон – Висше техническо училище в Кемниц, Германия; Георги – Търговско образование; Димитър – машинно инженерство в Берлин		участва в „Напредък“	
	евреин			Леон, Рафаел				
	българин		финанси в Швейцария					
	българин							
	българин			Любен, Антон, Борис		сладкар		роден в гр. Битоля, Македония
	българин		право и стопански науки в Германия					депутат 1901 – 1908, министър на финансите 1931 – 1934
	българин							Синовете поемат управлението на мелниците от началото на XX в.
	българин							
	българин						Барутна фабрика „Еловица“	
	българин							
	българин							
	българин		търговска академия във Виена			търговска дейност		зет на Богдан Прошек, жене за Милада Прошек-Пипева
	българин							
	българин		търговско училище във Франция					
	българин							
	българин					търговец		
	българин	44 – 47	без образование	Иван		дървообработване, строителство, търговия с тютюн		
	българин	33					участват в „Напредък“, участват във фабрика „Цонев, Калови и Сие“	Съдружникът им Иван Атанасов е брат на втората съпруга на Иван Т. Цонев

Тодор Д. Кювлиев (1832 – 1897)[75]	Сливен	„Саръиванов, Кювлиев, Попович“	текстил				1882 г.
Тома Лозанов (1852/1853 – 1952)	с. Буковец		барутна фабрика				1883 г.
Тонко Кирев	Казанлък	„Розова долина“	текстил	217 920	английската фабрика „Принц Смит & Син“		1889 г. / 1890 г.
Тотю Ив. Калпазанов[76]	Габрово	„Братя Ив. Калпазанови“	кожарство				
Франц Милде	Шумен	„Българско пивоварно дружество – Шумен“	пивоварство				1882 г.
Фридрих Сулцер (1835 – 1907)	Пловдив	„Каменица“	пивоварство				1883 г.
Хайнрих Лангбен	Русе	„Евгени Мюлхаупт“	машиностроене	55,000		16	1907 г.
Херман Арндт	Русе	„Евгени Мюлхаупт“	машиностроене	55,000		16	1907 г.
Христо В. Марокинджиев (1855 – неизв.)[77]	Габрово	АД „Хр. В. Марокинджиев и синове“	кожарство				1910 г.
Христо Гъдев	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Христо Ив. Калпазанов[78]	Габрово	„Братя Ив. Калпазанови“	кожарство				
Христо Йорданов (Юрданов) Калпакчиев (1864 – 1921)[79]	София	„Струг“	металообработка				1901 г.
Христо Конкилев (1848 – 1912)[80]	Габрово	втората фабрика на Иван Калпазанов	текстил		Англия		1887 г.
Христо Лулев	Габрово	ВЕЦ „Христо Лулев“	електроенергия				1912 г.
Христо Р. Бобчев (1934 – 1911)[81]	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Цанко Добрев	Габрово	„Успех“ – „Фердинанд“	текстил		Машини от Англия		1887 г. / 1888 г.
Цанко П. х. Стойчев[82]	Габрово	„Александър“	текстил		английската фирма „Принц Смит & Син“		1883 г. / 1884 г.
Шаул Шаулов[83]	София	„Апис“	кожарство				1906 г.

	българин	50		Стефан	Стефан – търговско училище във Франция	търговец с аби и шаяци	Участва в „Напредък“	
	българин	30/31					спиртна фабрика	
	българин							
	българин			Руси	Руси – търговско образование			
	чех							
	швейцарец							
	?					търговец		
	немец					леяр		
	българин			Васил, Никола, Иван	Никола – учи в Германия; Иван – висше търговско училище	още от 1877 г. се занмава с кожарската си работилница		през 1903 г. вече се ползва с привилегии по закона за насърчение
	българин							
	българин			Никола				
	българин			Юрдан, Никола, Любица, Дана, Петрана, Славка		железарска работилница	Българско акционерно строително дружество „Работник“	След смъртта на Хр. Ю. Калпакчиев предприятието се управлява от синовете и зетьовете му д-р Христо Далакчиев и инж. Юрдан Данчев
	българин	39	Роберт Колеж	Кольо	Кольо – търговски науки в Германия и Белгия		Гайтанджия, 1908 г. създава фабрика „Троица“ заедно с Ганчо Д. Попов и „Генчо Екимов и синове“	Депутат в III ВНС и в VI, VIII, X, XI и XIV ОНС. Кмет на Габрово – през април – август 1884 г., октомври 1894 – ноември 1896 г., октомври 1902 – декември 1905 г.
	българин							
	българин	49 – 50	до 13 години на училище в Габрово	Рачо, Никола, Стефан	Никола – текстилно инженерство в Германия; Рачо – търговско училище в Анверс, Белгия; Стефан – юридическо образование в Швейцария	занаятчия-гайтанджия	предачна фабрика „Хр. Р. Бобчев и Синове“, Габрово	
	българин							
	българин							зам.-кмет на Габрово, депутат
	евреин							

Юрдан Калпакчиев	София, Пловдив		строителни материали				1894 г.	
Янко Л. Зантопулов (1872 – неизв.)[84]	Варна	фабрика за производство на домашни съдове и прибори от мед, алуминий и др. метали	металообработка		внос ?	40	1903 г.	

Източници: Освен посочените в текста материали вж. още:

1 Алманах на българските индустриалци…, 305–307.
2 Пак там, 208–211.
3 Пак там, 58–59.
4 Пак там, 76–77.
5 Пак там, 100–101.
6 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 487.
7 Пак там, с. 467.
8 Алманах на българските индустриалци…, 66–73.
9 **Велинова**, Р., М. **Трифонова**. Индустриалните предприятия в Русе 1878 – 1947. Русе: Утро прес, 1995, с. 14.
10 Алманах на българските индустриалци…, 66.
11 ЦДА, ф. 1621к.
12 <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Irzhi_Proschek.png> 2 януари 2015.
13 <http://www.bg.gabrovowiki.com/wiki/Васил_Карагьозов> 2 януари 2015.
14 Алманах на българските индустриалци…, 168–171.
15 Пак там, 200–204.
16 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 463.
17 Алманах на българските индустриалци…, с. 173.
18 Пак там, 97–100.
19 Пак там, 315–316; **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 463.
20 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, 466–467.
21 Алманах на българските индустриалци…, 58–59.
22 Пак там, 205–207.
23 Пак там, 76–77.
24 Пак там, 66–73.
25 Съвременна илюстрация…, 27–28.
26 Алманах на българските индустриалци…, 76–77.
27 Пак там, 42–43.
28 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, 476–477.
29 **Наудашер**, Е. От чирак в строителството на диги до пионер в индустриализацията на Българи. Спомени. Прев. от немски С. Станчев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.
30 **Велинова**, Р., М. **Трифонова**. Индустриалните предприятия в Русе…, с. 14.
31 Алманах на българските индустриалци…, 373–376.
32 Икономиката на България…, с. 339.
33 Алманах на българските индустриалци…, 345–347; <https://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Недков> 7 януари 2015.
34 <https://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Златин> 7 януари 2015; **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, 468–469.

	българин					тухларна в София		Павел и Юрдан са братя. В периода между двете световни войни ръководството на фабриката е поета от сина Любен. Петър също влиза във фабриката в междувоенния период.
	българин							Преди да разшири произовдството си посещава Германия, за да се запознае с технологията на обработка на мед, алуминий и месинг.

35 Алманах на българските индустриалци…, 110–113.
36 Пак там, 56–58, 366–367; ЦДА, ф. 1401к (Цонев, Иван (И. Ц. Тодоров) (1819–1890)).
37 ЦДА, ф. 1621к.
38 Алманах на българските индустриалци…, 270–276.
39 <https://bg.wikipedia.org/wiki/Иван_Хаджиенов> 13 декември 2014.
40 Алманах на българските индустриалци…, 168–171.
41 Пак там, с. 62.
42 <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Irzhi_Proschek.png> 2 януари 2015.
43 Алманах на българските индустриалци…, 159–163.
44 Пак там, с. 255; **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 488.
45 Алманах на българските индустриалци…, с. 173.
46 Пак там, с. 66.
47 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 467.
48 Алманах на българските индустриалци…, с. 172.
49 Пак там, 270–276.
50 Пак там, с. 255; **Велинова**, Р., М. **Трифонова**. Индустриалните предприятия..., с. 32, 45; **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, с. 477.
51 Алманах на българските индустриалци…, 42–43.
52 Пак там, 165–166.
53 **Велинова**, Р., М. **Трифонова**. Индустриалните предприятия в Русе…, с. 14.
54 Алманах на българските индустриалци…, 168–171.
55 Пак там, 270–276.
56 Пак там, с. 324.
57 **Иванов**, М. Мрежовият капитализъм…, 481–482; Алманах на българските индустриалци…, 153–154.
58 Алманах на българските индустриалци…, с. 154.
59 ДА – Пловдив, ф. 455к, оп. 1, а.е. 11, л. 88–89.
60 **Чолакова**, К. Пенчо Семов. Успехът. Велико Търново: Фабер, 2008.
61 **Ангелова**, Р. Миналото на Шумен..., 412–418.
62 Алманах на българските индустриалци…, 76–77.
63 **Велинова**, Р., М. **Трифонова**. Индустриалните предприятия в Русе..., с. 22.
64 ЦДА, ф. 1621к.
65 Алманах на българските индустриалци…, 212–214.
66 Пак там, 66–73.
67 Пак там, 270–276.
68 Пак там, с. 255.
69 Пак там, 110–113.
70 Пак там, 244–245.
71 Пак там, с. 348.
72 Пак там, с. 154.

73 <https://historicalmezdra.com/2014/02/08/кой-е-тодор-балабанов/> 18 декември 2014; Алманах на българските индустриалци…, 250–253; <https://www.zovnews.com/bg/todor-balabanov-patriarhat-na-noviya-targovsko-promishlen-svyat-na-balgariya/> 6 януари 2015.
74 Алманах на българските индустриалци…, 58–59.
75 Пак там, 114–115.
76 Пак там, 159–163.
77 Пак там, 168–171.
78 Пак там, 159–163.
79 Пак там, 333–334.
80 Пак там, с. 63.
81 Пак там, 46–50.
82 Пак там, 110–113.
83 Пак там, с. 173.
84 Пак там, 338–339.

Social Profiles of Industrialists and Entrepreneurs in Bulgaria in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century

Hristo Berov

The level of industrialization is both considered a special moment in the development and used as a major argument for the underdevelopment of the Balkan economies in the late nineteenth and early twentieth century. Of course, there are differences between the individual countries and each one of them has its specific characteristics. The best way to reveal the specific characteristics of the Balkan industrial landscape and development, however, seems to be the comparative analysis of two (or more) economies with their similarities and differences.

The present paper analyzes the main figures of the industrial landscape as a social profile of the Bulgarian industrialists in the late nineteenth and early twentieth century, trying to answerthe following questions: What is the collective social profile of the Bulgarian industrialist and entrepreneur in the late nineteenth and early twentieth century? Can we talk about a collective profile at all?

There is almost nobody with a good acquaintance on the past and specificity of the Balkans to be surprised by the statement that the economic approach to the regional development in the modern times is heavily underestimated on behalf of political and cultural one. And there is a good reason for that – there is no particular Balkan economic model to attract serious attention as in Japan for example; there are no worldwide famous companies which came into being due to the activities of indigenous managers or CEOs; there are no extraordinary statistical data on fast growing GDP or GDP per capita for a short period of time. To put it in a nutshell – the Balkans are not interested in their own economic development as much as other regions and countries are. On the other hand, there is a lot of political exotics, in the very broad sense, to attract attention both of well-wishersand skeptics. Nevertheless, Balkan economic patterns deserve a little more attention than just a possible explanation of an „evolution without a development“.

„ВАШИЯТ ГЛАС Е МОЯТ ГЛАС. НЕ ГО ЗАБРАВЯЙТЕ!“. ОСМАНСКИ ВЛИЯНИЯ В КУЛТА КЪМ ЛИЧНОСТТА НА КЕМАЛ АТАТЮРК

Димитър Григоров

Посетитель в кавказском кафе читает меню и спрашивает официанта:
– А что за „Султан-кебаб“?
– „Султан-кебаб“ – очень хорошо!
– А из чего он готовится?
– Слушай, я не знаю, из чего скажешь, из того приготовим![1]

На пръв поглед между култа към личността на Мустафа Кемал Ататюрк (1881 – 1938) и монархическия култ в Османската империя общото не е „много повече, отколкото между Кентърберийския архепископ и първосвещеник Самуил“[2], както пише Карл Маркс по повод един друг опит за сравнение. В същото време еклектичността, с която се характеризират повечето модерни идеологии, не отхвърля съчетаването на често противоположни или отдалечни и във времето, и в пространството символи. Неслучайно „главният управител на Западна Европа“, героят на антиутопичния роман на Олдъс Хъксли, посветен на бъдещите резултати от модерността – „Прекрасният нов свят“, е наречен Мустафа Монд – абсурдното съчетание между британския индустриалец Алфред Монд[3] и турският диктатор-реформатор Мустафа Кемал Ататюрк.

Целта на настоящия текст е да проследи, доколкото е възможно, континуитетът между образите на османските султани и този на обявения за създател на турската национална държава. Акцентът в изложението е върху владетелите от началото на епохата на Танзимата до края на султаната. В същото време внимание се отделя и на пропагандата, посветена на личността на Енвер паша, около когото се оформя култ, който носи много от белезите на модерния култ към личността.

---

1 <http://anekdoty.ru/pro-sultanov/> 31 август 2017.

2 **Маркс**, К., Ф. **Энгельс**. Сочинения. 2-е изд. Т. 16. Москва: Издательство политической литературы, 1960, с. 376, <http://www.1917.com/Marxism/Marx/18-Brumera/18-I-1.html>. Вж. също <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php> 12 август 2016.

3 Алфред Мориц Монд (1868 – 1930) е британски индустриалец, финансист, политик и активен ционист. Първи председател е на корпорацията „Imperial Chemical Industries“, която след създаването си през 1926 г. е считана за една от най-големите компании в света, <https://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_Mond,_1st_Baron_Melchett> 31 август 2017.

В студията е отделено специално място на отношението между образите на османските владетели и немюсюлманското население с акцент върху българите в епохата на Танзимата.

За по-доброто изясняване на проблема текстът започва с теоретично въведение, онагледено с исторически примери и посветено на понятия, които се използват – „култ към личността“ и „монрахически култ“.

„Култ към личността“ и „монархически култ“

Разбираемо култът към личността, както и монархическият култ, са ключовите термини, залегнали в анализа, предложен от мен.

Според едно от най-общите определения „култът към личността е поощряване на хвалебствията, отправени в чест на една личност, в противовес на колективното ръководство“[4]. Това определение, от една страна, разглежда термина като сбор от стереотипи (пропагандни и популярни), но противопоставайки явлението на колективното ръководство, също така приравнява култа към понятието „лидерство“, и по-точно едноличното лидерство. Впрочем доста сходна е съветската (разпространила се бързо в Източна Европа) дефинция, за която ще стане дума по-надолу. Култът към личността се различава от „харизматичния авторитет“ по това, че има негативно значение и е пейоративен термин. Различава се и от култа към героите, защото като правило се отнася до политическите лидери, макар че поне за мен това разграничение е спорно. За формирането на култа към личността, както и изобщо за усъвършенстването на пропагандата голямо значение има развитието на техниката. В миналото винаги са съществували лидери, които са благоприятствали ласкателството или пък налице са били такива нагласи сред населението. Обаче само с развитието на техниката особено през XX в. се създават необходимите условия за разпространението на масови пропагандни послания, изграждащи и поддържащи култа към личността. Преди изобретяването на фотографията, киното, радиото и накрая телевизията мнозинството на населението на съответната страна никога не е виждало лицето или пък е чувало гласа на водача.

В настоящото проучване аз разглеждам култа към личността както като форма на ръководство, така и като пропагандно средство. В този смисъл ще се придържам към две дефиниции. Едната е на Йън Плампер, според когото култът към личността е най-общо издигането на един човек много над останалите, като понятието винаги се отнася до политически фигури. В тях авторитет и сакрално са тавтологично свързани. Сакралното обяснява защо в култа към личността има предмодерни и модерни влияния[5]. Втората дефиниция е на румънския историк Адриан Чорояну, който твърди, че под култ към личността „се разбира съчетанието от техники и средства, използвани за възхваляване на изключителните и

4 **Safire**, W. Cult of Personality. – In: The New Language of Politics. A Dictionary of Catchwords, Slogans and Political Usage. By W. **Safire**. New York: Collier Books, 1972 (първо изд. – 1968 г.), p. 140.

5 **Plamper**, J. The Stalin Cult. A Study in Alchemy of Power. New Haven / London: Yale University Press, 2012, XV–XVI.

уникални качества на една личност, а именно ръководителя“. Така анализът ще изисква наблюдението на следните елементи: 1) контекста в който се появява култът, и условията, които определят развитието му, и 2) обществената роля, която играе култът и основанията за неговото съществуване[6].

В този смисъл трябва да се каже, че много често символът играе много по-важна роля от реалната личност и това понякога се осъзнава от самите лидери. Така, ако се доверим на осиновения син на Сталин, Артьом Сергеев, при една от кавгите със сина си Василий заради това, че използвал името Сталин, за да се измъкне от някакъв скандал, съветският вожд казва: „Не, ти не си Сталин и аз не съм Сталин. Сталин е съветската власт. Сталин е този от вестниците и портретите, не ти, дори не и аз!“[7].

Култът към личността е тясно преплетен с понятие като „политическата култура“. Тази взимовръзка е защитавана от авторитетни изследователи като Джереми Палтиел, според когото „*култът към личността е политически феномен, който трябва да се интерпретира чрез позоваване на политическата култура.* Така най-често се предполага съществуването на едно предразположение към култа на личността *в политическите култури, имащи автократична традиция* (подч. мое, Д.Г.)“[8]. Едва ли обаче една традиционна политическа култура обяснява от само себе си появата и дългосрочното развитие на култ към личността[9]. Това се отнася и до случая с Османската империя и връзката му с републиканска Турция.

Греъм Джил обвързва явлението с характерните особености на политическия строй. Той счита, че култът е послание отправено към поданиците (гражданите), послание, което показва коя политическа фигура трябва да бъде поддържана. „Култът се превръща в оръжие, което се използва при конфликтите между участниците в политическата върхушка“[10], заключава този автор. В система, съдържаща отношения тип „патрон“ – „клиент“, които се развиват в недрата на партията, култът се превръща в ефикасен сигнал при избора на „патрон“ от „клиентите“. Той показва кой е най-добре поставен в борбата за власт[11]. В тезата на Джил може да открием и предмодерни предпоставки на феномена, включително що се отнася до османския контекст и наследилата го ситуация в турската република през междувоенния период. Според същия автор това обяснява поне частично постоянното самовъзпроизводство на култа. „Клиентите“ трябва непрекъснато да доказват публично верността и привързаността си към обекта на обожание. Така те се надяват да затвър-

---

6 **Cioroianu**, A. Ce Ceauşescu qui hante les Roumains. Le mythe, les representations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste. Bucarest: Editura Curtea Veche, 2004, 44–45. Вж. също **Gill**, G. Personality Cult, Political Culture and Party Structure. – Studies in Comparative Communism, 1984, vol. XVII, No 2, p. 112.

7 **Plamper**, J. The Stalin Cult…, p. II.

8 **Paltiel**, J. The Cult of Personality. Some Comparative Reflectionson Political Culturein Leninist Regimes. – Studies in Comparative Communism, 1983, vol. XVI, part 1, No 1–2, p. 49.

9 **Cioroianu**, A. Ce Ceauşescu qui hante les Roumains…, 44–45. Вж. също **Gill**, G. Personality Cult, Political Culture…, p. 112.

10 **Gill**, G. Personality Cult, Political Culture…, p. 116.

11 **Cioroianu**, A. Ce Ceauşescu qui hante les Roumains…, p. 45.

дят или подобрят собствения си статус. Ето защо култът е предназначен за един-единствен „получател“, но „печелившите“ от облагите са много „ползватели“[12].

Наред с това, явлението може да се обвърже с концепцията на Дж. М. Бърнс за героичното ръководство. Култът понякога е необходима съставка за подобен род водачество, тъй като, както твърди един от най-известните обекти на възхваляване, „великият кормчия“ Мао Дзедун, „желанието да бъдеш обожаван и да обожаваш“ винаги било съществувало[13]. По този начин за съществуването на култа към личността от голямо значение е не само държавната пропаганда, но и обществените нагласи, които са формирани в хода на историческото развитие на съответния народ, от една страна, а от друга, са резултат от конкретен политически контекст, създаващ благоприятни условия за „обожаването“ на водача, както се изразява Мао.

Обикновено критиката на култа към личността засяга режимите на Йосиф Висарионович Сталин (1879 – 1953) и Мао Дзедун (1893 – 1976). Така терминът се свързва главно с комунистическия свят и се сдобива с „популярност“ след „секретния“ доклад на Хрушчов, изнесен на XX конгрес на съветската Комунистическа партия през февруари 1956 г., в който обвинява Сталин в разпространението на култ към собствената си личност, с помощта на който подкопал престижа на колективното ръководство. В същото време като любопитна подробност ще си позволя да отбележа, че понятието е използвано в Америка още през 1802 г. от Александър Хамилтън, който в свое писмо предлага създаване на „Християнско конституционно общество“, пропагандиращо целите си, като въздействия на хората чрез „развитието на един „култ“ към Вашингтон […]“[14].

След „развенчаването“ на Сталин официалната съветска пропаганда започва да „громи“ явлението като отклонение от „истинския“ марксизъм-ленинизъм. Култът към личността е определен като непомерно възвеличаване на отделните хора, надаряването им със свръхестествени качества, превръщането им едва ли не в чудотворци и преклонението пред тях[15].

---

12 Ibid., p. 45. „Възникването, развитието и функциите“ на такъв култ прекрасно са описани от Илф и Петров, и то в периода на изграждането на постмърното величаене на Ленин и началото на възхвалите, посветени на Сталин. Така, в новелата си „Светла личност“ двамата автори майсторски показват как чиновникът Евсей Лвович Йоанополски, за да не бъде уволнен, създава култ към временно станалия невидим „другар Филюрин“, превръщайки тази невзрачна личност в абсолютен авторитет на провинциалния град Хранослав. По този начин собственото влияние на Йоанополски нараства, като той майсторски манипулира и използва обекта на култа за своите цели.

13 **Burns**, J. M. Leadership. New York: Harper & Row, 1978, p. 251.

14 **Safire**, W. Cult of Personality…, p. 141. Едно от свидетелствата за „постсмъртния“ култ към Вашингтон е картината на Константино Брумиди „Апотеосисът на Джордж Вашингтон“ в купола на Капитолия в американската столица. Ще уточня, че „апотеосис“ означава възхваляване, достигащо до обожествяване. Най-често се използва за римската езическа практика, която превръща или признава императора за божество. Някои от императорите стават обект на апотеосис след смъртта си – <http://en.wikipedia.org/wiki/The_Apotheosis_of_Washington>. За кратка справка по въпроса за култа към Вашингтон през XIX в. вж. **Daly**, J. Cult of Washington. –<http://www.ringwoodmanor.com/tour/wash/cult.htm> 9 октомври 2012.

15 К вопросу о культе личности. [Брошура]. Москва: Правда, 1956, с. 4.

В действителност Маркс, а според обстановката и Ленин[16], е против създаването на идоли. Така Маркс и Енгелс критикуват „ласалианците“, които се опитвали да създадат „култ, ласкаещ Ласал“[17]. Двамата „класици“ са срещу игражданото на ореол и около техните глави. Известни са думите на Маркс за френските „марксисти“: „Аз знам само едно – не съм марксист“[18]. Енгелс пък бил против тържественото честване на 71-вия му рожден ден[19].

В заключение ще обобщя, че култът може да бъде разгледан като част от пропагандата, легитимираща съответната идеология на власт, и по този начин се състои от пропагандни образи, внушавани чрез литературата, киното и различни ритуали, най-характерния от които е рожденият ден на водача, който понякога дори „подчинява“ идеологизирания национален празник на страната (както се случва и в самата Република Турция). От друга страна, явлението се свързва с еднолично управление на върховния ръководител.

Но има и нещо друго. В книгата си „Общуване с Тито“ бившият „принц на Политбюро“[20] Милован Джилас (1911 – 1995) представя култа към върховния водач в Югоизточна Европа като симбиоза от копиране на сталинския тоталитарен модел и влиянието на балканската политическа традиция и култура. Ето защо по-долу, само че в турски контекст, ще се опитам най-общо да очертая мястото и на едната, и на другата съставка, и дали изобщо може да се говори за подобна смес. За целта трябва да се разгледа развитието на традиционния монархически култ през Новото и Най-новото време, за да може еволюцията на образа на османските султани и изграждането на пропагандата около политическия национален водач, какъвто е например Енвер паша (1881 – 1922), да бъдат поставени в един по-общ фон на световната история.

Преди Първата световна война монархическите култове са най-разпространените форми за прослава на един човек. За разлика от понятието *култ към личността* монархическите култове имат дълга история. Те са се развивали в продължение на столетия от Древността до днес. В западния свят още през римската епоха може да се открие обожествяването на живия владетел като универсален благодетел и спасител. Той се изобразява в богоподобен човек, който участва в божественото и упражнява божественото царуване на земята[21]. През XIX и XX в. божествената светлина, струяща от монархическият култ, значително отслабва. Монархическият авторитет започва все по-често да се легитимира с други средства. На

---

16 Показателна е речта на Ленин, която той произнася на 50-годишнината си, организирана от Московския комитет на партията. Ленин моли да го „*избавят*“ от изслушване на юбилейните речи, „*за да се избавим и занапред изобщо от подобни юбилейни празненства* (курсив мой, М.Г.)“. К вопросу о культе личности…, с. 6.

17 Пак там, с. 5.

18 Ф. Энгельс – К. Шмидту. Цит по: **Энгельс**, Ф. Избранные прозведения. Москва Государственное издательство политической литературы, 1949, с. 466. **Григорьева**, Е. А. Карл Маркс и его „ученики“ на родине ленинизма. – Вопросы истории, 2007, № 1, с. 66.

19 К вопросу о культе личности…, с. 5.

20 Според едно от ефектните определения, които му дава журналистът Момчило Джоргович: **Đorgović**, M. Đilas: Vernik & jeretik. Beograd: Akvarijus, 1989, s. 21.

21 **Simonišek**, R. The Monarchic Cult of the Emperor Franz Joseph I in the Slovenian Art and Literature. – Journal of Iconographic Studies (IKON), 2012, No 5, p. 293.

много места монарсите се опитват да изградят образ на национални водачи, които управляват както „по Божията воля“, така и по волята на нацията. Неслучайно в определени случаи през XX в. се забелязва приемственост между монархическите култове и съвременните култове към личността, които по принцип за характерни за политическите водачи, породени от „бунта на масите“, националните и социалните идеологии.

Известно е, че трайността на монархическия култ е свързана с държеливостта на монархията като политическа система. А всяка политическа система се нуждае от авторитет, който обществото да признава, за да бъде стабилна[22]. Монархическите култове са едно от средствата, които поддържат авторитета, нужен за стабилизиране на обществото. Те могат да съществуват като важна част от начина на управление и като ритуал. Така през съвременната епоха в много отношения монархическите култове остават само „политика като ритуал“[23]. Тя изкристализира около концентрирана символика, която публиката може да възприеме[24].

За отбелязване е, че в Европа – там, където монархическите култове не се трансформират в култове към личността през междувоенния период, те успяват да се съхранят и до днес, продължавайки да съществуват под формата на политически ритуал, който стабилизира политическата система и донякъде националната идентичност. Заедно с това ритуалът на монархическия култ в настоящето дава нещо изключително важно на хората – емоции. Така според една публикация отпреди няколко години портрети на различни европейски монарси – кралица Елизабет, крал Алберт или на Хуан Карлос, лесно могат да се забележат в ресторанти, магазини и частни домове из Англия, Белгия и Испания[25]. Днешните монархически култове продължават борбата с времето, приспособявайки се към променените условия. В този смисъл показателен е следният цитат: „На 3 август 1997 г. сутринта пред енорийската църква в Тримдън Тони Блеър говори пред медиите за трагичните събития по-рано през деня. Думите му за смъртта на Даяна, принцеса на Уелс, днес се считат за шедьовър на политическия театър, който улови (а може би формира) „настроението на нацията“. „Даяна“, напевно каза той, е била обичана „от народа“, защото е била „народната принцеса“. Макар че не е изкована нито от Блеър, нито от прессекретаря му Алистър Кембъл, фразата ярко показва парадоксите, пред които се изправя монархията в съвременния свят“[26].

Неслучайно, ужасѐн канадски интернет потребител от Квебек наскоро попита „Защо в Канада култът към монархията все още не е разрушен?“[27]. В известен смисъл парадоксът може да се обясни с едно наблюдение на провокативния Робърт

---

22 **Blessing**, W. K. The Cult of Monarchy, Political Loyalty and the Workers' Movement in Imperial Germany. – Journal of Contemporary History, 1978, (Apr.), Vol. 13, No 2, Special Issue: Workers' Culture, p. 357.

23 За цялостната връзка между политиката и ритуала вж. Ritual, Politics, and Power. Ed. by D. I. **Kertzer**. New Haven: Yale University Press, 1988.

24 Rituals of Royalty: Power and Ceremonial in Traditional Societies. Eds. D. **Cannadine**, S. **Price**. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

25 **Schwarzenbach**, Al. Royal Photographs: Emotions for the People. – Contemporary European History, 2004 (Aug.), vol. 13, No 3, p. 255.

26 **Craig**, D. M. The Crowned Republic? Monarchy and Anti-Monarchy in Britain, 1760 – 1901. – The Historical Journal, 2003 (Mar.), vol. 46, No 1, p. 167.

27 <http://www.thor.com/view.asp?id=20130326125611AA50tOU> 30 май 2013.

Михелс, според когото: „Има значителна доза истина в парадоксалната мисъл на Бърнард Шоу, че демокрацията е колекция от идолопоклонници за разлика от аристокрацията, която е колекция от идоли“[28].

Тези, успели да се нагодят, монархически култове, като британския, белгийския, холандския и т.н., в съвременността нямат аналог на Балканите. Турция, разбира се, не е изключение. Не така обаче стоят нещата с определени етапи от историческото им оформяне, които оказват пряко въздействие върху изграждането на европейския образ на османските владетели през XIX и началото на XX в.

Европейските влияния са ключови при оформянето на балканските монархически култове през Новото време. Това до голяма степен се отнася и до Османската династия от времето на „султана неверник“[29] Махмуд II (*1785, 1808 – 1839) до установяването на републиката (1923). Династиите на Вителсбах и Глюксбург в Гърция, Хохенцолерн-Зигмаринген в Румъния и Сакскобургготската династия в България[30] са европейски „заемки“ и директно пренасят някои практики на европейските монархически култове. Местните династии – подобно на Османската и на Обреновичите, и на Караджорджевичите в Сърбия, и на Петровичите-Негоши в Черна гора, и през XIX и началото на XX в., паралелно с вестернизацията на тези държави, възприемат и елементите на тогавашните европейски монархически култове.

Еволюцията на монархическите култове е пряко свързана с европейските влияния при формирането на политическите системи на балканските държави през XIX и XX в. Така до Първата световна война на практика всички балкански държави се оформят като конституционни монархии. Независимо дали конституциите са „по-конервативни“ или „по-демократични“, във всички балкански държави монарсите играят значителна роля в управлението. По този начин монархическите култове като стил на управление повече приличат на централноевропейските монархии Австро-Унгария и Германия. Същевременно в определени ситуации, когато балканските монарси са в по-слаба позиция, нерядко те заиграват с идеала „на короновата република“ по модела на Великобритания. През междувоенния период, отново изпитвайки европейското влияние, балканските монархически култове се превръщат в съвременни култове на личността. Тук трябва да се уточни, че европейското влияние вече не е свързано толкова с европейските монархически култове, колкото с култовете към личността в европейските авторитарни и фашистки диктатури, към които някои от балканските монарси успяват да се приспособят. Благодарение на Кемалистката революция Османите не са сред тях, но въпреки всички уточнения, че в историята няма „ако“, все пак какво би станало, „ако“ султаните бяха преживели трусовете след Първата световна война? Дали някой от тях не би станал обект на култ към личността подобно на Алексан-

---

28 **Michels**, R. Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy. Kitchener: Batoche Books, 2001, p. 45.

29 **Thompson**, E. F. Justice Interrupted. The Struggle for Constitutional Government in the Middle East. Cambridge / London: Harvard University Press, 2013, p. 23.

30 Не споменавам династията Вид, защото през 1914 г. принц Вилхелм Вид („поалбанчен“ като Види I) прекарва в Албания едва няколко месеца, преди да избяга. Вж. <http://en.wikipedia.org/wiki/William,_Prince_of_Albania> 21 октомври 2013.

дър Караджорджевич (*1888, 1921 – 1934), цар Борис (*1894, 1918 – 1943) или пък Карол II (*1893, 1930 – 1940, †1953)?

Монархическите култове на барока и абсолютизма са важен етап от еволюцията на владетелските образи през Модерната епоха. Те съчетават в себе си начина на управление и ритуала[31]. Безспорно те повлияват и на култа към Османската династия и най-видимото доказателство са портретите на османските султани, които са дело или на европейски художници, или на представители на християнското население в империята. От още по-голямо значение е противопоставянето между християнските владетели и най-вече Хабсбургите, и Османската династия, при което, за да легитимира световните си претенции, последната е принудена да заема определени символи от политическите си противници. За целите на настоящото изложение обаче ще акцентирам основно върху еволюцията на европейските монархически култове през XIX в., когато монархиите са принудени все повече да се легитимират като национални обединителни символи и трябва да се конкурират с оформящите се култове към различни политически водачи и национални герои.

Независимо че с краха на култовете на барока и абсолютизма в Англия и Франция, се задават очертанията на модела на десакрализацията на монархията, въпросните култове оказват силно влияние върху ритуалите на по-късните монархически култове. В. Блесинг много добре показва как например бароковият култ към династията на Вителсбах в Бавария определя рамката на видимата страна от развитието на монархическия ритуал в тази област на Германската империя, и то сред работниците в края на XIX и началото на XX в.[32] И ако това е един маргинален случай, свързан със специализиран изследователски интерес, то изграждането на грандиозния култ към Наполеон, имащ силна връзка с абсолютизма, се превръща в христоматиен пример.

Френската революция завършва с издигането на диктатор, който се радва на впечатляващ монархически култ. По този начин сходствата с Октомврийската революция и революционния култ към личността на Ленин не са само от формално естество. (На Балканите пък известни аналогии могат да се направят с култа към Мустафа Кемал.) Култът към френския император Наполеон Бонапарт (1769 – 1821, император 1804 – 1814/1815) съдържа известни елементи от съвременните култове към личността. Той представлява интересно съчетание на династичен култ от времето на абсолютизма, култ към националния водач, продукт на национализма на Френската реолюция, и класически култ към монарха-воин, който е универсален феномен с дълга история.

Бонапарт залага рамката на собствения си мит. След повече от 100 години същото ще направи Кемал, който сам ще разкаже историята си през призмата на

---

31 За ралични спорове около разпространението на тези култове вж. класическите съчинения: **Straub**, E. Repraesentatio Maiestatiso der churbayerische Freudenfeste. Die höfisches Feste in der Münchner Residenz vom 16. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Munich: Universitätsdruck, 1969; **Habermas**, J. The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 1989; **Gestrich**, A. Absolutismus und Öffentlichkeit. Politische Kommunikation in Deutschland zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1994.

32 **Blessing**, W. K. The Cult of Monarchy…, p. 357.

Войната за независимост (1920 – 1923) в Мала Азия и тя ще се превърне в историографски и пропаганден канон. Най-късно през 1797 г. чрез т.нар. „Бюлетини на Великата армия“ пропагандата вече украсява свидетелствата за военните кампании на Бонапарт срещу австрийците в Италия. Бързо Наполеон изгражда около себе си образа на спасител на френската нация и „делото“ на Френската революция[33]. Така преди да стане император, пълководецът успява въз основа на бойните си упехи да изгради най-силната харизма, от която се нуждае един лидер – военната. След като се възкачва на императорския трон, Наполеон създава импозантен обществен образ не само чрез печатна пропаганда, но и с помощта на цензура и покровителство на изкуството. Може би най-известният пример е картината на Жак-Луи Давид[34] „Коронацията на Наполеон“, завършена през 1808 г. С право историците на изкуството я наричат „ода на властта“, която показва, че в началото на XIX в. Наполеон е имал визията за политическия култ към личността през XX в. и за сложния занаят по изковаване на обществения образ[35].

През 1811 г. в Париж има само четири вестника, които се намират под стриктен контрол, и по един вестник във всеки департамент. Наполеон може да контролира разпространението на печатните интерпретации на военните му кампании, защото голяма част от материалите, които излизат в пресата, са директни заемки от „Бюлетините“, издавани в Париж. Нещо повече, за да създаде обществен „персонаж“, отговарящ на самовъзприятието си, императорът поръчва на най-видните артисти на епохата да го изобразяват едновременно, като изтъкнат държавник и велик военен[36].

Същевременно особено към края на управлението му се засилва негативната представа за Наполеон, която впрочем винаги е съществувала в повече или по-малко латентна форма сред различни представители на френското общество. Един от най-големите познавачи на образа на Наполеон, С. Хазарисингх, посочва: „Към края на Първата империя Франсоа Гизо пише за императора: Корумпиран, той корумпира другите; деспотичен, той подчини съзнанието на хората и унижи съвестта; всемогъщ, той постоянно злоупотребяваше с власт. Славните му, оцапани с кръв, стъпки бяха омърсени не само от грешки, но и от престъпления“[37].

Демонизирането на Наполеон се разгръща след падането му от власт през 1815 г. Той е считан за деспот, тиранин и узурпатор[38]. Държавата има водеща роля в процеса по превръщането на идола в изкупителна жертва. След 1815 г. паметта

---

33 **Betros**, G. Napoleon The Man. – History Today, (Published in History Review Issue 72 March 2012) <http://www.historytoday.com/gemma-betros/napoleon-man> 8 юни 2013.

34 Ж.-Л. Давид (1748 – 1825) е френски художник. При якобинците е „диктатор“ на изкуствата във Франция. След това се свързва с Наполеоновия режим и развива „имперския стил“. Web справка за него: <http://en.wikipedia.org/wiki/Jacques-Louis_David> 8 юни 2013.

35 <http://www.parismuse.com/news/napoleons-crown.shtml> 8 юни 2013.

36 **Ann**, B. Political Dissent and Napoleonic Representations during the Restoration Monarchy. – Historical Reflections / Réflexions Historiques, Fall 1993, Vol. 19, No 3, p. 416. Вж. също: **Holtman**, R. B. Napoleonic Propaganda. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1950; **Hanley**, W. The Genesis of Napoleonic Propaganda, 1796 to 1799. New York: Colombia University Press, 2003.

37 **Hazareesingh**, S. Napoleonic Memory in Nineteenth-Century France: The Making of a Liberal Legend. – Modern Language Notes (MLN), 2005 (Sep.), vol. 120, No 4, French Issue, p. 748.

38 Ibid., 748–752.

за Наполеон е преследвана от тази френска държава. Полицията събира и унищожава картини и гравюри с образа на императора[39]. Същевременно молбите на един издател да печата изображения с Наполеон, за които има голямо търсене и биха могли да се продават много добре, са показателни за обвързването на паметта за Наполеон и на политическото недоволство срещу Реставрацията с чисто търговски култ, носещ сериозни приходи, които не са за изпускане[40].

Така че процесът на десакрализация, на който е подложен Бонапарт след 1815 г., е съпроводен от друг не по-малко характерен процес – този на посмъртния култ, който създава от Бонапарт символ. Скоро след като заминава в изгнание Наполеон Бонапарт се превръща в обект на жизнен народен култ, в който споменът за боеца, владетеля и носителя на ценностите на Френската революция първоначално се чества от бонапартистки и якобински републикански групи, а след 1830 г. – вече от официалните институции на Юлската монархия (1830 – 1848) и Втората империя (1852 – 1870). От особено значение за процъфтяването на Наполеоновия култ е литературата и най-вече творбите на гениалните писатели Балзак, Стендал и Юго[41]. Участието на такива таланти в посмъртния култ естествено го превръща в произведение на изкуството, което само по себе си му осигурява огромна популярност.

Митологизирането на Наполеон се осъществява през 1840 г. То е пряка изява на една от най-характерните форми на посмъртния култ – препогребването. В случая става дума за препогребването на Бонапарт във Франция. Тогавашните съвременници вече говорят за „Наполеонов култ“[42]. Според Хазарисингх постепенно култът (въпреки някои колебания, свързани с краха на Втората империя) към Наполеон се превръща в национален, като политическите му употреби обхващат широк политически спектър от „поклонници“[43].

Като памет, ритуал и политическа система на управление култът към Наполеон се пренася към неговия племенник Луи Бонапарт, или император Наполеон III (*1808, президент: 1848 – 1852, император: 1852 – 1870, †1873). Даже Йън Плампер, авторът на единственото (sic!) досега самостоятелно изследване, посветено на култа към Сталин, публикувано едва наскоро, твърди, че култът към Наполеон III е най-точният образец на съвременните културе към личността[44].

В тази връзка Плампър уточнява какво отличава модерния култ към личността от монархическия: модерният култ към личността е плод на масовата политика; модерният култ масово е разпространяван чрез масовите медии, а разпространението на грамотността и включването на хората в масови институции, като армията и училището, прави разпространението на култа достъпно и разбираемо от всички; модерните културе към личността по правило възникват в затворени общества, където култът може да се разпространява, без да има съперни-

39 **Ann**, B. Political Dissent…, p. 409.
40 Ibid., p. 410.
41 **Lucas-Dubreton**, J. Le Culte de Napoleon. Paris: A. Michel, 1960; **Hazareesingh**, S. Napoleonic Memory…, p. 747.
42 Ibid., p. 763.
43 Ibid., 770–773.
44 **Plamper**, J. The Stalin Cult…, p. 17.

чещи сходни явления; модерните култове към личността са светски и трябва да се разбират в контекста на народния суверенитет; модерният култ към личността е почти изцяло насочен към обект от мъжки пол, към образа на бащата[45].

След Френската революция и най-вече след Наполеоновите войни, в цяла Европа процесът на свързването на владетеля с нацията започва да се развива необратимо[46]. Не са малко случаите в Европа, в които монархията и аристокрацията успяват на „откраднат“ национализма и да запазят водещото си положение, съчетавайки старото с новото. Такъв пример е Германия. След обединението си в резултат на възхода на национализма в Европа тя е конституционна монархия, която представлява компромис между старото и новото, между различни политическите принципи. Това ѝ позволява да запази една стара европейска форма на управление чрез високоритуализирана специфична ориентирана към култа форма на комуникация, в която преобладават символичните модели на мислене[47]. Освен монархическия култ към германския император на общонационално равнище, на регионално ниво се запазват някои култове към местни династии. Те развиват характерните особености на монархическия ритуал през XIX в. Така в Бавария в края на XIX и началото на XX в. всяка неделя и по време на обществените празници в църквите се четат молитви, посветени на владетелското семейство. Ежегодно се празнува рожденият ден или именният ден на краля или на регента. По време на тези празненства се организират паради, извършват се съответните религиозни церемонии и се организират празнични вечери в цялата страна. Камбаните бият, топовете гърмят, държат се патриотични речи, улиците се украсяват с цветя и зеленина. Юбилеите са още по-помпозни. Макар и по-скромно, също така се отбелязват рожденте дни на кралиците, принцовете и принцесите. Рожданията и сватбите представляват важни ритуали, като последните са особено пищни[48]. Към ритуалите на монархическия култ трябва да се добавят и погребенията. Тогава траурът, който залива цялата страна, наред с реквиемите, покриването вътрешноста на църквите с черен плат и т.н., е съпътстван с всякакви пропагандни издания. Разбира се, важна част от монархическия култ са обиколките на владетелите из страната. Посещенията се организират внимателно, като местата, които владетелят трябва да посети, се подготвят със седмици, за да се изрази спонтанната народна радост[49].

Същевременно немският пример е важен и с това, че преди Първата световна война монархическият култ, който се опитва да се впише в националната идеология като обединяващ неин символ, се сблъсква с конкурентния култ на политическия водач. Р. Франкел твърди: „Към 1900 г. кафенетата и бирариите в общи линии очертават границите на политическия свят за типичния германски националист от средната класа. Извън тези врати подобни хора трудно могат да се надяват да

45 **Plamper**, J. The Stalin Cult…, XVII–XVIII.
46 **Colley**, L. The Apotheosis of George III: Loyalty, Royalty and the British Nation, 1760 – 1820. – Past and Present, 1984, No 102, 94–129.
47 **Blessing**, W. K. The Cult of Monarchy…, p. 358.
48 Ibid., p. 358.
49 Ibid., p. 359.

упражнят особено влияние върху националната политика. Не след дълго това ще се промени донякъде благодарение на обекта на тяхната привързаност. В резултат на една нова политическа религия – култа към Бисмарк, скоро те успяват да премахнат бариерите на политиката, осъществявана от благородниците, която ги изключва толкова дълго“[50].

Масовизирането на политиката и възхода на национализма притискат и Хабсбургската монархия. Многонационалният ѝ характер показва някои сходства с Османската империя след Танзимата и опитите на османските правителства да създадат нещо като наднационална лоялност около личност от османската династия. С отпадането на общогерманския хабсбургски имперски култ през XIX в. монархическият култ започва да се ограничава в по-тесните рамки на Австрия и след 1867 г. – Австро-Унгария. Пищният образ от времето на император Леополд (*1640, 1658 – 1705)[51] изчезва и монархическият култ се фокусира главно върху създаването на наднационален хабсбургски патриотизъм в епохата на национализма, който да поддържа обединяващо жителите на империята. За целта се използва печатът на езиците на всички народи в империята. Чрез него хабсбургският монархически култ оказва директно влияние върху част от балканските народи. Така в „Новине сербске“, първият сръбски вестник, от 1815 г. срещаме най-различни хвалебствия, адресирани към императора. Например в броя от 18 февруари 1815 г. се подчертават заслугите на Негово „Кесарево Кралско Величество“ „всемилостивия Император“, благодарение на когото сърбите имат „воспиталища и образилища“[52]. Срещат се и съобщения за празниците на династията – в кратка новина е отбелязано, че „вчера бе рожденият ден на прелюбимия наш монарх; денят бе прославен без всякакво публично великолепие“[53].

От 1848 г. нататък култът е концентриран в образа на император Франц Йосиф I (*1830, 1848 – 1916). След 1867 г. той е основен символ на обща идентичност в австрийската част от Хабсбургската монархия, т.нар. Цислейтания. В останалата част от империята култът към монарха е използван или отхвърлян от регионалните национални или социални политически движения. През целия период имперският култ продължава да се използва за формиране на т.нар. хабсбургски патриотизъм[54] и да играе силна роля на обединяващ център, който е дълбоко вкоренен в съзнанието на Централна и Източна Европа[55]. Същевременно отделните народи също умело се приспособяват към особеностите на хабсбургския монархически култ. В този смисъл съществуват немалко примери, когато династията може

---

50 **Frankel**, R. From the Beer Halls to the Halls of Power: The Cult of Bismarck and the Legitimization of a New German Right, 1898 – 1945. – German Studies Review, 2003 (Oct.), vol. 26, No 3, p. 543.

51 **Goloubeva**, M. The Glorification of Emperor Leopold I in Image, Spectacle and Text. Mainz: Philipp von Zabern Verlag, 2000.

52 Новине Сербске из царствующега града Вienне, Ч^ло^. 37, 18 февруара 1815, с. 3. Цит. тук и по-долу по фототипното издание: Новине Сербске из царствующега града Вienне, 1815. Београд / Нови Сад: САНУ, 1984, с. 147.

53 Новине Сербске…, Ч^ло^. 23, 1-га февруара 1815, с. 3 / с. 91.

54 **Unowsky**, D. Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848 – 1916. Praggue: Purdue University Press, 2005, достъпна на Web адрес в Google books.

55 The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy. Eds. L. **Cole**, D. **Unowsky**. New York: Cambridge University Press, 2007, 4–5.

да бъде използвана от центробежните сили, които се легитимират с нея, „флиртувайки“ с популярността на Хабсбургите или пък с определени елементи от монархическия култ – от германските националисти до чехите[56]. Впрочем подобни примери са характерни за същия период и в Османската империя, където опитите да се създаде османски патриотизъм чрез сплотяване около династията се срещат с интересите на различните национализми.

Показателен е случаят през 1895 г., когато Франц Йосиф за кратко посещава Загреб. Хърватските студенти провеждат антисръбски и антиунгарски акции. Студентите внимателно подбират облеклото, лозунгите и местата, по които минават техните демонстрации. Те използват различни символи на единството и на лоялността към династията и представят действията си за прохабсбургски. В същото време се опитват да легитимират чрез монархическия култ собствените си политически цели, които обаче невинаги се вписват в имперската политика[57].

По този начин монархическият култ по времето на Франц Йосиф като система на управление цели създаването на наднационален патриотизъм, който да стабилизира монархията във време, в което се създават все повече национални държави, и същевременно национализмите на съответните народи в империята използват тази система на управление, основана на монархическия символ, за да решават собствените си въпроси често за сметка на някоя друга народност.

Управлението на Франц Йосиф запазва монархическите ритуали на култа. Те не се променят кой-знае колко от времето на бароковите култове. Главни поводи за монархическата пропаганда остават юбилеите (рождени дни и годишнини от възцаряването), сватбите, раждания, погребенията, династичните годишнини, обиколките из страната и т.н. Добре организираните посещения могат да имат много положителен ефект върху населението. Така според твърдението на словенския изследовател Р. Симонишек за нарастващо положителния образ на монарха в Словения през втората половина на XIX в. съдействат осемте му посещения през периода 1850 – 1895 г.[58]

Нов елемент е свързването на династията с градските пространства чрез имената на улици и площади, често предмет на междунационални спорове в империята. Трябва да се отбележи, че според различния народностен контекст династичните наименования се дават едновременно с наименования, произтичащи от зараждащата се национална митология на съответния народ. Например през 1877 г. в Любляна са въведени около 60 нови названия на улици и площади, като сред новите и сменени имена има както такива на Хабсбургската династия, така и

56 Ibid., p. 81.
57 Ibid., p. 161.
58 **Simonišek**, R. The Monarchic Cult…, p. 293.

на личности с принос към словенската културна история[59] като Прешерен[60], Водник[61], Валвасор[62] и Цойс[63].

Юбилеите са свързани с разпространение на печатната пропаганда на монархическия култ. По времето на Франц Йосиф I тя по правило внушава наднационалния характер на монархията. Така в определени войводински вестници по повод петдесетгодишнината на императора Франц Йосиф I излизат текстове като цитирания тук: „[…] всички без разлика в език и вяра се хвърлиха да покажат своята вярност към владетеля си. Добрите владетели се радват на щастието и напредъка на народа си – такава радост Бог в пълна мяра е дал на нашия владетел и заедно с това нека му даде здраве на него и светлото му семейство“[64]. За седемдесетгодишнината на същия владетел на първите страници на вестниците излизат честитки, рожденият ден на „пресветия“ император е „посрещнат с радост от многобройните народи на мощната му държава“, които „с веселие отбелязаха и великолепно честваха седемдесетгодишнината на своя любим Господар“ и „всички народи на могъщата му Австро-Унгарска държава, между които, естествено, и ние, верният и най-искрено отдаденият му сръбски народ, горещо се молят на Твореца небесен още дълго да опази жив и здрав милостивия Му Господар, Негово Величество Франц Йосиф I и възторжено му вика понародному: на многая лета“[65]. Или: „1830 – 1900. И децата сръбски, синовете и дъщерите на верния и отдаден на своя пресветъл крал сръбски народ по повод седемдесетгодишнината от рождението му, от дълбините на душата си скандират: Да живее премилостивия крал Франц-Йосиф I!“[66].

Важен елемент са шествията и манифестациите, организирани по повод юбилеите. През 1898 г. във връзка с 50-годишнината от възцаряването на Франц Йосиф I, във Виена е организирана голяма манифестация с участието на над 8 хил. представители на интелигенцията и хората на изкуството[67].

Юбилеите са поводи за отпечатване на книги и албуми, посветени на монарха и династията, изработване на художествени произведения, картини, скулптури и т.н. Типичен пример са бюстовете на императора, поставяни навсякъде из импе-

---

59 **Studen**, A. Symbols of Progress. The Waterworks and Sewage System in Ljubljana before World War I. – In: Urban Symbolism and Rituals. Ed. B. **Jezernik**. Ljubljana: University of Ljubljana, 1999, p. 26.

60 Прешерен, Франце (1800 – 1849) е словенски поет признат за най-големия словенски класически автор. Справка за него на <http://en.wikipedia.org/wiki/France_Prešeren> 21 октомври 2013.

61 Водник, Валентин (1758 – 1819) е словенски свещенник, журналист и поет. Справка за него вж. на <http://en.wikipedia.org/wiki/Valentin_Vodnik> 21 октомври 2013.

62 Валвасор, Янез Вайкард (1641 – 1693) – словенски учен в областта на естествознанието и историк, считан за основоположник на словенската историография. За него вж. <http://en.wikipedia.org/wiki/Valvasor> 21 октомври 2013.

63 Цойс, Зигмунд (Жига) (1747 – 1819) е благородник от Карниола, учен натуралист, покровител на изкуството, един от най-изтъкнатите преставители на Просвещението в Словения. За него: <http://en.wikipedia.org/wiki/Sigmund_Zois> 21 октомври 2013.

64 **Milosavljević**, O. Otac – genije – ljubimac: Kult vladara – naj-trajniji obrazac vaspitavanja deca. – У: Žene i deca. Књ. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. Urednic L. **Petrović**. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2006, s. 201.

65 Ibid., 201–202.

66 Споменик, 1. август 1900, № 8–9, с. 1.

67 **Simonišek**, R. The Monarchic Cult…, p. 293.

рията по повод 60-годишнината от встъпването му на престола, отбелязана през 1908 г.[68]

Кризите и войните са благоприятен фактор за засилването на култа към личността. Монархическият хабсбургски култ не прави изключение. Това ясно проличава по време на Първата световна война, когато се отбелязва 85-годишнината от рождението на императора. Тогава всеки войник на фронта получава личен подарък по случай празника[69]. През 1916 г. погребението му се превръща в национален траур, като същевременно възцаряването на новия владетел е използвано за засилване образа на народния монарх. Последното се подчертава още в една от първите статии за Карл Хабсбург (*1887, 1916 – 1918, †1922), излезли в „Ню Йорк Таймс“. Новият император е определен като „истински демократичен“ и се отбелязва колко скромно празнува рождения си ден в компания на съученици от държавното училище, където е учил[70].

След разпада на Австро-Унгария и триумфа на националните държави в Централна Европа култът към Хабсбургите е развенчан. Още през 1918 г. се появяват бичуващи ги карикатури[71], които са отпечатвани в албуми, пародиращи някогашните официални издания, посветени на различните монархически празници. На по-популярно ниво чешкият писател Ярослав Хашек (1883 – 1923) е познат със сарказма, с който се отнася към падналата династия. С времето обаче се появява носталгия към Австро-Унгария и някои ревизионистки тези я представят в доста идеализирана светлина. Разбира се, това се отразява и върху паметта за династията. Показателно е, че съвременни автори от бившето югославско пространство, които, парадоксално или не, са левичари, откриват хабсбургското влияние дори в образа на югославския комунистически диктатор Йосип Броз Тито (1892 – 1980). Тодор Кулич го определя като „последния Хабсбург“[72]. Няма да срещнем подобно сравнение в официозните биографии на Броз, но в случая примерът, който давам, не е важен с достоверността си на факт, а по-скоро с опита да се изтъкне положителното европейско влияние на някогашните хабсбургски императори за личността на комунистическия диктатор.

Подобно на Хабсбургите, Романови също са изправени пред необходимостта да се впишат в зараждащия се руски национализъм, независимо че според „певеца на монархията“ Николай Черняев[73] „руското самодържавие било едновременно

68 Пример за такъв страндартен паметник може да се види на Web адрес <http://www.vanderkrogt.net/statues/object.php?webpage=ST&record=atno003> 21 октомври 2013.

69 Celebration Today for Francis Joseph. Emperor's 85th Birthday to be Marked by Gifts to the Soldiers. – The New York Times, 18 August 1915.

70 New Emperor Truly Democratic. Celebrated His 21st Birthday with Humble Friends of His Public School Days. Is Fond of the Movies. – New York Times, 24 November 1916.

71 **Simonišek**, R. The Monarchic Cult…, p. 293.

72 **Kuljić**, T. Was Tito the Last Habsburg? Reflections on Tito's Role in the History of the Balkans. – Balkanistica, 2007, No 20, 85–100.

73 Николай Николаевич Черняев (1853 – 1910). Повече вж.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Черняев,_Николай_Иванович>; <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=1&id=5323&abc=1> 1 юни 2011. Част от произведенията му могат бъдат намерени на сайта на Института за руска цивилизация: <http://www.rusinst.ru/articletext.asp?rzd=2&id=7503> 23 май 2011.

тайна и идеал, и поезия“[74]. Дори и последните руски владетели правят декларации в полза на самодържавието и са убедени в отговорностите си, произтичащи от него[75].

„Народният цар“ става основно оръжие и на публицистичната пропаганда в полза на самодържавието, която се активизира от началото на 80-те години на XIX в. Разкаялият се съратник на Пьотър Лавров[76], Лев Тихомиров[77], пише през 1888 г. следното: „Разбира се, от страна на тези хора може да се чуят много фрази за връщането „на властта на народа“. Но това са празни фрази. Народът изобщо не моли за това. Напротив, постоянно се забелязва готовността му да строши главите на „освободителите“. Само отчаяният романтизъм на революционерите им позволява да живеят с такива фикции и да се отнасят към руската власт като към управление на някакъв узурпатор. Руският цар не е похитил властта; той я е получил от тържествено избраните си предци и досега народът с цялата си маса във всеки един случай показва готовност да подкрепя с всичките си сили делото на своите прадеди.

Кой тогава се оказва тиранинът? Не са ли революционерите, които съзнавайки, че са нищожно малцинство, си позволиха да посегнат на монарха, представляващ целия народ и не подлежащ на никаква отговорност, а осветен от Църквата за неин светски водач?“[78].

С образа на народния владетел се свързва пропагандирането на императора като миротворец и съзидател. Според някои изследователи този „нов образ“ на владетеля се изгражда по времето на Александър III (*1845, 1881 – 1894). Именно поради тази причина при неговото управление не се издига нито един конен императорски

---

74 **Черняев**, Н. И. Мистика, идеалы, и поэзия русского самодержавия. Вступ. ст. М. Б. **Смолина**. Москва: Журнал „Москва“, 1998, с. 11.

75 Пак там, с. I. Подобно силно вътрешно убеждение в предимствата на монархия изглежда е било характерно изобщо за европейските монарси през XIX в., когато републиките са били по-скоро екзотика (която впрочем би могла да бъде и доста зловеща като например създадената през 1847 г. Република Либерия). Неслучайно в съчинението си „Диалог върху най-доброто управление“, написано през 1863 г., английският политически мъж сър Джордж Корнуел Люис измисля следната реплика на „Монарх“, стилизираният от автора обобщаващ образ на владетеля, който е един от участниците във въображаемия диалог: „Аз съм така убеден в моето твърдение, че монархията е най-доброто управление, щото се съгласявам, ако падне това мое твърдение да падне и всичко що зависи от него“. Вж. Личността на политика. Велико Търново: Сириус – 4, 2004, с. 25.

76 Пьотър Лаврович Лавров (1823 – 1900) е руски революционер, един от идеолозите на народничеството. Повече за него <http://ru.wikipedia.org/wiki/Лавров,_Пётр_Лаврович> 3 юни 2011.

77 Лев Александрович Тихомиров (1852 – 1923), вж. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Лев_Тихомиров> 1 юни 2011.

78 **Тихомиров**, Л. А. Почему я перестал быть революционером. – Московски ведомости, № 217, 224, 231 и 238 от 1895: <http://dugward.ru/library/xxvek/tihomirov_pochemu.html>. За първи път съчинението излиза на френски и руски език през 1888 г. под заглавието „Pourquoi je ne suis plus revolutionnaire“ (Между другото в редакционна бележка на „Московские ведомости“ към съчинението на Тихомиров се говори за „преломът, който руската обществена мисъл преживя по време на незабравимото царуване на Император Александър Александрович“ – <http://dugward.ru/library/xxvek/tihomirov_pochemu.html> 1 юни 2011). Сходно е и твърдението на Константин Победоносцев (1827 – 1907) няколко години по-рано в едно от писмата му до император Александър III: „[...] руските хора [от Москва] не престават да чувстват, че който е враг на руския цар и неговата законна власт, той е враг на народа, враг на своето отечество“. Вж. Письма Победоносцева к Александру III. Т. I. С предисловием М. **Покровского**. Москва: Новая Москва, 1925, с. 349.

паметник – обичаен символ на военните победи. Впрочем Александър III лично участва при одобрението на монархическите паметници в империята, включително монумента в Москва, посветен на баща му, чието строителство започва през 1893 и завършва през 1898 г.[79] От началото на 80-те години на XIX в. начева един около 20-годишен период, в който в империята са изградени над 100 паметника на руските владетели[80]. Впоследствие статуята на Александър II (*1818, 1855 – 1881) служи като модел за създаване на над 1500 паметника, издигнати в цяла Русия по повод на 50-ата годишнина от освобождаването на селяните[81].

По-късно в програмите на разноликото черносотническо движение всички беди на Русия се свързват с бюрокрацията, пречеща на „единението“ на царя с народа[82]. В този смисъл многократно в народния образ на владетеля се очертава представата, че монархът е олицетворение на справедливостта, търсена от народа срещу „безобразията“ на аристокрацията или бюрокрацията[83]. Представата се укрепва и от мита за лошите съветници, които се навъртат около царя и също са виновни за неволите на обикновенните хора[84]. Авторитарното начало се укрепва чрез псевдодемократичен популизъм. Това спомага на апологетите на монархията да я представят като народна, демократична институция начело с владетел, представляващ народа.

Според Всеволод Волин: „Митът за добрия цар“ е основополагащ фактор в живота на руския народ през XIX век. Без него е невъзможно да бъдат осъзнати последвалите събития. Той позволява да се осмислят някои явления, които иначе биха останали неразбрани. Той се съхранява почти до самата революция през 1917 г. и в значителна степен обяснява руския парадокс, […] който някога поразяваше умовете на много европейци: от една страна, немалко културни, образовани и напредничави хора, желаещи да видят народа си щастлив и свободен и борещи се за освобождението на трудовите класи, демокрация и социализъм; от друга страна, народът, който нищо не прави за освобождението си[85] – като изключим няколко малобройни и незначителни надигания – народ, който сляпо се прекланя пред кумира си, лелеещ мечтата, не разбирайки онези, които се жертват

79 **Митина**, Н. „Императору Александу II любовию народа“. – History Illustrated, июнь, 2010, № 6, с. 51.

80 Пак там.

81 Пак там, с. 59.

82 **Омельянчук**, И. В. Социальный состав черносотенных партий в начале XX века. – Отечественная история, 2004, № 2. Web, 27 февруари 2009.

83 Големият руски анархокомунист Всеволод Михайлович Айхенбаум (1882 – 1945), по-известен с псевдонима „Волин“, в произведението си „Неизвестната революция“ определя „царския мит“ като „руския парадокс“. Според него селяните мразели „помешчиците“, благородниците, чиновниците и полицията, но изпитвали „сляпо благоговение“ към „батюшката“, който според Айхенбаум всъщност бил опора на тези, които селяните ненавиждали. **Volin** [Vsevolod Mikhaïlovitch Eichenbaum]. Le révolution inconnue Russie 1917 – 1921, p. 21. Цит. по: <http://www.vho.org/aaargh/fran/livres5/Voline.pdf> 20 юни 2011. Вж. също електронната версия на руското издание **Волин**, В. Неизвестная революция 1917 – 1921. Москва: НПЦ Праксис, 2005 на Web адрес <http://a-read.narod.ru/volin.chm> 18 юни 2011.

84 **Volin**. Le révolution…, p. 21.

85 Привържениците на самодържавието като Черняев наричат това „таланта на покорството“ и го окачествяват като най-ценното качество на руския народ. **Черняев**, Н. Необходимость самодержавія для Россіи, природа и значеніе монархическихъ началъ. Этюды, статьи и заметки Н. И. Черняева. Харьковъ, 1901, с. 41.

заради него. Безразличен, не желаещ да види истината, глух към всички призиви, той чакаше царя-освободител, както първите християни са чакали месията“[86].

В кризисни периоди владетелят се превръща в обединителен символ. Понякога неговият образ получава най-силен пропаганден ореол във времена, предшестващи сериозни обществени катаклизми, при които въпросният пропаганден образ по правило бива десакрализиран. Показателно е, че монархическите организации започват да възникват от средата на 80-те години на XIX в. и стават особено активни в периода 1905 – 1917 г. Нараства мистичното търсене на спасителя. Увеличава се популярността на пророчествата, свързани с владетеля. Илюстративно е предсказанието на Йоан Кронщадски[87] през 1906 – 1908 г.: „Колко врагове има днес нашето отечество! Знаете, кои са нашите врагове: евреите […]. А вие, приятели, стойте здраво зад царя, почитайте го, обичайте го […], помнете, че самодържавието е единственото условие за благоденствието на Русия; няма самодържавие – няма Русия; ще вземат властта евреите, които силно ни мразят!“[88].

Подобни явления се забелязват в години, когато „монархическият инстинкт – това велико дело“, ще използвам думите на Черняев, изглежда отслабнал. Времената са бурни – хората започват да се съмняват. Неслучайно се появява нужда от по-организирана модерна пропаганда на династията и монархията. В очите на мнозина някога подобно нещо би било немислимо. Това добре се вижда в увода към едно от изданията на Черняев. Авторът започва изложението си така: „Когато на бял свят се появи отделното издание на авторовите очерци „О русскомъ Самодержавіи“[89], един игумен, прочитайки книгата, каза: – „Удивен съм! Как може да се доказва, че самодържавието е нужно? Какво има да му се доказва? Ама това всеки трябва да си го знае. Признавате самодържавието – живейте си спокойно, никой няма да ви закача; не признавате – заповядайте на каторжен труд. Струва ми се ясно“[90]. На това авторът отговаря, че „монархическият инстинкт“ е нещо велико, но във времена, когато всичко се подлага на съмнение, не е достатъчен и затова този „инстинкт“ трябва да се превърне в съзнание чрез пропаганда[91].

Интересно е, че в полза на самодържавието авторът изтъква руския национализъм. Това влиза в конфликт с идеята му за монарха като обединяващ символ на всички народи в империята. Единство на противоречията, какво да се прави. В епохата на национализма царят е трябвало да се приспособи към него и така да получи още по-силна легитимация. Черняев пише: „Русия може да бъде Русия в пълния смисъл на думата и да принадлежи на руския народ, създал империята, само дотогава, докато тя бъде управлявана от самодържавни монарси. Който държи

86 **Volin**. Le révolution…, p. 21.

87 Йоан Кронщадски (1829 – 1908) е свещенник от Руската православна църква. Член е на монархическия Съюз на руския народ. Повече за него: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Иоанн_Кронштадтский> 18 юни 2011.

88 <http://www.pbrus.org/index.php?do=forum&showtopic=1073> 18 юни 2011.

89 Става дума за книгата **Черняев**, Н. О русскомъ Самодержавіи. Москва, 1895. Първоначално е напечатана в харковския вестник „Южный Край“ (ноябрь и декабрь 1894), а после в московското списание „Русское Обозрѣніе“ (август и сентябрь, 1895).

90 **Черняев**, Н. Необходимость самодержавія…, с. I.

91 Пак там, с. I.

на националността на руската държава, той трябва да държи и на руското самодържавие. Само нему е задължен руският народ за това, че неруските народи не са се сплотили в едно цяло и не властват в Русия като в своя собствена държава“[92].

Използването на модерни тогава идеи като национализма и рационални техники като пропагандата обаче не успява да помогне на самодържавието. Може би и няма как да успее. Вероятно защото то противоречи на „светското гледище за прогрес“, на виждането за „научно управление“ на държавата и европейските концепции за „нация“ и „народ“, които не могат да се крепят само на „Бога“ и „Царя“[93].

Важен пример за османския и останалите балкански монархически култове в началото на XX в. е и Италия. Подобно на Германия тя съчетава старото с новото в епохата на национализма. Чрез сродяването си с някои от балканските династии италианското влияние може да се осъществява директно чрез междудинастичните контакти. В самата Италия след 1860 г. тече непрекъснат процес по превръщането на Савойската династия в национална. Най-яркият и интересен опит в това отношение, с цел да се засили изграждането на монархическия култ в Италия, е направен през 1911 г. с откриването на помпозен паметник, посветен на първия владетел на обединена Италия Виктор Емануил II (*1820, 1861 – 1878). Разположеният на капитолийския хълм в Рим паметник трябва да се превърне в „олтар на нацията“[94]. Тази проява на династически култ, целящ да стимулира италианския национализъм, още преди да е открита, е наречена от един англоезичен пътеводител „претенциозна“[95], но в същото време е свидетелство за неимоверните усилия, които се полагат за сплотяването на нацията около традиционния обединителен символ – владетеля.

Британската монархия, която също е свързана по родствена линия с Балканите, оказва влияние тук с представата, че е едва ли не „република с корона“[96]. „Короната“ обаче се нуждае от нови аргументи и в края на XIX в. изглежда, че нараства значението на култа към монархията. Свидетелство за това са пищните юбилеи от възцаряването на кралица Виктория (*1819, 1837 – 1901) през 1887 и 1897 г.,

92 Пак там, с. 50.

93 За тази теза вж. **Hirsch**, Fr. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. (Culture and Society after Socialism). London: Ithaca, 2005, p. 24. Показателна за посоченото погоре противоречие е неадекватната политика, която вероятно се е ползвала с подкрепата на самия монарх, според която „вместо да адаптират монархията към изискванията на гражданската нация“ Николай II (*1868, 1894 – 1917, †1918) и обкръжението му „прекрояват концепцията за нацията, за да я превърнат в митичен атрибут на монарха“. The Cambridge History of Russia. Vol. III. The Twentieth Century. Ed. R. G. **Suny**. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, p. 71; **Wortman**, R. S. Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy. Vol. II. Princeton: Princeton University Press, 2000, p. 12.

94 **Atkinson**, D., D. **Cosgrove**. Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870 – 1945. – Annals of the Association of American Geographers, 1998, (Mar.), Vol. 88, No 1, p. 28.

95 Ibid., p. 28.

96 **Craig**, D. M. The Crowned Republic…, 167–185.

80-годишнината ѝ през 1899 г.[97], както и грандиозното ѝ погребение през 1901 г.[98] Политиците започват да използват подобни поводи, за да разпалват националното чувство. Особено влиянието на юбилеите може да се открие при сходни чествания по повод годишнини от встъпването на престола в Румъния, в Черна гора, в България и т.н.

Наред с това, през XIX в. легитимацията на монархическия култ е улеснена от техническите нововъведения. Тъй като „визуализацията“ на образа на владетеля е от решаващо значение за култа към европейските монарси, изобретяването на фотографията е добре дошло. Култ и фотография си подават ръце. Британският принц-консорт Алберт[99] се появява на снимка още през 1842 г. През 1848 г. се появяват първите илюстрации в печата, направени по фотографии на владетелите[100]. Наполеон III „излиза“ на картичка през 1859 г.[101] Той е и първият владетел, който разрешава картичките да се продават масово, с което би могло да се каже, че създава основата на съвременното обвързване на определени култове към личността с търговията в това, което се нарича търговски култ. Именно след 1859 г. картичките със снимки на различни владетели се превръщат в истинска мания за публиката[102]. Само във Великобритания първата монархическа картичка е продадена в 270 хил. копия, а пропагандната сила на фотографиите, с която бонапартистите във Франция разспространяват монархическия култ е толкова силна, че след падането на „империята“ републиката се принуждава на няколко пъти да ги забранява[103]. Ще видим, че османските владетели също не закъсняват много да се възползват от възможностите на фотографията.

Монархическият култ в Османската империя

Държавата в Османската империя се идентифицира с династията още по-силно, отколкото Хабсбургската монархия. Династията е синоним на империята, в която не съществува термин за аристокрация, адекватен на европейския. Наред с това, султаните не са сродени нито с европейските династии, нито с мюсюлманските

97 Тогава се подчертава народният култ към кралицата, като отварянето на двореца „Кенсингтон“ за хората е представено като „подарък за нацията“. По този начин рожденият ден на кралицата се превръща в рожден ден и на нацията. Освен това стаите, в които кралицата е прекарала детството си, са украсени с детските ѝ портрети и репродукции, с което се подчертава непреходността на монархията. Queen Victoria's Birthday. Preparations for a Performance of „Lohengrin“ being Made. – The New York Times, 16 April 1899.

98 **Craig**, D. M. The Crowned Republic…, p. 171.

99 Алберт Сакс-Кобург Гота (1819 – 1866) е съпруг на британската кралица Виктория, прин-консорт (1840 – 1861). Вж. <http://en.wikipedia.org/wiki/Albert,_Prince_Consort> 10 юни 2013.

100 **Schwarzenbach**, Al. Royal Photographs…, p. 259.

101 Ibid., p. 256.

102 Ibid., p. 257.

103 Ibid.

чрез официални династични бракове[104], което определя липсата на каквато и да било конкуренция за трона след втората половина на XV в.

Въпреки че е определяна за „ориенталска деспотия“ и „източна тирания“, Османската империя също като европейските монархии се опира на идеология, която да я легитимира пред другите държави и пред собствените ѝ поданици. Един от стълбовете на тази идеология е османският монархически култ.

Титулатурата на султана е показателна за западните и източните въздействия, на които е подложен династичният османски култ. Част от пищните титли на османските владетели, като „султан на султаните“ и „хан на хановете“, говорят много за източното влияние – и ислямско, и номадско. Същевременно титулатурата е много еклектична и по западен образец се старае да включи в себе си влиянията на всички завладени земи. Едновременно с това понякога в нея се среща и титлата „цезар на Рим“ (*Kaysar-i-Rûm*)[105], която показва османските претенции да се конкурират с европейските династии и най-вече с Хабсбургите.

Османският монархически култ изживява еволюция, която по немалко белези прилича на развитието на европейските монархически култове. С отслабването на султанската власт нараства нуждата от легитимация на монархическия култ. Настъплението на национализма пък, както и в Хабсбургската монархия, налага усилията за превръщане на образа на султана в символ на наднационален патриотизъм, около който да се сплотят поданиците на империята. Това е особено характерно за Танзимата и т.нар. османизъм. Тенденцията донякъде е съхранена и по времето на последния султан-автократ или „самодържец“ Абдул Хамид II (*1842, 1876 – 1909, †1918). Тогава се изгражда силен монархически култ, който се основава както на нарасналата реална власт на монарха, така и на засилена пропаганда и ритуала. Преди възшествието на трона на Абдул Хамид II между Портата и султана съществува равновесие, макар че то е доста крехко[106]. Според някои автори султанът установява автократичния си режим около монархическия култ, акцентиращ върху образа на благочестивия владетел-халиф[107]. В същото време изследователите подчертават, че Абдул Хамид е майстор на *изобретяването на традицията* и много от ритуалите на османския династичен култ са европеизирани, за да си кореспондират с тогавашните европейски монархически култове[108]. Пресата пропагандира култа към него[109]. След падането на „червения султан“ монархическият култ се запазва главно на ниво пропаганда и ритуал, но не и като израз на действителната султанска власт.

---

104 **Bouquet**, O. Maintien et reconversion des noblesses ottomans aux débuts de la République turque. – Vingtième siècle, 2008, No 99 (juillet – septembre), p. 130.

105 <https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_sultans_of_the_Ottoman_Empire> 20 юни 2013.

106 <http://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hanioglu,%20Brief%20Hist%20of%20Late%20Ott%20Empire-2.pdf> 20 юни 2013.

107 **Şükrü Hanioğlu**, M. Modern Ottoman Period. – In: The Routledge Handbook of Modern Turkey. Eds. M. **Heper**, S. **Sayari**. New York: Routledge, 2012, p. 21.

108 Ibid., p. 22.

109 Ibid., p. 21.

Докато Османската империя е мощна държава, акцентът се поставя върху универсалния характер на властта на османския султан[110]. Универсалният характер на османската власт има чисто религиозни аспекти, свързани с исляма. Наред с това обаче не бива да се пренебрегват и европейските влияния. В този смисъл, от една страна, универсалният характер се легитимира чрез султанските претенции за върховно водачество на мюсюлманския свят чрез халифата. Тук трябва да се подчертае, че халифатът става видима част от османската династична пропаганда едва от втората половина на XVIII в., когато заради кризата в империята монархическият култ се нуждае от по-силна аргументация. Опасността за целостта на империята стимулира въпросните усилия. Така форсирането на султанската легитимност чрез пропагандата на идеята за халифата е свързано с конфликта на султан Махмуд II с египетския паша Мохамед Али (1769 – 1849)[111]. По-късно идеята за халифата е развита при Абдул Хамид II, когато тя се свързва с т.нар. панислямизъм. Най-важната цел на образа на султана като халиф по времето на Абдул Хамид II е да сплоти мюсюлманския елемент в империята[112].

Същевременно универсалният характер на султанската власт се пропагандира в опозиция на европейските монархии и най-вече в противоборство с Хабсбургската династия. В известен смисъл засилващия се монархически култ към Хабсбургите стимулира и османския династически култ. За да наблегне на универсалния характер на властта си, Сюлейман Великолепни (*1494, 1520 – 1566) си поръчва церемониален шлем, който да прилича и да надминава по разточителна пищност подобен шлем на император Карл V (*1500, 1516 – 1556, †1558)[113]. Шлемът е изработен от венециански майстори по поръчка на великия везир Ибрахим паша[114].

От XV и XVI в. нататък друг източник на легитимност е османската дворцова историография, която чрез проза, илюстрации и поезия допринася за изграждането образа на идеалния владетел[115]. Подобно на западните владетели, Мехмед II (1444 – 1446, 1451 – 1481) понякога се идентифицира с Александър Македонски и с това в известен смисъл може да се обясни популярността през XV в. в двора му на „Искандернаметата“[116]. Именно тази дворцова историография създава историческата легитимация на османския династически култ. Историческата легитимация се опира на дълбоки исторически корени, или както се изразява сполучливо

110 **Deringil**, S. Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdulhamid II (1876 – 1909). – International Journal of Middle East Studies, 1991, vol. 23, No 3 (Aug.), p. 345.

111 <http://www.oocities.org/enver1908/#prologue> 17 юни 2013.

112 **Deringil**, S. From Ottoman to Turk. Self-Image and Social Engeneering in Turkey. – In: Making Majorities: Constituting the Nation in Japan, Korea, China, Malaysia, Fiji, Turkey, and the United States. Ed. D. C. **Gladney**. Stanford: Stanford University Press, 1998, p. 219.

113 **Deringil**, S. Legitimacy Structures in the Ottoman State…, p. 345.

114 **Necipoğlu**, G. Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman – Hapsburg – Papal Rivalry. – The Art Bulletin, 1989, vol. 71, No 3 (Sep.), p. 406.

115 **Eryılmaz**, F. S. From Adam to Süleyman: Visual Representations of Authoriry in ‘Ārif’s Shāhnāma-yi-Āl-i ‘Os̱mān. – In: Writing History at the Ottoman Court. Editing the Past, Fashioning the Future. Ed. by H. Erdem **Cipa**, E. **Fetvaci**. Bloomington: Indiana University Press, 2013, 100–128.

116 **Çağman**, F. Ottoman Miniature Painting. – In: Ottoman Civilization. Vol. 2. Eds. H. **İnalcik**, G. **Renda**. Ankara: Ministry of Culture, 2002, p. 893.

един автор – „от Адам до Сюлейман“[117]. През XVIII и XIX в. османските историци се стараят не само да възхваляват династията чрез славните дела на султаните от миналото, но и да поучават отговорните за континуитета на династията в настоящето[118]. По този начин дворцовата историография изгражда образа на идеалния султан.

Монархическият култ в Османската империя се поддържа чрез различни ритуали и церемонии, които са характерни за европейските монархии или за мюсюлманския свят. Голяма част от ритуалите са свързани с религиозните измерения на монархическия османски култ. Разбира се, повод за неговата пропаганда са рожданията, погребенията, донякъде рождените дни. Трябва да се подчертае, че османският монархически култ силно се европеизира паралелно с опитите за вестернизация на империята. В резултат на вестернизацията възникват нови ритуали, посветени на владетеля, и навлизат нови техники за пропаганда на образа му.

Ключова церемония, която е част от монархически османски култ, представлява т.нар. „препасване на сабята на Осман“[119]. Тази церемония представлява османски вариант на владетелската коронация. Всеки нов султан ритуално приема символичното оръжие. Церемонията се провежда до две седмици след възшествието на новия султан в джамията на Еюб[120]. Може би ритуалът се развива, копирайки някои ромейски традиции[121] или пък сходната церемония, която съставлява част от коронацията на германските императори. Императорите на т.нар. Свещенна Римска империя на германската нация получават „Reichsschwert“, т.е. имперския меч[122]. Церемонията се популяризира благодарение на Хабсбургите от XV в. нататък, когато се появяват и първите картинни изображения на меча[123].

Османският риатуал по препасването на меча представя султана в класическия образ на монарха-войн, който притежава и религиозния аспект на защитник на вярата, свързан не само с династичния родоначалник Осман, но и с Пророка Мохамед[124]. Ислямският характер на церемонията е много силен и всъщност тя е последният важен ритуал на монархическия култ, който не може да се види от християните чак до 1909 г. поради забраната да влизат в джамията на Еюб. Тогава под влияние на Младотурската революцията (април с.г.) новият султан, Мехмед V Решад (*1844, 1909 – 1918) е препасан с меча в присъствието на християнските и

117 Writing History at the Ottoman Court. Editing the Past, Fashioning the Future. Ed. by H. Erdem **Cipa**, E. **Fetvaci**. Bloomington: Indiana University Press, 2013.

118 **Menchinger**, E. L. „Gems for Royal Profit“: Prefaces and The Practice of Eighteenth-Century Ottoman Court History. – History Studies, 2010, vol. 2, No 2, p. 140, <http://www.historystudies.net/Makaleler/1458634489_10-Etham_L._Menchinger.pdf > 15 юни 2013.

119 <http://en.wikipedia.org/wiki/Sword_of_Osman> 20 юни 2013.

120 <http://houseofosman.blogspot.com/> 20 юни 2013. Джамията е първата построена след османското завладяване на Константинопол (завършена е през 1458 г.). Наречена е на знаменосеца на пророка Мохамед Абу Еюб ал-Ансари. Вж. <http://en.wikipedia.org/wiki/Eyüp_Sultan_Mosque> 20 юни 2013.

121 <http://www.christopherklitou.com/answers_to_liturgical_queries_26.htm> 20 юни 2013.

122 <http://en.wikipedia.org/wiki/Coronation_of_the_Holy_Roman_Emperor> 20 юни 2013.

123 <http://en.wikipedia.org/wiki/Imperial_Sword> 20 юни 2013.

124 Ibid.

юдейските религиозни водачи[125]. По този начин церемонията прави опит да пропагандира султана като наднационален владетел на всички османски поданици, който е защитник не толкова на религията, колкото на целостта на империята. „Ню Йорк Таймс“ определя церемонията като „древен ритуал, показващ силата на султана, който представлява грандиозен спектакъл с процесия сред ликуващи поданици“. По време на султанската обиколка из Истанбул, като част от ритуала около маршрута на Мехмед V, са подредени ученици от всички училища в града, които пеят в чест на владетеля[126]. Европеизирането на монархическия османски култ, съчетано с техническия напредък довежда до това, че няколко години по-късно, при последния османски султан, Мехмед VI (*1861, 1918 – 1922, †1926), е разрешено ритуалът да се филмира[127].

Важен религиозен ритуал, който се свързва с монархическия култ, е ритуалът на целуването на мантията на Пророка. Ритуалът подчертава връзката на владетеля с исляма и ролята му на халиф и е част от Рамазана. В същото време участието на обикновените хора в церемонията допринася за пропагандата на султана като „народен“ владетел, ако търсим европейския паралел. Тук ще цитирам едно подробно руско описание на тази церемония от 1852 г.: „Докато столицата на Османската империя се мие, чисти и приготвя за Байрам, нека видим какво се случва в двореца на повелителя на два континента[128]. […] През този рамазан […] султанът пристигна от есенната резиденция в Стария дворец, където се събраха всички имперски духовни, военни и граждански сановници, мюфтията, великият везир, министрите и пр. С молитви и особено благоговение те развиха съхраняваната в четиридесет килима мантия, и тогава султанът първи я обгърна, след което отиде на мястото си, където и остана прав през цялото време, докато сановниците един подир друг целуваха краищата на мантията. Султанът се върна в двореца Долмабахче, съпроводен от топовни гърмежи, а сановниците се прибират вкъщи. В този ден, докато поданиците получават свещенна вода, повелителят на Османците пие от две напитки: първо му поднасят няколко дълги мехура с „бахур-су“ – ароматна вода с алое и други благовония, а после други пажове му поднасят априлска вода, т.е., вода от първия априлски дъжд, на която се приписват целебни свойства и която нарочно се събира в порцеланови вази, сложени на покрива. Ако през април няма дъжд, то пресметливите слуги имат в запас априлска вода от предишната година. Те имат и личен интерес, защото султанът […] щедро им се отблагодарява. Правоверните отбелязват с прискърбие, че с всяка изминала година бакшишите намаляват и не е ясно кога и как ще завърши това постепенно, но сигурно намаляване на бакшишите […]. Така в самия разгар на Рамазана (на 15-то число)

125 New Sultan Breaks Moslem Traditions. Christians See Mehmed V. Girt with Osman's Sword in Ayoub Mosque. – New York Times, 11 May 1909.

126 Пак там.

127 <http://houseofosman.blogspot.com/>; лентата е достъпна на електронен адрес <http://www.youtube.com/watch?v=WLKghFyL8tg> 20 юни 2013.

128 Русский Вестник, 1856, № 2, <http://az.lib.ru/b/berezin_i_n/text_1856_ramazan_v_sultanskom_dvortze.shtml> 1 юни 2013.

се извършва тържественият обред на целуването на мантията на мюсюлманския Пророк, съхраняваща се в Стария дворец“[129].

През Танзимата самите главни религиозни празници Рамазан и Байрям се завъртат около личността на султана, подчертавайки монархическия култ. Както отбелязва руският наблюдател: „Сега и рамазанът, и Байрямът загубиха първоначалното си значение и рядко ще срещнете мюсюлманин, който да си спомня нещо за свещенната война срещу неверниците. Байрямът е само религиозен празник. В този смисъл цялото внимание се съсредоточава в личността на султана в качеството му на духовен глава на целия ислямски свят и така празникът се разкрива главно чрез него“[130]. С тези празници се свързва и ритуалът по целуването на дрехите на султана, който допълва целуването на мантията на Пророка и заема важно място в монархическия култ[131].

Един от най-популярните ритуали на османския монархически култ е обичаят султанът да посещава обедната петъчна молитва в джамия, която се намира извън двореца. Тя е най-важната от петте молитви в свещенния за мюсюлманите петъчен ден. Церемонията е известна като *селямлък*. В нея пищното „ориенталско“ облекло и украсеният богато тюрбан дълго време са главна характеристика на демонстрирания пред жителите на Истанбул образ на владетеля. Церемонията се старае да впечатли не само поданиците, но и външния свят. Ето защо понякога до нея са допускани чуждестранни представители с цел да бъдат и те поразени от величието на османския султан и блясъка на имперския церемониал.

През Танзимата ритуалът се свързва с фотографията и, подобно на разгледаните по-горе европейски примери, става част както от пропагандата на династията, така и от търговския интерес. Започват да се продават картички със сцени от селямлъка, като най-често те се опитват да представят мащабите на грандиозната процесия[132]. Фотографиите от селямлъка придобиват особена популярност по времето на Абдул Хамид II[133], от което се вижда, че визуалното разпространение на култа се развива паралелно с монархическите култове в Европа.

В излизащия на френски език английски цариградски вестник „Levant Herald“ започват да се печатат чести информации, посветени на селямлъка. Типичен е публикуваният кратък репортаж от церемонията, състояла се в петък на 1 август 1890 г. От информацията се вижда как ритуалът се отваря за чуждите представители в Османската империя с цел да укрепва образа на султана в очите на европейците[134].

---

129 Пак там.

130 Пак там.

131 Пак там.

132 Вж.:<http://www.trumanlibrary.org/photographs/view.php?id=13614>; http://postcards.turkishpostalhistory.com/ index.php/search?q=Selamlik> 2 май 2012.

133 Снимков материал за церемонията в края на управлението на Абдул Хамид II е достъпен на Web адрес <http://www.loc.gov/pictures/related/?q=Abd%C3%BClhamid--II%2C--Sultan%20of%20the%20Turks%2C--1842-1918--Public%20appearances.&fi=subjects&co=ahii> 1 юни 2013. Любопитно описание на церемонията при управлението на този султан се съдържа у **Jacob**, R. U. A Trip to the Orient. The Story of a Mediterranean Cruise. Fairford, 2010, 95–97 (1-во изд. Philadelphia: The J. C. Winston co., [c 1907]).

134 Levant Herald & Eastern Express, August 2, 1890, p. 4. Срвн. с репортажа от церемонията от 3 януари 1891 г. Ibid., January 3, 1891, p. 4, също със 17 януари 1891 г., когато освен изброяването на чуждестран-

Церемонията по обрязването на принцовете също е част от имперския култ и е съпроводена с дарове както за принцовете, така и за присъстващите гости[135]. Този ритуал трябва да подчертава и образа на падишаха като покровител на обикновения народ. Преди епохата на Танзимата по време на тези дворцови церемонии султанът пръска огромни суми, които дарява на присъстващите. Те продължават най-често между 10 и 15 дни, но има и такива, които траят между 50 – 55 дни. По време на церемониите, наред с принцовете, са обрязвани между 3 хил. и 10 хил. момчета от бедни семейства. На децата са раздавани пари, дрехи и играчки. След приключване на обрязването на децата от „простолюдието" се провежда обрязването на султанските момчета. Принцовете са отвеждани в специализираното помещение на двореца от високопоставени османски сановници. Хирургът, който ги обрязва, получава също скъпи подаръци и пари. Народът участва в тържествата. Издигат се шатри, покрити с килими, в които се настаняват хората. Султанът, неговият двор и обикновените хора празнуват заедно, т.е. тържествата не са ограничени само в рамките на двореца. Празненствата са съпровождани от различни ритуали, лов, състезания, илюминации, фойерверки, песни и т.н. По време на тържествата всеки еснаф демонстрира уменията си и дефилира пред султана. Войската представя военните си умения пред султана. Майстори на фойерверките, поети и артисти също разкриват таланта си пред султана. В празниците участва цялото общество[136]. Ритуалът се отличава с церемониалност и в последните години на империята като илюстрация за това е тържественото обрязване на 9-годишния бъдещ султан Мехмед V в специалната зала на двореца „Топкапъ", т.нар. „Sünnet Odasi"[137].

Около началото на Танзимата се засилва публичното пропагандиране на образа на султана. В известен смисъл то прилича на европейските монархически култове – обиколки из страната, рождени дни на владетеля, изграждане на пропаганден образ в изкуството, по-късно все по-масово в пресата и т.н.[138] „Озападняването" на монархическия култ в Османската империя е свързано и с разширяващите се контакти на Османската династия с европейските династии. Представителите на Османската династия получават покани и изпращат покани на европейските монархически дворове за сватби, рождени дни и юбилеи. Освен това, Османската династия води кореспонденция с другите европейски династии, в която взаимно се информират за традициите и ритуалите си[139]. През 1836 г. по западен обра-

---

ните дипломати и гости, наблюдаващи церемонията, специално е подчертано пристътвието на Гази Осман паша (1832 – 1900), геоят от Плевен – Ibid., January 17, 1891, p. 4.

135 <http://www.turkishculture.org/fabrics-and-patterns/fabrics-and-textiles/textiles-and-ceremonies-802.htm> 31 май 2013.

136 <http://muslimheritage.com/topics/default.cfm?ArticleID=1078> 31 май 2013.

137 <http://en.wikipedia.org/wiki/Mehmed_V> 31 май 2013.

138 Вж. **Stephanov**, D. Sultan Abdülmecid's 1846 Tour of Rumelia and the Trope of Love. – In: Living Empire: Ottoman Identities in Transition, 1700 – 1850. Special Issue II of The Journal of Ottoman Studies. Istanbul, ISAM. Forthcoming in 2013; **Stephanov**, D. Solemn Songs for the Sultan. Cultural Integration through Music in the Late Ottoman Empire, 1840s – 1860s. – In: The Ottoman Past in the Balkan Present: Music and Mediation. Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens (Greece) (PMFIA). (Edited volume). Eds. A. **Theodosiou**, P. **Poulos**, R. **Pennanen**. Forthcoming in 2013.

139 **Yanatma**, S. Deaths and funeral ceremonies of Ottoman sultans (from Sultan Mahmud II to Sultan Vahideddin). Unpublished Master Thesis. Institute for Graduate Studies in the Social Sciences. Boğaziçi Uni-

зец султан Махмуд II въвежда ежегодното отбелязване на рождения ден на султана в цялата империя и извън нейните граници. Според българския изследовател Дарин Стефанов това цели популяризацията на образа на владетеля сред населението. Същевременно ритуалът доближава османският владетел до европейските монарси[140].

Раждането на султански наследник се отбелязва със забележителна помпозност[141]. Организират се тържества, посветени на съответните принцове, не само в самата империя, но и в зависимите от нея държави като Дунавските княжества. Накратко ето как през 1840 г. в Молдова е отпразнувано раждането на сина на султан Абдул Меджид (*1823, 1839 – 1861), Мехмед Мурат ефенди: церемониални топовни изстрели; илюминации и благодарствени молитви в молдовските градове; по пет топовни изстрела в продължение на следващите седем дни; разпространяване на султанския ферман с новината за раждането из страната, като последното е съпроводено отново от топовни гърмежи и илюминации там, където е необходимо. Важните места, където се извършват церемониите, са пътни и търговски станции, болярски и офицерски къщи, пазари и магазини. Илюминациите и музиката са съществена част от ритуала и се поръчват както от отделни лица, така и от различни групи население. Вероятно най-многоочаквания от хората елемент на ритуала е раздаването на пари и приготвянето на курбан[142].

Наред с ритуала, в случая може би е важно да се посочат аспектите на монархическия култ като част от системата на управление. Пищните тържества в Молдова се провеждат в първата година на управлението на Абдул Меджид и съвпадат с последната година от княжеския мандат на молдовския господар Михай Стурца[143]. Явно хитрият управник е решил да се постарае. Неслучайно в писмото си по повод празниците до самия султан той сравнява империята с огромно дърво на справедливостта, в сянката на което са се подслонили множество народи и общности. В писмото султанът се свързва с Бога и светостта[144]. В това и в ново писмо по повод раждането на нов султански син през 1844 г. молдовският господар засяга мотива за вечната Османска династия и вечния халифат[145]. В писмата се споменава „тясната“ връзка между народа, молдовския княз, от една страна, и султана, от друга. Описва се покорната радост, съчетана с изблици на екзалтация[146].

Както рожданията, така и погребенията са част от монархическия култ в Османската империя. По това тя не се отличава от европейските династии. Погребени-

---

versity, 2007, p. 168. Дисертацията е достъпна на Web адрес: <http://www.belgeler.com/blg/13ae/deaths-and-funeral-ceremonies-of-ottoman-sultans-from-sultan-mahmud-ii-to-sultan-vahideddin-cenaze-i-hmyn-osmanli-sultanlarinin-vefat-ve-cenaze-merasimleri-sultan-ii-mahmmud-dan-sultan-vi-mehmed-vahideddin-e-kadar#> 31 май 2013.

140 **Stephanov**, D. The Ruler and the Ruled Through the Prism of Royal Birthday Celebrations. A Close Look at Two Documents. – In: Power and Influence in South-Eastern Europe 16th – 19th century. Eds. M. **Baramova**, P. **Mitev**, I. **Parvev**, V. **Racheva**. Berlin: Lit Verlag, 2013, p. 264.

141 Ibid., p. 263.

142 Ibid., p. 264.

143 Ibid.

144 Ibid.

145 Ibid., p. 266.

146 Ibid., p. 267.

ята стават повод за създаването на различни произведения на изкуството, посветени на починалия владетел и погребалната церемония. Пример за това е погребението на султан Мурад III (*1546, 1574 – 1595), което е изобразено в две миниатюри, съпроводени с поема, в която се описва събитието. В стихотворна форма се подчертава тъгата на народа, успехите на владетеля и ритуалът, при който висшите османски сановници целуват краката на мъртвеца[147].

Западното влияние се засилва и в погребалните церемонии на султаните. Това също е следствие от Танзимата[148]. По повод смъртта на султан Абдул Меджид италианецът Бартоломео Писани композира траурен марш с интрото „Капка от сълза на гроба на Абдул Меджид“[149]. По западен образец пресата в Османската империя започва да използва погребенията за засилване на династичното чувство и създаване на атмосфера на всеобщ национален траур[150]. Това обаче става сравнително късно – през XX в. по време на Първата световна война, когато умират султаните Абдул Хамид II (10 февруари 1918) и Мехмед V Решад (3 юли 1918)[151]. По повод техните погребения са направени книги за съболезнования[152]. Западните влияния превръщат погребенията от религиозна церемония в светски парад на династията и империята[153]. Запазени са обаче някои характерни особености от времето на султан Селим II (1566 – 1574), според които например новият султан не присъства на погребението на предшественика си[154].

Вестернизацията на Османската империя не само европеизира традиционните ритуали на монархическия култ. Тя създава и нови. Те имат подчертано светски характер. Такъв ритуал е въведен със султански ферман, според който ежегодно трябва да се отбелязват чрез илюминации годишнините от обявяването на Гюлханския хатишериф (1839). По този повод даже е планирано да се издигне паметник[155]. Въпросните светски юбилеи подчертават образа на султана-реформатор, който е много характерен за монархическите европейски култове и особено за руския, пруския / германския и хабсбургския случай. По-късно пропагандата на турската национална държава ще превърне светския диктатор Мустафа Кемал в синоним за реформатор, което донякъде се вписва в традицията, наложена от Танзимата.

Наред с това, съществуват и народни традиции, които понякога също стават част от монархическия култ в зависимост от личните качества и интереси на съответния владетел. Така например най-високо развитие пехливанските турнири достигат по времето на султан Абдул Азис (*1830, 1861 – 1876), който лично ръководи някои състезания и участва в тях като борец[156]. По този начин пехливан-

147 **Martinovitch**, N. N. The Funeral of Sultan Murad III of Turkey. – The Art Bulletin, 1928, vol. 10, No 3 (Mar.), p. 264.
148 **Yanatma**, S. Deaths and funeral ceremonies of Ottoman sultans…
149 Ibid., p. 166.
150 Ibid., p. 157.
151 Ibid.
152 Ibid., p. 167.
153 Ibid., p. 164.
154 Ibid., p. 154.
155 **Kreiser**, K. Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840 – 1916. – Muqarnas, 1997, vol. 14, p. 103.
156 <http://borisslav.blogspot.com/2012/05/4.html> 8 ноември 2012.

лъка допринася за увеличаването на популярността му сред обикновените хора и засилва образа му на народен владетел.

Трябва да се допълни, че образът на султана играе важна роля във формирането на модата и налагането на вида облекло. А то е значим елемент от облика на владетеля и на водача изобщо. Що се отнася до османския случай, вече видяхме значението на султанския външен вид за пропагандата на монархическия култ по време на различните церемонии с участието на владетеля. През XIX в. султан Махмуд II представлява класически пример. Подобно на Петър Велики (*1672, 1682 – 1725, император от 1721 г.), той налага с немалка доза бруталност европеизирано облекло за османските военни и сановници. Чрез портретните си изображение Махмуд II се превръща в най-ярка илюстрация на европеизацията на образа на османския султан и, естествено, на монархическия култ, който налага образа. Този султан, който „черпи опит“ от Руската империя, по някакъв начин е предшественик на Ататюрк, който също отделя огромно внимание на дрехите и самият му пропаганден лик представлява своеобразна „реклама“ на европейската мода. Примерът на Махмуд II е следван още по-ясно от следващия султан, синът Абдул Меджид, като трябва да се отбележи, че портретните образи на двамата султани директно оказват влияние върху портретите от тази епоха на сръбския княз Милош Обренович (*1780, 1815 – 1839, 1859 – 1860), от което се вижда, че в определени случаи вестернизацията на образите на балканските владетели минава през озападнените османски примери.

Миниатюрен портрет украшение на султан Абдул Меджид.
Автор Себух Манас, ок. 1854 г.
Източник: <http://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-miniature-portrait-of-abdulmecid-i-attributable-5604061-detailsaspx> 3 септември 2017

„Визуалните“ форми, чрез които се разпространява османският монархически култ, в много отношения се развиват, копирайки европейските практики. Под влиянието на Европа се оформя портретното изобразяване на владетелите в Османската империя. Ще видим, че тук все пак европейската традиция не е толкова силна, колкото при скулптурните изображения на султаните. При портретите тя

се преплита с местната[157]. Все пак е показателно, че европейското влияние е значително още при първите портретни изображения на османските султани по времето на Мехмед II. Неговият интерес към картините според изследователите безспорно се дължи на желанието му да увековечи образа си чрез портрети и медали по подобие на другите изтъкнали владетели от епохата. Първото изображение на султана е отсечено на медал, дело на европейски майстор – през 1477 – 1478 г. Негов автор е Констанцо да Ферара[158], който е изпратен на султан Мехмед II от краля на Неапол. По същото време художникът Джентиле Белини[159], автор на портрета на дожа Джовани Моцениго, идва от Венеция в Истанбул и рисува прочутия портрет на Мехмед II, съхраняван днес от Националната галерия в Лондон[160].

Вследствие през Танзимата, при управлението на Махмуд II и по време на автократичния режим на Абдул Хамид II, европейската портретна традиция се превръща в основна художествена форма за рисуване на владетелите. Тя вече не се застъпва само от европейски майстори, изпълняващи поръчки за османския двор, но и от местни творци. Така арменските художници, братята Йосиф Манас (1835 – 1916) и Себух Манас (1816 – 1889), са дворцови портретисти при султаните Абдул Азис, Мурад V и Абдул Хамид II. Те създават посмъртен портрет на Мурад V, може би по фотография. Йосиф Манас рисува още посмъртни портрети на султаните Абдул Меджид, датиран през 1888 г., и на Абдул Азис, около 1892 г.[161]

С развитието на фотографията, подобно на съвременните им европейски монарси, султаните стават важен сюжет в продажбата на пощенски картички. Продават се техни портрети[162], показват ги във файтоните им[163], на фона на Босфора[164], сред народа, както вече бе посочено, по време на селямлъка и т.н. Под влиянието на популярното изкуство на национализма, в Османската империя се разпространяват т.нар. народни литографии, които по това време са масови и в Гърция. При част от тях сюжетите се правят по снимки. Султаните са и често срещано вдъхновение на това изкуство, чиито творби обикновено украсяват стените на кафенета, бръснарници и др. При Абдул Хамид II и Мехмед V Решад популярна композиция представлява образът на тогавашния султан, представен на фона на всички останали предишни владетели[165]. Впрочем подобни композиции са характерни и за балканските монархически култове.

---

157 The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman. Ed. S. **Kangal**. Istanbul: Isbank, 2004, Web <http://www.cornucopia.net/store/books/the-sultans-portrait/> 7 май 2012.

158 Констанцо да Ферара (неизв. – ок. 1524) е италиански художник и ювелир. Справка за него на Web адрес <http://www.nga.gov/content/ngaweb/Collection/artist-info.2071.html?artistId=2071&pageNumber=1> 7 май 2012.

159 <http://en.wikipedia.org/wiki/Gentile_Bellini> 14 юни 2013.

160 **Çağman**, F. Ottoman Miniature Painting…, p. 893.

161 The Sultan's Portrait…, p. 511, No 157, p. 524, No 168.

162 <http://postcards.turkishpostalhistory.com/index.php/Hilal-i-Ahmer/HA01> 2 май 2012.

163 <http://postcards.turkishpostalhistory.com/index.php/fruchtermann/BSerisi/23-FB010---Le-Sultan-dans-sa-voiture-de-gala> 2 май 2012.

164 <http://postcards.turkishpostalhistory.com/index.php/fruchtermann/BSerisi/23-FB001---S-A-J-Rechad-Effendi-sur-les-quais-de-Serai-bournou-se-rendant-au-Seraskerat-pour-etre-proclame-Sultan-des-Ottomans> 2 май 2012.

165 <http://www.turkcebilgi.com/ansiklopedi/osmanlı_padişahları>; <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sul tans_of_the_Ottoman_Dynasty.jpg> 2 май 2012.

Пропагандна илюстрация, на която Мехмед V Решад е представен като продължител на славните традиции на османската династия.

Източник: Web

Под влияние на европеизацията в Османската империя се появяват първите скулптурни бюстове на владетели. Така след завръщането си от първото посещение в Европа (1867 г.) султан Абдул Азис си поръчва 24 статуи, сред които и собствен бюст, с който да украси двореца си[166]. Показателно е, че бюстът (според някои източници султанът си бил поръчал и статуя на кон[167]) е дело на европейски „ваятел“ – известният тогава Чарлз Ф. Фулър[168].

166 **Şentürk**, S. Sultan Abdülaziz and his Statues. – Today's Zaman, 17.11.2011, Web, <http://www.todayszaman.com/news-263096-sultan-abdulaziz-and-his-statues.html> 2 май 2012.

167 <http://www.turkishculture.org/fine-art/sculpture/an-overview-of-580.htm> 2 май 2012.

168 Справка за британския скулптор Чарлз Франсис Фулър (1830 – 1875) вж. на Web адрес <http://sculpture.gla.ac.uk/view/person.php?id=msib2_1202170144> 1 юни 2013.

Часовник с образа на Султан Абдул Хамид II. Пример за обвързването на монархическия култ с търговския интерес – явление характерно и за монархическа Европа.
Източник: Web

Бетовен в сарая, масло, автор Абдул Меджид, 154 x 221 см, начало на XX в., Музей за изобразително изкуство и скулптура, Истанбул. В дъното на картината е загатната конната статуя на Абдул Азис, която така и не е поставена на публично място до края на съществуването на Османската империя.
Източник: A History of Turkish Painting. Ed. S. **Pinar**. Seattle: University of Washington Press, 1987, p. 122

През XX в. образът на султана е „раздвижен“ от киното. Кадри от султанската визита в македонските и албанските земи са запечатани и от камерата на братята Милтон и Янаки Манаки – първите балкански кинаджии[169].

Посмъртен портрет на султан Мурад V. Автор Йосиф Манас, 1893 г.
Източник: <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/lot.291.html/2007/arts-of-the-islamic-world-including-fine-carpets-and-textiles-l07222> 3 септември 2017

Европеизацията на монархическия османски култ е свързана с възприемането на държавен химн по времето на султан Махмуд II, който заменя старата еничарска музика с нови, направени по европейски образец, военни оркестри[170]. Подобно на европейската монархическа практика, в началото става въпрос за монархически химн, а не за национален. С напредването на Танзимата химнът на Абдул Меджид, маршът „Меджидие“, е обявен за национален. Османските държавни химни

169 Кадри от визитата на Мехмед V Решад са достъпни в YouTube на електронен адрес <http://www.youtube.com/watch?v=QdTv_q7TEpQ> 1 юни 2013.

170 **Yanatma**, S. Deaths and funeral ceremonies of Ottoman sultans…, p. 166.

носят имената на съответните владетели – маршът „Махмудие“[171] е по времето на Махмуд II, следват „Меджидие“[172], „Азизие“[173], „Хамидие“[174] и „Решадие“[175]. По времето на последния султан, Мехмед VI за химн е използван маршът „Махмудие“. Повечето от тези химни са маршове без текст и са композирани от европейци, сред които личат големи имена като Джузепе Доницети, автор на първите два химна[176]. Текстове имат само химните „Хамидие“ и „Решадие“, като това сигурно е свързано с обстоятелството, че на пропагандно и ритуално ниво при султаните Абдул Хамид II и Мехмед V монархическите култове достигат голям размах[177].

През 1882 г. по времето на Абдул Хамид окончателно е изработен османският герб, който е повлиян силно от европейската хералдика[178]. Гербът е направен от британски специалист с посредничеството на кралица Виктория[179]. Отново западното влияние е директно. Друга важна част от монархическия култ представлява султанското съкровище[180].

В периода на османски възход култът към османския император в известен смисъл има легитимираща функция за някои чужди владетели. Така през XVI – XVII в. влашките войводи аргументират собствения си авторитет, освен с Бога, и с османския султан – например войводата Раду от Афумац пише до гражданите на Сибиу, че властта му е дадена „първо от Господ и второ от турския император“[181]. През 1630 г. войводата Леон пише, че „[...] Бог и благородният император му дадоха скиптър на Влахия“[182].

Монархическият култ е стимулиран от абсолютната власт, която султаните притежават. Ето защо често значимостта на личността се измерва чрез позициите ѝ пред султана. Добър пример за това се съдържа в полуприказната „информация“ в брой първи на „Новине Сербске“ от 1815 г. В нея се съобщава за смъртта на най-богатия „еврей“ в Цариград – Соломон Липман Бегемдер, който, подчертават ветникарите, е „любимец и на предишния, и на сегашния султан“[183]. Към султаните

171 <http://www.nationalanthems.info/ote.htm> 1 юни 2013.

172 <http://www.nationalanthems.info/ote-61.htm> 1 юни 2013.

173 <http://www.nationalanthems.info/ote-76.htm> 1 юни 2013.

174 <http://www.nationalanthems.info/ote-09.htm> 1 юни 2013.

175 <http://www.nationalanthems.info/ote-18.htm> 1 юни 2013.

176 <https://en.wikipedia.org/wiki/Imperial_anthems_of_the_Ottoman_Empire> 1 юни 2013.

177 В литературата е изказана тезата, че до 1908 г. имперският османски химн и най-вече „Хамидие“ имат главно представителни функции и се използват основно при дипломатически случаи за пропагандирането на монархическия култ пред европейците с цел демонстрация на „символична равнопоставеност“. След 1908 г. османският химн има много по-голяма мобилизационна национална сила. Вж. **Beşikçi**, M. The Ottoman Mobilization of Man Power. Between Voluntarism and Resistance. Leiden: Brill, 2012, p. 87.

178 <http://en.wikipedia.org/wiki/Coat_of_arms_of_the_Ottoman_Empire> 20 юни 2013.

179 <http://maviboncuk.blogspot.com/2004/06/ottoman-coat-of-arms.html> 20 юни 2013.

180 **Jacob**, R. U. A Trip to the Orient…, 98–99.

181 **Panaite**, V. „… Our Reign is Granted by Turks…“. Ottoman Sultans and Tributary *Voyvodas* of Wallachia and Moldavia. (Sixteenth – Seventeenth Centuries). – In: Power and Influence in South-Eastern Europe 16th – 19th century. Eds. M. **Baramova**, P. **Mitev**, I. **Parvev**, V. **Racheva**. Berlin: Lit Verlag, 2013, p. 177.

182 Ibid.

183 Новине Сербске…, Чло. 1, 2-га януара 1815, с. 4. Тази новина е отразена и в: The Literary panorama and national register, 1814, vol. I, p. 767. Уточнено е, че имуществото на Бегемдер е конфискувано след смъртта му.

се обръщат с всякакви прошения, в които молбите са гарнирани с уверения във верноподанически чувства – „Жеље и молбе кристијанах у Босни и Херцеговини“, която фанцисканецът Иван Франьо Юкич изпраща на Абдул Меджид през 1850 г. е показателна. В документа е отправен призив до „честития ни цар“ да въведе найсетне Танзиматските реформи в консервативната гранична провинция[184], където „дерибействат“ местните бегове.

Наред с това, Танзиматските реформи по европейски образец и конституционно оформят водещата роля на Османската династия в империята и султанът получава широки правомощия и на светски владетел, и на духовен водач, подчертавайки ролята му и на падишах, и на халиф. Султанът е „безотговорен; Неговото лице е свещенно“. По отношения на правомощията член седми от османската конституция гласи: „Той именува и пре[д]ставя Министрите; раздава степените, службите и знаковете на ордените си; той дава инвеститурата на началниците на привилегированите области, в[ъв] формите определени от привилегиите, които им са устъпени; той сече монетата: неговото име са поменува въ джамиите в публичните молитви: той заключа трактати с[ъс] Силите: той обявява война, и той прави мир: той управлява сухопътните и морски войски, и заповяда военните движения; той заповяда испълнението на предписанията на Шерията (Свещенний закон) и на законите; той прави правилниците на общенародното управление; той отлага или изменува наказанията произнесени от криминалните съдовища; той свиква и продължава Главното събрание; той распуща, ако съди за нуждно, Камарата на представителите, като заповяда да са приступи до ново избирание на представители“[185].

През XIX в. и особено по време на Танзимата, при Абдул Хамид II и Мехмед V Решад нарастват усилията чрез монархическия османски династичен култ да се създаде наднационален „османски патриотизъм“. Тези опити са сходни с описаната вече пропаганда в Хабсбургската империя. Както и там обаче не са малко случаите, при които балканските национализми започват да използват култа към султана и, представяйки се чрез него за лоялни поданици, преследват своите интереси, които невинаги се покриват с османските. Всъщност подобно нещо се случава и в Австро-Унгария. В тази връзка е интересно участието на немюсюлманските народи в ритуалите на монархическия култ. Вече бе описано отбелязването на раждания на престолонаследниците в трибутарните княжества, а тук се фокусирам кратко върху ролята на поезията, историята и пресата с уточнението, че поради липса на сравними данни, които да дават по-широка картина за немюсюлманските народи, в текста ще приведа само няколко примера, свързани с българите, Цариградската патриаршия, арменците и една илюстрация, представяща евреите.

---

184 Вж. <http://sr.wikipedia.org/wiki/Иван_Фрањо_Јукић> 22 юни 2013.

185 Оттоманската конституція, провъзгласена на 7 зилхидже 1293 (11/23 Декемврій 1876). Цариградъ: Въ печатницата на Вѣстникъ Хакикатъ, 1876, 7–8. Web: <http://macedonia.kroraina.com/knizhki/otomanska_konstitucija_1876.htm#1>; <http://macedonia.kroraina.com/knizhki/otomanska_konstitucija_1876.pdf> 22 юни 2013.

По спомените на Пандели Кисимов (1832 – 1905)[186] за даскал Пеньо, който учителства в търновското училище: „На 1846 г. даскал Пеньо беше на върха на славата си с неговите песни за идването в Търново на Султан Меджита. Тези негови стихотворения съставяха, тъй да кажа, поетическа епоха тогава в Търново, а по-сетне, благодарение на печата, и в цяла България“[187].

Според Анна Алексиева, която изследва т.нар. „даскалска поезия“: „Вярната служба и почит към султана, убедеността, че тъкмо той е инициатор на прогресивния преход към по-добро живеене се превръщат в постоянни сюжетни ядра на тези стихотворения, в които възхвалата на просветата и на гражданската активност неизменно прелива в апология на владетеля“[188].

Авторката твърди, че склонна „към рационално осмисляне на случващото се, даскалската поезия детайлизира отделни пунктове на реформените наредби, приема със задоволство обещанието за еднакви права и подчиненост на общи закони“. Тя цитира отделни пасажи от стиховете на Найден Йоанович, публикувани в периода 1847 – 1860 г. Строфите „Как дин ислямина, / тъй и християнина, / както арменина, / тъй и евреина, / се едно ви познавам, / равна чест ви давам“ представят султана в руслото на танзиматската османистка традиция. Анна Алексиева твърди, че стихът „Сам си Царьо изволява, / на синца ни повелява / простотата да оттикнем, / науката да обикнем“, адмирира просвещенската насока в управлението на султана, а „[…] се туй заповядва / мир, любов да има, / а золум да нема; / който има нужда, / нека му обажда, / жалба да му дава / и да се надява“ – усета му за справедливост, гарантиращ спокойствието на поданиците.

В редица случаи обаче рационалността в моделирането на султанския образ отстъпва място на определени месианистични очаквания – „Славний Абдул Меджит Хан / той от гърците ще ни избави / и що ще просими ще ни подари / както на верни подданници – Пазете ся, мили братия“ (1860), преливащи в идеализиране и превъзнасяне на фигурата му – „Гдето е стъпил и седнал, / на кадето е погледнал, / онуй място целуваме, / султана споменуваме, / от радост синца плачехме…“. „Султанската поезия“ на Найден Йоанович представя „царя“ в образа на реформатор, спасител и баща на нацията. Личи и характерната особеност султанът да се възхвалява за сметка на някои от другите народи в империята, в случая гърците, от които той трябва да защитава българите.

---

186 Става дума за Пандели Кисимов (1832 – 1905) – български просветен деец. Вж. справка за него на <http://bg.wikipedia.org/wiki/Пандели_Кисимов> 22 юни 2013.

187 Вж. на Web адрес <http://zlataritza.wordpress.com/история/далечното-минало/> 22 юни 2013.

188 **Алексиева**, А. Поетически маргиналии на Възраждането: даскалската поезия, достъпно на електронен адрес <http://annaalexieva.wordpress.com/2012/10/03/poetical-marginalia/> 8 ноември 2012. Първоначално текстът е публикуван в сборника: Маргиналното в/на литературата. Състав. Р. **Кунчева**. София: ИК „Боян Пенев“, 2011, 270–283. В случая, който ме интересува, авторката е цитирала произведенията на хаджи Найден Йоанович / Йованович (ок. 1805 – 1862): **Йоанович**, Н. Песнь султану Абдул Меджиту. – В: **Йоанович**, Н. Месецослов или календар за лето 1847. Букурещ, 1847; **Йоанович**, Н. Песнь перва султану Аб[дул]. Мед[житу]. Ново-български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща сос сина. Белград, 1851; **Йоанович**, Н. Песнь побудителная ко учению испеянна от учениците Терновскаго училища. Ново-български песни с царски и други нови песни или похвали и съдби баща сос сина. Белград, 1851.

Стихове, посветени на падишаха, спяват и значително по-важни личности от периода, които за разлика от даскал Пеньо и от Найден Йоанович стават част от българския национален пантеон. През 1839 г. Неофит Рилски (ок. 1793 – 1881) посвещава ода на султан Абдул Междид. Следва го Петко Славейков (1827 – 1895), който пише стихове, посветени на султаните Абдул Междид и Абдул Азис. Първите негови оди се появяват през 1852 г.[189] Той открива своята „Песнопойка“ от 1852 г. с „Българие, Българие“, ода на султана Абдул Меджид, през чието властване се обнародват в 1839, 1852 (=1845), и 1859 г. съответно „Хатишерифа“, „Танзимата“ и „Хатихумаюна“[190]. И по-късно, през 1864 г., „Славейче“ се открива с химн „На възцаряването на Н. Величество султан Абдул Азиса“, като не се забравя да се издигне глас за българските права[191]. В това отношение виждаме същата вече спомената характеристика – възхвала на султана с оглед постигане на определени национални цели, които в дългосрочна перспектива се различават от интересите на империята.

Катя Станева също се занимава с поезията, посветена на султана, в разглеждания тук контекст. Според нея „танзиматската пропаганда е фундирана върху традиционните чувства на вярност и привързаност към владетеля. Пътуванията на […] Абдул Меджит из страната, направените от негово име дарения за училища, храмове, строежи правят популярно името му“. Тя съвсем точно забелязва, че в песнопойките на Петко Славейков и Йоаким Груев (1828 – 1912) следващият султан Абдул Азис е прославян „като просветен монарх“, цитирайки следното произведение:

„[…] Да живее, да живее,
Султан Абдул Азис Хан
като слънце да светлее
неговий Висок Диван.
Да е жив
Да ся раздава
в България между нас
Черно море, Дунав, Сава
да ечат от този глас.
Нека слушат вси държави;
Да ся чуе по света
как ся люби

189 [**Славейков**, П. Р.]. Песнопойка или Различни песни, сатири и гатанки на българский язик за увеселение на младите от П. Р. Славейкова. Букурещ, 1852. Публикациите на Петко Славейков са достъпни на сайта на дигиталната библиотека на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), вж. <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=4577&v=1796> 8 август 2017.

190 Пак там, 3–4. Вж. също **Славеков**, П. Нова песнопойка. Избрана от ветата и от Веселушката с приложение на много още други нови песни и сатири и от най-употребителните турски песни. Цариград, 1857, <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/View1.aspx?DWSubSession=15776&v=1796> 8 август 2017.

191 **Йоцов**, Б. Петко Рачов Славейков. <http://liternet.bg/publish10/bjocov/prslaveikov.htm> 20 юни 2013. Вж. също **Станева**, К. За маргинализираните гласове и езици на Българското възраждане. – Литературна мисъл, 2015, № 3, 3–17, <https://balkansbg.eu/bg/content/privileged-voices/528-marginalized-voices.html> 8 август 2017.

как ся слави
наший милий Цар баща.
А ти, Боже, Вишний Боже
дълъг живот му подари
и под негово подножье
Вси врази му покори.
Светлата му диадема
славна, честна уварди.
До когато на свет има
Слънце, месец и звезди.
Многа лета, мирна лета на Честий Господар […]".

Авторката публикува и в превод на Селяхидин Карабашев одата за султана в последната песнопойка, издадена от Петко Славейков преди Освобождението. Ще цитирам фрагменти.

„Мой Падишах, благодарение на теб светът е радостен,
Да бъдеш во веки щастлив на трона си благословен,
Поданиците ти почитат искрено фермана твой:
Жив да си хиляда години, Падишах наш, Абдул Азиз.
Ей, шах на шахите, по твоето време светът блесна […]
Нека повтарят слугите ти тази молитва открай докрай […]
Всевишният да те направи на трона ти честит […]
Превърнахме тези строфи в крилати фрази
Жив да си хиляда години, Падишах наш, Абдул Азиз!"[192].

Като цяло подобни произведения не са някаква кой знае каква изненада, още повече когато имаме предвид общия контекст на развитието на монархическите култове в Европа. Такива неща сред подвластните народи вече видяхме, че се срещат и в Австро-Унгария, има ги и в Русия – примерно песните и легендите сред източните народи за т.нар. „Бял цар" и пр. Разбира се, това, което ги прави интересни в българския случай, както точно е отбелязала К. Станева, е пълната им маргинализация и забрава след Освобождението на България.

Същото нещо може да се каже и за някои примери от публикувани на български преводни и оригинални исторически съчинения и пособия от епохата на Танзимата. Кратката история на Турция, която П. Р. Славейков превежда от френски, започва с посвещение на „Сами паша, министър на просвещението" и са включени „Турски стихове за броя на турските султани"[193]. Преводът съдържа и една глава, която в най-положителна светлина разкрива управлението на султан Абдул Меджид като връх в развитието на империята и благоденствието на нейните поданици. В един учебник по история от 1870 г. срещаме сходни послания, само че акцентът вече е върху следващия султан – Абдул Азис.

---

192 **Станева**, К. За маргинализираните гласове...

193 [**Славейков**, П. Р.]. Скратение на турската история от основанието на империята до наште дни. Списана на французшки от Н. Малуфа. Преведена и попълнена с някои приложения от П. Р. Славейкова. Издава са с позволението на министерството просвещения за употребление в българските училища. Цариград / Галата: книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова, 1857.

Посмъртен плакат на султан Абдул Азис с надпис на
османски, гръцки, арменски и френски.
Източник: <https://www.facebook.com/ottomanpictures/photos/a.1458235151088111.1073741828.1458217324423227/1954287684816186/?type=3&theater>4 септември 2017

Послания, възхваляващи султаните или пък съдържащи молби към тях, естествено, придружени с отдаване на съответната почит, виждаме и в пресата, като става дума за проправителствени издания, някои от които директно са подпомагани от османската власт. Например русенският вилаетски вестник „Дунав“ пише: „Бог да подари на нашия августейши Господар, Абдул-Азис, един твърде дълъг

живот. Неговото възлизане на престола стана една нова епоха на благоденствие и осигуряване на голямата империя, на която съдбите му са въверени“[194].

В броя си от 4 януари 1867 г. „Дунав“ публикува „Прошение подадено на Негово Императорско Величество Султана, в името на Българския народ“: „Когато Всемогъщий Бог преди пет почти векове подчини Българите под Османския скиптър и тъй турна од силната защита на Султаните и Самодържците, тия видеха и припознаха, че всякогаж са прокровителстваха силно от тия Господари, против всеки един вътрешен и вънкашен неприятел, в личността и името им, в народността и във вероизповеданието им.

Тъй прочее, когато в повечето Европейски държави, недостойно с най-жестоки неправди силните гонят слабите, богатите сиромасите, и господствующите вери гониха верите, които бяха под техното иго и пр., и пр. Османската държава напротив, всякогаж е имала предвид да покровителства слабите против силните, да отдава равно право на богатите и на сиромасите, и да почита равно всичките народности и всичките вероизповедания“[195].

Впрочем подчертаването на толерантността на Османската империя и особено на ролята на защитник от външни неприятели, може да се види като ехо в едно по-късно съчинение на албанския просветител Сами Фрашери, който след руско-турската война (1877 – 1878) пише, че „До скоро Албания бе заобиколена от турските региони и границите на това царство бяха далеч от нея. Албанците [...] считаха, че страната им е извън опасност“.

Посоченото по-горе прошение, препечатано във в. „Дунав“, съдържа силна антигръцка насоченост и се вписва в тенденцията, характерна за Османската империя, но също така и за Австро-Унгария, при която съответните народи използват образа на владетеля, за да постигнат своите национални цели често за сметка на някой друг народ. Молейки султана да ги избави „от насилствения дух на гръцко-Патриаршеската власт“, подписалите прошението считат „своя свята длъжност да протестираме с всичките си сили в името на всичкия Български народ, против непокорното и непризнателното движение на Критяните, и да поднесем със страхопочитание пред подножието на императорския трон неговата от всекиго засвидетелствана вярност и да изразим съвършенната му преданост, защото Българския народ, с тази си верност Тишайший Царю, знае да изпълни живота си признателност към Ваше Величество, което счита за своя длъжност за великите благодеяния, които му се отстъпиха мъжествено и за които се надява още, че ще получи“[196].

Самата Цариградска патриаршия също има опит в използването на султана като върховен арбитър. В излизащата османска преса тази роля на владетеля многократно е подчертавана. Така, след като по волята на султана през 1891 г. е договорено завещанията на православните християни да не се подлагат на съдебно разследване и ще бъдат признавани от съдилищата, ако вече са подтвърдени от

194 Дунав, г. I, 3 март 1865, № 1, с. 1, вестникът е дигитализиран и свободно достъпен на сайта на НБКМ: <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/View1.aspx?DWSubSession=15776&v=1796> 9 август 2017.

195 Прошение подадено на Негово Императорско Величество Султана, в името на Българския народ (заето от Корие д’Ориен). – Дунав, г. II, 4 януари 1867, № 1, с. 1, Web.

196 Пак там.

Еврейска новогодишна картичка с образите на султан Абдул Хамид и Теодор Херцел.
Източник: <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4282072,00.html> 4 септември 2017

патриарха, митрополитите или техни представители, патриархът незабавно телеграфира да се отворят всички църкви за провеждане на рождествената литургия и „Te Deum“ за съхранението на живота на „Негово императорско величество султана“[197].

Развитието на арменското революционно движение принуждава част от арменските първенци демонстративно и чрез вестниците да засвидетелстват своята лоялност към владетеля. Арменският епископ на Анкара и голям брой първенци

197 Levant Herald & Eastern Express, 1891, January 6, p. 6. В следващия си брой вестникът подчертава директната роля на султана за отварянето на православните църкви и описва действията му като резултат „от кристално чиста доброта към обикновените хора“ и изразява увереност, че те ще разберат кой е „източникът“, към когото да се насочи благодарността им – Ibid., 1891, January 7, p. 6. В кратка информация на същата страница, озаглавена „Отварянето на гръцките църкви“, се описват молитвите за здравето на султана в църквата в Бешикташ и овациите, които православните „ентусиазирано“ отправят към султана при споменаването на името му във всички столични църкви. Цитира се и телеграмата на епископ Дионисий до вестник „Тарик“, в която той информира за „огромната радост“ на населението, което отправяло молитви за съхранението на „скъпоценния живот“ на Негово Императорско Величество Султана. Ibid., 1891, January 6, p. 6.

от града изпращат телеграма до Имперската канцелария, в която изразяват своята дълбока вярност към султанския престол и се разграничават от различни писания на арменци, живеещи в Европа[198]. Подобни деларации на вярност и благодарност на другия ден прави и Арменският патриарх Корен Асхикиан. Благодарностите са свързани с амнистията, която султанът дава на няколко десетки арменски политически затворници[199]. Въобще изразяването на благодарност и вярност към султана от страна на арменците е честа новина в пресата[200].

Султанът продължава да бъде налаган като обединяващ символ и в началото на XX в. Илюстративно е посещението на предпоследния османски султан в областите Македония и Косово през 1911 г. Причината са албанските размирици, които султанът с обединяващия си авторитет трябва да успокои. Обиколката и съпътстващите я ритуали са показателни за това, как монархът и традиционните символи, като религията, служат за легитимацията на модернизаторски режим, какъвто претендира да бъде младотурският. Ето начина, по който Андрей Тошев (1867 – 1944) описва посещението: „Реши се дори и сам Султанът да посети Косово поле, за да може със своето присъствие да въздейства над размирните там елементи. Придружен от своите двама синове, от великия везир Хакъ паша, от министрите на Марината, Вътрешните работи, Просветата и др., на 22 май Мехмед V Решад отпътува за Солун с броненосеца „Хайредин Барбароса“, ескортиран от цяла ескадра. На 25 с.м. той бе тържествено посрещнат в столицата на Македония […]. От Солун падишахът едно по друго посети Скопие и Прищина. Тук на 3 юний, след селямлъка, извършен в мавзолея на Султан Мурада на Косово поле, великият везир прочете на събралите се по случая албанци специална султанска прокламация, в която се казваше, че албанците не трябвало да слушат подстрекателите, че трябвало да си отстояват правата в рамките на Шерията и законите и да изпълняват волята на калифа. Същевременно много от провинилите се албанци бяха помилвани. На импозантния султански молебен, в ултра мюсюлмански стил, за успокоение на душата на Мурада и за обединение на всички мюсюлмани, присъстваха стотици хиляди „правоверни“, повечето арнаути.

На следния ден Султанът положи в Прищина основния камък на един албански университет и същия ден се завърна в Скопие, гдето бе поздравен от специална сръбска мисия, начело с генерал Соколович“[201].

В поемата си, посветена на победата при Чанаккале през Първата световна война, султан Мехмед V Решад се обръща към самия себе си с призива: „Решад! Просни се по очи и отправи благодарствена молитва към Алах винаги да дарява ислямските земи със защитата си“[202].

198 Ibid., 1891, January 19, p. 4.
199 Ibid., 1891, January 20, p. 4.
200 Ibid., 1891, January 23, p. 4.
201 **Тошев**, А. Балканските войни. Предистория и причини. София, 1929, с. 304.
202 **Horzum**, Ş. Reflections on the Gallipoli Campaign in Turkish Literature. – In: The Gallipoli Campaign: The Turkish Perspective. Eds. M. **Gurcan**, R. **Johnson**. London / New York: Routledge, 2016, p. 213.

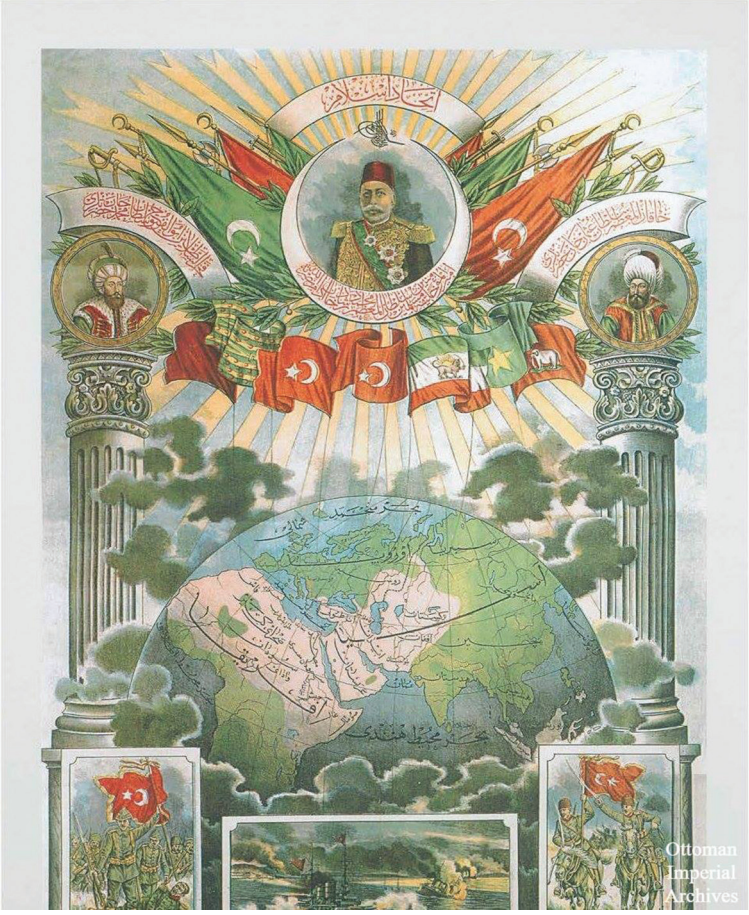

Пропаганден плакат от Първата световна война. Мехмед V Решад е представен като символ на панислямизма.

Източник: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1560723933977764&set=p.1560723933977764&type=3&theater> 4 септември 2017

Османски опит за бонапартизъм: Енвер паша между султаните и Мустафа Кемал

През последните години на Империята едновременно с формалния ритуализиран монархически династичен култ, на който се радват последните султани, се наблюдава опит за изграждане на култ към личността на политическия водач. Въпросният култ има революционна предистория. Извира от Младотурската революция. Става дума за политическия култ към „Наполеончик“, или „малкия Наполеон“,

т.нар. „Герой на революцията“ – лидерът на младотурския триумвират, Исмет Енвер паша (1881 – 1922)[203].

В зенита си Енвер е наричан „военния герой на Великата османска революция“, командира на „героичната османска съпротива в Киренайка“, „втория завоевател на Одрин“[204]. Личността му получава нещо като звезден статут и дори вестници в Мадагаскар пишат за него: „Енвер бей е любовта на революцията“. Или „Енвер бей е любимото дете на Турция“[205].

Пропагандна картичка от времето на Младотурската революция.
Енвер бей и Ниязи бей са наречени „героите на революцията“,
наследници на „бащата на свободата“ Мидхат паша.

Източник: <https://www.pinterest.com/pin/183873597270009798/> 4 септември 2017

Политическият култ към Енвер паша е предвестник на съвременните политически култове към личността на Балканите и донякъде представлява мост между

203 По-подробно за него вж. **Brigance**, L. M. Enver Pasha: The Turkish Napoleon of Central Asia 1881 – 1922. Mexico: New Mexico State University, 1986.

204 **Şükrü Hanioğlu**, M. Atatürk: An Intellectual Biography. Princeton / Oxford: Princeton University Press, 2011, p. 46.

205 Le Progrès de Madagascar. Organe d'action républicaine, 11.03.1913, p. 2.

монархическия култ в Османската империя и култа към личността в Република Турция. Той е продукт както на европейските влияния в Османската империя като национализма и пандвиженията, така и на османската династична традиция.

От Европа образът на Енвер черпи едновременно и революционни елементи, и консервативни характеристики. Неслучайно самият „Наполенчик“ обича да се разполага на бюрото си между портретите на Наполеон Бонапарт и Фридрих Велики[206]. Трябва да се подчертае, че в много отношения става дума за сурогат на бонапартистки култ, в който революционното се преплита с монархизма. Същевременно образът на Енвер е подхранван и от едно ново обстоятелство – реалното съществуване на еднопартиен режим в империята, когато култът се развива. Интересно е да се отбележи, че като някои от бъдещите европейски диктатори, суетният Енвер обръща голямо внимание на облеклото. Счита се, че „шлемът“ на османската армия – т.нар. „кабалак“ е негово изобретение и е наречен „енверие“[207]. Макар и по-скоро все още като изключение, името му започва да навлиза и в географията на страната. Така през 1916 г. местната власт в град Абана, вилает Кастамону, откъдето според някои източници произхожда семейството на Енвер бей, прекръства, гласува градът да се преименува на Енвер паша[208].

Трябва да се подчертае, че Енвер паша сам полага грижи за своя образ, включително чрез разпространение на слухове и предсказания за себе си. По спомените на генералщабния офицер Али Ихсан Сабис с тайни държавни фондове Енвер плащал на множество гадатели и визионери, които да разказват различни пророчества на обикновенните хора за благоприятния изход на войната и същевременно да пеят песни във възхвала на Енвер паша, да го превъзнасят като „освободителя на Туран“ и да ширят слухове в негова полза[209]. Все пак „величеството“ се прави, то не се ражда според Клифърд Гиърц.

Що се отнася до османската династична традиция, то политическият култ към Енвер донякъде запълва вакуума в управлението на империята, който се създава след падането на режима на последния „самодържавен“ султан Абдул Хамид II. Този вакуум не може да бъде запълнен само от засиления ритуал на монархическия култ след 1909 г. В личен план култът към Енвер е свързан с този към династията, тъй като чрез брака си „Наполеончик“ се сродява с нея. Наред с това, култът се подхранва от властовите позиции на Енвер. Заради тях германските вагони, преминаващи през България на път за Османската империя били с надпис „Енверланд“[210], а британците пишат, че властта му е абсолютна[211].

---

206 <http://www.oocities.org/enver1908/#part1> 17 юни 2013.

207 <http://www.oocities.org/enver1908/#part1> 17 юни 2013. Скоро един друг краткотраен диктатор – Александър Керенски (1881 – 1970), също ще въведе своя мода – т.нар „керенка“, която се радва на много по-дълга популярност от самия него, но под други имена: „ленинка“, „сталинка“, „дрехата на Мао“ и т.н.

208 **Köroğlu**, E. Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During World War I. London / New York: Macmillan, 2007, 74–75.

209 Ibid.

210 Asia and the Americas. 1918, c. I, vol. 18 p. 923, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.11224223;view=1up;seq=965> 17 юни 2013.

211 <http://en.wikipedia.org/wiki/Enver_Pasha> 17 юни 2013.

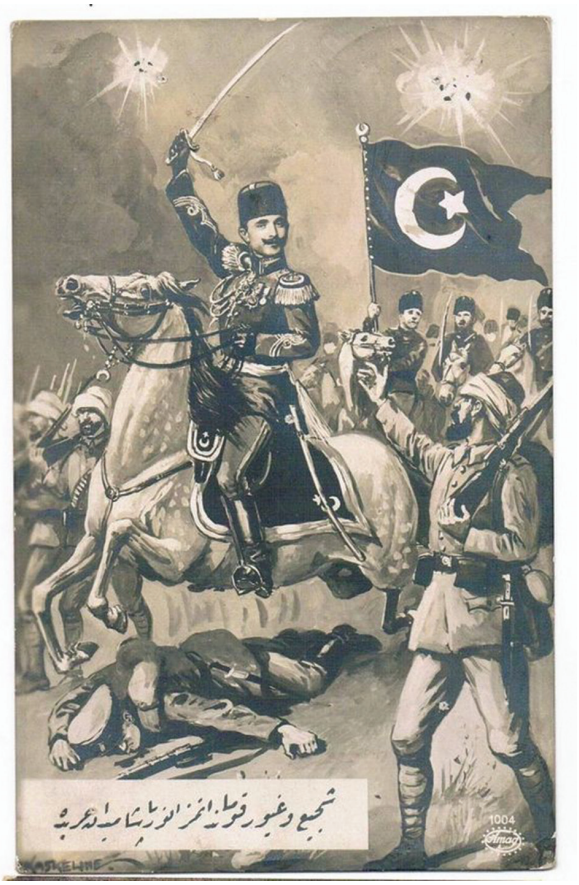

Енвер паша като военен победител.

Източник: Web

Пропагандна картичка от времето на Младотурската революция. Енвер бей и Ниязи бей са подредени от двете страни на султан Абдул Хамид II, който в случая е считан за един от символите на конституционния ред (sic!).

Източник: <https://www.pinterest.com/pin/183873597270009798/> 4 септември 2017

След падането на Младотурския режим и поражението във войната, „триумвиратът“ и най-вече Енвер, са превърнати в изкупителни жертви и главни виновници за фаталното обвързване с Германия и военните претъпления. Демонизацията на образа му е силно застъпена в западната преса[212]. Така американското списание „Азия и Америките“, критикувайки расистките „пантюркистки“ концепции на младотурците, които изданието свързва с „Пангерманизма“, фактически използва също расистки похвата за делегитимация на т.нар. „триумвират“ – „от тези тримата, Енвер, Таалат и Джавид [Става дума и за Джемал паша, Мехмед Джавид бей (1875 – 1926), изтъкнат представител на Младотурското движение, който вероятно произхожда от фамилия на солунски сабатеи; не е част от „Тримата паши“.] един е поляк, друг е евреин, а трети – циганин“[213]. Същевременно личи желанието около личността му да се хвърлят различни сензации – например вестниците преждевременно го обявяват за „султан на Кюрдистан“[214]. Този монархически образ на „Наполеончик“ се появява и по-късно. Така в началото на 20-те години отчаяният авантюрист сменя идентичностите си и от „незначителен германски комунист от еврейски произход“[215], попаднал в латвийски затвор, извършва одисеята до противник на Червената армия в Туркестан, който се обявява за „главнокомандващ на армиите на исляма, зет на халифа и наместник на Пророка“, който също така е „емир на Тюркистан“[216].

В известен смисъл култът към Енвер трябва да се има предвид, когато става дума за османските корени на бъдещия съвременен кемалистки култ към личността от междувоенния период в Турската република. Също така свързаният с Османската династия, от една страна, и с еднопартийния Младотурски режим – от друга, култ към Енвер паша донякъде се родее с някои от бъдещите култове към личността на Балканите, когато образът на диктатора се развива заедно с този на съответния монарх. Разбира се, случаят с Енвер е просто един пример, за който е трудно да се намерят преки доказателства в каква степен оказва директно влияние. Все пак е показателно, че контурите на „култовата двойка“ монарх – политически / военен диктатор-водач се зараждат на Балканите, преди да се появи класическият европейски образец: Мусолини – Виктор Емануил III.

---

212 Enver Pasha will be Executed. – The Woodville Republican, 16 August 1919, p. 3, <http://news.google.com/newspapers?nid=999&dat=19190816&id=rxklAAAAIBAJ&sjid=qxIGAAAAIBAJ&pg=1943,2089650> 20 юни 2013.

213 Asia and the Americas…, p. 674, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=chi.11224223;view=1up;seq=704> 17 юни 2013.

214 Crown Enver Pasha King of Kurdistan: Leader of Young Turk Movement, Under Sentence of Death, to Rule 2,000,000: Is Ardent Pro-german: British White Paper Charged He Was Responsible for Massacres of the Armenians. – New York Times, December 14, 1919.

215 **Fromkin**, D. A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York: Henry Holt & Co, 1989, p. 415 (цит. по електронното издание на книгата във формат epub).

216 **Fromkin**, D. A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East. New York: Henry Holt & Co, 1989, p. 487 (цит. по печатното издание на книгата).

* * *

След разпада на Османската империя и създаването на републиканска Турция, в която триумфира турският национализъм, култът към Османската династия е развенчан. Докато Мустафа Кемал е жив, османското минало като цяло се отрича. То се заменя от т.нар. турска историческа теза, която легитимира турската нация чрез най-дълбоки корени. Хетите са обявени за първите турци в Анадола, турският език – за език на слънцето и т.н.[217]

Авторът на гимназиален учебник от 1937 г. пише: „Тогава на трона дойде Абдул Меджид. Като всички османски султани той бе нерешителен и слаб човек [...]“[218]. На фона на десакрализацията на Османската династия започват да се правят опити за нейното реабилитиране. Те са свързани не само с консервативните религиозни среди, които са силно засегнати от кемалистките реформи. Така според някои турски националистически расистки интерпретации от началото на 40-те години на XX в. виновни за упадъка на империята са чуждоземните съпруги на султаните, които „замърсяват“ кръвта на основателя на държавата Осман Гази (1299 – 1326)[219]. По този начин те полагат усилия да впишат династията в наложения от кемалистите турски национализъм. Реабилитацията продължава особено видимо след Втората световна война и най-вече тя започва да се чувства след 1950 г., когато Демократическата партия печели изборите и няколко години по-късно организира шумни чествания на 500-годишнината от превземането на Константинол, което, естествено, се фокусира върху славното османско минало.

Османският случай, представен от монархическия династически култ и от зародилия се във връзка с него политически култ към водача, оказва известно влияние върху развитието на монархическите култове на Балканите и особено на тези, свързани с местните династии. Въздействието се отнася по-скоро към монархическия култ като елемент от системата на управление и част от представата за ролята на владетеля, който въпреки конституции, кабинети, парламенти и прочие, в крайна сметка е в състояние да реши всички проблеми на народа и нацията, включително заобикаляйки законите. Това в много отношения се вписва в румънската теза за формата без съдържание, за която османският Танзимат и мястото на султана в него могат да бъдат основно вдъхновение. В известен смисъл като ритуал османският монархически култ по-силно се усеща в българските земи, които са най-силно засегнати от Танзимата. Може би в първите години на националната българска държава след Освобождението бихме могли да откроим османското въздействие в някой от пищните „ориенталски“ адреси и възхвали, на които се радват Александър Батенберг (*1857, 1879 – 1886, †1893), Фердинанд Сакскобурготски (*1861, княз 1887 – 1908, цар до 1918, †1948) и Стефан Стамболов (1854 – 1895). Същевременно османското влияние не може да се определи изцяло като

217 **Erimtan**, C. Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist Construction of Turkish Nationhood in Anatolia. – Anatolian Studies, 2008, vol. 58, 141–171.

218 **Balci**, T. Turkish Nationalists and the Ottoman Imperial Legacy. – History Studies, October 2012, vol. 4, Issue 3, p. 41.

219 Ibid.

местно влияние поради това, че донякъде то е външно – „източно“, а от друга страна, самият османски случай търпи силни европейски влияния през XIX и XX в., т.е. почти едновременно със създаването на балканските национални държави, които изпитват същите влияния. Колкото до турската република, торанния култ към Мустафа Кемал, подобно на култа към дучето във фашистка Италия, който в известен смисъл запълва вакуум[220], също така на практика не само идва на мястото на монархическия култ към Османската династия, но и заема много от функциите му, макар и те вече да се осъществяват чрез някои нови структури.

Вместо заключение: култът към Бащата на турците – продължение и отрицание на Османската династия

Преди десетина години за чужденците образът на Ататюрк със сигурност определя модерна Турция[221]. Години наред още на международното летище в Истанбул страната посреща туристите с гигантски изображения на Мустафа Кемал[222]. „Сеньор Ататюрк беше навсякъде“ – въздъхва един испаноезичен турист[223], явно забравил, че до 1975 г. на испанските монети вездесъщият образ на Франко е съпроводен с надписа „Франциско Франко по Божията воля каудильо на Испания“. Факт е, че посмъртният култ към Мустафа Кемал Ататюрк е може би най-държеливият посмъртен култ на XX в. Устойчивостта му е наистина изумителна, но независимо от това изминалите две десетилетия внасят нова динамика в развитието му, която все още не може да бъде добре усетена от случайния турист, но в същото време се е превърнала в любима тема за европейската и американската преса, където се говори за отхвърляне на култа към Ататюрк и замяната му с този към новия турски президент Реджеп Таип Ердоган. Последният често бива наричан „султан“. Всъщност медийното противопоставяне на Ататюрк, от една страна, срещу Ердоган, диктатурата, неосманизма, султаните, исляма и т.н., от друга, е толкова често, че даже няма нужда да се посочва в бележки под линия. Манихейството е напълно разбираемо, що се отнася до политическата публицистика и медиите, но в научните текстове би трябвало да се търсят повече нюанси.

---

220 The cult of the Duce. Mussolini and the Italians. Eds. S. **Gundle**, C. **Duggan**, G. **Pierri**. Manchester / New York: Manchester University Press, 2013, p. 11.

221 **Dymond**, J. The cult of Atatürk. As Turkey drifts away from its „Kemalist“ roots, there are just two things on which almost all Turks can agree: the necessity of EU membership and the still unifying cult of Atatürk. – Prospect, 18 December 2004, <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/thecultofatatrk/> 2 май 2013.

222 **Özyürek**, E. Miniaturizing Ataturk. Privatization of state imagery and ideology in Turkey. – American Ethnologist, 2004, vol. 31, No 3, p. 374.

223 <http://www.myspace.com/kingcoopah/photos/44615033#%7B%22ImageId%22%3A44615033%7D> 2 май 2013.

Пропаганден плакат от Войната за независимост, доминиран от Мустафа Кемал паша. Макар че Турция е показана в доста вестернизирания образ на жена, плакатът е озаглавен „Спасителите на исляма“.

Източник: Web

Съществуват немалко примери, че по време на Кемалистката революция и непосредствено след нея самият култ към Мустафа Кемал започва съществуването си не без аналогии с османската история. Разбира се, това може да бъде обяснено с думите на Маркс, че: „Хората сами правят своята история, но не така, както им се иска, при обстоятелства, които не са избрали сами, а каквито непосредствено са налице, дадени са им и са дошли от миналото. Традициите на мъртвите поколения тежат като кошмар над умовете на живите. И именно тогава, когато хората като

че ли са обсебени само с това да променят себе си и обкръжаващото ги и да създадат нещо, което още не се е случвало, именно в такива епохи на революционни кризи те боязливо прибягват към заклинания, призовавайки на помощ духовете на миналото, заимствайки от тях имена, бойни лозунги, костюми, така че в тази осветена от древността носия, с този заимстван език да разиграят нова сцена във всемирната история“[224].

Подобно на култа към Мусолини, който най-добре се вижда като комплекс от синергиите на италианския национализъм, масовата политика, визуалната култура, популярната религия, звездния статут и консуматорската култура[225], този към Кемал също е еклектичен, което както впрочем видяхме е по-скоро правило, отколкото изключение, когато става дума за понятието *култ към личността*.

Така в годините на революцията изказванията на Мустафа Кемал често отправят послания към исляма. Появяват се плакати, в които той и другите военачалници на националните сили са изобразявани като „Спасителите на исляма“ или пък редом с изтъкнати владетели и личности от тюркската и османската история.

Пропагандна картичка от времето на Войната за независимост.
Мустафа Кемал паша е изобразен като гази. На мундира му се виждат медали получени от султаните Абдул Хамид, Мехмед Решад и Медмед Вахахедин.
В калиграфския надпис са изписани бойните му успехи в Бенгази, Дамаск, Чанаккале. Гази Мустафа Кемал е наречен „Спасителят на Турция“.

Източник: <https://www.pinterest.com/pin/348747564879889197/> 4 септември 2017

224 <http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/marx_18.php> 12 август 2016.
225 The cult of the Duce…, p. 3.

Пропаганден плакат от началото на 20-те години. Мустафа Кемал паша и съратниците му се срещат с велики личности от селджукската и османската история – Алпарслан, Мехмед Фатих и Селим Страшни.

Източник: <https://www.pinterest.com/pin/560064903652096063/> 4 септември 2017

В много отношения гигантските размери, които придобива култът към Мустафа Кемал, са резултат от османското минало, от историята на османските владетели. Премахването на империята създава голям вакуум, който турският национализъм трябва да запълни и той се обръща към най-простия и достъпен символ – този на политическия национален водач. Впрочем крахът или тежката криза на

сходни имперски идентичности води и до сходни явления – Италия, СССР, Германия, в някои от държавите – наследнички на Австро-Унгария. Кризисната ситуация и разклатената идентичност е основната причина за налагането на култа към Мустафа Кемал. Впрочем в епохата на Танзимата причината за засилените опити да се легитимира османизма чрез монархическия култ са много сходни. Непрекъснатите реформи в последното столетие на Османската империя подготвят почвата за образа на турския диктатор като реформатор със световни измерения. Вестернизацията, която той осъществява, много често в очите на мюсюлманите е обяснявана като единствено средство за спасение от самия Запад и тук отново виждаме сходства с османския случай, където реформите и съпътстващият ги все по-европейски образ на владетеля са легитимирани като средство за запазване на империята от подчинение на европейските сили.

Не на последно място външният вид на турския водач е важна съставна част от неговия култ и той пропагандира както диктатора, така и вестернизаторските реформи, символизирани от облеклото и поведението му. В този смисъл отново се налага аналогията с османските султани, които чрез своето облекло, церемониал, портрети, снимки, скулптури и покровителстване на европейските форми на изкуство се опитват лично да стимулират промените в империята.

Днес, както и в предходните периоди, така и през последните 20 години култът към Ататюрк, роден от кризата на османската имперска идентичност, отново е чувствителен към кризисните състояния. Политическите му измерения се изострят, когато напрежението в страната нараства. Неслучайно през 90-те години той реагира на разпада на комунистическия лагер, икономическата криза, неуспешната евроинтеграция и възхода на ислямския фактор. Това става чрез държавна интервенция по време на различните чествания и засилено частно участие. Новият век се свързва с бурен подем на турската икономика, но националната идентичност е още по-разклатена – както от глобализацията, така и от религията. От една страна, култът към Ататюрк се превръща в опора на светските принципи на страната срещу действителната или мнимата ислямизация. Така днес „протестите против ислямизацията на Турция са немислими без портрета на Ататюрк“, както отбелязва чешкият политилог Павел Копецки[226]. От друга страна – използва се и срещу отношението на Европа към Турция.

През последните 10 години, изглежда че държавата бавно се оттегля от тоталната си роля в култа към Ататюрк. Особено в настоящето са забелязва леко отдръпване на държавата от култа към Ататюрк. Неслучайно една статия в „Економист“ е озаглавена „Образът на Ататюрк: Светският плач на Турция“[227]. В друга вече научна публикация можем да прочетем, че: „Къщите на Ататюрк си съществуват в Ататюрк-обзаведен контекст. Лицето и мислите му се появяват на всички официални документи, сгради, телевизионни канали, вестници и училищни дворове, монети и банкноти. Нещо повече, независимо от личните си убеждения, всеки турчин живее в страна, в която национализмът е част от стандартния политически дис-

226 **Kopecký**, P. Mustafa Kemal a nové Turecko. – Navýchod, 2008, No 4, s. 5.

227 Ataturk's Image: A secularist's lament. The cult of Ataturk may be slowly weakening. – The Economist, 25 February 2012, <http://www.economist.com/node/21548284> 2 май 2013.

курс. Политиците и журналистите се обръщат ежедневно към Ататюрк и нацията. Но те не са сами. Вездесъщието на Ататюрковите принадлежности само частично може да се припише на държавната подкрепа. Лицето на Ататюрк се появява от плакати зад щандовете на магазините, в бръснарници, видеотеки, книжарници и банки; талисмани с Ататюрк се поклащат зад автомобилните стъкла, докато игли с образа му украсяват реверите. И дори турците, които не са част от спонтанните чествания, знаят как „да четат“ семиотичната вселена на Ататюрк“[228].

В много отношения обаче, що се отнася до ролята на държавата, поне според мен, става дума за много внимателно поведение, чиито крайни цели днес все още трудно могат да се определят. Ататюрк се споменава винаги от държавниците. По време на 727-ата годишнина от смъртта на Ертогрул тогавашният президент Абдула Гюл (такъв от 2007 до 2014 г.) завършва словото си, посветено на митичния османски вожд от XIII в. с позоваване на „великия Ататюрк“[229]. Трябва да имаме предвид, че съвсем неотдавна, през 2009 г., в Измир бе открит каменен монумент, който представлява най-голямата глава на Ататюрк, правена до момента. Даже се твърди, че този Кемал се вижда от земната орбита[230]. Разбира се, известно е, че Измир е една от последните крепости на Народнорепубликанската партия[231], но едва ли подобен грандиозен обект може да бъде открит без държавна подкрепа.

Характерно е мястото на култа към Мустафа Кемал в образователната система. Децата продължават да са възпитавани в духа на кемализма. Учебници, посветени на живота на Ататюрк, са част от този процес. Тези учебници включват истории, посветени на Кемал, подобни на т.нар. „разкази“ за Ленин, описания на външния му вид, според които физиката на Мустафа Кемал напомня идеалните стандарти на античните скулптори и т.н. Наред с това, учениците са длъжни всеки ден да произнасят клетва пред паметника на Ататюрк в съответното училище и трябва редовно да участват в различни празници и манифестации, посветени на Кемал[232]. Не е толкова странно тогава, че според една анкета, проведена от Езра Елмас, мнозинството ученици считат Кемал за свръхестествена личност[233]. Например на въпроса „Как бихте го характеризирали?“ 85% от анкетираните отговарят „Този, на когото дължим живота си“, а на въпроса „Какво би станало, ако беше жив?“ над 66% смятат, че „Турция отдавна щеше да е член на Европейския съюз“, а над 5% считат, че „Всеки щеше да обича животните“ и „Моретата нямаше да бъдат замърсени“ (sic!)[234]. Показателно е и че на академично университетско ниво е задължително да се изучават принципите на Ататюрк и историята на турската революция. Мнозинството от студентите считат, че тези курсове са полезни и макар да трябва

228 **Glyptis**, L. Living up to the father: The national identity prescriptions of remembering Atatürk; his homes, his grave, his temple. – National Identities, 2008, vol. 10, No 4, p. 356.

229 Вж. **Aymes**, M. Le siècle de la Turquie. Une histoire contemporaine? – Vingtième siècle, 2009 (juillet – septembre), No 103, p. 47.

230 **Elmas**, E. The cult of Atatürk, the Turkish state, and society. – Turkish Review, January – Febuary 2012, vol. 2, issue 1, p. 40.

231 Вж. карта на резултатите от изборите в Турция на електронен адрес <http://en.wikipedia.org/wiki/File:2011_Turkish_general_election_english.svg> 19 май 2013.

232 **Elmas**, E. The cult of Atatürk…, 39–41.

233 Ibid., p. 36.

234 Ibid., p. 39, 42.

да се направят промени в съдържанието и начина на преподаване, те трябва да останат задължителни[235].

Посмъртният култ към Ататюрк не е премахнат и от една друга много важна национална институция. Освен че паметниците на Мустафа Кемал са във всяко поделение, той е част от различни военни ритуали, като например във военните академии при завършане на всеки випуск на проверката да се чете номера на кадет 1238 и строените военни кадети да отговарят „В строя“[236].

Същевременно портретът на Ататюрк вече не е така силно ретуширан[237]. За пръв път критиките срещу „бащата“ на турците са толкова явни. От друга страна, в сравнение със случващото се в бившата Източна Европа, не може да се говори за процес на десакрализация и превръщане на идола в изкупителна жертва. Критиките срещу Мустафа Кемал са доста внимателни и засега не става дума за неговото развенчаване[238]. Разбира се, в екстремни ситуации, като събитията, тръгнали през 2013 г. от площад „Таксим“, се наблюдават и крайни мнения. Наскоро шефът на проправителствения „тинк-танк“ Таха Озхан заяви в „Туитър“, че „кемализмът на държавните чиновници […], включвайки в себе си лицемерието на либерализма, прерасна в лумпенски кемализъм“[239]. На фона на това изказване трябва да се отбележи, че тогавашните формални и неформални лидери на управляващата партия (Ердоган, Гюл, Арънч и т.н.) правят своите изявления плътно под портрета на Мустафа Кемал.

Действително под влияние на промените в Турция западните критични мнения нарастват: „[…] култът към Ататюрк е сходен с този към Мохамед, въпреки че изглежда, че му противостои – и двата култа боготворят човек, и двата култа не търпят критика, и двата разделят хората на те и ние (мюсюлманин и неверник, турчин и чужденец [yabanci]).

Абсолютно! И двата водят до кървави ексцесии като бунтове и обезглавявания за една картинка, що се отнася до Мохамед, или преследване за дъвчене на дъвка

---

235 **Doyran**, F., M. **Doyran**. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Dersi Zorunlu Ders Olmalı mı? Üniversite Öğrencilerinin Görüş ve Önerileri. – Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Winter 2013, vol. 8/3, 163–177.

236 <http://www.insightguides.com/destinations/europe/turkey/cultural-features/atatrk-father-of-the-nation> 24 юни 2013.

237 Показателно е, че през 2005 г. най-после са публикувани спомените на близкия му приятел Салих Бозойв, описващи отношенията на Кемал със съпругата му Латифе и братовчедката му Фикрие, в резултат на които последната се застрелва или пък е убита. Вж.: <http://en.wikipedia.org/wiki/Mustafa_Kemal_Atatürk> 24 юни 2013; по-подробно у **Bozdağ**, İ. Latife ve Fikriye İki Aşk Arasında Atatürk. Istanbul: Truva Yayınları, 2005

238 Добър пример е едно изявление на Орхан Памук от 2005 г., озглавено „Ataturk's Westernization project squeezes Ankara like a corset“ в „Хюриет“. В същото време, критикувайки някои от аспектите на „западния проект“ на Кемал, Памук подчертава, че той лично няма никакъв проблем с Ататюрк. Вж. **Pamuk**, O. Ataturk's Westernization project squeezes Ankara like a corset. – Hurriyet, 18.10.2005, 12:00:00 AM, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=orhan-pamuk-ataturks-westernization-project-squeezes-ankara-like-a-corset-2005-10-18> 6 юни 2013.

239 **Kiniklioğlu**, S. Democrats, Liberals and the AK Party. – Today's Zaman, 6.06.2013, <http://www.todayszaman.com/columnist-317576-democrats-liberals-and-the-ak-party.html> 6 юни 2013.

близо до някой паметник на Ататюрк. Принципно и двата култа се основават на голямата лъжа за въображаемото морално превъзходство на тези престъпници“[240].

От посочените по-горе мнения виждаме, че критиките срещу култа към Кемал както в Турция, така и на Запад са доста разнородни и тръгват от различни позиции. Едни са резултат на мултикултурни либерални възгледи, разглеждащи култа като наследство на диктаторския режим на Ататюрк, с което Турция трябва да се раздели. Други упреци по-скоро са повлияни от консервативната християнска критика, насочена изобщо срещу Турция – т.е. страна, която е ислямска, и ето защо не може да има нищо общо с европейската цивилизация. Затова тя е подвластна на два култа – този към Мохамед, и този към Ататюрк. В случая по стара пропагандна традиция се поставя знак за равенство между на пръв поглед противопоставящи се феномена, които обаче според внушението всъщност са еднакви, т.е. много лоши.

Критиките срещу Ататюрк придизвикват съответната реакция. От една страна, реагира държавата. Така, независимо от съществуващото преосмисляне на мястото на Мустафа Кемал Ататюрк в турското настояще, в много отношения култът си остава табу. През 2006 г. турският професор Атила Яйла[241] е уволнен заради критики срещу култа към Ататюрк[242]. Той получава присъда (15 месеца затвор, които обжалва), защото критикува изобилието от паметници и снимки на Кемал в страната. Сайтът на YouTube е блокиран и филтриран в продължение на две години заради видеоматериали, които според държавните цензори обиждат Ататюрк[243]. Само през 2011 г. има 48 присъди за „обида срещу Ататюрк“[244]. Стига се и до трагикомични случаи. Така една крава е пропъдена от някакво село, след като е обвинена, че повредила местния паметник на Кемал[245]. Всичко това показва, че едва ли можем да говорим за отказ на държавата да контролира посмъртния култ. Както вече посочих, по-скоро става дума за бавно и внимателно оттегляне от някои „жречески функции“. Донякъде това оттегляне напомня на китайския модел от 90-те години на XX в.

От друга страна, реагира общественото мнение – както в Турция, така и на Запад. Ето едно типично западно мнение за Ататюрк, което оправдава това, че той е бил диктатор: „Следвоенните му реформи вкараха страната в XX век. Той успява да постигне всичко това благодарение на невероятната сила на неговата извисяващата се личност и едностранната му безкомпромисна решителност. Да, той беше

240 Ataturk and Mohammed – friends for ever? – Daniel Pipes Middle East Forum, 30.07.2010, <http://www.danielpipes.org/comments/176171> 2 май 2013.

241 Яйла, Атила (р. 1957) е турски университетски професор по политически науки. Общественик и мислител. Справка за него вж. на електронен адрес <http://en.wikipedia.org/wiki/Atilla_Yayla> 2 май 2013.

242 **Elmas**, E. The cult of Atatürk…, p. 43; Turkish professor suspended for criticizing Ataturk‘s cult. – In: PSEKA [International Coordinating Committee – „Justice For Cyprus“], 14 December 2006, <http://news.pseka.net/index.php?module=article&id=6190> 2 май 2013.

243 **Elmas**, E. The cult of Atatürk…, p. 43.

244 <http://en.wikipedia.org/wiki/User:Yerevanci/Atat%C3%BCrk‘s_cult_of_personality> 2 май 2013.

245 **Elmas**, E. The cult of Atatürk…, p. 43.

диктатор в епохата на великите диктатори [„велики“ в смисъл на властта, която са притежавали], но неговото управление беше прогресивно и реформаторско“[246].

Подобни мнения са свързани с максимата, че целта оправдава средствата и че „такова е било времето“. Очевидно е също така, че култът към Ататюрк се крепи и на страха от ислямизма както в Турция, така и на Запад: „За турците Ататюрк е причината за техните свободи и за всички техни успехи. Както ми каза един турчин, Ататюрк е причината Турция да не е Сирия. Това обяснение става особено ясно, ако човек погледне картата. Турски съседи, освен Сирия, са също Ирак и Иран. Вие започвате да осъзнавате, че запазването на каквото и да е подобие на светска държава, макар и понякога с недостатъци, е действително нещо впечатляващо“[247].

В самата Турция „приватизацията“ на култа към Кемал е една от формите на реакция, или с други думи – защитата на „живота и делото“ на Ататюрк се превръща в „частна инициатива“. Същевременно както повечето култове, имащи антирелигиозни измерения, посмъртният култ към Ататюрк се стреми към потискане на традиционната религия чрез създаване на светска политическа религия. За мнозина Ататюрк е турският национален бог. Неслучайно един негов почитател го сравнява с Иисус Христос, а друг „фен“ твърди, че ислямистите били „много тъпи“, защото не могли да схванат, че ако не е бил Кемал, Турция след Първата световна война е щяла да бъде „покръстена“[248]. Сериозни западни автори също посочват съхраняването на култа към Ататюрк малко или много като резултат от възхода на ислямистите в страната. В този смисъл през 2010 г. проф. Ерик Цюркер твърди, че през 90-те години на XX в. се появява „граждански култ към Ататюрк“, който представлява реакция срещу политическия ислям, превърнал се в значителен фактор за турския политически живот. Според Цюркер този култ се различава от държавния култ към личността, който според него все още не е подложен на обсъждане[249]. Може би мнението на Ерик Цюркер най-добре отразява действителността.

В последно време паралелно на сложната динамика, която преживява в Турция посмъртният култ към личността, се правят усилия за изграждането на една форма на култ към личноста, посветен на живия водач. Става дума за Реджеп Таип Ердоган – дългогодишния турски министър-председател, от 2014 г. президент, който вече спокойно може да се определи като политически феномен, осъществил най-големите промени в турската политика след периода 1945 – 1950 г., когато е сложен край на еднопартийната диктатура в страната[250]. Интересно е, че до известна

---

246 <http://perkingthepansies.com/2012/08/08/the-cult-of-ataturk/>; <http://en.paperblog.com/the-cult-of-ataturk-280464/> 2 май 2013.

247 **Mac Carey**. Turkey: In the Shadow of Atatürk. – Pology Magazine, <http://www.pology.com/article/07211.html> 2 май 2013.

248 **Özyürek**, E. Miniaturizing Ataturk…, p. 390.

249 <http://changingturkey.com/2009/10/24/abstract-of-prof-zurchers-lse-speech-on-ataturk-cult-in-turkey-april-2010-2/> 2 май 2013.

250 Неслучайно последните години от развитието на Турция са определяни като „десетилетието на Ердоган“. Вж. **Маринков**, Б. Десетилетието на Ердоган. – В: Балканите през първото десетилетие на 21. век. Състав. А. **Костов**, Е. **Никова**. София: Парадигма, 2012, 350–375.

степен „wanna-be“ култът към Ердоган избягва да влиза в противоречие с големия култ и даже се опитва да се легитимира с него. В електронната турска преса преди време можехме да намерим известни доказателства: „Когато се обръщаме към възрастен човек на улицата, ние го наричаме „чичо“. В случай, че става дума за малко по-възрастна жена, ние се обръщаме към нея със „сестро“. Ние живеем в страна, в която хората се обръщат един към друг все едно, че са роднини.

Основателят на тази страна е Мустафа Кемал „Ататюрк“ – бащата на турците. Това е свързано, от една страна, с въпросния манталитет, а от друга – с желанието да се предаде ролята му на бащата-покровител и водач. Но в подзначенията си този „баща“ има по-дълбоки и далечни функции, включително да взема решения за доброто на „децата“ си. Днес ние натоварваме с този дълг министър-председателя Реджеп Таип Ердоган. Макар да не смятам, че Ердоган съзнателно се опитва да създаде култ към личността, както направи Ататюрк, той със сигурност е интернализирал ролята на баща на нацията. Той ни дава съвети по въпроси от рода на колко деца да имаме и дали абортът е допустим. Ататюрк със сигурност е бил харизматичен, но откритият характер на Ердоган го прави много по-искрен и човечен“[251].

Въпреки желанието Ердоган по-скоро да допълни култа към Ататюрк, западната критика към Ердоган се свързва със защитата на кемализма (както и турската критика, на която западната понякога избирателно се основава). В този смисъл както авторитетни, така и недотам доказани чуждестранни експерти сравняват Ердоган с друг популярен антагонист в западното обществено мнение – Владимир Путин. Илюстрация за това е следният виц: „Наполеон възкръсва. Той отива в САЩ и казва на Обама, че ако е имал неговите оръжия, никога не би загубил битката при Ватерло. После той посещава Путин в Русия и му казва, че ако има неговите тайни служби, никога не би загубил при Ватерло. Накрая Наполеон посещава Ердоган в Турция и му казва, че ако е имал такъв конрол върху медиите, то никога не би загубил при Ватерло“[252].

Някой с право би възкликнал, че става дума за доста тъп виц. Той обаче е показателен за определени представи, които създава днешният турски лидер в чуждестранното обществено мнение.

Съвсем скоро българските медии цитираха част от изказване на Ердоган на митинг, посветен на годишнина от битката при Манцикерт през 1071 г.: „На 15 юли [2016] се борихме със същите, с които султаните Алпарслан и Киличарслан са се борили. […] С тези, с които Осман гази, Мехмед Фатих хан, Абдулхамид хан и ветеранът Мустафа Кемал Ататюрк се бориха, ние също водихме борба с тях на 15 юли. […] Играта е различна. Целта е същата. Сценарият и актьорите са различни“[253].

---

251 **Kaplan**, H. Cults of personality: Atatürk, Erdoğan. – Today‘s Zaman, 30.05.2012, <http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=281990> 2 май 2013. Вж. и едно от най-директните сравнения: **Uslu**, E. Erdoğan and Atatürk. – Today‘s Zaman, 07.05.2012, <http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=281990> 20 юни 2013, днес този сайт е закрит като „гюленистки“.

252 <http://msabelli.wordpress.com/tag/erasing-ataturks-personality-cult/> 2 май 2013.

253 <http://www.focus-news.net/news/2017/08/26/2429427/aa-turskiyat-prezident-sravni-potushavaneto-na-opita-za-voenen-prevrat-v-stranata-s-pobedata-na-seldzhukite-nad-vizantiyskata-imperiya-predi-devet-veka.html> 26 август 2017.

На фона на Ататюрк и Ердоган – кметът на Абана, градчето, което през 1916 г. е наречено в чест на Енвер паша.

Източник: <http://www.abana.gov.tr/> 4 септември 2017

Символите обаче са същите. Функциите – също. Мустафа Кемал, но вече редом със селджукските и османските султани, отразява външната опасност. Култът към Ататюрк започва да се завръща към османските си корени от времето на революцията и ранната Република, когато той е бил изобразяван до част от изброените от Ердоган личности. Наред с това, днешната кризисна ситуация в Турция, която, разбира се, не може да се сравни със силата на кризата, погребала Османската империя, но същевременно сме свидетели на сериозно разклащане на турската идентичност и съзнание, създава благоприятни перспективи за изграждане на силен култ към живия лидер Ердоган. Вероятно образът му ще се утвърди като обединител на кемализма и османското наследство – една тенденция, която се забелязва по-ясно още от времето на диктатурата на генерал Кенан Еврен (1917 – 2015). Функциите ще бъдат сходни с тези на култа към Ататюрк – сплотяване на нацията, укрепване на властта чрез вписването на култа като част от системата за управление, използването на образа на водача срещу реалните и мнимите вътрешни и външни опасности, оправдаването на действията му като единствен път за спасение на нацията и държавата, подобно на действията на султаните реформатори и тези на самия Ататюрк. Тъй като все още управлението на Ердоган носи лични ползи на немалък брой хора, то вероятно култът към Мустафа Кемал ще бъде запазен с известни редакции, тъй като това ще укрепи новия култ към живия лидер, а не обратното. Засилването на култа към Ердоган пък ще помогне на клиентелистката мрежа на „Партията на справедливостта и развитието“ по-лесно да овладее култа към Ататюрк и така да легитимира окончателното изтласкаване на стария политически елит.

„Your Voice is My Voice. Do Not Forget It!“. Ottoman Influences on Kemal Atatürk's Cult of Personality

Dimitar Grigorov

The article deals with the connection between the monarchic cult of the Ottoman dynasty and the modern personality cult of Mustafa Kemal Atatürk. The author tries to put both cults into a broader world-history context in an effort to study the continuity between the Ottoman cult and the one dedicated to „the father of Turks“. The theoretic perspective points out the differences and similarities between the terms „monarchic cult“ and „personality cult“. In the conclusion, the author attempts to establish a relationship between the Ottoman monarchic cult, the Atatürk's cult of personality and the aspired cult of the new Turkish president Recep Tayyip Erdoğan.

АВТОРИТЕ

Александър Златанов е докторант в катедра „История на България“ на Историческия факултет на Софийския университет „Свети Климент Охридски“
https://uni-sofia.academia.edu/AleksandarZlatanov
alzlatanov@abv.bg

Анна А. Леотниева е младши научен сътрудник в отдела по „История на славянските народи в Югоизточна Европа в Ново време“ към Института по славянознание на Рускаката академия на науките
http://inslav.ru/people/leonteva-anna-andreevna

Анна Чанкова е докторант в катедра „История на България“ на Историческия факултет на Софийския университет „Свети Климент Охридски“
anna_chankova@abv.bg

д-р **Антоанета Кирилова** е доцент по българска история в секция „Българите, Османската империя и Европа“ на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките
http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/XV-XIX_AKirilova.htm
kirilova_ani@abv.bg

д-р **Ваня Рачева** е гл. ас. в катедра „История на България“ на Историческия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/gl_as_d_r_vanya_nikolova_racheva_b_lgarsko_v_zrazhdane
vaniaracheva@abv.bg

Гергана Атанасова е докторант в катедра „История на България“ на Историческия факултет на Софийския университет „Свети Климент Охридски“
geri.atanasova@abv.bg

д.и.н. **Диляна Ботева** е професор по антична история и тракология в катедра „Стара история, тракология и средновековна история“ на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/prof_d_i_n_dilyana_vasileva_boteva_boyanova_stara_istoriya_trakologiya

Димитър Григоров е историк, изследовател на свободна практика
djmitazo@yahoo.com

д-р **Ивайло Найденов** е член на Центъра за стопанско-исторически изследвания (ЦСИИ)
http://csii.bg/portfolio-single-naydenov.html
ivo_ngdek@abv.bg

д.и.н. **Иван Първев** е професор по балканска история в катедра „История на Византия и балканските народи“ на Историческия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/prof_d_i_n_ivan_p_rvev_nova_balkanska_istoriya

д.и.н. **Иван Русев** е професор по история в Икономическия университет – гр. Варна
http://csii.bg/portfolio-single-russev.html
http://csii.bg/portfolio-single-russevEn.html
https://ue-varna.academia.edu/IvanRoussev
ivroussev@yahoo.com

д-р **Мария Баръмова** гл. ас. в катедра „История на Византия и балканските народи“ на Историческия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/gl_as_d_r_mariya_bar_mova_nova_balkanska_istoriya
https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=f970dc3a-a876-480d-86b6-93c533217e35
baramova@uni-sofia.bg

Мария Кипровска е изследовател в Центъра за регионални изследвания и анализи към Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://crsa.uni-sofia.bg/bg/page/ekip
https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=335e9b75-930e-46dd-8942-d76a16c59872
kiprovska@yahoo.com

д.и.н. **Милош Ягодич** е редовен професор във Философския факултет на Университета в Белград
mjagodic@f.bg.ac.rs

д-р **Надя Манолова-Николова** е професор по българска история в катедра „История на България“ на Историческия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/prof_d_r_nadya_manolova_nikolova_istoriya_na_b_lgarskoto_v_zrazhdane
manolova@uni-sofia.bg

д-р **Огняна Маждракова-Чавдарова** е доцент по българска история в секция „Българите, Османската империя и Европа“ на Института за исторически изследвания към Българската академия на науките

к.и.н. **Олга А. Дубовик** е доцент в Историческия факултет на Московския държавен университет „М. В. Ломоносов“
olgadubovik@gmail.com

д-р **Олга Тодорова** е доцент в секция „Българите, Османската империя и Европа“ на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките
http://www.ihist.bas.bg/sekcii/CV/XV-XIX_OTodorova.htm

Светлана Кръстева е началник отдел на Държавен архив – Видин
svet_krasteva@abv.bg

д-р **Христо Беров** е гл. ас. в катедра „История на Византия и балканските народи“ на Историческия факултет в Софийския университет „Св. Климент Охридски“
https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/istoricheski_fakultet/akademichen_s_stav/gl_as_d_r_hristo_berov_s_vremenna_balkanska_istoriya
https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=c4d76a7e-2c98-4eba-ada6-16fe5573c548
hristo.berov@gmail.com.

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, XIX в.:
ПОНЯТИЯ, СТРУКТУРИ, ЛИЧНОСТИ

Българска
Първо издание

Научен редактор *Ваня Рачева*
Редактор *Милета Милчева*

Предпечат *Мария Баръмова*

Формат 70x100/16
Печ. коли 31,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.press-su.com